Urálisztikai Tanulmányok 18.

ÜNNEPI ÍRÁSOK
HAVAS FERENC TISZTELETÉRE

URÁLISZTIKAI TANULMÁNYOK 18.

Ünnepi írások
Havas Ferenc tiszteletére

Budapest, 2008

URÁLISZTIKAI TANULMÁNYOK 18.

Sorozatszerkesztők

Domokos Péter
Klima László

Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére

Budapest, 2008

Szerkesztők
Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László

Technikai szerkesztők
Klima László, Molnár Zoltán

Borító: Klima Gábor

ISSN: 0238-6747
ISBN: 978-963-463-962-6

© ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány

http://mnyfi.elte.hu/finnugor/

Megjelent CD-n

Készült az ünnepelt részére egyetlen nyomtatott példányban

Tartalomjegyzék

Csepregi Márta: Havas Ferenc pályaképe..... 5
Krausz Tamás: Laudáció..... 9
Havas Ferenc-bibliográfia..... 11
Asztalos Erika: Tranzitív és intranzitív passzivizálás az udmurtban..... 17
Bába Laura: Nyelvi humor Aino Havukainen és Sami Toivonen *Tatu ja Patu*-könyveiben..... 36
Бабина Светлана Петровна: Формирование национальной языковой картины мира удмуртов в условиях удмуртско-русского двуязычия..... 61
Bakró-Nagy Marianne: A *tabu* születése (Előleg egy fogalomtörténeti elemzésből)..... 69
Bereczki András: Gondolatok az észt történelem tanulságairól..... 80
Bereczki Gábor: Egy cseremisz szó korrigált és kiegészített etimológiája 90
M. Bodrogi Enikő: Nyelvi jogok Norvégiában..... 94
G. Bogár Edit: Újabb keletű madárnevek az északi számiban..... 110
Csepregi Márta: Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban..... 125
Csúcs Sándor: Gondolatok a nyelvi változásról..... 136
Danilov, Vadim – Halling, Tiina – Künnap, Ago – Petrov, Vasilij – Tuvi, Mari-Liis: Verbal Quasi-constructions in Uralic and Neighbouring Languages..... 147
Domokos Johanna: Kezdetben vala a *Suo* – támpontok egy vers elemzéséhez..... 154
Domokos Péter: A finnugor népek irodalmának fejlődési problémái..... 163
Dukkon Ágnes: Nyelv és gondolkodás gyakorlati és elméleti kérdései Apácai és Tótfalusi programjában..... 168
Falk Nóra: A réntartás terminológiájának szemantikai vizsgálata és annak korlátai..... 179
Fejes László: Az agglutinációról..... 185

Fodor István: Olmin dvor (Megjegyzés az orosz őskrónika egyik helynevéhez)..... 199
Глухов Владимир, Глухова Наталия: Этнические ценности в марийских собственных именах..... 209
Grünthal, Riho:Transitivity in Erzya Mordvin..... 219
Gugán Katalin: A nyelvtipológia és a nyelvtörténet viszonyáról az ugor nyelvek igekötői kapcsán..... 240
Han Anna: Alekszandr Potebnya tanításának recepciója Andrej Belij nyelvfilozófiájában..... 257
Hetényi Zsuzsa: „A Kulchok kulcsa" Esszé az irodalmi mítoszteremtésről..... 286
Honti László: Mi az izafet? (Egy kis búvárkodás a terminológiai zavarosban)..... 291
Horváth Katalin: A metafora helye a trópusok rendszerében..... 312
Игнатьева О. В.: К вопросу о лексических трансформациях (на материале венгерско-удмуртских переводов)..... 324
Ильина Наталия, Кондратьева Наталья: Функционирование удмуртского языка в.с. Малая Пурга Удмуртской Республики..... 336
Ившин Л. М.: Материалы памятники удмуртской письменности как источник для удмуртско-русского словаря..... 345
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A humor a kulturális antropológiában..... 352
Kiss Jenő: Bizonytalanságok (még ma is) a finnugor nyelvrokonság elfogadása körül..... 371
Klettenberg, Reet: Permissiivse propositsiooni väljendamine eesti, soome ja ungari keeles..... 375
Klima László: Ibn Battúta a sötétség országáról..... 388
Korencsi Krisztina: Kauzatív igék és igei szerkezetek összehasonlító vizsgálata a magyar és az észt nyelvben..... 393
Koutny Ilona: Egy tervezett nyelv a nyelvi univerzálék és a nyelvtipológia tükrében..... 414
Kovács-Balogh Zsuzsanna: A magyar és a finn partikulák „története". . 428
Kovács Ottilia: Määräisyyden kategoria suomen kielessä..... 454
Kovács-Tóka Anita: A népi építészet mint dinamikus rendszer modellezésének lehetőségei..... 469

Kováts Zsófia – Sipos Mária: Szinjai hanti szavak és kifejezések. Szinjai szójegyzék..... 481
Kubínyi Kata: A nyelvi változások egyik vélhető feltételéről, különös tekintettel a stigmatizálódott újítások terjedésére..... 487
Куклин, Анатолий: Теоретические проблемы краеведения (типичные недостатки в использовании методов при объяснении ономастического материала)..... 502
Laakso, Johanna: Throwing a Glance at *heittää*: Reflections on Describing and Interpreting Changes of Meaning..... 511
Ladányi Mária: Van-e genitívusz a magyarban?..... 522
Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona: Magyar diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata..... 535
Masonen, Virpi: *Kanssa* vai jotain muuta? – havaintoja unkarin kielen instrumentaalin *-val/-vel* vastineista suomen kielessä..... 557
Nagy István: Természet vagy kultúra? (Cvetajeva a nyelvről)..... 573
Онина София: К проблеме национального самосознания народа ханты..... 588
Oszkó Beatrix: Tipológia és szótag..... 605
Panka Erzsébet: A határozott tárgy és az aspektus a magyar és a finn nyelvben..... 610
Pomozi Péter: Hej, Zabjancsi, Zabjancsi… Tánctipológiáról és típusjegyekről az észt *Kaerajaan* alapján..... 627
Пономарева Лариса: О расхождениях в лексике литературных коми языков..... 641
Pusztay János: Még egyszer a magyar és a nyenyec igeragozási típusokról..... 649
Raitsits Tivadar: Az 1980-as évtized finn regényirodalmának tematikai és formai megújulása..... 655
Richly Gábor: Aladár Paasonen életpályája – adalékok a finn–magyar kapcsolatok történetéhez..... 668
Родионова Елена: Суффиксация пространственных серийных послелогов удмуртского языка..... 673
Salánki Zsuzsa: Egy jelzős szerkezet megítélése a mai udmurt beszélőközösségben..... 679
Simon Valéria: A *(n)lainen* képzőszerű utótag jellemzőiről a CSC Kielipankki újságnyelvi korpuszadatai alapján..... 683

Simoncsics, Péter: The opposition of *avoldams* 'to wave off' and *dakśńems* 'to agree' 694
Sirobokova Larisza: A konceptuális szerkezetek az orosz kultúrában felnőtt fiatalok tudatában 696
Широбокова Людмила: Проблемы формирования полиязычной личности при освоении иноязычной культуры в условиях глобализации 710
Szíj Enikő: Finnugor tanszék- és finn szaktörténeti adalékok (egy 1943-as kolozsvári papírlap ürügyén) 714
Szvák Gyula: Megjegyzések a „premodern nemzet" magyar historiográfiájához 725
Voigt Vilmos: Olga Mihajlovna Frejdenberg 740
Zaicz Gábor: Bakaytól a magyar művelődéstörténet hiányáig 748
Balázsi Attila: A *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* tő és származékai 756

Csepregi Márta

Havas Ferenc pályaképe

Havas Ferenc 1948. február 2-án született Újpesten. Általános- és középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, 1966-ban érettségizett a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban. Még ebben az évben sikeresen felvételizett az ELTE bölcsészkarára, magyar–orosz szakra. A kor szokásának megfelelően előfelvételivel került be az egyetemre, ami azt jelentette, hogy egy évig dolgoznia kellett. Az Egyetemi Nyomdában helyezkedett el korrektorként, ahol megismerkedett a nyomdászat szakszókincsével és gyakorlatával is – olyan ismeretek birtokába jutott, melyek mára teljesen elavultak, de jó bölcsészként nem bánja, hogy gyarapodtak fölösleges ismeretei.

A nyelvészeti érdeklődésű ifjú diák az egyetemre bekerülve rögtön azt kutatta, mit lehet még tanulni. A finnugrisztika és az általános nyelvészet egyaránt vonzónak tűnt számára, mindkét szakot felvette. Az általános nyelvészet akkor B szak volt, másodévtől lehetett tanulni, a finnugrisztikát C szakként harmadévtől. Mindenesetre az átlagosnál fokozottabb érdeklődésű hallgatókat akkor még nem büntették pénzbírsággal (azaz tandíjfizetési kötelezettséggel), így Havas Ferenc 1972-ben orosz – általános és alkalmazott nyelvészet – finnugor nyelvészet szakos diplomát szerzett. Finnugor szakosként Lakó György professzortól az adatok feltétlen tiszteletét tanulhatta és módszertani szigorúságot. Az Általános Nyelvészeti Tanszéken Telegdi Zsigmond univerzális tudása és Zsilka János önálló világot teremtő, autonóm személyisége hatott rá. 1973–1976 között kiegészítő képzésben elvégezte a filozófia szakot is. Mind a négy szakját kitüntetéses oklevéllel fejezte be.

A következő években-évtizedekben kiderült, hogy Havas Ferencnek mindegyik diplomájára szükség volt. Az egyetem elvégzése után az Általános Nyelvészeti Tanszéken kapott állást, itt tevékenykedett évtizedekig. Nyelvtipológiával, areális nyelvészettel, tudománytörténettel, nyelvfilozófiával foglalkozott. 1996-ban egy vezetőváltás következtében kellett távoznia erről a tanszékről. Az ELTE Ruszisztikai Központja fogadta be, s

ekkor – amellett, hogy részt vett a központ oktatási programjában – olyan kutatási témát választott magának, mely illett az elsősorban orosz-szovjet történelemmel foglalkozó Ruszisztikai Központ profiljába, de köze volt a nyelvészethez is. 2002-ben megbízást kapott a Finnugor Tanszék vezetésére, s ezzel megkapta a lehetőséget ahhoz, hogy visszatérjen a finnugor nyelvészethez. Ezt ki is használta, az azóta eltelt rövid időben felfrissítette finn és észt tudását, s több finnugor tárgyú tanulmányt jelentetett meg. Visszatekintve kiderül, hogy semmi sem veszett kárba az elmúlt évek munkájából: az egyes területek szervesen összekapcsolódnak, egymást erősítik és kiegészítik Havas Ferenc eddigi életművében.

Egyetemi oktatóként Havas Ferenc végigjárta a ranglétra minden lépcsőjét. A pontos évszámok: 1972-től tanársegéd, 1978-tól adjunktus, 1982-től docens, 2007 februárjában pedig megkapta egyetemi tanári kinevezését. Szakmai munkája rendre meghozta a tudományos fokozatokat is. Az egyetem befejezése után azonnal elkészítette egyetemi doktori disszertációját *(A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása)*, ezt 1973-ban védte meg. Ez a munka 1974-ben megjelent a Nyelvtudományi Értekezések 85. számú köteteként, s azóta is tankönyvként használják magyarországi és külföldi egyetemeken. Kandidátusi értekezését az Általános Nyelvészeti Tanszéken írta meg. Zsilka-tanítványként olyan témát választott, mely szembe ment az akkor uralkodó trendekkel. Disszertációjának címe *A generatív grammatika nyelvszemléletének bírálata.* Sem előtte, sem utána nem emlékszem olyan parázs vitára kandidátusi vagy doktori védésen, mint akkor. Ez 1980-ban volt.

Habilitációs dolgozatát a Ruszisztikai Központ munkatársaként készítette el. Az 1990-es években megnyílt oroszországi levéltárak, archívumok átböngészésével, nemzetközi szinten is egyedülálló alapossággal megírta a marrizmus és az antimarrizmus történetét, a Ny. Ja. Marr grúz-szovjet nyelvész elmélete körüli viharokat. Marr nyelvelméletének tündöklése és bukása kicsiben tartalmazza a szovjet korszak összes ellentmondását, tanulsággal szolgál nyelvészek, politológusok, tudománytörténészek, filozófusok számára egyaránt. A dolgozat 2002-ben könyvalakban is megjelent *A marrizmus szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány* címmel, és jelentős hazai és nemzetközi visszhangja volt. Az MTA doktora cím elnyerése Havas Ferenc jövendő tervei közé tartozik, de mostani szakmai feladatait és érdeklődését ismerve sejthető, hogy ez ismét a finnugrisztika (vagy annak

valamelyik határterülete, nyelvtipológia vagy areális nyelvészet) kutatásával kapcsolódik majd össze.

Több mint harminc éves egyetemi pályafutása során Havas Ferenc magyar szakosok ezreit ismertette meg a nyelvtudomány alapjaival. A szűkebb szakterülete iránt érdeklődő hallgatók, az általános nyelvészek, a filozófia, az orosz vagy a finnugor szakosok pedig megtapasztalhatták, hogy speciális összetételű tudásának birtokában olyan ismereteket és világlátást tud átadni hallgatóinak, amire csak ő képes. Széles olvasottsága, tárgyának szenvedélyes szeretete jó előadói és vitakészsége igazi egyetemi oktatóvá teszi.

Szűk munkatársi körben arról beszélgettünk egyszer, ki mit csinálna, ha valamilyen okból eltávolítanának bennünket az egyetemről (a veszély reálisabb, mint gondolnánk). Én bevallottam, hogy legszívesebben dada lennék valamilyen gyermekintézményben – óvónőnek nem lennék jó, nincs hozzá kézügyességem. Feri kijelentette, hogy kizárólag egyetemi oktatóként tudja elképzelni az életét. Szerencsés ember, hogy azt csinálhatja, amihez a legjobban ért, hogy személyes élete és munkája ennyire azonos. Most, a felsőoktatás változó világában új meg új kihívásokkal találkozik egy egyetemi oktató, s ennek Havas Ferenc oktatóként és vezetőként is megfelelni látszik. Aktívan részt vett az új képzési rendszer követelményeinek összeállításában, újjászervezte a Nyelvtudományi Doktori Iskola uráli nyelvészeti alprogramját, melynek szintén ő a vezetője.

Amikor Feri 2002-ben elfoglalta a Finnugor Tanszék vezetői posztját, új korszak kezdődött életében. Régi-új szakmai kérdések kezdték izgatni, nemcsak a szűk tanszéki munkatársi körben kellett elfogadtatnia magát, hanem a hazai és a nemzetközi finnugrista társadalomban is (újra) ki kellett építenie szakmai kapcsolatait. Ennek érdekében sokat utazott, konferenciákon vett részt, vendégelőadásokat tartott, rangos folyóiratokban publikált. Az ő kezdeményezésére indultak meg és részben vezetésével zajlanak az „Uráli tipológiai adatbázis" nevű nemzetközi projektum munkálatai.

Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy a szakma mára Havas Ferencet mint finnugristát is elismeri. Széleskörű általános nyelvészeti tájékozottsága újítóan hathat beszűkülésre hajlamos tudományágunkban. Sokrétű nyelvtudását (orosz, finn, német és francia tudását papírral tudja igazolni, de én hallottam angolul és észtül is beszélni) nemcsak a szakiro-

dalom olvasására tudja használni, hanem tanszékünk nemzetközi kapcsolatainak építésére is. A 2004 áprilisi „Grammatika és kontextus" konferencián tartott hatnyelvű előadásával méltán kivívta a népes nemzetközi közönség elismerését.

Manapság egy hatvanéves emberről, aki aktívan dolgozik, nem lehet lezárt pályaképet adni. Havas Ferenccel kapcsolatban is az az érzésünk, hogy most van pályája csúcsán. A szűkebb és tágabb szakmai közösség, a jelenlegi és jövendő tanítványok nevében kívánom, hogy oktatóként, kutatóként, tudományszervezőként munkálkodjék még sok-sok éven keresztül, és tudományos eredményeivel is gazdagítsa azt a közös szellemi örökséget, melynek ápolása mindnyájunk kötelessége. Isten éltesse az ünnepeltet!

Krausz Tamás
Budapest

Laudáció

Havas Ferenc egyetemi tanár – nyelvész, nyelvtörténész, szerkesztő sokoldalú tudós és oktató. Elmondhatom, hogy az elmúlt negyedszázadban mint kollégával és baráttal, mint „civil" közéleti emberrel és elvbaráttal való kapcsolataim során olyan tapasztalatokra tettem szert, amit érdemes megosztani azokkal, akik Havas Ferencet ismerik és tisztelik vagy akik munkássága iránt érdeklődnek. Ne feledjük, a 60. születésnap nem valamiféle búcsú vagy előrehozott visszavonulás időpontját jelzi, éppen ellenkezőleg, az ő esetében az oktatói és kutatói pálya élő modellé szublimálódott.

Ha belegondolunk, Havas professzor Chomskytól Sztálinig, Saussuretől Tőkei Ferencig rendkívül széles érdeklődési körrel rendelkezik, olyan intellektuális és szakmai felkészültséggel igazodik el e szellemi területeken, amivel csak ritkán találkozunk. Szakmunkái mellett hosszú évekig – régi kifejezéssel élve – társadalmi munkában volt alapító olvasószerkesztője az Eszmélet folyóiratnak, ahol közelről megismerhettem mindig pedáns, elvszerű, a legapróbb részletekig figyelmes, skrupulózus értelmiségi mindennapjait. A tudományos elkötelezettség és az erkölcsi következetesség nála az egymást erősítő emberi tartás része. Mindig nagyra becsültem mint kollégát, mint barátot és mint elvbarátot egyaránt, mert ismeretségünk negyedszázada alatt kirajzolódott előttem egy olyan személyiség, akinek alapvonásai azok számára is rokonszenvessé teszik őt, akik egyébként nem állnak közel hozzá, de tisztelik oktatói és tudományos teljesítményét. Havas Ferenc szorgalmas és horizontos kutató, egyúttal meggyőződéses, hűséges ember, aki, ha egy tudományos vagy elvi ügy mellett elkötelezi magát, biztosan kitart mellette és végigviszi. Ez az odaadása – közhelyesen fogalmazva – a tudomány iránti alázata és hűsége az elvi meggyőződése mellett őszinte tiszteletet ébreszt bennem ma is, és hatvanadik születésnapján megtiszteltetés, hogy hosszú, tudományos és oktatói sikerekben gazdag életet kívánhatok neki e reprezentatív kötetben.

Havas Ferenc tudományos munkásságának jegyzéke

1969

A Magyar Nyelv Szóvégmutató Szótára. (Recenzió) MNy LXV/4. (1969. dec.) 498–500.

1972

Az ufai votják nyelvjárás magánhangzó-fonémái. Acta Iuvenum, Nyelvészeti Tanulmányok II. (1972) 115–130.

1973

(Társszerző Wernke Géza) Nyelvtani gyakorlófüzet a kezdő tanfolyam számára. (Orosz nyelvi intenzív-koncentrált audio-vizuális nyelvtanfolyam segédkönyve.) KGM, MTTI, 1973. 124 oldal.

A magyar igei bővítmények rendszeréről (különös tekintettel a -tól/-től ragos névszók használatára). MNy LXI/2. (1973. júl.) 172–183.

1974

„Könnyűség" és „nehézség" a nyelvtanulásban. Eszperantó magazin, XIV/2. (1974. febr.) 4–5.

A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. NyÉrt 85. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 91 oldal.

Az észt nyelv tipológiai hovatartozásának problémája. NyK 76. 1-2. (1974) 23–36.

Morfofonologinen taso kielitypologiassa: unkarin, suomen ja viron vertailua. Virittäjä 1974/4. 339–353.

1976

K ponyatyijam „tyip jazika" i „jazik szmesannogo tyipa". Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica - Tomus VI. (!976) 177–185.

1977

Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század) (ELTE BTK jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 458 oldal. (Bevezető tanulmány 5–51. és szerkesztés, kontrollfordítás.)

1980

Chomsky Syntactic Structures-e - húsz év múltán. In: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat (Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok), szerk. Balázs János. (ELTE BTK jegyzet). Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 148–169.

1981

Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920) (Recenzió) ÁNyT XIII. (1981) 255–259.

1982

Szemantika a generatív grammatikában. (Szöveggyűjtemény) ELTE BTK jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 522 oldal. (Bevezető tanulmány 5–13. és szerkesztés, kontrollfordítás.)

Kompetenz, generative Grammatik, sprachliche Universalien. Zur Kritik der Sprachphilosophie N. Chomskys. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica - Tomus XI. 1980. (Megjelent: 1982.) 163–187.

1983

Die Sprache der Logik und die Logik der Sprache. In: Languages in function. Materials of the XIIIth Annual Conference of the Societas Linguistica Europaea held in Budapest 3-6. IX. 1980. Ed. Sándor Rot. Bp. 1983. 117–127.

Zsilka János: Dialectics of the Motion Forms in Language. (Recenzió) NyK 84/2 (1982) 443–447.

1985

Kovács Ferenc: Szemantika. (Recenzió) ÁNyT XVI. (1985) 261–266.

A dialektikus nyelvelemzés státuszához. A „Nyelvi Mozgásformák dialektikája" kutatócsoport munkái, 4. (1985) 453–465.

1987

Langue, pensée, conscience. Observations sur une évidence mal interpretée. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica - Tomus XV. (1984) (Megj. 1987). 99–104.

Szaknyelvészeti alapozás egy marxista nyelvfilozófia épületéhez. Magyar Filozófiai Szemle 1986/1-2. (Megj. 1987. szept.) 242–249.

1988

A nyelvtipológia definíciójához. In: Urálisztikai tanulmányok 2. (Bereczki-emlékkönyv) Bp. 1988. 185–189.

Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény - II. ELTE BTK jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 504 oldal. (Bevezető tanulmány 3–33. és szerkesztés, kontroll-fordítás.)

1990

Dialektikus nyelvelmélet és bölcselet. In: Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Szerk. Havas Ferenc, Horváth Katalin és Ladányi Mária. Bp. 1990. 97–101.

A grammatica speculativa modernsége. I. rész: MNy LXXXVII, 145–151. II. rész: MNy LXXXVIII, 278–288.

1993

Einige Gedanken zur Lage des Marxismus in Ungarn und dessen Verhältnis zum Christentum. Berliner Dialog-Hefte 1993/1. 46–50.

1994

Universalism versus Classic Language Typology? Remarks Concerning the Integrity of Language from a Historical Perspective. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica - Tomus XXI. Budapest, 1990 (Megj. 1994). 83–91.

1996

La langue comme conscience pratique. Actuel Marx, 19. (Premier semestre 1996). 63–68.

Nyelv és szabadság. Nyelvelmélet és politikai ideológia Noam Chomsky nézetrendszerében. Eszmélet 30., 1996. 85–120.

1997

Language and Freedom. Linguistic Theory and Political Ideology in Noam Chomsky's System of Ideas. In: Consciousness. Selected essays. Budapest, 1997. 174–197.

A nyelviség. – Nyelv és gondolkodás. – A magyar nyelv típusa. Cikkek a Pannon Enciklopédia Magyar nyelv és irodalom c. kötetében. Dunakanyar 2000, 1997.

1998

On the „Logicist" Paradigm in Linguistics and some of its Possible Alternatives. LACUS Forum XXIV. Capell Hill, North Carolina, 1998. 445–455.

Onoma, rhéma, logosz. In: Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő Péter Mihály 70. születésnapjára. Szerk. Zoltán András. Budapest, 1998. 213–218.

2000

Sztálin, a nyelvteoretikus. In: Állandóság a változásban. T'ung-Pien. Tőkei Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, 2000. 231–268.

A marrizmus-szindróma. Habilitációs értekezés. (kézirat) Budapest, 2000. 363 o.

2002

A nyelviség. – Nyelv és gondolkodás. – A magyar nyelv a nyelvek típusai között. Cikkek A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája c. kötetben. Magyar Könyvklub, 2002.

A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. 453 o. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002.

A stadiális tipológia. Nyelvtudományi Közlemények 99. (2002) 148–176.

2003

Nicolaus Cusanus és a nyelv. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Budapest, 2003. 147–151.

A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Budapesti Uráli Műhely III. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003. 7–44.

Arisztotelész, a nyelvfilozófus. In: Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. Budapest, 2003. 172–180.

Abélard nyelvi filozófiájáról. In: Magyar Nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, XLI, 205–210. Debrecen, 2003.

2004

Mészáros Henrietta [emlékezete]. Finnugor Világ, IX/1. (2004. március) 18-20.

Objective Conjugation and Medialisation. Acta Linguistica Hungarica, Vol. 51, 1-2 (2004). 95-141.

Roelcke, Thorsten szerk. Variationstypologie/Variation Typology. (Recenzió) Magyar Nyelv C. 2004/3. 368–371.

Duns Scotus, a nyelvi realista. In: „…még onnét is eljutni túlra…" Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2004. 219–221.

Gorgiász, a nyelvfilozófia első szkeptikusa. In: Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Budapest, 2004. 73-80.

2005

Tárgyas ragozás és medializáció. In: Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli Grammatizáló. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005. 147–186.

Nominative, nominativity, nominativitism. Sprachtheorie und germanistische Linguistik, 15. 1. (2005) 33–62.

2006

Tessék. In: Mártonfi Attila. Pap Kornélia, és Slíz Mariann szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, 2006. 385–390.

Egy különleges kötet elé. In: Komatál. Ünnepi könyv Domokos Péter professzor 70. születésnapjára. ELTE Finnugor Tanszék. Budapest, 2006. 5–6.

Prenominatív nyomok az uráli nyelvekben. In: Sipőcz Katalin, Szeverényi Sándor szerk. Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 2006. 45–64.

Die Ergativität und die uralischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen, 59: 1-3 (2006), 81–131.

Die Pränominativität der uralischen Partizipien. Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge, Band 20, 16–50.

2007

Grammatika és kontextus – a nominativizáció mint visszaható folyamat. In: Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Urálisztikai Tanulmányok 17. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest, 2007. 110–120.

Asztalos Erika
Budapest

Tranzitív és intranzitív passzivizálás az udmurtban

0. Az udmurt nyelv egyik igeneves szerkezetére irányuló kutatásomnak kettős célja volt. Egyfelől azt kívántam megvizsgálni, hogy passzív szerkezetnek tekinthetők-e az (1)-es példához hasonló, tranzitív igékből képzett melléknévi igeneves szerkezetek (ahol az *-(e)myn*[1] képzős igenév önmagában vagy a létigével kombinálódva állítmányi funkciót tölt be).[2] Másfelől pedig azt szerettem volna megállapítani, hogy az előbbivel azonos felépítésű, de tárgyatlan igékből képezhető szerkezet (2) besorolható-e az Alberti (1996) által *intranzitív passzivizálásnak* nevezett jelenség egyik vagy másik típusába, és ha igen, melyikbe.

(1) *„со ыбемын вылэм ини 1937 арын"*[3]
ő lelő-PART van-PST már 1937 év-INESS 'Már 1937-ben lelőtték'

(2) *„Пудоос бертэмын"* (143. o.)
jószág-PL hazamegy-PART 'A jószágok hazamentek'

A Grammatika (1962), (1970), Bartens (1979) és Kozmács (1998) megállapításai alapján ugyanis nem egyértelmű, hogy a szóban forgó szerkezet passzívumnak[4] minősíthető-e. A Grammatika (1962) és Bartens (1979)

1 A példamondatok glosszázásánál ezt a képzőt a PART (= participium), a befejezett melléknévi igenév képzőjét pedig a PTCL címkével fogom illetni.

2 A képző történetileg a befejezett melléknévi igenév képzőjére (*-(e)m*) és az inessivus ragjára (*-yn*) bontható.

3 Шкляев, Александр (2000), Вапумысь вапуме, Ижевск, „Удмуртия", 54. o. A továbbiakban az ebből a tanulmánykötetből származó idézeteknél hivatkozásként csak az oldalszámot fogom feltüntetni.

4 A „passzív szerkezet" és a „passzívum" kifejezéseket szinonimaként fogom használni tanulmányomban.

megemlítik ugyan, hogy a „passzívumhoz hasonló" szerkezettel van dolgunk, ám a szerkezetet az igenevek között tárgyalják, és azt hangsúlyozzák, hogy az leginkább az ige által kifejezett cselekvés eredményeként létrejövő *állapot* – és nem maga a cselekvés – kifejezésére alkalmas (az ún. statikus passzívumot pedig gyakorta nem tartja valódi passzívumnak a nyelvészeti szakirodalom, lásd 1.1.).

Kutatásaimat egy általam összeállított és két udmurt anyanyelvi beszélővel – Jelena Valerjevna Rodionovával és Olga Ignatyeva Vitaljevnával – kitöltetett rövid kérdőív, valamint egy korpusz alapján végeztem.[5] A korpusz forrásául Alekszandr Skljajev (2000) tanulmánykötete szolgált, ahonnan törekedtem lehetőleg a vizsgálatom tárgyát képező összes szerkezetet kigyűjteni (272 ilyen szerkezetet tartalmazó mondatot találtam, amelyekben összesen 297 db *-(e)myn* képzős melléknévi igeneves állítmány volt).

1.1. Ahhoz, hogy választ kapjunk kérdéseinkre, mindenekelőtt természetesen azt kell tisztáznunk, hogy mit is értünk *passzív szerkezeten*. A passzívumról szóló tipológiai és általános nyelvészeti munkák alapján úgy tűnik, hogy ez nem is olyan könnyű feladat: a világ nyelveiben a „passzívnak" nevezett szerkezetek fölöttébb nagy változatosságot mutatnak, ráadásul igen nehéz úgy definiálni a passzívumot, hogy ne hivatkoznánk egy neki megfelelő „aktív" szerkezetre. Dolgozatomban Siewierska (1986: 2–3) meghatározását veszem alapul, amely szintén abból indul ki, hogy a passzív mondatokhoz „aktív megfelelő" rendelhető hozzá. Az említett szerző szerint az alábbi kritériumok alkotják a passzívum legszélesebb körben elfogadott meghatározását:

a) a passzív mondat alanya megfeleltethető az aktív mondat tárgyának;
b) az aktív mondat alanya a passzív mondatban vagy egy ún. „agentív bővítmény"[6] formájában van jelen, vagy egyáltalán nincs kifejezve;

---

5 Itt szeretnék köszönetet mondani Jelena Rodionovának és Olga Vitaljevnának a kérdőív kitöltéséért, illetve Csepregi Mártának és Fejes Lászlónak cikkem tartalmára és formájára vonatkozó javaslataikért.

6 A passzív mondatoknak erre a fakultatív bővítményére általában *ágens* elnevezéssel hivatkoznak a szakirodalomban. Ez a – formai alapon meghatározott – kategória azonban nem tévesztendő össze az *Ágens* elnevezésű szemantikai szereppel.

c) az ige a passzívumra jellemző jelölést kapja.

Az a) – c) tulajdonságokat az alábbi angol mondatpár szemlélteti (ahol (3)/a a passzív, /b pedig a neki megfeleltethető aktív mondat):

(3) /a *The window got closed (by John)*
az ablak kap-PST becsuk-PTCP által János 'Az ablak be lett csukva (J. által)'

/b *John closed the window*
János becsuk-PST az ablak 'János becsukta az ablakot'

A passzív szerkezetek szemantikailag lehetnek *dinamikusak* – ezek a cselekvés vagy történés folyamatát írják le, l. (3)/a – vagy *statikusak* (ezek pedig az alanynak az akció eredményeként létrejött állapotára fókuszálnak). A (4) angol példamondat kétértelmű: mind statikus, mind dinamikus interpretációt kaphat.

(4) *The window was closed*
az ablak van- PST.3SG becsuk-PTCP 'Az ablak be *volt* csukva / Az ablak be *lett* csukva'

Ahogy a bevezető pontban már utaltam rá, a statikus interpretációjú passzív szerkezeteket gyakran nem is tartja valódi passzívumnak a szakirodalom, így pl. Siewierska sem (1986: 139). Ezt a felfogást az indokolja, hogy a statikus szemantikájú szerkezetekben a segédige tulajdonképpen kopulaként, a particípium pedig állítmánykiegészítőként funkcionál.

1.2. Az általam vizsgált melléknévi igeneves szerkezeteknek olyan ragozott igés mondatok feleltethetők meg, amelyekben tárgyi funkciót tölt be az az elem, amely a melléknévi igeneves szerkezetben alanyként áll. A ragozott ige ideje és módja megegyezik a melléknévi igenév mellett álló segédigéével, a segédige nélkül álló melléknévi igenévi állítmánynak pedig általában

kijelentő mód jelen (esetleg múlt) idejű ragozott ige feleltethető meg. Az (1)-es mondat ragozott igés megfelelője tehát a következő:[7]

(5) *сое ыбиллям ини 1937 арын*
ő-ACC lelő-PST.3PL már 1937 év-INESS 'Már 1937-ben lelőtték őt'

Melléknévi igeneves szerkezeteink tehát eleget tesznek a Siewierska-féle passzívum-definíció a) kritériumának. Azt, hogy a melléknévi igeneves állítmány mellett álló argumentum alanyi – és nem tárgyi – szerepet tölt be, a következők bizonyítják:

1.2.1. Az igenév argumentuma nominativusban áll. Ez akkor látszik egyértelműen, amikor az argumentum névmás (lásd az (1) és (6) mondatokat): ezeknél ugyanis – a főnevekkel ellentétben – a legtöbbször morfológiai különbséget is találunk az alanyi és a tárgyi funkciót betöltő alak között.[8] A megfelelő accusativusi alak (1)-nél *сое* 'őt', (6)-nál *тонэ* 'téged' lenne.

(6) *„соин тон кызь вить пол ньӧрэн шуккемын луод"* (Bartens 1979: 213)
ezért te-NOM húsz öt alkalom bot-INS üt-PART lesz-FUT-2SG
'ezért te 25 botütést fogsz kapni'

Nominativus helyett accusativusban álló névmásokkal udmurt adatközlőim egyértelműen agrammatikusnak találták az (1)-es és (6)-os típusú mondatokat.

---

7 Az (1)-es és (2)-es típusú mondatokra a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „(melléknévi) igeneves szerkezetként" fogok hivatkozni, az (5)-ös típusúakat pedig a „ragozott igés szerkezet" megnevezéssel fogom illetni. Az udmurtban többféle melléknévi igeneves szerkezet létezik, ám dolgozatomban kizárólag az (1)-es és a (2)-es típusúakat fogom érteni a „melléknévi igeneves szerkezet" megnevezés alatt.

8 A főneveknél a jelöletlen tárgy morfológiailag megegyezik a nominativusszal, pl. *Книга лыдзiiсько* 'Könyvet olvasok'; *Книга жӧк вылын кылле* 'A könyv az asztalon fekszik'.

1.2.2. Az igenév mellett álló segédige számban és személyben egyezik az argumentummal, lásd (6), (7) – márpedig az udmurtban az állítmányt mindig az alannyal egyeztetjük, és sohasem a tárggyal:

(7) *„соос одно ик куштэмын лыысалзы”* (15. o.)
az-PL mindenképpen NYOM kidob-PART lesz-COND-3PL
’(azok) mindenképpen ki lennének dobva’

1.2.3. Ha az igenév argumentuma birtokos szerkezet, a birtokos genitivusban, a birtok pedig nominativusban áll (8). Ha az argumentum tárgyi funkciót töltene be, a birtokos ablativusba, a birtok pedig accusativusba kerülne, mint (9)-ben:

(8) *„Яратонлэн …вордйськонэз суредамын та кылбурын”* (23. o.)
szerelem-GEN születés-NOM. POSS.3SG rajzol-PART ez vers-INESS
kb. ’Ebben a versben a szerelem kibontakozása van megfestve’

(9) *Олялэсь анайзэ куное ӧтимы*
Olga-ABL anya-ACC. POSS.SG3 vendégség-ILLAT hív-PST-1PL
’Meghívtuk Olga anyját vendégségbe’

A (8)-as mondat átalakítását – ahol a birtokost ablativusba, a birtokot pedig accusativusba tettem – egyértelműen agrammatikusnak találták az adatközlők.

1.3. Egyes nyelvekben – így a japánban és az ógörögben – nemcsak a tárgy, hanem a dativusi (vagy egyéb obliquusi) esetű argumentum is passzivizálható. Vizsgálatom alapján az udmurtban ez nem lehetséges: a ragozott igés szerkezetben dativusban álló argumentum (10)/a nem lehet alanya egy megfelelő melléknévi igeneves szerkezetnek (10)/b. Egyrészt a korpuszban egyetlen példát sem találtam erre a jelenségre, másrészt az adatközlők agrammatikusnak találták a (10)/b példamondatot:

(10) /a *Пётрлы кык чебер книга сётйзы*
Péter-DAT két szép könyv ad-PST-3PL
’Péternek két szép könyvet adtak’

/b *Пётр сётэмын вал кык чебер книга
Péter ad-PART van.PST két szép könyv 'u. az'

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a ragozott igés szerkezetek tárgyi – és csakis a tárgyi – funkciót betöltő argumentumának alanyi szerepű argumentum feleltethető meg a melléknévi igeneves szerkezetekben.

1.4. A ragozott igés szerkezetben alanyi funkciót betöltő argumentum általában semmilyen formában nincs kifejezve a megfelelő melléknévi igeneves szerkezetben, lásd (1). Az egyik adatközlő szerint az ágens – orosz mintára – tulajdonképpen kifejezhető instrumentalisragos főnévvel, bár az így kapott mondatok nem hatnak igazán természetesnek:

(11) ?*Та книга Достоевскиен гожтэмын*
Ez könyv Dosztojevszkij-INST ír-PART
'Ezt a könyvet Dosztojevszkij írta'

A korpusz három mondatánál az ágenskifejezésnek egy másfajta, meglepő módjával találkoztam, lásd pl. (12). Az ágens ezekben a példákban ugyanis nominativusban(!) állt, az argumentum pedig, amelyiktől azt várnánk, hogy a tárgyi funkcióból alanyiba „lép elő", azonban accusativusban(!). Ezek a mondatok tehát pusztán annyiban különböznek ragozott igés megfelelőiktől, hogy az állítmány bennük az *-(e)myn* képzős melléknévi igenév. Adatközlőim szerint ugyanakkor ezek a mondatok sem hatnak igazán természetesnek – és korpuszbeli előfordulásaik száma alapján úgy tűnik, meglehetősen ritkák is. Véleményem szerint itt tulajdonképpen más típusú szerkezetekről van szó, mint az (1)-es példánál (hiszen alanyuknak szintén alanyi szerepű argumentum feleltethető meg a ragozott igés mondatban), ám részletes vizsgálatuk meghaladja ezen dolgozat kereteit.

(12) *„Талантъёс вань. Только критика сооспы адӟемын ӧвӧл на"* (159. o.)
tehetség-PL van csak kritika-NOM ő-PL-ACC lát-PART nincs még
'Tehetségek vannak. Csak a kritika még nem látta meg őket'

1.5. A Grammatika (1962) és Kozmács (1998) megállapításai alapján úgy gondolhatnánk, hogy melléknévi igeneves szerkezeteink tkp. a statikus passzívum körébe sorolhatóak: a Grammatika (1962: 268) szerint ezek a cselekvés vagy az akció eredményére, vagyis az alanynak az akció eredményeként létrejött állapotára fókuszálnak. Hasonló véleményen van Kozmács is (1998: 41): a szóban forgó szerkezet szerinte „korábban már lezajlott, de a beszéd pillanatáig is ható cselekvésre utal".
A korpuszban az állapotra vagy eredményre koncentráló szerkezetek valóban gyakoribbak voltak, mint a dinamikusak, de azért az utóbbira is szép számmal találtam példát. A segédigével álló állítmányok sokszor inkább dinamikus interpretációt kaptak, pl. (1), (13), a segédige nélküliek pedig inkább statikusat (14), de a (15) és (16) példák arra mutatnak, hogy a segédige nélküli állítmányok is lehetnek szemantikailag dinamikusak, a segédige nélküliek pedig statikusak.

(13) *„данъямын луозы … ӟуч батыръёс"* (40. o.)
ünnepel-PART lesz-FUT-3PL orosz vitéz-PL
'ünnepelni fogják az orosz vitézeket'

(14) *„Та книга туж но туж ӟеч гожтэмын"*
(12. o.)
ez könyv nagyon és nagyon jól ír-PART 'Ez a könyv igen jól van megírva'

(15) *„Будапештын со 1985 арын ик поттэмын"*
(180. o.)
Budapest-INESS az 1985 év-INESS NYOM kiad-PART 'Bp.-en 1985-ben ki is adták'

(16) *„Со вылын суредамын вал Москваысь Лэнин гурезьысь университет"*
az -On rajzol-PART van-PST Moszkva-ELAT Lenin hegy-ELAT egyetem
'Rá volt rajzolva a moszkvai Lenin-hegyi egyetem'
(149. o.)

„Passzív-gyanús" szerkezetünkről tehát elmondható, hogy

a) alanya megfeleltethető egy ragozott igés mondat tárgyának;
b) a ragozott igés megfelelőjében alanyi szerepet betöltő argumentum általában nincs benne kifejezve (esetleg marginálisan kifejezhető);
c) igei része speciális – a ragozott igés megfelelőtől eltérő – morfológiai jelölést kap;
d) nemcsak statikus, hanem dinamikus jelentést is képes kifejezni,

így tehát rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek alapján egy konstruktumot passzív szerkezetnek minősíthetünk.[9]

1.6. Udmurt szövegeket tanulmányozva az az érzésünk alakulhat ki, hogy melléknévi igeneves szerkezetünk leginkább „kijelentő mód jelen időben" (vagyis segédige nélkül), illetve egyes és többes szám harmadik személyű alany mellett használatos. A korpusz adatai valóban azt támasztják alá, hogy a szerkezet jóval gyakrabban használatos segédige nélkül, illetve harmadik személyben, ám előfordulása nem korlátozódik az említett számokra, személyekre, igeidőkre és -módokra. A 272 mondatban előforduló összesen 297 melléknévi igeneves állítmány közül 29 azt igazolja, hogy a szerkezet „szemtanúsági" (16) vagy „nemszemtanúsági" múltban (1), jövő időben (6), (13), illetve felszólító módban és jelen (7) vagy múlt idejű feltételes módban is használatos. A korpuszban továbbá Sg1 és Pl1, a szakirodalom példamondatai között pedig Sg2 – lásd (6)-os példa – alany mellett álló melléknévi igeneves állítmányra is találtam példát.

2.1. A korpusz 297 melléknévi igeneves állítmánya közül 81-ben az igenév intranzitív igéből volt képezve, l. (2), (17). Ez első pillantásra talán szokatlannak tűnhet, hiszen hajlamosak lehetünk a passzív szerkezetekhez a tárgyas igéket asszociálni mint „kiindulási alapot".

9 Keenan (1985) a statikus passzívumot is passzívumnak tekinti tipológiai tanulmányában. Szerinte az ágens nélküli, illetve a statikus jelentést kifejező passzív szerkezetek a jelöletlenek – és így a világ nyelveiben jobban elterjedtek – az ágenst tartalmazóakkal, illetve a dinamikusokkal szemben.

(17) *„Соин ик ачим мон городын, но сюлмы гуртэ кылемын”* (172)
ezért NYOM magam én város-INESS és szív-POSS.1SG falu-ILLAT marad-PART
'Ezért, bár én magam városban lakom, a szívem a faluban maradt'

Alberti cikkéből (1996) kiindulva – aki az ún. *intranzitív passzivizálásnak* két típusát különíti el – jelen pontban azt kívánom megvizsgálni, hogy az udmurtban a (2)-es és (17)-es példákhoz hasonló, tárgyatlan igékből képzett melléknévi igeneves szerkezetek besorolhatóak-e az intranzitív passzivizálás egyik vagy másik típusába, és ha igen, melyikbe.

2.2. A generatív nyelvelmélet – Perlmutter (1978)[10] után – az intranzitív igéknek két csoportját különbözteti meg, az ún. *unakkuzatív* és *unergatív* igékét. Az előbbiek alanya „nem olyan szintaktikai és morfológiai jellegzetességeket mutat, mint a tranzitív igék alanya, hanem inkább a tranzitív igék tárgyi argumentumához hasonló tulajdonságokat mutat” (Alberti 1996: 11), az utóbbiak alanyi argumentumának viselkedése viszont „a tranzitív igék alanyi argumentumának viselkedésére hasonlít” (ibid.). A két igeosztály szintaktikai viselkedése bizonyos – nyelvenként eltérő – vonatkozásokban különbözik, és szemantikai meghatározottságuk is eltérő. Az unergatív igék alanyának szemantikai szerepe általában Ágens, az unakkuzatívoké Páciens[11] (pontosabban „nem-Ágens), bár – ahogy arra pl. Levin –Rappaport Hovav (1995) is rámutatnak – tkp. nem mutatható ki kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés az unergatív alanyok és az Ágens, illetve az unakkuzatív alanyok és a Páciens szemantikai szerep között. Az alanyok θ-szerepe tehát az említettektől különböző is lehet.

10 Perlmutter, David (1978), Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. In: Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society. Berkeley Linguistic Society, Berkeley, University of California

11 Komlósy (1992) a következőképpen definiálja e két szemantikai szerepet: Ágens: „aktív résztvevő, azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy fékentartásával tölti be (…) Páciens: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át” (Komlósy András [1992], Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc [szerk.]: Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan, Budapest, Akadémiai Kiadó, 359–360. o.)

2.3. Alberti (1996) szerint a „tranzitív passzivizálás" (vagyis a tárgyas igék passzivizálása) kétféleképpen terjeszthető ki a világ nyelveiben az intranzitív igékre: a kiterjesztés egyik módja az unergatív, másik lehetősége pedig az unakkuzatív igéket látja el passzív morfológiával.
Az olyan aktív tranzitív mondatokban, amelyek „passzivizálhatóak" (3)/b, az alany szemantikai szerepe általában Ágens, a tárgyé Páciens. A tranzitív passzivizálásnak Alberti (1996) a következő két funkcióját különbözteti meg:

1. az Ágens elnyomása, vagyis annak megakadályozása, hogy a legrangosabb szemantikai szerep a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz – az alanyihoz – jusson;
2. a Páciens előtérbe helyezése, azaz „hozzájuttatása" a legrangosabb szintaktikai funkcióhoz.

Tranzitív igék passzivizálásakor Alberti (1996) szerint a fenti két szabály bármelyike maga után vonja a másikat, intranzitív igék passzivizálásakor viszont vagy csak az egyik, vagy csak a másik szabályalternatíva alkalmazódik – ez utóbbiak kapcsán Alberti tehát megkülönböztet *ágenselnyomó* és *páciensperferáló* passzivizálást.

2.3.1. Az *ágenselnyomó passzivizálás*[12] az unergatív igéket veszi alapul (hiszen ezek alanyának θ-szerepe gyakorta Ágens), ilyet találunk a norvég, a holland vagy a francia nyelvben, lásd a (18)/a francia példát. A szerkezet morfoszintaktikai-morfológiai felépítése megegyezik a tranzitív passzívuméval, lásd (18)/b, de az aktív szerkezetben alanyként álló argumentum (a (19)-es mondatban *Paul*) helyén – legalábbis a franciában – egy ún. expletív, szemantikailag üres alany áll. A passzivizálásnak ez a típusa tehát vonzatszerkezet-változással jár („eltűnik" az ige eredeti alanyi argumentuma). Az ilyen passzív szerkezetek arra fókuszálnak, hogy a szóban forgó cselekvés létrejött, megtörtént, végrehajtója viszont lényegtelen vagy ismeretlen:[13]

12 Az ágenselnyomó passzivizálásra hagyományosan *imperszonális passzívumként* hivatkoznak a szakirodalomban.

13 Az „eredeti alanyi argumentum" egyes nyelvekben szabad módosító formájában fakultatívan mégis kifejezhető.

(18) /a *Il* *a* *été* *téléphoné* *à* *Pierre*
expl.S HABEO-3SG van-PTCP telefonál-PTCL -nAk Péter
'Telefonáltak Péternek' ('Telefonálás történt')

/b *Paul* *a* *été* *invité* *à* *la* *fête*
Pál HABEO-3SG van-PTCP meghív-PTCL -rA az buli
'Pált meghívták („Pál meg lett hívva") a buliba'

(19) *Paul* *a* *téléphoné* *à* *Pierre*
Pál HABEO-3SG telefonál-PTCP -nAk Péter
'Pál telefonált Péternek'

2.3.2. Az unakkuzatív igéken alkalmazható *páciens*preferáló *passzivizálás* funkciója ezzel szemben az ige alanyi argumentumának előtérbe helyezése, a „behatottsági állapot leírása" (Alberti 1996: 33), vagyis az alanynak az adott történés, cselekvés következtében végbement állapotváltozásának bemutatása. Ez a típusú passzivizálás nem jár együtt az ige argumentum-szerkezetének megváltozásával: az aktív szerkezettől – mint amilyen (21) – csak morfológiailag és szemantikailag különbözik. Ezt a stratégiát alkalmazza Alberti szerint pl. a magyar nyelv az ún. predikatív határozói igeneves szerkezetnél, ahol is az intranzitív igéből képzett szerkezet (20)/a felépítése szabályosan „leképezi" a tranzitív igéből képzettét (20b):

(20) /a *„Péter be van rúgva"* (Alberti 1996)
/b *„Péter ki van rúgva"* (ibid.)
(21) *Péter berúgott*

2.4. Vizsgáljuk most meg, hogy korpuszbeli példáink besorolhatóak-e az intranzitív passzivizálás egyik vagy másik típusába, és ha igen, melyikbe. Az udmurt intranzitív igék unergatív és unakkuzatív csoportokra osztha-tóságáról egyelőre nem esett szó a szakirodalomban, Perlmutter (1978) „unakkuzatív hipotézise" alapján azonban lehet okunk feltételezni ezen igeosztályok meglétét az udmurt nyelvben is, mivel az említett szerző hipotézisét legalábbis a nominatív nyelvek körében univerzálisnak szánta.

2.4.1. Az ágenselnyomó passzivizálástól a következőket „várjuk el” (az a) feltétel teljesülése elengedhetetlen, a b) feltétel teljesülése viszont – a 2.2-ben megállapítottak értelmében – akár el is maradhat):

a) hiányozzon a szerkezetből az az argumentum, amely a megfelelő aktív mondatban az alanyi funkciót töltené be – a szerkezetnek tehát tkp. ne legyen alanya;[14]
b) az ige lehetőleg agentív legyen, vagyis egy megfelelő aktív mondatban megjelenő alanyi argumentumának a szemantikai szerepe lehetőleg Ágens legyen.

Alany nélküli mondatokat a korpuszban csak a *вераны* ’mondani’ és a *гожтыны* ’írni’ igével találtam. Ezek azonban tranzitív igék, így – véleményem szerint – a (22)/a és (22)/b mondatokat olyan elliptikus szerkezetként kellene felfogni, amelyek a tranzitív – és nem az intranzitív ágenselnyomó – passzivizálást valósítják meg. Az alanyi argumentum ugyanis sokszor azonosítható a szövegkörnyezetből (a (22)/a és (22)/b mondatokban szögletes zárójelben tüntetek fel egy-egy lehetséges alanyi argumentumot), a (22)/c példa alanya pedig – ahogyan az a szövegbeli előzményből kiderül – a három mondattal korábban szereplő *статяе* ’cikkem’ főnév. A korpuszban továbbá olyan példákat is találtam, ahol a fenti igékből képzett passzív mondatokban explicite jelen volt az alany (vagyis a szóban forgó igék eredeti tárgyi argumentuma), lásd (23)/a, (23)/b; ez pedig szintén amellett szól, hogy alighanem a (22)-es példák esetében is tranzitív passzivizálásról lehet szó.

(22) /a *„Берло книгаядыз но со сярысь [кылъёс] верамын”* (160. o.)
későbbi könyv-INESS-POSS.2PL is az -rÓl [szó-PL] mond-PART
’Későbbi könyvében is esik róla szó’

/b *„калык шуэмъя луэ кадь: кинлы [улон] кызьы гожтэмын”* (142. o.)
nép mond-PTCP-ADV lehet mint ki-DAT [élet] hogyan ír-PART

14 Az udmurtban – a franciával ellentétben – ugyanis nem létezik expletív, szemantikailag üres alanyi névmás.

'Úgy lehet, ahogy a népi mondás tartja: kinek hogyan van meg írva [a sorsa]'

/c *„Со статяе кемалась потэмын… Соку ик шуиз «Умой гожтэмын"*
az cikk-POSS.1SG régóta megjelenik-PART akkor NYOM mond-PST-3.SG jól ír-PART
'Az a cikkem már régen megjelent. Rögtön mondta: „Jól van megírva…"' (157. o.)

(23) /a *„поэмаын верамын солдат кышнолэн улэмез, ужамез…"* (45. o.)
vers-INESS mond-PART katona feleség-GEN élet-POSS.3SG munka-POSS.3SG
'A versben le van írva a katona feleségének az élete, munkája…'

/b *„Повесть одиг шокчемен кадь гожтэмын"*
(133. o.)
elbeszélés egy lélegzik-PTCP-INST mint ír-PART
'Olyan az elbeszélés, mintha egy levegővétellel lett volna megírva'

Az adatközlőktől rákérdeztem három általam kreált mondat helyességére, amelyek az ágenselnyomó passzivizálásra kívántak volna példák lenni. A (24)/a mondatot mindketten agrammatikusnak, (24)/b-t egyikük agrammatikusnak, másikuk furcsának, (24)/c-t pedig egyikük agrammatikusnak, másikuk grammatikusnak ítélte:

(24) /a **Толон урамын жытозь жтэмын вал*
tegnap utc-INESS este-TERM táncol-PART van-PST
'Tegnap estig táncoltak az utcán'

/b ?/* *Гуртын туннэ керетэмын вал*
otthon-INESS ma veszekszik-PART van-PST
'Otthon ma veszekedtek'

/c (*)*Колялы* *жингыртэмын* *вал*
Kolja-DAT telefonál-PART van-PST
'Telefonáltak Koljának'[15]

Eddigi kutatásom során tehát nem találtam olyan szerkezetet, amelyet egyértelműen az ágenselnyomó passzivizáláshoz lehetne sorolni.

2.4.2. A páciens preferáló passzivizálástól a következőket „várjuk el":

a) az alanyi argumentum ki legyen fejezve;
b) szemantikai szerepe lehetőleg Páciens (pontosabban „nem-Ágens") legyen, vagy legalábbis az ige – és argumentuma – szemantikája megfeleljen az unakkuzatív igék szemantikai kritériumainak.

A korpuszban talált intranzitív igékből képzett melléknévi igeneves állítmány mindegyike (összesen tehát 81 állítmány) mellett ki volt fejezve az alany. A (25)-ös pontban az összes igét felsorolom, amely az ide vonatkozó példákban előfordult. Igen sok közöttük az olyan ige, amely alanyának szemantikai szerepe eltér az Ágenstől:

(25) *луыны* 'van, lesz'; *потыны* 'származik, keletkezik; tűnik'; *кылдыны* 'kialakul'; *люкаскыны* 'összegyűlik, felhalmozódik'; *бырыны* 'befejeződik; elfogy'; *пуксьыны* 'elhelyezkedik'; *интыяськыны* 'elhelyezkedik'; *каръяськыны* 'fészkel; elhelyezkedik'; *кылъыны* 'marad'; *герӟаськыны* 'kapcsolódik; *печатласькыны* 'kinyomtatódik'; *пыӥаны* 'beszívódik'; *чигыны* 'eltörik'; *ӝоканы* 'megfullad; tönkremegy'; *сӧриськыны* 'tönkremegy; megrokkan'; *кудӟыны* 'berúg'; *эбыляны* 'elgyengül; megdermed'; *золтӥськыны* 'megfeszül'; *посӥськыны* 'összegyűrődik'; *ёрмыны* 'kínlódik'; *дасяськыны* 'felké-

15 Felvetődhetne bennünk az a gondolat, hogy a mondatban szereplő igék talán az unakkuzatív csoportba tartoznak az udmurtban, és a páciens preferáló passzív szerkezetben – ahol az alanyi argumentum ki van fejezve – megállnák helyüket. További grammatikalitási próbáim viszont arra mutattak, hogy ez nem így van: a (24)/a-c mondatok kifejezett alannyal álló változatát mindkét adatközlő egyértelműen agrammatikusnak ítélte, l. pl.:

**Иван Танялы* *жингыртэ-м-ын*
Iván Tányának telefonál-PART 'Iván telefonált Tányának'.

szül'; *кылиськыны* 'levetkőzik'; *пертчиськыны* 'megoldódik'; *удалтыны* 'sikerül'; *пӧрмыны* 'sikerül'; *лыктыны* 'jön'; *потыны*, *потылыны* 'kijön'; *пырыны* 'bemegy'; *вуыны* 'érkezik'; *бертыны* 'hazamegy, visszamegy'; *выжылыны* 'átmegy, átkel'; *усьыны* 'esik'; *лэзиськыны* 'leereszkedik'; *дышетскыны* 'tanul'[16]

Ha a felsorolt igékről ki tudjuk mutatni, hogy unakkuzatívok, akkor megállapíthatjuk, hogy az udmurt nyelvben létezik pácienspreferáló intranzitív passzivizálás.

Levin és Rappaport Hovav (1995) – Pelmutter (1978) után, aki szerint az unakkuzativitás szintaktikailag kódolt és szemantikailag megjósolható jelenség – kidolgoztak négy ún. „kapcsolódási szabályt" – angol terminussal *linking rule*-t –, amelyek az igei argumentumok szemantikai szerepe, illetve ezen argumentumok szintaktikai megvalósulása között létesítenek kapcsolatot. A szerzők a szabályokat főként angol, olasz, holland és modern héber nyelvi adatok alapján dolgozták ki, de feltételezésük szerint a szabályok – legalábbis a nominatív nyelvek körében – univerzálisak. Az egyes szabályok aszerint alkalmazódnak egy-egy argumentumra, hogy az adott ige milyen szemantikai osztályba tartozik. Az unakkuzatív igék alanyi argumentuma az igei szintagmán belül, az unergatívoké azon kívül generálódik A (26)-ban felsorolt udmurt igék nagy része pedig pontosan azokba a szemantikai csoportokba sorolható, amelyekre az unakkuzatív igéket meghatározó szabályok alkalmazódnak. A szabályok a következők (angol példákkal szemléltetve):

1. *A „közvetlen kiváltó ok szabálya" (Immediate Cause Linking Rule)*. A szabály értelmében az az argumentum, amely egy cselekvés vagy történés közvetlen okozóját írja le, külső argumentumként generálódik. Az ide vonatkozó intranzitív igék tehát unergatívak és a következő szemantikai osztályba sorolhatók:

16 A *дышетскыны* 'tanul' ige – magyar megfelelőjével ellentétben – tárgyatlan, vonzata datívuszban áll: *удмурт кул-лы* (Dat) *дышетскыны* 'udmurt nyelvet tanulni'.

a) agentív, vagyis akaratlagos, tudatos cselekvést kifejező igék, pl. *to chat* 'cseveg'. Ide tartoznak a mozgás módját leíró igék is, pl. *to walk* 'sétál', *to dance* 'táncol';
b) testen belül lejátszódó fiziológiai folyamatokat leíró igék, pl. *to sleep* 'alszik', *to snore* 'horkol', *to tremble* 'reszket, remeg';
c) hang-, fény-, anyag- vagy szagkibocsátást kifejező igék, pl. *to shine* 'ragyog', *to smell* 'szagot/illatot kiad'.[17]

2. *Az „irányított változás szabálya" (Directed Change Linking Rule)*. A szabály szerint az az ige által leírt (állapot)változás elszenvedőjét kifejező argumentum belső argumentumként realizálódik: a szabály az intranzitív igék közül tehát az unakkuzatívokra alkalmazódik. Ide tartoznak az

a) állapotváltozást kifejező igék, pl. to open 'kinyílik', to break 'eltörik'. Az udmurt példák közül a következők sorolhatók ide: печатласькыны 'kinyomtatódik', пыӵаны 'beszívódik', чигыны 'eltörik', жоканы 'megfullad; tönkremegy', сöриськыны 'tönkremegy; megrokkan', кудӟыны 'berúg', эбыляны 'elgyengül; megdermed', золтüськыны 'megfeszül', kifeszül', посüськыны 'összegyűrődik', дасяськыны 'felkészül', кылиськыны 'levetkőzik';
b) a mozgást jelentő igék közül azok, amelyek a mozgás irányultságát fejezik ki, pl. *to arrive* 'megérkezik', *to fall* 'elesik', *to exit* 'kimegy', *to descend* 'leszáll'. Az „irányított változás" ebben az esetben az argumentum által kifejezett entitás helyének megváltozását jelenti.[18] A korpuszban kифejezetten sok olyan ige fordult elő, amelyek ebbe a szemantikai csoportba sorolhatók: *лыктыны* 'jön', *потыны*, *потылыны* 'kijön', *пырыны* 'bemegy', *вуыны* 'érkezik', *бертыны* 'hazamegy, visszamegy', *выжылыны* 'átmegy, átkel', *усьыны* 'esik', *лэзиськыны* 'leereszkedik'.

17 A felsorolt igeosztályokból kitűnik, hogy nem csak az agentív igék lehetnek unergatívak: az a) és a c) csoport alanyi argumentumai a legtöbbször nem Ágensek, viszont úgy foghatók fel, mintha felelősek volnának az illető cselekvésért vagy történésért – tehát az ige által leírt esemény forrásának, „közvetlen okozójának" tekinthetők.

18 Az ide tartozó igék egy része pedig arra mutat rá, hogy agentív igék is lehetnek unakkuzatívok.

3. *A „létezés szabálya" (Existence Linking Rule)*. A szabály értelmében az az argumentum, amelynek az ige a létezését konstatálja vagy tagadja, belső argumentumként realizálódik. A szabály tehát unakkuzatív igéket állít elő, és a következő szemantikai csoportba tartozó igék argumentumaira vonatkozik (az argumentum szemantikai szerepe általában „nem-Ágens"):

a) létezést, illetve egy bizonyos helyen való létezést, elhelyezkedést kifejező igék, pl. *to exist* 'létezik', *to remain* 'marad'. A korpuszból idesorolhatók a *луыны* 'van, lesz', *пуксьыны* 'elhelyezkedik', *интыяськыны* 'elhelyezkedik', *каръяськыны* 'fészkel; elhelyezkedik', *кыльыны* 'marad' igék;
b) megjelenést, keletkezést („létezésbe jövést") kifejező igék, pl. *to appear* 'megjelenik', *to derive* 'származik. A korpuszból a *потыны* 'származik, keletkezik; tűnik', *кылдыны* 'kialakul', *люкаскыны* 'összegyűlik, felhalmozódik' igék sorolhatók ide;
c) *eltűnést, megsemmisülést* (a „létezés megszűnését") ábrázoló igék, pl. *to disappear* 'eltűnik', *to die* 'meghal'. A korpuszban egyetlen ide sorolható igét találtam: *бырыны* 'meghal; tönkremegy; befejeződik; elfogy'.[19]

4. Az „alapértelmezett szabály" (Default Linking Rule). A szabály értelmében, ha egy intranzitív ige argumentumára a fenti szabályok egyike sem vonatkoztatható, akkor az argumentum belső argumentumként realizálódik (a szabály tehát unakkuzatív igéket állít elő).

A korpusz intranzitív igéinek nagy része tehát éppen azokba a szemantikai csoportokba sorolható, amelyekre Levin – Rappaport Hovav (1995) szerint az unakkuzatív igéket előállító szabályok vonatkoznak. A *Directed Change Linkig Rule* és az *Existence Linking Rule* hatóköre alá csak a *герӟаськыны* 'kapcsolódik', *ёрмыны* 'kínlódik', és a *дышетскыны* 'tanul' igéket nem tudtam besorolni. A *герӟаськыны* 'kapcsolódik' és a *ёрмыны* 'kínlódik' azonban egyrészt nem agentív (ún. mediális) igék, másrészt nem

19 A b) és c) csoportok igéit – ahogy azt Levin-Rappaport (1992: 153) is megemlítik – tkp. állapotváltozást kifejező igeként is fel lehet fogni: az esetben a *Directed Change Linking Rule* alkalmazódik rájuk. Az eredmény azonban ugyanaz, hiszen így is unakkuzatív igéket kapunk.

sorolhatók azokba a szemantikai csoportokba sem, amelyekre az *Immediate Cause Linking Rule*-t alkalmazhatjuk, így feltehetően a *Default Linking Rule* hatóköre alá esnek.

A *дышетскыны* 'tanul' ige problémásabb, mivel akaratlagos, tudatos cselekvést fejez ki. Megjelenését az intranzitív passzív szerkezetben talán azzal magyarázhatjuk, hogy ennek az igének olyan jelentésárnyalata is lehet, amely állapotváltozást fejez ki (ebben az esetben igénk a *Directed Change Linking Rule* hatóköre alá esik), vagyis kb. olyasmit is jelenthet, hogy 'tanulttá, képzetté válik'. A belőle képzett melléknévi igenév jelzőként ugyanis 'tanult, képzett' jelentéssel bír: *дышетскем адями* 'tanult ember'. A korpuszban is hasonló jelentéssel fordult elő a szóban forgó ige:

(26) „*гожтэтлы со дышетскемын, котьмае чакланы, валаны, синйылтыны*
írás-DAT ő tanul-PART bármi-ACC megfigyelni érteni észrevenni
быгатэ" (13.o.)
tud-3SG 'írástudó ember ő, aki bármit képes megfigyelni, megérteni, észrevenni'

3. Kutatásom során tehát arra jutottam, hogy az udmurtban a tárgyas igékből képezhető, *-(e)myn* képzős melléknévi igeneves szerkezetek eleget tesznek azoknak a kritériumoknak, amelyek alapján egy konstruktumot passzív szerkezetnek minősíthetünk; az azonos felépítésű, de tárgyatlan igékből képezhető szerkezetek pedig az Alberti (1996) által intranzitív passzivizálásnak nevezett jelenség „páciensperferáló" altípusát valósítják meg. Az intranzitív passzivizálás „ágenselnyomó" változatára nem találtam példát a korpuszban, bár azt sem tudtam teljes bizonyossággal kizárni, hogy ez a jelenség létezik az udmurt nyelvben (lásd az adatközlőknek a (24)/b és (24)/c mondatokról adott eltérő grammatikalitási ítéletét). Az ágenselnyomó passzivizálás meglétének cáfolata tehát további vizsgálatot igényel, ahogyan az is, hogy az általam unakkuzatívnak feltételezett udmurt igék szintaktikai viselkedése egyéb vonatkozásokban is különbözik-e az unergatívokétól (a két igeosztály viselkedésének különbsége ugyanis általában több vonatkozásban is meg szokott nyilvánulni a nyelvekben).

Irodalom

korpusz: Шкляев, Александр (2000), Вапумысь вапуме. Критика: статьяос, обзоръёс, диалогъёс, очеркъёс, портретъёс, рецензиос, тодэ ваёнъёс. Ижевск, „Удмуртия”

Alberti Gábor (1996), Passzivizálási művelet a magyarban. In: Néprajz és Nyelvtudomány 37, 7–45.

Bartens, Raija (1979), Mordvan, tšeremissin ja votjakin infiniitisten muotojen syntaksi. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 170

Csúcs Sándor (1990), Chrestomathia Votiacica, Budapest, Tankönyvkiadó

Grammatika (1962) = Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология (szerk.: Перевощиков, П. Н.) (1962), Удмуртское Книжное Издательство, Ижевск

Grammatika (1970) = Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения (szerk.: Алатырева, В. И.) (1970), Издательство «Удмуртия», Ижевск

Keenan, Edward L. (1985), Passive in the world's languages. In: Language typology and syntactic description I.: Clause structure, Cambridge, 243–281.

Kozmács István (1998), Udmurt nyelvkönyv, Kecskemét

Kulonen, Ulla-Maija (1989), The passive in Ob-ugrian. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 203

Levin, B. – Rappaport Hovav, M. (1995), Unaccusativity. At the Syntax-Lexical Semantics Interface. Linguistic Inquiry 26

Siewierska, Anna (1986), The passive: a comparative linguistic analysis, London, Croom Hem

Bába Laura
Budapest

Nyelvi humor Aino Havukainen és Sami Toivonen *Tatu ja Patu*-könyveiben

1. A *Tatu ja Patu*-könyvek

Aino Havukainen és Sami Toivonen *Tatu ja Patu* ('Tatu és Patu') képeskönyvsorozata nagy népszerűségnek örvend Finnországban. A könyvek elején vissza-visszatérő jellemzés szerint a testvérpár időnként kicsit furcsán viselkedik, köszönhetően annak, hogy Outolába ('Furavár') valók, ahol az élet bizony másmilyen, mint mifelénk. A bolondos fivérek így aztán lelkesen és kíváncsian tanulmányozzák világunkat, készen az újabb és újabb kalandokra.

Tatu és Patu főszereplésével eddig öt képeskönyv jelent meg, az Otava kiadó gondozásában:

1. *Tatu ja Patu Helsingissä* ('Tatu és Patu Helsinkiben', 2003)[1]
   A fivérek Jori unokatestvérüket érkeznek meglátogatni Helsinkibe. Az állandó rohanásban lévő üzletember nyomában végigjárják a főváros nevezetes pontjait, és a történet végére az is kiderül, milyen pompás üzleti ötlet megvalósításáért való fáradozás űzte Jorit keresztül-kasul a városon. A kötetet beválasztották a Finlandia Junior-díj (a finnországi gyermek- és ifjúsági irodalom legrangosabb elismerése) 2003-as jelöltjei közé.

2. *Tatu ja Patu päiväkodissa* ('Tatu és Patu az óvodában', 2004)[2]
   A testvérek egy wellnessfürdőbe indulnak, ám némi félreértés miatt egy óvodában kötnek ki. A kényeztető kezelésekre számítva kezdetben

1 A könyvből vett idézeteknél a továbbiakban: Helsingissä.
2 A könyvből vett idézeteknél a továbbiakban: Päiväkodissa.

csodálkoznak az óvoda mindennapi életének eseményein, de mire felismerik tévedésüket, már nagyon is megkedvelik az itteni életet.

3. Tatun ja Patun oudot kojeet ('Tatu és Patu fura masinái', 2005)[3]
   Tatu és Patu itt tizennégy meghökkentő találmányukat mutatják be – többek közt a reggelikészülődés-automatát, a pocsolyakészítő-gépet és a szörnyriasztót –, melyek könnyebbséget és/vagy vidámságot hoznak a szürke hétköznapokba.

4. *Tatu ja Patu työn touhussa* ('Tatu és Patu a munka forgatagában', 2006)[4]
   A fivérek ezúttal a munka világába kalauzolják az olvasót. Tizenkét foglalkozást ismertetnek meg – kipróbálják magukat többek közt fodrászként, takarítóként és tanárként.

5. *Tatu ja Patu Suomessa* ('Tatu és Patu Finnországban', 2007)[5]
   A sorozat ötödik kötete Finnországot és a finneket mutatja be: a természeti jellegzetességeket, a történelmet, a kultúrát és a napjainkra jellemző életmódot.

A sorozat alapvető jellegzetességei mind a képek, mind pedig a szöveg tekintetében az aprólékos kidolgozottság és a humor. Képeskönyvekről lévén szó, nem meglepő a szöveg és a képek közötti rendkívül szoros kapcsolat, egymásra építettség. A humor egyrészt magukból a főszereplő figurákból, kalandjaikból és ötleteikből fakad (vagyis találkozunk jellem- és helyzetkomikummal egyaránt), másrészt a képekből (stílusuk, vagy sokszor éppen részletgazdagságuk, világunk jól ismert jelenségeire való reflektálásuk okán), harmadrészt pedig bőségesen bukkannak fel a nyelvi komikum leleményei is. A jelen elemzés tárgyát ez utóbbiak képezik, ám sok esetben ezek elválaszthatatlanok maguktól a képektől: a komikum a szöveg és a kép együtteséből, kölcsönhatásából fakad.

3 A könyvből vett idézeteknél a továbbiakban: Oudot kojeet.
4 A könyvből vett idézeteknél a továbbiakban: Työn touhussa.
5 A könyvből vett idézeteknél a továbbiakban: Suomi.

2. Az elemzés célja és módszere

E tanulmány célja tehát, hogy bemutassa, a nyelvi humor milyen különböző típusai lelhetők fel a *Tatu ja Patu*-könyvekben, ugyanakkor nem törekszik a nyelvi komikum forrásainak átfogó, rendszerbe foglalt áttekintésére. A cél, és ebből fakadóan a tárgyalás módjának megválasztását részben a nyelvi humor szerteágazó típusrendszere is indokolja (amelynek részletes ismertetése túllépné a jelen esszé kereteit), ennél fontosabb azonban a megközelítés módja: a középpontban maguk a könyvek állnak, az, hogy a szöveget, illetve a képet milyen módon gazdagítja a nyelvi humor, vagyis nem a nyelvi humor elméletének konkrét példákkal történő illusztrálására kerül sor. Ez utóbbi szempont elvetése többek közt abból fakad, hogy az öt kötet bármennyire is bővelkedik nyelvi komikumban, nem szolgáltat példát annak minden egyes létező, vagy éppen elképzelhető típusára.

A nyelvi humor sokszor – bár nem minden esetben – a nyelv egyes szabályainak tudatos megszegéséből fakad. Célját Sirató Ildikó „Szabályos szabálytalanság. A grammatikai hibák kontextuális jelentéséről" című előadása tárgyának meghatározásakor az alábbi módon foglalja össze:

„[…] a beszélő a szabályok tudatában él a logikus, vagyis szabályszerű eltérés eszközével, hogy új, meglepő jelentéssel töltse fel az általa alkotott/használt nyelvi elemeket. A tudatos szabálytörés és a kommunikáció folyamatában a grammatikai asszociáció együttes hatásaként új jelentés és hatás, a szabályos és a szabálytalan elemek összekapcsolása, egybejátszása ismerhető fel. A beszélő így bővíti ki, sűríti a megértés és értelmezés lehetőségeit."[6]

Új jelentés és hatás, az értelmezés lehetőségeinek kibővítése azokban az esetekben is megfigyelhető, ahol nem a szabályok tudatos megszegése a nyelvi komikum forrása.

A nyelvi humor megjelenési formáinak sokfélesége gyümölcsöző témát biztosít a kutatók számára. Természetesen maga a megközelítésmód is többféle lehet. A téma magyar tárgyalói közül például Nagy Ferenc „A nyelvi humor főbb típusai"[7] című tanulmányában annak alapján alkotta

6 Sirató 2007: 303

7 Nyr. XCII (1968), 10-22.

meg típusait, hogy a szokványos, elvárt nyelvi elemek milyen módon történő megváltoztatása eredményezi a komikus hatást. Főbb csoportjai:

1. szokatlan és rossz nyelvi szerkezetek,
2. kínrímek,
3. névalkotások,
4. nyelvi klisék megbontása,
5. stílusrétegek keveredése,
6. nyelvkeveredés, makaróni nyelv,
7. halandzsa,
8. helyesírási vétségek.

Ezzel szemben Berencsi Erika „Abszurd humor – nyelvi humor"[8] című szakdolgozatában a nyelv egyes szintjei szerint, inkább nyelvészeti jellegű megközelítést alkalmazva tárgyalja az egyes típusokat:

1. akusztikai szint,
2. szó- és kifejezéskészlet,
3. szintaktikai szint és a mondaton túlmutató stilisztikai eszközök.

A nyelvi humor számos formája mindkettőjüknél fellelhető, sokszor azonos formában; a legjelentősebb különbség áttekintéseikben az akusztikai szinten megjelenő komikum vizsgálatában tapasztalható, hiszen míg Nagy Ferenc pusztán a kínrímekkel foglalkozik, addig Berencsi Erika részletesen tárgyalja a mondatfonetikai eszközök szerepét, a hangzás szokatlanságát, a rímeket és a ritmust is. Ez a különbség elsősorban az általuk vizsgált „mintaanyag" eltérő jellegéből fakad: míg Nagy írott szövegek[9] alapján alkotta meg típusait, addig Berencsi szóbeli szövegeket[10] elemzett.

A hangalaknak írott szöveg tekintetében is lehet szerepe: a szokatlan hangzás, valamint a verselés és a rímelés írott szöveg olvasása esetén is érzékelhető. A gyermekkönyvek vizsgálatakor nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy ezek a szövegek sok esetben szóban elhangzóvá válnak,

8 KLTE BTK, 1996.

9 Többek közt Karinthy Frigyes: *Az egész város beszéli, Így írtok ti*, Rejtő Jenő: *Az elveszett cirkáló, Az elátkozott part, Piszkos Fred a kapitány, Piszkos Fred közbelép* című művei, valamint a *Ludas Matyi* számai szolgáltak forrásul áttekintéséhez.

10 A L'art pour l'art Társulat jeleneteit.

hiszen egy három-hat éves gyerek számára általában egy idősebb, már olvasni tudó személy olvassa fel a képekhez tartozó írást. Ha pedig nem pusztán felolvasásról, hanem előadásról van szó – ami meglehetősen természetesen adja magát –, akkor a figurák humora jelentkezhet a beszédmódban is. Itt azonban már nem annyira magából a szövegből, mint az előadó közreműködéséből fakad a komikus hatás, és bár ugyanúgy a nyelv jellegzetességeivel történő játékról van szó, csak szóban érvényesül igazán a hatása, még ha írott szöveg esetében is történhet rá utalás (pl. hangulatfestő igékkel).

Jelen elemzés a nyelvi humor eltérő formáinak áttekintésekor elsősorban a nyelvi szintek szerint különíti el azokat, hangsúlyozva, hogy mindenre a vizsgált szövegekben fellelhető példák körében kerül sor.

3. A nyelvi humor különböző típusai a *Tatu ja Patu*-könyvekben

3.1. Játék a hangzással

A nyelv hangzásával való játék, az ebből fakadó humoros hatás elsősorban a különböző rímeken keresztül jelenik meg a vizsgált szövegekben. Nem verses szövegekről van ugyan szó, ám több helyütt felbukkannak sorvégi rímekkel tarkított versikék (stílusuk okán inkább versikék ezek, mint versek), vagy éppen összecsengő szövégek. Elsősorban a *Tatun ja Patun oudot kojeet* kötetet kell itt kiemelni, melyben néhány masina működését, kiötlésének módját világítják meg ezek a rövidke költemények, míg a *Tatu ja Patu päiväkodissa* történetének vége felé az óvodások és a főhősök színpadra állította „lovagi ének" szólal meg rímpárokban. Finn nyelvű szövegekről lévén szó, a sorvégi rímelés már önmagában is felkelti a figyelmet, ráadásul a legtöbb esetben tiszta rímekkel és asszonáncokkal találkozunk, amik éppen szinte túlzott pontosságukból fakadóan inkább nyelvi játéknak, s így humorosnak, mintsem elragadtatottan költőinek hatnak. Mindezt fokozza, hogy sokszor a rím hasonló hangzású, de eltérő szófajú, alakú szavakat kapcsol össze.

Az óvodások lovagi énekének kezdő versszakában például (Päiväkoti, 30):

Viktooria on nimi prinsessalla,	Viktória e hercegnőnek neve,
isänsä on kuningas, elää paineen alla.	apja király, nyomás alatt élete.
Taas linnassa kaikuu kuninkaan ääni:	Most is kong a várban a király hangja:
„Stressi voi halkaista kruunatun pääni!"	„Koronás fejem a stressz szétszaggatja."[11]

Az összecsengő szavakhoz sorolható a csacsipacsi nyelvi játékot idéző példa (Suomi, 5):
a karjalanpiirakka[12] töltelékéből vett minta elnevezése: *täytenäyte* (*täyte* 'töltelék' + *näyte* 'minta')

Rímek nemcsak a sorok, szavak végén, de alliterációként is előfordulnak. Finnország bemutatásakor a következő kérdés merül fel Patu professzorban (Suomi, 5):
Harrastavatko kaikki suomalaiset salmiakin syöntiä sauvakävellessään avannossa?
Vajon minden finn szeret szalmiákcukrot szopogatni miközben bottal gyalogol a lékben?
A fenti mondat talán nemcsak a szalmiákcukor, a nordic walking (síjárás) és a lékúszás iránti lelkesedést, de egyúttal a finn *s* hangot is példázza.

A verselés a rímes változat mellett egyéb formában is megjelenik: Finnország bemutatásából nem hiányozhat a kalevalai mérték sem – lásd az áfonyás lepény dicsőítő énekét (Suomi, 42):

Leivonnainen, niin kuin kansa,	Sütemény, mint a nemzet is,
marjaherkku väen mukainen,	Bogyós finomság, mint a nép,
juuret metsän perukoilla,	gyökerek az erdő mélyén,
pellon pielessä perijuuret,	alapját szántóföld rejti,

11 A magyar nyelvű fordításokat az elemzés szerzője készítette, a tanulmány célját figyelembe véve inkább a szöveghűséget tartva szem előtt, mint a művészi színvonalat, ám az ebből adódó keretek között amennyire lehetséges, törekedve az eredeti szöveg humorának érzékeltetésére.

12 Rozslisztből gyúrt, vékonyra nyújtott tésztából sütött, általában rizses töltelékkel készített sütemény.

vaatimaton, nöyrä muoto	szerény, alázatos külső,
silkkaa suloa sisältä!	belsejében csupa kellem!

Itt azonban nem annyira a hangzásból, mint a kalevalai mérték méltóságteljessége és a tartalom, vagyis a stílus és a mondanivaló közötti ellentmondásból fakad a komikum.

3.2. Játék a szavakkal és kifejezésekkel

A vizsgált szövegek nyelvi humora legtöbbször a szavakkal és kifejezésekkel való játékból fakad. Az ide sorolható változatok közül elsősorban a többjelentésű szavak, a rokonértelműség, az egymástól független szavak hasonló hangzása, a szavak helytelen, „naiv" elemzése, értelmezése és használata, a jellemző erejű tulajdonnevek, az új szavak teremtése és a jól ismert szavak, kifejezések elferdítése adta lehetőségekkel él a *Tatu ja Patu*-sorozat.

A többjelentésű szavak, illetve a szóösszetételekben és kifejezésekben átvitt értelemben használt szavak konkrét értelemben történő használata nemcsak gazdag forrás a nevettetésre, de nagyon is magától adódik egy gyermekeknek szóló képeskönyvben, hiszen az elvonatkoztatás, a szavak, szófordulatok képletes értelmezése a beszéd elsajátítása során csak egy későbbi szakaszban alakul ki.[13] Abban tehát, ahogy a sorozat bolondos főszereplői szó szerint értelmezik világunk egyes dolgainak, eseményeinek megnevezését, felfedezhető a gyermekek „naiv" világértelmezése is. A vizsgált szövegek sokféle módon használják ki a „különbözőképpen való értelmezés" szabadságát.

3.2.1. Többjelentésű szavak

A *jäätelöpallopeli* ('fagylaltlabda'), teniszhez hasonló játék leírásánál, melyben a játékosok ostyatölcsérruhában egy katapult segítségével dobják a fagylaltgombócokat ellenfelük felé, akinek fejével kell elkapnia azt, az éppen adogató játékos megnevezése *syöttäjä*. A főnévnek a finn nyelvben

13 Vö. Fónagy 1970: 36.

két jelentése van: 1. 'etető', 2. 'adogató'. Természetesen a játékosok és a nézősereg a meccs után elfogyasztják a „sportszereket" (Oudot kojeet, 30).

A foglalkozásokat bemutató könyv elején az álláshirdetések között titkárnőt is keresnek (Työn touhussa, 2):
Sinulla on näytön paikka, jos et pelkää hiirtä.
Most tiéd a képernyő [megmutathatod, mit tudsz], ha nem félsz az egerektől.
Az 'egér' itt utal a számítógép egerére, de ugyanúgy az állatra is, elég felidézni a titkárnő-sztereotípiákat. Ugyanez a mondat a *näyttö* főnév különböző jelentéseivel is játszik: *näyttö* 'bizonyíték', *jklla on näytön paikka* 'vkinek be kell bizonyítania, mire képes', ugyanakkor *näyttö* 'képernyő' (például a számítógépé) is.

Szintén a foglalkozások sorában, a pékműhelyben fedezhető fel az alábbi képregény a hűtőszekrény ajtajára kirakva (Työn touhussa, 4):
1. kép: (a pék az asztalon lévő kelttészta-gombóchoz) – *Saako vaivata?*
2. kép: (a tészta válasza) – *Et!*
1: – Zavarhatom?
2: – Nem!
A finn *vaivata* ige jelentései többek közt: 1. 'fáraszt, zavar' 2. '(tésztát) dagaszt, gyúr'.

A szavak jelentéseivel való játék sokszor úgy nyilvánul meg, hogy a szöveg az egyik, míg a mellette lévő kép a másik értelmet használja – a vicc a szöveg és a kép együtteséből fakad.

A helsinki piactér egyik sátrának felirata *ranskalaisia*, vagyis ott sült hasábburgonyát árulnak – legalábbis a „való világban". Tatu és Patu Helsinkijében azonban hetyke bajuszos férfiak álldogálnak a ponyva védelmében, hónuk alatt bagettekkel – vagyis franciák, azaz finnül *ranskalaisia*… (Helsingissä, 21)[14]

14 (c) Aino Havukainen, Sami Toivonen ja Otava Publishing Company

A feltalálók dolgozószobájának falán vészhelyzet esetére található egy üvegajtós szekrényke, benne egy pohárral – az ajtón a felirat (Oudot kojeet, 2):
Hätätilassa riko lasi.
Vészhelyzet esetén törd be az üveget/törd el a poharat.
Vagyis a *lasi* főnév két értelmével találkozunk: 1. üveg 2. pohár.

Hasonló játékkal találkozunk az óvodában is: ugyanaz a faliszekrény és felirat, csakhogy a szekrényben ezúttal nem pohár, hanem egy nadrágpelenka található. Itt a *hätätila* adja a nyelvi humor forrását: *hätä* 1. 'baj, vész' 2. 'sietség, sürgető helyzet' – abban az értelemben, amire egy nadrágpelenka megoldást nyújthat; *tila* 'állapot, helyzet' (Päiväkodissa, 7).

Előfordul, hogy hosszabb szövegre nincs is szükség: az óvodában a csecsemőpelenkázón a babaolaj apró olajoskannában van – a kép a *baby oil* felirattal egyesíti az olaj 'babaolaj' és 'kenőolaj' jelentését (Päiväkodissa, 7).

Az esetek többségében a szavak konkrét és elvont értelme közötti különbség adja a humor forrását, leggyakrabban összetett szavakkal (akár a teljes szót, akár az összetétel egyik felét tekintve) és szófordulatokkal, kifejezésekkel kapcsolatban.

Mikor Tatu és Patu nyomozókként keresik híres finn személyiségek eltűnt tárgyait, irodájukban egy bizonyítékok gyűjtésére szolgáló műanyag tasakban ott látható a nyomozás vezérfonala, a *johtolanka*, (*johto* 'vezető-' + *lanka* 'fonal') – egy piros fonalszál (Suomi, 29).

A *pää* szó eredeti ('fej') és szóösszetételekben szereplő elvont ('fő-') értelme közötti különbségből fakad Patu szómagyarázatának humoros hatása (Helsingissä, 6):
„Helsinki on pääkaupunki varmaan siksi, että täällä on niin monta päätä"
„Bizonyára azért főváros Helsinki, mert olyan sok fej van errefelé."

A korábban már emlegetett helsinki piactéren a zöldségárus éppen olvas, könyvének címe: *Torikammo ja sen hoito*, vagyis 'Az agorafóbia és gyógyítása'. A *torikammo* a görög eredetű kifejezés tükörfordítása, a *tori* jelentése megegyezik az agoráéval, vagyis 'piac', de a fenti helyzetben a szóösszetétel a megszokottnál (tériszony) sokkal konkrétabban is értelmezhető (Helsingissä, 21).

A szóösszetétel egyik tagjának konkrét értelmezéséből kiindulva, analógia útján új termékek is keletkeznek. Az óvodában a reggelizőasztalon a *voinappi* (apró csomagolt vaj, *voi* 'vaj' + *nappi* 'gomb') mellett *voivetskari* ('vajcipzár', cipzár alakot formázó vajtömb; *vetskari* 'cipzár') is található (Päiväkodissa, 9).

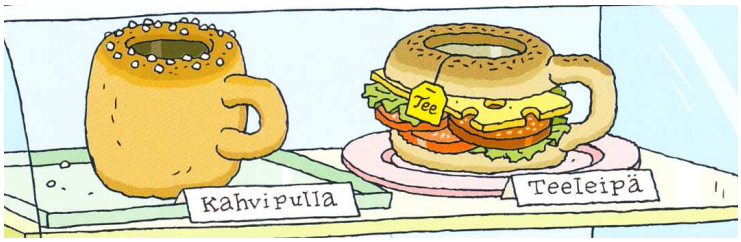
Az egyik fürdőszobaképen pedig a szépségápolási szerek között a megszokott *puhdistusmaito* (’arclemosó tej’; *puhdistus* ’tisztító-’ + *maito* ’tej’) helyett egy flakon *puhdistuspiimä* (’arclemosó író’; *piimä* ’író’) lelhető fel (Oudot kojeet, 19).

Sokszor ismét a szöveg és a kép együtt szolgáltatja a humort.

A feltalálóknak szakirodalmul szolgáló kézikönyv, *Käsikirja* (*käsi* ’kéz’ + *kirja* ’könyv’) címlapja értelemszerűen kezeket ábrázol, különböző nézetekből (Oudot kojeet, 3).

Az ötletes fivérek a pékségben kávésüteményt és teaszendvicset készítenek: a *kahvipulla* (*kahvi* ’kávé’ + *pulla* ’kalács’) természetesen kávésbögrét, míg a *teeleipä* (*tee* ’tea’ + *leipä* ’kenyér’) teáscsészét formáz (Työn touhussa, 5).

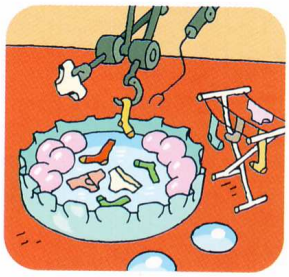

Szókapcsolatok szó szerinti értelmezésére bőségesen akad példa:

A *pipertäjä* (< *pipertää*, ’apró betűkkel írni, aprólékos gonddal vagy vesződséggel rajzolni, készíteni valamit’) elnevezésű géppel lehet például *halkoa hiuksia*, szőrszálat hasogatni – illusztrálásaként a gép egy hajszálat hasít ketté (a finn kifejezésben a *hiukset* ’haj’ szó szerepel) –, vagy *pestä pikkupyykkiä*, kismosást csinálni – a gép a képen apró fehérneműket mos „kézzel” (Oudot kojeet, 21).

halkoa
hiuksia

pestä
pikkupyykkiä

A munkaerőt kereső apróhirdetésekben pékek számára a sütödében *on tarjolla hyvä leipätyö*, 'remek kenyérkereseti lehetőséget kínálnak', míg a tűzoltóknak szóló felhívás szerint: *Tuli palava tarve palkata lisää väkeä*, 'Égető szükségünk van további emberek felvételére' (Työn touhussa, 2–3).

3.2.2. Azonos alakú szavak

A többjelentésű mellett az azonos alakú szavak is szolgáltatnak lehetőséget a játékra:

Tatu és Patu a furcsa készülékek feltalálásával töltött nap végén, elalvás előtt még olvasgatnak, mégpedig a *Keksi!* vagyis 'Találd fel!' című szakkönyvet. A kötet címlapján illusztrációként egy pohár tej és egy keksz, azaz finnül *keksi* látható (Oudot kojeet, 30).

Az átlag finn lakóház átlag finn lakói egyikének nyilvánvalóan a golf a hobbija, erre utal a lakásban található golfszett, a golfozó játékost mintázó asztali lámpa, és a falra ragasztott Nyugat-Európa térkép is, melyen kis nyilak mutatják a Golf-áramlat útját (Suomi, 39).

A pékségben a falon két vajaskalács képe látható: a jól sikerült felirata *voipulla* 'vajaskalács', míg a szénné égetetté *„voi ei"-pulla* – a szójáték itt a

voi 'vaj' és a *voi* 'ó' (illetve ennek párjaként a *voi ei* 'ó, ne') szótári homonimákra alapul (Työn touhussa, 4).

3.2.3. Hasonló hangzású szavak

Nem feltétlenül kell a hangalakoknak egybeesni: a hasonló hangzás is lehet a nyelvi játék forrása. Így például találó elnevezés egy cukrászda számára a *Konditori Leivonen* (Työn touhussa, 5), hiszen a *leivonen* jelentése ugyan 'pacsirta', de hangzásban közel áll a *leivonnainen* 'sütemény' szóhoz.

A humor sok esetben a hasonló hangzás miatti tévesztésen alapul. A *Tatu ja Patu päiväkodissa* történetének kiindulópontját például az adja, hogy a testvérpár a *Vesikko* ('Vidra') elnevezésű fürdőbe indul, ám némi figyelmetlenség okán az *Esikko* ('kankalin') nevű óvodában köt ki (Päiväkodissa, 5).

Szintén a hasonló hangzás kapcsolja össze Topelius *Maamme*-könyvét ('Hazánk') a rajta fekvő *mämmi*vel[15] teli papírdobozzal (Suomi, borító), továbbá ide sorolható a Télapónak magát megválasztatni akaró Tatu mellett heverő telizsák 'választási mézeskalács', *vaalipipari* (a 'választási papírok', *vaalipaperit* helyett; Suomi, 33), és Tatu szótévesztése is a finn történelem áttekintése során: *Oli hääkausi – eikun jääkausi* ('Esküvőkorszak volt – vagyis nem, jégkorszak'; *hää* 'esküvő', *jää* 'jég'; Suomi, 11).

Hosszabb nyelvi egységek hasonló hangzására – és az ebből fakadó félreértésre – is van példa: Patu tűzoltóként a következőt kiabálja adóvevőn keresztül Tatunak: *Silta palaa! Tee jotain! Vettä!* ('Ég a híd! Csinálj valamit!

15 Rozsmalátából készített hagyományos húsvéti édesség.

Vizet!'), aki ezt, nyilván a zavaros vétel miatt, a következőképpen érti: *Iltapalaa! Teevettä!* (Uzsonna! Teavizet!; Työn touhussa, 26).

Sokszor a hasonló hangzás alapján történik a valós márkanevek, könyvcímek stb. elferdítése. Így például a helsinki Olimpiai Stadion egyik reklámtáblája a *Nokea* (*noki* 'korom, pernye', *nokea* e. sz. part. alak; a képen egy úr látható, tenyerében hamukupaccal) márkát hirdeti, felidézve a Nokiát (Helsingissä, 12), míg a könyvekben felbukkanó egyik szépségipari márka a *Rumene* (*rumeta* 'elcsúnyul', *rumene* 'csúnyulj meg!') – utalva a finn Lumene kozmetikum-termékcsaládra (Päiväkodissa, 13; Oudot kojeet, 23).

A hangalakkal való játék még az angol nyelvre is kiterjed: az óvoda egyik mesekönyvének címe *Harri Potta ja karmea hätä*, 'Bili Harri és a szörnyű szükség', és a címlapkép (kisfiú hálóingben, éjjeliedénnyel a fején, varázspálcával a kezében) segítsége nélkül is felismerhető az utalás J. K. Rowling *Harry Potter*-sorozatára. Nemcsak a cím felépítése idézi fel a mintaképet (Harry Potter és…), hanem a *potta* és *potter* szavak hasonló hangzása is (Päiväkodissa, 21).

Azonos elő- vagy utótagú, így hasonló hangzású szóösszetételek összevonásával, egyesítésével új, vicces összetett szavak keletkeznek: a fivérek által kitalált játék neve *jäätelöpallopeli* (*jäätelöpallo* 'fagylaltgombóc' + *pallopeli* 'labdajáték'; Oudot kojeet, 30), Patu álomfoglalkozásai a *mikroaaltouunitukihenkilö* (*mikroaaltouuni* 'mikrohullámú sütő' + *mikrotukihenkilö* 'számítógépes rendszergazda') és a *talouspaperitutkija* (*talouspaperi* 'háztartási törlőkendő' + *taloustutkija* 'gazdasági elemző'; Työn touhussa, 29).

A hasonló hangzás adja az alapot a téves nyelvi elemzésekre, naiv etimológiákra is. Az óvodában a gyerekek a csodagép hűtőkábelét (*viilennyskaappeli*; *viileä* 'hűvös') *viili-*, vagyis aludttejes dobozokból készítik (Päiväkodissa, 26), míg a „tipikus finn embert" példázó mintababára Tatu *viili*t ken, hiszen az *pakkaselta suojaava voide*, 'fagytól védő krém' (Suomi, 4). A *siivousasu* ('takarítóöltözék') találmány bemutatásakor pedig a következő tisztítószerek fedezhetők fel a képen: *Pe-su aine: puhdistusaine perjantaista sunnuntaihin* ('P-V: tisztítószer péntektől vasárnapig', finnül a napokat az első két betűvel rövidítik; ugyanakkor *pesu* 'mosás', *pesuaine* 'mosószer') és *Ma-to*

aine: puhdistusaine maanantaista torstaihin ('H-Cs: tisztítószer hétfőtől csütörtökig', *mato* 'giliszta'; Oudot kojeet, 8).

Tatu és Patu a helsinki piactéren görögdinnyére pattan, azon követik Jorit az állatkert szigetére, a következő felkiáltással (Helsingissä, 22):

Vesimelonit vesille vaan, ja sitten melomaan!	Vízre a görögdinnyékkel, aztán evezés!

vesimeloni 'görögdinnye', *vesi* 'víz' (*vesille*: t. sz. all. alak), *meloa* 'kenuban evez' (*melomaan*: III. infinitívusz).

Nem annyira a hasonló hangzás, de az azonos betűkkel való játék okán érdemes megemlíteni néhány könyv címét, amik a *Kalevala* mellett megtalálhatók az egyik „finn átlagcsalád", egy idősebb finn–svéd házaspár könyvespolcán: *Kalavale*[16] (*kalavale* 'túlzásokkal élő beszámoló a horgászatról'; *kala* 'hal' + *vale* 'hazugság'), *Kela-Vala* (a *Kela* a *Kansaneläkelaitos*, vagyis a Nemzeti Nyugdíjintézet rövidítése, *vala* 'eskü') és *Leka Lava* (*leka* a köznapi beszédben 1. 'kalapács' 2. 'pálinka', *lava* 'színpad') – tehát az összes cím a *Kalevala* betűinek anagrammája.

3.2.4. Játék a szólásokkal

Nemcsak a szavakkal, de a szólásokkal, állandósult fordulatokkal történő játékból fakadó humor is képviselteti magát a könyvekben. Sokszor itt is az ezekben szereplő szavak átvitt jelentésének konkrét értelmezése váltja ki a komikus hatást.

A furcsa találmányok közül a *monitoimisilmälasit* ('többfunkciós szemüveg') – ami térképet, naptárt, tollat és más praktikus dolgokat rejt –, egyik fő előnye, hogy *kaikki tarpeellinen on aivan silmien edessä*, 'minden szükséges dolog szem előtt van' (Oudot kojeet, 16).

A frázisok konkrét értelmezése jellemzi találóan a munkát kínáló apróhirdetésekben magát a feladatot, vagy éppen a kívánatos jelentkező tulajdonságait (Työn touhussa, 2–3):

16 Ez a címe Arto Salminen utolsó regényének is (Helsinki: WSOY, 2005).

földműveseknek: *Nyt erotellaan jyvät akanoista.* 'Most elválasztjuk a magtól az ocsút.'

fodrászoknak: *jos sinulla leikkaa hyvin […]* 'ha jól vág az eszed'

ácsoknak: *Osutko naulan kantaan?* 'Fején találod a szöget?'

Az eredeti változat szócserével történő elferdítésére is akad példa: – *Mutta valssatako vai hitsata… – siinäpä kysymys* ('– De hengerelni vagy hegeszteni…' '– ez itt a kérdés') hangzik a testvérpár költői felvetése, rímelve Hamlet „Lenni vagy nem lenni"-monológjának[17] kezdősorára (Työn touhussa, 12).

3.2.5. Játék a tulajdonnevekkel

A humor bőséges forrását jelenti a tulajdonnevek különböző fajtáival történő játék. A létező tulajdonnevek elferdítéséről a hasonló hangzású szavakból fakadó komikum kapcsán már esett szó, ehelyütt még megemlíthető az óvodai könyvek közül Kauri Munnas *Koirien Hamlet* című alkotása, melynek mintaképéül nyilvánvalóan Mauri Kunnas képeskönyvei (pl. *Koirien Kalevala*,[18] 'Kutya-Kalevala') szolgáltak, és az *Onnellinen ketsuppi* paradicsomszósz-márka az óvoda reggelizőasztaláról, ami a Felix Ketchup „finn megfelelője" (lat. *felix*, finn *onnellinen* 'boldog'; Päiväkodissa 20, 19).[19]

Leggyakrabban azonban a beszélő nevekkel találkozunk, nemcsak személynevek, de márkanevek, intézménynevek, könyv- és újságcímek kapcsán is.

A beszélő személynevek közül a legtöbb az egyes foglalkozások bemutatásakor fordul elő: így például a hírlapszerkesztőségben *Heimo Savolainen* (*heimo* 'törzs', *savolainen* 'savói', Savo finn tartomány) a belpolitikai, *Voitto Jänne* (*voitto* 'győzelem', *jänne* '1. ín, 2. húr'; a hasonló hangzású *jännä* 'izgi')

17 William Shakespeare: Hamlet (III. felvonás, 1. jelenet).

18 Helsinki: Otava, 1992.

19 Az *Onnellinen ketsuppi* márkanév egyúttal egy másik létező termékcsaládra is utal: Finnországban Onnellinen kanan munia ('Boldog tyúk tojásai'; vagy Vapaan kanan munia 'Szabad tyúk tojásai') néven árulják azokat a tojásokat, amik nem ketrecekben, hanem állatbarát módon tartott tyúkoktól származnak.

a sportrovat vezetője; a kórházban az ápoló vezetékneve *Rauhanen* ('mirigy', *rauhallinen* 'nyugodt'), a műtősé *Tikkinen* (*tikki* 'varrat'); a Tatu és Patu által megszemélyesített zenészek, énekesek közül az operaénekes neve *Enrico Patussini*, a rockzenészé *Tattoo Wild* (Työn touhussa, 8, 10–11, 24–25).

A beszélő márkanevek közé tartozik a már említett *Rumene* mellett például a *Hilcé* hajsampon (*hilse* 'korpa'; Oudot kojeet, 26), az *Eisilmiin* és *Sojo Sojo* hajlakkok (*ei silmiin* 'ne a szembe'; *sojottaa* 'égnek mered'; Työn touhussa, 6), vagy az *Amok* szobabicikli (Oudot kojeet, 29).

Intézménynevek: *Ostola* bevásárlóközpont ('az a hely, ahol vásárolni lehet'; Helsingissä, 34), *Jäätelötehdas Tuttisuu Oy* ('Cumi a szájban Fagylaltgyár Rt.; Työn touhussa, 14).

Könyv- és újságcímek: *Hupijuttuja* ('Szórakoztató történetek'; Päiväkodissa, 20); *Hius* ('Haj', fodrászati szaklap), *Höpölehti* ('Humbuglap', bulvárújság; mindkettő: Työn touhussa, 6).

3.2.6. Játék a szavak, kifejezések stílusával

A szavak, kifejezések stilisztikája is teret ad a nyelvi humor számára. Így például az irodalmi nyelv Finnország élővilágának jellemzésekor egyenesen tobzódó szókincse a könyvek általános, humoros stílusával való ellentéte miatt kifejezetten nevettető (Suomi, 7):

„Suomen metsissä asuu monenlaisia äärimmäisen kiehtovia eläimiä", Patu kuiskaa. „Suomen komeimpiin lintuihin kuuluu metso, tuo leveäpyrstöinen mättäiden kuningas. Olemme yrittäneet aamusta asti saada kiikariimme tuon ylvään ja tulisieluisen siivekkään, mutta eteemme ei ole osunut vielä ainuttakaan yksilöä."	A finn erdőkben sok rendkívül igéző állatfaj él" – suttogja Patu. „A legpompázatosabb finn madarak közé tartozik a siketfajd, a zsombékok ezen széles farkú királya. Reggel óta próbálkozunk azzal, hogy távcsövünk elé kerítsük e büszke és tüzes lelkű szárnyast, ám eddigelé még egyetlen példány sem bukkant fel előttünk."

Egyes szakmák zsargonja is előkerül, például a nyomozóké (Suomi, 25):

Kolmas mysteeri on hämärissä olosuhteissa kadonnut sivellin. Sivellin kuului taiteilija Akseli Gallen-Kallelalle. Haluamme korostaa, että tämä tapaus ei millään tavalla liity niin kutsuttuun ***Sammon ryöstöön.***	A harmadik rejtélyt a homályos körülmények között eltűnt festőecset jelenti. Az ecset a művész Akseli Gallen-Kallelához tartozott. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy ez az eset semmiféle kapcsolatban nem áll az úgynevezett *Szampó elrablásával*.[20]

A szakterminusok közül a bonyolultabb, idegen hangzásúakat főhőseink olykor a maguk módján próbálják értelmezni. Így lesz például az *arvopaperipörssi*ből (’értékpapírtőzsde’) *arvopiparipörssi* (*pipari* ’mézeskalács’), vagy a *budjettialijäämä* szóból (’költségvetési hiány’) *budjettialijäätelö* (*jäätelö* ’fagylalt’; mindkettő: Työn touhussa, 8).

Az egyéni szóalkotások, neologizmusok önmagukban is figyelemfelkeltőek (lásd a találmányok nevét, pl. *aamutoimiautomaatti* ’reggelikészülődés-automata’; Oudot kojeet, 4), ezen példák esetében az eredeti és az új szó „jelentésének” kontrasztja miatt pedig kifejezetten humoros hatást fejtenek ki.

A szakkifejezések pontos ismeretének hiányában felcserélésük is előfordul, ami ugyancsak a nyelvi komikum egyik eszköze (Työn touhussa, 16):

„Minä lypsän pellot”, Tatu ilmoittaa. „Sen jälkeen kylvän lehmät.” „Tee niin”, Patu kailottaa. „Minä taidan sitten lannoittaa traktorin.”	„Én megfejem a földeket” közli Tatu. „Utána elvetem a teheneket.” „Tégy úgy”, harsogja Patu. „Én akkor esetleg megtrágyázom a traktort.”

Előfordul, hogy a szavak eltérő stílusértékéből adódik a humor: *Sairaalaan tullessa on hyvä käyttää desinfiointiainetta, jottei tuo mukanaan pöpöjä.* ’Jó, ha a

20 A Sammon ryöstö (A szampó elrablása) Akseli Gallen-Kallela egyik leghíresebb, kalevalai tárgyú festménye.

kórházba érkezéskor az ember fertőtlenítőszert használ, hogy ne vigye be magával a bacikat.' (Työn touhussa, 10).

3.3. Játék a mondattal

Míg a szintaktikai szinten ható nyelvi komikum nem jellemző a vizsgált szövegekre, a mondatok megformálásában többször helyet kap a nyelvvel való játék. A szokatlan szórend humoros hatást vált ki az óvodások lovagi énekének egyes soraiban, annál is inkább, mivel láthatóan a rímelés „kényszerítő ereje" indokolta a sorrendi cserét (Päiväkodissa, 31):

Linnaan ei uskalla sulhaset tulla,	A várba nem mernek a kérők bejönni,
pöydässä jäähtyy kahvi ja pulla.	az asztalon kihűl a kávé s a zsömi.

Ugyancsak komikus lehet a mondatok kifejtettsége: a *Tatu ja Patu Suomessa* három Tatupatu-tesztje (Tatupatu-testi©) a szaunát, a rozskenyeret és a természet mélyén, távol a civilizációtól található nyaralóban (*mökki*) eltöltött Szent Iván-napot vizsgálja sorra, mindezt képregényformában, a komoly kísérleteket vagy veszélyes küldetéseket imitáló televíziós reklámokat felidézve. A tudományoskodó stílusnak megfelelően a leghétköznapibb megfigyelt tárgyak, élőlények, jelenségek sem egyszerű megnevezésükkel, hanem körülírva szerepelnek:

Lämmön lähde on lattialla oleva metallikuutio.	A hő forrása a padlón lévő fémkocka. (a szaunában; Suomi, 14)
Tutkittavana on Suomessa hyvin suosittu hapatettu täysjyvärukiinen leipätuote.	A vizsgálat tárgya a Finnországban rendkívül kedvelt teljes kiőrlésű rozsból készült savanyított kenyérféleség. (rozskenyér; Suomi, 24)
Huomio! Sain näköyhteyden puiseen rakennukseen sisävesistön äärellä.	Figyelem! Látóterembe került egy fából készült épület a belvízhálózat mellett. (mökki; Suomi, 36)

A rendkívüli precízséggel történő fogalmazás amúgy is jellemző ezekre a szövegrészletekre:

Toimenpide tuottaa selvästi iloa tutkimuskohteissa.	Ez a cselekvés nyilvánvaló örömöt kelt a vizsgált célpontokban.' (Suomi, 36)

Nemcsak a szavak, de a mondatok jelentéséből adódó humor is előfordul a szövegekben. Az óvodában a csecsemő Oona például előszeretettel örvendezteti meg az olvasót latin szállóigékkel: a palatáblára a *Carpe diem* feliratot írja, betűkockákból az *Alea iacta est* mondatot rakja ki, az udvar homokjába a *Veni, vidi, vici* megállapítást karcolja egy faággal.[21] Részben maga az írás ténye is meglepő, a szövegek tartalma és latinnyelvűsége pedig már mindenképpen éles ellentétben áll Oona életkora alapján feltételezhető műveltségével – a humor ebből a képtelenségből fakad (Päiväkodissa, 7, 10, 14).

A korábbiak során látható volt, hogy a vizsgált szövegek sokoldalú módon játszanak a finn nyelvvel, sőt időnként más nyelvek felé is kikacsintanak – arra is van azonban példa, hogy kitalált nyelvet használnak a nevettetésre, azaz halandzsáznak. A Nemzeti Múzeumban az egyik kiállított tárgy mellett például háromnyelvű leírás szerepel: finnül *pälä pälä pälä pälä*, svédül, az ország másik hivatalos nyelvén, *bla bla bla bla*, míg angolul *blah blah blah blah* (Helsingissä, 9). A munka-házimunka kettősségét pedig az alábbi dialógusok ábrázolják (Työn touhussa, 30-31):

az őskorban: – *Urgh, gruh kreegah bundolo röh skviik? – Urgh öh! Röh sviik.*

mai köznyelven, felnőttek megfogalmazásában: – *No hei, tulitpa tänään aikaisin töistä, toitko kaupasta leipää? – Hei vaan! Toin leipää ja maitoa.*

homokozó gyerekek szájából, a beszélt és a gyermeknyelv jellegzetességeivel: – *Eiks niin, että se tulis tänään aikaisin töistä ja tois kaupasta leipää. – Hei! Nyt tää tulee täältä ja tuo leipää ja maitoa!*

21 Carpe diem 'Használd ki a napot' (Horatius); Alea iacta est 'A kocka el van vetve'; Veni, vidi, vici 'Jöttem, láttam, győztem' (ez utóbbi kettőt Julius Caesarnak tulajdonítják).

Valószínűsíthetően a másik kettőhöz hasonlóan az őskori halandzsanyelven szóló változat is a 'Szervusz, milyen korán megjöttél ma a munkából, vettél a boltban kenyeret?' és a 'Szervusz! Hoztam kenyeret és tejet is' párbeszédnek felel meg.

3.4. Játék a különböző stílusrétegekkel

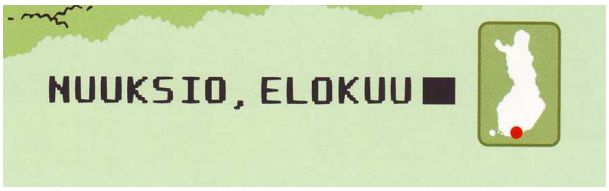
A *Tatu ja Patu*-képeskönyvek elsősorban gyermekek számára íródtak, megközelítésmódjukra alapvetően a humor jellemző. Részben ebből fakadóan közvetlenségük, kötetlenségük révén a szövegek stílusa általában a társalgási stílusréteghez áll közel, a mondatok nagy része egyszerű szerkezetű, időnként ténylegesen meg is szólítják az olvasót. A nyelvezet legtöbbször a hétköznapi beszédmódot követi, egyes esetekben azonban kifejezetten választékos stílus is előfordul (pl. a *Tatu ja Patu päiväkodissa* kötetben a két főhős szinte végig rendkívül udvariasan, kifinomult szófordulatokkal beszél, lásd *„Anteeksi neiti, voisitteko opastaa meidät aamiaishuoneeseen?"*, 'Elnézést, kisasszony, volna szíves felvilágosítani minket, merre található a reggelizőterem?"; Päiväkodissa, 8), sőt, néhány karakter szlengben beszél (így például Helsinki bemutatásakor kihagyhatatlan a helsinki szleng, a Stadin slangi megjelenítése: *„Sori heebot, emmä oo Jori. Mut kun mä tässä rundaan, niin mä voin tsiigata ympärilleni."*, 'Bocsesz, apuskáim, én nem Jori va'ok. De míg itt császkálok, csekkolhatom a környéket.'; Helsingissä, 25).

A vizsgált szövegekben azonban a társalgási mellett sok más stílusréteg is fellelhető, olyanok, amelyek szokatlanok egy gyermekeknek szánt mesekönyvben. Ez a stílusrétegváltás szintén eszköz a komikus hatás elérésére.

Ha a szigorúan vett tudományos stílusréteg nem is, de a szakmai stílus több helyen is megjelenik. Legjellemzőbb példái a *Tatun ja Patun Suomi* kötetben lelhetők fel, összefüggésben a mű koncepciójával, hiszen Finnország bemutatása a téma. Valójában akár képes enciklopédiának is tekinthető a könyv; az ismeretterjesztő jelleg nemcsak a tartalomban, de a szövegben is felfedezhető. Így például külön keretbe tördelve *Tiesitkö!* ('Tudtad-e') címmel olvashatunk érdekes tudnivalókat, egyes fejezeteket pedig a szakmai előadásokra jellemző retorikus kérdésfelvetések vezetnek be (pl. *„Lähtekäämme nyt matkalle tuohon ihanaan Suomen maahan ja sen sykähdyttäviin maisemiin. Ovatko erämaat kesyttömiä? Onko vaaroilla vaaral-*

lista? Millaisia elämyksiä meille tarjoaa…" Suomen luonto, „Induljunk most útra e csodálatos Finnországban és lélegzetelállító tájain. Vajon megszelídíthetetlenek-e vadonjai? Veszélyesek-e hegyvidékei? Milyen élményeket kínál számunkra…" Finnország élővilága; Suomi, 7).

Szintén a szakmai stílusrétegekhez tartozik az előbbi példa bevezette áttekintés az ország élővilágáról, hiszen ehhez a keretet egy természetdokumentumfilm szöveges-képes változata adja. Az irodalmi szókincs megjelenésével kapcsolatban már említésre került ezeknek a szövegrészleteknek a költői stílusa, ami érzékelteti egyes természetfilmek hangvételét. A dokumentumfilm-jelleg részben a körültekintő leírásban, részben a megfigyelések helyének, idejének tipográfiailag is ismerős megjelenítésében fedezhető fel, pl. NUUKSIO, ELOKUU ■ (' NUUKSIO, AUGUSZTUS ■'; Suomi, 7).

Ide sorolható továbbá Finnország földrajzi jellegzetességeinek bemutatása, melyre egy televíziós főzőműsor keretében, pontosabban ennek képregény formájú változatában kerül sor. Jól ismert szófordulatokkal él ez a szövegrészlet, pl. *„Lisätään päälle runsaasti metsää: mäntyjä, kuusia ja koivuja. Näin."* („A tetejét bőségesen meghintjük erdővel: erdei fenyővel, lucfenyővel és nyírfával. Így."; Suomi, 6).

A publicisztikai stílus írott és szóbeli formái is helyet kapnak a könyvekben. Hírek és tudósítások olvashatók írott formában (pl. az újságírói foglalkozás bemutatásánál; Työn touhussa, 8–9), és „hangoznak el szóban" egy televíziós híradó során (napjaink Finnországának bemutatása; Suomi, 29–32).

Ugyancsak felfedezhető a reklámok stílusa – mind írott, mind pedig „szóbeli" formában. Az írott reklámot elsősorban a finn nyelvet hirdető akciós

szórólap képviseli (Suomi, 22–23), míg a *siivousasut* ('takarítóöltözék') használatát illusztráló képregény szövege a televíziós reklámokra emlékeztet, pl. – *Likainen koti. – Nyt pitää toimia. – Tarvitsemme supervoimia.* ('Piszkos a lakás.', 'Tennünk kell valamit.', 'Extra erőre van szükség.'; Oudot kojeet, 9).

A nyilvános fellépés, elsősorban a konferálás szófordulatai szintén megjelennek a szövegekben. Így például a *Tatu ja Patu päiväkodissa* bevezetésében: *„Hyvä yleisö! Saammeko esitellä tarinamme sankarit: Tatun ja Patun. Nyt alkaa vauhdikas kertomus, jossa on hassuja väärinkäsityksiä, kiehtovia juonenkäänteitä ja jännittävää toimintaa. Mutta ei paljasteta enempää, seikkailu alkakoon!"* ('Tisztelt közönség! Engedjék meg, hogy bemutassuk mesénk hőseit: Tatut és Patut. Kezdetét veszi a lendületes történet, melyben bolond félreértések, lebilincselő fordulatok és izgalmas események követik egymást. Többet azonban nem árulunk el, kezdődjék a kaland!'; Päiväkodissa, 2).

4. A *Tatu ja Patu*-könyvek nyelvi humora

A fentiek alapján látható, hogy Aino Havukainen és Sami Toivonen *Tatu ja Patu*-sorozata bőségesen él a nyelvi játék adta lehetőségekkel, az ebből fakadó humorral. Nemcsak a szavak szintjén működő – talán mind közül a legkézenfekvőbb – nyelvi komikumra van példa, a mondat- és szövegalkotás, valamint a nyelv hangzása ugyanígy teret szolgáltat a vicceknek és a humoros hatásnak. Ebből a változatosságból és ötletességből következően a könyvek nyelvi komikuma nem laposodik el, nem válik unalomig ismertté az olvasó számára – folyamatosan fel-felbukkannak váratlan, az újdonság erejével ható nyelvi lelemények.

Nemcsak humoros hatásuk miatt fontosak azonban ezek az ötletes nyelvi megoldások: egyúttal a nyelv gazdagságát, kifejezési lehetőségeinek bőségét is példázzák, ezáltal akár nevelő jelleg is tulajdonítható nekik. Rávezetik a fiatal olvasókat vagy a még olvasni nem tudó hallgatóságot a nyelv szépségeire, és egyúttal a körülöttük lévő világban előforduló különböző stílusrétegekkel is megismertetik őket.

Emellett a könyvek a felnőtt korosztály számára is élvezettel szolgálnak. Ez egyrészt abból az részletgazdag módból fakad, amellyel a könyvek

világa leképezi valódi világunkat, hol a gyermekek képére formálva azt, hol görbe tükröt állítva elé, másrészt éppen a humorban bővelkedő nyelvezetből ered. Így, bár a könyvek elsősorban kisgyermekeknek íródtak (a sorozatot hároméves kortól ajánlják), mégis a gyermekkorból már kinőtt olvasókat is megörvendeztetik a nyelv korlátlan lehetőségeit példázó viccek, a nyelv által elért komikus hatás. Sőt, ezek közt számos olyan van, amelynek felismeréséhez, elértéséhez éppenséggel szükséges is, hogy az olvasó valamivel idősebb legyen, s ezáltal a világról bővebb ismeretekkel rendelkezzék (meglepő volna például, ha egy hároméves gyermek magától felfedezné a korábban említett *Onnellinen ketsuppi* paradicsomszószban a Felix Ketchupra történő utalást). Mindez valószínűleg hozzájárul a sorozat finnországi népszerűségéhez, hiszen a gyermekkönyvek vásárlói is elsősorban felnőttek.

5. Felhasznált irodalom

Berencsi Erika: Abszurd humor – nyelvi humor. Szakdolgozat. Témavezető: Szikszainé Dr. Nagy Irma. Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1996. www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/myelvtud/abszurd/abszurd.htm (letöltve: 2007. 10. 4.)

Fónagy Iván: Viccel a bácsi. Humor és költőiség a nyelvben. In: *Magyar Nyelvőr*, XCIV:1 (1970. január-március). 16-43.

Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. (Uralisztikai tanulmányok 17.) Csepregi Márta – Virpi Masonen (szerk.), Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Finnugor Tanszék, Budapest, 2007. 303–313.

Havukainen, Aino – Toivonen, Sami: *Tatu ja Patu Helsingissä.* Helsinki: Otava, 2003.

Havukainen, Aino – Toivonen, Sami: *Tatu ja Patu päiväkodissa.* Helsinki: Otava, 2004.

Havukainen, Aino – Toivonen, Sami: *Tatun ja Patun oudot kojeet*. Helsinki: Otava, 2005.

HAVUKAINEN, Aino – TOIVONEN, Sami: *Tatu ja Patu työn touhussa*. Helsinki: Otava, 2006.

HAVUKAINEN, Aino – TOIVONEN, Sami: *Tatun ja Patun Suomi*. Helsinki: Otava, 2007.

NAGY Ferenc: A nyelvi humor főbb típusai. In: *Magyar Nyelvőr*, XCII:1 (1968. január-március). 10-22.

SIRATÓ Ildikó. Szabályos szabálytalanság. A grammatikai hibák kontextuális jelentéséről. In:

Бабина Светлана Петровна
Ижевск

Формирование национальной языковой картины мира удмуртов в условиях удмуртско-русского двуязычия

Языковая среда в Удмуртии характеризуется двуязычием. Здесь функционирует в основном два языка - русский и удмуртский. Территориальная сопредельность Удмуртии с Татарстаном обусловливает также случаи функционирования татарского языка. Однако татарский язык используется лишь его носителями, а владение им русскими и удмуртами нельзя охарактеризовать как массовое явление. Удму́ртский язы́к – язык удмуртов, живущих в Удмуртии, Башкортостане, Татарстане, Марий Эл, Пермском крае, Кировской и Свердловской областях. Число говорящих на удмуртском языке в России — 464 тыс. чел. Однако молодежь, особенно в городах, редко говорит на удмуртском, что может привести к исчезновению языка. Национальный состав: русские – 60,1%, удмурты – 29,3%, татары – 6,9%, прочие – 3,7%. Удмурты сосредоточены большей частью в Удмуртской Республике, где они составляют около 1/3 населения.

«Носителем языковой картины мира является тот или иной народ. Свой взгляд на мир он закрепляет в родном языке с субъективно-национальной точки зрения. Понятие языковой картины мира восходит к идеям В. Фон Гумбольдта и неогумбольдтианцев (Вайсгербер и др.) о внутренней форме языка, с одной стороны, и к идеям американской этнолингвистики, в частности так называемой гипотезе лингвистической относительности Сепира – Уорфа, – с другой».

Теорию языковой картины мира построил немецкий ученый Лео Вайсгербер на основе учения Вильгельма Гумбольдта «О внутренней форме языка». К разработке понятия «языковая картина мира» Вайсгербер приступил в начале 30-х годов XX века. В статье «Связь между родным языком, мышлением и действием» Л. Вайсгербер писал, что словарный запас конкретного языка включает в себя сово-

купность понятийных мыслительных средств, которыми располагает языковое сообщество.

Любое толкование понятия «языковая картина мира», на наш взгляд, не может претендовать на абсолютную истинность, поскольку это не объективно существующая реалия, а умозрительное построение, используемое его создателями для решения каких-либо теоретических или практических задач. Это – своего рода орудие. Но цели у исследователей могут быть различными, поэтому они вправе и выбирать наиболее подходящие для их достижения средства, среди которых могут быть и всевозможные создаваемые ими абстрактные категории, критерии, способы систематизации анализируемого материала и т. д. По этой причине мы допускаем, что разные исследователи, исходя из своих научных интересов и целей, могут наполнять понятие «языковая картина мира» различным содержанием, подразумевать под ним нечто отличное от других толкований, тем не менее, каждый исследователь должен эксплицировать смысл, вкладываемый им в столь образное и часто используемое определение.

На степень совершенствования владения языком существенное влияние оказывает время и условия усвоения языка. В соответствии с этим выделяются 4 способа усвоения языка:

1) усвоение второго языка одновременно с первым или немного позже первого, но всё же в раннем детстве;
2) усвоение второго языка с поступлением в школу, в результате чего первый язык остаётся его личным и обиходным языком, а выученный в школе - язык более официальных контактов и социальных функций высшего уровня;
3) спонтанное усвоение второго языка после детства путём прямого и постоянного контакта с обществом, говорящим на этом языке;
4) усвоение второго языка только в школе, что характерно для изучения иностранного языка.

В Удмуртии функции двух языков -русского и удмуртского – распределяются следующим образом. Официальным языком в большинстве случаев выступает русский язык. Использование же удмуртского языка в качестве официального имеет место при направленности речи к удмуртскому населению. Это главным образом наблюдается в пере-

дачах удмуртского телевидения и радио, на конференциях, различных культурных мероприятиях, когда получателями информации являются владеющие удмуртским языком (средства массовой информации обслуживают и русским и удмуртским языком).

Уровень употребления удмуртского языка высок и в неофициальной сфере. Однако необходимо отметить, что в некоторых случаях встречается использование и русского языка в неофициальной обстановке, особенно в городах Удмуртии, где для людей (это касается представителей удмуртской нации) более привычным становится русский язык.

В Удмуртии в основном наблюдается продуктивный тип билингвизма. Рецептивный билингвизм характеризует лишь часть старшего поколения, для которых русский язык является неродным, и некоторых людей, для которых неродным является удмуртский язык. Например, некоторые русские могут понимать удмуртскую речь, но не производить её. Иногда данные типы называются активными и пассивными. Так, описывая двуязычие в Ижевске, Н. А. Прокуровская использует термин «активный»

[6, с. 18].

Характеризуя билингвизм в Удмуртии, можно говорить и о координативном, и о субординативном типах. Это объясняется следующими причинами. Часть общества, в основном интеллигенция, характеризуется здесь равной степенью владения языком, что предполагает координативное двуязычие. Как уже отмечалось, в большинстве случаев встречается такое владение языком, когда в одной ситуации предполагается родной язык, а в другой - русский. Наблюдения над речью проживающих в данном регионе людей подтверждают этот факт. Иными словами, имеет место неравномерность владения языками, что указывает не на координативный характер двуязычия, а на субординативный.

Е. М. Верещагин обращает внимание на два критерия определения координативного билингвизма. Он указывает на «соотношение речевых характеристик родного языка (темп речи, паузальное членение, содержательность, выразительность и т.п.) с соответствующими характеристиками на иностранном языке» [3, с. 22]. Другой критерий - учёт точки зрения членов вторичной языковой общности: «Если они не

замечают в речи билингва никакого акцента…, то следует говорить о координативном билингвизме» (там же).

Русская речь билингвов в Удмуртии в большинстве случаев близка по своим названным характеристикам (темп речи и т.д.) к их родной речи. Однако по другому критерию билингвизм данного региона не может быть охарактеризован только как координативный, так как о русской речи всего населения нельзя говорить как о безакцентной. Другими словами, некоторые удмурты владеют безакцентной речью и, соответственно, можно говорить о координативном двуязычии, в речи которых наблюдаются интерференционные явления (фонетические и грамматические). Субординативный тип двуязычия в Удмуртии имеет свои особенности. В сёлах имеет место такой тип двуязычия, при котором русский язык оказывается под влиянием говорящих. В городах встречается также и другое явление, противоположное предыдущему. Это объясняется тем, что в сознании проживающих длительное время в городе людей, где главным образом функционирует русский язык, он и занимает основное положение.

По времени приобретения билингвизма выделяют ***раннее* и *позднее*** двуязычие. Случаи позднего двуязычия встречаются редко, в основном при овладении удмуртским языком как вторым. «Билингвизм характеризуется также по степени распространённости. В этом случае выделяются ***индивидуальное* и *массовое (национальное)*** двуязычие. Массовое двуязычие подразделяется на *полное* и *частное*, что предполагает владение вторым языком всего населения региона или его части»

[3, с. 21].

В Удмуртии имеет место массовое, полное, одностороннее двуязычие. Одностороннее двуязычие понимается здесь как владение русским языком носителями удмуртского языка. Однако встречаются случаи и двустороннего двуязычия. Таким образом, билингвизм в Удмуртии можно охарактеризовать следующим образом:

- по психологическим критериям как ***продуктивный, ранний'***,
- по лингвистическим критериям как ***субординативный*** (но близкий к координативному);
- по социологическим критериям как ***контактный, массовый, полный, односторонний, синтезированный.***

При условии контактирования языков (в ситуации двуязычия) имеет место явление интерференции элементов данных языков. Русский и удмуртский языки неродственны и по происхождению, и по типологической структуре. Генетически русский язык восходит к славянским языкам, а удмуртский – к финно-угорским. Типологически русский язык является флективным, удмуртский -агглютинативным.

В условиях удмуртско-русского двуязычия чаще говорят о русских заимствованиях в удмуртском языке. Из всех заимствований в удмуртской лексике особенное место занимают слова, перенятые из русского языка, которые можно подразделить на следующие группы:

1. Русские заимствования, относящиеся к сфере быта и религии. Как правило, они подвергаются изменениям согласно законам удмуртской фонетики, т. е. осваиваются в языке: *шуба, чай, песок, поп, молитва, черк - церковь, кубиста - капуста, образ - образ, икона; кирос - крест* (для удмуртского языка не характерно стечение согласных), *сакыр -сахар* (нет звука [х]);
2. Заимствования, относящиеся к сфере науки, политики, культуры. Обычно они не подвергаются фонетическим изменениям в заимствующем языке: *колхоз, совхоз, актив, детсад, кладовщик, детдом, съезд, собрание, автомашина;*
3. Русскоязычные заимствования, претерпевшие расширение / сужение семантики при переходе в удмуртский язык. При этом грамматические и графические признаки слов сохраняются: *косяк* (в русском языке -дверная стойка, в удмуртском - не только дверная стойка, но и всё окно), *басма* (в русском языке - краска, цвет, в удмуртском - ткань вообще);
4. Группа слов, которые применяются рядом с удмуртскими словами, находясь с ними в синонимических отношениях и употребляясь дублетно: *доска - пул* (слово на русском языке употребляется для обозначения только школьной доски, а на удмуртском - любой другой доски); *желудок - жуш, печень - мус, почки - пекеля* (русским словом называют внутренние человеческие органы, а удмуртским - внутренние органы животных, блюд, приготовленных из них); *огород - бакча* (русским словом удмурты называют загородный участок горожан, а удм. - деревенский огород); *бутерброд - войнянь / войын нянь* (удм. словом называют хлеб с мас-

лом, а русским - хлеб с сыром, колбасой, не задумываясь, что это слово в переводе с немецкого языка означает хлеб с маслом);

5. Особую группу представляет собой общественно-политическая, научная лексика в удмуртском языке. Это не исконно удмуртские, но и не исконно русские слова, а интернациональные с английскими, греческими, латинскими и др. корнями: *конспект, идея, метод, митинг, ситуация, демократия, физика* и др.

Не меньший интерес представляет влияние удмуртского языка на разговорную речь русского населения в Удмуртии. Лексические средства удмуртского языка в разговорной речи русских чаще всего используются в следующих случаях:

1) для обозначения соответствующих реалий:
   - названий бытовых и производственных учреждений, магазинов, кафе *(«Зангари»-«Василёк», «Сактон»-«Восход», «Сюрес»-«Дорога», «Тазалык»-«Здоровье»);*
   - названий ансамблей и периодических изданий *(«Италмас»-«Купальница европейская»(название цветка), «Чипчирган»-название удмуртского инструмента, «Марзан»-«Жемчуг», «Инвожо»-«Июнь», «Кенеш»-«Совет»),*
   - названий блюд, предметов обихода, названий людей по родству
   - *(агай-брат, «зырет»-молочный соус для табаней, табани, перепечи, пельмени, туес-«котомка»* и др-);
   - названий населённых пунктов (топонимы): *Якшур-«шур» («река»)*
   - *«река Якушурка», Кыйлуд-«Змеиное поле», Чемошур-«река Чемошурка», Лудорвай(нет перевода).*
2) для выражения модально-оценочной семантики: *чебер-красивый, чеберистый (-ой-)-красивый;*
3) для выражения высокой степени признака некоторые русские слова могут быть использованы с удмуртским суффиксом множественного числа *-ос/-ёс: кошмаръёс-кошмары; ужасъёс-ужасы;*
4) для создания определённого комфорта общения, снятия официально-деловой установки: *«мон»-я, «тон»-ты, «вань»-есть, «ӧвол»-нет, «валамон» -понятно;*

5) употребление фразеологических оборотов удмуртского языка: *обе мы с ней «курёг йыр»* («куриные головы»), *«чиньымё чогны сётo»* («даю палец на отсечение»).

Проникновение удмуртских элементов в русский язык в основном происходит через разговорную речь. Несомненно, влияние радиовещания, телевидения, литературы и театра. Таким образом, факты проникновения удмуртских элементов в русскую разговорную речь свидетельствуют об активном взаимовлиянии контактирующих неродственных языков, эти особенности оказывают существенное влияние на формирование национальной картины мира удмуртско - говорящего подрастающего поколения.

Список использованной литературы

Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Т. А. Бертагаев // Проблемы двуязычия и многоязычия: Сб. науч. тр. – Москва, 1972. – С. 82- 88.

Буренина Л. М. Приёмы измерения качества билингвистического текста / Л. М. Буренина // Методы социолингвистических исследований: Сб. науч. тр. – Москва, 1995. – С. 27-53.

Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – Москва: Изд-во МГУ, 1973. – С. 22-23.

Воронцов В. С. Этническое самосознание учащейся молодежи Удмуртии (по данным социологических исследований).– Об этнической психологии удмуртов. – Ижевск, 1998. – С. 117-130.

Гавранек Б. О проблематике смешения языков / Б. Гавранек // Новое в лингвистике: Сб. науч. тр. – Москва, 1972. – С. 32-38.

Клестов И. К. Удмурты в контексте проблемы освоения менталитета современности. – Об этнической психологии удмуртов. – Ижевск, 1998. – С. 64-80.

Михайлов М. М. Двуязычие (принципы и проблемы). / М. М. Михайлов. – Чебоксары, 1969. – 234 с.

Прокуровская Н. А. Город в зеркале своего языка: На языковом материале г. Ижевска: Монография / Н. А. Прокуровская. – Ижевск: Изд-во Удм. Ун-та, 1996. – 228 с.

Пялль Э. Н. О развитии национальных языков и типах двуязычия: Проблемы двуязычия и многоязычия / Э. Н. Пялль. – М., 1972 – С. 112-118.

Филин Ф. П. Современное общественное развитие: Проблемы двуязычия и многоязычия / Ф. П. Филин. – М., 1975. – С. 24.

Balázsi József Attila
Budapest

A *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* tő és származékai

„… libeg-lobog a ruhája,
kapkod érte a kutyája."
(Weöres S.: Grófkisasszony)

1.1. B e v e z e t é s . – Az állatnevek etimológiáját vizsgálva leltem rá a *lepke* népes családjára. A TESz. korpuszában szereplő szavakból (a számba jöhető hangváltozások figyelembe vételével) a következő tőváltozatok különíthetők el: *leb(b)-* (*lebben, lebbencs, lebeg, lebel, lebeny, lebzsel*), *lib(b)-* (*libben, libeg, libikóka*), *löb-* (*löbi[ke], löbög, löböl, löbölyke*), *lab-* (*labanc*), *láb(b)-* (*lábad, lább, lábbó, lábbog*), *lob(b)-* (*lobban, lobog, loboncos*), *lub-* (*luboz*), *lep(p)-* (*lependék, lepentyű*), *lip(p)-* (*lipántos, lipinkázik, lipped*), *lef(f)-* (*leffeg, leffen, leffentyű*), *laf(f)-* (*lafanc, laffog*), *lev-* (*levegő, levél, leves* 'könnyű kabát, rékli, blúz'), *löv-* (*lövöldék*). Hogy mindegyik a fgr. ***lɜb-**/***lə̈ b-** folytatója-e, vagy némelyikük a magyar nyelv belső életében alakult-e ki, szempontunkból lényegtelen: mindenesetre olyan szóhasadásos alakok, melyek végtelenül gazdag jelentésmezejű igei-névszói osztályt hoztak létre. Etimológiai szótáraink csak a belső keletkezésű szavakat tekintik hangutánzóknak, az uráli, finnugor vagy ugor örökségből származókat nem. Tárgyalásukkor három kategóriát különböztetnek meg: hangutánzót, valószínűleg hangutánzót és bizonytalan eredetűt[1] (Horváth L. 2001: 394, 405).

Meddig követhető az egyes lexémák vándorútja, mennyire mondhatunk biztosat a jelentések kapcsolatairól, a vizsgálatba esetleg bevonható újabb szavakról? Mivel az említett szószervezetnek akár vázlatos bemutatása is jóval terjedelmesebb tanulmányt kívánna, az alábbiakban csupán a *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* tőben bekövetkezett hang- és jelentésváltozások logikáját, történetét igyekszem rekonstruálni az irodalmi művek, nyelvjárási szövegek és a nyelvtörténet eszköztárának felhasználásával.

1 Részletes felsorolásukat l. Papp 1968.

1.2. Szóhasadás. – „A magyarban a belső szóalkotás különféle módjaival létrejött elemek közül különös figyelmet érdemelnek a szóhasadással (párhuzamos alak- és funkciómegoszlással) keletkezett szavak. […] Az ősi – ennélfogva jóval nehezebben bizonyítható – szóhasadás eddig ismeretlen eseteinek feltárása még sok meglepő eredménnyel járhat. Ha ugyanis szókészletünk bizonyos tagjaiban a szóhasadás ősi formáit ismerjük fel, s a homályba vesző alaki és jelentésbeli kapcsolatokat bizonyítani, vagy legalább valószínűsíteni tudjuk, kiterjeszthetjük az egy szócsaládba tartozó elemek számát, pontosabbá tehetjük a közöttük lévő összefüggéseket. Ezzel mindeddig ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott elemeket kapcsolhatunk ismert eredetű szócsaládokba, növelhetjük belső keletkezésű szavaink számát. A szóalak és a megfelelő jelentés létrejöttét belső nyelvi okokkal magyarázhatjuk. Sokszor a belső nyelvi eredetbeli kapcsolatok felderítésével párhuzamosan feltárulnak a tágabb körű – akár több nyelvcsaládot érintő – összefüggések is" (Horváth K. 2004: 3–4). A szóhasadás módjainak számos változata alakult ki.[2]

2. Hangszimbolika. – A beszédhangok minden nyelv használója számára bizonyos képzettársításokat tesznek lehetővé. Hangalak és jelentés motivált kapcsolata a hangszimbolika: a szó alakja igyekszik visszaadni a külvilág akusztikai sajátságait. Noha az állatok hangját minden nyelv a saját beszélőinek fülén megszűrve hallja,[3] földrajzilag távoli nyelvekben meglepően sok fonetikai azonosságot találhatunk.[4] A szó hangulatát befolyásolja a jelentése is: „[a]z *Andalúzia* szó lágyan cseng, a *vandalizmus* durván, holott mindkét szó ugyanabból a tőből fakad" (Lomb K.: Így tanulok nyelveket). Onomatopoetikus eredetű szavaink hangszerkezetében – nagy kifejező erejük miatt – fontos szerepet játszanak az explozívák, az affrikáták és a spiránsok (Nyíri 1976: 220).

---

2 Megkülönböztető jegyei: ① hangrend: *szimat ~ zamat;* ② ajakműködés: *fergeteg ~ förgeteg;* ③ magánhangzó megléte vagy hiánya: *tárgyatlan ~ tárgytalan;* ④ zöngésség: *dulakodik ~ tolakodik;* ⑤ eltérő mássalhangzók: *paskolás ~ pacskolás*; ⑥ szóalakhasadás: ⟨tehén⟩ *borja* ~ ⟨paraszt⟩ *borjúja*. Az alakpárképződésről és a hangrendi párhuzamról vö. Balázs 1967, Horger 1927.

3 „Nem a kakas: | az ember mondja, hogy kukorikú" (Weöres S.: Rongyszőnyeg).

4 Vö. m. *kukurikú*, észt *kukelekuu*, per. *kukulikoko*, sp. *quiquiriquí*.

„A hangutánzó szó hangot utánoz hanggal, a hangfestő szó hanggal ábrázol valamilyen más mozgást (*bukkan, illan, lebben, pattan, surran, szökken, csillan, villog* stb.), a mozgás kisebb vagy nagyobb intenzitását (vö. *kever* és *kavar, lebeg* és *lobog, döbben* és *dobban*), térbeli viszonylatokat (*itt* és *ott, ide* és *oda*), tárgyak nagyságát, illetve kicsinységét (*köröm* és *karom, gümő* és *gumó*). Ez utóbbi jelenségek számos nyelvben a magas és mély magánhangzók szembeállításával fejeződnek ki. […] Az effajta hangváltakozások eredetük szerint kétségtelenül hangfestő természetűek, azonban a nyelv történeti fejlődése során több-kevesebb következetességgel rendszerszerűvé is válhatnak, ami hangfestő jellegük bizonyos mértékű elhomályosulását is eredményezheti" (Péter 1991: 231). A két kategóriát a gyakorlatban nehéz egymástól elválasztani: nemcsak azért, mert a hangjelenségen alapuló eredeti jelentést kiszorította a másodlagos, hanem azért is, mert nagyobb számban csak a XVI. század derekától fordulnak elő (Bárczi 1958a: 30–1). A *leb-/lib-/lob-* tőből sarjadzó népes szócsalád tagjainak csupán elenyésző hányada őrizte meg a korábbi jelentését.

3.1. Tőváltozatok. – A *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* tő szépen beleillik a hagyományos CVC szerkezetű tövek csoportjába. A belőle képzett igék zömmel nem a morfematikai rendszer magányos lovagjai, tövükhöz számos képző csatlakozik, egész igecsaládot alkotva. Benkő a fiktív és passzív terminusokat szinonimaként kezeli, míg más kutatók megkülönböztetik a nyelvtörténet korábbi szakaszában szabad morfémaként létező passzív töveket a fiktív tövektől, amelyekről nem maradt fönn olyan írásos emlék, amelyben szabad tőként bukkantak volna fel (vö. Keszler 2000: 52).

A *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* tő alapjelentése 'levegőben ide-oda mozog, könnyed mozgással halad, leng, himbálódzik, rezeg' (TESz. 2: 734, 766, 778) megőrződött gyakorító képzős származékaiban (*lebeg, libeg, lobog*) és a belőle képezhető névszókban is. Irodalmi és nyelvjárási szövegeink megdönthetetlenül tanúsítják szoros rokonságukat. A palatális alakok (*lebeg, lebben, libeg, libben, löbög*) általában gyengébb, könnyedebb, míg a velárisak (*lobog, lobban*) élénkebb, erőteljesebb, gyakran hangjelenséggel kísért mozgás képzetét keltik. Az említett igékben „a jelentéstartalmat a mássalhangzók hordozzák, azaz a tő alapjelentését, az ingadozó mozgást az *lb, lp, lf, lv, lm* hangok fejezik ki, és e hangkapcsolatokban a labiálisok fölcse-

rélhetők: *lebenye* am. *lepenye, leförnye* 'palear'[5] [= bika nyakán lefüggő bőr]'; *lebegő* am. *levegő, lepegő* […], *libbentő* 'pensile [= csüngő]'" (Bernáth 1957: 193).

Hasonlóképp a germán nyelvekben a szókezdő *fl-* gyors, intenzív cselekvést jelentő szavakban fordul elő, vö. sv. *flacka* 'csámborog' (pej), *fladdra* 'leng', *flamma* 'lángol', *flaxa* 'röpdös', *flimra* 'vibrál', *fluga* és *flyga* 'repül', *fly* 'menekül', *flyta* 'úszik', *flytta* 'mozdít', *fläkta* 'legyez', *flämta* 'lüktet' (Abelin 1999: 108). Tehát nem csupán egyes szavak, hanem morfémák, szókezdő hangzókapcsolatok[6] is rendelkezhetnek általános jelentéssel.

Egyes angol szópárokban ugyancsak megtalálható az említett palatális–veláris szembenállás: *chip* 'apróra vág, hasít' ~ *chop* '⟨tűzifát⟩ darabol', *stick* 'bot, husáng' ~ *stock* '(fa)törzs, tuskó'. Különleges érzelmi többletet közvetítenek az amerikai angolban némely palatális magánhangzót tartalmazó szavak veláris /ʌ/-val ejtett változatai: *beggar* 'koldus, pasas' ~ *bugger* 'csirkefogó, homokos', *mess up* 'elront' ~ *muss up* 'elfuserál'. Ugyanakkor akadnak eltérő hangrendű szinonimahármasok, melyek közül az egyik változat gyakran a durva szavak közé tartozik: *slit* 'hasíték, nyílás' ~ *slot* 'rés' ~ *slut*[7] 'ringyó' (Castagna 1979: 32–6).

3.2. A *lebeg* legrégebbi adatolt jelentése 'palpito, zittern [⟨szív⟩ ver, dobog]'. 1506: „Fŏldre leesseek, mykeppen holth eleuen, chak zywe alygh *lebegh* uala" (WinklK. 208), „egymás' ölében látszanak mennyei szív*lebegést* [= szívdobogást] | érzeni némellykor" (Verseghy F.: 139. Julishoz).

A *lebeg* ~ *libeg* '⟨könnyű tárgy, élőlény vagy légies, megfoghatatlan tünemény⟩ ide-oda mozog' értelmű: „[a nyakravalót] függesztve leeresztette az övig, vagy penig némelykor hatra vetette az vállán az hátára, s ott *lebegett*" (1736, SzT. 7: 871), „A Szűlők, mikor a lelkek [= lelkük] alig *libeg* | már kék

5 Az eredetiben szereplő *palearis* 'polyva-' nyilván elírás a *palear* 'lebernyeg' helyett.

6 Némely nyelvészek vonakodnak e hangkapcsolatokat a morféma névvel illetni, helyette egyéb terminusokat (ang. *quasi-morpheme, sub-morphemic unit*) használnak, noha a definíció szerint ezek is büszkén viselhetnék a morféma nevet.

7 Az angol etimológiai szótárak ismeretlen eredetűnek tartják, jóllehet Castagna véleménye mind hangtanilag, mind jelentéstanilag megalapozottnak tűnik (Hoad 1996: 445).

ajkaikon, mégis az ott nyögő | majd árván maradók bús zokogásikon | is örvendenek e vég uzsoráinak" (Katona J.: Barátomhoz). Az ajakkerekítéses *löbög* nemcsak 'lebeg', hanem '⟨jég⟩ törés nélkül emelkedik és süllyed' értelemben is él: „*Löbögött* alattunk a jég, utánno még az örvény" (ÚMTsz. 3: 904–5), *löböl* '⟨folyó v. tó vize⟩ hullámzás közben partot mos, nyaldos', *löbölés* 'hullámzás' (ÚMTSz. 3: 904).

Régies zamatú a *lebdes* 'lebeg, libeg' és a *lebdesés* 'lebegés, libegés': „A nagy egek színén *lebdes* szép tagjaid árnya" (Vörösmarty M.: Zalán futása), „Nyájas arca szebb volt fekete üstökének *lebdesése* alatt, mint eső után a kegyelet szép íve" (Kazinczy F.: Ossziánnak minden énekei). A tájnyelvi *lebzsël* '⟨gyertyaláng⟩ lobog' elsődlegesen a mozgást jelöli, azonban a közös tőből sarjadó *lebzsíl* '⟨tűz⟩ pattog, ropog' és a *lebzsi* 'hirtelen csapott kis pattogó tűz' (MTsz. 1309. h.) másodlagos jelentése már a hangjelenséghez kapcsolódik.

3.3. *Lobog* 'leng, ide-oda mozog': „Marci, hol vehetted | *Lobogó* gatyádat, *lobogó* ingedet?" (Petőfi S.: Zöld Marci), „Áldás *lobogjon* a feje felett | hideg sugárral, égszín feledéssel, | áldott legyen a csókja mással is, | áldott legyen haló porában is!" (Dsida J.: Az első csók). Nyelvjárásban ajakkerekítéses *löbbög* alakban is előfordul: „Uty fun a szél, hocs csak ugy *löbbögnek* a levelek" (Várkonyi 1988: 141). A *lobogó eszű* jelentése 'csapongó/háborodott elméjű': „ép elméjünek nem itilem, hanem ostobának, *lobbogo eszünek*" (1765, SzT. 7: 1182).

3.3.1. *Lobog* 'feltűnik, felrémlik': „Gyakran, ha az ég behunyta már szemét, | Gyakran érzem *lobogni* szellemét" (Arany J.: Emlények), „És holnap remegve *lobogsz* majd felém | s a csókod öledbe hozod" (Somlyó Z.: Éjféli dithiramb).

3.3.2. *Lobog* '⟨láng⟩ fölcsap, ⟨fáklya, gyertya, tűz⟩ lánggal ég': „Vad *fény lobog* szemének lángjain" (Tompa M.: Művészet és pályabér), *lobél* 'kis lánggal él' (ÚMTsz. 3: 879). Vörösmartynál a deverbális nomennal együtt fordul elő a gyakorító *lobogdal*: „Játéknak vélnéd, csak alig pislogva *lobogdal* | Kis tűz talpaikon; de sebes forgása kereknek | Kelt szelet, és rejtett *lobogását* kelti tüzének" (Eger). Nyelvjárásokban él a *lebeg/lebbög a tűz* 'lobog a tűz' kifejezés (ÚMTsz. 3: 754). A *lobogó* jelentése lehet 'tűz' is: „Ollan rossz mán

ez a söprű, hogy belëköllenë dobni a *lobogóba*, ott vóna a legjobb heljë" (ÚMTsz. 3: 880).

3.3.3. Víz bugyborékoló forrását is kifejezheti a *lobog*, bár e 'hullámzóan mozog' jelentése meglehetősen kései fejlemény (1838, TESz. 2: 778): „*Lobog* má ȧ víz, lëhet koplo͡ŭzni" [= kopasztani] (SzlavSz. 337). Származéka a *lobogó* 1. 'buzogva feltörő ásványvízforrás', 2. 'a zsilip végén lefolyó, zubogó víz': „fördik a Szamosban naponta de zsimbelve a' vízre, miért nem oly hideg, mint a' Vále Zsimulujbeli *lobogó*, melyben […] dusztig eleget feredett" (1760, SzT. 7: 1182).[8] *Loboz* '⟨szél⟩ a víz felszínét mozgatja, fodrozza' (ÚMTsz. 3: 880): „Úton megyen, nem poroz, vízen megyen, nem *loboz*" (mondóka), *löböz, luboz* 'vízben lóbálva ráz, áztat ⟨magmosó medencében levő, paprikamaggal megrakott zsákokat⟩' (SzegSz. 2: 61). Ide tartozik a szakácskönyvekben szereplő *lobbint* '⟨vizet⟩ gyorsan felforral' és *lobbanás* 'nagyon rövid ideig tartó forrás': „Hozz egy kis pöszmét [= apró, száraz gallyat] a kerítés tövéből, hogy *lobbintsak* egy kis puliszkavizet", „A gombát […] vízbe főzzük egy *lobbanást*" (ÚMTsz. 3: 879).

3.3.4. Fényjelenséggel párosulva a lengő mozgás a *lobog* igét egy újabb, 'villog, ragyog' jelentéssel gazdagítja: „Oh lépj közel, eloszlik a lidérc rém, | A légi csillag máglyául *lobog*" (Garay J.: A pásztortűz).

3.3.5. Metaforikus jelentésekben a szenvedélyes érzelmeket, intenzív eseményeket, cselekvéseket, állapotokat a tűzhöz, forrósághoz hasonlítjuk: *ég a vágytól, forró csók, fűti az ambíció, heves gyötrelem, lángol a haragtól, lobbanékony természet, parázs vita, tüzes ifjúság*.[9] Ide tartozik a *lobog* ige 'heves érzés lángol vkiben' jelentése is: „Amor tőrei égetnek, | *Lobog* minden csepp vérem, | Fájdalmaim eltemetnek, | Ha tárgyam el nem érem" (Berzsenyi D.: Venushoz), „Újra virulnak a nők, könnyű köpenyke lebeg, | Víg szivük újra *lobog*, száll nyilad, ős szerelem!" (Juhász Gy.: Ovid tavaszdala).

8 A SzT. a *lobogó* 'zubogó, vízesés' jelentését megkérdőjelezi.

9 Vö. Kövecses 2005: 122–126, 204–207.

3.3.6. Eddigi példáinkból olyan kép rajzolódik ki, hogy a magánhangzók minősége több ízben elhanyagolható. „Megfigyelhető ugyanis, hogy egy régebbi fokon nem volt különbség a *lobog, lebeg, libeg,* vagy éppen a *lábbog* jelentéstartalma között, a felhő a régi nyelvben nem csak lebegett, hanem *lobogott* vagy *lábbogott*" (Bernáth 1957: 193). *Lebben* 'lángolva lobog' (1837), *lebbedez*' ⟨ruha⟩ lobog (ÚMTsz. 3: 753), ⟨szél⟩ lengedez': „Egy kis szél *lebbedez*" (Gárdonyi G.: Szívlobbanás), *lebeg*' ⟨tűz⟩ lobog' (ÚMTsz. 3: 754).

Adataink ékesszólóan bizonyítják, hogy a különböző hangrendű igék eredetileg szinonimaként éltek egymás mellett, és jelentéseik csak később tértek új utakra. Majdnem mindegyik hangutánzó szavunknak van veláris és palatális változata, ami a hagyományozott szókincsnél ritka jelenség. E változatok föltételezhetően egymástól függetlenül, különböző vidékeken keletkeztek. Az eleinte többjelentésű vagy gazdag jelentésárnyalatú szavak között jelentésmegoszlás következett be.

3.3.7. A *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-* szótő jelölte rezgő, lengő mozgás nemcsak levegőben, hanem vízben, vízen is történhet: „A tündérleány szomorúan *lebegett* a víz színén a part füvéig" (Jókai M.: A tengerszem tündére). Az erdélyi *lebėnkél, libonkál, libinkél* igék jelentése '⟨vízen⟩ lebeg' (Kriza 1996: 60): „Úgy *lebenkélt* velünk a csónak, hogy majd elmerültünk" (MTsz. 1308. h.). A közös jelentéselem révén az egyik közegben történő haladást kifejező ige metaforikusan alkalmazható a többi közegben lezajló mozgás érzékeltetésére is.[10] Az említett három alapige leginkább az alábbi főnevekkel áll:

	lebeg	***libeg***	***lobog***
LEVEGŐBEN	*délibáb, felleg, füst, hold, köd, sas, szitakötő, szivárvány*	*angyal, fátyol, léggömb, lidérc, szellem*	*fáklya, falevél, fény, sörény, tűz, zászló*

10 Egyazon ige jelentésmezejébe más nyelvekben is kényelmesen belefér az 'úszik' és a 'lebeg'. Vö. fr. *Le liège nage sur l'eau* 'A parafa úszik a vízen', *Les oiseaux nagent dans l'air* 'A madarak lebegnek/úsznak a levegőben' (Eckhardt 1973: 1273).

VÍZBEN	*levél, virág*	*hajfürt, vízi állat*	–
VÍZEN	*buborék, jég, tündérlány*	*levél, virág*	

Természetesen a vízben vagy gázlóban haladás nehézkes, mert állandóan a víz tömegével, sodrásával, illetve a süppedő iszappal találjuk szemközt magunkat. Ezért fokozottabb erőkifejtésre van szükségünk, és még feltűnőbb (s mulatságosabb) egyensúlyozó, ingadozó mozgásunk. Innen már csak egy lépés választ el az ige következő jelentésétől: *lebeg* 'ingadozik, bizonytalan állapotban van' (TESz. 2: 734), *libeg, libög* 'szédelegve, imbolyogva járkál': „Igëm beteg vótam, ippen csak *liböktem*"(ÚMTsz. 3: 858), *libog* 1. 'a víz színén lebeg, olykor az alá süllyedve, majd fel-felmerülve mozog', 2. 'inog' (ÚMTsz. 3: 859), *libegő, libegőláp, libogós* 'mocsaras területen levő, vékony talajréteggel borított lebegő, úszó, szigetszerű tőzegképződmény'[11] (ÚMTsz. 3: 858).

3.4. Főnevek. – Eddigi példáinkból kitűnik, hogy a *leb(b)-/lib(b)-/lob(b)-*tő jelentéseiben a rezgőmozgás játssza a főszerepet. Vizsgált igéink képzője többnyire a gyakorító *-g*. De mi a (fiktív vagy passzív) szótő jelentése? Nyomára akadhatunk valahol?

3.4.1. A TESz. (a mássalhangzó kvantitását is figyelembe véve) négy ilyen tövet is tartalmaz: a *lob(b)*ot és a *láb(b)*ot. A *lob* 'valamely szervnek gyulladásos megbetegedése' „[n]yelvújítás kori szóelvonás és egyszersmind szóhasadás eredménye: a *lobog, lobban* igék töve, a régebbi *lobb* 'láng, lángolás' főnév (l. *lobog*) elkülönült párja" (TESz. 2: 778). A szó orvostudományi értelme Bugát Páltól származik (NyÚSz. 1902: 210). Nyelvjárásainkban a *lob(b)* használatos még 'láng' jelentésben is: „Zsíros bunda *lobba* esett, Springer Kati te'rbe esett" (párosító). *Lobbot hány* 'lángot vet': „Mosdóvized vérrel váljon! Törűköződ *lobbot hánnyon*!" (ÚMTsz. 3: 878). A *lobé* 'hirtelen fölcsapó láng': „Tégy szalmát a tűzre, hogy legyen egy kis *lobé*"

11 Vízrajzi megjelölések jelzőiként gyakoriak az igenevek, a teljesebb – (hely, rét, víz stb.) főneves – szerkezet rövidítései: *csurgó, duzzogó, fertő, gázló, itató, lábbó, libegő, rúgó, súgó, tekerő, zubogó* (Erdődi 1939: 88).

(ÚMTsz. 4: 879). Mikszáthnál olvasható a régies formájú *fellob* 'fellobban' ige: „A kékes, rózsaszín szélű láng vígan *lobott föl* (jele, hogy tisztességes 32 fokú szeszt tart Mr. Kark) túlcsapva még az üst födőjén is" (A hidegajkú). „A történetileg egyértelműen összetartozó, mert egyazon eredetre visszavezethető, s összetartozásukat sok esetben még ma is világosan felmutató elemek között különös figyelmet érdemelnek a valamikori nomenverbumok máig továbbélő formái. Ezek a nyelvek életének korai szakaszára visszautaló elemek, melyek nyelvi kövületekként őrzik régi korok nyelvi emlékét, ugyanabban a formában igék is és főnevek is" (Horváth K. 1999: 93).

3.4.1.1. Él még a *lobb* 'érzelmi felindulás' és 'gyorsaság' jelentésben is; „elvonás eredménye lehet, de esetleg a föltehetően nomenverbum jellegű szótő névszói változata" (TESz. 2: 779). Napjainkban szinte kizárólag a *lobbot vet* 'meggyullad' vagy '⟨érzelem⟩ hirtelen nagy fokban jelentkezik' és a *sebbel-lobbal* 'sietve, gyorsan' kifejezésekben fordulnak elő: „Megláttuk egymást és a szerelem | Mindkettőnk szívében *lobbot vetett*" (Petőfi S.: Egy asszonyi állathoz), „*Lobbot vete* Lőrinc nagy-hirtelen erre, | Képe vörösebb lett mint a malac bőre" (Arany J.: Toldi szerelme).

3.4.2. A *lob(b)* illabiális párja, a *lább* '⟨levegőben⟩ lebeg' jelentésű (TESz. 2: 699–700), illetve 'úszik, folyik' (Benkő 1984: 99). Ez az adat különösen értékes, mivel egyes szám harmadik személyű alakja képző nélkül fordul elő, nomenverbum jellegét igazolva.[12] A TESz. szócikkének egyik indoklása szerint „A feltehető 'jár'-féle eredeti jelentésből (vö. *tébláb*) jelentésszűküléssel jöhetett létre a 'vízben gázol, vízen átkel'; ebből a többi a vízben járásnak, úszásnak ingadozó, lebegő jellege alapján érthető". A másik fejtegetés úgy véli, „rokonságban van a *lebeg, libeg, lobog* szavakkal. Eredeti szerepe az ingadozó, lebegő mozgás jellemzése volt, a vízben gázolással kapcsolatos használat kései fejlemény, esetleg a *láb* főnév analógiás hatására. […] mindkét magyarázat elfogadhatónak látszik".

A szócikk ilyetén érvelése korántsem meggyőző. Nem veszi tudomásul, hogy amennyiben az első felfogást tesszük magunkévá, komoly szeman-

12 Főnévi igeneves alakja: „a kemencheben egy sarga Vekony köd kezd fen *labny* az zayany ky Jöny" (1560, SzT. 7: 747).

tikai akadályokba ütközik a jelentések levezetése egymásból. A 'jár' → '⟨levegőben⟩ lebeg' jelentésváltozás talán csak tündérekre, angyalokra, lidércekre és egyéb mitikus lényekre volna alkalmazható. Ha azonban a szélesebb rokonságot vizsgáljuk meg, és az említett szavakat megpróbáljuk egyberendezni, azonnal megvilágosodik az őket összefűző szoros szemantikai kapcsolat.

3.4.3. A *leb* 1. 'a fűtött kemencéből kicsapó forró levegő', 2. láng' elsősorban nyelvjárási szó: „Ne állj oda, mert a *leb* leperzseli a hajad!" (ÚMTSZ. 3: 753), *a leb megkapta* 'megperzselte' (MTsz. 1306. h.), *lebet tesz* 'kis tüzet gyújt' (SzékSzj. 1980: 51). Nyelvújítási szakszóként a *leb* 'meteor'-t, a *lebtan* 'meteorológiá'-t, a *lebkő* pedig 'meteorkö'-vet jelent (NyÚSz. 1902: 203). Ez utóbbit Jókai is használta.[13]

3.4.4. Az említett jelentésmezőt kiegészíthetjük a *lábbó* 1. 'tutaj, a tutaj egy része', 2. 'embert megbíró, járható ingó láp' jelentésű főnévvel. Az ÚMTsz. szerint a *lábó* 'a láp olyan helye, ahol meg lehet állni, zsombék' (3: 695). „A nem főnevesült igenév első adata: 1583: »mint a vizen *labbo* haio […]«" (TESz. 3: 700). „Előfordult a régiségben, hogy a vízen úszó, szálfákból épített és komphoz hasonlóan használt tutajt is 'híd'-nak nevezték. Például II. Rákóczi Ferenc kuruc csapatai 1704 tavaszán a Szamoson »*lábbó* hidat kötöttek« Csengernél" (MNépr. 2: 844). Nyelvjárásainkban a *láb(b)ó* 'cölöpsorok közé gyepből és zsombékokból vert keskeny gát' (MTsz. 1274. h.).

A *lábbó* igei származéka a *láb(b)og* 'víz, folyadék felszínén úszik, lebeg, hányódik; lebeg, könnyedén mozog' (TESz. 2: 700–1, ÚMTsz. 3: 695): „Az éj szelíd asszonyának | Képe ködben *lábbogott*" (Kisfaludy S.: Himfy), „Azt mondja az a rab, hogy mostan is ott *lábbog* a tengerben mind az a sok tajtékkő a víz szinén, nem mégyen fenékre" (1653, SzT. 7: 748). „A *lebeg ~ libeg ~ lobog* szavakkal való rokonságot támogatja ikerszóban való szereplése: N. *libbeg-lábbog* 'ímmel-ámmal megy" (TESz. 2: 701), *libeg-lábog* jelentés nélkül, ⟨ikeszavak között⟩ megjegyzéssel (ÚMTsz. 3: 858). Egyéb változatai: *lippög-lappog* 'lomhán jár', *lippög-leppög* 'igen lassan, vontatva megy, vánszorog' (Nagy 1993: 155). *Könnybe lábad* kifejezésünk a régiségben *könnybe lábog*

13 „A harmadik a Lég isten bálványa: egy roppant nagy *lebkő*, ami itt esett le a Bálványos mellett" (Bálványosvár).

formában is használatos volt: „»Éljen« mondaná a harcfi | Amint szeme *könnybe lábog*, | De szavak helyt vére buggyan | S vérrel együtt három zápfog" (Arany J.: Pázmán lovag).

Mint láttuk, a vizsgált jelentések megfelelnek a nomenverbum jellegű alapszó legkorábbi, s egyben leggyakrabban adatolt 'vízen úszik, evickél'-féle jelentésének" (TESz. 2: 700). Tehát ennek alapján joggal rekonstruálható a jelentésváltozás: *lább* '⟨levegőben⟩ lebeg' → '⟨vízben⟩ halad, megy'.

3.4.4.1. Ide tartozik a *láp* 1. 'sekély, vízi növényzettel belepett állóvíz, mocsár', 2. 'tutaj', 3. 'víztől sodort hordalék', 4. 'mocsaras víz színén úszó növényzet' jelentésű *láp* is: „A Kërëzsën *lápp*al mëntek kërësztül" (ÚMTsz. 3: 726). A finnugor **lɜppɜ* kikövetkeztethető jelentése 'kidőlt fa, uszadékfa, vízen sodródó törmelék' lehetett (TESz. 3: 720). A halászok nyelvében a *láp* jelentése 'víz alatti növényzet': „[Nyáron] nehéz hálóval fogni, mert a hal a *láp* közé bújik és a háló alatt kimenekül" (ÚMTsz. 3: 726). „Csongrád környékén a tutajozást is *lápnak* hívják, és a tutajokon szállított gyümölcsöt, például almát lápi almának nevezték" (NéprLex. 3: 411). Czuczor–Fogarasi ezt írja a *láb* főnévről: „Így hívják különösen azon ingó, ideoda uszkáló füveket, gazokat is, melyek tömegesen, mintegy növénysziget gyanánt látszanak mozogni, pl. midőn mondják: »Sok *lábot* hányt ki az árvíz«" (CzF. 3: 1248. h.).

3.4.5. Maga a *láb(b)ad(oz)* 'víz, folyadék felszínén úszik, lebeg' a *láb(b)* nomenverbumból származik, vö. 1548: „Vitezek haiokban mind be szallanak, tőmlőkőn gialogok sokan *labbanak*"[14] (TESz. 2: 699–70). 1604-ből 'lebeg a levegőben' jelentése is adatolt (TESz. 2: 670). A TESz. egyetlen szócikkbe tömöríti a *lábadozik* mind a négy jelentését, noha véleményünk szerint a '⟨betegség után⟩ felépülőben van' nem ide tartozik (vö. Beke 1938). Különösen fontos e szempontból a *lábad* '⟨áztatott kenderkéve⟩ a víz színére emelkedik' (ÚMTsz. 3: 689), *lábbad* (1527) 'víz, folyadék felszínén úszik, lebeg' jelentése: „az zent ffa… ffel *labbadot* az vyz zynre az feldnek meelſeeghebŏl"[15] (TESz. 2: 698). Eszerint a *lábadozik* '⟨vízen, mocsáron⟩ gázol' értelme szorosan kapcsolódik a *láb(b)*-hoz.

14 Eredeti kiemelés [B. J. A.].

15 Eredeti kiemelés [B. J. A.].

3.4.6. *Lebegő ég ~ lobogó ég ~ levegő ég* 'égbolt': A lebegő mozgás nem csupán a levegőben haladó lényekre és tárgyakra jellemző, hanem magára a légáramra is. A más nyelvekben is gyakori *b ~ v* váltakozásra[16] a magyar népnyelvből is számos példát hozhatunk.[17] Irodalmunkban megszokott a *lebegő ég* kifejezés: „Ha lényed erős, derítő levegőjét | nem szivja szivem közeledbe merülten, | mint vércse, reám lecsap a *lebegő ég* | s fuldoklik a lelkem az űrben" (József A.: [Töredékek]). Elvétve a *lobogó ég* formával is találkozhatunk: „Hegyek! | ködökbe borult égi tavak, | szigetek a dobogó föld | és a *lobogó ég* ölén: | mily áhitattal csókolom | rögötök" (Móricz Zs.: A gyermek hazamegy), „Az hevült *levegőég* szüntelen mozog, | Látszik, hogy futkároz s erdők hegyin *lobog*" (Bessenyei Gy.: Az esztendőnek négy részeirül).

A *levegő* 'a földet körülvevő, az élőlények által belélegzett anyag' főnév „jelentéstapadással jött létre a *levegő ég* kifejezésből […]. Ennek jelzői szerepű előtagja a *lebeg* ~ R. *leveg* ige *-ő* képzős melléknévi igeneve. A *lebegő ~ levegő* igenév más jelentésekben is főnevesült, jórészt már korában" (TESz. 2: 762). Igei használata: „Az Urat ti, magas egek, | Dicsérjétek minden vizek, | Kik fönt az égen *levegtek*, | Az Úr nevét dicsérjétek" (Szenczi Molnár A.: CXLVIII. zsoltár), „Vid mégyen előttök, mint gállya tengeren, | Kinek sok vitorlája *leveg* az égben [= magasban]" (Zrínyi M.: Szigeti veszedelem). Költői szóhasználatban a *lebegő* és a *levegő* egymás mellé kerül: „Hosszú üvegfonalak húzódnak az ég tetejéről | a *lebegő levegő* lengeteg útain át" (Gulyás P.: Nyári zápor).

Azonban Kazinczy a *levegő*-t túl hosszúnak találta. „A versírók könnyebbségére olyan rövidebb szót kívánt e fogalom jelölésére, amilyenek a latin *aër*, a francia *air* s a német *Luft*. Ezért a régibb *levegő ég* kifejezést nagy merészen összevonta ezzé: *lég*! Először 1815-ben használta" (Horger 1924: 114).

3.4.7. Az 'ékszer' jelentésű *levegő* 1458 óta főnevesültnek látszik (s egyben ez legkorábbi előfordulása): „Vnum *lewegew* wlgo" (587. h.), „[Judit] Arany

16 Arámi nyelvjárásokban *b* > *w*, vö. szír **rabr əbānē* 'nagyok' > *rawrəbānē*, sémi *'bd* 'elpusztul' > mandeus *'wd* (Moscati et al. 1980: 26).

17 Szó elején gyakori a *β* > *v* hangváltozás, és a XII–XIV. századi *b ~ v* írásmód is a kiejtés ingadozását, kiforratlanságát tükrözi (Bárczi 1958b: 127).

leuegőckel, ékesite ő feyet" (Hofgr. O 4r), „Igaz Gyöngy is vagyon arany *levegővel* együtt" (TörtTár 1899: 679) (mindkettőt l. Hadrovics 1992: 373). A SzT. meghatározása szerint a *lebegő* az ékszer része, '⟨ékszeren⟩ csüngő': „[az égi remek] *Lebegöjeben* kilencz közep szerű giemant" (7: 871). Hasonló képződmény a *függő* (< *függ*) '(ékszer)csüngő, fülbevaló, nyakék' (1516) és a *fityegő* (< *fityeg*) 'lecsüngő dísz, fülbevaló' (1643): „De még valami *fityegője* is van. E bizony valami kolera-amuletum lehet" (Jókai M.: A kiskirályok).

3.4.8. „[N]emcsak az ékszerként a hajra, ruhára, fülbe erősített függőket nevezték a középmagyar korban *levegő*nek, hanem az ugyancsak lebegő (azaz levegő) kopja-, illetve sátordíszeket, -zászlócskákat is" (Forgács 1999: 8): „Ferrum super sator et *lewego*" (OklSz. 587. h.), 1539: „Harom *sator leuegő*" (OklSz. 835. h.). Vörösmartynál gyakori jelzője a szúrófegyvereknek a *lobogós*: „Derengő | Lelkem előtt *lobogós* kopják és kardok acéli | Szegdelik a levegőt" (Zalán futása). A nagyszentmiklósi kincs egyik (a Hampel-féle számozás szerinti 2.) korsójának vitéze lobogós kopját tart jobb kezében (László–Rácz 1977: 45–6). Háborús jeleneteket ábrázoló XVI–XVII. századi metszeteken a zászlócskák jól láthatók kopják végén és sátrak tetején. A *lobogó* és a *levegő* hosszú harcából a *lobogó* került ki győztesen.

3.4.9. Előfordul még a *levegő* 'vékony fémlemez' jelentésben is, noha sem a TESz., sem az EWUng. nem vesz róla tudomást: „Ńolcz lat ezyst *leuegöt*" (OklSz. 587. h.) (Forgács 1999: 8–10).

Főnévként a *lebegő* jelentése 'bő, a testtől elálló női blúz, rékli' (ÚMTsz. 3: 754), a *libegő*é pedig 'könnyű, bélés nélküli női ruha' vagy 'kartonból készült, öv nélkül viselt bő, nyári ruha' (ÚMTsz. 3: 858). Ajakkerekítéses változatban *löbbentyű, löbi(ke), löbögő, löbötyke* 'kartonból v. könnyű szövetből készült, nem testhez álló női blúz, kabátka', *löbikeing* 'derékig érő, húzott női ing; bőing', *löbölyke* 'bő szabású női blúz, amelyet a szoknyán kívül, köténnyel lekötve hordanak' (ÚMTsz. 3: 903–4), *löböz* 'nyáron viselt könnyű kabátka' (ÚMTsz. 3: 904).

3.4.10. A *lebel* 1. 'szellő', 2. 'levegő' Kazinczy hatására terjedt el a korabeli költészetben: „Mint a nyári *lebel* sivatag közt, hunyt el ez élet" (Kisfaludy K.: Erzsébet). Nyelvjárási szó a *leppel* 'szelet hajt, legyez' (ÚMTsz. 3: 822).

3.4.11. A *lebbencs* egyik jelentése 'lebegő' (TESz. 2: 734).

4. Összegzés.– A megvizsgált szócsalád (miként az iménti vázlat is némileg sejteti) azonban ennél jóval népesebb. Távoli atyafiságába többek között beletartozik a *lepke* és számos nyelvjárási alakváltozata (*lipe, lependék, leppendék, leppenytyű, lepetyke*), továbbá a *lebernyeg* és a *leförnye* 'szarvasmarha állán lelógó húsos bőr' is. Tüzetesebb elemzésük egy következő dolgozat témája lesz.

Források

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* 1–6. köt. Pest [Budapest], 1862–1874.

Eckhardt 1973 = Eckhardt Sándor: *Francia–magyar szótár*. 1–2. kötet. 3., függelékkel bővített kiadás. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.

EWUng = Benkő Loránd (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 2 Bd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1994.

Hadrovics 1992 = Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Hoad 1996 = Hoad, T. F.: *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford –New York, 1996, University Press.

Kövecses 2005 = Kövecses Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, 2005, Typotext.

Kriza 1996 = Kriza János: *Erdélyi tájszótár*. Budapest, 1996 [1926], Gladiátor Kiadó.

László–Rácz 1977 = László Gyula–Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. 3. kiadás. Budapest, 1977, Corvina Kiadó.

MNépr. = Paládi-Kovács Attila (szerkesztőbiz. vezetője): *Magyar Néprajz*. 2. *Gazdálkodás*. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó.

MTsz. = Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. 1–2. kötet. Budapest, 1893–1901, Hornyánszky Viktor. [Hasonmás kiadása: Budapest, 2003, Nap Kiadó Bt.]

NéprLex. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. kötet. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

NyÚSz. = Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* 1–2. kötet. Budapest, 1902–1908, Hornyánszky Viktor kiadása.

OklSz. = Szamota István: *Magyar oklevél-szótár*. *Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye.* Budapest, 1902–1906, Hornyánszky Viktor.

SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. 1–2. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó.

SzékSzj. 1980 = Penavin Olga–Matijevics Lajos: *Székely szójegyzék*. Újvidék, 1980, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

SzlavSz. = Penavin Olga: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. 2. kiadás. Budapest, 2000, Nap Kiadó.

SzT. = Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. 1–12. Bukarest [Bp., Kolozsvár], 1975–2005, Kriterion [Akadémiai Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület].

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1–3. kötet. Budapest, 1967–1976, Akadémiai Kiadó.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új Magyar Tájszótár*. 1–4. kötet. Budapest, 1979–2002, Akadémiai Kiadó.

Várkonyi 1988 = Várkonyi Imre: *Büssüi tájszótár*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

WinklK. = *Winkler-kódex*. 1506. Kiad. Pusztay István. (Codices Hungarici 9.) Budapest, 1988.

Szépirodalmi művek

Ady Endre: *Összes művei*. CD-ROM. Budapest, 1999, Arcanum Adatbázis Kft.

Jókai Mór: *Összes művei*. CD-ROM. Budapest, 2001, Unicornis Kiadó–Arcanum Adatbázis Kft.

Krúdy Gyula: *Munkái*. CD-ROM. Budapest, 2005, Arcanum Adatbázis Kft.

Lomb Kató: *Így tanulok nyelveket. Egy tizenhat nyelvű tolmács feljegyzései*. 2., bővített kiadás. Budapest, 1972, Gondolat Könyvkiadó.

Mikszáth Kálmán: *Összes művei*. CD-ROM. Budapest, 1998, Arcanum Adatbázis Kft.

Nyugat. Egy irodalmi legenda. CD-ROM. Budapest, 2000, Arcanum Adatbázis Kft.

Verstár '98. CD-ROM. Budapest, 1998, Arcanum Adatbázis Kft.

Weöres Sándor: *Egybegyűjtött írások*. 1–3. 3., bővített kiadás. Budapest, 1975. Magvető Kiadó.

Szakirodalom-jegyzék

Abelin 1999 = Abelin, Åsa: *Studies in Sound Symbolism*. Doctoral dissertation. (Gothenburg monographs in linguistics 17.) Göteborg, Sweden, 1999, Department of Linguistics, Göteborg University.

Antal 1981 = Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény*. 1. *(A prágai iskola)*. Budapest, 1981, Tankönyvkiadó.

Balázs 1967 = Balázs János: Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói. *Magyar Nyelv* 1967: 148–156.

Bárczi 1958a = Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, 1958, Tankönyvkiadó.

Bárczi 1958b = Bárczi Géza: *Magyar hangtörténet*. 2., bővített kiadás. Budapest, 1958, Tankönyvkiadó.

Beke = Beke Ödön: Lábbadoz, lábbadozás. *Magyar Nyelvőr* 1938: 5–8.

Benkő 1984 = Benkő Loránd: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.

Benkő–K. Sal 1976 = Benkő Loránd–K. Sal Éva: *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. (Nyelvtudományi Értekezések 89.) Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

Bernáth 1957 = Bernáth Béla: *Egy hangulatfestő tőhöz. Az l + labiális mássalhangzós tő* (leb-, lev-, lep-, lef-, lem-) *és alakváltozatai.* Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1957: 193–210.

Castagna 1979 = Castagna, André: Oh you, naughty phoneme! *La Linguistique* 15/1: 31–42.

Erdődi = Erdődi József: Fertő, fürdik, förmed, förtelmes. *Nyr.* 1939: 88.

Forgács 1999 = Forgács Tamás: Adalékok levegő szavunk történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Nominatae* 1999–2000: 7–14.

Gecső 1999 = Gecső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II.) Budapest, 1999, Tinta Könyvkiadó.

Horger 1924 = Horger Antal: *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye*. Budapest, 1924, Kókai Lajos kiadása. [Hasonmása: Budapest, 2001, Tinta Könyvkiadó.]

Horger 1927 = Horger Antal: A hangrendi párhuzam. *MNy.* 1927: 127–38.

Horváth K. 1999 = Horváth Katalin: *Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban (A* fog *főnév és a* fog *ige összefüggéséhez).* = Gecső 1999: 91–7.

Horváth K. 2004 = Horváth Katalin: *Névelmélet és etimológia*. *A* folyik *eredete és rokonsága*. Kézirat.

HORVÁTH L. 2001 = Horváth, László: Onomatöpie im etymologischen Wörterbuch des Ungarischen (Prinzipien und Methoden). *Acta Linguistica Hungarica* 2001: 389–427.

KESZLER 2000 = Keszler Borbála: *Magyar grammatika*. Budapest, 2000, Nemzeti Tankönyvkiadó.

KISS 2004 = Kiss Lajos: A tutajfélék elnevezései a magyarban. Uő: *Szófejés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXVII.) Budapest, 2004, Tinta Könyvkiadó. 121–8.

LUGOSSY 1858 = Lugossy József: *Hangrendi párhuzam ezer példában*. 2., bővített kiadás. Debrecen, 1858.

MOSCATI et al. 1980 = Moscati, Sabatino–Spitaler, Anton–Ullendorff, Edward–von Soden, Wolfram: *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Phonology and Morphology*. Third printing. (Porta Linguarum Orientalium. Neue Serie VI.) Wiesbaden, 1980, Otto Harrassowitz.

NAGY 1993 = SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 197.) Budapest, 1993, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

NYÍRI 1976 = Nyíri Antal: *A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái.* = BENKŐ–K. SAL 1976: 217–22.

PAPP 1968 = Papp Ferenc: Hangutánzó és hangfestő szavaink az Értelmező Szótárban. *MNy.* 1968: 32–8.

PÉTER 1991 = Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.

Bakró-Nagy Marianne
Budapest–Szeged

A *tabu* születése
(Előleg egy fogalomtörténeti elemzésből)

Dolgozatomban, vázlatos kifejtésben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a tabu fogalma történetének kezdetét, tartalmának alakulását a fogalom felfedezésétől kezdve egészen addig az időpontig, amikor belépett az európai kultúrába és elkezdte elnyerni modern értelmezését. A tabu-fogalom történetének vannak általánosan ismert, rendre idézett állomásai, ritkább azonban az olyan leírás, amelyik a legeredetibb – a fogalmat, illetőleg magát a szót legelőször följegyző – szövegeket teljes egészében megvizsgálva próbálja meg a fogalom értelmezését, annak alakulását áttekinteni. Mindaz, amit a továbbiakban előadok, az utóbbiak közé sorolja magát. Elöljáróban még a következőt kell megjegyeznem. Az előadandók valószínűleg kevésbé lesznek szórakoztatóak, mint a taburól szóló írások általában, melyek már pusztán a példák révén is – más kultúrákról, korokról, illetőleg nyelvekről tudósítva – érdeklődésre tarthatnak számot. Írásomban nem a tabu-jelenségek sokféleségét szándékozom bemutatni, hanem inkább azt a karriert, amelyet a fogalom a felfedezése óta befutott.

Mára általánosan elfogadható meghatározás szerint a tabu tiltást jelent, azaz olyan társadalmi jelenséghez kapcsolódik, amelyre tiltás vonatkozik. A tiltásnak mint szabálynak a betartását a társadalom kontrollálja. Lévén társadalmi jelenség, egyben történelmi is, ami implikálja, hogy a szabály és/vagy a betartatása változhat. Ismereteink szerint nincs olyan tabu-tiltás, amely korokat és társadalmakat átívelően érvényes lenne, azaz míg a tabu mint társadalmi jelenség univerzális, addig realizációi nem azok.[1] Ahhoz,

1 Egyetlen univerzális tabu-tiltásként az incesztust szokás felhozni; vö. azonban gyakran emlegetett, valószínű ellenpéldaként a Trobriand (Kiriwina) szigetek (Pápua Új-Guinea) kertgazdálkodást folytató, matrilineáris társadalmát (utóbb pl. Weiner 1988, Kurtz 1991), a történelmi példákról nem beszélve.

hogy ez a nagyon általánosító definíció megszülethessék, a tabu fogalmának meglehetős utat kellett bejárnia az európai köznapi és tudományos diskurzusban. Aligha akad olyan kézikönyv vagy egyéb forrás, amelyik a tabu fogalom említésekor ne térne ki hosszabb-rövidebb terjedelemben legalábbis a következőkre:

- a *tabu* szó maga a 18. század utolsó harmadában James Cook kapitány révén vált ismertté Európában,
- a Polinéz szigetvilágból, a Tonga szigetcsoportról (korábban Barátság-szigetek) származik.

Nézzük azonban kicsit részletesebben: ki volt James Cook, hányszor és milyen körülmények között, illetőleg céllal hajózta be a fent megjelölt szigetvilágot stb. E részletek önmagukban is érdekesek lehetnek, áttekintésük itt azonban azért lényeges, mert csak így juthatunk pontosabb ismeretekhez arról, hogyan „fedezte fel" Cook a szót magát, illetőleg a fogalmat és miként értelmezte azt.

James Cook,[2] akit minden idők egyik legnagyobb tengeri felfedezőjének, hajósának és kartográfusának tartanak, Angliában, Észak-Yorkshireben született 1728-ban szerény körülmények között élő családban. Öten voltak testvérek; apja skót származású mezőgazdasági munkás volt, aki később munkavezető-féle beosztást nyert. James Cook taníttatását 13 éves koráig apja gazdája finanszírozta, ám ekkortól apja mellett kezdett dolgozni a fiú. 16 éves volt, amikor fűszeres-segédnek állt, ám mivel nem vált be, gazdája egy közeli kikötővárosba irányította, ahol egy kiváló kereskedelmi hajózási társaságnál lett inas. Éveken keresztül az angol partok mentén főként szenet szállító hajókon teljesített szolgálatot. Ezekben az években kezdett algebrát, geometriát, csillagászatot és egyéb olyan ismereteket elsajátítani, amelyeket későbbi pályája tekintetében fontosnak gondolt. A három évig tartó inaskodás után más hajókon már különféle,

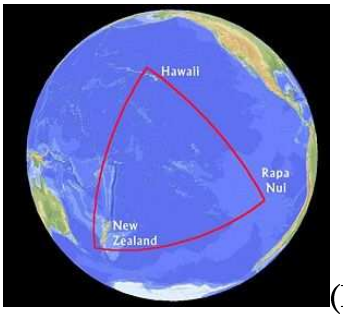
2 A Cook-irodalom hatalmas mennyiségű. Forrásaim közül itt mindössze Collingride (2002) ismeretterjesztő jellegű könyvét és két igen jó internetes honlapot idézek. http://en.wikipedia.org/wiki/James_Cook, http://www.bbc.co.uk/history/british/empire_seapower/captaincook_01.shtml. Az utóbbi szerzője, G. Williams, az egyik legjobb Cook-szakértőnek számít. A Cook-napló egyik kiadásaként pedig Edwards 1999-et idézem.

magasabb beosztásokba került, s 1755-ben jelentkezett a Brit Királyi Tengerészethez, ahol olyan tehetségesnek és igyekvőnek bizonyult, hogy két évvel később már a királyi flotta egyik hajójának a navigációjával bízták meg. Ekkor 29 éves volt, s csakhamar a hét éves háborúban serénykedő Anglia egyik csatahajóján a quebeci ütközetben is részt vett. Már ezekben az időkben is ismert volt kiváló kartográfusi és felderítői képességeiről, s éppen ezekkel hívta fel magára az Admiralitás és a Brit Királyi Társaság figyelmét egy olyan időszakban, amikor Anglia erőteljesen szorgalmazta és támogatta a tengeri felfedezőutakat. További kalandos és izgalmas életének állomásait még ennyire sem részletezem, ám az eddigieket a következők miatt tartottam fontosnak ismertetni: Cook nem volt művelt vagy különösebben tanult ember, ám annál intelligensebb és tehetségesebb. Főként intelligenciája lehetett az, ami – mintegy „mellesleg" – a tabu létezésének a felfedezéséhez is hozzásegítette, de egyszersmind megóvta attól, hogy olyan tartalmakat tulajdonítson e fogalomnak, melyek a polinéziai társadalmakban a tabu-jelenséget nagy valószínűséggel nem jellemezték. Látni fogjuk ugyanis, hogy e tény miért jelentőségteljes a tabu fogalmának történetét illetően.

Cook első útja (1768–1771) egy olyan csillagászati eseményhez kötődött, ami a finnugrisztika szempontjából sem jelentéktelen: a Vénusznak a Nap előtti elhaladásához 1769. június 3-ról 4-re virradóan; a Csendes-óceánon hajózott Cook, s Tahitit 1769 áprilisában érte el, ahol a (végeredményben nem túl sikeres) megfigyeléseket végre kellett hajtani. Ezen az útján Cook Új-Zéland és Ausztrália keleti partjainak vidékét hajózta körbe. Nem sokkal később (1772–1775) került sor a második útra, a cél a *Terra Australis* felderítése volt. Ennek az útnak a során hajózott át elsőként a 77. déli szélességi fokon, de az Antarktiszt nem pillanthatta meg a nagy köd miatt, s csupán úszó jéghegyeket látott. Tahitira tért vissza, hogy azután megint megkísérelje a Déli-sark megközelítését. A harmadik út (1776–1779), ahonnan már nem térhetett vissza, az Északnyugati átjáró felfedezését jelentette volna. Hatalmas területeket hajózott be és térképezett fel. Ez alkalommal jutott el a Hawaii-szigetekre is, s itt a Kealakekua-öbölben, kegyetlen körülmények között lelte halálát 1779 februárjában. Naplóját összesen négy kötetben tették közzé (az utolsó kötet anyagát már utóda, Gore fejezte be, s ebben írja le részletesen Cook halálát is). Cook ötvenévesen hazájában elnyerte a legmagasabb címeket, amelyeket hajós,

felfedező és térképész a maga korában magáénak mondhatott. Külön elismerésben részesült a skorbut megelőzésében, mely akkoriban a hajósokat leginkább fenyegető betegség volt.

Cook mindhárom útja szorosan kapcsolódott a polinéziai szigetvilághoz: a hozzávetőlegesen 1000 szigetből álló terület a ma érvényes meghatározás szerint azokat a szigeteket foglalja magába, amelyeket a Hawaii-szigetek – Húsvét szigetek – Új-Zéland háromszöge (a „Polinézai háromszög") kerít körül a Csendes-óceán déli és középső részén.

(Rapa Nui = Húsvét-szigetek)

E háromszögön belül még a legfőbb szigetcsoportok Szamoa, Tonga, a Cook-szigetek szigetcsoportja, Francia-Polinézia szigetei, valamint Niue. Az elnevezés maga azonban nem csupán földrajzi szempontból összefoglaló, hanem kultúrantropológiai tekintetben is, amennyiben a terület népességeinek számos közös jegyet mutató sajátosságát is jelöljük vele. Valójában két nagy kulturális csoportra, a keletire és a nyugatira osztható. Az utóbbihoz Tonga, Szamoa és Niue (valamint még néhány, a háromszögön kívül eső csoport) sorolható; ezekre a társadalmakra szigorúan ellenőrzött törvényhozási, pénzügyi és kereskedelmi tradíciók voltak a jellemzők. A keleti csoportba a Cook-szigetek, Tahiti, Hawaii, a Húsvét- szigetek és még néhány további tartozik. Kelet- és Nyugat-Polinézia szigeteinek lakói változatos mitológiai motívumokat mutatnak fel, azonban közülük a legfőbbek mégiscsak azonosak. S ha kissé vagy egészen más elnevezéssel is, a terület valamennyi kultúrájában megtalálható a társadalmi rendet fenntartani célzó, tiltásokon alapuló, szigorúan ellenőrzött tabu-rendszer. (E népcsoportok természetes közlekedési módja a tengeri hajózás volt, mely könnyen megmagyarázza a kultúra terjedését.) Az elmondottak alapján tehát már az is érthető, hogy

noha Cook a tabut mint szót és fogalmat Tongán ismerte meg, a szigetvilág egyéb tagjait feltérképezve újból és újból találkozott e számára nehezen értelmezhető jelenséggel. Ebben az értelemben tehát az angol *taboo* valóban a Tonga-szigeteki *tapu* forma átvétele,[3] a fogalom maga azonban a polinéziai társadalmakból származott át.

A *tabu* etimológiájára máig sincs megnyugtató magyarázat. A különféle elgondolásokat minden esetben igen nagymértékben befolyásolta, hogy ki milyen tartalmat tulajdonított a fogalomnak, illetőleg a szó jelentésének, márpedig ebben a tekintetben volt (s valószínűleg máig is van) bizonyos összevisszaság. Csupán kettőt említve a sok közül: 1854-ben, amikor a szó már vagy nyolcvan esztendeje az angol szókincs eleme volt, Edward Shortland, a jeles maori szakértő a következőt javasolta (1854. 81): *ta* 'megjelölni' + *pu* nyomatékosító elem → *tapu* 'erősen megjelölt, rendkívüli'. Frazer a később még említendő Encyclopaedia Britannica 9. kiadásában közli is ezt az etimológiát (ám érdekes módon az Aranyágban már nem). Egy másik megfejtés nyomán a szó proto-óceániai eredetű (cca. 4000 évvel ezelőttre tehető; ebben az időszakban kezdődhetett el az ausztronéziai beszélők szétvándorlása Új-Guinea északkeleti területeiről a Csendes-óceán nyugati vidéke felé – legalábbis egyes elgondolások szerint), s a maoriban ebből az időből származhatik a *tapu* szó is, amely egy korábbi **tampu* 'szent, tiltott' > proto-polinéziai **tapu* 'tiltott, rituálisan szabályzott, tabu' alakból keletkezhetett (Benton 2001). Nem hallgatható el az sem, hogy hasonló hangzású, illetőleg jelentésű szavak találhatók a Fidzsi- vagy a Salamon-szigeteken beszélt nyelvi változatokban, összefüggéseikről azonban aligha lehet nyilatkozni. Érdemes megjegyezni azonban még azt, hogy mindezekben a nyelvekben, tehát Tongán is, a szó kizárólag melléknévi szerepben ismeretes, s főnévi és igei (*tabooed*) funkciójú alkalmazása Cook leleménye volt.

Mint említettem, Cook pontos és bőséges feljegyzéseket készített útjairól, melyek jóval részletesebbek és élvezetesebbek voltak, mint a korabeli

3 A szó alakváltozatai közül a következőket említem: *tapu, tafu, kapu*. Ezek jelentkeznek a maoriban, a Tahitin beszélt nyelvi változatokban, a Marquesas-szigetek nyelvében, a rarotongában, a mangarevanban és a paumotanban, valamint a hawaii változatokban. Kiterjedt a használata a szűkebben vett polinéziai szigetvilágon kívül is.

hajósok, felfedezők beszámolói. Ezek a feljegyzések, voltaképpen naplók, már az első úttól kezdődően megjelentek (1785-ben már a négy kötet második kiadása is; Cook 1776–1780), s relatíve rövid idő alatt szélesebb körben ismertté, s igen kedveltekké váltak: az ismeretlen vagy kevésbé ismert földrészekre, területekre utazók, lettek légyen bár angolok, hollandok avagy franciák, nem készítettek olyan részletes és élvezetes leírásokat, mint Cook, s ezért beszámolóikat sem olvasták annyian. Pedig hát a Csendes-óceán felfedező hajósai több tucatnyian voltak, csak néhány kiragadott nevet említve: Louis Antoine de Bougainville, William Dampier, Peter Dillon, George Dixon, Tobias Furneaux, Jakob Roggeveen, George Vancouver s mások. Igaz azonban az is, hogy az utazók közül senki nem töltött visszatérően oly hosszú időket egy-egy helyen, s nem alakított ki olyan szoros kapcsolatot a bennszülöttekkel, hogy életükről, megfigyeléseikről a Cookéhoz hasonlatos részletes leírásokat készíthettek volna. Márpedig az a tény, hogy Cook visszatérő látogatója volt Tahitinak, Hawaiinak vagy Tongának, igen lényeges a tabu felfedezését illetően: csak ilyen módon tudott behatóbb ismeretekre szert tenni az ott lakók társadalmi berendezkedéséről, csak így tudott olyan kapcsolatokat kialakítani, hogy a bennszülöttek magyarázatokat adjanak különféle kérdéseire, s hogy beavassák olyan tudnivalókba is, amelyeket távolságtartóbb vagy csak egy-egy alkalommal látott idegenekkel nem osztottak meg. S noha Cook nem beszélte e népek egyetlen nyelvét sem, látogatásai (melyek nem egyszer kényszerű partraszállások voltak) egy sor esetben megfelelnek mindannak, amit egy terepmunkás véghezvisz.

A Cook-naplók a következő címmel jelentek meg: *„A voyage to the Pacific Ocean; Undertaken by Command of his Majesty for making discoveries in the Northern Hemisphere performed under the direction of Captains Cook, Clerke and Gore, in the years…"* és még folytatódik hosszan. A sokszori kiadást megért mű népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a New English Dictionary 1791-ben már szótározza is a *taboo* szót (a példamondat: *„a plain declaration that the topic of France is taboeed or forbidden ground to Mr. Burke"*) mint a köznapi szókincs elemét,[4] a tudományos diskurzusba pedig alapvetően Robertson Smith és James G. Frazer[5] révén került be – vitatható értelmezésekkel. Ez utóbbi okairól itt röviden csak a következőket

4 A TESz 1796-ból adatolja első előfordulását a magyarból.

jegyezhetem meg: a Cooktól leírt tabu-jelenségek, magának a „tabu"-nak a fogalma a befogadó korra és társadalmi berendezkedésre jellemző kontextusok szerint értelmeződött, illetőleg értelmeződött át. Következésképp olyan tartalmakat tulajdonítottak neki, olyan konnotációk alakultak ki körülötte, amelyek – a Cook-féle eredeti szövegekből igazolhatóan – a „tabu"-nak nem voltak. Csak egyetlen példát említve: a tabu meghatározásába a szent mint fogalmi komponens is bekerült, mégpedig azon az alapon, hogy az európai gondolkodási hagyományok értelmében a „szent"-ség fogalma, illetőleg mindaz, amit lefed, egy sor tiltást is magában foglal (elegendő pusztán a Tízparancsolatra gondolni vagy a Léviták könyvére). Tény, hogy a tabu-tiltások körébe vallással kapcsolatos jelenségek, dolgok is beletartoztak a Polinéz-szigetvilág lakói számára, de ezek csupán a tiltások tárgyai közül az egyiket képezték, azaz a tabu nem volt azonos a „szent"-séggel, noha vonatkozhatott rá. (Ehhez az értelmezéshez azonban még további, tudománytörténeti tényezők is hozzájárulhattak, például az, hogy Robertson Smith, akinek a sémi népek és nyelvek képezték legfőbb kutatási területét, valójában legalább annyira volt vallástörténész, mint etnográfus, s a tabu fogalmához tán előbbi minőségében közeledett elsősorban.)

Okvetlenül megjegyzendő, hogy a tabu, annak átvétele idején, s még tovább is olyan fogalom volt, mely csupán a „vadak, primitívek" társadalmait jellemezte az európai gondolkodás számára, s valójában csak jóval később, egy egészen más tudományág, a pszichoanalízis irányította arra a tényre a figyelmet, hogy olyasmiről van szó, mely a társadalmakat általában jellemzi, így az európai civilizációban élőket is. Ami azért is figyelemre méltó, mert az elsődleges átvevő közeg (és nyelv) az angol volt, a brit társadalom a maga 18. század végi társadalmi, gazdasági berendezkedésével és etikai normával. Az a korszak tehát, melyet viktoriánus Angliának szoktunk nevezni, s melynek erkölcsi normáira, a protestáns vallás előírta gondolkodásmódjára éppen hogy a túlszabályozottság volt a jellemző.[6] E korszak a soha nem látott társadalmi átalakulás korszaka volt Angliában:

---

5 Frazer az Encyclopaedia Britannica 1885–89-ös kiadásának szócikkében vezette be a fogalmat az etnográfiába, illetőleg a szociálantropológiába.

6 Mulatságos nyelvi-irodalmi példát az ún. *bowdlerizmus* szolgáltatja: Thomas Bowdler (1754-1825) angol orvos volt, aki többek között Shakespeare drámáinak szövegét „eufemizálta" nők és gyerekek számára.

egy új társadalmi osztály, a munkásság születésének kora; eszménye a hagyományos középosztály normáinak elérése, illetőleg az ahhoz való igazodás volt, ahhoz a középosztályhoz való hasonulás, amelyik ugyanakkor éppen hogy vesztésre álló harcát vívta az ipari társadalomban való változatlan fennmaradásáért. A viktoriánus korszakra oly jellemző tabu-orientáció pedig elsősorban ez utóbbi osztályt jellemezte. A korszak két említett, kiemelkedő etnográfusa, kultúrantropológusa, Robertson Smith és Frazer, akik közül az utóbbi máig forrása és részben ihletője a taburól szóló ismereteinknek és gondolkodásunknak, még maguk is a viktorianizmus szellemében nevelkedtek, ám saját koruk tabuira „vakok" voltak.

Nem így azonban a pszichológia. Mint mondtam, a 19. század végéig szinte töretlenül tartotta magát a nézet, mely szerint a tabu mint jelenség csupán a természeti népekre jellemző, azok társadalmában érvényes kategória. Freud azonban a különféle neurózisok okát tanulmányozva ismerte fel, hogy a primitív nép lelkülete és a neurózis élményvilága néhány feltűnő hasonlóságot mutat (Buda 1983). Ebben a hasonlóságban a tudattalan munkál. Mélyükön egy sor esetben tiltások kiváltotta félelmek, szorongások rejlenek, amelyek több tekintetben megfeleltethetőek azokból a tiltásokból adódó félelmeknek, amelyek a tabut is jellemzik. Négy tanulmányból összeállított munkája, a mindenki számára valószínűleg oly jól ismert Totem és tabu sorra veszi az azonosságokat, illetőleg analógiákat, s noha megállapításai egy sor tekintetben vitathatóak, szerepe a tabu fogalmának általános értelmezésében vitathatatlan.[7]

Mindezeknek az összefüggéseknek a feltárásában, s egyáltalán a tabu fogalmának tisztázásában a 20. század első felének kiváló kultúrantropológusa, a cseh származású Franz Baermann Steiner alapvető munkát végzett (Steiner 1999). Máig érvényes, széleskörű elemzésével, a modern értelemben vett fogalomtörténeti vizsgálatot (is) megelőlegezően rajzolta fel azt az utat, amit a tabu fogalma Cook híradásaitól a 20. századi értelmezésekig bejárt, kijelölve az értelmezési irányt mindazon leírások számára,

7 Lényegében ez volt az első nagyobb szabású kísérlet arra is, hogy a pszichoanalízis felismeréseit, illetőleg módszereit az antropológiai, vallási elemzésekben, kutatásokban alkalmazzák. Követőre ebben a tekintetben és többek között olyanokra talált Freud, mint Róheim Géza vagy Lucien Lévy-Brühl.

amelyek a különféle társadalmi szabályokra a tabu szempontjából tekintettek, illetőleg tekintenek, s amelynek e dolgozat is sokat köszönhet. És itt helyénvaló még egy megjegyzést tennem, előlegezve az alább következőket is. A fogalomtörténeti vizsgálatok, különféle értelmezési pályák bejárásával megkísérlik lebontani azt a falat, amely az egykor feljegyzett szó és az egykor létező valóság között fennáll. A lejegyző ugyanis szükségképpen már egyfajta értelmezés szerint, mintegy interpretálva továbbítja a látottakat. Georges Duby ezt így fogalmazza meg: *„köztem és az igazság között függöny van, mégpedig maguk a mégoly őszinte és gondosan kiválogatott források, amelyekből ismereteimet szerzem"* (Duby 2000. 47). A tabu fogalmának értelmezése során, az eredeti Cook-féle szövegeket elemezve tehát számolni kell azzal a ténnyel, hogy a kapitány szükségképpen a 18. századi angol, protestáns felfedező szemével, értelmezésében prezentálja tapasztalatait. Ám mindezek ellenére ritka segítséget is nyújt olvasóinak: a teljes naplóban közel hatvan esetben előforduló tabu-leírások során egyszer sem engedi meg magának, hogy olyan értelmezést húzzon rá a leírt jelenségre, amely pedig könnyen adódhatnék valamely, az európai civilizációból vehető fogalommal vagy jelenséggel való összevetés alapján (jóllehet előfordul egy-két példa, amikor nagy valószínűséggel tabu-jelenségről van szó, mégsem akként ad számot róla). Azaz nem azonosítja a „tabu"-t a „szent"- tel úgy, ahogyan azt az európai köznapi vagy tudományos diskurzus majd megteszi. S akkor, amikor fentebb Cook intelligenciájára utaltam, arra, hogy az miként járul hozzá egy kulcsfogalom tartalmának minél hívebb megértéséhez, erre a tulajdonságára gondoltam. Lássunk legalább egyetlen példát. Az első utazásáról szóló beszámolóban például ez áll: a nők soha, semmiféle alkalommal nem ehetnek együtt a férfiakkal Tahitin. Hogy ennek mi az oka, Cook számára érthetetlen volt, annál is inkább, mert megfigyelése szerint minden egyéb alkalommal együtt voltak férfiak és nők, sőt, igen társaságkedvelő életmódot folytattak. A kérdésre, hogy miért van ez így, mindig csak annyit válaszoltak, hogy azért, mert így helyes. Ha az angolok nőket is meghívtak az étkezéshez, soha nem fogadták el, mindig félrevonultak külön enni. Amikor azonban csak egyetlen nőt hívtak meg, akkor az velük tartott, de arra nagyon ügyelt, hogy az övéi ne vegyék észre. Amiből Cook arra a következtetésre jutott, hogy ez a tiltás inkább a külsőségeknek szóló társadalmi tiltás, és nem valamiféle belső vallási meggyőződésből, szent tiltásból eredő regula.

Cook a nyelvi taburól naplójában nem tesz említést. Az ok természetesen nem az, hogy akár Tongán, akár másutt a szigeteken e jelenség ne létezett volna, hanem inkább talán az, hogy nem ismervén e nyelveket, nem is figyelhetett fel rá. Előfordulhatott volna persze, hogy kérdezősködése során kiderül, minek a nevét nem szabad kimondani, esetleg kivel, hogyan kell másként kommunikálni, de ilyesmikről nem tudósítanak feljegyzései. A későbbi tabu-leírások, s az elsők között különösen Frazer, aki különféle leírások és híradások alapján megkísérelte rendszerezni a tabujelenségeket (Frazer 1925[8]) is, a tabu-tiltás alá eső dolgok között a tabu alatt álló szavakat is külön kategorizálta (Frazer 1993. 145–151), azaz világossá vált, hogy az emberi kommunikációban is léteznek tiltások, melyek meghatározott dolgoknak vagy körülményeknek a szóval való illetését, a róluk való beszédet tiltják. Tehát nemcsak az a felismerés született meg, hogy a tabu általánosan érvényes társadalmi jelenség, hanem az is, hogy az emberi kommunikációban is manifesztálódik. Az, hogy a kommunikációban, a mindenkori társadalmi közmegegyezésből következően, olyan szabályokat is be kell tartani, amelyek meghatározzák, hogy adott szituációban miről hogyan szabad vagy célszerű beszélni, azaz előírták a kódhasználatot, nem volt ismeretlen a nyelvtudomány számára. Hiszen az eufemizmus[9] (is) a klasszikus ókor retorikájával vonult be a nyelvtudományba. Érdekes és ugyanakkor elgondolkodtató, hogy – legalábbis ismereteim szerint – a nyelvi tabu (a nyelvben, a közlésben tiltott nyelvi elemek) és a

8 Köztudott, hogy az eredeti, hatalmas méretű, teljes műből később válogatások jelentek meg; ezúttal az 1925-ös angliai kiadás alapján készült, 1965-ös magyar kiadásra, illetőleg annak a Századvég Kiadónál 1993-ban megjelent kiadására hivatkozom.

9 *eu* (ευ) 'jó(l) + *pheme* (φήμη) 'beszéd' > *euphemo* 'jó, szerencsés beszéd'; eredetileg olyan vallással összefüggő szavak vagy kifejezések helyett használt másik szó vagy kifejezés, melyeket nem volt szabad hangosan kimondani. Az eufemizmus tehát kezdetben valójában beszédbeli tabu-tilalmat (is) jelentett, s csak később vált a szóbeli szépítés, enyhítés eszközévé. A nyelvészeti és antropológiai szakirodalom nem jelentéktelen része az eufemizmust és a nyelvi tabut együtt tárgyalja, nem utolsó sorban azért a kölcsönhatásért, ami a változások során közöttük végbemegy, főként az eufemizmus → tabu irányába. Ezt nevezi Stephen Pinker az eufemizmus taposómalmának (euphemism treadmill).

tabu-nyelv (a tiltott nyelvi elemek helyettesítésére szolgáló nyelvi elemek) kimerítőbb szociolingvisztikai elemzésére máig nem került sor. – Egy következő köszöntőig remélhetően ez is megszületik.

Irodalom

BENTON, Richard A. 2001: The Importance Of Words. Introduction to the Symposium on *Te Mätäpunenga* – Compiling A Compendium Of Mäori Customary Law. in: „Prospects and Retrospects" – the Australasian Society for Law and History Conference. University of Waikato, Hamilton July 6-8, 2001. L. még: http://www.rakiora.org

BUDA B. 1983: Utószó. In: Freud 1983. 148–152.

COLLINGRIDE, V. 2002: Captain Cook. Ebury Press.

DUBY, G. 200:0 Folytonos történelem. Budapest: Napvilág Kiadó.

EDWARDS, Ph. ed. 1999: The Journals of Captain Cook. London: Penguin.

FRAZER, J. G. 1993: Az aranyág. Budapest: Századvég Kiadó.

FREUD, S. 1983: Totem és tabu. Budapest: Göncöl Kiadó.

KURTZ, S. N. 1991: Polysexualization: a new approach to Oedipus in the Trobriands. Ethos 19: 68–101.

SHORTLAND, E. 1854: Traditions and Superstitions of the New Zealanders. London: Longman.

STEINER, F. B. 1999: Taboo, Truth, and Religion. Volume 1. Methodology and History in Anthropology, Volume 2. New York–Oxford: Berghahn Books.

WEINER, A. B. 1988: The Trobrianders of Papua New Guinea. New York: Holt, Rinehart – Winston.

Bereczki András
Budapest

Gondolatok az észt történelem tanulságairól♦

Az észt történelem néhány általánosabb tanulságának levonásához, néhány sajátosságának megértéséhez tekintsük át vázlatosan – az észt tudományos tapasztalatok figyelembe vételével – a legfőbb észt történelmi korszakokat és sorsfordulókat. A nagy vonalakban történő összefoglaló után néhány kérdésre érdemes még külön is kitérni. Mindez ahhoz is szükséges lehet, hogy objektívebb képet alkothassunk – a nemsokára függetlensége kikiáltásának 90. évfordulóját ünneplő – napjaink Észtországáról.

Az őstörténet az észt történelemben a Kr. e. 9. évezredben kezdődik, amikor a jégkorszaki jégtakaró visszahúzódását követően megjelennek az első emberek és emberi települések a jelenlegi Észtország területén. A finnugor nyelvet beszélő népességet a későbbiekben is érték szomszédos finnugor, balti, germán és szláv hatások, s mindezek maradandó nyomot hagytak a későbbi észtekben, akiknél kb. kétezer évvel ezelőtt kezdődött meg a néppé válás folyamata.

Ezer évvel ezelőtt már 8 nagyobb és néhány kisebb tartomány egymás mellett éléséről, talán laza szövetségéről beszélhetünk, de a korszak végéig, a 13. század elejéig, nem jutottak el az önálló államalkotásig, a kereszténység felvételéig. Az akkori világ egyik legészakibb népe volt az észt, mely elsősorban földművelésből tartotta el magát. A lakosság száma elérte a 150–180 ezer főt, ami közel duplája lehetett a finnekének (akik az észteknél jelenleg kb. ötször többen vannak). Az élet minden területére kiterjedő gyarapodás ellenére az észtek lakta területek „szociálpolitikai" értelemben lemaradtak nyugati, illetve keleti szomszédaiktól. Az alapvetően már keresztény Európában a 13. sz. elején az észtek

♦ Az előadás 2007. november 24-én hangzott el a Magyar Tudomány Ünnepe 2007 rendezvénysorozat keretében a Sokszínű finnugrisztika című tudományos ülésszakon.

beletartoztak abba a Lappföldtől Litvániáig és Poroszországig tartó pogánynak nevezhető övezetbe, amely két vallás, két civilizáció: Nyugat-Európa és Oroszország között terült el. Az e területek megtérítéséért és meghódításáért versengő riválisok között nem lehetett pogánynak maradni.

Katonailag azonban viszonylag erősek voltak az észtek, évszázadokon keresztül visszavertek minden támadást, de a 13. század elején több mint két évtized alatt a németek és segédcsapataik, az oroszok, a dánok, a svédek a litvánok legalább 63 hadjáratot vezettek az elszigetelődött, külső szövetségesek nélkül maradt észtek ellen. A folyamatos harcok teljesen felemésztették az erőtartalékokat, elmaradt a központosítás, az összefogás, a német (1236-ig az ún. Kardtestvérek Lovagrendje) és a dán lovagok kiképzése lényegesen jobb volt az észtekénél, utánpótlásuk biztosítása pedig jóval folyamatosabb, segítette őket az egész nyugati kereszténység szolidaritása. E terület sorsát illetően meghatározó volt geopolitikai helyzete, mely a nagy haszonnal kecsegtető Kelet és Nyugat közötti kereskedelem miatt különösen felértékelődött.

Észtországi középkornak az idegen hódítások kezdetétől a livóniai háborúig tartó időszakot nevezik az észt történetírásban, vagyis a 13. század elejétől a 16. század második feléig tartó korszakot. A mai Észtország és Lettország területén több kisebb feudális állam jött létre, amelyeket az egyházi és a világi hatalom rendkívül szövevényes viszonyai jellemeztek. Észak-Észtország a dán királyé lett, Dél- Észtország a Német Lovagrendhez tartozó Livóniai Lovagrendé, a püspökségeké és a városoké volt. Az új vezető elit elsősorban német földbirtokosokból, nemesekből tevődött össze, de betelepülő német kereskedők és kézművesek kezében összpontosult a városok vezetése is. A balti németek vezető szerepe a 19. század végéig fennmaradt, bizonyos szempontból egészen 1918-ig. Az észtek 14. század közepén levert legnagyobb felkelését követően a dán király az északabbi területeket eladta a lovagrendnek. A gyakran kirobbanó belháborúk ellenére a helyi államalakulatoknál lassanként kialakult az együvé tartozás érzése, a 14. században már laza konföderáció jött létre. A parasztság jobbágysorba süllyesztése a 16. századra fejeződött be. Az 1520-as évektől gyorsan terjedt a reformáció, nemsokára megjelentek az első észt nyelvű könyvek is. Az észt kultúra a német

közvetítésével kapcsolódott Európához, és lett annak szerves része. Az észtek létszáma ekkoriban negyedmillió, kb. ugyanannyi, mint a finneké.

A livóniai háborúban – a 16. sz. 2. felében – Oroszország még nem tudta megvetni a lábát a Finn-öböl partján, Észak-Észtország Svédországhoz, Dél-Észtország Lengyelországhoz került. Újabb, svéd győzelemmel végződő hosszú háborúskodás kezdődött, amelynek az észt lakosság kétharmada áldozatául esett. A történetírásban boldog svéd időknek nevezett korszakban a központi hatalom egyrészt igyekezett korlátozni a földesúri önkényt, másrészt azonban ekkor ment végbe a jobbágyok röghöz kötése is. II. Gusztáv Adolf 1632-ben Tartuban egyetemet alapított, és néhány évtizeddel később a népiskola-hálózat alapját is megvetették. A tankötelezettség a következő század közepétől vált általánossá, a népesség száma a 17. századra 350–400 ezer főre gyarapodott.

A 18. század elején I. Péter váltotta valóra a régi orosz terveket, és a nagy északi háborúban ablakot vágott Európára, és egyúttal jégmentes kikötőkre is szert tett a Baltikum északi részének elfoglalásával. A lakosság több mint a felére csökkent. Érdekes módon az Orosz Birodalomhoz kerülés nem járt együtt az orosz kultúra befolyásának növekedésével, éppen ellenkezőleg, ez a korábbinál is egyértelműbb balti német kulturális, gazdasági és politikai dominanciát jelentett. A jobbágyság szinte rabszolgasorba jutott, de növekedett a lakosság száma, mely 1765 körül újra elérte a 400 ezer főt. Az óhitű orosz menekültektől eltekintve orosz lakosság gyakorlatilag nem települt be. 1739-ben jelenik meg a teljes észt nyelvű Biblia, mely az észak-észt nyelvjárást tette meg a kialakuló irodalmi nyelv alapjává.

1816–1819-ben hajtották végre a jobbágyfelszabadítást, de a paraszti birtokok megváltására csak a század második felében kerülhetett sor. A 19. század közepén megkezdődött a nemzeti ébredés, megjelent az észt népi–nemzeti eposz, a Kalevipoeg. Folyóiratok láttak napvilágot, művelődési és gazdasági társaságok alakultak a nemzeti mozgalom támogatására. Létrejött és egyre növekedett az észt értelmiség, mely már nem vált németté. Az 1880-as évek közepén megerősödtek az Orosz Birodalmat egységesítő tendenciák, amelyek a két észtországi kormányzóság területén oroszosító politikaként nyilvánultak meg. Trónra lépésekor – első

uralkodóként – III. Sándor cár nem erősítette meg a balti német nemesség privilégiumait.

A 19–20. század fordulóján a lakosság száma elérte a 960 ezret, viszonylag sűrű vasút-hálózat épült ki, fejlődött a textil-, gép-, fém- és papíripar, Észtország a birodalom egyik legiparosodottabb vidékévé vált, a mezőgazdaságban a tejtermelés lett a vezető ágazat, innen került ki Oroszország szesztermelésének 10%-a. Ez a gyors gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés alapozta meg a független állam megteremtésének a lehetőségét. Másrészt a késő-feudális földbirtok-viszonyok miatt ekkoriban kb. 200 ezer észt élt a birodalom más területein. 1905-ben a munkások és a szegényparasztság tömeges megmozdulásait szigorú megtorlás követte. Az észtekben erősödött az autonómia iránti vágy, volt már képzett, részben politikai tapasztalatokkal is rendelkező nemzeti értelmiség (nemzeti elit).

1917 tavaszán a lemondatott cár helyébe lépő Orosz Ideiglenes Kormány beleegyezett abba, hogy az észtek lakta területeket – autonómiával rendelkező – kormányzósággá egyesítsék. A májusban tartott tartományi képviselő-választásokon megszületnek az észt történelem első széles bázissal rendelkező pártjai. Novemberben a bolsevikok kerültek hatalomra, feloszlatták a polgári többségű tartományi gyűlést, amely azonban illegalitásba vonult, és Észtország legfőbb hatalmi szervévé nyilvánította magát. 1918 januárjában a bolsevikok kivételével az össze észtországi párt támogatta a függetlenség gondolatát. A német hadsereg támadását kihasználva 1918. február 24-én kikiáltották az Észt Köztársaságot, K. Päts vezetésével ideiglenes kormány jött létre, majd novemberig (az I. világháború végéig) tartó német megszállás kezdődött.

A német kapituláció után Észtország sikeres függetlenségi háborút vívott a birodalmi határokat visszaállítani próbáló Vörös Hadsereg, továbbá az elsősorban a balti németek érdekeiért küzdő német erőkkel szemben. 1919 tavaszán választották meg a baloldali többségű Alkotmányozó Gyűlést, majd ősszel radikális földtörvény született, mely kisajátította a földesúri birtokokat. A tartui békében Szovjet-Oroszország örökre lemondott minden Észtországgal kapcsolatos jogáról és követeléséről, továbbá 15 millió aranyrubel jóvátételt fizetett Észtországnak. Az ún. liberális

demokrácia korszakának 1934-ben (szélsőjobboldali veszélyre hivatkozva) K. Päts korporatív jellegű, tekintélyelvű diktatúrája vetett véget. A kommunisták mellett börtönbe zárták a nemzeti radikálisnak (szélsőjobb) nevezhető erők vezetőit is. A belpolitikai helyzet csak több év elteltével stabilizálódott, emelkedett az életszínvonal, nőtt az ipari termelés.

Az ún. Molotov-Ribbentrop Paktum következtében 1939 őszén Észtország szovjet érdekszférába került, előbb kölcsönös segítségnyújtási szerződést kényszerült kötni a Szovjetunióval, szovjet katonai bázisokat hoztak létre a területén, majd 1940 júniusában a Vörös Hadsereg megszállta az országot, amelyet augusztus elején hivatalosan is a Szovjetunióhoz csatoltak. Államosították a magánszférát, letartóztatásokra, kivégzésekre és deportálásra kerül sor, majd a német támadáskor kb. 34 000 férfit soroztak be a Vörös Hadseregbe.

A szovjet megszállást német követte (1941–1944), mely ugyancsak szigorú diktatúrát eredményezett (közel 8000 civil kivégzése, sorozások stb.), folytatódott az ország gazdasági kirablása, szó sem lehetett a függetlenség helyreállításáról. Az ún. Ostland részét képező Észtországban erősen korlátozott önkormányzattal rendelkező észt bábkormányt állítottak fel. A német hadseregben összesen közel 70 000 észt szolgált, nagyobb részüket erőszakkal sorozták be, de voltak önkéntesek is. Az Észtország területén felállított koncentrációs táborokban több tízezer hadifogoly és európai zsidó pusztult el.

1944 őszén a Szovjetunió visszafoglalta Észtországot, és ismét megkezdődtek a letartóztatások. Kb. 70 000–80 000-en nyugatra emigrálnak, vidéken évekig tartott a fegyveres ellenállás (az 1944–1953 között az aktív ellenállásban résztvevők számát 16 000–30 000 főre becsülik). Észtország lakossága közel 280 000 fővel csökkent a II. világháború idején (1945-ben az Észt SZSZK lakossága 850 000, 97,3%-uk észt). Észtország elveszítette kisebbségeinek nagy részét is. Mindkét totális diktatúra a saját céljaira használta fel az észteket, a háború végén sem állították helyre az önálló észt államiságot, közel fél évszázadig tartó szovjet megszállás kezdődött.

A szovjet hatóságok újabb földreformot hajtottak végre, megkezdődött a nehézipar (olajpalabányászat, hőerőművek, uránbányászat) erőltetett mértékű fejlesztése, mely együtt járt a nem-észtek tömeges betelepítésével. A kolhozosítás 1947-ben kezdődött, melynek felgyorsítására és az ellenállás letörésére újabb tömeges (kb. 20 000 embert érintő) deportálást hajtottak végre 1949-ben; rajtuk kívül 1944–1953 között további 25 000–30 000 észtet küldtek munkatáborokba. Vezető pozíciókba nagyrészt a Szovjetunió más területeiről érkezett észtek kerültek; az oroszok és az oroszországi észtek 1986-ig többségben voltak az Észt Kommunista Párt Központi Bizottságában.

Az 1950-es évek közepétől beköszöntött „olvadás" időszaka az életkörülmények érezhető javulását hozta magával: (új lakótelepek építése, a könnyűipar és a mezőgazdaság fejlesztése, decentralizálás a vezetésben). Csökkent a terror a mindennapi életben is, közel 28 000-en térhettek vissza a munkatáborokból. Folytatódott a nem-észtek beköltözése.

Az 1960-as évek közepétől kezdődően a „pangás" időszaka kezdte felváltani a liberálisabb korszakot, centralizálták a gazdaság irányítását, az észtországi ipar nagy része ismét moszkvai irányítás alá került. A nagyvállalatok termékeinek többségét kivitték Észtországból, ugyanez volt érvényes a mezőgazdasági termékekre is, lassanként állandósult az élelmiszerhiány. Észtország területén több mint 1500 katonai objektum volt. A környezet szennyezettségének állapota Észtország bizonyos területein közel került az ökológiai katasztrófához. 1970-ben – az elsősorban városokban élő – nem-észtek aránya már meghaladta a 30%-ot. A városokban az újonnan betelepültek 81%-a, az észteknek 55%-a élt összkomfortos lakásokban. Az élet minden területén élénkülő oroszosítás és az észt nemzeti identitás gyengítése felerősítette az észtek passzív ellenállását.

M. Gorbacsov hatalomra lépését követően egyértelművé vált a szocialista rendszer válsága, a reformok szükségessége, mivel a Szovjetunió gazdasági csődhelyzetbe került. 1987-ben országos méretű tiltakozás kezdődött új foszforitbányák megnyitása ellen, majd augusztusban már nyilvános tömegtüntetésre került sor. Az észtek aránya 61,5%-ra csökkent. Új nemzeti ébredés kezdődött Észtországban, mely 1988 folyamán ún. daloló forrada-

lommá szélesedett. A gazdasági önállóság megteremtését lassanként a politikai önállóság követelése váltotta fel. Megalakult az Észtországi Népfront, az Észt SZSZK Legfelsőbb Tanácsa szuverenitási nyilatkozatot fogadott el, a következő évben pedig – az észt nyelv védelmét szolgáló – nyelvrendeletet. Együttműködés kezdődött a Legfelsőbb Tanács és a II. világháború előtti észt állampolgárokat és leszármazottaikat képviselő Észt Kongresszus között. Az 1991-es népszavazás eredményeként (77,8% támogatta a függetlenedést), a moszkvai konzervatív kommunista puccs másnapján (augusztus 20.) helyreállították az Észt Köztársaság függetlenségét, amelyet a Szovjetunió szeptember 6-án ismert el, majd az ENSZ is követte. Az ismét a Nyugat felé fordult Észtország nem csatlakozott a FÁK-hoz, megkezdte integrálódását a nyugati politikai, gazdasági és biztonsági struktúrákba.

1992-ben új alkotmányt fogadtak el, saját konvertibilis valutát vezettek be, majd ősszel országgyűlési (Riigikogu) és köztársasági elnöki választásokat tartottak. Az orosz katonaság 1994 nyarán vonult ki Észtországból. A liberális piacgazdaság eredményeként, amelyet minden kormány folytatott, látványos gazdasági fejlődés bontakozott ki, a 2000-es évekre – a korábbiakhoz képest – a belpolitikai élet is stabilizálódott. Szoros együttműködés kezdődött Lettországgal és Litvániával, de feszült maradt a viszony Oroszországgal az állampolgársági törvény és a rendezetlen határkérdés miatt. Észtország 2004 tavaszán lett tagja a NATO-nak és az Európai Uniónak. A lakosság száma 2007-ben 1,344 millió fő (69% észt, 26% orosz, 2% ukrán, 1% fehérorosz, 1% finn stb.), 1, 170 millió az észt állampolgár, több mint 100 ezren nem észt állampolgárságúak.

* * *

Az észt nép történetében tehát meghatározó jelentősége van a geopolitikai elhelyezkedésnek a keleti és a nyugati kultúra és egyház határvidékén, tehát a földrajzi fekvés egyszerre nevezhető frekventáltnak és perifériikusnak is. A hódítást és a térítést követően (13. sz. eleje) e terület egyértelműen a nyugati kultúra részévé vált, de stratégiai fontossága miatt gyakran törtek ki háborúk a birtoklásáért. A balti német vezető réteg (földbirtokosok, kereskedők, kézművesek) megőrizhették irányító szerepü-

ket és rendi autonómiájukat függetlenül attól, hogy éppen melyik országhoz tartoztak. A balti németségen és a német nyelven keresztül áramlott be az európai civilizáció (természetesen a reformáció is). A balti németség egyszerre képviselte a konzervativizmust, a periférikus megkésettséget, másrészt egyes képviselői (az első esztofilek) döntő szerepet játszottak az észt nemzeti ébredés előkészítésében.

Elhelyezkedése, (viszonylagos) gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettsége tették lehetővé előbb az autonóm kormányzóság (az etnikai határokon belül) felállítását 1917-ben, majd – a körülmények szerencsés összjátékának köszönhetően – a független állam megteremtését 1918-ban. Természetesen az adódó lehetőséget ki is kellett tudni használni, készen kellett rá állni. Ugyanígy készen kellett állni a rendszerváltozás időszakában (1988–1991) is előbb a valódi autonómia, majd a függetlenség helyreállítására. Mindehhez konszenzusra (nemzeti egységre), tudatosságra és fegyelemre volt szükség, nem annyira forradalmi hevületre. Az újbóli önállósodást a nem-észtek egy része is támogatta.

Az észteknek hosszú évszázadokig nem volt beleszólásuk saját történelmük alakításába, annak ellenére, hogy ők alkották a lakosság döntő többségét. Ugyanakkor ragaszkodtak nyelvükhöz, kultúrájukhoz, hitükhöz, és a „színfalak mögött" képesek voltak modern nemzetté válni. A viszonylagos fejlettség és a hagyományok, a magas iskolázottsági szint és a protestáns munkamorál, továbbá a racionális (realisztikus) gondolkodásmód segítette az észt célok megvalósítását a rendszerváltozás és függetlenedés időszakában is. A függetlenség helyreállításakor bevezetett, a liberális piacgazdaságon alapuló gazdaságpolitikát folytatja (kis eltérésekkel) minden kormány, a legfőbb nemzeti célok megvalósításában meg tudnak egyezni a pártok, amelyek között nincs ún. utódpárt.

Észtországban, mely korábban kb. fél évszázadon át megszállt és annektált ország volt a függetlenség helyreállításáról beszélnek. Oroszország azonban továbbra is szovjet utódállamként tekint Észtországra, mely 1940-ben maga kérte a csatlakozását a Szovjetunióhoz. Ebből adódnak a két ország közötti legfőbb konfliktusok is. Szovjet utódállamként automatikusan észt állampolgárságot lehetett volna adni az oda a II. világháború után betelepült oroszoknak, ukránoknak, fehéroroszoknak stb. (1945-ben az észtek a lakosság 97,3%-át alkották, 1989-ben már csak 61,5%-át). A jogfolytonosságra és az észt nép önrendelkezési jogára hivatkozva a

függetlenségét helyreállított észt állam azonban nem adott automatikusan észt állampolgárságot minden ott-tartózkodónak, hanem csak azoknak, akik (vagy szüleik) a két világháború közötti Észt Köztársaság állampolgárai voltak. 2007 végére a semmilyen állampolgársággal sem rendelkezők száma 118 ezerre (9% alá 32%-ról) csökkent kb. fél milliótól. Az állampolgársági politikát többször is liberalizálták, de a honosítás útján állampolgárságért folyamodóknak vizsgát kell tenniük észt nyelvből és állampolgársági ismeretekből. Az észt állampolgársággal nem rendelkezők is szavazhatnak a helyhatósági választásokon, és kérhetik 1992. február 26. után született gyermekeik számára az észt állampolgárságot. Az észtországi diákok 23%-a részesül orosz nyelvű oktatásban. Észtországban 34 orosz nyelvű újság és 20 folyóirat jelenik meg. Az elért sikerek ellenére továbbra is fontos az integráció folytatódásának a kérdése, hogy sikerül-e megnyerni és megtartani a nem-észtek többségének lojalitását. Ehhez további kölcsönös kompromisszumokra lesz szükség.

A jövő szempontjából döntő, képes-e Észtország megőrizni a szuverenitását egy erősödőben lévő, egykori tekintélyét visszaállítani kívánó nagyhatalom mellett? Kívül lehet-e maradni Oroszország érdekszféráján? Képes-e megvalósítani az észt vezetés e tekintetben egy Finnországéhoz hasonló politikát?

Max Jakobson, az ismert finn politikus és történész, az európai integrációval kapcsolatban az 1980-as évek végén megfogalmazott gondolatai Észtországra is érvényesek: „Nincs alternatívája az integrációnak, mint ahogy nincs alternatívája a nemzetállamnak sem. Az ellentmondás feloldhatatlannak látszik, meg kell hát tanulnunk együtt élni vele."

Felhasznált irodalom

Adamson, Andres – Karjahärm, Toomas: Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn, 2004.

Bereczki András: Észtország történetének kronológiai áttekintése. In: M. Laar, L. Vahtre, S Vahtre, H. Valk: Észtország története. Folia Estonica. T. VII. Szombathely, 1999. 241–278.

BERECZKI András: Észtország története. Magyar Nagylexikon, 7. Ed-Fe. Bp. 1998. 535–537.

BERECZKI András: Észtország rövid történelmi kronológiája. In: Nyelvrokonaink. (A finnugorok világa második, javított kiadása). A Magyarságkutatás könyvtára XXV. Szerk.: Nanovfszky György. Budapest, 2000. 187–190.

BERECZKI András: Ütközőzónában. Párhuzamok és különbségek a balti finn népek történelmében. Kisebbségkutatás, 2001/1. 95–101.

BERECZKI András: Mítoszok és sztereotípiák. Észrevételek az észtországi kisebbségi politika magyarországi sajtójáról. Regio, 1998/2. 192–199.

JAKOBSON, Max: Finnország: Mítosz és valóság. Budapest, 1990.

LAAR, M. – VAHTRE, L. – VAHTRE, S. – VALK, H.: Észtország története. Folia Estonica VII. Szombathely, 1999.

RAUN, Toivo U.: Észtország története. Debrecen, 2001.

RAUCH – MISIUNAS – TAAGEPERA: A balti államok története. Budapest, 1994.

Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Justiitsministeerium, 2005.

ZETTERBERG, Seppo: Viron historia. Helsinki, 2007.

Bereczki Gábor
Budapest

Egy cseremisz szó korrigált és kiegészített etimológiája♦

A 18. sz. közepén J. E. Fischer *Vocabularium Sibiricum*-ában (l. Gulya 1995) már összeállította a finnugor nyelvek háromszáz legfontosabb etimológiáját. Budenz *Magyar-ugor szótár*a (1873–1881) a közös szókincsnek már sokkal szélesebb áttekintését nyújtotta, s 80 éven át a legjobb idevágó mű volt a maga nemében. A 20. sz. legfontosabb összefoglaló műve a Rédei Károly vezetésével összeállított *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (Budapest 1988–1991) megjelenése után azt lehetett gondolni, hogy az uráli etimológiai kutatások lényegében lezárultak. Agyagási Klárával több mint egy éve dolgozunk a cseremisz etimológiai szótáron, s az derült ki, hogy az uráli etimológiai kutatások egyes területeken még sok korrekcióra és kiegészítésre szorulnak. Erre látunk az alábbiakban egy cseremisz példát.

pel, pele, wel 'fél, oldal'
Cser. ir. *pel* 1. 'polovina', 2. 'odin iz parnyh predmetov'; *pele* 1. 'polovina, polovinka', 2. 'napolovinu', 3. 'polu-; napolovinu, popolam s qem-l., ne sovsem, ne do konca, poqti'; *vel* 'storona, kraj, prostranstvo' (SlMarJa. 5.); cser. nyj. P B M C Č UJ *pel* (attr.), *pele*, UP *pelə̑*, JT *pele*, V K *pela* 'fél' | 'halb, Hälfte' (MNySz. 6: 1786–8); M MK UP USj. CK Č J KN *wel* 'oldal, fél' | 'Seite' (i. m. 1: 118–9) < őscser. **pelə̑, *wel* (Bereczki 1992: 48, 1 245); A cseremisz szó uráli megfelelései: ? finn. *pieli: suupieli* 'Mundwinckel' (*suu* 'Mund'), *pielos, pielus* 'Rand'; lapp. N *bælle* 'side; half (of a thing divided lengtways; on of a pair'; mord. E *peľ*, M *päľ* 'Seite', E *peľe*, M *päľä* 'halb, Hälfte'; wotj. S *pal* 'Seite, Gegend, Weltgegend; Zeitabschnitt; halb, Hälfte; eines von zwei zusammengehörenden Dingen (z. B. Augen, Füβe, Stiefel)', (Wichm.) G *pal* 'Seite, Gegend; halb, Hälfte'; syrj. S *pe̮l*, P *pe̮v*, PO *pȯl* 'Seite; eines von einem Paar'; ostj. (OL 155) V *peḷak*, DN O *pelak* 'Hälfte, (695) Seite

♦ Jelen cikk az OTKA támogatásával készült, nyilvántartási szám T 48805

(DN O)', (Ahlqv.) N *pēl* 'Seite'; wog. (Kann., mitg. Liim.: FUF 30: 265, 32: 233) TJ *pǟl*, KU *pə̄l*, So. *pāl* 'Hälfte, Seite', (MSz.) P *ponl* 'Hälfte, Seite, Gegend'; ung. *fél* 'halb, Hälfte, eines der paarweisen Gliedmassen, Nebenmensch, Nächster, Gefährte; Seite';sam. jur. (376) O *peľe* 'Hälfte, Stück '; jen. Ch. *fe~e* 'halb, verwandt'; twg. *fealea* 'halb, Verwandter' < **pälä* 'Halb, Hälfte; Seite' (UEW 362–3).

Az UEW szerint annak, hogy a mordvinban és a cseremiszben az 'oldal' jelentésű szó egyszótagú, a 'fél' jelentésű pedig kétszótagú, két magyarázata lehet: 1. két különböző szóra mennek vissza (**pälä* 'halb, Hälfte' ~ **pēle* 'Seite'); 2. a jelentésdifferenciálódás okozta az alaki kettősséget.

Bekénél, mint fentebb látható, a cseremisz nyelvterület jelentős részén a 'halb, Hälfte' jelentésű alak is egyszótagú. Beke jelzi, hogy ez az alak attributív használatú. A cseremiszben csuvas hatásra a melléknévi és számnévi kategóriában megindult az attributív és nem-attributív használat megkülönböztetése, s a rövidebb attributív alak mindig az eredetibb, pl. *indeš ~ indeše* '9' (l. Bereczki 1993/a: 51–54).

Mivel az 'oldal' jelentésű cseremisz szó gyakran szerepelt összetételekben, intervokális helyzetben a szókezdő *p*-ből szabályosan *w* lett, s ez hozzájárult, hogy a két azonos hangzású szó alakilag és jelentéstanilag elkülönüljön egymástól. Ez a folyamat már az őscseremiszben végbement, mivel az egész cseremisz nyelvterületre kiterjedt.

Több jel arra mutat, hogy a cseremiszben a tárgyalt 'fél' szónak 'társ' jelentése is volt. Erre utal a P U C *pelaš*, Č *peläš*, JT *pelakš*, JO *peläkš*, K *peläš* 1. 'párja vminek', 2. 'barátok, barátnők egyike', 3. 'házastársak egyike' (MNySz. 6: 1790–1) képzett szó (az *-aš/-äš ~ -akš/-äkš* képzőt l. Bereczki 2002: 205).

A 'fél' jelentésű szóból képzett a P B M U C Č J V K *peleštem* 'beszél, szól' (MNySz. 6: 1802–3). A SlMarJa. szerint (l. a *pelewtaw* szónál) a cseremisz igének válaszol jelentése is van (az *-št* képzőt l. Bereczki i. m. 207).

Analógiás képzés a m. *felel* ige (l. Zaicz 2006), amely az 'embertárs, felebarát' szóból alakult. Ha ez így van, akkor a cseremiszben is fel lehet tenni egy őscser. **pel* 'embertárs, felebarát' jelentésű szót, amely alapul szolgált a *peleštem* ige megalkotásához.

Az UEW (740) a fi. *puoli* 'fél' szót a tárgyalt szócsoport veláris variánsának tartja. Ha ezt elfogadjuk akkor a fél szónak vagy valamilyen származé-

kának a finnben, a karjalaiban, a mordvinban, a cseremiszben, a magyarban, s három szamojéd nyelvben, a nyenyecben, az enyecben és a nganaszánban, tehát összesen nyolc rokon nyelvben van 'felebarátot, feleséget, rokont' jelölő jelentése. Ha ez egy-két esetben fordul elő, tarthatnánk párhuzamos fejlődés eredményének, de nyolc esetben ez már kevéssé valószínű. Helyesebben járunk el, ha már az alapnyelvre feltesszük a 'felebarát, házastárs, rokon' jelentést.

A **pälä, *pula* szavak folytatásaiból a magyartól a finnig legalább hét rokon nyelvben fejlődött névutó (l. Bereczki MNy. 97: 208–209). Bizonyára akkor járunk el helyesen, ha a szó névutói használatát is legalább a finnugor alapnyelvig vezetjük vissza.

A cser. *ala-wel, aťa-wel* 'mostohaapa' (MNySz. 1: 81), *awa-wel* 'mostohaanya' (uo. 1:19), *erɣə̑-wel* 'mostohafiú' (uo. 2: 283–4) típusú összetételekben 'mostoha' jelentése van a *-wel* 'fél' komponensnek. A TESz. (I. 197) a kihalt m. *atval* 'Stiefvater' szó tárgyalásánál idézi a fi. *isä-puoli* 'mostohaapa' (*puoli* 'fél'), lapp. *acce-bæl* ua. (*bæl* 'fél') analógiás összetételeket.

Ezek alapján ítélve a cseremisz szavak finnugor szemléletet tükröző összetételek is lehetnének. A kérdést bonyolítja, hogy a cseremisszel azonos szemléletű összetételek a csuvasban is vannak, pl. (ČuvRSl.) *atte śuri* 'mostohaapám' (*śurə̑* 'fél'), *anne śuri* 'mostohaanyám' *ɨvə̑l śuri* 'mostohafiú'.

A csuvas összetételnek nem találni mását a török nyelvekben, s felvetődik a kérdés, hogy nem lehet-e tükörfordítás a cseremiszből. Ezt ki lehet zárni. A tárgyalt összetételtípus megvan a permi nyelvekben. Az ESK a következő példákat idézi: zürj. *śor aj* 'mostohaapa', *śor mam* 'mostohaanya', *śor zon, śor pi* 'mostohafiú', *śor nʮl* 'mostohaleány'; votj. *śurataj* 'mostohaapa', *śuranaj* 'mostohaanya', *śurpi* 'mostohafiú'. Az ESK megjegyzi, hogy a permi összetételek első tagja a csuv. *śorə̑, śurə̑* 'fél' szó átvétele. A megjegyzés lényegében helyes, csupán csuvas helyett a bolgár-török terminust kellett volna használni.

A permiek az összetétel első tagját átvették, a másodikat lefordították. A komponensek sorrendjét bizonyára a permiek módosították. Az őspermi–bolgár-török érintkezések több évszázaddal korábbiak, mint a cseremisz-csuvas kapcsolatok, tehát a tárgyalt összetett szó nem lehet cseremisz tükörfordítás a csuvasban.

A cseremiszt illetően elvben nem lehet kizárni, hogy a 'mostoha' rokoni kapcsolatot a 'fél' szó segítségével kifejező eljárás a fentebb felsorolt balti finn és lapp kifejezésekkel tartozik össze, de az a tény, hogy a cseremiszekkel szomszédos permiek a törökből vették át, azt valószínűsíti, hogy a cseremisz összetétel is török tükörfordítás. Emellett szól az is, hogy a cser. *erγə̑m-liše* 'mostohafiam' (MNySz. 2: 284) (tkp. fiam levő) összetétel szintén török eredetű (l. Bereczki 2003/b: 80–81).

Bibliográfia

(Az alábbi felsorolás csak azokat a műveket tartalmazza, melyek nem találhatók meg az UEW-ben az egyes szócikkek végén megadott bibliográfiában.)

Bereczki 1992 = G. Bereczki, Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica. 34. Szeged.

Bereczki 1993/a = Bereczki G., A cseremisz nem-attributiv tőszámnévi kategória eredete. In: Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Bakró-Nagy Mariann – Szíj Enikő. Budapest. 51–54.

Bereczki 1993/b = Vejemre lívendő. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE BTK – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.

Bereczki 2002 = Bereczki G., A cseremisz nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga- Region. Supplementum I. Debrecen.

ČuvRSl. = Чувашско–русский словарь. Red. М. Я. Широткин. Москва 1961.

Gulya 1995 = J. E. Fischer, Vocabularium Sibiricum (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von J. Gulya. Frankfurt am Main.

MNySz. = Beke Ö., Mari nyelvjárási szótár 1–9. Savariae 1997–2002.

SlMarJa. = Словарь марийского языка 1–10. Йошкар-Ола 1990–2005.

Zaicz 2006 = Zaicz G. (főszerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest

Dr. M. Bodrogi Enikő docens
Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Nyelvi jogok Norvégiában♦

1. A nyelvi-etnikai kisebbségek és többségek egymáshoz való viszonya a XXI. század elején

Napjaink globalizálódó világában, amikor az emberek önmegvalósítása számára minden eddiginél szélesebb körű lehetőségek tárulnak ki, bizonyos alapvető emberi jogok kérdése még mindig megoldatlan. Jóllehet a világ legtöbb országa hivatalosan egynyelvű, valójában nagyon kevés olyan állam van, amelynek határai között ne laknának különböző nyelveket beszélő népcsoportok.[1] Joggal állíthatjuk tehát, hogy a világ lakosságának legnagyobb hányada két- vagy többnyelvű közösségben él.

Szociolingvisztikai szempontból minden anyanyelvként beszélt nyelv egyenrangú, nincsenek egyfelől jobb, fejlettebb, másfelől rosszabb, primitívebb nyelvek. Ezen az alapon tehát minden nyelvet azonos jogok illetnének meg, és beszélőiknek azonos lehetőségeket kellene biztosítani anyanyelvük tökéletes elsajátítására, fejlesztésére és bármely helyzetben való felhasználására. A valóságban, amint jól tudjuk, ez nem így működik. A különböző nyelveket azonban nem valamely jellemzőjük miatt, hanem beszélőik hatalmi viszonyainak függvényében illetnek meg különböző politikai jogok.

A nyelvi-etnikai kisebbségekre vonatkozó nézetbeli eltérések súlyos összetűzésekhez vezethetnek mind egy adott országon belül, mind különböző országok között. E konfliktusok fő oka annak a meg nem értése, hogy a kisebbségek léte, saját kultúrájukhoz és hagyományaikhoz való joguk nem osztja meg a nemzetet, nem fenyegeti az adott ország integritását.

♦ E tanulmány átdolgozott és újabb adatokkal felfrissített része egy nagyobb munkának, melynek címe *A skandináviai finnugor nyelvek helyzetének szocioling-visztikai szempontú vizsgálata.* A kézirat 2005-ben, az Arany János Közalapítvány támogatásával készült.

1 Lásd többek között Grosjean 1982. VII, Skutnabb-Kangas 1997. 5.

Kevés állam ismeri el, hogy a nemzeti egység csak a nemzetet alkotó összes nyelv és kultúra figyelembe vételével teremthető meg. Az állami egynyelvűség azonban távolról sem a fejlett államiság jele, hanem sokkal inkább gazdaságtalan és értelmetlen állapot, amely az egyik etnikum, illetve nyelv uralmát fejezi ki a többi felett, azaz a faji megkülönböztetéshez hasonló etnicizmus, illetve lingvicizmus[2] kifejeződése.[3]

A mai Európában növekedőben van azoknak az alkotmányoknak és még inkább nyelvtörvényeknek, egyezményeknek stb. a száma, amelyek garantálják és védelmezik a nyelvi-etnikai kisebbségek beszélőinek jogait. Ez egyfelől dicséretre méltó fejlemény, másfelől arra figyelmeztet, hogy igenis van mit védelmezni ezen a téren. Bár a garanciák megfogalmazását jogi formában rögzítik, az ügynek mély politikai jelentősége van. Az alapvető gondolat tulajdonképpen az, hogy egy országon belül mindeniknek biztosítani kell a kommunikáció lehetőségét. Nem mindegy azonban, hogy miként. Azt nem szokás tagadni, hogy a kisebbségek számára hasznos a többségi nyelv ismerete (bár itt is különbség van aközött, hogy az egyénnek *joga* vagy *kötelessége* megtanulni azt!), mivel ez elősegíti személyisége fejlesztését, művelődését, közösségi tevékenységét, szakmájának gyakorlását stb. Azt viszont mindmáig kevés ország nyelvi-etnikai többsége érti, hogy miért előnyös az egész országnak, ha a kisebbségeknek biztosítják az azonos kommunikációs esélyeket olyan módon, hogy anyanyelvüket is megőrizzék.

A kétnyelvű beszélőknek általában abban az esetben is hátrányaik vannak, ha ténylegesen kétnyelvű területen élnek, mivel nagyon kevés állam viszonyul pozitívan a kétnyelvűséghez (Finnország pl. egyértelműen e ritka államok közé tartozik). Ez a hátrány jogi szempontból mutatkozik meg, mégpedig az állam hivatalos nyelvét beszélő egynyelvűekhez képest. Az elmúlt néhány évtizedben egyre szélesebb körben végzett kutatások azt igazolják, hogy a kétnyelvű beszélők divergens gondolkodása fejlettebb, és ez előnyt jelenthet számukra személyiségük fejlődésében és különböző

2 Etnicizmuson az etnikai hovatartozás, lingvicizmuson pedig a nyelv alapján azonosított csoportok hátrányos megkülönböztetését kell érteni. Skutnabb-Kangas 1997. 19–20, Cseresnyési 2004. 190.

3 Skutnabb-Kangas 1997. 19–20.

típusú tevékenységeikben.[4] Ennek ismeretében még szomorúbb, hogy helyzetük általában rosszabb, mint az egynyelvűeké. Szépe a következőképpen látja ezt a problémát: *„A kérdés szerintem azért is súlyos, mert a tipikusan egy nyelv köré szerveződött európai államok értékrendszeréről van szó; ebben a homogeneitás és gyakran vele együtt a konvergencia eleve nagyobb értéket jelent, mint a sokféleség és a divergencia. Ha pedig ez nyelven, etnikai csoporton érvényesül, akkor nyilvánvaló, hogy ez ténylegesen ellentétes irányú értékrendszer, mint amilyent az internacionalizmus, a nemzetközi gazdasági, politikai és kulturális együttműködés igényelne."*[5]

2. Nyelvek hierarchiája

Ugyanúgy, mint a világon még sok más állam esetében, Norvégiában is hierarchizált az országban beszélt különböző nyelvek társadalmi helyzete. Legmagasabb státusa a nemzetállam többségi nyelvének, a norvégnak van. Sajátos viszont az a tény, hogy a következő szinten az őslakosok nyelvei, azaz a számi nyelvek állnak, ezek közül is főként az északi számi. Ennél jóval kedvezőtlenebb a nemzeti kisebbségek nyelveinek helyzete, illetve a hierarchia legalsó fokát a bevándorlók nyelvei foglalják el.

A norvég állam az 1990-es években öt nemzeti kisebbséget ismert el hivatalosan: a kvéneket, az erdei finneket, a zsidókat, a romákat (norvégul *rom* vagy *sigøynere*) és a vándorcigányokat (norvégul de *reisende/ tattere/ romanifolket*). Az Európa Tanács kisebbségi nyelvi egyezményének körébe azonban csak a kvének, a romák és a vándorcigányok tartoznak, mivel az erdei finn nyelv kihalt az 1900-as években, a jiddist pedig már csak néhány idős ember beszéli, így ez is kihalóban levő nyelv.[6]

4 Lásd erről a témáról pl. Arnberg 1989.

5 Szépe 2001. 21–22.

6 Lindgren–Eskeland–Norman 2003. 164–165, Huss–Lindgren 2005. 263–264.

3. A norvég két irodalmi nyelvének jogi helyzete

A norvégnak két irodalmi nyelve van, a *bokmål* és a *nynorsk*, és mindkettő egyenlő rangú hivatalos nyelv a társadalom életében. Ilyen szempontból Norvégia kivételes helyet foglal el Európa államai között. Törvény szabályozza, hogy mindkét sztenderd nyelvet milyen mértékben kell a rádióban, televízióban és más közintézményekben használni, az iskolában pedig az egyik nyelvet fő-, a másikat melléknyelvként választja minden tanuló saját belátása szerint. Tény, hogy az ország legtöbb iskolájában a bokmålt tanulják fő nyelvként. A nynorsknak nagyobb a népszerűsége Nyugat-Norvégiában és Trøndelag legnagyobb részén.

Amellett, hogy a norvégnak két irodalmi nyelve van, mindkettőn belül különböző variánsok léteznek, amelyek hang- és alaktani szempontból akár jelentős mértékben is eltérhetnek egymástól. A norvégok megszokták ezt a sokféleséget, sőt, elfogadják és megértik egymás nyelvi variánsainak létezését. A változatok pártolása nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvre is érvényes. Érdekes előzménye mindennek, hogy 1878-ban az országgyűlés döntést hozott azzal az elvvel kapcsolatban, amelyet mindmáig törvényként tisztelnek: az iskolában a gyermekeknek joguk van azt a nyelvváltozatot használniuk, amelyet otthon beszélnek. A tanárnak pedig kötelessége figyelembe venni ezt, és kerülnie kell olyan kifejezések használatát, amelyek idegenek a tanulók számára. Mindez azt jelenti, hogy a norvég oktatási intézmény nem tanította a sztenderd nyelvet olyan módon, mint ahogy az más európai országokban szokás, hanem a nyelvjárások használatát valamiképpen törvény védi. A nyilvánosság szintjén sokkal láthatóbban jelen vannak a dialektusok, mint bármelyik más európai országban.

4. A számik anyanyelv-használati jogai

Norvégiában négy számi irodalmi nyelv létezik, a *déli*, a *luleå-i*, az *északi* és a *koltta-számi*. Egy 1999-es statisztika szerint mintegy 23 000 személy beszéli ezeket a nyelveket.[7] Legnépesebb az északi számit használók csoportja,

7 Huss–Lindgren 2005. 266.

ennek a számnak csak töredéke a luleå-i és a déli számit beszélőké, míg a koltta-számik még kevesebben vannak.

Az északi száminak Finmarkku[8] (norvégul: Finnmark) megye déli részén, Koutokeino (norvégul Kautokeino, számiul Gouvdageaidu),[9] Kaarasjoki (norvégul Karasjok, számiul Kárášjohka) és Teno (norvégul Tana, számiul Deatnu) településszövetségeken legerősebb a pozíciója. Itt széles körben használt a nyelv különböző területeken, mind a magán-, mind a közéletben. A számit anyanyelvként tanulják a gyermekek az iskolában, és emellett Koutokeino és Kaarasjoki alapfokú iskoláiban a norvég tanulók számára is kötelező tantárgy. Számi többségű az említetteken kívül Uuniemi (norvégul Nesseby, számiul Unjárga) a Varenki (norvégul Varanger) fjord partján és Kaivuono (norvégul Kåfjord, Gáivuotna) Tromssa megye partvidékén. Finmarkku és Tromssa partvidékén élnek a tengeri számik, akik lélekszámuk tekintetében a legnagyobb számi közösséget alkotják. Sajnos a norvégosítási politika időszakában sokan közülük nyelvet cseréltek, napjainkban viszont számottevő nyelvi revitalizációnak lehetünk tanúi ebben a csoportban.

A luleå-i, a déli és a koltta-számik közül is sokan norvégra cserélték anyanyelvüket az asszimilációs politika nyomására. Ez az áldatlan helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a tysfjordi (számiul: Divtasvuodna) számik komolyan hozzáláttak a luleå-i nyelv felélesztéséhez az 1990-es években. Az eltelt időszakban már le is mérhető az alkalmazott módszerek hatékonysága, ugyanis az óvodáskorú gyermekekkel való anyanyelvű foglalkozásoknak és az iskolai oktatásnak köszönhetően ismét kétnyelvűvé vált a fiatal nemzedék.

A déli számik kis csoportokban élnek igen kiterjedt területen, és nyelvük, valamint kultúrájuk szoros kapcsolatban áll a rénszarvastenyésztéssel. Az elmúlt években az ő körükben is elkezdődött a nyelv felélesztésének programja, amelynek egyik legfontosabb területe az óvodások és

8 Azokat a helyneveket, amelyeknek kvén vagy finn megfelelőjük is van, elsőként ezen említem.

9 Itt szeretnék köszönetet mondani Irene Andreassennek, a kvén helynevek kutatójának és Liisa Koivulehtonak, a Ruijan Kaiku főszerkesztőjének azért, hogy segítettek nekem beazonosítani a kvén és számi helységneveket.

az iskolások megfelelő módszerekkel való oktatása. Itt kell azt is megjegyeznünk, hogy a norvég állam támogatja mindezeket a terveket.

Az 1900-as évek derekáig a számik túlnyomó többsége a természettel kapcsolatos foglalkozásokkal biztosította megélhetését. Mind Norvégiában, mind Svédországban a rénszarvastenyésztés joga egyedül a számikat illeti meg, és a számiságot a szélesebb közvélemény egyoldalúan a réntenyésztéssel kapcsolta össze. A déli számik kivételével azonban ez a megélhetési mód mindig is viszonylag kis csoportokra volt jellemző, míg a legtöbb számi horgászként és kistermelőként tevékenykedett. A második világháborút követő évtizedekben a számik hagyományos foglalkozásaiban is változás állt be, mint általában az északi országok lakosainak életében. Manapság nagyon sok területen ott találjuk a számikat is más etnikumok mellett.

A városiasodás következtében főleg az 1950-es években több számi költözött be a városokba. A becslések szerint mintegy 5000-en közülük a fővárosban, Oslóban élnek.[10] Mivel az észak-norvégiai partvidék számik lakta területein számos város is van, nyilvánvaló, hogy már korábban is éltek számik városi környezetben. Korábban a városban letelepedettek beolvadtak a már ott élő lakosságba, az 1900-as évek végén azonban megváltozott ez a helyzet. Sok számi ma már ragaszkodik identitásához és nyelvéhez, sőt, élénken bekapcsolódik a művelődési életbe. A nyelv vitalitását bizonyítja például a fiatal városlakók körében az a tény, hogy többek között Tromssában az 1980-as évek óta működnek számi óvodák. A városi számik kezdettől fogva részt vettek a nemzeti-etnikai mozgalomban, és jelentős emancipációs tevékenységet folytattak a számi nép érdekében. Norvégia legkorábbi számi egyesülete éppen az oslói, amelyet 1949-ben alapítottak.

A nemzetközi téren egyre nagyobb teret nyerő kisebbségi mozgalom az északi országokban indult el, a számik köréből. Az Alattio (norvégul Alta) folyóért folytatott harc az 1970-es években és az 1980-as évek elején döntő változást jelentett. Igaz, hogy a folyót elveszítették, de a norvég állam ettől fogva nagyobb tisztelettel kezelte a számik jogait. Az 1987-es számi törvény és az 1989-es számi népgyűlés olyan újításokat hozott, amelyek jelentősége messzire mutat.

10 Huss–Lindgren 2005. 267.

A mai norvég állam jobban támogatja a számik autonómiáját, művelődési életét és mesterségeit, mint bármelyik más ország, amelynek területén számik is élnek (Svédország, Finnország, Oroszország). A számi nyelv jelen van a nyelvhasználat valamennyi fontos területén, az iskolában, a tömegtájékoztatásban, az irodalomban és a kormányzatban. Bőségesen sugároz a rádió és televízió számi nyelvű műsorokat, számi újságok és lapok, szépirodalmi művek jelennek meg, létezik számi színház, zene- és filmművészet. Mégis el kell mondanunk, hogy az északi száminak van a legjobb helyzete a mai Norvégiában, és ennek példája jól mutatja, hogy miként megy végbe manapság egy nyelv emancipációja. Mai pozícióját beszélőinek politikai küzdelme valamint a számik és a norvég állam folyamatos együttműködése következtében sikerült elérnie.

5. A kvének és nyelvük jogi helyzete

A kvének jelenlétét Észak-Norvégia területén a legrégebbről fennmaradt, 1520-as évekbeli adónyilvántartások igazolják. Hagyományos lakóterületeik Norvégia két legészakibb megyéje, Finmarkku és Tromssa északi része. Finmarkku belső területein, Koutokeinóban és Kaarasjokiban a kvének elszámisodtak, míg a partvidéken és a folyók alsó folyásának vidékén megmaradt a kvén kultúra. Észak-Norvégia partvidéke hagyományosan háromnyelvű, mivel hosszú ideje lakják norvégok, tengeri számik és kvének. Manapság sokkal több nyelvet beszélnek itt, mivel az elmúlt évtizedekben jelentősen megnövekedett a bevándorlók száma. Az 1800-as évek végén a kvének „fővárosa" Vesisaari (norvégul Vadsø) volt, mivel itt a lakosság valamivel több mint felét kvének alkották. A kvének túlnyomó többsége a második világháborúig halászattal biztosította megélhetését, majd a XX. század második felében itt is, mint az északi országokban általában, megváltozott a foglalkozások hagyományos aránya.[11]

Egy 1980-as szociális gondozói felmérés szerint minden negyedik finmarkkui lakosnak legalább az egyik nagyszülője finn származású.[12] Az is tény, hogy nem mindenki, akinek kvén felmenői vannak, azonosul manap-

11 Lindgren –Eskeland – Norman 2003. 166-168.

12 Huss–Lindgren 2005. 269-270.

ság ezzel a kisebbséggel. Ezen nem csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a norvég asszimilációs politika igen nagy gondot fordított a kvének beolvasztására, emiatt a tengeri számikhoz hasonlóan közülük is sokan nyelvet cseréltek. Azokon a vidékeken, ahol a kvén leghosszabb ideig megmaradt a család nyelveként, a gyermekek még az 1950-es években is kvén egynyelvűként kerültek a teljesen norvég tannyelvű iskolákba.

Annak példájaként, hogy ezt a helyzetet miként élte meg a kisebbségi gyermek, álljon itt Agnes Eriksen költőnő megdöbbentően szép verse kvénül és magyarul (saját fordításomban):

Agnes Eriksen: Kasvottoman kansan lapsi	Agnes Eriksen: Az arc nélküli nép gyermeke
Lapsena minula oli peili. Ko kattoin peilhiin näin mitä kansa puohais. Oma kuva näkyi ja perheenki, ämmii ja äijii näkyi. Raamina oli koko kansan juuret.	Gyermekkoromban volt egy tükröm. Mikor belenéztem, láttam, ahogyan népem szorgoskodik. Láttam benne saját képem és a családomét, a nagyanyáimét és a nagyapáimét is láttam. Kerete a népem gyökerei voltak.
Peilin eessä opettelin puhuhmaan ommaa kieltä, laulahmaan oman kansan äänelä, opettelin ajattelehmaan, olehmaan ihminen. Seittemän vuotta elin kansan sylissä.	A tükör előtt tanulgattam beszélni saját nyelvemet, énekelni saját népem hangján, tanulgattam gondolkodni, embernek lenni. Hét évig éltem a népem kebelén.
Uusi päivä koitti: sunnuntai, pyhäpäivä. Aamula puhuin vielä meän kieltä, illala ei ennää. Olin joutunu intternaathiin. Olin joutunu koulhuun.	Új nap virradt fel: vasárnap, ünnepnap. Reggel még a mi nyelvünket beszéltem, este már nem. Kollégiumba kerültem. Iskolába kerültem.

Peilin särjethiin, näön sammutethiin, ryöstethiin kansan sylistä.	A tükröt összetörték, a fényt eloltották, elragadtak népem kebeléről.
Sain uuen peilin.	Új tükröt kaptam.
Outo kansa siitä kattoi. Outo laulu siitä kuului.	Idegen nép nézett rám abból. Idegen dal hallatszott abból.
Kasvoton ja äänetön haen vieläki.	Arc nélkül és hangtalan még mindig kutatok.

Az 1960-as évektől valamennyi kvén területen már norvég nyelven beszéltek a szülők gyermekeikkel.

Az első norvégiai kvén egyesület Porsanki (norvégul Porsanger, számiul Porsángu) településszövetség Pyssyjoki (norvégul Børselv, számiul Bissojohka) nevű falvában alakult meg 1984-ben, majd a *Norvégiai Kvének Szövetsége (Norjan kveeniliitto)* 1987-ben. Ma a kvén szövetségnek fiókjai működnek a hagyományos kvén lakóterületeken kívül, Oslóban és Tromssában is. A városi életmód ugyanolyan problémákat vet fel a nyelvi-etnikai identitás megőrzése szempontjából, mint amilyenekről a számik kapcsán már beszéltem.

A kvének körében is egyre jobban szorgalmazzák a nyelv revitalizációját. A számiknak az 1970-es években lehetőséget biztosított az állam arra, hogy az egyik norvég irodalmi nyelv helyett a számit tanulják az elemi- és általános iskolában. Hasonló kísérlettel (a kvén/finn oktatása második nyelvként) a Pyssyjoki iskolában próbálkoztak az 1980-as évek elején, majd az 1990-es években kiterjesztették több más tanintézményre is. A norvég országgyűlés egyik 1996-os döntése értelmében az észak-norvégiai iskolákban finnt/kvént lehet tanulni második nyelvként. Azóta a tanulók száma mintegy 1000-1200, ami több mint amennyire számítani lehetett. A legtöbb iskolában a finn irodalmi nyelvet tanulják, Porsankiban viszont a kvént. Az interneten hozzáférhető tananyag nagyobbrészt finn, kisebbrészt kvén nyelvű, de folyamatban van a kvén nyelvű anyag bővítése. Gondot jelent, hogy ez az anyag nem fedi le valamennyi tantárgy

szükségleteit. Kvénül megjelentek még újságcikkek és rövidebb szakirodalmi szövegek, versek, énekek és egy hosszabb regény (Alf Børskog tollából[13]), amelynek második kötete is már a kiadónál van.

Érdemes külön megemlítenem a *Ruijan Kaiku (Észak-Norvégia visszhangja)* című, háromnyelvű (finn, kvén és norvég) lapot, amelynek tartalma sokoldalú, stílusa igényes és a témák megfogalmazásában célratörő. 2001 elejétől rendszeresen eljut hozzám, így lehetőségem van folyamatosan értesülni a norvégiai finnek és a kvének helyzetéről. A *Ruijan Kaiku* főszerkesztője, és ugyanakkor egyetlen hivatalos munkatársa Liisa Koivulehto. A lap az állami támogatás csekély volta miatt havonta jelenik meg (a kényszerszabadságokat leszámítva), a 2004-es évben pedig mindössze hat számra telt a rendelkezésre álló összegből.

Éveken át tartott annak a kérdésnek a megvitatása, hogy a kvén önálló nyelv-e vagy a finn nyelvjárása. A *Norvégiai Kvének Szövetsége (Norjan kveeniliitto)* önálló nyelvnek tekinti, viszont beszélői között megoszlik a vélemény ebben a tekintetben. A norvég kormány 2003-ban a stockholmi egyetem egyik kétnyelvűség-kutatóját, Kenneth Hyltenstamot bízta meg annak a kérdésnek a tisztázásával, hogy milyen a kapcsolat a kvén, a finn és a meänkieli között. A szakember döntése az volt, amit a kvének képviselői már korábban próbáltak elfogadtatni a közvéleménnyel, vagyis hogy a kvén nyelvészeti, társadalmi és történelmi okoknál fogva különálló nyelv.[14] A finn nyelvtől annyira eltérő társadalmi-történelmi feltételek között fejlődött, annyira más realitást fejez ki, mint a mai finn irodalmi és köznyelv, hogy nem lehet annak nyelvjárása. Az is meghatározó tényező, hogy a kvének Norvégiát tekintik hazájuknak, Finnországot pedig szomszédos országnak. Nem azonosítják tehát magukat azzal a nyelvi közösséggel, amely a finn államban jött létre. Mindezek ellenére a norvég állam halogatta a végső döntést abban a kérdésben, hogy minek nyilvánítsa a kvént. Hyltenstam jelentését különböző hivatalos fórumokon elemezték, és az interneten különböző hozzászólások olvashatók a kérdéssel kapcsolatban. Végül 2005. április 6-án történt meg az, amiért a kvén

13 Alf Nilsen-Børskog: Kuosuvaaran takana. Elämän jatko I. Idut. 2004.

14 Ruijan Kaiku 2003/6. 5, 6, 7.

értelmiség hosszan és kitartóan harcolt: kormányrendeletben nyilvánították önálló nyelvvé a kvént.[15]

6. A norvégiai finn nyelv jogi helyzete

Eddigi kutatásaim során a norvégiai finnek nyelvi jogairól találtam a legkevesebb adatot. Ez valószínűleg nem véletlen, hanem arra a következtetésre vezet, hogy e népcsoporttal nem foglalkozik annyira a jogi szabályozás.

A legtöbb információt a norvégiai finnekkel kapcsolatban Lindgren–Eskeland–Norman (2003) tanulmányában olvastam.

Mintegy két és fél évtizeddel ezelőtt a finnek az első olyan bevándorlók között voltak, akik megalakították saját helyi szervezeteiket Norvégiában. Azt tekintették egyik legfőbb céljuknak, hogy lehetőséget biztosítsanak a finneknek az anyanyelvükön való tanulásra az iskolában.

A nyelvi jogokért való küzdelem közös táborba gyűjtötte a kvéneket és a finneket a XX. század utolsó évtizedében, mivel azonos célok megvalósításáért léptek fel.[16] A finn bevándorlók számára kétségtelenül jó volt az, hogy az országban hosszú ideje lakik kvén nyelvet beszélő közösség, amelytől megtanulhatták, hogy mit jelent kisebbségben élni, és amellyel saját nyelvükön kommunikálhattak. Másfelől a kvéneknek, akik a norvégosítási időszakban elidegenedtek anyanyelvüktől, lehetőségük nyílt felélesztení és gyakorolni azt a finn bevándorlókkal való kapcsolattartás során. A két etnikumnak tehát kölcsönösen hasznos egymás jelenléte.

A finnek több helyen megalakították a maguk szervezeteit. Több helyi egyesület baráti társaságként határozza meg önmagát, azaz a két ország közötti összekötő kapocsként. A norvégok és a finnek közötti kapcsolatépítés és ennek ápolása igen fontos feladat számukra. Tevékenységeik között meg kell említenünk, hogy tanácsadást nyújtanak a bevándorlóknak a Norvégiába való beilleszkedést megkönnyítendő, és az egyesületek tagjai számára állandó érintkezést biztosítanak a finn nyelvvel

15 Ruijan Kaiku 2005/4. 2, 3, 4, 5, 6.

16 A kvén önálló nyelvvé nyilvánítása után e népcsoport célja nyilvánvalóan saját nyelve jogainak biztosítása lett.

és kultúrával. Egyes szervezetek körében megvitatásra kerül a finnek helyzete a norvég társadalomban, és külön hangsúlyt fektetnek a bevándorlók számára fontos kérdésekre. Néhány egyesület a norvégiai finn kultúra népszerűsítését is céljának tekinti.

Az *Észak-Norvégiai Finn Egyesületek Szövetsége* (finnül: *Pohjois-Norjan Suomiseurojen Liitto)* 1982-ben alakult meg. A szervezet néhány évvel ezelőtt kibővült egész Norvégiát átfogó méretűvé, és felvette a *Norvégiai Finn Egyesületek Szövetsége* (finnül: *Norjan Suomiseurojen Liitto)* nevet. Évente hatszor folyóirata is megjelenik, a *Ruijan Sanomat*, továbbá kalendáriumot ad ki, amelyben többek között szerepelnek a finn névnapok, valamint a finn és a norvég zászlós ünnepek. Igen fontos esemény ennek a kisebbségnek az életében a kétévente megrendezésre kerülő norvégiai finn kulturális napok. Mind a *Norvégiai Finn Egyesületek Szövetsége* mind a *Norvégiai Kvének Szövetsége* támogatják a norvég állami rádió finn nyelvű közvetítéseit. Ennek időtartama meglehetősen szerény, 12 perc hetente egyszer. Évek óta próbálják kiharcolni a műsoridő meghosszabbítását, de mindezidáig nem került sor erre. Az 1990-es évek végén kezdte el működését Oslóban a *Finn–Norvég Kulturális Intézet* (finnül: *Suomalais-norjalainen kulttuuri-instituutti)*, amely kiállításokat, hangversenyeket, szemináriumokat és irodalmi esteket szervez.

A finnek többnyire csak norvég nyelvű istentiszteleteken és gyülekezeti alkalmakon vehetnek részt, mert a finn nyelvű egyházi tevékenység eléggé behatárolt. A finnországi lutheránus egyház először az 1970-es években küldött beszolgáló lelkészt Észak-Norvégiába. Jelenleg a finn nyelvű egyházi tevékenységért a norvégiai finn lutheránus egyházközség felel, amelynek székhelye Oslóban van. Évente mindössze néhányszor küldenek beszolgáló lelkészt Észak-Norvégiába. Az anyanyelvüket egyre kevesebb szituációban használó bevándorlók számára nagyon fontos volna, hogy finn nyelvű istentiszteleten, keresztelőn, esketésen és temetésen vehessenek részt.

Több interjú is készült norvégiai finnekkel. Érdemesnek tartok idézni és saját fordításomban közölni néhány részletet ezekből, mivel olyan kérdésekre világítanak rá, amelyek általánosak a világ bármely részén élő bevándorlók életében. Egy finn nevű fiatalember pl. a következőket nyilatkozta: *„A nevem a névjegykártyám. Másoktól eltérő identitásom van, amely utat nyit számomra. Jó, hogy különbözöm másoktól, mivel így*

megjegyeznek."[17] Egy másik fiatalember véleménye: *„Két nyelven kemény az élet, de valami fontosat is nyújtott. Megtanított nekem, hogy nyitott legyek más országokkal szemben. Megtanultam, mit jelent a türelem."*[18] Marjatta Norman, a Tromssai (norvégul Tromsø) Egyetem finn lektornője számára az anyanyelv átadása a következő generációnak azt jelenti, hogy önmagunk identitásához ragaszkodunk és becsben tartjuk azt. *„Gondoltál-e valaha arra, hogy az, ami leginkább a tied, anyanyelved, tönkremegy és elszegényedik, ha nem használod? De most abban a szerencsés helyzetben vagy, hogy gyermeked van, akivel finnül beszélhetsz. Amikor anyanyelveden szólsz, akkor vagy igazi önmagad, és akkor teljesen elfelejtheted azt a félelmedet, hogy hibákat követsz el, és nem beszéled tökéletesen a nyelvet gyermekeddel. Finnül beszélsz, mert természetesen csak a legjobbat akarod nyújtani gyermekednek önmagadból. Amikor finnül énekelsz vagy olvasol neki, szívedből teszed azt, és ugyanakkor bekapcsolod őt is abba a kulturális láncba, amely minket, finneket valóban finnekké tesz. Norvég nyelven soha nem tudnád gyermeked felé közvetíteni ezt az összetartozási élményt."*[19]

Még az 1970-es években a gyermekeikkel finnül beszélő bevándorlók sokféle előítéletbe ütköztek, például az orvosok, tanárok vagy a szomszédok részéről. Akkoriban Norvégiában is az a nézet volt általános, hogy két nyelv használata megakadályozza a gyermek egészséges nyelvi fejlődését, és könnyen félnyelvűvé teszi. Azóta a norvég többség viszonyulása sok tekintetben megváltozott, és ennek nyomait nemcsak a médiában nyilvánosságra hozott beszélgetésekben, hanem a mindennapi kommunikáció szintjén is észlelni lehet. Egyre általánosabb körben elfogadott az a nézet, hogy a más kultúrák és nyelvek sokfélesége gazdagságot jelent Norvégia számára.

A finn nyelv oktatása 1970-ben kezdődött el Norvégiában. Azelőtt több évtizeden keresztül egyik norvégiai iskolában sem lehetett finnül tanulni. A helyzet azonban manapság sincs teljesen megoldva, ugyanis az anyanyelven való tanulás a bevándorlók számára csak ideiglenes, azaz három évig biztosított. Lényegében az anyanyelvet még mindig eszköznek tekintik a norvég nyelv elsajátításához. Abban a pillanatban, ahogy a

17 Idézi. Lindgren–Eskeland–Norman 2003. 217.

18 Uők. uo.

19 Norman 2002.

gyermek már tud norvégul, nincs többé joga anyanyelvén tanulni. Mivel a norvég-finn családok gyermekei tudnak finnül, az állam nem engedélyezi számukra, hogy az iskolában is tanulják azt.

A tantervben szerepel egy olyan tantárgy, amelynek neve „finn második nyelvként", és amelyre a kvének jogosultak nemzeti kisebbségként. (Ez lényegében arra vezethető vissza, hogy a norvég állam a közelmúltig egyenlőségjelet tett a két nyelv közé.) Csak Észak-Norvégia két legészakibb megyéjében, Tromssában és Finmarkkuban lehet ezt a tantárgyat felvenni. Gyakorlatilag ez a finn vagy kvén nyelv tanítását jelenti kb. heti 3 órában, az elemi iskola valamennyi osztályában, illetve folytatni lehet az általános iskolában is. Ezt a tantárgyat a norvég-finn családok gyermekei is hallgathatják, amennyiben az iskola lehetőséget biztosít rá. Problémát jelent viszont az, hogy csekély a diákok létszáma, és azok is különböző életkorúak, emiatt nehéz őket csoportként tanulásra motiválni. Nincs elegendő tanár és tananyag sem az oktatás zavartalan folytatásához. A finnt idegen nyelvként elvileg egész Norvégiában tanulni lehet, és választható nyelvként az általános iskola felső tagozatán pl. a francia, a német stb. mellett. A választható nyelveket két éven át tanítják ezen a szinten, ha van elég érdeklődő és megfelelő szakos tanár. A finnt idegen nyelvként néhány líceumban is fel lehet venni, és része lehet az érettségi vizsgának. A felsőoktatás szintjén a finnt idegen nyelvként tanítják. Az Oslói Egyetemen az 1800-as évek közepe óta lehetett finnt tanulni, de anyagi okokra hivatkozva nemrég megszűntették. 1977 óta a Tromssai Egyetemen és Finmarkkuban az Alattioi (norvégul Altai) főiskolán lehet finn szakos diplomát szerezni.[20]

7. Összefoglalás

A jelen dolgozat kitekintést kívánt nyújtani a Norvégiában élő finnugor kisebbségek (a számik, a kvének és a finnek) nyelvi jogi helyzetére. Két általános következtetést vonhatunk le belőle, egyik a finnugor népek sorsát, másik a nyelvi-etnikai kisebbségek jövőjét illeti.

20 Lindgren –Eskeland – Norman 2003. 220.

1. Kétségtelen, hogy a kis (nem államalkotó) finnugor népek és népcsoportok mindenütt a világon igen erős asszimilációs politikának voltak és vannak alávetve mindmáig. Skandináviában például a beolvasztásnak kifinomultabb, kevésbé szembetűnő formáit gyakorolják a többségi nemzetek, de ez ugyanolyan veszélyt jelent a kisebbségek megmaradására nézve, mint a nyílt erőszak. Ugyanakkor örömmel tapasztalhatjuk, hogy a szóban forgó kisebbségek etnikai-nyelvi identitásuknak olyan fokára jutottak el, amelyen tudatában vannak önmaguk, nyelvük, kultúrájuk megőrzése fontosságának, és készek tenni is ennek megvalósítására.

2. Ha tágabb kontextusban vizsgáljuk ezt a problémát, megállapíthatjuk, hogy a világon mindenütt egyforma nehézségekkel küzdenek a nyelvi-etnikai kisebbségek, és az már csak árnyalatnyi különbséget visz a képbe, hogy egyesek több, mások kevesebb jogot tudtak kivívni maguknak. Mindezen gondok gyökerénél az a napjainkig is ható szociáldarwinista elmélet áll, amely szerint az egy állam – egy nyelv – egy identitás konfiguráció az ideális, és ez a nyelv a politikai hatalmat birtokló számbeli többségé kell, hogy legyen. Mégis úgy tűnik, hogy például Skandináviában lassan-lassan teret hódít az a belátás, hogy a többnyelvűség és a többkultúrájúság nem valamiféle veszélyeztetettség a számbeli többségek számára, hanem globalizálódó világunk normális állapota. Ebben a világban pedig az integrációt (amellyel lépten-nyomon dobálóznak a politikusok) a szó eredeti, latin értelmében kell értelmeznünk: olyan egységként, amelynek részei épen, sértetlenül megmaradnak. Amelyben tehát a különböző nyelveket beszélő népcsoportok egyenlő rangúak.

Könyvészet

Arnberg, Lenore 1989: Tavoitteena kaksikielisyys. Finnre ford. Peck, Outi. Multilingual Matters. Ltd. Gummerus Kirjapaino Oy. Jyväskylä.

Cseresnyési László 2004: Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

GROSJEAN, François 1982: Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism. Harvard University Press.

HUSS, L. – LINDGREN, A.-R. 2005: Monikielinen Skandinavia. In: Johansson, M. – Pyykkö R. (Eds.) Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä. Gaudeamus. Helsinki. 246–280.

LINDGREN, Anna-Riitta – ESKELAND, Tuula – NORMAN, Marjatta 2003: Osima ja Baskabusk – monet suomet Norjassa? – Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä. Szerk. Jönsson-Korhola, Hannele – Lindgren, Anna-Riitta SKS. Helsinki. 164–229.

NORMAN, Marjatta 2002: Äidinkieli on iloa ja lepoa. Ruijan Kaiku nr. 6. 7.

SKUTNABB-KANGAS, Tove 1997: Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Teleki László Alapítvány. Budapest.

SZÉPE György 2001: Nyelvpolitika: múlt és jövő. Molnár Nyomda és Kiadó. Pécs.

Ruijan Kaiku 2003/6.

Ruijan Kaiku 2005/4.

G. Bogár Edit
Veszprém

Újabb keletű madárnevek az északi számiban

1. Tudományos igényű madárnévadásról a számi nyelvjárások[1] közül csak az északi számiban beszélhetünk. A tudományok és a különböző egyéb szakterületek terminológiájának, szaknyelvének kialakítása egy nyelv hivatalossá tételének egyik (de nem egyedüli) feltétele, ezért az északi számiban végbemenő folyamatok példa értékűek lehetnek más rokon nyelveink számára is. Bár az északi számi csak a regionálisan hivatalos nyelv státuszát élvezi, az utóbbi néhány évtizedben beszélői és művelői igen sokat tettek is azért, hogy ezt a státuszt megkaphassák. Ezen az úton az egyik első lépés éppen a szókincs fejlesztése és részben egységesítése volt: a közhivatalokban, közigazgatásban, orvosi ellátás során, bíróságon, rendőrségen, önkormányzatokban csak úgy lehetett bevezetni a számi használatát, ha megvolt az ehhez szükséges szókincs. A tudományokban való használathoz a nyelvben ugyancsak ki kellett alakítani az egységes terminológiát, hogy a definíciók, leírások egyértelműek legyenek, az egyes kutatók gond nélkül megértsék egymást. Természetes, hogy a tudományok e téren nem egyenrangúak: a számi nyelvvel és kultúrával foglalkozó tudományágak előnyt élveznek. Így például a nyelv- és irodalomtudományi terminológia többé-kevésbé teljesnek mondható, de míg a természettudományok közül a Lappföldön honos állat- és növényfajok neveinek egységesítése meglehetősen előrehaladott állapotban van, az egyéb tudományágak, pl. a fizika és a kémia szaknyelve legfeljebb a középiskolai oktatáshoz szükséges szinten áll. E jelenség természetesen érthető, hiszen a felsőoktatásban nincs lehetőség számi nyelven tanulni ezeket a tudomá-

1 Hogy a számiban több nyelvről vagy egy nyelvről és annak több nyelvjárásáról kell-e beszélni, arról jelen dolgozatomban nem kívánok állást foglalni, de a hagyományos *nyelvjárás* megjelölést használom; vö. Korhonen 1981: folyamatosan nyelvjárásokról ír, ugyanakkor Sammallahti 1998: The Saami Languages – már a cím is nyelvekről szól.

nyokat, míg számi szak már több főiskolán és egyetemen létezik. A számikhoz közel álló természeti jelenségek (tágabb értelemben ide értve most az állatokat és növényeket is) neveinek egységesítése pedig közös számi érdek: ha van valamire közmegegyezéssel elfogadott általános név, könnyebb róla beszélni. Mivel a számik közül sokan ma is természetközeli életmódot folytatnak, de a városi lappok („city-számik") is jól ismerik és szeretik a természetet, a csak délebbre honos fajok megnevezése is érdekes lehet számukra, hiszen a magasan képzettek közül sokan éppen a botanikát, a zoológiát vagy valamely ezekhez közeli területet választják szakmául. Bár a terminológiaalkotás munkája még távolról sem ért véget, eredmények már vannak, s ezek egyik területéről, a madárnevek rendszeréről szeretnék itt most beszámolni.

A madarak mindig is foglalkoztatták az emberek képzeletét, színpompás tollazatuk, repülésre való képességük és énektudásuk gyakran szolgált mitológiai és irodalmi szimbólumként. Többek között ennek is köszönhető, hogy minden nyelv bővelkedik madárnevekben. E madárnevek nem egyszer meglepőek, mert olyan elemekből tevődnek össze, melyek például mitológiai gyökerekre vagy népi hiedelmekre mennek vissza (pl. a kuvik egyik neve a magyarban *halálmadár*); vagy éppen a madár viselkedésével, életmódjával kapcsolatban jön létre szokatlan összetétel (ilyen pl. a magyar *halfarkas* 'Stercorarius'); az állat külseje is nem egyszer ad lehetőséget furcsa megnevezésre (pl. lpN I K *gudnjá-loddi* 'Asio flammeus, réti fülesbagoly' < *gudnjá* 'női nemi szerv (vulg.) + *loddi* 'madár'; a nevet a madár szemének formája motiválta); és persze szép számmal találhatók minden nyelvben hangutánzó eredetű madárnevek is: talán elegendő a kakukk különböző neveire utalni, de vö. még G. Bogár 2006 18–23. Az állat- és növénynevek jelentős része a nyelvek alapszókincséhez tartozik, így ezek természetszerűleg nagy fontossággal bírnak a nyelvészeti kutatásokban is. Mindezek tükrében nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a madárnevek hamar magukra vonták a nyelvészek és az ornitológusok figyelmét, és a tudományos igényű állatnévadás egyik legkorábbi rétege – az emlősállatokéval együtt – szinte minden nyelvben éppen a madárneveket érinti. Hasonló a helyzet az északi számiban is: több számi nyelvű kiadvány is napvilágot látott már, melyekben a lappföldi, néha pedig valamivel délebbi fajok madarait ismerhetjük meg. Egy-egy ilyen könyvben a fő feladat természetesen nem az ornitológiai szókincs kialakítása, ugyanakkor belátható,

hogy viszonylag egységes névhasználat nélkül nem is lehet megszerkeszteni egy hasonló könyvet.

Az egységes névhasználatnak közmegegyezésen kell alapulnia. Így ennek elérése hosszú folyamat: egy-egy nyelvújító kitalál valamit, megpróbálja bevezetni a mindennapi használatba, de végül maguk a beszélők döntik el, hogy az adott szó valóban a köznyelvi szókincs része lesz-e vagy sem. Tudjuk, hogy a magyar vagy az észt nyelvújítók is több olyan szót alkottak, melyek nem nyertek polgárjogot. ezek között valóban sok olyan alakulat volt, melyek mai szemmel nézve nem voltak éppen sikerültek. Ugyanakkor ma is használunk olyan nyelvújítás kori szavakat, amelyek ugyanilyen megfontolás alapján bátran kimaradhattak volna a szókincsből. A tudatos szóalkotók tehát igenis létrehoznak hibásnak tekinthető szóalakokat, de a befogadón, a nyelvhasználón múlik, hogy ezek meggyökeresednek-e a nyelvben. Az északi számi madárnevek esetében is megfigyelhetjük ezt a folyamatot: az első madaraskönyv[2] és Sammallahti 1989-ben megjelent északi lapp szótárának új keletű szavainak némelyike már nem szerepel az újabb kiadványban[3], illetve a szerzők más szavakat kreáltak helyettük. A változás feltehetőleg annak köszönhető, hogy a korábbi szóalakok valamiért nem feleltek meg a beszélő közösség igényeinek és követelményeinek.

A természettudományos terminológia kialakítása meglehetősen összetett feladat, hiszen az adott szakterület alapos ismeretére és nyelvészeti tudásra egyaránt szükség van hozzá. S míg a szaktudomány művelői nem rendelkeznek nyelvészeti tudással, addig a nyelvészek nem ismerik kellőképpen az adott tudományt. Mint a bevezetésben említettem, ugyanakkor viszonylag könnyű az állat- és növényvilág nómenklatúráját megalkotni, mivel az állatokat és a növényeket magukat sok nyelvész is jól ismeri, s ebben a szóalkotási folyamatban nemcsak szaktudósok, hanem egyszerű emberek segítségét is igénybe lehet venni.

2 Lukkari, H. – Solbakk, A. 1982: Sámi lottit. Jår'galæd'dji Å.s, Deatnu, a továbbiakban SL

3 Vest-Aikio, A. – Aikio, J. – Aikio, E. 1997. Lottit luonddus. Davvi Girji, Kárášjohka, a továbbiakban LL

2. A lapp nyelv madárneveiről Qvigstad már 1902-ben megjelentetett egy gyűjteményes szójegyzéket, előtte egy évvel pedig a lapp növényneveket tartalmazó cikket adott közre. A madárnevekről írott mű 398 szócikket számlál. Ennél magasabbra teendő a felsorolt madárnevek, ám alacsonyabbra az előforduló fajok száma. Qvigstad az egész lapp nyelvjárásterület addig ismert madárneveit összegyűjtötte, s ezeket a nyelvjárás, a forrás és a madár tudományos elnevezőjének megadásával adta közre. A jelentéseket, amennyiben lehetséges volt, latinul is megadta. Bár e latin nevek jó része mára már elavult, gyakran nagy segítséget jelentett egy-egy név azonosításában. Ha a szó jelentése nem világos, a szerző általában norvég nyelvű magyarázatot adott, nem egyszer az összetételi tagok puszta lefordításával. A Qvigstad által megadott jelentések ugyanakkor gyakran bizonyulnak pontatlannak vagy éppenséggel tévesnek.

A lapp madárnevekkel foglalkozó következő kiadványra egészen 1989-ig kellett várni. Az A H. Lukkari – A. Solbakk szerzőpáros Sámi lottit c. könyve számi iskolák számára készült, s száztizennyolc faj nevét közli északi számi nyelven, feltünteti a szinonimákat, megadja a latin, norvég, svéd és finn megfelelőket, közli a madarak rajzát, leírását, méretét, élőhelyét, költési idejét, esetleges egyéb fontos jellemzőit. A könyv tehát nem nyelvészeti jellegű feldolgozás, de nyelvészek számára is jól használható, különösen az etimológiai kutatásokban, mivel egyszerre és szakértők által ellenőrzötten közli az azonosítást megkönnyítő latin nevet, valamint a lapp nyelv jövevényszavainak kutatásában legfontosabb három nyelv, a norvég, a svéd és a finn azonos jelentésű szavait. Amit a nyelvészen kívül akár az iskolás gyermek is hiányolhat e munkából, az a madár hangjára való utalás. Ez az információ fontos lenne az amatőr ornitológus számára is. A nyelvésznek pedig egyenesen elengedhetetlen, enélkül ugyanis meglehetősen vesződséges egy-egy szó esetleges hangutánzó jellegének kimutatása. Lukkari nem közli forrásait sem. Így aztán, ha egy adott fajnak több neve is szerepel a könyvben, nem tudni, mi alapján állított fel hierarchiát a szavak között, ugyanis egy alak áll „címszóként", a többi mintegy variánsként, kisebb betűkkel szedve. Nem kapunk semmiféle információt arra vonatkozólag, hogy pl. melyik nyelvjárásban használatos az adott szó. Ez azt a számi anyanyelvű beszélőt is zavarhatja, aki az adott fajnak valamely, Lukkari által csupán variánsként megadott nevét ismeri, s nem érti, miért lesz egy másik szó jobb, mint az, amelyet ő használ. Kívánatos lett volna e

szempontok közlése már csak azért is, mivel a lapp madártani nómenklatúra még mindig nincs szigorú szabályok szerint rögzítve (1982-ben pedig még egyáltalán nem is beszélhettünk ilyesmiről), s így a népi elnevezések szinte bármelyike alkalmas lehet, lehetett a faj tudományos megnevezésére. Az 1997-ben megjelent újabb ornitológiai könyvben (LL) már megtaláljuk a madarak hangjának leírását is, valamint az egyéb számi nyelvjárásokban található madárneveket. Azokon a lappföldi fajokon kívül, melyek a SL-ban is szerepeltek, megismerhetünk néhány délebbi fajt is, melyek Lappföldön ugyan nem honosak, de Skandinávia egyéb részein ismertek. Ez a mű nem kifejezetten az iskolák számára, hanem általános használatra készült, szakértő és amatőr ornitológusok egyaránt haszonnal forgathatják.

Ha összevetjük a 15 év különbséggel megjelent két könyv névanyagát, érdekes megfigyeléseket tehetünk. Azok a többek által nem túl szerencsésnek tartott tükörfordítások, melyek még viszonylag nagy számban szerepelnek a SL-ban, a LL összeállítása során más formát kaptak, ezeket később mutatom be. A korábbi kiadványban található variánsok közül némelyik itt is megtalálható, de jóval kisebb számban, így megállapítható, hogy nagyjából annyi a kettős név, amennyit a kialakult ornitológiai terminológiával rendelkező nyelvek is megengednek (vö. m. *tarkaharkály ~ fakopáncs*).

A flóra és fauna elemeinek megnevezésére a XVIII. század második felében alakította ki a kételemű (bináris) névadást a svéd Linné. Az ő rendszere szerint az állatok és növények tudományos megnevezései olyan jelzős szerkezetek vagy összetételek, melyekben az alaptag a faj, a meghatározó tag pedig a fajta megnevezésére szolgál. Ilyen típusú nevet képes megalkotni bármely nyelv, ez alapján alakult ki a hivatalos, latin nyelvű tudományos nevezéktan is, de ezt a rendszert használja azóta is minden biológiai nómenklatúrával rendelkező nyelv. Ezt az elvet követték a számi terminológia megalkotói is. Ugyanakkor az új vagy hivatalossá teendő szavak, kifejezések egyéb követelményeknek is eleget kell, hogy tegyenek. Mint azt Horváth Lajos a magyar madártani névadás korszerűsítése körüli munkák kapcsán az alapelvek ismertetésekor írta, a pontosság mellett négy szempontot kell szem előtt tartani: magyarosság, népiesség, rövidség, természetesség.[4] A pontosság azt jelenti, hogy az adott szó vagy

4 Horváth 1957: 87–90

kifejezés egy és csakis egyetlen fajt vagy fajtát jelöl. A *magyarosság* kifejezést a számira alkalmazva úgy értelmezzük, hogy a szónak meg kell felelnie a nyelv általános szabályainak. A népiesség követelménye ott érhető tetten, hogy amikor csak lehetséges, a meglévő népi elnevezések közül kell kiválasztani a leginkább megfelelő alakot. A rövidség kritériuma annyit tesz, hogy a madárnév lehetőleg kételemű összetett szó vagy egy jelzőből és egy jelzett szóból álló szókapcsolat legyen, míg a természetesség megköveteli, hogy ne alkossunk a nyelvtől, illetve a beszélőktől idegen szerkezeteket, a madárnév minden elemének korábban ismertnek kell lennie a számiban az adott funkcióban is. Mindezen alapelveknek egyszerre megfelelni nem könnyű, de nem is lehetetlen.

3. Az újabb szóalakok, kifejezések között a számiban is leggyakrabban tükörfordításokat találunk, hiszen a környező nyelvekben, norvégban, svédben, finnben már régóta létezik tudományos terminológia, s az itt előforduló szerkezeteket gyakran gond nélkül át lehetett ültetni a számiba. Természetesen ez az eljárás is körültekintést igényel. Erre jó példa a SL és Sammallahti szótárának *deagga-* 'törpe' előtagú szavainak sorsa. Még 1991-ben, kisdoktori disszertációmban felvetettem, hogy ezek a szavak szolgai tükörfordításai a svéd, illetve norvég kifejezéseknek, és nem felelnek meg a természetesség és népiesség követelményének, és javasoltam, hogy ezeket a jóval gördülékenyebb *uhcca-* 'kis' előtagra kellene cserélni, mint ahogyan a finnben mindig *pikku-*, a magyarban leggyakrabban *kis-* előtagot találunk ezekben a szavakban (a magyarban van néhány *törpe-* kezdetű madárnév is). A legfőbb gond ezzel a szerkezettel az volt, hogy a *deagga* szó a számiban csak főnév lehet, s így minőségjelzői szerepben való használata meglehetősen furcsa (anyagnévi vagy népnévi főnév természetesen a számiban is lehet jelző, ám itt nem erről van szó). Az *uhcca* viszont melléknév, tehát eleve jelzői funkcióra termett. A LL összeállítása során Jouni Aikióval váltottunk is néhány levelet, ő elkérte az értekezést, és úgy látszik, megfogadta tanácsomat, mert a LL-ban már egyetlen *deagga-* kezdetű madárnév sincs, mindet *uhcca-* előtaggal látták el, pl. Sammallahti 107a *deaggabuvvedat* ~ LL84 *uhcabuvvedat* 'Charadrius dubius, kislile' (vö. finn *pikkutylli*, norvég *dverglo* 'ua.'); SL120, Sammallahti 107a *deaggačáihni* ~ LL150 *uhcačáihni* 'Dendrocopus minor, kis tarkaharkály' (vö. finn *pikkutikka*,

norvég *dvergspett* 'ua.'), Sammallahti 107a *deaggaihci* ~ LL *uhcacihci* 'Emberiza pusilla, törpesármány' (vö. finn *pikkusirkku*, norvég *dvergspurv*, svéd *dvärgsparv* 'ua.').

3.1. Az északi számi tükörfordítások forrásnyelve általában valamelyik környező nyelv, ám gyakran nehéz megállapítani, pontosan melyik. Ennek oka egyrészt a svéd és a norvég rokon mivolta, másrészt az a tény, hogy a finn ornitológiai terminológia is a svéd alapján alakult ki, vagyis a finn megnevezések egy jelentős része svéd mintát követ. Mivel a két említett kiadvány szerzői, szerkesztői igen jól tudnak finnül is, az olyan esetekben, amikor a finnben, svédben és/vagy norvégban hasonló elemekből álló szavakat találunk, nem lehet megállapítani – s talán a szavak létrehozói sem tudnák megmondani –, melyik nyelv volt elsődlegesen hatással az adott szó megalkotására, vö. Sammallahti 144a, LL 158 *fiskesbeštor* 'Motacilla flava, sárga billegető' < *fiskes* 'sárga' + *beštor* 'Motacilla alba, barázdabillegető', vö. finn (*pohjan)keltavästäräkki*, norvég *gulerle*, svéd *gulärla* 'ua.'; 538. LL 202 *muorragakcu* 'Certhia familiaris, Waldbaumläufer, erdei fakusz' < *muorra* 'fa' + *gakcu* 'mászó, kúszó', vö. finn *puukipijä*, norvég *trekryper*, svéd *trädkrypare* 'ua.' stb.

3.1.1. Van, amikor könnyen megállapítható az átadás-átvétel iránya, mivel csak egyetlen környező nyelvben találunk azonos jelentésű elemekből létrejött madárnevet, pl. LL 236 *duottarbižus* 'Pluvialis squatarola, ezüstlile' < *duoddar* 'tundra, tarhegy' + *bižus* 'PLuvialis apricaria, aranylile', vö. finn *tundrakurmitsa* 'ua.'; Sammallahti 354a *rábbegoaskin* 'Neophron percnopterus, Schmutzgeier, dögkeselyű' < *rábbi* 'dög, hulla' + *goaskin* ' Aquila chrysaëtos, szirti sas', vö. svéd *asgam* 'ua.'; Sammallahti 382a, SL 50 *sallitgáiru* 'Larus fuscus, Heringsmöwe, heringsirály' < *sallit* 'hering' + *gáiru* 'Larus marinus, dolmányos sirály', vö. norvég *sildemåse* 'ua.' stb.

3.1.2. Közvetlen átadó nyelvként, forrásnyelvként ugyan csak a finn, a norvég és a svéd jöhet számításba, ám van néhány olyan újabb keletkezésű szó, melynek megalkotására más nyelvek szaknyelvi kifejezései is hatással lehettek. Ilyen pl. a LL 144 *bealljeloađgu* 'Asio otus, Waldohreule, erdei fülesbagoly' < *beallji* 'fül' + *loađgu* 'Asio flammeus, réti fülesbagoly': ez a szó valószínűleg részleges tükörfordítás, vö. finn *sarvipöllö*, svéd *hornuggla*,

norvég *hornugle* 'Asio otus', tkp. 'szarvas bagoly', ill. angol *long-eared owl* 'Asio otus', tkp. 'hosszú fülű bagoly', német Waldohreule 'Asio otus', tkp. 'erdei + füles + bagoly'. Az összetételi előtagok jelentése alapján inkább az angol vagy a német adhatta a kiindulópontot; ugyanakkor ezekben a nyelvekben további jelzőket is találunk a madár neve előtt, így a finn, svéd és norvég alakok 'szarv' jelentésű előtagja is közrejátszhatott az új szó megalkotásában. Némileg kétséges a helyzet a LL 159 *várrebeštor* 'Motacilla cinerea, Gebirgstelze, hegyi billegető' < *várri* 'hegy' + *beštor* 'Motacilla alba, barázdabillegető' esetében. Az biztos, hogy ez is újabb keletű név; ha azonban tükörfordítás, akkor a német *Gebirgstelze* vagy orosz *горная трясогузка* 'Motacilla cinerea' szóból. Mivel a tükörfordítások forrásnyelve általában valamely környező nyelv szokott lenni, ezekben azonban más típusú összetételeket találunk (finn *virtavästäräkki*, svéd *forsärla*, norvég *vintererle*), a forrásnyelv bizonytalan. Az orosz elvben inkább szóba jöhet, mint a német, mivel a LL közöl orosz megfelelőket is, németet azonban nem; ugyanakkor nem lehetünk biztosan abban, hogy a szerzők a német terminológiát nem ismerik. A németet azért sem lehet kizárni, mivel a hegyi billegető északon kevésbé ismert, Németországnak azonban gyakorlatilag az egész területén honos ez a madár.

3.3. Ami az újabb keletkezésű, elsősorban tükörfordítás útján létrejött madárnevek jelentéstani kategóriáit illeti, az utótag általában önmagában is ismert madárnév, míg előtagja a madár valamely jellegzetes tulajdonságára utal. Ezek leggyakrabban a méret, a szín, az élőhely, az állat külsejének valamely feltűnő vonása, de lehet a madár tápláléka, jellemző viselkedése vagy jellegzetes hangja is. A névadás motivációja általában érthető, de vannak némileg kétséges esetek is. Lássunk néhány példát mindegyikre!

3.3.1. Az előtag a madár tollazatának színére utal többek között alábbi szavakban: LL 238 *alitbađuš* 'Tarsiger cyanurus, kékfarkú' < *alit* (attr.) 'kék' + *bađuš* 'farok', vö. finn *sinipyrstö*, svéd *blåstjärt* 'Tarsiger cyanurus'; LL 100 *čáhppesbađošguškil* 'Limosa limosa (islandica), nagy goda' < *čáhppes* (attr.) 'fekete' + *bađoš* '(madár)'farok' + *guškil* 'Numenius phaeopus, póling', vö. finn *mustapyrstökuiri*, norvég *svarthalespove* 'ua.'; Sammallahti 144b *fiskesvizar* 'Hippolais icterina, kerti geze' < *fiskes* (attr.) 'sárga' + *vizar* 'Sylvia, füzike', vö. norvég *gulsanger* 'ua.'; Sammallahti 177a, LL 193, SL 28

girjelivkkár ‘Ficedula hypoleuca, kormos légykapó’ < *girjái* ‘tarka’ + *livkkár* ’élénk, fürge’, vö. finn *kirjosieppo* ’ua.’; LL 31 *ránesháigir* ’Aredea cinerea, szürke gém’ < *ránes* ’szürke’ + *háigir* ‘Ardea (cinerea), (szürke) gém’, vö. finn *harmaahaikara*, svéd *gråhäger*, norvég *gråhegre* ’ua.’; LL 175 *ruksessoadjá* ’Turdus iliacus, szőlőrigó’ < *ruksis* ’piros, vörös’ + *soadjá* ’szárny’, vö. finn *punakylkirastas*, svéd *rödvingetrast*, norvég *rødvingetrost* ’ua.’; Sammallahti 377a *ruostasuorsá* ‘Tadorna ferruginea, vörös ásólúd’ < *ruosta* ‘rozsda’ + *suorsá* ’Anas, (vad)kacsa ~ réce ~ réce’, vö. finn *ruostesorsa* ‘ua.’; LL 147 *ruonáčáihni* ’Picus viridis, zöld küllő’ < *ruoná* ‘zöld’ + *čáihni* ’Picoides tridactilus, háromujjú harkály’, vö. finn *vihertikka*, svéd *gröngöling*, norvég *grønspett* ’ua.’; LL 37 *vilgesnierčuonjá* ’Branta leucopis, apácalúd’ < *vilges* ’fehér’ + *nier(ra)* ’arc, pofa’ + *čuonjá* ’Anser, lúd’, vö. finn *valkoposkihanhi*, svéd *vitkindad gås*, norvég *hvitkinngås* ’ua.’.

3.3.2. Az előtag a madár méretére utal (a fentebb már bemutatottakon kívül): LL114 *stuorraskáiti* ’Stercoraius skua, Skua, nagy halfarkas’ < *stuorra* ’nagy’ + *skáiti* ’Stercorarius longicaudus, nyílfarkú halfarkas’, vö. finn *isokihu*, svéd *storlabb*, norvég *storjo* ’ua.’; LL 213 *uhcašilljocihci* ’Passer montanus, mezei veréb’ < *uhca* ’kicsi’ + *šilljo* ’udvar’ + *cihci* ’kismadár’; *šilljocihci* ’Passer domesticus, házi veréb’, vö. finn *pikkuvarpunen* ’Passer montanus’ szóból (erre az újabb névadásra nem feltétlenül volt szükség, hiszen a mezei verébnek volt korábbi neve is az északi-lappban: *beibbošcihci*, illetve *ránescihci*); Sammallahti 453a, LL 92 *uhcaviroš* ‘Calidris minuta, apró partfutó’ < *uhca* ’kicsi’ + *viroš* ’Calidris, partfutó’, vö. finn *pikkusirri* ‘ua.’.

3.3.3. Az előtag a madár külsejének egyéb jellegzetességére utal: Sammallahti 22a, LL 194 *bađošgaccet* ‘Aegithalos caudatus, őszapó’ < *bađoš* ‘(madár)farok’ + *gaccet* ’Parus cinctus, lappföldi cinege’, vö. finn *pyrstötiainen*, svéd *stjärtmes*, norvég *stjertmeis* ’ua.’; LL 143 *bearalskuolfi* ’Aegolius funereus, gatyáskuvik’ < *bearal* ’gyöngy’ + *skuolfi* ’Nyctea scandiaca, hóbagoly’, vö. finn *helmipöllö*, svéd *pärluggla*, norvég *perlugle* ’ua.’; Sammallahti 252b *láhpesuorsá* ‘Anas clypeata, kanalas réce’ < *láhpi* ‘(evező)lapát’ + *suorsá* ’Anas, (vad)kacsa ~ réce’, vö. finn *lapasorsa* ‘ua’; LL 41 *ruossaduoršu* ’Tadorna tadorna, bütykös ásólúd’ < *ruossa* ’kereszt’ + *duoršu* ‘Anas platyrhynchos, tőkés réce’, vö. finn *ristisorsa* ’ua.’; Sammallahti 396 a, LL 27

silkebuokčá ‘Podiceps cristatus, búbos vöcsök’ < *silki* ‘selyem’ + *buokčá* ’(le)merülő, (le)bekó’, vö. finn *silkkiuikku* ‘ua.’; LL 48 *spoađđoduoršu* ’Anas clypeata, kanalasréce’ < *spoađđu* ’(kis) lapát, kanál’ + *duoršu* ‘Anas platyrhynchos, tőkés réce’, vö. finn *lapasorsa*, svéd *skedand*, norvég *skjeand* ’ua.’; Sammallahti 482a, LL 198 *vuoktagaccet* ‘Parus cristatus, búbos cinege’ < *vuokta* ‘haj(zat)’ l. 779. + *gaccet* ’Parus cinctus, lappföldi cinege’, vö. finn *töyhtötiainen*, svéd *tofsmes*, norvég *toppmeis* ‘ua.’.

3.3.4. Az előtag a madár élőhelyére utal: Sammallahti 360 *bealdobakku* ‘Perdix perdix, fogoly’ < *bealdu* ‘szántóföld’ + *bakku* Tetrastes bonasia, császármadár’, vö. finn *peltopyy* ‘ua.’; LL 236 *duottarbižus* ’Pluvialis squatarola, ezüstlile’ < *duoddar* ‘tundra, tarhegy’ + *bižus* ’Pluvialis apricaria, aranylile’, vö. finn *tundrakurmitsa* ’Pluvialis squatarola’; LL 134 *durkkaduvvá* ’Streptopelia decaocto, balkáni gerle’ < *durkka* ’török’ + *duvvá* ’Columba (livia), (szirti) galamb’, vö. finn *turkinkyyhky*, svéd *turkduva*, norvég *tyrkendue* ’ua.’; Sammallahti 321a, SL 90 *jeaggemeahkástat* ‘Lymnocryptes minimus, kis sárszalonka’ < *jeaggi* ’mocsár, láp’ + *meahkástat* ’Gallinago gallinago, sárszalonka’, vö. finn *jänkäkurppa* ‘ua.’; LL 36 *kanádačuonjá* ’Branta canadiensis, kanadai lúd’ < *Kanáda* ’Kanada’ + *čuonjá* ’Anser, lúd’, vö. finn *kanadanhanhi*, svéd, norvég *kanadagås* ’ua.’; Sammallahti 257b, SL 39, LL 174 *leaibeloddi* ‘Phoenicurus phoenicurus, kerti rozsdafarkú’ < *leaibi* ’égerfa’ + *loddi* ’madár’, vö. finn *leppälintu* ‘ua.’; LL 121 *mearragáiru* ’Larus marinus, dolmányos sirály’ < *mearra* ‘tenger’ + *gáiru* ’Larus marinus, dolmányos sirály’, vö. finn *merilokki* ’ua.’; LL 202 *muorragakcu* ’Certhia familiaris, erdei fakusz’ < *muorra* ’fa’ + *gakcu* ’mászó, kúszó’, vö. finn *puukipijä*, svéd *trädkrypare*, norvég *trekryper* ’ua.’; LL 230 *nuortacihci* ’Emberiza rustica, erdei sármány’ < *nuorta* ’kelet, nyj. észak’ + *cihci* ’kismadár’, vö. finn *pohjansirkku* ’Emberiza rustica’; Sammallahti 429a, SL 15 *stohpospálfu* ‘Delichon urbica, molnárfecske’ < *stohpu* ‘kunyhó, szoba’ + *spálfu* ’Delichon urbica, molnárfecske ~ Hirundo, fecske’, vö. svéd *hussvala* ’ua.’; SL 92 *suotnjočovžoš* ‘Limicola falcinellus, sárjáró’ < *suotnju* ‘mocsár, láp’ + *čovžoš* ’Tringa, cankó’ (dem.), vö. finn *jänkäsirriäinen*, ill. a svéd *myrsnäppa* ’ua.’; LL 233 *suovkacihci* ’Emberiza schoeniclus, nádi sármány’ < *suovka* ’füzes liget’ + *cihci* ’kismadár’, vö. finn *pajusirkku* ’ua.’; LL 212; Sammallahti 487b, LL 237 *vuovdaduvvá* ‘Columba oenas, kék galamb’ < *vuovda* ‘odú, üreg’ + *duvvá* ’Columba, galamb’, vö. finn *uuttukyyhky* ‘ua.’.

3.3.5. Az előtag a madár táplálékára utal: Sammallahti 43a, LL 149 *bihcepáščáihni* 'Dendrocopus major, nagy tarkaharkály' < *bihcebáhci* 'fenyőtoboz' + *čáihni* 'Picoides tridactilus, háromujjú harkály', vö. finn *käpytikka* 'ua.'; Sammallahti 50a, LL 34 *boallonjukča* 'Cygnus olor, bütykös hattyú' < *boallu* 'cövek, pecek' + *njukča* 'Cygnus cygnus, énekes hattyú', vö. finn *kyhmyjoutsen*, svéd *knölsvan* 'ua.'; Sammallahti 354a *rábbegoaskin* 'Neophron percnopterus, dögkeselyű' < *rábbi* 'dög, hulla' + *goaskin* ' Aquila chrysaëtos, szirti sas', vö. svéd *asgam* 'ua.'; LL 66 *sáhpánboaimmáš* 'Buteo buteo, egerészölyv' < *sáhpán* 'egér' + *boaimmáš* 'Buteo lagopus, gatyás ölyv', vö. finn *hiirihaukka* 'ua.'; Sammallahti 382a, SL 50 *sallitgáiru* 'Larus fuscus, heringsirály' < *sallit* 'hering' + *gáiru* 'Larus marinus, dolmányos sirály', vö. norvég *sildemåse* 'ua.'; LL 120 *sildegáiru* 'Larus fuscus, heringsirály' < *sildi* 'hering' + *gáiru* 'Larus marinus, dolmányos sirály', vö. svéd *silltrut*, norvég *sildemåke* 'ua.'; Sammallahti 472a *vieksáfálli* 'Pernis apivorus, darázsölyv' < *vieksá* 'darázs' + *fálli* 'Falco, sólyom', vö. finn *mehiläishaukka*, svéd *bivråk* 'ua.'.

3.3.6. A madár hangjára utaló előtagú, tükörfordítással létrejött szóra nincs példa, mert bár hangutánzó jellegű előtagok vannak az újabb keletű szavak között is,[5] ám egyiknek sem volt idegen nyelvi mintája.

3.3.7. Az előtag a madár jellemző viselkedésére utal: Sammallahti 41b, SL 116, LL 70 *bieggafálli* 'Falco tinnunculus, Turmfalke, vörös vércse' < *biegga* 'szél, légáramlat' + *fálli* 'Falco, sólyom', vö. finn *tuulihaukka* 'ua.'; a nevet azt motiválta, hogy a madár röptében a szél ellen fordulva gyakran „szitál", azaz úgy tűnik, a szél mintha rezegtetné az állatot; LL 220 *dálveruoivil* 'Carduelis flavirostris, Berghänfling, téli kenderike' < *dálvi* 'tél' + *ruoivil* 'Carduelis cannabina, kenderike', vö. svéd *vinterhämpling* 'ua.' (télen sokkal feltűnőbb a madár tollazata, csőre és egész jelenléte, mint nyáron).

3.3.8. Ritkábban, de előfordul az is, hogy az előtag egy másik madár neve, de nem valamely ragadozó madár jellemző táplálékáé, hanem testi vagy viselkedésbeli hasonlóságon alapuló, metonimikus névadás eredményeképpen jön létre az adott szóalak, pl.: LL236 *guškilviroš* 'Calidris ferruginea,

5 vö. G. Bogár 2006: 17–18.

sarlós partfutó' < *guškil* 'Numenius phaeopus, póling' + *viroš* 'Calidris, partfutó', vö. finn *kuovisirri*, svéd *spovsnäppa* 'ua.'.

3.3.9. Egyes újabb keletű összetételekben az utótag nem madárnév, vagy madárnévként önállóan nem használatos komponens, pl. Sammallahti 177a, SL 28, LL 193 *girjelivkkár* 'Ficedula hypoleuca, kormos légykapó' < *girjái* 'tarka' + *livkkár* 'élénk, fürge', vö. finn *kirjosieppo* 'ua.' (a finn utótag önállóan madárnévként szintén nem használatos).

3.4. Egyes esetekben a tükörfordítás csak részleges, mert vagy az elő-, vagy az utótag a szóba jöhető átadó nyelvek egyikéből sem mutatható ki olyan formában, ahogyan azt a számiban találjuk, illetve az átadó nyelvben szereplő többszörös összetétel valamely tagját a számi elhagyja, pl. LL 168 *bealgeloddi* 'Troglodytes troglodytes, ökörszem' < *bealgi* 'hüvelykujj' + *loddi* 'madár', vö. finn *peukaloinen* 'ua.' (a madár farka egy felfelé tartott hüvelykujjra hasonlít); Sammallahti 77b *čáhppesdirru* 'Chlidonias niger, kormos szerkő' < *čáhppes* 'fekete' + *dirru* '?csér' (az újabb szótárakban az utótag önmagában nem található meg, csak Lagercrantz említi mint finn jövevényszót), vö. finn *mustatiira* 'ua.'; LL 221 *girjebáhcatloddi* 'Loxia leucoptera, szalagos keresztcsőrű' < *girjái* 'tarka' + *báhcat* 'toboz' + *loddi* 'madár', vö. finn *kirjosiipikäpylintu* 'ua.'; Sammallahti 192b, LL 140 *govusskuolfi* 'Strix uraliensis, uráli bagoly' < *govus* 'minta, ábra' + *skuolfi* 'Nyctea scandiaca, hóbagoly', vö. finn *viirupöllö* 'Strix uraliensis'; LL 175 *ruksessoadjá* 'Turdus iliacus, szőlőrigó' < *ruksis* 'piros, vörös' + *soadjá* 'szárny', vö. finn *punakylkirastas*, sv. *rödvingetrast*, norv. *rødvingetrost* 'ua.'; Sammallahti 435b *suorrefálli* 'Milvus milvus, vörös kánya' < *suorri* 'ág, elágazás' + *fálli* 'Falco, sólyom', vö. finn *isohaarahaukka* 'ua.'.

3.5. Azonban korántsem mindegyik új terminus technicus megy vissza más nyelvekből átvett alakokra, a számi nyelvújítók maguk is találtak ki olykor olyan szavakat, melyek csak és kizárólag a számiban találhatók meg. Ezek között a fent felsoroltaknak szinte minden típusa megtalálható, közülük néhányat mutatok most be: Sammallahti 39b, SL 22 *beibbošcihci* 'Passer montanus, mezei veréb' < *beibboš* 'Fringilla coelebs, erdei pinty' + *cihci* 'kismadár'; LL 187 *cihrrelastavizar* 'Phylloscopus sibillatrix, sisegő füzike' < *cihrre* 'ciripelő, csipogó' + *lasta* 'levél' + *vizar* 'Sylvia, füzike'; LL 172

miesttaskilki 'Saxiola rubetra, Braunkehlchen, rozsdás csaláncsúcs' < *miestta* 'bokor' + *skilki* 'csilingelő' (az utótag sem önmagában, sem összetételekben nem fordul elő más madárnevekben); LL 212 *šilljocihci* 'Passer domesticus, házi veréb' < *šilljo* 'udvar' + *cihci* 'kismadár' (A névadást a madár élőhelye motiválta. Ezt az összetételt némileg mesterkéltnek érzem, hiszen más madárnevekben ez az előtag egyáltalán nem fordul elő, s hagyományosan nem is fordulhatott elő, mivel a számi lakóhelyeknek csak a legutóbbi időkben lett udvaruk).

3.6. Mint fentebb említettem, nem feltétlenül minden újonnan alkotott szó tekinthető sikeres, találó megoldásnak. Van, amikor a motiváció kétséges, mint pl. a LL 238 *čáihnegaccet* 'Sitta europaea, csuszka' < *čáihni* 'Picoides tridactylus, háromujjú harkály' + *gaccet* 'Parus cinctus, lappföldi cinege' esetében, a csuszka ugyanis nemigen emlékeztet sem a harkályra, sem a lappföldi cinegére; a harkállyal legfeljebb annyi közös vonást mutat, hogy mindkettő fákon keresi táplálékát.

Előfordul, hogy a népiesség elve sérül, mint a fent említett *deagga*-előtagú szavak esetében, de vannak újabb szavakban is hasonló gondok, pl. LL 238 *miesttašurrevizar* 'Locustella naevia, réti tücsökmadár' < *miestta* 'bokor' + *šurre* 'ciripelő' + *vizar* 'Sylvia, füzike': a nevet részben az állat hangja, részben élőhelye, részben pedig a füzikével való hasonlatossága motiválta.

A *miesttavizar* 'Sylvia communis, mezei poszáta' szóval való hasonlósága és a többszörös összetétel miatt nem igazán szerencsés összetétel; talán jobb lett volna a *miestta* előtagot elhagyni, mivel a *šurrevizar* önmagában nem használatos.

A LL 207 *toardnagájon* 'Corvus monedula, csóka' < *toardna* 'torony' + *gájon* '? csóka' szó esetében többszörös problémával állunk szemben: Az utótagra más forrásban nincs adat, de a madár neve svédül *kaja*, norvégul *kaie*, így valószínűleg ezek valamelyikének átvételéről van szó. A szó újabb keletű névadás a Sammallahti 36a *bealdogáranas*, tkp. 'mezei holló' helyett. Mindkét elnevezés a madár élőhelyre utal, s mindkét előtagnak megvan a létjogosultsága, hiszen a csóka előszeretettel fészkel templomtornyokban, ugyanakkor táplálékát gyakran gyűjti mezőkön is. A Sammallahti-féle név annyiban szerencsésebb, hogy már korábban is ismert elemekből alkotta meg az új kifejezést, nem használt hozzá újabb keletű átvételt.

A LL 213 *uhcašilljocihci* 'Passer montanus, mezei veréb' < *uhca* 'kicsi' + *šilljo* 'udvar' + *cihci* 'kismadár'; *šilljocihci* 'Passer domesticus, házi veréb' valószínűleg tükörfordítás a finn *pikkuvarpunen* 'Passer montanus' szóból. Az újabb névadásra nem feltétlenül volt szükség, hiszen a mezei verébnek volt korábbi neve is az északi-lappban, mindkettő Sammalhtinál fordul elő először: *beibboščihci*, *ránescihci*. A két Sammallahti-féle név sem igazán szerencsés összetétel: a *beibboščihci* két madárnévből alakult, míg a *ránescihci* mellett létezik *ránescizáš* szó is 'Parus montanus, kormosfejű cinege' jelentésben is (bár Qvigstadnál ugyanez 'Passer domesticus'), így a két hasonló alak használata zavaró lehet. A LL névadása viszont azért nem tekinthető jól sikerültnek, mert a *šilljocihci* tag meglehetősen mesterkélt: egyetlen más madárnév előtagjaként sem találunk 'udvar' jelentésű szót.

A Sammallahti 144a *fiskesčáihni* 'Picus viridis, zöld küllő' < *fiskes* (attr.) 'sárga' + *čáihni* 'harkály' szó esetében az előtag volt a kérdés, hiszen a madár valójában zöldes árnyalatú, és minden nyelvben a *zöld* jelzőt kapja, vö. latin szaknyelvi *Picus viridis*, angol *green woodpecker*, német *Grünspecht*, francia *pic vert*, m. *zöld küllő*, finn *vihertikka* stb. A LL 147 már csak a *ruonáčáihni* nevet adja meg, ahol az előtag jelentése 'zöld', s ez a Sammallahti által létrehozott szónál újabb alakulat, mely ornitológiai szempontból pontosabb, a hétköznapi nyelvhasználó számára pedig éppen ezért érthetőbb megnevezés.

4. Az északi számi madártani terminológia most van kialakulóban. Kialakítói és alakítói szemmel láthatólag igyekeznek mindent megtenni annak érdekében, hogy a szakkifejezések minél pontosabbak, mind a szakmai, mind a laikus nyelvi közösség számára minél érthetőbbek legyenek. E terminológiaalkotási folyamat útjába természetszerűleg gyakran kerülnek akadályok, buktatók és bukkanók, de ezeket az állandó ellenőrzés, és a nyelvhasználók, valamint a nyelvészek visszajelzéseinek nyomán tovább lehet alakítani. Minden remény megvan arra, hogy az északi számi ornitológiai szaknyelv megtalálja útját a világban, és ezzel lendületet adjon más tudományterületek, részterületek szókincsének fejlesztéséhez, valamint a többi számi nyelvjárás hasonló törekvéseinek.

Válogatott irodalom

G. Bogár Edit 2006: Hangutánzás a lapp madárnevekben. FUD 13 (2006): 15–27.

G. Bogár Edit 2007: Орнитологические названия в кольском саамском и возможности создания новых терминов. A Terminológiaalkotás az oroszországi uráli népeknél c. konferencián elhangzott előadás. Megjelenés alatt Szombathelyen.

Häkkinen, Kaisa 2004: Linnun nimi. Kustannusosakeyhtiö Teos. Helsinki.

Horváth Lajos 1957: Magyar madárnevek és írásmódjuk. Állattani Közlemények. 87–90.

Korhonen 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. SKS. Helsinki.

Lagercrantz = Lagercrant, Eliel 1939: Lappischer Wortschatz I–II. Lexica Societatis Fenno-ugricae. 6. Helsinki.

Lehtiranta, Juhani 1989: Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu. 200. Helsinki.

LL = Vest-Aikio, A. – Aikio, J. – Aikio, E. 1997. Lottit luonddus. Davvi Girji. Kárášjohka.

Qvigstad, J. K. 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania.

Qvigstad, J. K. 1902: Lappiske Fuglenavne. Nytt magazin for naturvidenskaberne 40/3–4. 267–291.

Sammallahti = Sammallahti, Pekka 1989: Sámi–suoma sátnegirji. Jorgaleaddji Oy. Ohcejohka.

Sammallahti, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji. Kárášjohka.

SL = Lukkari, H. – Solbakk, A. 1982: Sámi lottit. Jår'galæd'dji Å.s, Deatnu.

Csepregi Márta
Budapest

Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban♦

0. Bevezetés

Gert Sauer klasszikussá vált monográfiájában, a *Die Nominalbildung im Ostjakischen* (Névszóképzés az osztjákban, Berlin 1967.) című könyvében van egy fejezet, melynek a címe: *Nachgestellte Nomina mit wortbildendem Charakter,* azaz Képző jellegű névszói utótagok. Ebben a fejezetben Sauer tizenöt olyan szót-szócskát gyűjtött össze, melyek eredeti jelentésüket elvesztve képzőszerű vonásokkal rendelkeznek. Ezeknek többsége csak névszóhoz, azaz főnévhez és melléknévhez kapcsolódik. A tizenöt szóból azonban négy igenevet tartalmazó szerkezet utótagja is lehet. A négyből kettő, az *iki* 'férfi' és a *ne* 'nő' az állatnevek létrehozásában játszik szerepet, ezekkel most nem foglalkozom. A másik kettő, az oÉ, Szurg. *ŏt,* oD *ăt* V.Vj. *ot* 'tárgy, dolog' (DEWOS 205–6, a továbbiakban OT) és a V Vj. *tăɣi,* Likr. Mj. J, Trj. *taɣi*, Irt. Ni. Š *tăχə*, Kaz. *tăχi*, Sy. O. *tăχa* 'hely' (DEWOS 1408–9, a továbbiakban TAHI) sokféle funkcióban jelenik meg. Tanulmányomban ez utóbbinak a mondatbeli viselkedését vizsgálom meg. Bemutatom, hogy a TAHI névmási, melléknévi és igenévi jelzős szerkezetek utótagjaként hajlamos a grammatikalizációra, előidézheti a szerkezet főnevesülését, egy igeneves szerkezetben pedig igésülés megy végbe.

A 'hely' szó minden nyelvben meglehetősen széles szemantikai struktúrával rendelkezik. Ha értelmezni akarnánk, azt is mondhatjuk, hogy olyan fogalom, mely a térnek egy nem pontosan körülhatárolt részét jelenti. Ennek a széles szemantikai mezőnek köszönhetően a hantiban is a 'hely' szó sokféle szintaktikai funkciójú szószerkezet alkotóelemeként, sokféle jelentésben megjelenhet, és használatában a szófajváltás is megfigyelhető. Szintén a szó tág jelentése miatt a TAHI utótagú szerkezetek nemcsak konkrét helyre utalnak, hanem elvont jelentések kifejezésére is alkalmasak.

♦ A tanulmány a K 68061 jelű OTKA kutatás keretében készült.

Példáim többsége az osztják nyelv szurguti nyelvjárásából való. A szurguti nyelvjárás kutatása mostanában válik lehetővé egyrészt saját gyűjtéseim révén (a példaanyagban erre a Chr. rövidítéssel utalok), másrészt, miután újból megjelent Jeremej Ajpin két fiatalkori regénye Agrafena Peszikova szerkesztésében pontos, nyelvészeti elemzésre alkalmas transzkripcióval. A példaanyagban az MMK rövidítés a *ma məɣəw ķoʌəntəʌəm* (Я слушаю землю, Hallgatom a földet) című Ajpin-kisregényre utal, az ELS pedig az *ənəʌ ʌi̮ɣəʌ sajnə* (В тени старого кедра, A nagy cirbolyafenyő árnyékában) címűre[1]. Jeremej Ajpin szépirodalmi stílusú írásaiban a TAHI utótagú szerkezetek egyébként a nyelvújítás eszközévé válnak azzal, hogy alkalmasak elvont fogalmak kifejezésére. Megfigyeléseim szerint egyébként a TAHI szónak fontosabb szerepe van a keleti hanti nyelvjárások (V, Vj, Szurg.) szintaxisában és szóalkotásában, mint a nyugatiakéban. E szó vahi nyelvjárásbeli kitüntetett szerepéről Gulya János már 1966-ban értekezett (Gulya 1966).

1. Jelzős szerkezetek TAHI utótaggal

1. 1 Névmás + TAHI

Az általam ismert szurguti hanti szövegekben a TAHI szó nem fordul elő magában, csak szószerkezetben. Ennek az az oka, hogy a jelentése annyira tág, hogy a mondatba illesztéskor mindig szükség van valamilyen determinánsra, kvantorra, deszkriptorra (l. Anna Wierzbicka elméletét 1996), azaz jelzőre, melynek segítségével a szó a konkrét beszédhelyzethez kapcsolható. Ez a jelző igen gyakran mutató névmás, ilyenkor a TAHI szó határozóraggal ellátva (Loc. *-nə* Lat. *-a* Appr. *-nam* Abl. *-i*) névmási határozóként funkcionál:

(1) *tî tåɣinə* 'itt', *tú tåɣinə* 'ott', *tî tåɣinam* 'ide', *tú tåɣiji* 'onnan', stb.

A TAHI absztrakciója már ezekben a szerkezetekben is megfigyelhető. A szószerkezet utalhat időre:

(2) *it tî taɣiji ar åʌ mən.* 'Most azóta sok év elment.' MMK 13.

A TAHI előfordulhat 'dolog, eset' jelentésben:

1 Cikkemben az egységesség kedvéért a cirillbetűs hanti nyelvi adatokat is latinbetűs transzkripcióban közlöm.

(3) *tí tayi manə atéma jasti.* 'Ezt (a dolgot) én apámnak elmondtam.' MMK 12.

A *mŭw* 'mi' kérdőszó és a TAHI ragozott alakjainak összekapcsolásával 'hol, honnan, hova' jelentésű kérdőszavak jönnek létre:

(4) *mŭw tåyinə* 'hol', *mŭw tåyiji* 'honnan', *mŭw tåyinam* 'hová, merre'.

Összetett mondatokban – melyek az újabb szövegekben igen gyakoriak – ezek a kérdőszavak vezetik be a vonatkozó mellékmondatokat, tulajdonképpen vonatkozó névmásként funkcionálnak:

(5) *mŭw tayiji pŏrəyʌəsət, mŭw tayinam ɟməʌʌət, tú tayinam ɻŏyʌəm.*

'Ahonnan repülnek, ahova leszállnak, oda szaladok.' MMK 20.

Az absztrakció ezekben a szerkezetekben a határozórag nélküli alakokban megy végbe, a szerkezet mód- ill. okhatározói jelentést vesz fel: *mŭw tåyi* 'hogyan, miért',

(6) *ma mŭw tåyi ɟis iryəm, ɟis munítəm?*

'Hogyan (<honnan) [lenne] régi énekem, régi mesém?' Chr 70.

A *məta* 'milyen' kérdőszóval határozatlan névmások alkothatók:

(7) *məta tåyinə* 'valahol', *məta tåyiji* 'valahonnan', *əjməta tåyija-pə* 'sehová', stb.

Ide sorolhatók az *əj* 'egy' szócskával alakult szerkezetek, melyek nemcsak helyre utalhatnak, hanem időre is:

(8) *əj tåyinə os ʌăw ʌuí.* 'Egy helyen meg egy ló állt.' Chr. 90.

(9) *əj tåyinə nŏməɻsəʌ.* 'Egy helyen (=egyszer) azt gondolja.' Chr. 86.

A módhatározó felé való absztrahálódás itt is megfigyelhető:

(10) *ŏntəʌnə nŏməɻsəʌ, məta tåyiʌ kəčayə jəɣ.*

'Magában gondolja, talán valahogyan megbetegedett.' Chr. 74.

Egyéb névmásokkal is szószerkezetet alkot a TAHI, pl. *pa…pa* 'egyik … másik', *kačəŋ* 'minden':

(11) *pa tåyija pa* 'ide-oda', *kačəŋ tayiji* 'mindenhonnan'.

1.2. Melléknév + TAHI

Egyéb névszói jelzővel viszonylag ritkán alkot szószerkezetet a TAHI, ez lehet számnév (*ɻoʌəm tåyinə* 'három helyen, háromszor'), vagy melléknév (*ŏyər tayi* 'magas hely').

A *ɻŏw* 'hosszú', *wan* 'rövid' melléknevek mellett a TAHI nem statikus helyet jelent, hanem mozgás közben megtett utat:

(12) *sarnam pan ɻŏw tåyipə əntə mən, wan tåyipə əntə mən.*

‘Tovább hosszan nem ment, röviden nem ment.’ Chr 108.

(13) *tút pi̯rnə mətа ķŏwit tåyi mənʌən, ķåta jŏwətʌən.*

‘Azután valamilyen hosszúságú helyet (= utat) mész, egy házhoz érkezel.’ Chr 80.

Logikus a térbeli elhelyezkedésre utaló, jelzői funkciójú szócska használata, pl. *sar* ‘elülső’, *pi̯r* ‘hátsó’, *i̯ʌ* ‘alsó’:

(14) *sar tåyiʌpə əntə arjaʌəʌ, pi̯r tåyiʌpə əntə arjaʌəʌ.*

‘Elülső helyét nem látja, hátsó helyét nem látja, azaz: előre nem figyel, hátra nem figyel.’ Chr 108.

Ebben a szerkezetben a TAHI végén lévő birtokos személyrag szintén a térbeli viszonyítást szolgálja. A *sar tåyiʌ* ‘elülső helye’ illetve *pi̯r tåyiʌ* ‘hátulsó helye’ kifejezések a cselekvő előtt és mögött lévő területet jelölik.

Idézett regényében Jeremej Ajpin használja az *i̯ʌ tayi* ‘alsó hely’ kifejezést, mely az alvilágot jelenti. A *taʌəɣ tayi* ‘üres hely’ az ő használatában a világűrt jelenti. Az absztrakció a *pətəɣʌəm tayi* ‘sötét hely, sötétség’ kifejezésben figyelhető meg (ELS 25).

1.3. Melléknévi igenév + TAHI

A TAHI utótagú szerkezetekben jelzőként gyakran melléknévi igenévvel találkozunk. Az igenév lehet *-tə* képzős folyamatos, *-əm* képzős befejezett, vagy *-ʌəɣ* képzős tagadó. Az alábbi példákban a TAHI még konkrét ‘hely’ jelentésben szerepel:

(15) *wăʌtə tåyi* ‘lakóhely’ *ăʌtə tåyi* ‘fekvőhely’, *jəŋk wətə tayi* ‘vízvevő hely’

(16) *pa məntə tayi əntem* ‘más menő hely nincs (=nincs hova mennie)’

A befejezett melléknévi igenév előidejű cselekvésre utal:

(17) *túu jăɣʌaʌ wiɣəm tåyija túu mən.*

‘Az emberei kiáltott helyre ment (=Oda ment, ahol az emberek kiáltottak neki).’ Chr. 76.

(18) *túu keńar ķo ow ʌŏwəʌ wăʌəm tåyiʌa rəkkən.*

‘A szegény ember koponyája volt (=előző, korábbi) helyére ugrott.’ Chr 96.

Tagadó, vagy fosztóképzős igenév is felvehet TAHI utótagot:

(19) *jaɣ jăŋķiʌʌəɣ tayija pŏnʌat.* ‘Ember nem járta helyre teszik.’ MMK 29.

A következő mondatban a TAHI ragozatlan alakja arra utal, hogy nem elsősorban a cselekvés helyére, hanem inkább a módjára utal:

(20) *tú ɻăləɻ jaɣ wuʌʌəɣ taɣi juɣ măwərnat ʌakmin wăʌʌi.*
'Az a sirály emberektől nem látva bottal ütve megöletik.' MMK 33.

2. Szófajváltás a TAHI utótagú szerkezetekben

2.1. A jelzős szerkezetek főnevesülése

A fenti, **1.3.** pontban bemutatott példákban szabályos jelzős szerkezetekkel volt dolgunk, melyeknek előtagja melléknévi igenév, utótagja a TAHI névszó volt. A TAHI szó tág jelentésköre azonban megengedi, hogy a szerkezet jelentésváltozáson menjen keresztül. A változás iránya a konkrét helyjelentéstől az absztraktabb felé mutat, ahogyan a névmási előtagú szerkezetekben is láttuk. Az absztrahálódás több irányban történhet:
a/ a cselekvés helye > a cselekvés ideje
(21) *ajɣə wŏʌəm taɣi* 'kicsiként volt hely = gyermekkor' MMK 7.
(22) *măɻi wŏʌəm taɣi muɣti sarnam, tŏm wŏʌtə taɣinam mənəm.*
'Régen volt helyen (=múlt időn) keresztül tovább, eztán levő helyre (=jövőbe) mentem' MMK 100.
b/ a cselekvés helye > cselekvésnév (nomen actionis)
(23) *ʌŭw jistə taɣiʌ ma ɻŏʌɣa əntə wujiʌəm.*
'Az ő sírását én addig nem láttam.' MMK 25.
(24) *oɣ pŏstə taɣi* 'fejmosás' MMK 14.
(25) *năm pŏntə taɣi* 'névadás' MMK 66.
(25) *ma tî ʌejəʌtə taɣiʌ ɻuntəɣʌəm* 'én a nézését érzem' MMK 100.
(26) *məŋ wurŋi jŏwəttə taɣijat jəmat ʌăɣʌəɻsəw.*
'Mi a varjú jövetelét nagyon vártuk.' MMK 25.
(27) *tút piɲrnə mant piɲrita jəɣ mɲrət wŏʌtə taɣi iʌʌi.*
'Aztán engem kérdezni kezdett a népek életéről.' MMK 68.
Érdemes a *wŏʌtə taɣi* azaz létigenév + hely szerkezet jelentéseit közelebbről megvizsgálnunk. A (15) példában az elsődleges jelentéssel találkoztunk: *wăʌtə tåɣi* 'lakóhely'. A (22) példában az 'ott levő hely' kifejezés már nem helyre, hanem időre vonatkozik 'jövendő' jelentésben. A (27) számú példában pedig már az elvont jelenésű, 'élet' szóval fordíthatjuk a szószerkezetet. A befejezett melléknévi igenévvel alkotott szószerkezetben is megfigyelhetjük a hely > idő > elvont főnév jelentésfejlődést: a (18)

példában a *wăʌəm tåyi* 'volt hely' konkrét helyet jelöl, a (21)-ben és a (22)-ben időt, az alábbiban (28) megtörtént esetet:

(28) *jis jayʌəw mustəmin nŏmsəŋķə-kŏʌəŋkə wŏʌəm tayina nŏmʌəmtəʌəw.*

'Őseink szépen, okosan megélt eseteire gondolunk.' MMK 8.

A leélt és a világban nyomot hagyott élet szintén befejezett melléknevet tartalmazó szerkezetben fejeződik ki:

(29) *ma puķlikem måńťət ķiťʌət, ʌŭw ʌiʌəŋkə wŏʌmaʌ tayi ķiťəʌ.*

'Keresztapám meséi megmaradnak, az ő elevenen volt helye (=élete) megmarad.' MMK 83.

Ezeket a jelentésváltozásokat a következő táblázatban lehet ábrázolni:

szószerkezet	jelentés		
	az absztrakció iránya ——————————————>		
	hely	idő	cselekvésnév
wŏʌtə tayi	lakóhely	jelen, jövő	(most élt) élet
wŏʌəm tayi	korábbi hely	múlt	(leélt) élet

Néhány esetben az absztrakció a cselekvés eredményét jelentő főnév irányába mutat:

c/ a cselekvés helye > a cselekvés eredménye (nomen acti)

(30) *mŭwat ʌŭw săwərtaʌ tayi įʌə pŏrməʌ.*

'Miért ő a vágás helyét (=vágást) betakarta (miért takarta be a vágást).' MMK 105.

(31) *tįʌəs iki túu ķår oy pŏnččə tayi ʌăyəʌmin åməsʌ.*

'Hold apó a bikafej megfőttét várva ül.' MMK 94.

(32) *wurŋi ķăntək ķo săma pittə tayija ńŏlķiʌəʌ.*

'A varjú az ember születésének örül.' MMK 28.

Befejezett melléknévi igenévvel:

(33) *wurŋi ma tem məya jöγətmam tayija ətə ńŏləķ.*

'A varjú én e földre jöttömnek is örült.' MMK 30.

Az absztrakció felső foka, amikor a 'hely' jelentés teljes elhomályosulásával valódi elvont főnevek jönnek létre:

d/ a cselekvés helye > elvont főnév (nomen abstracti)

(34) *əjnam tŏŋəmtətə tayi tŏjəʌ* 'mindennek értelme van' MMK 81.

2.2. A jelzős szerkezet igésülése

A szurguti nyelvjárásban a TAHI utótagú igeneves szerkezeteknek van egy másik, meglepő jelentésfejlődése is, ami ismeretlen a többi osztják nyelvjárásban. A 'cselekvés helye' jelentés lehetőséget ad olyan cselekvésre való utalásra, melynek a beszélő nem volt tanúja, csupán a nyomát (a helyét) látja. A TAHI utótagú igeneves szerkezeteknek így kialakulhat egy olyan jelentése is, mely az ún. nem szemtanúsági mód igen közeli rokona. A nem-szemtanúsági móddal (auditivus, narrativum) arra a cselekvésre utalunk, amelyet csak mások elbeszéléséből, hallomásból ismerünk. Ez a mód ismert több finnugor nyelvben, sőt az északi hantiban is, de ott más módon fejeződik ki. Az északi hantiban a személyjelölővel ellátott melléknévi igenevek igésülnek. A szurgutiban viszont ezek a személyjelezett, vagy személyjel nélküli alakok a TAHI utótaggal együtt fejezik ki az 'úgy tűnik' jelentést. A jelentésfejlődés világos:

(35) *tú imi ɻuntintə kiʁmaʌ tåγi.*

'Az anyó régen felkelt helye —> Úgy látszik, az anyó régen felkelt.' Chr. 74.

Nem harmadik személyű cselekvéshordozóval még erősebb a szerkezet igei jellege:

(36) *ɻŏw arəγ, ɻŏw måńť əntə tuwma tåγi!*

'Úgy látszik, nem hoztál hosszú éneket, hosszú mesét. (Szó szerint: Hosszú ének, hosszú mese nem hoztad hely!)' Chr. 76.

Az esetek többségében – érthető módon – befejezett melléknévi igenevekkel találkozunk, de előfordul folyamatos is:

(37) *ma əjpa ʌitə puləli os tét wăʁtaʌ tåγi.*

'Úgy látszik, van itt nekem egy ehető falatocska.' Chr. 78.

Egy korábbi tanulmányomban (1999: 13) így kommentáltam ezt az esetet: „Mondattani szempontból az az érdekes helyzet áll elő, hogy a névutós igenévi szerkezet egyértelműen állítmányi funkcióba, a verbum finitum helyére kerül. Ha viszont a TAHI utótagot ezekben a szerkezetekben nem tekintjük névutónak, hanem módosítószónak, olyannak, mint például az *ŏʌəŋ* conjunctivusi módosítószót, akkor a személyragos igenév igésül". Tehát az igenév (+Px) + TAHI szerkezetet igésült alaknak kell felfognunk.

3. Tanulságok, a kutatás további irányai

A melléknévi igenevek (participiumok) főnevesítésének illetve igésítésének az igénye feltehetőleg egyidős magukkal az igenevekkel. Az igei vonzatokat megőrzött, de a mondatban mégis névszóra (melléknévre) jellemző, jelzői funkciót betöltő szóalak mindkét szófajhoz kötődik, és történetileg annak a nyelvállapotnak az emlékét is őrzi, amikor még nem különült el egymástól az ige és a névszó kategóriája. A nyelvfejlődés mai szintjén azonban morfológiai jellemzői világosan elkülönítik az igenevet mind az igétől, mind a névszótól, miközben szemantikailag és szintaktikailag mindkettőhöz kapcsolódik.

A szurguti nyelvjárásban is a melléknévi igenév alaphelyzetben jelzői funkciót tölt be, jelzős szerkezet előtagja, pl. *arəɣ tutə ḳo* 'ének hozó ember', *wŏnta jŭwəm jåɣ* 'erdőbe jött emberek'. Birtokos személyraggal és határozóraggal, vagy névutóval ellátva határozói funkciót is betölthet, pl. *tú məntamnə* 'így mentemben', *jäḳə ʌărɣmaʌa* 'miután belépett', de ilyenkor nem beszélünk szófajváltásról. Előfordul azonban, hogy az igenév állítmányi helyzetbe kerül, és akkor a finit igékhez válik hasonlóvá. Ez a nyugati nyelvjárásokban gyakori, a keletiekben csak az éneknyelvben lehetséges. Hasonlóképpen előfordulnak az igenevek alanyi és tárgyi funkcióban. A birtokos személyjellel ellátott igenév főnevesülése ha ritkán is, de előfordul, pl. *soccăʌ setáʌ* 'lépése hallatszik', *jʌ tŏrəm mənmam əntə wujəm* 'alsó világba mentemet nem láttam'. Sokkal gyakoribb azonban, hogy az igenévi előtagú jelzős szerkezet tölt be alanyi és tárgyi funkciót. Ha ezeknek a szerkezeteknek az utótagja olyan széles szemantikájú szó, hogy könnyen elveszíti eredeti, konkrét jelentését, akkor képzővé válik, és egyetlen funkciója az lesz, hogy főnévi tulajdonságokkal ruházza föl az igenevet. Tanulmányomban egy ilyen szónak a funkcióit jártam körül.

A bevezetésben említettem Gert Sauer könyvét, az abban felsorolt képzőszerű utótagokat. Említettem azt is, hogy az OT 'tárgy, dolog' és a TAHI szavak jelennek meg gyakran igeneves szerkezetekben. Ha megvizsgáljuk az obi-ugor nyelvjárásokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a TAHI használati köre és elterjedtsége jóval szűkebb, gyakorlatilag a keleti nyelvjárásokra korlátozódik. Schmidt Éva 1973-ban írt szakdolgozatában meg-

állapította, hogy az északi (Kaz, Ser, Ni) nyelvjárásokra épülő irodalmi nyelvek kialakításakor nem élnek a beszélt nyelvben ritkán előforduló folyamatos melléknévi igenév + TAHI szerkezetek használatával (Schmidt 2006: 51). Ezért feltételezzük, hogy ennek a szónak a főnevesítő funkciója is újabb keletű, a nyelvjárások elkülönülése után jelent meg. A szerkezetek igésülése pedig még szűkebb területen, a szurguti nyelvjárás területén megy végbe. Nincs okunk rá, hogy ezt megőrzött régiségként tartsuk számon, feltételezve, hogy a többi nyelvjárásból kiveszett a TAHI utótagú szerkezetek használata nem-szemtanúsági módban. Inkább arra gondolhatunk, hogy ez a jelentésváltozás és kvázi szófajváltás csak a szurguti nyelvjárásban ment végbe.

Ezzel szemben az OT 'tárgy, dolog' szó igenévi szerkezetek utótagjaként elterjedt szerte az obi-ugor nyelvterületen, hanti és manysi nyelvjárásokban egyaránt (vö. Sauer 1967: 211, Rombandeeva 1973: 70, Riese 2001: 143 kk). Ezért feltételezhetjük, hogy az OT 'tárgy, dolog' szó már az obi-ugor alapnyelvben is megjelent igeneveket főnevesítő funkcióban. Ennek a szónak a tág szemantikája is lehetővé teszi, hogy bármely főnevet helyettesítsen, ezért igen gyakran jelenik meg tabuszavakban, betegség-, gyermek- és szellemnevekben, valamint a medveműnyelvben. Tabuszavakban való használata is régiségére utal. Új fogalmak jelölésére, elvont főnevek képzésére is kiválóan alkalmas (Widmer 2004: 132).

A Gert Sauer által felsorolt képzőszerű szavak között nem szerepelt az oÉ, oD, VVj *wer,* Szurg. *wăr* 'munka, dolog', pedig az egész hanti nyelvterületen elterjedt a WER szó képzőszerű használata. Igeneves szerkezetek utótagjaként jelentése révén (tkp. a 'csinál' ige töve) elsőrendűen alkalmas cselekvésnevek és elvont főnevek képzésére. Anna Widmer a suriskari hanti bibliafordításról írt tanulmányában tizenkét *wer* utótagú neologizmust sorol fel, melyekkel a korábban ismeretlen bibliai fogalmakat fejezi ki a fordító (2004: 132). A szurguti nyelvjárásban is igen gyakori a használata. A TAHI és a WER utótagú szerkezeteket összehasonlítva az előbbiben a statikusság, állandóság dominál, az utóbbiban a tevékenység, a dinamizmus. A létigenév + WER szerkezetekben az 'élet' jelentéséhez a dolgos, munkás élet képzete kapcsolódik. Ünnepeltünk életéről szólva hanti nyelven feltétlenül ezt a szerkezetet kellene használnunk.

Irodalom

BALANDINA M. P. 1972: [Баландина М. П.] О грамматикализации лексических элементов в обско-угорских языках. In: (ред.): Языки и фольклор народов крайнего Севера. 204–212.

CSEPREGI Márta 1978–1979: Keleti osztják igeneves szerkezetek. Nyelvtudományi Közlemények 80: 31–53., 81: 273–301.

CSEPREGI Márta 1998: Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica Supplementum 6. Szeged.

CSEPREGI Márta 1999: Modalitást kifejező igenévi szerkezetek az osztjákban. In: Bakró- Nagy Marianne et al. (szerk.): Ugor Műhely. Budapesti Uráli Műhely I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 9–18.

DEWOS: Steinitz, Wolfgang 1967–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–15. Lieferungen, Berlin, Akademie Verlag.

ELS: Айпин, Еремей 2003: Энэлӆ лыхэлӆ сайнэ. В тени старого кедра. Санкт-Петербург, Просвещение.

GULYA János 1964: Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 66: 379–384.

HantJa: Нёмысова, Е. А. (ред.) 1988: Хантыйский язык. Ленинград, Просвещение.

KT: Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X/I–II. Helsinki.

MMK: Айпин, Еремей 2003: Ма мэӽув ӷөлӆэнтэлӆем. Я слушаю землю. Санкт-Петербург, Просвещение.

RIESE, Timothy 2001: Historische Nominalderivation des Wogulischen. (Studia Uralica 10.) Wiesbaden.

ROMBANDEJEVA Je. I. 1973: [Ромбандеева Е. И.] Мансийский (вогульский) язык. Москва, Наука.

SCHMIDT Éva 2006: Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

SAUER, Gert 1967: Die Nominalbildung im Ostjakischen. Finnisch-ugrische Studien V. Berlin.

SIPOS Mária 2006: A hanti újságírás nyelvéről. Folia Uralica Debreceniensia 13. Debrecen: 103–116.

WIDMER, Anna 2004: Az új suriskári osztják bibliafordításról. Folia Uralica Debreceniensia 11. Debrecen: 127–139.

WIDMER, Anna 2005: A főnévtől a csoportnévig – a grammatikalizáció egy esete az obi-ugor nyelvekben? In: Bakró-Nagy Marianne et al. (szerk.): Budapesti Uráli Műhely IV: 258–268.

Csúcs Sándor
Budapest–Piliscsaba

Gondolatok a nyelvi változásról

„Minden nyelv minden pillanatban változik."[1] Olyan tényt rögzít ezzel a kijelentéssel a kiváló francia nyelvész, ami a nyelvtörténettel foglalkozók számára evidencia, de saját tapasztalata alapján és némi intellektuális erőfeszítés árán mindenki könnyen beláthatja e megállapítás igaz voltát. A változások a nyelv minden részrendszerére kiterjednek (hangrendszer, alaktan, mondattan, szókészlet), a legszembetűnőbbek és a leggyorsabbak azonban a szókészleti változások, hiszen különböző módokon szinte naponta keletkeznek új szavak.

Az alábbiakban egyrészt saját nyelvtörténészi tapasztalatom, másrészt a vonatkozó szakirodalom alapján megkísérlem a nyelvi változások okaival és mechanizmusával kapcsolatos nézeteim rövid összefoglalását, abban a reményben, hogy írásom és a vele kapcsolatos kritikai reflexiók hozzájárulnak legalább egy-két vitatott kérdés tisztázásához.

A nyelvi változások (s ezen belül a hangváltozások) okait feltárni kívánó elméletek közül számomra André Martinet teóriája tűnik a leginkább elfogadhatónak.[2] Martinet a gazdaságosságra (a legkisebb erőkifejtésre) való törekvést, a kommunikációs szükségleteket és a redundancia fenntartásának szükségességét tartja (ebben a fontossági sorrendben) a nyelvi változások legfőbb okainak.

Én most mégis a kommunikációs szükségleteket venném előre, gondolatmenetemből talán kitűnik, hogy miért.

„A szükségletek, amiket a nyelvhasználat által elégítünk ki, mint tudjuk, különfélék. Azonban mindegyikük olyan nyelv használatát követeli meg, melynek a tulajdonságait a közlési célokra való felhasználás határozza meg. Minden nyelv eszköz, melynek felépítése azt mutatja, hogy hosszú idők folyamán alakult ki úgy, hogy eleget tegyen ezeknek a céloknak. Ezen kívül azt is megmutatja, hogy további

1 Martinet 1973: 347

2 Martinet 1963, 1973

működését az ezekre a célokra való felhasználása biztosítja. Ha fel akarjuk tárni a nyelvi változás feltételeit, akkor tehát figyelmünket a nyelvnek közlési célokra való felhasználására kell fordítanunk" – írja erről Martinet.[3] Vagyis a nyelvet a kommunikációs szükséglet hozta létre, a kommunikációs folyamatban alakult ki és annak során változik. Ebből következik, hogy csak olyan nyelvi változások lehetségesek, amelyek az eredményes kommunikációt nagyobb mértékben nem zavarják.

„Úgy tűnik, az az állandóan fennálló ellentmondás a nyelvi fejlődés hajtóereje, mely az emberek kommunikációs szükségletei s azon igyekezetük között áll fenn, hogy szellemi és fizikai tevékenységüket a minimumra korlátozzák. Az emberi viselkedés ebben is, mint általában, a legkisebb erőkifejtés törvényének rendelődik alá, miszerint az ember csak annyi energiát fejt ki magából, amennyi céljai elérése érdekében szükséges."[4] Ez az elv érvényesül pl. az asszimilációs jelenségekben, a szóvégi hangok lekopásában, a magánhangzók redukálódásában stb., bár az ezek során megtakarított energia rendkívül kicsi. Végül is Martinet így határozza meg a nyelvi gazdaságosság fogalmát: *„Azt az állandó törekvést nevezhetjük egy nyelv gazdaságosságának, aminek az a feladata, hogy helyreállítsa az azon ellentmondó szükségletek közötti egyensúlyt, melyeket ki kell elégítenie: kommunikációs szükségletek az egyik, az emlékezet és a hangképző szervek teherbíró képessége a másik oldalon; ez utóbbiak mindketten állandó konfliktusban vannak egymással."*[5]

Fontosnak tartja Martinet a redundancia szerepét is: *„A kommunikáció gyakorlati követelményei tehát megkívánják, hogy a nyelvi alak mindig és minden szinten messzemenően r e d u n d á n s (terjengős) legyen, sok »fölöslegeset« tartalmazzon… E redundancia megőrzésének alapvető szükségszerűsége azon tényezők egyike, amit nem szabad szem elől veszítenünk, ha a nyelvfejlődés feltételeit kutatjuk. Ez azonban nem változtat azon, hogy az energia-kifejtés és a továbbított információ közötti bizonyos egyensúly érvényben tartása nem határozná meg messzemenően ennek a fejlődésnek az irányát és részleteit."*[6] Mint az idézetből kitűnik, Martinet nem ismerte fel, vagy nem tartotta fontosnak

3 1973: 355

4 Martinet 1973: 352

5 Martinet 1973: 354

6 Martinet 1973: 357–358

megemlíteni, hogy a redundancia szervesen kapcsolódik a kommunikáció – gazdaságosság pároshoz, mint az alábbiakból kiderül.

A redundancia tehát azt jelenti, hogy a nyelvi közleményben mindig van új információt már nem tartalmazó felesleg, amely nélkül azonban a megértés nehezebbé válna. *„A szavak ritkán olyan rövidek, amilyenek lehetnének, ha minden egyes fonéma biztonsággal és minden egyes esetben betöltené megkülönböztető szerepét: sőt minden kontextuson kívül sincs szükség az ika-ra a paprika szóban ahhoz, hogy a nyelv többi szavától különbözzék."*[7] Az is a redundancia megnyilvánulása, hogy a nyelv a fennálló lehetőségeknek csak egy viszonylag kis részét használja fel. A magyarban a szókezdő *k*-elvben minden magánhangzóval alkothatna CV szerkezetű szavakat, valójában azonban csak két ilyen szavunk van, a *ki* és a *kő*. A redundancia megfigyelhető a morfoszintaxisban is. Redundáns jelenség pl., ha egy nyelvben genitivus és birtokos személyragozás is van, a jelző és a jelzett szó egyeztetése, az alanyi és tárgyas ragozás megkülönböztetése, a kopula használata stb. És természetesen a redundancia megnyilvánulásai a szinonimák és a metaforikus kifejezések is.

A redundancia teszi lehetővé a közlési folyamatban jelentkező zavaró tényezők kiküszöbölését és végső soron a nyelvi változásokat is.[8] Jól illusztrálható ez pl. a m. *seprű* szóval, amelynek több változata is van: *sëprű*, *söprű*, *seprő* stb. A változatok kialakulását, illetve az *ë* > *e*, *ë* > *ö* változást az tette lehetővé, hogy ebben a szóban a magánhangzók bizonyos fokig redundánsak, nem feltétlenül szükségesek a szónak más szavaktól való megkülönböztetéséhez, így az *ë* > *e*, *ö* változás (feltéve, hogy közben a szó mássalhangzói nem változtak) nem zavarja a megértést, vagyis a kommunikációs szükséglet kielégítését. Ha a nyelv nem lenne redundáns rendszer, akkor a legkisebb változás is azonnal kommunikációs zavarhoz vezetne.[9]

---

7 Martinet 1973: 357

8 Sőt a redundancia tette lehetővé a költészet és a szépirodalom megszületését is. Ha a nyelv nem lenne redundáns rendszer, akkor a költők és írók nem tudnák ugyanazt a tartalmat számtalan különböző módon kifejezni.

9 Ha a számítógéppel kommunikálunk, egyetlen pont elhagyása zavart okoz: a gép nem érti meg és nem teljesíti a parancsot. Nyelvi közlés esetén a hallgató a rosszul hallott, hibásan kiejtett vagy hiányos közlést is megérti a redundanciának köszönhetően.

A kommunikációs rendszer szempontjából tehát a megértetésre való törekvés és a gazdaságosság dialektikus ellentmondásban áll egymással. Talán nem nehéz belátni, hogy annál könnyebb és eredményesebb a megértés, minél inkább különböznek egymástól az egyes nyelvi elemek. Így az erre való törekvés növelni igyekszik a nyelvi elemek közti különbséget, tehát a rendszerben meglévő üres pozíciók számát, vagyis a redundanciát. A gazdaságosság elve viszont épp az ellenkező irányba igyekszik hatni. Ezek a tényezők a nyelv minden szintjén jelentkeznek, és előfordulhat, hogy az a változás, amelyik az egyik nyelvi szinten (vagy részrendszerben) növeli a redundanciát, a másik szinten éppen ellenkező következménnyel jár. Ha például egy nyelvben a magánhangzók száma ötről *(a, o, u, e, i)* háromra *(a, u, i)* csökken, akkor a magánhangzórendszer szintjén a redundancia nő, hiszen több lett az üres hely, a kihasználatlan megkülönböztető jegy. Ugyanakkor a morfonológia szintjén a redundancia csökken, mert csökken a lehetséges hangkombinációk száma és így nő kihasználtsági fokuk. Úgy látszik tehát, hogy a hatékonyabb kommunikációra való törekvés növeli, a gazdaságosságra való törekvés pedig csökkenti a redundanciát. Vagyis ez a három tényező *egy* rendszert alkot, amelyben a redundancia kiegyenlítő szerepet játszik.[10] Feltételezhető ugyanis, hogy egy nyelv egész rendszerét tekintve van a redundanciának egy meglehetősen magas (70–80%-os)[11] optimális szintje, s a nyelv arra

10 A három tényező közötti összefüggést Korhonen már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazta. Ő azonban a redundancia felől vizsgálja a jelenséget, mint ezt az alábbi idézet mutatja: „Ausgangspunkt für die folgenden Überlegungen ist, dass das Ausmass der Redundanz reguliert wird durch eine Optimierung der Effektivität und der Ökonomie."(Korhonen 1969: 310.) Az én megfogalmazásom talán azért szerencsésebb, mert a redundancia kapcsolja össze a két másik tényezőt. Tudomásom szerint Korhonen volt az első, aki hivatkozott tanulmányában elsőként alkalmazta az uralisztikában a redundancia állandóságát magyarázó elvként.

11 „Jos luonnollisen kielen informaation määrä ja redundanssi lasketaan tekstistä kirjaimerkkien esiintymistajuuden ja keskinäisen kombinoitumisen perusteella, saadaan redundassin määräksi 70-80 prosenttia. Luku on jokseenkin riippumaton kielestä. Kielittäinen vaihtelu on vähäisempää kuin tyylilajeittainen vaihtelu saman kielen sisällä, mikä viittaa siihen, että luonnollisissa kielissä redundanssi

törekszik, hogy ezt megőrizze, fenntartsa, illetve – ha egyes változások jelentős eltéréseket okoztak volna – visszaállítsa.

Mikola Tibor a permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak lekopását összefüggésbe hozta az őspermiben kialakult gazdag mássalhangzórendszerrel.[12] Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a szegényes hangállományú nyelvekben a szavak hosszabbak, arra a megállapításra jutott, hogy a gazdag hangállományú őspermiben a szavak megrövidültek, vagyis lekopott a szóvégi magánhangzó, mert egyszerűen nem volt rá szükség. Mikola azt is feltételezi, hogy a finnugor és az őspermi alapnyelv között a kihasználtsági arány (= redundancia foka) nem változott lényegesen.

Mindezt úgy is megfogalmazhatnánk, hogy az őspermiben megjelent új mássalhangzók jóval az optimális szint fölé növelték a redundanciát, s a szükséges egyensúly úgy alakult ki, hogy csökkent a lehetséges kombinációk száma a CVCV > CVC, sőt > CV változással.

Talán a szükséges redundancia megőrzésére való törekvés okozta azt is, hogy a finnben a finnugor alapnyelvhez képest megnőtt a magánhangzók száma és bővültek kombinációs lehetőségeik is (diftongusok). A mássalhangzók változásai során ugyanis nyolc finnugor alapnyelvi konszonáns tűnt el a finnből, s ez nyilvánvalóan nem kívánatos mértékben csökkentette a redundanciát.

---

on tietyn vaihteluvälin rajoissa vakio. [Ha kiszámoljuk a természetes nyelvi információ mértékét és a redundanciát egy szövegben előforduló betűk gyakorisága és kölcsönös kombinálódása alapján, a redundancia mértékéül 70-80 százalékot kapunk. Ez az érték többé-kevésbé független a vizsgált nyelvtől. A nyelvek közötti eltérés kisebb, mint a stílusrétegek közötti eltérés ugyanabban a nyelvben. Ez arra utal, hogy a természetes nyelvekben a redundancia mértéke bizonyos határok között megegyező.]" (Korhonen 1994: 143. lábj.)

Itt jegyzem meg, hogy a másik természetes kód, a genetikai kód esetében is kb. 70%-os a redundancia. Ez a kód 3 bázisból álló „betűkből" épül fel. Mindegyik helyen állhat a genetikai kódot alkotó négyféle bázis bármelyike. Vagyis a kód 64 különböző betűből áll, amelyek mind jelen vannak a DNS-ben. Ez a 64 „betű" azonban csak húszféle aminosavat kódol, tehát nagymértékben redundáns.

12 Mikola 1979

A nyelvtörténeti kutatás számos esetben már korábban is feltárta egyes nyelvi változások (főleg hangváltozások) okait, mint pl. láncreakció, rendszerkényszer, analógia stb. Ezekkel itt most nem foglalkozom. Vitathatatlan, hogy gyakran egy másik nyelv vagy nyelvjárás hatására történik változás. Ez a leggyakoribb és legkönnyebben felismerhető a szókészletben, de előfordulhat a hangrendszerben, a mondattanban és ritkábban az alaktani rendszerben is. A nyelvi kontaktusoknak a korábbinál alaposabb és szociolingvisztikai eszközökkel történő vizsgálatára az utóbbi évtizedekben a nyelvtudománynak külön részdiszciplinája alakult ki, a kontaktnyelvészet. A nyelvi kontaktusok tárgyalása messze túlnőne cikkem keretein. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a nyelvtörténészt ezzel kapcsolatban egyetlen veszély fenyegeti: eltúlozza a kontaktusoknak a nyelvi változások kiváltásában játszott szerepét.

A nyelv eltéphetetlen kapcsolatban áll a beszélőközösséggel, ezért magától értetődően merül fel a kérdés: a beszélőközösség társadalmi, gazdasági, kulturális körülményei kiválthatnak-e nyelvi változásokat, befolyásolhatják-e azok lezajlását? Úgy látom, hogy az eddigi nyelvtörténeti kutatás csak a szókészleti változások vonatkozásában tudott kapcsolatot találni a közösség viszonyai és nyelvének fejlődése között. Ez a felfogás viszont annyira elfogadottá vált, hogy írásos forrásokból nem dokumentálható korszakok esetében a szókészlet változásaiból vontak és vonnak le társadalom- és kultúrtörténeti következtetéseket. Martinet erről a kérésről így nyilatkozik *„Anélkül, hogy a nyelvész lebecsülné a történelmi adottságok jelentőségét, csak utolsó helyen veszi figyelembe azokat a diakron kutatás során, csupán miután kimerített valamennyi olyan magyarázatlehetőséget, amelyek akkor adódnak, ha a struktúra belső fejlődését és a kölcsönhatásokat együttesen kutatja."*[13] Vele szemben Labov a nyelv és a társadalom szoros kapcsolatát hangsúlyozza: *„Fejtegetésünket a köré a gondolat köré csoportosítottuk, hogy a belső, strukturális nyomás és a társadalmi nyomás rendszeresen váltakozva működnek a nyelvi változás mechanizmusában. Többé nem lehet komolyan érvelni oly módon, hogy a nyelvésznek a változást magyarázva az értelmi funkciójuk által meghatározott nyelvi elemek kölcsönös egymásra hatására kell korlátoznia magát.*

13 Martinet 1973: 391

Azt sem lehet mondani, hogy a változó nyelvi rendszer – bármilyen komolyan vehető értelemben – autonóm."[14]

Kétségtelen, hogy Labov véleménye módszertanilag újszerű, pontos és megbízható vizsgálatokon alapul. Az általa végzett szociolingvisztikai kutatások azt mutatják, hogy a vizsgált hangváltozások lefolyása valóban szoros kapcsolatban áll olyan szociális tényezőkkel, mint életkor, társadalmi státusz, nemzetiség. Bizonyára abban is igaza van, hogy a vizsgált hangváltozás *„…(többé-kevésbé önkényesen) társadalmi értékek hordozója lett. Ezt az értéket legjobban talán úgy lehetne kifejezni, hogy »bennszülött vineyardi*[15]*«"*.[16] Mindez azonban nem bizonyítja, hogy a társadalmi tényező (Labov kifejezésével: társadalmi nyomás) minden nyelvi változás mögött jelen van, de még ha ott is lenne, a nyelvtörténeti kutatás tárgyát képező korszakokban az esetek többségében semmiképpen nem mutatható ki, tehát nincs gyakorlati jelentősége. További probléma, hogy amennyire meg tudom ítélni, az adott hangváltozás esetében sem arról van szó, hogy azt a „társadalmi nyomás" váltotta ki, hanem arról, hogy a kialakulóban lévő hangváltozás társadalmi szerepet kapott, és ez a tény fokozta intenzitását. Vagyis a hangváltozás végső oka ebben az esetben sem a „társadalmi nyomás".

Ami a nyelv autonómiáját illeti, számos érvet lehet felhozni Labov kategorikus megállapítása ellen. Ha a nyelv semmiféle autonómiával nem rendelkezne, akkor pl. az azonos társadalmi-gazdasági körülmények között élő népek nyelvében azonos típusú változások történnének, ugyanakkor a társadalmi különbségeknek sokkal nagyobb nyelvi különbségekkel kellene járniuk. Arról nem beszélve, hogy a nyelvtudomány minden eredményét szemétkosárba kellene dobni, hiszen ezek azon alapultak, hogy a nyelv viszonylag autonóm entitás, amelyet ennek megfelelően lehet és kell kutatni. Vagyis talán helyesebb lenne azt mondani, hogy a nyelv autonóm is, meg nem is.

A nyelvi változás mechanizmusával kapcsolatban Labov kutatásai bebizonyították, hogy a hangváltozások[17] minden beszélő nyelvében és

14 Labov 1975: 285

15 A vizsgálatot Labov a Martha´s Vineyard nevű kis szigeten végezte.

16 Labov 1975: 268

17 Labov az általam ismert tanulmányaiban csak a hangváltozásokkal foglalkozott.

minden érintett szóban külön-külön, időben széthúzva zajlanak le, továbbá, hogy a beszélők nincsenek tudatában a saját nyelvükben éppen folyó változásnak, de észreveszik azt másoknál.[18] Számomra ebből az következik, hogy a változás bármikor leállhat, és ezáltal kivételek keletkezhetnek. Itt tulajdonképpen a hangváltozások tendenciaszerűségével találkozunk. Ennek alapján fejtettem ki a modern atomfizikából kölcsönzött kifejezéssel határozatlansági relációnak nevezett elvet.[19] Ez úgy fogalmazható meg, hogy egy hangváltozás iránya minden egyes beszélő (közösség) nyelvében és/vagy minden egyes szóban teljes bizonyossággal nem határozható meg, tehát ugyanaz a hang egy időben több irányba is fejlődhet, illetve egyéni és területi (nyelvjárási) eltérések is kialakulhatnak. Ez az elv tulajdonképpen nem új, következetes alkalmazása mégis új kutatói magatartást kíván: azt, hogy ne törekedjünk mindenáron és görcsösen a szabálytalannak vélt esetek megmagyarázására, hanem fogadjuk el a „szabálytalant, a megmagyarázhatatlant" mint a „szabályos, a normális" szerves, elszakíthatatlan tartozékát.

Az eddig elmondottakból úgy tűnhet, hogy a legalább is az esetek egy részében a kommunikáció – gazdaságosság – redundancia hármas segítségével kielégítően megindokolhatók a nyelvi változások (lásd pl. Mikola fent említett magyarázatát a szóvégi magánhangzók lekopására az őspermiben). A dolog azonban nem ilyen egyszerű, és ez mindjárt kiderül, ha feltesszük azt a kérdést, hogy miért nem következett be ugyanez a változás pl. a finnségi nyelvekben, holott a kiinduló állapot (a finn-permi alapnyelv) azonos volt. Vagyis optimális esetben azt meg tudjuk magyarázni, hogy miért következett be egy nyelvi változás az egyik nyelvben, de azt nem, hogy miért nem következett be a másikban, bár a körülmények látszólag azonosak voltak.

Már korábban említettem, hogy a nyelv elválaszthatatlanul összekapcsolódik a beszélőközösséggel. Azonban nemcsak összekapcsolódik, hanem – véleményem szerint –azzal kaotikus rendszert alkot.[20] Ha ezt a

18 Labov 1975: 278

19 Csúcs 2005: 13

20 A kaotikus rendszerek iskolapéldája az időjárás, ahol a természeti törvények maradéktalanul érvényesülnek, de a rendszer olyan bonyolult, annyi

feltevést elfogadjuk, akkor továbbléphetünk a nyelvi változások magyarázatában. A kaotikus rendszerekre ugyanis az jellemző, hogy a kezdeti állapotban jelentkező nagyon kis különbségek óriási különbözőséghez vezethetnek a végső állapotban (l. „lepkeszárny-effektus" a lábjegyzetben). Hogy a közösség+nyelv rendszerben mi számít nagyon kis különbségnek, azt egzakt módon aligha lehet meghatározni, de nem tartom kizártnak, hogy ez egyetlen ember nyelvhasználata, vagyis idiolektusa. Labov ugyan túl akar jutni *„az idiolektusokra való felosztás véget nem érő és terméketlen módszerén"*,[21] ugyanakkor azt írja, hogy *„A hangváltozások általában a beszédközösség valamilyen körülhatárolt alcsoportjában kezdődnek…"*.[22] Sajnos arról nem tájékoztat, hogy hány beszélőből állhat ez az alcsoport, és arról sem, hogy valójában hogyan kezdődik a változás. Gondolom, azt a lehetőséget elvethetjük, hogy az alcsoport tagjai megállapodnak, és az sem valószínű, hogy több ember nyelvében véletlenül ugyanabban a pillanatban kezdődik pontosan ugyanaz a változás. Vagyis egyetlen lehetőség marad: a változás egyetlen személy nyelvében kezdődik, pontosan meg nem határozható okból, és onnan terjed el szűkebb közösségei közvetítésével. Ennek természetesen szintén nagyon kicsi a valószínűsége, de mégsem nulla. A naponta, hetente, havonta stb. elhangzó számtalan megnyilatkozás mind virtuális változást hordoz magában. Ezek közül csak nagyon kevés jut el odáig, hogy legalább egyetlen ember egyetlen mondatában megvalósuljon. Még kevesebb, hogy az illető beszédében hosszabb ideig fennmaradjon, és még kevesebbet vesz át szűkebb környezete. És így tovább. A változások terjedését korlátozza egyrészt a közösség tagjainak szubjektív ítélete, másrészt a változást szabályozó három fő tényező (kommunikáció – gazdaságosság – redundancia). Gátat vet neki az is, hogy a nyelv csak viszonylag lassan változhat. Ezek a ritka változások is elegendők ahhoz, hogy a nyelv folyamatos változását kiváltsák.

összetevőből áll, hogy viselkedése hosszabb távon a kiinduló helyzet ismeretében sem jósolható meg. Az időjárás kaotikus elméletéből származik a „lepkeszárny effektus" kifejezés is. Ez azt jelenti, hogy ha ma Kínában egy lepke meglibbenti a szárnyát az okozhat hónapok múlva pusztító vihart Amerikában. A két esemény közötti összefüggés azonban nem mutatható ki.

21 Labov 1975: 261

22 Labov 1975: 280

A nyelvi változás megkezdődése után az új változat terjeszkedni kezd, méghozzá két dimenzióban. Terjeszkedik egyrészt a közösség tagjainak nyelvében, másrészt területileg, vagyis egyre újabb és újabb csoportok nyelvében jelenik meg.

A nyelven belüli terjeszkedés addig tart, amíg az új változat kizárólagossá nem válik, bár az is megtörténhet, hogy a változás előbb lezárul. Ebben a több generáción át tartó átmeneti időszakban a régi és az új változat küzd a fennmaradásért. Ebben a küzdelemben újszerűségéből, szokatlanságából fakadó kommunikatív többletének köszönhetően többnyire az új változat arat teljes vagy részleges győzelmet. De az is megtörténhet, különösen morfológiai innovációk esetén, hogy mindkét változat fennmarad, és köztük funkciómegoszlás következik be. Így például a votják igeragozásban a *mi̯nod* 'mégy' alak valaha kifejezte a jelen és a jövő időt is. Miután azonban a jelen idő kifejezésére kialakult egy gyakorítóképzős új alak is (*mi̯niśkod*), az eredeti differenciálatlan alak a jövő idő jelölésére szorult vissza. Ezen a példán azt az esetet is illusztrálhatjuk, amikor a hatékonyabb kommunikációra való törekvés növeli a redundanciát.

A területi terjeszkedést földrajzi tényezők (tenger, folyó, hegység, földrajzi távolság), vagy határok (nyelvi/nyelvjárási határ, államhatár) állíthatják meg. A változások a nyelvterület különböző pontjain kezdődnek és onnan terjednek el kisebb vagy nagyobb mértékben. Ezért van az, hogy egy nyelv peremnyelvjárásai archaikusabbak, központi helyzetű nyelvjárásai pedig innovatívabbak. Ez utóbbiakhoz éppen központi helyzetük miatt több változás jut el, mint az előbbiekhez.

Írásomban a nyelvi változás számos fontos problémájára nem tértem ki. Hogy csak egyet említsek: fejlődik-e a nyelv? A nyelvi változást tekinthetjük-e fejlődésnek? Remélem lesz majd mód rá, hogy egyszer ezekre a kérdésekre is visszatérjek. Addig is két gyakorlati szempontot ajánlanék nyelvtörténettel foglalkozó kollégáim figyelmébe: a kivételek megítélését és a redundancia szerepét a nyelvi változásokban.

Irodalom

BYNON, Theodora (1997), Történeti nyelvészet. Osiris, Budapest

CSER András (2000), A történeti nyelvészet alapvonalai. PPKE, Piliscsaba

CSÚCS Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KORHONEN, Mikko (1969), Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen. FUF 37:203–362.

KORHONEN, Mikko (1994), Kielen synty. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva

LABOV, William (1973), A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.), A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest. 507–527.

LABOV, William (1975), A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.), Társadalom és nyelv. Gondolat, Budapest. 255–285.

MARTINET, André (1963) Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1963.

MARTINET, André (1973), A nyelvfejlődés kutatásának szempontjai. In: Szépe György (szerk.), A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest. 345–391.

WARDHAUGH, Ronald (1995), Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Budapest. 140–191.

Vadim Danilov, Tiina Halling, Ago Künnap, Vasilij Petrov, Mari-Liis Tuvi
Tartu

Contrastive Analysis of Verbal Quasi-constructions in Uralic and Neighbouring Languages♦

Lauri Hakulinen has brought forth the concept of the ***Finnish*** verbal quasi-construction (Finnish *kvasirakenne*) and two of its semantic groups, e.g., 1) ***Olin minä*** *sitä tarkkaan* ***hakevinani,*** *mutta en vain löytänyt* **'It were as if I had been looking** for it assiduously yet not finding it (i.e. I suppose I had been looking for it, to my mind I had assiduously been looking for it)', 2) *Sitä* ***ei Matti ollut kuulevinaan*** *… katsoi ulos ikkunasta* **'Matti, pretending as if he had not heard it** … looked out of the window'. The first component of the construction is always the verb 'to be'. The second component of the construction is the verb in the plural essive of possessive declension of active present participle, e.g., *hake-vi-na-ni* = present participle plural of the verb *haeta* 'look for' (participle *hake-va* + plural marker *-i-* >) *hake-vi* + essive case ending *-na-* + singular 1st person possessive suffix *-ni*. In western dialects and Old Literary Finnish the participle may occur also in the singular and without possessive suffixes. (Hakulinen 1968: 469–470.) Such a quasi-construction expresses a pretended, imagined or probable action that one cannot be quite certain of (see e.g. Punttila 2001: 279–280). Finnish quasi-constructions have been highlighted in Taru Salminen's special monograph (Salminen 2000).

Owing to the notoriety and thorough research of Finnish linguistic matter we are going to proceed from Finnish research data because verbal quasi-constructions in Uralistics and in linguistics in general have been relatively superficially studied and therefore they are hard to specify. In

♦ This article is supported by the Estonian Ministry of Education and Science, target-financed project No. 0182124s02.

this paper we are going to name *as if* (= Latin *quasi*) **-**verbal constructions ***quasi-constructions*** in which *as if* -action is not expressed (directly) by the verbs meaning 'to pretend, simulate, feign', but the action is expressed by other means with the exception of subordinate 'as if' clauses.

According to Hakulinen, other Finnic languages do not seem to have an equivalent to this Finnish construction. In other Finnic languages, overlapping with the Finnish construction under review, a few equivalents combined with verbs 'to know', 'to hear' and 'to be' + plural essive of possessive declension of present participle can be found in ***Karelian***, e.g., ***en_olluh*** *tippo(sen)* ***tiedä-vi-nä-h*** **'I made as if I didn't know** at all'. Also, in Karelian there are quasi-constructions with the plural syncretic adessive/allative of the possessive declension of participle, e.g., *minä hänel kyzyin* ***g_ei olluh ńi kuule-vi-lle-h*** 'I asked him when **he made as if he didn't hear** ~ …, when **he didn't want to hear'**, and with the singular essive of possessive declension of the adjectives 'such as knows' and 'such as hears', derived from the present participle by means of the suffix **-***ise-*, e.g., *ei ole kuulo-va-ise-na-h* 'he makes as if he didn't hear'. Besides, in the case of the verb 'to see' Karelian has quasi-constructions with the translative of the agent noun, e.g., *hä_ei mene nägi-(j)ä-kse* 'he makes as if he had not seen ~ he would not admit having seen ("he would not do as a seer" – our remark)'. Karelian constructions are prevailingly negative. (Salminen 2000: 20–21.)

Definite equivalents can be found in other Finnic languages. In ***Estonian,*** pretence is usually expressed by a subordinate clause, e.g., *teeb, justkui ei teaks* 'he makes as if he doesn't know'. But sometimes a particular construction may be used instead, formed by the first component *tegema* 'to make' and second component of the *ma*-infinitive form. "A Defining Dictionary of Literary Estonian" states that the verb *tegema* is well used in "the connection with the rendition of reality as different", e.g., *tegin end maga-ma* 'I pretended as if I were sleeping ("made myself sleeping" – our remark)', *ei tee … kuul-ma-gi* 'he makes … as if he didn't hear ("he doesn't make hearing" – our remark)' (Eesti 1998–2001 VI 1: 140–148, Tragel 2003: 44–45). In the function of a second component there are mainly verbs that express immediate perception while the construction is usually negative, e.g., *sa ei tee mind nägemagi* 'you make as if you do not see me', *ta ei teinud meest märkamagi* 'he made as if he did not notice the man', *nad ei tee meid*

tundmagi 'they make as if they do not know us'. (For more examples see Eesti 2006.) Estonian dialects have or used to have more constructions of this type or at least a combination of the verb 'to make' and the partitive of present participle, e.g., *ei tee ennast tead-va-t* 'he makes as if he doesn't know ("he doesn't make himself knowing" – our remark)' (see Wiedemann 2005: 583). The second component of the construction is the verb in the singular partitive of active present participle, e.g., *tead-va-t* (present participle of the verb *teadma* 'to know' *tead-va-* + partitive case ending *-t)*.

Likewise, ***Finnish*** has a negative quasi-construction which consists of a first component 'to be' and a second component in the translative form of infinitive possessive declension, e.g., *ei ollut tietä-ä-kse-en* 'he made as if he didn't know'. It expresses a pretended or an imagined action. (See e.g. Salminen 2000: 18–19, Punttila 2001: 280–281.) In ***Livonian*** the constructions with the verbs 'to put' and 'to place' + preposition *pa* + instrumental in the translative meaning could be regarded as translative quasi-constructions, e.g., *Ta paŗ ēŗţšta pa kūõlõnõ-ks* 'He pretended (to be) dead ("He made as if he were dead" – our remark)' (see also Halling 1998: 129). Livonian *pa* is a non-obligatory preposition of Latvian origin whose complement is supposed to be a noun of the instrumental form in the translative meaning (138), cf. Latvian *Viņš izlikties par mirušu* (instrumental) 'He pretended (to be) dead' (129) ("He pretended-himself (to be) dead" – our remark). A definite model for the Livonian construction can be found in German, cf. *er stellt sich krank* 'he pretends (to be) ill' ("he puts/places himself (to be) ill" – our remark) (see also Salminen 2000: 23). Similar translative construction with the verb 'to put' can be found also in ***Veps,*** e.g., *rebāñe pañhe koľja-ks* 'the fox pretended (to be) dead ("the fox placed-itself (to be) dead" – our remark)', *mužik pañhe koľja-ks* 'the man pretended (to be) dead ("the man placed-himself (to be) dead" – our remark)' (Kettunen 1943: 149, 262).

Obviously, a Finnish quasi-construction can find a definite equivalent in ***Saamic*** in which a quasi-construction with a negative meaning is formed by means of a first component 'to make' and a second component in the essive possessive form of the participle of verbs expressing perception (Hakulinen 1968: 470, see also Nielsen 1926: 394–395), e.g., *ii dahkan ipmirdeaddjin* 'he made as if he never understood' (Salminen 2000: 22).

Boris Serebrennikov has supposed evidence of a specific ***pretending conjugation*** in Mari and Udmurt (Russian *притворное наклонение*), e.g., Mari *лудшын койын* or *лудшыла койын* 'I make as if I were reading (had been reading)' (actually something like "reading (having been reading) I seem" or "as if reading (as if having been reading) I seem"– our remark), *возышын койын* or *возышыла койын* 'I make as if I were writing (had been writing)' (actually something like "writing (having been writing) I seem" or "as if writing (as if having been writing) I seem" – our remark), Udmurt *черламъяськыны* 'to pretend to be ill' (actually very roughly "to make oneself (to be) ailing" – our remark)'. To express a similar construction, Mari is supposed to have a specific gerund. (Serebrennikov 1960: 263, 281.) V. I. Alatyrev, having observed Mari quasi-constructions in particular, does not regard them as a separate pretending conjugation since they have also other functions (aspectual, for instance) which surpass the limits of an ordinary conjugation. (Alatyrev 1959: 94–95).

Serebrennikov writes that in local Turkic languages (i.e. Chuvash, Tatar and Bashkir) pretending conjugation (i.e. a particular participle) occurs in ***Chuvash,*** e.g., *çывăрançи пул*, *çывриш пул* 'to pretend to be sleeping'. Serebrennikov regards the latter incidence as one of the expressions of interrelationships among Finno-Ugric and Turkic languages of the Volga-Kama area. (Serebrennikov 1960: 263, 281.) In local Turkic languages similar features can be found at least in ***Tatar,*** e.g., *Sin şayarğan bulasin* 'You make as if you were joking' (Tatar: § 153. 1. a), в)). In Chuvash and Tatar the successive component of the constructions is *bul-*, *pul-* 'to be, shall/will be' (see e.g. Räsänen 1969: 79b).

Alho Alhoniemi mentions that in ***Mari*** a construction reminding the Finnish quasi-construction is formed by a combination of an active participle (suffix *-še, -šo, -šö, -šə̑, -šə)* and the verb *lijaš* 'to be, shall/will be', e.g., Meadow Mari *Ol'ana škalanže ške* **kalasə̑ - še liješ** 'Oljana as if talks to herself' (Alhoniemi 1985: 136) (in fact something like "Oljana to herself t a l k i n g i s" – our remark). Keeping in mind Serebrennikov's Mari examples above *лудшыла койын* and *взышыла койын*, Alhoniemi's example also attracts attention where the passive participle (suffix *-me, -mo, -mö, -mə̑, -mə)* is used to express seemingness: Hill Mari *Kńigät* **lə̑t - mə̑-la kaješ** 'It **seems that** books **are read**' (136, 138) (in fact something like "The book **as if seems to be read**" – our remark).

Both in the above examples by Serebrennikov and in the latter example by Alhoniemi the particle *-la* is the comparative case ending (meaning roughly 'as if', see Alhoniemi 1985: 46, 59–60), in Serebrennikov's examples *-n* is a suffix of instructive gerund (see Serebrennikov 1960: 141–144). The Mari successive components are represented by the verbs *койам* 'I show myself, I seem' or *лиям* 'I am, I'll be, I make (myself)' (see also Alatyrev 1959: 94). Owing to semantic proximity of these verbs and the verb *койам* in particular to meanings like 'pretend, simulate, feign', as well as in the case of the comparative (with an approximate meaning 'as if') it is not certain that the Mari constructions in question or at least the *койам* constructions can be grouped together with quasi-constructions in the frames set for this paper. This applies also to the respective Chuvash and Tatar constructions, resembling rather Mari constructions by their structure.

Eberhard Winkler writes about ***Udmurt:*** "Udmurt has a derivational suffix marking primarly that the action expressed by the verb does not really take place, but only seems to. The suffix *-mjaškį-* (*-emjaškį-* in the shorter *-į-*stems) is compounded: *-m-* = PART[iciple] PERF[ect] (used in the sc perfect/evidential too…), *-ja-* is historically identical with the suffix of ADV[erbia]L and the last part *-škį-* = … Refl[exive]. Examples: *gįr-emjaškįnį* 'pretend ploughing', *uža-mjaškįnį* 'pretend working'." (Winkler 2001: 56, cf. Alatyrev 1959). *-nį* in Winkler's examples is an infinitive suffix (see Winkler 2001: 56–57). The Udmurt construction, exceptionally, is non-periphrastic but it certainly accommodates in the limits set to quasi-constructions in this paper. On the other hand, we do not know whether the Udmurt construction has structurally similar equivalents in local Turkic languages.

We have no data about the occurrence of quasi-constructions either in Finno-Ugric languages other than those reviewed above or in Samoyedic languages. Based on the information we have obtained by now, the incidence and model of formation of quasi-constructions in Finno-Ugric languages do not suggest anything Common-Finno-Ugric. Probably those constructions were formed in different groups of languages (Finnic or Finnish-Karelian-Livonian-Veps-Saamic) or independently in individual languages (Finnish, Karelian, Estonian, Livonian, Veps, Saamic, Udmurt, Mari). Naturally, one cannot exclude interrelationships with non-Finno-Ugric neighbouring languages (Germanic, Baltic, Slavic and Turkic),

however, nothing definite can yet be said about the influence of these languages.

References

ALATYREV, V. I. 1959, Glagoly pritvornogo dejstvija v udmurtskom jazyke. – *Voprosy jazykoznanija* 1, 90–95.

ALHONIEMI, A. 1985, *Marin kielioppi* (= Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten X), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VI, 1998–2001, Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut – Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

HAKULINEN, L. 1968, *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Kolmas, korjattu ja lisätty painos, Helsingissä: Kustannusosakeyhtiö Otava.

HALLING, T. 1998, Instrumentaali liivin sijajärjestelmässä. – *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V. 1998* (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 228), Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura), 127–139.

KETTUNEN, L. 1943, *Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus* (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 86), Helsinki.

NIELSEN, K. 1926, *Lærebok i lappisk* I, Oslo: A. W. Brøggers Boktrykkeris Forlag.

PUNTTILA, M. 2001, *Olla*-verbin reduplikatiivisista sanaliitoista. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks* (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 17), Tartu, 275–284.

RÄSÄNEN, M. 1969, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SALMINEN, T. 2000, *Morfologiasta moniäänisyyteen. Suomen kielen kvasirakenteen merkitys, käyttö ja kehitys* (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 796), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SEREBRENNIKOV, B. A. 1960, *Kategorii vremeni i vida v finno-ugorskih jazykah permskoj i volžskoj grupp*, Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Tatar teleneñ sarıfı. Morfologija tatarskogogo jazyka. **http://tugan-tel.noka.ru/belem/sarif/00000**.

TRAGEL, I. 2003, *Eesti keele tuumverbid* (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

WIEDEMANN, F. J. 2005, *Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Herausgegeben von Karl Pajusalu und Urmas Sutrop*, Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.

WINKLER, E. 2001, *Udmurt* (= LINCOM EUROPA. Languages of the World/Materials 212), München–Newcastle: LINCOM EUROPA.

Domokos Johanna
Los Angeles

Kezdetben vala a Suo
Támpontok egy vers elemzéséhez

Az alábbi elemzés Riina Katajavuori (sz. 1968, Helsinki) finn költőnő *Suo* (Mocsár) című versének számos lehetséges értelmezésére kívánja felhívni a figyelmet. Vizsgálatom röviden érinti a mű és a szerző közötti ontológiai viszonyt, az alkotó és a szöveg közvetlen kontextusainak bemutatását, majd részletesebben kitér az írott és az olvasott szövegek közötti dialógikus tevékenységre, interakciós viszonyra. Célom az, hogy szemléltessem a vers fikcionális beszédének a befogadás során történő fokozatos szemantikai gazdagodását. Ugyanis Riina Katajavuori alábbi, több irányból gazdagon szőtt szövegének elemzései rámutatnak arra, hogy a különböző megközelítések miként szövik egymástól eltérő jelentésvilágukat.

1. A vers

Suo
paikka vajota
paikka hukkua

mutta jos minut olisi
puolukkana pantu
suohon talteen

olisin pitänyt
ääntä öisin

ja ääneni olisi
kantautunut kylälle saakka
missä se olisi ymmärretty

väärin

(A *Kuka puhuu* 'Ki beszél' c. kötetből, 1994, 44.)

A vers kétféle magyar fordítását adom meg. Először, ahogy a Tiszatáj 1997/6-os számában közöltem, majd egy, ettől valamennyire eltérő fordítást. Az 1997-es fordításnál nem volt lehetőségem szólni a vers hátteréről, szerkezetéről, emiatt másként kellett rekompenzálnom azt az információs telítettséget, mely az eredetiben megtalálható.

Mocsár
belesüllyedni
belefulladni

ha engem helyeztek
volna áfonyaként
a mocsár tenyerére

daloltam volna
éjjelente

és dalom
elhallatszott volna a faluig
ott értették volna

félre

Anélkül, hogy teljesen követni próbálnánk a finn vers grammatikai felépítését, a következő fordítás szöveghűbb az előbbinél. Mindenesetre érdemes a forrásszöveg többértelmű nyelvi egységeire ráirányítani a fordításon keresztül közelítő olvasó figyelmét. Ez a tanulmány a szöveg értelmezésén belül említ meg néhány ilyen példát.

Mocsár
hol el lehet süllyedni
hol meg lehet fulladni

mégis ha áfonyaként
mocsárba tettek
volna engem

hallattam volna
hangom éjjelente

és hangom
elszállt volna a faluig
ott értették volna

félre

2. Commentaire de texte

Mivel egy irodalmi mű sohasem független korától, bármennyire is mára már egyike a legindividuálisabb megszólalási lehetőségeknek, eljátszunk egy olyan értelmezési lehetőséggel, mely megkívánja, hogy mégiscsak felsoroljunk olyan adatokat, melyek a finn irodalomban kevésbé jártasoknak némi lokális kötődést adnak.

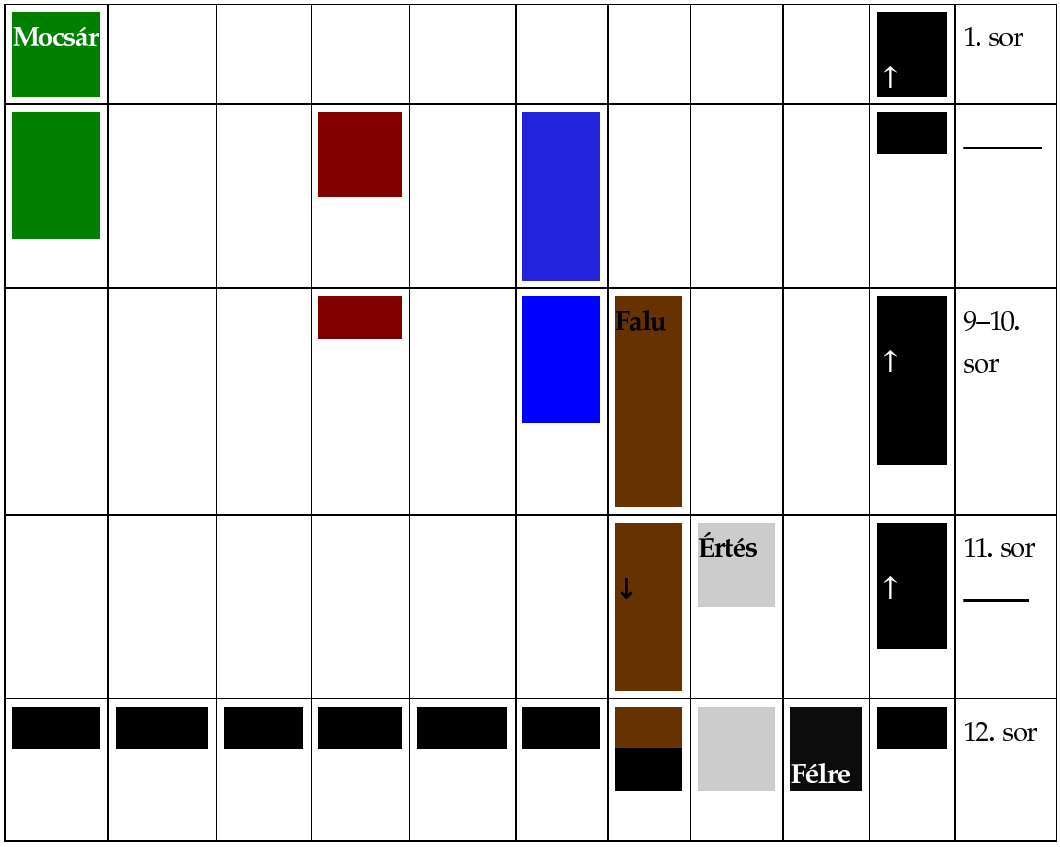
Ha a francia *commentaire de texte / explication de texte* típusú szövegmagyarázó elemzés rítusát követnénk, e vers megértéséhez részletesebben tárgyalnánk Riina Katajavuorinak az 1990-es évekbeli, a *Nuori Voima* c. folyóirat köré szerveződő fiatal költőnemzedékben betöltött szerepét, hosszasabban mérlegelnénk egyetemi tanulmányai alatt szerzett intellektuális benyomásait (a francia feminizmus teoretikusainak írásaira, Sinikka Tuohimaa, Anna-Leena Siikala előadásaira, műveire lennénk itt érzékenyek), átgondolnánk az archaikus finn költői hagyomány (különösen a Kalevala) szerepét, a finn és egyéb irodalom hatását (pl. Väinö Linna, Minna Canth, Paavo Haavikko, Seamus Heaney művei). Nyomon követnénk a mocsár motívumának szerepét a finn írók és írónők művében, és felállítanánk a Väinämöinen- és a Marjatta-vonalat. Egyikbe sorolnánk többek között Elias Lönnrot, Väinö Linna, Jyrki Kiiskinen ideillő műveit, a másikba a Kanteletar, Minna Canth, Riina Katajavuori és mások feldolgozásait.

Ezen az elemzésen belül az alkotás domináns témájának a mocsárba kihelyezett gyerek egzisztenciális válságát jelölnénk meg, melynek tükrében mérlegelni lehetne e válságnak a költőnő pályaszakaszára, vagy akár a finn (női) irodalomra, sőt az egész finn társadalomra vonatkoztatható

vetületeit. A vers nyelvi megformáltságának elemzése során feltűnne, hogy miként válik egyre elvontabban, és összetettebben képszerűvé a vers. A felvillantott tér és idő mozzanatok váltakozása, a személytelen térben megjelenő „én" hanggá, majd a hang hordozta jelentés félreértéssé történő transzponálása a szöveget drámaivá teszik anélkül, hogy a feloldozás megjelenne.

A vers linearitását követve felállíthatjuk az alábbi modellt, mely az új szemantikai egységek beemelésére figyel. Ezek a szemantikai egységek mind mélyen, és sokféleképpen beágyazott motívumai a finn irodalomnak. Emiatt az alábbi modellt úgy is el lehet képzelni, mint egy rég felállított szövőszéket, melynek felvetett szálaira a vers többidejű mozgóképei szövődnek.

Mocsár									↑	1. sor
↓	Süllye-dés								↑	2. sor
↓		Fulla-dás							↑	3. sor
↓			Engem						↑	4.sor
↓				Áfonya					↑	5. sor
mocsár									↑	6. sor
↓					Hang				↑	7–8. sor

3. Strukturalista szempontok

A narrátor és a versben megjelenő alany (aki meghatározza a „mocsár" jelentését, és aki belekerül/-kényszerül), a természeti és civilizált helyek (mocsár és falu), a társadalom és az egyén konfliktusa (aki kiszorítja magából az egyént, és akinek hangja a közösséghez visszaszáll), a költői idiolektus és a költői archívum nyelvi elemei (egyedi sorok és a kalevalai *puolukka* 'áfonya' motívum), a passzivitás fokozatai (süllyedés, fulladás és mocsárra való kitettség, félreértettség), nyitott és zárt terek (mocsár és a mocsárba helyezés, mocsár és falu) felkínálják, hogy bináris oppozíciókat felállítva elemezzük a vers dinamikus jelentésvilágát. E struktúrával feltérképezve a vers két különböző szubjektum, két különböző világnézet, két különböző valóságigény közötti kommunikációs szakadék. Ez a szakadék, és annak két oldala a vers formateremtő elvének tekinthető.

Ennek a szakadéknak a vers során létrejövő átjárása artikulálja azt az „üres helyet", melynek jelentésekkel való telítése lehorgonyozza a szöveg szituációs állapotát. A vers motívuma másképp értelmezhető a finn történelmi metanarratíva valamelyes ismeretével. Ezt a metanarratívát szigorú protestáns normák határozták meg, amely a történeti finn irodalmi gondolkodásmódot, magatartást, etikai stratégiát is nagyban befolyásolta. A Kalevala 50. runójában (Marjatta áfonyától fogan Gyereket/Jézust, ki a mocsárban elvesztődik), valamint Minna Canth: *Anna Liisa* c. darabjában történteket (Anna Liisa mocsárba temeti hajadonon szült gyerekét) erősen megidéző utalások, a versben megjelenő „én" lehetőségeit nemcsak a mocsárba fojtott gyerekek sorsával kapcsolja össze, hanem egy nemzedék, sőt egy nemzet sorsával is. A vers utolsó, legélesebb, legváratlanabb síkváltását hozó sorában (*väärin*) a túlélés piciny kis esélye a megértés reménytelenségével párosul.

A vers szálainak fentebbi modellszerű áttekintése közben nem tanácsos megfeledkezni arról, hogy a szöveg linearitásával megjelenő elemek csupán egy leegyszerűsített értelmezés során elemezhetőek bináris oppozícióban az előtte és utána következő szomszédjukkal (ami a vers sokszólamúságát viszont fokozza). A vers utolsó szava elkezdi újraírni a verset, és beindít egy olyan értelemrevíziót, melyben a bináris oppozíciók a vers ciklikus lendületében feloldódnak. A negatívan beállított őstérből (mocsár) életet adható tér lesz, míg a család melegét, óvását nyújtó közösség (a falu) a kitagadó, sőt a gyilkos erőt ölti magára. A *kylä* 'falu' jelentésű finn szó paradigmatikus társa, a *kyllä* 'igen' jelentésű szó tagadássá válik, és összezavarja a nyelvet beszélni és érteni próbáló egyént.

4. Szemiológiai megközelítés

E versben a *suo* 'mocsár' az általános léthelyzet metaforája. Formailag ugyanaz, mint a *Suomi*nak a gyöke, mellyel a finnek jelölik hazájukat. Igen „formailag", ahogy mindketten a fizikai térben egy hosszú folyamat során létrejöttek, és most is folyamatosan teremtődő biotópok. A versnek ez a nyelvileg fordíthatatlan pontja adja meg azt a kódbeli telítettséget, melyre mindig a mással való szembesülés során jövünk rá. Ugyanakkor a *suo* szó nemcsak főnévként használatos, hanem igeként is, 'adni' jelentéssel. Így a

vers főnévből induló, ösvényként vezető vonala átvált egy kérésre, felszólításra, melyet mind a narrátor, mind a versben megjelenő „én", mind a majdani olvasók mondhatnak: *Adj egy helyet elmerülni, egy helyet megfulladni…*

Julia Kristeva inspiráló értelmezése szerint (*La révolution du langage poétique*, 1974) a *genotext* az osztatlan szemiotikus mag tükrözője, amely egészében az egyén még nem éli át a szimbolikus szint elválasztó, feldaraboló erejét. Lacant is megidézve Kristeva azt is hangsúlyozza, hogy a preödipális ösztönfolyamatok nem száműződnek az alanynak a szimbolikus rendben (a nyelv által) való átformálódásával, hanem egyfajta *genotext*ként áthatják azt. Ezzel szemben a *fenotext* a szöveg, a lét látható felszíne, mely a kommunikációt szolgálja. A *fenotext* határokat állít fel, láthatóvá teszi a törvényszerűségeket.

Elemzendő szövegünk első sorainak a be-/visszafogadottságra irányuló intim sürgetése erotikus töltettel ruházza fel a verset, és elindít egy olyan folyamatot, amelynek során a kommunikáció artikulációs bázisából (a hangból) nem *A* jelentésképzés születik meg, hanem a félreértések során létrejövő önfelszámoló jelentéstöbbszöröződés. A szimbolikuson, a *fenotext*en át indított kérés a szemiotikus mag érzetével szól, és ezáltal felállítja azt a szülőcsatornát, melyen keresztül vissza lehet lépni a tagolatlan egységbe, a megnevezés béklyójának előttiségébe, az idő és tér felosztatlanságába, a *genotext*be. És akárcsak a Kalevalában, ezen a csatornán költőknek, költői szövegeknek lehetséges a ki-bejárás.

5. A hermeneutikus szem

A hermeneutikus szem figyelése a vers álló képeiből örökmozgó energiamezőt hoz létre előre nem látható szakadékokkal, ingoványos helyekkel. Nemcsak tartalmilag érzékeljük e mozgó szakadékokat, mocsarakat, de elnyelő terek vannak a vers egységei között: szakaszok, sorok, szavak, betűk között. Ezekbe a mocsarakba hull bele az olvasó értelemkereső figyelme, ahonnan korábban elsajátított manővereivel kerülhet ki, és haladhat tovább. A *suo* így lesz a befogadás állandó dinamikájában megnyilvánulni tudó Szöveg/Ige. A hermeneutikus szem a versben található helyeket olyan egzisztenciális értékhordozókká avatja, melyek a végtelen tér folyto-

nosságában a rituális helyeket jelképezik. A falu vagy mocsár állandóan váltakozó pontjai között nyílik meg az emberi élet véges ideje, e versben annak kinagyított, hangsúlyozott menete. A végső pillanatról szó nem esik. Miért? Ellentétben a finn irodalomban történt eddigi bemutatásoktól, e versben nem a gyerek***ről*** beszélnek, nem az ő anyja, vagy titkok meglesői szólalnak meg, hanem az mesél, aki***vel*** ez történik. A vers ezzel lép ki a történelem, a hagyomány vonalából, és szimbolikusan magára veszi a történet jelentéseinek újragenerálását. Ha rövid, ha hosszú az életének ideje, akkor is magából nyílik meg önmagán kívülre is. Az emberi egzisztencia kérdez rá önmagára, és ez a rákérdezés érzékelteti, hogy az archaikus, a modern és a posztmodern ember én- és világszemlélete alapvetően egységes problémán nyugszik. A probléma lételméleti: az én transzcendálhatóságának hite és/vagy kételye.

6. Összefoglalás

Riina Katajavuori Suo című versének jelentésteremtő diszpozíciója a finn közösségi térben kialakuló értékelési-értelmezési minták megkérdőjelezésére irányul. A fentebb felsorolt támpontok messze nem merítik ki a szöveg elemzése során megnyitható értelmezési irányokat. Nem boncolgattuk a szexualitás és hatalom kérdésköreit, nem beszéltünk az írás és a hatalom viszonyáról sem, kimaradtak a stilisztikai elemzés támpontjai, s a vers fordíthatóságára sem tértünk ki. Nem ágyaztuk be a vers képiségét és nyelviségét abba a paradigmaváltásba, mely az 1990-es években a finn költészetben jelentős fordulatot hozott. Ezt a finn váltást további összefüggésekben láttathatnánk egy egyetemesebb folyamatban, mely egyenes következménye a tömegkommunikáció által uralt korunknak. A fentiekkel inkább csak a verselemzés izgalmára, örömére, döbbeneteire kívántam ráirányítani a cikk olvasójának figyelmét, aki lehet, hogy ezután leül, és újra verseken töpreng.

Bibliográfia

VILCSEK Béla 2002. *Az irodalomtudomány „provokációja”*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

DOMOKOS Johanna 1997. Élő finn költők Klubja. *Tiszatáj* 51, 43–62.

KATAJAVUORI, Riina 1994. *Kuka puhuu*. Otava, Helsinki.

KIISKINEN, Jyrki 1999. Suokansan tarinoita. In Hakala, Kirsi (szerk.*) Suo on kaunis*. Maahenki OY, Helsinki. 103–107.

KRISTEVA, Julia 1974. *La révolution du langage poétique.* Du Seuil, Paris.

Domokos Péter
Budapest

A finnugor népek irodalmának fejlődési problémái♦

Mindannyiunk előtt köztudott, hogy a finnugor családban vannak régi és új írásbeliségű népek, léteznek a világirodalomba befogadott és elismert irodalmak, miként kevéssé ismert, sőt ismeretlen irodalmak is. Én az utóbbiakkal foglalkozom immár négy évtizede, az ő helyzetükről, perspektíváikról töprengek a továbbiakban.

A finnugor nyelvcsalád ún. „kis lélekszámú" vagy „fiatal írásbeliségű" népeiről van szó. Egyiküknek sincs önálló államisága, a szakirodalomban ezért is „nemzetiségnek" nevezik őket.

Számuk (s ne kezdjünk most tudományos vitát erről!): tizenöt körül jár. Közülük a legnépesebb a mordvin: lélekszáma napjainkban 1 millió alá csökkent; a legapróbb a lív és a vót: tíz és ötven körüli becsült lélekszámmal. Hivatalos írásbelisége nincs mindegyiküknek, ún. irodalma (műköltészete) sincs, de mindegyiktől jegyeztek fel szövegeket, leírták nyelvtanukat, szótárak, szójegyzékek is segítik megismerésüket. Az egyetemes tudomány számára a finnugor nyelvcsalád a *legfeldolgozottabb*, a *legáttekinthetőbb*, mert minden tagja elérhető, még a kihalt finnugor nyelvekről (pl. a kamasszról) is megbízható adatok állnak rendelkezésre. Nem kis dicsősége ez a finnugor érdekű tudományoknak.

Miért érdekesek és figyelemre méltóak ezek az adatok? Csak rövid választ adhatok. A világban jelenleg még beszélt három–ötezer nyelv száma rohamosan csökken, nyom nélkül tűnnek el ausztráliai, afrikai, dél-amerikai ún. „kis nyelvek", amelyek lejegyzésére, megörökítésére mind-

♦ Az előadás a IV. Finnugor Világkongresszuson (2004-ben) hangzott el, nem kifejezetten szakmabelieknek, finnugristáknak szánva. Kapcsolódik a rendezvény fő témájához, amelyet utóbb Pusztay János professzor „Nyelvével hal a nemzet" című könyvében (2006) is megjelentetett. Sajnos mit sem vesztettünk a kérdés aktualitásából. — Ez a szöveg másutt még nem jelent meg.

máig nem fordított figyelmet a tudós világ. Pótolhatatlan kincsek vesznek így el nap mint nap a szellemi glóbuszról — mindörökre.

E szomorú tények után mi mondható el a finnugorokról? Őseik hatezer éve együtt éltek még, egy nyelvet beszéltek. Az elmúlt évezredekben fokozatosan szétváltak, legalább harminc kisebb-nagyobb önálló egységre, közösségre tagolódtak, s noha már nem értjük meg egymást, mindannyiunk nyelve *gyökerében* finnugor maradt. Bizonyítható tény s egyben csoda ez! Sokfelé költöztünk szét ezer és ezer kilométerre egymástól, számos más nyelvű néppel keveredtünk. Legtöbbünkkel a történelem sem bánt kesztyűs kézzel, mégis megmaradtunk.

De ideje az irodalomról szólni, az ún. kis lélekszámú finnugor népek irodalmáról. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az említett népek csaknem mindegyike hosszú évszázadok óta Oroszország területén él. Számos más nyelvű nemzetiséggel együtt vészelték át a cárok uralmát, háborúit, a földesurak, a hivatalok és a pravoszláv egyház gazdasági és szellemi elnyomását, a nyílt russzifikációs törekvéseket. Átélték a több mint hét évtizedes szocialista-szovjet időszakot is, s így érkeztek el a harmadik évezred küszöbére, a most alakuló modern Oroszország állampolgáraiként, nemzetiségeiként.

Úgy jutottak el a máig, hogy még mindig őrzik anyanyelvüket, hagyományaikat. Az elmúlt száz évben megteremtették irodalmukat, jelentős költőket és írókat neveltek, a nemzeti tudományok alapjait is lerakták. Mindez akár különleges adottságuknak is mondható, tulajdonítható. Ez a csoda azonban inkább a kitartás és a hűség eredménye. Azt is el kell ismerni (s ez a vélemény nyilván sokak tetszését nem nyeri el), hogy az orosz uralom mindenkori képviselői között is számosan voltak, akik nem akadályozták, sőt segítették a nemzetiségi célok elérését. A hatóságok is tettek olykor bizonyos engedményeket. A szovjet korszak a rémségek mellett juttatott bizonyos kereteket, lehetőségeket a nemzetiségi lét megőrzésére. Ne szemléljük tehát teljesen egyoldalúan a történelmet, s ahol a sok rossz között jó mozzanatot is megpillantunk, ne hallgassuk el!

Kelet-Európa népei mindannyian nagy örömmel és várakozással fogadták az ún. rendszerváltást, fordulatot, a szovjet rezsim megszűntét. Aztán eltelt közel húsz esztendő, és nagyon sokan érzünk — mindenütt e tájon — csalódottságot. Az ún. globalizáció, de főként a piac (a piac, a piac!) mindenek fölébe kerekedik. A tudomány, a szellem, a művészet, az

irodalom mintha naponta teret vesztene. S úgy érzékelem, Oroszországban is, s még inkább az itt élő finnugor népeknél (de más, tehát nem finnugor nyelvű kis nemzetiségeknél) is.

Az irodalom szó ikertestvére az olvasás. Ha anyanyelvemen írok, anyanyelvi olvasóközönségre számítok. Hogy írni és olvasni tudjak anyanyelvemen, ahhoz saját (nemzetiségi) iskolák, tanárok szükségesek, s nemcsak kis falvakban, hanem a fővárosokban is. Mostanság a nemzetiségi hivatalokban, az utcán, az üzletekben, a járműveken alig hallani a helyi nyelvet. Ijesztően csökken a nemzetiségi nyelvű kiadványok száma, példányszáma; újságok, folyóiratok szűnnek meg, fokozatosan csökken a nemzetiségi adások időtartama a rádióban és a televízióban. Még betiltásról is hallottam. A mari nyelvű *Kudo* miért nem Joskar-Olában, miért egyebütt jelent, illetve jelenik meg? Híres költő, író, tudós barátaim gyermekeinek többsége nem beszéli már anya-apanyelvét, sőt sokszor megtagadja, szégyelli is. S mindezt nagyon nagy sajnálattal az utóbbi több mint tíz esztendőben kell megállapítanom. Tapasztalataim frissek: 1989-től többször jártam Mariföldön, Hanti-Majszijszkban, Udmurtiában, Karjalában, a Komi Köztársaságban. És, mint ismeretes, a komi-permjákok a közelmúltban beszavazták, bekérték magukat a Permi Kormányzóságba. Talán anyagi okokból? (A komi-permják irodalom erőteljes és sajátos leágazása volt a komi-zürjén irodalomnak, amely ilyképp igen komoly vérveszteséget szenvedett.) Ezek után, ha őszinte vagyok, kevés biztatót mondhatok. Egy-két jó tankönyvről, enciklopédiáról, klasszikusok szép sorozat-kiadásairól szólhatok. De milyen a jövő? Mindenütt vártam legalább három-négy-öt új nevet, fiatal szerzőt, több füzetnyi, esetleg kötetnyi verset, prózát – persze nemzetiségi nyelven. Keveset találtam. Ami viszont nagyon örvendetes: egyre több nép fedezi fel eposzait, s adja ki anyanyelvén és oroszul is. (Az erza, moksa és orosz nyelvű *Masztorava*, a mari és orosz nyelvű *Jugorno* nagyszerű alkotások, reményt keltőek.)

Mi történt, mit lehet tenni?

Nem akarom elhinni, hogy ennyi százévnyi hűség, kitartás, ragaszkodás, tevékenység után rokonságunk feladja a harcot, elveszti kedvét és erejét, s ilyképp a megmaradás esélyét. De ezt nem az oroszok veszik el tőlük, maguk e népek vezető emberei sejtik, vélik (félik) a kis kultúrák, saját nyelvük perspektívátlanságát. Náluk nagyobb nemzeteknél is megfigyelhető

már ez az átkapcsolási, lemondó tendencia, váltás az „új" világnyelvekre, s az „egyenkultúra" rágógumijára. Az önfeladás roppant veszedelmes, a „vesszen a provincia" nézete – túl a vészen – *ostoba* is. Méltatlan elődeinkhez! Ezt a következményt azonban a nagyoknak, az uralkodó, döntő helyzetben levőknek is fel kell ismerniük, s rögtön határozottan cselekedniük. Hisz voltaképp ők is veszélyeztetettek. A globalizáció étvágya kimeríthetetlen, lassan egyetlen nyelv kalapja alá sorakozik a teljes világ.

Oroszország e tekintetben még kulcspozícióban van. Nemzetiségi térképe egyedülállóan színes, gazdag, s e kis közösségek (köztük a finnugorok) még azonosak önmagukkal, nyelvük, szokásaik, irodalmuk különleges, egyedi. Megismételhetetlen értékek tömbje az anyaország, Oroszország és az egész emberiség számára. Képviselői többnyire még ősi, eredeti területeiken élnek, de hagyományaik őrzése — a rendkívüli nagymértékű és rohamos idegen betelepülés következményeként — egyre problematikusabb. Tényleges szakadék alakult ki az utóbbi időben apák és fiúk között, a nemzedéki határ (az anyanyelvtudást illetően például) valahol a negyvenedik év táján húzható meg. A mentőkötél odadobására többüknél a mai nap az utolsó pillanat. Medveéneket vagy sorséneket egyre kevesebb manysi vagy hanti származék tud már előadni.

Naiv filológusként úgy vélem, hogy a mai Oroszország nagy lehetősége a nemzetiségi kérdés helyes kezelése és korrekt megoldása. Ha ezt megtenné, rászolgálna a világ bámulatára. Mindössze azt kellene felismernie az orosz államnak és hivatalainak, hogy országuk nem csupán természeti kincsekben gazdag s szinte kimeríthetetlen, hanem szellemi, kulturális javakban is. A ritka fémekhez, drágakövekhez hasonlatosak a kultúra számára a kicsi nemzetiségek, nyelvek. Az elviselhetetlen antikultúra, a fokozhatatlan mennyiségű, szórakoztatásra készülő televíziós és internetes szemét után a jövő reménysége, a tiszta emberség forrása lehet a sok kis közösségnél megőrződött ezer éves hagyományvilág, s mindennek könyvekben is létező dokumentációja.

Ha ezt fel- és elismerné, törvényileg, anyagilag is támogatná és őrizné a központ, akkor további hosszú létben és fejlődésben is reménykedhetne az egész finnugor közösség. S minderről nagy elégedettséggel és elismeréssel szólna a világ előtt, az Európai Parlamentben a három EU-tag finnugor nemzet (az észt, a finn és a magyar) képviselete, támogatva és segítve a nemzetiségi politikában ilyképp mintává váló oroszországi eredményeket.

P. s. Az Oroszország elnökétől kezdeményezett 2007-es Szaranszki Finnugor Fesztivál ténye s megvalósítása – a rengeteg fenntartás, fanyalgás és bizalmatlanság ellenére – kelthetnek azonban picinyke kis reményt a napról napra fokozódó globális reménytelenségben.

Dukkon Ágnes

Nyelv és gondolkodás gyakorlati és elméleti kérdései Apácai és Tótfalusi programjában

A téma gazdagsága lehetővé tenné, hogy igazán tágas határok között tekintsük át a magyar nyelvűség követelményének tudatos érvényesítését, programszerű megjelenését, ám vizsgálódásainkat elsősorban a 17. századi magyar irodalomra korlátozzuk, rövid kitekintéssel az időben előtte lévő és utána következő folyamatokra. Nyelvi reformmozgalmak már a középkori Európában kezdődnek: pl. a spanyol a 12–13. században, az olasz a 13–14. században, Dante és Petrarca tudatos nyelvprogramja nyomán; a francia, az olasz mintájára a 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben. Szótárak készülnek, írók és nyelvművelők foglalkoznak a stílussal, helyesírással, a népnyelvi és irodalmi változatok egybecsiszolásával. A reformáció hozza magával Európában, s így Magyarországon is az anyanyelvű irodalom és az írásbeliség elterjesztésének egyre sürgetőbb igényét, melyhez szükségszerűen kapcsolódik a fordítás kérdése, a Biblia megszólaltatása vulgáris nyelveken, s vele együtt a nyelvtanok írása is. Elég csak Sylvester János Újszövetség-fordítására és a hozzá kapcsolódó stilisztikai tanulmányára utalnunk, vagy a 17. század elejéről Szenci Molnár Albert zsoltárfordítására s ennek előszavára, hogy az anyanyelvűség tudatos, programszerű képviseletét lássuk. A század végén pedig Tótfalusi Kis Miklós *Apologia Bibliorumában* figyelhetjük meg azt a nyelvi tudatosságot, amelyben már a felvilágosodás korának gondolkodásmódja, nyelvszemlélete sejlik föl: a gyakorlati alkalmazás igényén (a jó műfordítás előfeltételein) túl a nyelvi problémák elméleti aspektusai, a nyelvben benne rejlő törvények, a normativitás fontossága foglalkoztatják a szerzőt.

A barokk, de még inkább a klasszikus Európában a nyelv kérdése lényegileg másként jelenik meg a kor íróinál, gondolkodóinál, mint a megelőző századokban. A nyelv és tudás összetartozásának fölismerése indítja el a tudománytárak, enciklopédiák írásának terveit, hogy a reneszánsz zárt körben működő, zárt körnek szánt tudományosságával szakítva kilépjen a nagyobb nyilvánosság elé. Foucault *A szavak és a dolgok*

című könyvében foglalkozik a klasszikus kor nyelvről és megismerésről, nyelvről és tudásról kialakított nézeteivel, Diderot, Rousseau, D'Alembert gondolatait is idézve. Témánkhoz azok az eszmefuttatásai kínálnak érdekes elméleti hátteret, amelyek a tudományokról, mint jól megalkotott nyelvekről, a beszéd, a fölvilágosítás és a tudás azonos nagyságrendjéről, a kritikai viszonyulás megjelenéséről szólnak. *„A nyelv nem a gondolkodás külső megnyilvánulása, hanem maga is gondolkodás."*[1]

Apácai Csere János *Encyclopaediája* nézetünk szerint kiválóan alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk a nyelvi tudatosság kérdését, továbbá az egyes tudományágakhoz megalkotott nyelvi köntös milyenségét, a szótalálásban megfigyelhető leleményességét vagy máskor sutaságát, a fogalmi gondolkodás és a kép egymáshoz való viszonyát. A róla szóló irodalom, a régebbi és újabb kiadások jegyzetei, kísérő tanulmányai (Erdélyi János, Kremmer Dezső, Bán Imre, Benkő Lóránd, Voigt Vilmos) a forráskritikai és eszmetörténeti szempontok mellett vizsgálják az *Encyclopaedia* nyelvét is, bár nem egyenlő mértékben, s szinte mindegyik kutató megállapítja, hogy igazából ezt a kérdést az irodalomtudomány nem dolgozta fel rendszeresen, vagy legalábbis van még mit tenni Apácai nyelvi teljesítményének alaposabb föltárásában.[2]

Erdélyi János szavai különösen jól megvilágítják a bennünket érdeklő problémát, a *magyarítás* lendületét, merészségét, vagyis a korabeli tudományos ismeretek minden ágát anyanyelvre átfordító igyekezetét: *„Egyébiránt alig van épületesebb oldala Apácai egész példányszerű munkásságának, mint épen a nyelvi oldal. […] S minő nyelv az? Olyan, hogy idegen nyelv nem állhatott meg átfordítás nélkül előtte; s ez az, mi egyszer valóságos csuda, sőt több: merény."*[3]

---

1 Michel Foucault, A szavak és a dolgok, Budapest, 2000. 100.

2 A legújabb, Apácairól szóló kiadványok egyike: *Apáczai Csere János emlékezete,* szerk. Kovács Sándor Iván, kiad. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004. A kötet 350 év Apácai-irodalmából, s a 2003. nov. 13-án megrendezett *„Cogito ergo sum"* konferencia előadásaiból ad közre változatos anyagot. A régi és újabb tanulmányok szerzői közül többen is érintik Apácai nyelvalkotó, nyelvújító vállalkozását.

3 Erdélyi János, *Filozófiai írások,* kiad. T. Erdélyi Ilona, Budapest, 1981, 190.

A következő megfigyeléseket tehetjük az *Encyclopaedia* szövegéről: a történeti, etikai és teológiai témák kifejtésekor (Kilencedik, Tizedik, Tizenegyedik rész) könnyebben gördülnek mondatai, szókincse kevesebb „saját alkotást" tartalmaz, mint a logikai, matematikai, fizikai jelenségek leírásakor – amit szinte mindegyik méltatója, elemzője megállapít. Ennek oka abban rejlik, hogy már járt úton halad: a magyar nyelvű prédikációs és hitvitázó irodalom a 17. század közepére a nyelvet alkalmassá tette arra, hogy bonyolult gondolatokat árnyaltan fejezzen ki az író. Ezek a fejezetek Apácai művében mind a szintaxis, mind a lexika tekintetében a leginkább egységesek. Azonban itt is megjelenik az a körülírásos beszédmód[4], amelyet nagymértékben alkalmaz az elvont tudományok és a természettudományok bemutatásakor. Például a teremtés magyarázatáról:

„…az Isten teremtett először egy kimondatatlan nagy elegy-belegy[5] testet, mely minden ékesség nélkül és setétséggel béborítva volt"[6].

A „káosz" szót tehát magyarul több szóval tudja csak visszaadni.

A gonosz (mala) lelkiismeret különféle megnyilvánulásait nagyon szemléletes, láttató erejű szóképekkel érzékelteti. A latin szavak helyett a következő magyar kifejezésekkel él: *tompa* (hebetata), *elájult* (stupefacta), *bélyeges* (cauterizata) *„amely se egyképpen, se másképpen, se nagy, se kicsiny bűnben fel nem serken; amely az olyanokban találtatik, akik a megvilágosíttatás után magokat megint a bűnben buborékolásra adták"*.[7] Az alliteráció és maga a

4 Tótfalusi Kis Miklós a körülírásos fordítást lehetőség szerint kerülendőnek tartotta. Az *Apologia Bibliorum* első részében, az *Epistola Apologetica*-ban fejtegeti az általa követett elveket, így a legmegfelelőbb, az eredetihez legközelebb eső szó kiválasztását, a fogalmi tisztaságot, pontosságot. Tótfalusi Kis Miklós, *Apologia Bibliorum, Kolozsvár, 1697.* Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford. Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács Kiadója, Budapest, 1985.

5 Az „elegy-belegy" kifejezés a 18. században a Streibig-kalendáriumokban a'mindenféle', 'tarkabarka', 'vegyes' jelentésben szerepel. Közreadja Szilágyi Ferenc, *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Budapest, Magvető, 1983.

6 Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia*,.Kiad., bev. , jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1977, 429.

7 Apáczai, 1977, 434.

kép – *„bűnben buborékolás”* – igazi költői lelemény, Dante pokolbeli bűnöseit idézi szemünk elé, pl. a Hetedik énekben, Babits Mihály fordításában:

S szólt a jó mester: „Lásd fiam, e tóban
szenved, akin erőt vett a harag;
és bizonyosra veheted valóban,
hogy még több nép sóhajt a víz alatt;
s szemünk megmondja, bárhova figyeljünk,
hogy sóhajukból buborék marad.”[8]

A matematikai és természettudományos részekben Apácai nehezebb feladat előtt állt, mert előbb meg kellett alkotnia azt a metanyelvet, amelyen el tudja mondani a szükségesnek tartott ismereteket. A 19. vége óta történtek kísérletek matematikai és fizikai műszavainak szakmai szempontú vizsgálatára (Szily Kálmán[9]), kicsit később filozófiai terminológiájának értékelésére is (Kornis Gyula[10], Kremmer Dezső[11]), majd Bán Imre átfogó, összehasonlító vizsgálatai tárnak föl alapvető eszmetörténeti és nyelvi kérdéseket. Monográfiájában értékeli az említett kutatók tudománytörténeti megközelítéseit s közread igen részletes szószedetet az Apácai által magyarított kifejezésekből.[12]

Mi most csak arra vállalkozunk, hogy néhány példán megfigyeljük, hogyan birkózik a körülírásos fordítás, vagy a tükörfordítás módszerével, továbbá, hogy a képszerű, „költői” megoldások mikor bukkannak elő.

A legszárazabb a logikai rész: Apácai minden latin kifejezést, terminus technicust magyarul ad vissza, s ettől a nyelvi purizmustól válik nagyon nehezen követhetővé a mai olvasónak; a „túlságosan lefordított szöveg” inkább eltakarja, semmint feltárja a benne rejlő értelmet. Például:

---

8 Dante Alighieri Összes Művei. Szerk., utószó: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1965, 577.

9 Szily Kálmán, Adalékok *a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Összegyűjtött írások,* Budapest, 1898., uő: *A magyar természettudományi nyelvről*. Természettudományi Közlöny, 1910

10 Kornis Gyula, *A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése,* Magyar Nyelv, 1907, 101–102, 193, 196.

11 Kremmer *Dezső, Apáczai Csere János*. Budapest, 1912.

12 Bán Imre, *Apáczai Csere János*. Budapest, Akadémiai kiadó, 1958, 361–364.

„1. Az állató ok az, amiben valami áll. 2. Ez az egész tevő okot általhatja, és ő szerzi azt a tulajdon lételt, mely akarminek is vagyon a felett a köz természet felett, mely a tevő októl vagyon. 3. Sok dolognak lehet azon szerző és tevő okjok, de azon állatójok nem lehet."[13]

Vagyis az „állató ok" a *forma*, a „tevő ok" a *materia*, a „szerző ok" pedig az *efficiens*, mai terminológiával a ható ok.

Érdemes összevetnünk ezt a magyarítási kísérletet egy 20. század végi példával, a magyar informatikai szaknyelv kísérletezéseivel:

„A változó értéke az őt létrehozó burokhoz [shell] *tartozik, de nem adódik át a burok gyermekeinek." „Az engedélyek és a tulajdonos között szereplő egész szám a láncszemek száma: mindegyik láncszem az i-bögre mutat, mindegyik láncszem egyformán fontos"*[14] [i-bögök = inodes, i-node, information node].

Az informatikusok körében ma már a fenti szövegrészlet ugyanolyan archaikus, *purista* fordításnak hat, mint Apácai kísérlete, hogy minden terminus technicust magyar szóból képezzen. Az 1987-ben magyarul kiadott informatikai szakkönyv érdekes példa a legújabb időkben lejátszódó, elsősorban technikai nyelvújítás dinamikájára: a nyelvi kísérletezés, tudatos szóalkotás és a spontán nyelvújítás együtt alakította ki azt az informatikai nyelvet, amelyet már nemcsak egy szűk, szakmai réteg használ, hanem a köznyelvbe is behatolt. És most is oly módon megy végbe ez a folyamat, mint régen: az erőltetett, „purista" szóalkotások kihullanak, s inkább az idegen tőből képzett, de mégis „természetesebbnek" ható kifejezések maradnak meg, a nagyon szellemes, találó magyarításokkal és a könnyen adódó tükörfordításokkal együtt.

A számtani és mértani fogalmak, definíciók magyarítása is hasonló nehézségeket vet föl: a latin kifejezések segítségével tudjuk csak „feloldani" Apácai hapaxait (ma legalábbis úgy tűnik, hogy sok kifejezést csak ő használt). A *„suta gömbölyeg"* (hengerpalást), a *„hegyes gömbölyeg"* (kúp) és az *„egybeszoríttatott lángszabású"* (prizma) képszerűen fejezi ki ugyan az adott formát, de nem lépvén ki Apácai *Encyclopaediájából*, olyan megkövült jel ma már, amelynek az értelmét valóban csak a latin nyelvű matematikai tankönyvekből lehet megtudni. Még néhány példát említünk a definíciók szemléltetésére:

---

13 Apáczai, 1977. 101.

14 B. Kernigham – R. Pike: *A Unix operációs rendszer*. Bp. 1987, 2. kiad.: 1992.

„A vonás igyenes avagy horgas [recta vel curva] … *A horgas vonás kerek, avagy görbe* [peripheria aut helix]. *A kerek az, amely mindenütt egyarányú messze vagyon a békeríttetett tágasságnak közepitől. Annak okáért lesz a vonásnak megfordítása által, egyik vége vesztég állván, s a más elébb-elébb tolyatván. A görbe (tekeres) az, amely az imígy-amúgy bekeríttetett tágasság közepitől nem mindenütt egyarányú messze vagyon* [hyperbola, ellipsis]".[15]

A fenti idézetben az *ellipszis* körülírása, az *„imígy-amúgy bekeríttetett tágasság"* a *káosz* magyarításának, a *„kimondatatlan nagy elegy-belegy test"*-nek az analógiáját követi, s a szövegnek ezek a tekervényes, időnként mulatságosan ható kifejezések sajátos, mondhatnánk, naiv bájt kölcsönöznek: érződik a szellemi erőfeszítés a latin szó magyarul mondásában, de azt láthatjuk, hogy ha másképp nem, akkor az adott mértani forma, vagy számtani művelet megnevezésekor a létrehozás folyamatát mondja el magyarul, s az lesz a dolog neve. Csak érdekességként idézem a Hérón-képlet – a háromszög területét az oldalhosszakból megadó formula – Apácai-féle leírását: *„A hosszúkának az egyenesszeghez való tekintetiből származik a Hero köz írója, mely oly végetlen ráma, ki egy, a kebelesen mozgadozó csigás horoggal megállíttatik."*[16]

Ugyanakkor érdemes fölvetni még egy szempontot, ha Apácai nyelvi teljesítményét vizsgáljuk: hogyan váltakozik nála a metanyelv (tehát a terminológia, a tudatosan az adott szaktudományra szabott nyelv) az irodalmi és beszélt nyelvvel. Azt ugyanis észrevehetjük szinte minden részben, hogy ebből a szempontból sem egységes az *Encyclopaedia* szövege, mert éppen a magyar nyelv képszerűsége – amelyet már Sylvester János is nagyra értékelt – idézi elő, hogy a hiányzó tudományos terminológia megalkotásakor a költői nyelvet hívja segítségül. Vagy pedig olyan szubjektív élmény leírásával teszi láthatóvá mondanivalóját, ami szintén nem a tudományos stílusra jellemző. Például *A földi dolgokról* (Hetedik rész) szóló fejezetben a jégvirág „tudományos" leírása:

„Mert midőn a pelhecskéknek azok a részecskéik a melegtől megerdesedvén (fogasodván) s osztán a hidegtől megfagylalódván, a levegőégben az ő tengelyök körül forognak, akkor azok némely fagyos és kiterjedt, azokat megérő részecskéktől körös körül mintegy megszőrösödnek, úgyhogy a hó szőrösnek lássék. […] Ha

15 Apáczai, 1977. 139–140, 168.

16 Apáczai, 1977. 153.

minden kicsid csepphez más hat, azokhoz hasonló cseppecskék adattatnak a felsőbb levegőégbéli mozgás által, és ha midőn azok egybefagynak, mindenikre egy-egy szőröcske vagy fogacska ragad, a hó csillag szabású lészen. Ezen úton-módon lesznek azok a gyönyörűséges virágok is, amelyeket én gyakorta nagy csudálkozással szemléltem az oly deszkákon, melyek valamely meleg üresség száján vannak, kikhez ékességgel verselőt soha emberi kéz nem írt s nem is ír."[17]

Az égi dolgokról c. részt az anyag legkisebb részecskéinek jellemzésével kezdi, s a *„secundum elementum"*, globuli aetherei megnevezésére az *„égi golyóbiskák"* szókapcsolatot választja, s a fény jelenségét a következőképpen írja le:

„Mert a világosság semmi sem egyéb, hanem az örvénybe legbelső és legkicsinyebb részecskéknek sebes forgások, melyek a körül lévő égi golyóbiskákot (kik az egész világot bétöltötték, és melyekből az ég állatja vagyon) igyenesen a kerület széne felé tolják".[18]

Amikor a színekről ír, akkor is a *„golyóbiskák"* terminus technicust alkalmazza, s azt figyelhetjük meg, hogy a meghatározások, definíciók gyakran mennyire „epikus" jellegűek: részletesen elmeséli a jelenséget, a megszemélyesítés költői eszközével élve. Ez a megoldás is arról tanúskodik, hogy nyelv és metanyelv egymáshoz való viszonya mennyire bizonytalan még a 17. század derekán.

Apácai nyelvteremtő munkájának beépülését viszont tanítványa, Bethlen Miklós *Önéletírásának* Elöljáró beszédében érhetjük tetten: negyven év távlatából hogyan bukkannak elő ugyanazok a szavak bizonyos fizikai jelenségek – a fény – magyarázásakor. A Tizenharmadik részben (*Az örökkévalóságról való képzelődés hibáiról*), Bethlen a végtelen nagy és a végtelen kicsi kiterjedésről beszél, a következőképpen:

„Az aer másként láthatatlan, de mikor a nap valamely kisded lyukon vagy nyíláson bésüt, ha oldalfélt állasz, szemeddel is meglátható apró fényecskemorzsáknak, pillangócskáknak, melyek atomusoknak neveztetnek a physica scholában, azoknak számtalan sokaságából álló nagy test, halom vagy rakás. […] És ami mindezeknél infinite nagyobb már, az ég, megszámlálhatatlan, amint a fizikusok

17 Apáczai, 1977. 223.

18 Apáczai, 1977. 175.

nevezik, aethereus globusoknak, égi, apró, tőhegynél is kisebb golyóbisocskáknak congeriese."[19]

Lukácsy Sándor egy mondat erejéig megemlékezik Apácai *Encyclopaediájáról* is, amikor az *„atomusok"* mint toposzok előfordulását vizsgálja tanulmányában. Azt olvassuk róla: „csak röviden és határozott állásfoglalás nélkül írt *»a testes dolgoknak igen apró része«*-ről."[20] Apácai valóban nem foglalkozik részletesen az atomisztika tanával; a részecskék, *„az égi golyóbiskák"* csupán a fényjelenség leírása szintjén fordulnak elő nála, tehát sem nem az ókorra visszamenő elmélet, sem pedig mint az ebből származó prédikátori, irodalmi toposz. A Bethlen Miklós-idézetből viszont már kiderül, hogy ő az atomisztika tanait és a toposzt is ismerhette a 17. századi prédikációs gyakorlatból és irodalomból, erre Lukácsy Sándor nagyon sok példát említ, de ugyanakkor a *„fényecskemorzsák"*, *„golyóbisocskák"* szavak egykori tanára, Apácai szóhasználatát idézik föl.

Apácai nem fejtett ki elméleti megállapításokat nyelvteremtő munkájáról, az *Encyclopaedia* előszavában azonban érinti a kérdést; talán nevezhetnénk spontán nyelvújításnak is azt, amit elvégzett. Az ő gyakorlatában a nyelv mint *formálandó anyag* és mint *eszköz* van jelen: *anyag*, amellyel neki még erősen küszködnie kell, hozzáidomítani az elvont tudományok fogalmaihoz, és *eszköz* a kor modernizációs igényei, törekvései kifejezésére.

A 17. század végén Tótfalusi Kis Miklós lesz az a személy, aki a Foucault által hangsúlyozott tudatosságot képviseli, amikor a nyelv működéséről beszél. Az *Apologia Bibliorumban* kifejtett nyelvtani, stilisztikai és a fordításra vonatkozó nézetei egy rendkívül átgondolt nyelvi programot mutatnak, az anyanyelv alkalmassá tételét tudományos és bölcseleti művek írására.[21] Munkája elején elődeit is felsorolja: Pázmány Péter, Szenci Molnár Albert, Gelei Katona István, Medgyesi Pál, Apácai Csere János példáját, akik *„a sok hibát és nyelvromlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet s panaszkodva a sok hiba miatt, elöl jártak a jó példával, hogy a*

19 Bethlen Miklós *Önéletírása*. S.a.r. V. Windisch Éva, Budapest, 1955. I. k. 70.

20 Lukácsy Sándor, *Egynéhány toposzról. Atomusok* = Isten gyertyácskái. Jelenkor kiadó, Pécs, 1994. 240.

21 Dukkon Ágnes, *Misztótfalusi Kis Miklós, az író és teológus* = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, 2001, 179–201.

nemzetet a gondos írott és beszélt nyelvhasználatra rábírják. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket".[22]

Ismerte Apácai *Encyclopaediáját,* mert amikor a birtokos szerkezet hibáiról ír, megemlíti, hogy Apácainál is találhatni elszórtan olyan eseteket, amikor pl. a több birtokos – egy birtok és a több birtokos – több birtok használata összekeveredik (az ő fiokat – filium suum, a fiaikat – filios suos). Tótfalusi azonban nem akar túl szigorú lenni a nyelvhasználat szabályozásában, úgy gondolja, óvatosan kell a megszokott rosszat kiigazítani, Ézsaiás próféta szavait idézve „Itt egy kicsi, ott egy kicsi", hogy a közönség vissza ne rettenjen a sok újítástól, javítástól.

Az *Apologia Bibliorumban* kifejtett nyelvfelfogás újdonsága, eredetisége abban látható, hogy a szerző milyen nagy jelentőséget tulajdonít a rendszeres szabályozásnak a nyelvtan területén.

Úgy gondolja, hogy csak a jól gondozott, korszerű nyelv alkalmas az elvont tudományok kifejezésére. Ebből a szempontból nézve ő is a nyelv *eszköz* mivoltát helyezi előtérbe. Amikor viszont a bibliafordítás problémáit részletezi, eljut arra a felismerésre, hogy a nyelv maga is gondolkodás. Minden nyelvnek vannak ugyanis csak rá jellemző idiómái, vagy olyan fogalmai, amelyek mélyen a nyelvet beszélő-teremtő-fenntartó közösség kultúrájából erednek s más nyelven nincs ekvivalensük. Mégis le kell fordítani, át kell tenni más nyelvre is ezeket a frazeológiai vagy fogalmi egységeket, s ehhez szükséges a befogadó nyelv, jelen esetben a magyar nyelv természetének, lehetőségeinek igen alapos ismerete, s nyelvtanának gondos – de nem merev – szabályozása. Ettől kezdve az anyanyelvi program megvalósítására irányuló törekvéseket nem tekinthetjük csupán grammatikai és stilisztikai kérdések megoldási kísérleteinek, hanem bölcseleti állásfoglalásnak: ha a nyelv egyúttal gondolkodás is, akkor nem mindegy, hogy mit tükröz, mit árul el rólunk; szellemünk erejéről tanúskodik-e, vagy épp ellenkezőleg.

Tótfalusi tudatos nyelvészeti munkássága nagyon közel jutott a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve kibontakozó nyelvi mozgalom alapelveihez. Az a többlet, amely Tótfalusi korában még nem volt időszerű: Kazinczynak és követőinek felfogása a nyelvről, mint *esztétikumról*, nem csupán *eszközről*. A magyar felvilágosodás nyelvi programjaiban megjelenik az

22 Tótfalusi, 1985, 236.

ízlésbeli kánonképzés, mely a magyar szépirodalom szolgálatára törekedett elsősorban, a választékosság, az árnyalatok kifejezése, az európai minták követése szem előtt tartásával.

Bibliográfia

APÁCZAI CSERE János: Magyar Encyclopaedia. Kiad., bev., jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1977

Apáczai Csere János emlékezete. Szerk. Kovács Sándor Iván, *Irodalomismeret*, kiad. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004

BÁN Imre: Apáczai Csere János. Budapest, Akadémiai kiadó, 1958

BETHLEN Miklós Önéletírása. Kiad. Windisch Éva, Budapest, 1955

Dante Alighieri Összes Művei. Szerk., utószó: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1965

DUKKON Ágnes: Misztótfalusi Kis Miklós, az író és teológus = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, 2001

Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából. Kiad. Szilágyi Ferenc, Budapest, Magvető, 1983

ERDÉLYI János: Filozófiai írások. Kiad. T. Erdélyi Ilona, Budapest, 1981

FOUCAULT, Michel: A szavak és a dolgok, Budapest, 2000

B. KERNINGHAM – R. PIKE: A Unix operációs rendszer. Bp. 1987, 2. kiad. 1992

KREMMER Dezső: Apáczai Csere János. Budapest, 1912.

KORNIS Gyula: *A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése.* Magyar Nyelv, 1907

LUKÁCSY Sándor: Egynéhány toposzról. Atomusok = Isten gyertyácskái. Jelenkor kiadó, Pécs, 1994

SZILY Kálmán: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Összegyűjtött írások, Budapest, 1898

Szily Kálmán: A magyar természettudományi nyelvről, Természettudományi Közlöny, 1910

Tótfalusi Kis Miklós: Apologia Bibliorum. Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford. Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács Kiadója, Budapest, 1985

Falk Nóra
Piliscsaba

A réntartás terminológiájának szemantikai vizsgálata és annak korlátai

1. A nyelvi ökonómia alapja, hogy minél több tárgy kap külön szavas kifejezést, önálló terminust, annál inkább megterheli a beszélő szómemóriáját, ugyanakkor annál egyszerűbb a mondat szerkesztése, a beszéd. Ezzel szemben minél több a többszavas lexéma, annál kevesebb külön morféma van a morfématárban, ám annál hosszabb, nehézkesebb a beszéd. Ily módon az egyes nyelvek akár elhelyezhetők is lennének egy képzeletbeli skálán, melynek végpontjain a fent jellemzett szintetikus és analitikus eljárás áll. A réntartás (északi) lapp (és finn) terminológiájának a nyelvi gazdaságosság szempontjait előtérbe helyező vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a lapp szókészlet ezen szegmense, a réntartás szakszókincse megközelíti a nyelvi kommunikáció ideális szintjét, amikor egy fogalomnak egyetlen terminus felel meg.

1.1. A következőkben Károly Sándor klasszikus, a szintetikus vagy analitikus eljárás és a nyelvi ökonómia viszonyát szemléltető gondolatait[1] felidézve, a számos lehetséges lapp nyelvű példa közül egyetlen egyet kiragadva kívánom illusztrálni a fenti megállapítást.

1.1.1. Károly Sándor szintén egy állatot (a lovat) hív segítségül. Károly szerint a legszintetikusabb az a nyelv, amely egy faj általános megnevezésén (*ló*) túl külön szóval jelöli annak hím (*csődör*) és nőstény (*kanca*) tagját, azaz amelyben a *ló*, a *csődör* és a *kanca* mint három külön, önálló lexéma, A, B és C elem ismeretes. Ugyan a memóriát ez terheli a leginkább, a beszéd szempontjából ez a legökonomikusabb.

Beszédben kevésbé gazdaságos az a (izolációs) nyelv, amelyben a *ló* mellett a *hím ló*, illetve a *nőstény ló* használatos a különböző nemű egyedek

1 Károly 1970

megnevezésére, azaz az A (*ló*) mellett B és C elem helyett „csupán" XA (*hím ló*) és YA (*nőstény ló*) létezik. Ez az eljárás kevésbé terheli a szótári memóriát, hiszen X ('hím') és Y ('nőstény') például más állatfajok esetén is alkalmazható.

Károly Sándor szerint a leginkább analitikus megoldás az lenne, amely a *ló* (A) mellett *A+affixum1* és *A+affixum2* elemeket használna a hím, illetve a nőstény ló megjelölésére. Történeti fejlődés szempontjából ez a legfejlettebb eljárás.

1.1.2. A lappok életében a rénszarvas a központi szerepet betöltő állat. A rének különböző szempontok (egyebek mellett kor, nem, testfelépítés, viselkedésbéli és testi jellegzetességek mint szín, agancs hiánya vagy megléte, mérete és alakja stb.) szerinti elnevezéseinek gazdagsága közismert. Hat éves korukig például évente más-más nevet viselnek, melyek többsége nem csupán az állat életkorára, hanem egyben a nemére vonatkozó információt is hordoz. A lpN *čearpmat* szó jelentése egy lapp beszélő (különösen egy réntartó gazda) számára 'második életévében lévő rén'. Amennyiben az állat nemét is ki kívánja fejezni, a *varek*, *varit* 'második életévében lévő hím rén' vagy a *vuonjal* 'második életévében lévő nőstény rén' terminust használja.

1.1.3. Csupán összevetésképpen: a lpN *čearpmat*; *varek*, *varit*; *vuonjal* terminusok finn nyelvi megfelelői szintén a szintetikusság legmagasabb fokán állnak (fi *kermikkä* 'második életévében lévő rén', *urakka* 'második életévében lévő hím rén', *vuongeli* 'második életévében lévő nőstény rén'; mindhárom szó átvétel a lapp északi nyelvjárásából (lpN)). Hasonlóképpen lapp eredetű a fi *vuorso*, *vuorsa* (< lpN *vuorsu*), azonban ebben az esetben az átadó nyelvbéli jelentés ('harmadik életévében lévő hím rén') szűkebb, mint az átvevő nyelvben használatos jelentés ('harmadik életévében lévő rén'). Amennyiben az átvevő nyelvben az átvett szó valamely központi szerepet betöltő fogalomkörbe tartozik, gyakran jelentésszűkülés következik be. A fi *peura* 'vadrén' szónak és több balti finn nyelvi megfelelőjének etimológiailag a lapp (lpN) *bæwrek* (SSA[2]), *beavrrit* (Sammallahti[3]) 'hosszú

2 Suomen sanojen alkuperä 1992-2000

3 Sammallahti 1993

lábú rén' felel meg. A valószínűleg balti eredetű főnévnek a réntartást mint alapvető megélhetési módot űző lappok nyelvében egy az átadó nyelvi jelentésénél specifikusabb, szűkebb jelentése alakult ki.

1.1.4. Természetesen nem csupán a rén korára és nemére vonatkozó példákat találhatunk a lapp nyelvben, ezúttal azonban – eltekintve a hosszas szólistától – mindössze három további szót említek meg:

lpN *ápmil* 'egyagancsú réntehén'
lpN *baggi* 'kis termetű rén nagy hassal'
lpN *báillat* 'az előző évben kasztrált, (de még) tanítatlan hím'

Optimális műszók: nincsenek szinonimáik, és elfogadott definícióval rendelkeznek. Mindez a réntartás szakszókincsének többi lapp (és részben finn) eleméről is elmondható.

2. E terminusok lexikográfiai feldolgozása – melynek része lehet egy lapp–finn–magyar „rénszótár" – nem kevés problémát vet fel. Egy terminus lexikográfiai megadása ugyanis három részből áll:

a) a terminus jele (egy szó vagy többszavas lexéma),
b) a jelölt fogalom meghatározó jegyeit megadó definíció,
c) a fogalom pontos megismeréséhez szükséges értelmezés, mely kiegészítéseket tartalmaz a definícióhoz.

Sok esetben az a) pontban megkívánt jel hiányzik a magyar nyelvből, hiszen – a magyarázatot a végletekig leegyszerűsítve – beszélői nem tartanak rént. A fogalmak nyelvi jelölőinek, a terminusoknak a rendszere kultúra- és nyelvfüggő, a különböző kultúrák kialakult fogalmi rendszereiben eltérések mutatkoz(hat)nak. Kultúrspecifikus jeltárgyak esetén (melyekben kifejeződik az adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, tehát melyek az egyik nyelvben léteznek, a másikban nem) úgynevezett nyelvi reáliákkal, más néven lefordíthatatlan elemekkel (nonekvivalens lexémákkal) találjuk szemben magunkat. Ilyenkor a lexikográfus lehetőségei a b) és a c) pontban leírtakra korlátozódnak:

referens híján hiányzik a magyar terminus, az összeállítható szótár értelmező szótár jelleget ölt.

2.1. A definíciók megfogalmazása során praktikusan olyan taxonómiát érdemes alkalmazni, amely lehetőséget nyújt a szóanyag egyfajta csoportosítására és áttekinthetőbbé tételére. Lexikológiai vizsgálati módszerként ilyen esetekben az onomasziológia, azaz a jelöléstan kínálkozik. Ez azt kutatja, hogy egy adott nyelvben hogyan, milyen szempontok alapján neveztek el bizonyos dolgokat, jelenségeket (a rénekre vonatkozó példát lásd fentebb). Ennek megfelelően az onomasziológiai szótárak nem ábécé sorrendben, hanem fogalmi csoportokra bontva tárgyalják a szókincset.

3. A réntartás szakszókincsének a jelentéstani vizsgálata során további nehézségek adódnak abból, hogy a szószemantika ismert elemzési módszerei itt nem alkalmazhatóak.

3.1. Az úgynevezett komponenses elemzés kiindulásául az a megállapítás szolgál, hogy a szemantikailag rokon értelmű, azonos szemantikai mezőhöz tartozó szavak jelentése közötti kapcsolat, illetve a jelentések közötti különbség leírható szemantikai jegyekkel. Az úgynevezett természetes kategóriák, tehát az állat- és növénynevek azonban nem írhatók le ilyen – a fonológiai megkülönböztető jegyek mintájára bináris (+ / - értékű) – szemantikai komponensekkel: könnyű belátni, hogy ehhez zavaróan sok, egyre bonyolultabb, aprólékosabb és önkényesebb jegyre lenne szükség. Korábban már érintettük ezt a problematikát: a rénbika és a réntehén egy-egy elnevezésében – ha erre szükség és szándék van – benne foglaltatik az állat korára és/vagy színére és/vagy testalkatára és/vagy agancsára vonatkozó információ is. Egy harmadik életévében lévő, két ágú agancsot csupán fejének egyik oldalán viselő réntehén például rendelkezhet az átlagosnál hosszabb lábakkal, melyek közül az egyik csüdig fehér színű, míg a többi lába, miként az egész állat, lehet szürkésfehér stb. Az apró részletek szemantikai jegyekkel való leírása nem segítené, sőt kifejezetten ellehetetlenítené a rendszerszerű összefüggések megvilágítását vagy ábrázolását.

3.2. A jelentésfelbontás (szemantikai dekompozíció) mint a komponenses elemzés egyfajta továbbfejlesztése elsősorban az úgynevezett relációs jelentésű szavak leírására alkalmas, kétargumentumú predikátumokkal. A rének elnevezései csupán néhány esetben fejeznek ki viszonyt (például 'idegen tehén által szoptatott borjú', 'idegen csordába tévedt rén'). A réntartás szakszavainak szemantikai vizsgálatára a jelentés egyargumentumú, tulajdonságot jelölő predikátumokra való felbontása sem alkalmas, ennek okait láttuk a komponenses elemzés kapcsán.

3.3. A prototípuselmélet szerint egy szó jelentése az ember kategorizálási képességén alapul. A természetes kategóriák mindegyike prototipikus példányok körül, a fokozatosság és a centralitás elve alapján szerveződik. A rénelnevezések kapcsán azonban lehetetlen „tipikalitási feltételeket" meghatározni; a prototípuselmélet sem alkalmazható tehát egy olyan szócsoport elemzésére, amely a precizitásáról és részletességéről nevezetes.

3.4. Az úgynevezett kétszintű (alap- és levezetett) szemantika fő célterülete a poliszémia és a homonímia. Mivel azonban a réntartás szakszókincsére sem a több jelentésű, sem az azonos alakú szavak nem jellemzők, ez a metódus sem alkalmas annak vizsgálatára.

4. A réntartás terminológiáját célzó szemantikai vizsgálat középpontjában tehát – a fentiek szerint – a jelentésváltozások (jelentésszűkülés és -bővülés) kell, hogy álljanak, melyek feltárásához a szóban forgó terminusok etimológiai vizsgálata is elengedhetetlen.

Bibliográfia

BIBOK Károly: Szószemantika: elméleti kérdések és elemzések. Szeged, 1994.

FÓRIS Ágota: A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. Magyar Tudomány 2006/6.

ITKONEN, Erkki – KULONEN, Ulla-Maija (főszerk.): Suomen sanojen alkuperä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992-2000.

KÁROLY Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

KIEFER Ferenc: Jelentéselmélet. Corvina, Budapest, 2000.

SAMMALLAHTI, Pekka: Sámi-suoma-sámi sátnegirji. Girjegiisá Oy, Ohcejohka, 1993.

Fejes László
Budapest

Az agglutinációról

Az uráli nyelveket az agglutináló nyelvek közé szokás sorolni, ugyanakkor az is világos, hogy ez a besorolás nem egyértelmű. Az ünnepelt a csaknem negyed századdal ezelőtt megjelent egyetemi doktori disszertációjában a magyar, a finn és az észt nyelvet vizsgálta – többek között – ebből a szempontból. Az alábbiakban ezt a vizsgálatot szeretném kiegészíteni néhány – tudtommal – új szemponttal (és más uráli nyelvek bevonásával), anélkül, hogy szorosan kapcsolódnék Havas Ferenc 1974-es gondolatmenetéhez.

1. A morfológiai típusok

Általában három morfológiai típust szokás megkülönböztetni: az izolálót, az agglutinálót és a flektálót. (A valamivel ritkábban, de így is elég gyakran emlegetett poliszintetizáló és inkorporáló típust az uráli nyelveket tárgyalva figyelmen kívül hagyhatjuk.) Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy ezekbe a típusokba egyfelől szerkezeteket, másfelől nyelveket szokás sorolni, ami két különböző dolog – ez azonban valódi problémát nem jelent, hiszen izoláló, agglutináló és flektáló nyelveket annak alapján különböztetünk meg, hogy túlnyomóan izoláló, agglutináló vagy flektáló szerkezeteket találunk-e bennük.

Izoláló szerkezetről akkor beszélünk, ha minden grammatikai elem önálló morfémát alkot, és minden morféma önálló szóba kerül, azaz ha a szavak egymorfémásak. Agglutináló szerkezetnek azt nevezzük, amikor minden grammatikai elem önálló morfémát alkot, de ezek a morfémák egy szóba komponálódnak (nem szükségszerűen „tartalmas” tővel: pl. a személyragozott névutókban csak grammatikai elemek vannak). Flektáló

szerkezetről akkor beszélünk, amikor több morfológiai kategória is egy morfémában kerül kifejezésre.[1]

Egy tisztán izoláló nyelvnek tulajdonképpen nincs is morfológiája, ezért ott nincs is értelme morfológiai kategóriákról beszélni. Egy tisztán agglutináló nyelvben a morfológia működését szakaszosnak képzelhetjük: a tövet, ill. a szükséges morfológiai kategóriákat egyenként is megadhatjuk. Ha pl. a komi *kar* 'város' szó többes dativusi alakjára van szükségünk, akkor megadjuk a morfológiának a *kar* tövet (*kar-*), a többes számot (*kar-jas-*) és az esetet (*kar-jas-ly*). (Valódi agglutinációnál a morfológiának azt sem kell tudnia, mi volt a megelőző és mi lesz a következő morféma, hiszen ugyanazt a morfológiai kategóriát mindig ugyanaz a morf fejezi ki. A morfológia tehát semmi mást nem csinál, mint összeragasztja a változatlan morfémákat: innen is a neve: *ragasztó*.) Ezzel szemben egy flektáló nyelvben egyszerre meg kell adni az összes szükséges morfológiai kategóriát: ha az orosz 'városoknak' szerkezetre van szükségünk, egyszerre kell megadnunk a számra és az esetre vonatkozó információkat, hogy abból megkapjuk a *городам* alakot.

Természetesen az uráli nyelvek morfológiája nem minden esetben a fent agglutinálóként leírt módon működik. Ha a *víz* szó valamely alakját próbáljuk meg a fenti módon legyártani, akkor már az első lépésnél elakadunk, hiszen a morfológia a következő morféma ismerete híján nem fogja tudni, hogy a *víz-* vagy a *viz-* allomorffal kezdje-e építeni a szót. Ha pedig egy magyar szó többes számú alakját kérjük, nem fogja tudni, hogy a *-k* vagy az *-i-* többesjelet illessze-e be, hiszen nem tudja, hogy következik-e utána személyrag.[2] Ezekben az esetekben csak fenntartásokkal mondhatjuk, hogy nem a morfológiára tartozik. Ha úgy képzeljük, hogy a morfológia után valamelyik másik nyelvtani modul (morfofonológia?)

---

1 Ugyanez a szintetikus–analitikus terminuspárra lefordítva: az izoláló nyelvek teljesen analitikusak, a flektáló nyelvek teljesen szintetikusak – az agglutináló nyelvek köztes pozíciót foglalnak el, mert a grammatikai elemeket egy szóba szintetizálják, de a szón belül a morfémák analitikusan fejezik ki őket.

2 Ugyanez fordítva is működik: amikor a kész szóalakot elemezzük, és az *-i-* szegmentummal találkozunk, már tudjuk, hogy amennyiben ez többesjellel, a szóban birtokos személyjel (vagy birtokjel) is lesz: azaz az *-i-* többesjel magában hordozza azt az információt is, hogy a szóalakban van Px.

végzi el a módosításokat, akkor máris azt feltételezzük, hogy a felszíni alak több lépcsőben jött létre, azaz van mögöttes alak is.

2. A felszín és ami mögötte van

A morfológai típusok megállapításánál látszólag a felszíni szerkezetet figyeljük. A tipológiai munkák igyekeznek távol tartani magukat bármiféle mögöttes szerkezet feltételezésétől (mögöttes szerkezetek feltételezése a generatív nyelvtanokra jellemző, a tipológia és a generatív nyelvtan pedig gyakran mint szembenálló nyelvészeti irányzatok jelennek meg a szakirodalomban, vö. Comrie 1981, 1–5, kevésbé élesen Croft 1990, 2), ugyanakkor valamiféle mögöttes szerkezetet – kimondatlanul – mégis feltételeznek. Amikor a törökről mint agglutináló nyelvről azt állítjuk, hogy mechanikusan ragasztja egymás után a toldalékokat, eltekintünk attól, hogy a toldalékok a magánhangzó-harmónia szerint illeszkednek, azaz tulajdonképpen azok mögöttes alakjára vonatkoztatjuk a mechanikus folyamatot.[3] Ha azonban ezt megtesszük, figyelembe vehetünk bonyolultabb morfofonológiai folyamatokat is.

Havas Ferenc említett művében (1974, 48, 65) úgy elemzi az észt paradigmát, hogy mind a nominativus, mind a genitivus ragja a zéró-morféma, de ezek más-más tőváltozathoz járulnak. Ha azonban tisztán a felszíni alakokat nézzük, egy ilyen megoldás aligha elfogadható: azt állítanánk ugyanis, hogy a különbséget két azonos elem jelzi, míg a két különböző elem különbsége lényegtelen, azaz a *jalga-Ø* és a *jala-Ø* között a különbséget a Ø-k, és nem az eltérő tőalakok mutatják! E felfogás mellett aligha lehet érvelni. Valójában arról van szó, hogy a két Ø nem ugyanaz a

3 A magánhangzó-harmónia fúziós jellegére Havas Ferenc is felhívta a figyelmet (1974, 52–53). A mögöttes alakokra hivatkozik akkor is, amikor azt állítja, hogy az *adsz* és a *mondsz* esetében a elkülöníthető a tő a toldaléktól, mert ezek „hasonulásos alakulatokként is felfoghatók". Csak a mögöttes alakra gondolhat akkor is, amikor amellett érvel, hogy pl. a finn *kaunii-lta tytö-ltä* 'szép lánytól' szerkezetben valódi egyeztetés helyett egyszerű ragismétlést találunk (1974, 73–75).

két Ø, csupán a két különböző elem (melyek közül az egyik mögöttesen is Ø) a felszínen mindig Ø-ként realizálódik.[4]

Az észtben (és elsősorban az északi szamojéd nyelvekben, de szórványosan más uráli nyelvekben is) a hangtani változások következtében olyan alakok jöttek létre, amelyek felszíni formáját nem lehet szegmentálni: pl. észt *tuba* 'szoba-SG.NOM' : *toa* 'szoba-SG.GEN'. Az ilyen váltakozások egy részét azonban vissza lehet vezetni bizonyos mögöttes alakokra: a *toa* esetében ez a TUBA-^{N}, ahol az ^{N} a genitivus végződése, mely a felszínen soha nem jelenik meg (az, hogy éppen N-nel jelöljük, annak köszönhető, hogy történetileg az *n*-ből származik, szinkrón szinten azonban ennek nincs jelentősége). Ebből az alakból szabályosan jön létre a *toa* alak: a fokváltakozás következtében a B kiesik (TUA^{N}), az egymás mellé kerülő magánhangzókból diftongus jön létre (TOA^{N}), végül az ^{N} törlődik (*toa*). A *linn* 'város' mögöttes alakja LINNA, melyből a tővégi A szabályosan törlődik, ha nem követi toldalék – a genitivus mögöttes alakja LINNA^{N}, melyből az ^{N} ugyan törlődik, de megakadályozza az A törlését, így a felszíni alak *linna* lesz.[5] A *kana* 'tyúk' mögöttesen is KANA, a genitivusa viszont KANA^{N}, ebben az esetben azonban a tőben semmilyen változás nem megy végbe, így a singularis genitivusi alak egybeesik a singularis nominativus alakjával. A mögöttes ^{N} elemzését nem csak a nyelv története igazolja, hanem az is, hogy az egy mássalhangzóból álló toldalékok ugyanazokat a váltakozásokat váltják (vagy nem váltják) ki, mint amelyeket az ^{N} kivált: pl. inessivus *-s*: *toas*, 'szobában', *linnas* 'városban', *kanas* 'tyúkban'. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fokváltakozást olyan esetragok is kiválthatják, amelyek formájuk alapján látszólag nem válthatnák ki: *-le, -ni* stb. Ezek elemzésére az egyedüli lehető-

4 Amikor a strukturalista irodalom bevezette a zéromorf, zérómorféma fogalmát, akkor nyilvánvalóan az volt az elképzelés, hogy a testes morféma hiányának is megvan a maga információhordozó szerepe. Egy szigorúan strukturalista keretben aligha lenne értelme azt mondani, hogy a zéromorf(éma) valamilyen tőhöz kapcsolódik. Nem mellesleg: egy ilyen megoldás túl erős eszközt adna a kezünkbe, hiszen az angol *go : went* párt is kezelhetnénk úgy, hogy múlt idő jele zéró allomorfként kapcsolódik a tő sajátos alakjához.

5 Ebben az alakban is van fokváltakozás, de ezt a helyesírás nem jelöli, és elemzésünk szempontjából itt lényegtelen.

ségnek az látszik, hogy ezekben is ^{N}-t feltételezzünk – és azt, hogy az ^{N} minden esetben törlődik – ami kétségtelenül nem elegáns megoldás. (Még akkor sem, ha történetileg igazolható, mint a *-ga* kapcsán, ahol valaha tényleg megvolt a genitivus *-n*-je, vagy kissé másképpen a *-le* esetében, ahol egy valaha megvolt mássalhangzóra tudunk hivatkozni. Ebben az esetben ugyanis az ^{N} már csak azt fogja jelölni, hogy a toldalék a „genitivusi" tőhöz kapcsolódik, azaz tulajdonképpen egy, a tőre vonatkozó információt kódolunk a toldalék alakjába, és nem valódi morfofonológiai információról van szó.) Kompromisszumos megoldásként mondhatjuk, hogy ezek esetében valódi flektálásról van szó, míg a genitivus esetében – legalábbis mögöttesen – agglutinációról. Mindenesetre a felszínen flektálónak tűnő észt alakok jelentős része – elemzéstől függően – visszavezethető mögöttesen agglutináló szerkezetekre, éppen ezért akár azt is mondhatjuk, hogy az észt kb. annyira agglutináló mögöttesen, mint a finn a felszínen (különösen, hogy a finnel szemben az észtben nincs magánhangzó-harmónia).

A fenti elemzés hátránya, hogy mögöttesen több fonémát kell feltételeznünk, mint amely a felszínen megjelenik. Az ^{N} ugyanis nem helyettesíthető az N-nel, mivel a szó végén állhat *n* (az egyes szám első személyű igei végződés ugyanis N), és ennek nem-törlődését nem magyarázhatjuk fonológiai szabályokkal. Sőt, már az is kérdés, hogy mi magyarázhatná az ^{N} törlését akár a szó végén is. Ha ugyanis fonológiai szabályt keresünk, tudnunk kell, miben különbözik az ^{N} az N-től, mi az a tulajdonsága, amellyel a törlését indokolja. Hasonló problémák több finnugor nyelvben előfordulnak, itt most három példát szeretnék bemutatni.

A magyar *-vAl*, ill. *-vá* esetragok *v*-je a hagyományos nyelvtanok szerint hasonul a tővégi mássalhangzóhoz. Ez azonban aligha tekinthető egyszerű fonológiai folyamatnak, hiszen pl. a határozói igenév *-vA* toldaléka nem hasonul. Technikailag persze kezelhető a kérdés úgy, hogy az esetragokban egy mögöttes ^{v}-t feltételezünk, de itt is hasonló problémákba ütközünk, mint az észt ^{N} esetében.

Némi hasonlóságot mutat a komi-permják többesjel viselkedése. Ennek alakja *-Cez*, ahol a *C* egy mássalhangzó jele: ez a tővégi mássalhangzóval azonos, ha pedig a tő magánhangzóra végződik, akkor vagy *j* jelenik meg a helyén, vagy semmi (Bartens 2000, 72). Ezt a viselkedést a CV-fonológiával lehet a legmeggyőzőbben modellezni: eszerint a többesjel mögöttes alakja egy kitöltetlen mássalhangzó-pozícióval kezdődik, mely vagy a legköze-

lebbi (szomszédos) mássalhangzó jegyeit veszi át, ha pedig ilyen nincs, akkor vagy az alapértelmezett hiátustöltő jegyei rendelődnek hozzá, vagy törlődik. (Más kérdés, hogy a hagyományos morfológiai típusbesorolás mit kezd olyan fogalmakkal, mint a kitöltetlen mássalhangzó-pozíció.)

Még bonyolultabb azonban az udmurt többesjel esete. Ennek alakja mássalhangzóra végződő tő után *-jos*, magánhangzóra végződő tő után *-os*. Ezzel szemben az udmurtra éppen az jellemző, hogy egy toldalék mássalhangzóra végződő tő után magánhangzóval, magánhangzóra végződő tő után *-j-*vel kezdődjön: azaz a mögöttesen magánhangzóval kezdődő toldalékok a magánhangzóra végződő tövekhez hiátustöltő *j*-vel kapcsolódnak. Ha tehát mögöttesen *-jos* alakot feltételezünk, a törlést nem tudjuk megmagyarázni, ha pedig *-os*-t, akkor sem a betoldást, sem azt, hogy a hiátustöltő miért nem jelenik meg. Marad tehát a *-*^{J}*os*, de ez sem lehet meggyőző: mi indokolná a *j* törlését ott, ahol szükség lenne rá, a megjelenését pedig ott, ahol nincs?

Mindhárom esetben úgy tűnik, hogy indokolatlan a fonológiában elhelyezni ezeket a folyamatokat, valójában a morfológiában van a helyük. Kérdés, hogy az ilyen jelenségek hogyan férnek bele egy agglutináló morfológiai modellbe.

Figyelembe kell vennünk viszont azt is, hogy bizonyos esetekben a felszínen látszólag igen önkényesen váltakozó (azaz flektáló szerkezetet tükröző) alakok mögöttesen inkább agglutinálónak tűnnek. Tipikus példa erre az izsvai komi, ahol ilyen szerkezeteket találunk: *lō* 'lélek': *lolyś* 'lélektől', *pyrōny* 'bemenni' : *pyrala* 'bemegyek', *sutny* 'állni' : *sūta* 'állok' (Bartens 2000, 48). Mindegyik váltakozás fonológiailag könnyen levezethető a *lol-, pyral-, sult-* mögöttes alakokból, és a fonológiai szabályok mindegyik esetben jól indokolhatóak fonetikai (artikulációs vagy percepciós) alapon.

A fenti esetekben tehát legalább két szintet különböztethetünk meg a klasszikus tiszta agglutináció és flexió között: az egyik esetben a tiszta agglutinációtól a felszínen eltérő alakok jól alátámaszthatóak fonetikailag indokolt fonológiai szabályokkal, a másik esetben technikailag ugyan levezethetőek, de fonetikailag nem indokolhatóak. (A tiszta flexió esetében a levezetésnek ilyen módjára sincs mód.)

3. Más kilengések a flektálás irányába

Tiszta agglutinációs szerkezetről beszélünk, ha egy szó több morfémából áll, a morfémák határa egyértelmű és alakjuk állandó. A morfémák határának egyértelműsége szükségszerűen azt is jelenti, hogy egy morféma csak egyetlen grammatikai kategóriát fejez ki – ellenkező esetben ugyanis éppen arról van szó, hogy nem tudjuk megmondani, hol a két kategóriát külön-külön kifejező morf határa. Minden uráli nyelvben vannak olyan jelenségek, amelyek nem felelnek meg ennek a képnek.

Rendkívül ritka ugyan az a jelenség, amikor a tő és a toldalék egyáltalán nem különíthető el, azaz amikor szupletív alakkal van dolgunk. Ilyen példa a komi *mort* 'ember' többes számú alakja, a *jõz* 'emberek'. A létige esetében a tő igen gyakran váltakozik, pl. magyar *vagy-, van-, vol-, le-, lev-* stb., finn *ole-, lie-* stb., udmurt *lu-, vyl-, val, vań* stb., komi *lo-, võli, em* stb. Ezen paradigmában az alakok egy részét akár szupletívnek is lehet tekinteni (elsősorban azokat, amelyeken nem ismerhető fel az alak megszokott végződése, vagy amelyek általában zéró morfémára végződnek, de az adott alak más alakok töveként nem funkcionál). A jelen időben bizonyos mondatszerkezetekben teljesen elmarad a létige, ha kijelentő módú jelen idejű mondatról van szó (komi, udmurt, mari stb.), vagy ha ilyen esetben harmadik személyű az alany (magyar) – más módban és időben a létige megfelelő alakjai jelennek meg. A (kopulaként használatos) létige paradigmáját tekintve ez olyan, mintha a paradigma megfelelő helyén szupletív zéró morféma állna.

A tő belsejében minden uráli nyelvben végbemehet valamilyen váltakozás (a magánhangzó hossza, minősége, kiesése-betoldása, mássalhangzó kiesése-betoldása, minőségének váltakozása, fokváltakozás stb.), ezek típusai, kondíciói és szerepei (szótár- és szövegbeli gyakoriságuk) nyelvenként erősen változhatnak. Nem minden esetben világos a tő és a toldalék határa. Az alábbiakban egy finn példát mutatunk be (a szavak jelentése 'gyerek','pohár', 'állomás','tyúk'):

SG-NOM	*lapsi*	*lasi*	*asema*	*kana*
SG-ADESS	*lapsella*	*lasilla*	*asemalla*	*kanalla*
PL-ADESS	*lapsilla*	*laseilla*	*asemilla*	*kanoilla*

Ezekben a példákban egyértelmű, hogy a *laps-, las-, asem-, kan-* szegmentumok a tövek részei, a *-lla* a singularis adessivus, az *-illa* a pluralis adessivus végződése. Hogy az ezek között az elemek között (illetve nominativusban a tő végén) megjelenő *-e-, -i-, -a-, -o-* a tő vagy a toldalék része, elemzés kérdése, és az elemzésben is az dönt, hogy melyik teszi lehetővé az egyszerűbbé leírást (ennek meghatározásában nagy szerepe van a megjósolhatóságnak: adott esetben a szóban forgó elemeknek a tőhöz sorolása tűnik a legkedvezőbbnek[6]). Mindenesetre bármelyik mellett döntünk, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a felszínen megjelenő alakváltozatok a környezettől függenek, és nem beszélhetünk egyalakú morfémák mechanikus egymás után történő ragasztásáról.

Az alakváltozatok nem csupán a fonológiai környezettől függhetnek, egyes esetekben morfológiailag is kondicionáltak. A fenti példasorban könnyen azonosítható volt a többes szám *-i-* jele. A finnben a függő esetek többségében valóban ez a többes szám jele (habár, mint a fenti példában látható, első látásra ez nem mindig egyértelmű, hiszen elképzelhető lenne, hogy a *laseilla* alakban az *-ei-*, a *kanoilla* alakban az *-oi-* szegmentumot tekintsük a többes szám jelének), a nominativusban a *-t* jelenik meg ilyen szerepben.

A finnben tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *-t* a birtokos személyragok előtt kiesik, így ebben az esetben a zéró a többes szám jele, azaz az egyes és a többes számú alak egybeesik. Mivel hasonlóan viselkedik a genitivus *-n* ragja is, a birtokos személyragos alakok gyakran grammatikailag poliszémek:[7] *ystävä* 'barát' : *ystäväni* 'barátom, barátaim, barátomnak

6 Mögöttesen a következő tőalakokat feltételezhetjük: *sonne-, lasi-, asema-, kana-*. A tővégi *e* szó végére kerülve és az *i* előtt kiesik, az *i i* előtt *e*-vé válik, az *a* pedig a szótagszámtól függően kiesik vagy *o*-vá válik.

7 Valójában arról van szó, hogy a mássalhangzóra végződő relatív tövek végéről a Px előtt kiesik a mássalhangzó. Testesebb (legalább két fonémából álló) toldalékok esetén ez csak egy testes (legalább egy fonémából álló) toldalékvariáns megjelenését jelenti, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok azonban zéró-morfként jelentkeznek. A törlést aligha tekinthetjük fonológiailag indokoltnak, hiszen pl. az *nn, ns* szekvencia minden pozícióban előfordul a finnben, megjelenik pl. a PxPl2 *-nne* és a Px3 *-nsa* ragjában is (ráadásul a nyelvek általában morfémahatáron több kapcsolatot tűrnek meg, mint morfémán belül).

a…' (a felszínen 'barát-SG.1', mögöttesen lehet 'barát-SG.NOM-SG.1','barát-PL.NOM-SG.1' és 'barát-SG.GEN-SG.1' is). A felszínen tehát ez az szerkezet aligha nevezhető agglutinálónak – mivel azonban minden mássalhangzóra végződő esetrag utolsó mássalhangzója kiesik a Px előtt, szabályos morfofonológiai jelenséggel van dolgunk, azaz mögöttesen nyugodtan beszélhetünk agglutinációról.

Egyes esetekben maguk a toldalékok is egyszerre több morfológiai kategóriát jelölnek. A fenti finn példákban a *-t* végződés nem csak a többes számot jelöli, hanem a nominativust is, hiszen más esetben nem fordul elő (a genitivus egyes alakjaiban ugyan azonosítható, de a genitivus ragjától ott sem különíthető el). Hasonlóképp a genitivus *-n* ragja is tulajdonképpen a singularis genitivus, és nem egyszerűen a genitivus toldaléka. A pluralis genitivus végződéseként az *-ien*, *-jen*, *-den*, *-ten*, *-tten* szuffixumokat különíthetjük el: habár ezekben felismerhetőek a máshol is azonosítható többesjelek, ill. a genitivus egyes számban megfigyelhető végződése is, a kettő összekapcsolódására vonatkozó szabályokat nem találunk, éppen ezért egységes toldaléknak kell őket tekintenünk.

Ha csak a felszíni alakot vesszük figyelembe, még több funkciót tulajdoníthatunk egy-egy toldaléknak. Testes többesjelet és esetragot nem tartalmazó birtokos személyragos alakokban a toldalékoknak tulajdonítjuk a szám és az eset jelölését is – így az *ystäväni* alakban a *-ni* a többes szám nominativus, ill. az egyes szám genitivus kifejezője is lehet, így három jelentést tulajdoníthatunk neki: 1. 'SG.NOM.SG.1', 2. 'PL.NOM.SG.1', 3. 'SG.GEN.SG.1'. Természetesen más alakokban, amikor a számot és az esetet testes toldalék jelöli: 4. 'SG.1'. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a teljes tárgyat a finn egyes számban a genitivusszal, többes számban a nominativusszal megegyező alakban fejezi ki.[8] A személyes névmásoknak azonban van önálló accusativusi alakjuk, és ez lehetővé teszi, hogy a finn névszók körében accusativusi esettel is számoljunk, és így az *-ni* jelentései mellé a 5. 'SG.ACC.SG.1',6. 'PL.ACC.SG.1' jelentéseket is felvegyük.

A *-ni* (és más Px-ek) viselkedése kapcsán további jelenségeket is figyelembe kell venni. A Px-ek sosem váltják ki a fokváltakozást (ezért klitikumszerű elemeknek is szokás tekinteni őket). Ha mögöttes formából

8 Bizonyos, itt nem részletezendő esetekben az egyes számban is a nominativusi alak használatos.

szeretnénk levezetni a felszíni Px-es alakokat, el kell döntenünk, mi megy végbe előbb: a fokváltakozás vagy a Px kapcsolására vonatkozó szabályok. A klitikumos elemzés azt sugallja, hogy előbb a fokváltakozás megy végbe: a *kota-nsa* 'sátra (sátor-SG.3)' esetében először végrehajtódik a fokváltakozás, majd a Px is beszótagolódik a szóba (ellenkező esetben **kodansa* lenne a végeredmény). Ha azonban a 'sátraim' szóalakot vizsgáljuk (mögöttesen: KOTA-T-NI (sátor-PL.NOM-SG.1), éppen az ellenkező következtetésre juthatunk: ha először a fokváltakozás megy végbe, és csak utána kapcsolódik a Px, akkor **kodani* az eredmény, nem pedig *kotani*.[9] Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy ilyenkor a *-t* többesjel vagy az *-n* genitivusrag mögöttesen sincs jelen: ennek viszont az mond ellent, hogy a testesebb ragok mindig jelen vannak, csupán a mássalhangzó esik ki a végükről: *kota-an* 'sátorba (sátor-ILL)', *kotaani* 'sátramba (sátor-ILL-SG.1)'.

Hasonló példa, hogy a permi nyelvekben az inessivus és az illativus ragjai birtokos személyragok mellett egybeesnek és olyan alakban jelennek meg, amelyben más környezetben nem fordulnak elő. Udmurt példát véve: *kar-yn* 'városban (város-INE)', *kare* 'városba (város-ILL)', de *kar-a-my* 'városunkban, városunkba (város-INE/ILL-PL.1)'. Ez ugyan aligha magyarázható morfofonológiai szabállyal, morfotaktikai szabályok bevezetése viszont aligha indokolt. Míg a finn esetében egy egyszerű kiesésről volt szó, itt vagy utólag kellene egy morfotaktikai szabálynak kicserélnie a teljes allomorfot, vagy a morfológiának előre kellene tudnia, milyen morféma következik. Hogy ez esetben mégis célszerűbb komplex morfémákról beszélni, annak még egy nyomós oka van.

Az agglutinatív modell feltételezi, hogy a toldalékok meghatározott sorrendben következnek egymás után. Néhány uráli nyelvben (mari, udmurt, komi deklináció, ill. északi szamojéd konjugáció) azonban előfordul, hogy bizonyos azonos kategóriájú morfémák eltérő sorrendben jelennek meg. Az udmurtból véve a példát: a genitivus ragja a birtokos személyrag után áll *nyl-yd-len* 'lányodnak a … (lány-SG.2-GEN)',ezzel szemben az instrumentalis ragja a birtokos személyrag előtt *nyl-yn-yd*

9 Nem foglalkozom azzal a lehetőséggel, hogy a Px kapcsolódásával járó különböző morfofonológiai jelenségeket különböző szinteken is elhelyezhetjük, sem azzal, hogy esetleg nem szabályrendezéssel (hanem pl. az OT keretein belül) ez az ellentmondás feloldható-e.

'lányoddal (lány-INSTR-SG.2)'. Az ilyen esetek kezelésére kétféleképpen járhatunk el: vagy külön szabályokat vezetünk be, amelyek meghatározzák a toldalékok sorrendjét – ami egyáltalán nem jellemző a hagyományos agglutinatív modellre –, vagy egységes toldalékokról beszélünk (*-ydlen* 'GEN.SG.2',*-ynyd* 'INSTR.SG.2',ill. a fenti példában *-amy* 'INE/ILL.PL.1'), ebben az esetben azonban egy szegmentum több grammatikai kategóriát fejez ki egyszerre, amely a flektáló, és nem az agglutináló szerkezetre jellemző.

A fenti példák mind azt mutatják, hogy az uráli nyelvek eltérnek a tisztán agglutináló típustól. Ez azonban nem jelenti, hogy flektálónak kellene őket tekinteni. A komi vagy az udmurt esetében például a többesjel mindig jól kiszegmentálható (még ha az udmurtban hangkörnyezettől függően különböző allomorfjai is vannak[10]). Egy tisztán flektáló nyelvben, de legalábbis paradigmában, mint például – a bolgár és a makedón kivételével – a szláv névszóragozás, egyáltalán nem tudjuk meghatározni, hogy mi a többes szám vagy a genitivus toldaléka, ezzel szemben a fenti finn példákban majdnem mindig felismerhető a genitivust kifejező *-n*, a többes számot kifejező *-t* vagy *-i-*, és egyes (jól meghatározható helyzetekben) a zérómorf (igaz, Px előtt az első kettő nem).[11] Ha egyes szegmentumokat úgy is kell elemeznünk, mint amelyek több grammatikai kategóriát is kifejeznek, mindig megjelenhetnek mellettük további kategóriákat kifejező morfémák, melyeknek helyzete szigorúan meghatározott, és amelyek jól elkülöníthetőek tőlük. (Más esetekben ugyan jól felismerhetőek, de helyzetük változó.) Az orosz névszóragozás tehát két irányban tér el a „finnugor átlag"-tól: flektáló vonása, hogy a szám- és

10 Ezzel szemben a permjákban nem csak a kezdő mássalhangzó váltakozik, hanem a toldalékvégi *z* is: ha toldalék követi, kiesik (akkor is, ha a toldalék magánhangzóval kezdődik: *ena god-de-ö* 'ezekben az években (év-PL-ILL)' – Batalova 1975, 127; idézi Bartens 2000, 72).

11 Az észt esetében kissé bonyolultabb a dolog. Az esetragok ugyan itt is felismerhetőek (a rövid illativus kivételével), de pl. a *puhas* 'tiszta-NOM' : *puhtas* 'tisztában (tiszta-INE)' esetében nem a végződés mutatja a különbséget, hanem a tő különbsége. Ilyen jelenség, ha ritkábban is, a finnben is előfordul: *suomalainen* 'finn-NOM': *suomalaisen* 'finn-GEN' – a hasonló észt alakban viszont nincs a felszínen elkülöníthető toldalék: *eestlane* 'észt-NOM' : *eestlase* 'észt-GEN'.

esetkategóriákkal semmiféle szegmentumok nem azonosíthatók; izoláló vonása viszont, hogy a birtokos kategóriáját nem integrálja a szóba (azaz az oroszban a birtokos nem is morfológiai kategória).

Elvben ezen a ponton bemutathatnánk egy statisztikát, amely illusztrálná, hogy az uráli nyelvekben egy-egy oszthatatlan szegmentum átlagosan hány grammatikai kategóriát (vagy „tartalmas jelentést") fejez ki, illetve hogy egy szóban hány morféma található: ez módot adhatna a vizsgált nyelvek egymás közötti, illetve más nyelvekkel való összehasonlítására. Egy ilyen statisztika elkészítéséhez azonban számtalan önkényes döntést kell hozni: ezt az alábbiakban három példával illusztrálom.

A komiban a *pi* 'fiú' többes száma *pijan*. Ebből a szerkezetből jól elkülöníthető a tő, viszont a többes szám jeleként a *-jan* egyedül ebben a szóban (ide értve a *pi* végű összetételeket) fordul elő. Az elemző önkényes döntése, hogy ebben az esetben a *pi* kiszegmentálhatóságára hivatkozva két morffal számol, vagy a *-jan* kiszegmentálhatatlanságára hivatkozva egymorfémás, szupletív alakkal.

Hasonlóan problémás az udmurt birtokos személyragos névszók tárgyesetének az elemzése. A végződések (némi egyszerűsítéssel) a következők:

	SG.#-NOM	SG.#-ACC	PL.#-NOM	PL.#-ACC
1	*-e*	*-me*	*-my*	*-mes*
2	*-ed*	*-de*	*-dy*	*-des*
3	*-ez*	*-ze*	*-zy*	*-zes*

Kérdés az, hogy elkülöníthető-e az accusativus végződése és a birtokos többes számának a jele. Az accusativus *-e* végződése néhány más szóban (elsősorban névmásokban) is megjelenik, így erre mondhatnánk, hogy elkülöníthető. Ekkor azonban többes számú birtokos esetében az *-s* szegmentumot kell a birtokos többes számának jelölőjeként kielemeznünk: ez azonban más alakokban nem fordul elő, sőt, már az is szokatlan, hogy a birtok személyére és számára utaló szegmentum közé másik szegmentum ékelődik: máskor el sem különíthetőek egymástól. Leghelyesebbnek tehát az tűnik, hogy a fenti elemeket oszthatatlan szegmentumoknak tekintjük – ebben az esetben azonban elveszik az az információ, ami a naiv szemlélő számára is világos: a *-d-* elem a második, a *-z-* elem a harmadik személyhez

kötődik, és hasonlóan (a singularis birtokos melletti nominativus kivételével) az *-m-* az egyes szám jelölője; továbbá hogy a birtokos többes számát az accusativusban az *-s* különbözteti meg az egyes számútól, a nominativusban az *-y* – az első személy kivételével, de itt is inkább az egyes számú birtokos jelölője tűnik szabálytalannak.

A harmadik példa a serkáli osztjákból származik, ahol a dualis jele a *-ŋən*, a pluralisé a *-t*, de a dualis a birtokos személyragok előtt *-ŋət-* alakban fordul elő. Itt történetileg arról van szó, hogy a pluralis jele analógiás úton behatolt a dualis jelébe. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor a *-ŋət-* szegmentumot két morfémának (egy *-ŋə-* dualisjelnek és egy *-t-* pluralisjelnek elemezhetjük: természetesen ebben az esetben a pluralis 'több mint egy'-ként értelmezendő, és nyilvánvalóan redundáns a dualis jele mellett). Másfelől – különösen arra hivatkozva, hogy birtokos személyrag híján a többesjelnek nyoma sincs – azt is mondhatjuk, hogy a *-ŋət-* egyszerűen a dualis jelének egyik alakváltozata, és egységes szegmentumnak tekinthetjük (vö. Schmidt 1978).

A számolásban további problémákat okozhat, hogy szegmentumnak tekintsük-e a zérómorfokat és/vagy a zérómorfémákat, vagy hogyan döntsünk a finn *ystäväni* 'barát-SG-NOM-SG.1' alak elemzésében: négy morfémával számoljunk (melyek közül egy-egy zérómorféma fejezi ki a számot és az esetet), esetleg hárommal (egy zérómorféma, mely egyszerre fejezi ki a számot és az esetet), vagy csak kettővel (ebben az esetben a toldalék a birtokos számán és személyén kívül kifejezheti a számot és az esetet is). Az elemzés szempontjából többféle döntést is helyesnek mondhatunk, viszont a statisztikában ezek eltérő eredménnyel járnának, éppen ezért a statisztikai adatok önmagukban a nyelvekről semmit nem mutatnának.

Összefoglalásként leszögezhetjük, hogy az uráli nyelveket aligha nyilváníthatjuk egyértelműen agglutinálónak – agglutináló tulajdonságaik leginkább a mögöttes szerkezetben érvényesülnek, a mögöttes szerkezet vizsgálata azonban kívül esik a tipológia területén. Ugyanakkor távol állnak az ideális flektáló és izoláló nyelvektől is. A nyelvek morfológiai tulajdonságainak számszerűsítése meglehetősen elemzésfüggő (ez a mögöttes szerkezet figyelembevételével hatványozódik), így egzakt módon aligha végezhető el. Azt azonban remélhetőleg meggyőzően tudtam demonst-

rálni, hogy a generatív megközelítésmód nem teljesen idegen a tipológiától, és a két megközelítésmód kombinálása gyümölcsöző is lehet.

Irodalom

Bartens, Raija, 2000. Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Suomalais-ugrialinen Seura, Helsinki.

Batalova, R. M., 1975. Коми-пермяцкая диалектология. Москва.

Comrie, Bernard, 1981. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology. Blackwell, Oxford.

Croft, William, 1990. Typology and universals. Cambridge University Press, Cambridge.

Havas Ferenc, 1974. A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Schmidt Éva, 1978. Északi osztják nyelvtani vázlat. Kézirat. Debrecen.

Fodor István
Budapest

Olmin dvor
(Megjegyzés az orosz őskrónika egyik helynevéhez)

A magyar őstörténet egyik becses, ám részleteiben egyáltalában nem könnyen értelmezhető forrása a kijevi barlangkolostorban valószínűleg Nesztor szerzetes által 1100 körül összeállított orosz őskrónika. Ennek forrásairól, szerkesztéséről, az orosz krónikacsaládban elfoglalt helyéről ma már a magyar szakirodalomban is alapos elemzéseket olvashatunk (Font 1996). Az alábbi rövid megjegyzésemben ezekre a kérdésekre nem térek ki, nem vizsgálom továbbá a forrás magyar őstörténetre vonatkozó részleteinek egészét, csupán egyetlen olyan problémáról ejtek szót – még itt is mellőzve a szakirodalom teljességre törekvő áttekintését – amely már V. Jagics és Hodinka Antal figyelmét is felkeltette (MHK, 370.; Hodinka 1916, 39). Nevezetesen az *Olmin dvor* helynévről van szó, amelynek értelmezése korántsem egyértelmű. Mindenek előtt lássuk magát a forráshelyet:

„6390. (882). Hadba indult Oleg, sok harcost víve magával … Amikor Oleg a kijevi hegyek alá érkezett, megtudta, hogy itt Aszkold és Dir uralkodik. Harcosait ladikokban rejtette el, másokat hátra hagyott, maga pedig a gyermek Igort magával víve érkezett hozzájuk. Ugorszkoje alá érkezett, elrejtette harcosait és Aszkoldért és Dirért küldött … És megölték Aszkoldot és Dirt, és felvitték a hegyre és eltemették Aszkoldot a hegyen, amelyet most Ugorszkoje-nek neveznek, ahol most Olmin udvarháza van. E sír fölé emeltette Olma Szt. Miklós templomát" (Ferincz István fordítása, Kristó 1995, 173–174).

Imént hivatkozott véleményében már V. Jagics összefüggést lát a Kijevben udvart tartó Olma és Árpád apja, Álmos vezér nevével („… Olmam, quo nomine … cum ducis ungarici Almi nomine conferebat"). Később Hodinka csupán utal erre a nézetre.

E helynév Álmossal való összekapcsolásának legrészletesebb történeti magyarázatát a nagy orosz emigráns történetíró, Georgij Vernadszkij szol-

gáltatta. Véleménye szerint 840 körül jelentek meg a kazárok Kijevben, amely fölött ezt követően – a kazárok és a magyarok közt létrejött megegyezés értelmében – a hatalmat a magyarok, illetve azok fejedelme, Álmos (oroszul: Olom) gyakorolta (Vernadsky 1959, 101; Vernadszkij 2004, 336).

A magyar történészek között nem alakult ki egységes álláspont ebben a kérdésben. Györffy György nem tartotta kizártnak e feltevést, továbbá Vernadszkij egy másik ötletét sem, hogy ti. Levedi fejedelem nevét a Don–Donyec vidékén helynevek őrzik (Vernadszkij 2004, 337). Ezeket még maga is megtoldotta azzal, hogy Kijev és Voronyezs környékén Ond és Bors vezér nevéből keletkezett helynevek is vannak. (Az utóbbiéból a régészetileg is megkutatott borsevoi földváré, Györffy 1990, 21–22)

A feltételezést elutasítók táborába tartozott Bartha Antal, aki ezt az udvarhelyet egy Olm vagy Olma nevű kijevi keresztény kazár főembernek „adta" (Bartha 1988, 365). Erdélyi István pedig egyszerűen kijevi bojárnak véli az illetőt (Erdélyi 1986, 49).

Kristó Gyula előbb lehetségesnek vélte Vernadszkij nézetét (Kristó 1980, 140), később azonban teljesen kizárta ezt a lehetőséget (Kristó – H. Tóth 1996, 21–24). Az utóbbi két szerző is különválasztja Olma alakját Álmosétól, hiszen ez utóbbi a IX. század végén nem alapíthatott templomot Aszkold sírja fölött, s véleményük szerint Olma kétségkívül kijevi illetőségű személy volt. Ez utóbbi ponton tehát Erdélyi véleményéhez csatlakoznak. Emellett hangsúlyozzák, hogy a semleges nemű Ugorszkoje melléknév nem lehet hegy, ilyen hegy Kijevben nem is volt, ráadásul az Álmos névből nem lehet Olmin birtokos jelző a keleti szláv hangtani szabályok szerint. (Ezt hangsúlyozta korábban Ferincz István is, l. Kristó 1995, 174; ezt az elutasító álláspontot vallja magáénak Font Márta is: Font 2005, 24).

1994-ben jelent meg M. Ju. Brajcsevszkij ukrán történész *Aszkold és Olmos* c. dolgozata, amely vagy egyszerűen csak elkerülte hazai szakembereink figyelmét, vagy pedig nem tartották említésre érdemesnek (Brajcsevszkij 1994). Pedig – véleményem szerint – a szerző néhány olyan szempontra mutat rá, amelyek legalábbis meggondolásra tarthatnak számot. Már dolgozata címéből is látható, hogy az *Olma* mellett egy *Olmos* alakot is feltételez, hangsúlyozván, hogy a keleti szlávban a magyar A hangból szabályszerűen O lesz, így e személynév igenis kapcsolatba hozható Álmos vezér nevével. Véleménye szerint Álmos udvara azon a hegyen

lehetett, amelyet a kijeviek később is Magyar Hegynek neveztek, vagy Aszkold sírhelyének (Aszkoldova mogila).[1] A kijevi „kagán", Aszkold a magyarok szövetségese lehetett, így ez az udvarhely is a 882 előtti években – a szerző szerint 860 és 882 között – állhatott itt, mielőtt a varég Rurik-nemzetségből származó Oleg kézhez vette Kijevet, a fontos kikötőhelyet.[2] Azzal kapcsolatban, hogy Olma templomot emelt Aszkold sírja fölé, Brajcsevszkij Tatiscsev adatára utal, amely szerint Aszkold keresztény volt, s a keresztségben a Miklós nevet kapta. Felvet azonban egy másik lehetőséget is: eszerint a másoló Olga nevét írta tévesen Olmának.

Mint e röviden bemutatott véleményekből is egyértelműen kitűnik, az őskrónika rendkívül tömör és ellentmondásos leírásából igencsak nehéz kihámoznunk az egykori valóságot. Ahhoz például, aligha férhet kétség, hogy az Olmin dvorra vonatkozó részt nem régi forrásokból vette át az őskrónika összeállítója, hanem a kijevi szájhagyományból. Ezért rendkívül nehéz a nyelvi változások szabályszerűségét nyomon követnünk, illetve azoknak döntő jelentőséget tulajdonítanunk. Az eseményeket és a lejegyzést ugyanis több mint két évszázad választja el egymástól, s ki tudja, milyen változatokat öltött ez idő alatt a magyar fejedelem neve a kijeviek

1 Ma itt áll a magyar honfoglalás 1100. évfordulójára készült emlékmű.

2 Oleg Kijevbe érkezésének az őskrónika által megadott 882-es évét igen sokan vonták kétségbe. Többek közt két angol szerző ellenérvként arra is hivatkozott, hogy Kijev a IX. század végén még nem létezett, az csak a X. század elejétől kezd kiépülni (Franklin–Shepard 1996, 111). A szerzőpáros azonban semmiféle bizonyítékot nem hoz fel állítása igazolására. Hasonlóan vélekedett Bóna István is, aki arra hivatkozott, hogy a kijevi faépületek dendrokronológiai vizsgálatai „…kivétel nélkül 901 utáni dátumot eredményeztek" (Bóna 2000, 23). Ezzel szemben az 1981-ben közzétett említett vizsgálatok eredményei: 887, 900, 901, 903 (vö, Tolocsko 2004, 105). Abban viszont kétségkívül igaza volt Bóna Istvánnak, hogy Novgorodból nem költözhetett délre, Kijevbe Oleg 882-ben, mivel akkor az „Új város" még nem létezett, csak a X. században kezdett kiépülni (Uo.). Létezett viszont a tőle mintegy 2 km-re lévő Rjurikovo gorodiscse, ahol a IX. század közepétől igazolható a megtelepedés (Noszov 1990, 147–166). A fenti állításokkal szemben tehát a régészeti eredmények nem zárják ki az őskrónika Olegre vonatkozó évszámát. E kérdés további irodalmáról l. még: Zimonyi 2005, 229–243.

ajkán, akik szintén különböző nyelveken beszéltek. Egyébként is úgy vélem, sokszor túlságosan radikálisan ragaszkodunk a valós vagy vélt nyelvészeti szabályokhoz még olyan korokban és körülmények között is, amikor szinte fogalmunk sincs az egykori nyelvi környezetről és a történelmi, településtörténeti körülményekről.[3] Ráadásul azt sem szabad felednünk, hogy az egykori krónikások korántsem ismerték oly kiválóan a nyelvi változások szabályait, mint mai kiváló nyelvészeink.

Jelen esetben is azt kell elsősorban megvizsgálnunk, mekkora a történeti valószínűsége annak, hogy a magyar fejedelem a körvonalazott időpontban udvart tarthatott a Kijev alatti hegyen. Sokan rámutattak már, hogy az itteni, a magyar népnév keleti szláv *ugri* alakjával kapcsolatba hozható helynevek nem a véletlen művei, hanem őseink itteni tartózkodásának az emlékei. Magam egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy ezek közé tartozhatott az Olmin dvor is. A kazár polgárháborút követően a IX. század közepe körül csatlakoztak a magyar fejedelemséghez a vereséget szenvedett lázadók, a kabarok. Nyilvánvaló, hogy ez megváltoztatta a korábbi kazár–magyar szövetségi viszonyt, méghozzá oly módon, hogy e kapcsolatok alaposan meggyengülhettek, s megerősödött a magyarok önállósága. Minden bizonnyal akkoriban őseink lakóhelyet is változtattak: a Don–Donyec vidéki szállásokról (Levédiából) nyugatabbra költöztek (Etelközbe), amiről Bíborbanszületett Konstantín tudósít. Az új haza keleti határa a Dnyeper mindkét partja lehetett, a nyugati pedig az Al-Duna–Dnyeszter–Prut folyók vidéke. A Dnyeper és Dnyeszter közti vidéken a települések nem mutatják pusztulás jeleit, tehát ez az átköltözés minden bizonnyal békés körülmények közt ment végbe. E településekre költözhettek a magyarság megtelepült, földművelő csoportjai is. A rombolás nyomai csak a IX. század végén ismerhetőek itt fel, ami bizonyára a 895-ös besenyő támadáskor következett be (vö. Kozlov 1991 – A szerző etnikai azonosítása bizonyára téves).[4]

---

3 Különösen szembetűnő ez a körülmény a *székely* népnévnek a volgai bolgár s.k.l. etnonimmal való egybevetésénél.

4 A magyar szakemberek egy része úgy véli, hogy Etelköz volt a magyarság egyetlen hazája a Don és az Al-Duna között, és Levédia csupán Levedi fejedelem szálláshelyét jelölte. Ha e feltevés igaz lenne, akkor a kazár birodalomban a magyarok jóval nagyobb terület urai lettek volna, mint maguk a kazárok, ami

A magyarság nomád gazdálkodást folytató közösségei bizonyára a kisebb-nagyobb folyóvölgyekben alakították ki szállásváltó útvonalukat (vö. Györffy 1970, 192–194). A későbbi mongol kori példák alapján feltehető, hogy Álmos fejedelem útvonala a legnagyobb folyó, a Dnyeper mentén vezetett, s nyári szálláshelyét északon, a fontos kikötő és kereskedelmi pont, Kijev mellett építette ki.

Végezetül még egy igen fontos érv szól e feltevés mellett, amit a történész és filológus szerzők – ki tudja, miért – vagy meg sem említenek, vagy nem értékelnek fontossága szerint. Ezek a régészeti leletek, amelyekről a múlt század eleje óta pedig igen sokszor esett szó a szakirodalomban. Kijevben és környékén (Csernyigovban, Gnyozdovóban) ugyanis számos olyan régészeti lelet került elő, amely igen közeli párhuzama a mi honfoglalás kori emlékanyagunknak. Ezek zömmel a katonai kíséret (a druzsina) sírjaiból származnak, elsősorban viseleti tárgyak (övveretek, veretes tarsolyok stb.), a lószerszám és a fegyverzet ékítményei.[5] Igaz, ezek a legtöbb esetben a honfoglalás utáni időre, a X. századra keltezhetők, tehát nem az ott tartózkodó magyarok emlékei. Mégis nagyon valószínű, hogy nem a Kárpát-medencei magyaroktól származnak, hanem helyi mesterek készítményei, akik a magyarokkal egykor közös hagyományokat éltették tovább.

A fent elmondottakkal nem arról kívántam meggyőzni az olvasót, hogy az Olmin dvor feltétlenül Álmos fejedelem szálláshelye volt. Csupán a kategorikus elutasítás ellen szerettem volna szót emelni, amit semmiképpen nem tartok indokoltnak és meggyőzőnek.

Végezetül az említett kijevi–magyar régészeti párhuzamok számát szeretném eggyel növelni.

Kijev legősibb városrészében, „Vlagyimir városában" 2002-ben Ivan Movcsan újabb X. századi fakamrás druzsinnyik-sírra lelt. Nemrég megjelent rövid előzetes közleménye (Movchan 2007) szerint a mellékletek közt kétélű kard, bizánci típusú oroszlános csat, tegez, abroncsos favödör, veretes tarsoly, tarsoly- vagy tegezfüggesztő és Bíborbanszületett Konstantín

abszurd feltételezés. Ehhez l. még: Fodor 2006, 104.

5 A legtöbb ilyen jellegű leletanyag közlése: Karger 1958. A Kijev tágabb körzetében előkerült leletek összevetése a honfoglalás kori magyar emlékanyaggal: Szpicin 1914; Arne 1914, 125; Fettich 1937, 72, 82, 86–94; Tagán Galimdzsán 1941; Fodor 1977, 87–101; Mesterházy 1990; Fodor–Diószegi–Legeza 1996, 59–65.

920-ban vert pénze volt. A szerző leközölte a veretes tarsolyt *(1. kép*), sajnos – véleményem szerint – aligha helyesen. Úgy vélem ugyanis, hogy e tarsoly a mi újfehértói típusú veretes tarsolyainkkal rokon, tehát alakja is valószínűleg azokéval egyezhetett *(2. kép.)*. A háromszög alakú szegélyvereteken belül talált négy kerek veret a zárószíj két oldalán helyezkedhetett el alul s fölül. Ennek a tarsolynak, úgy látszik, nem volt a keleten is általános rombusz alakú bújtató verete, hanem azt bújtatószíj helyettesíthette. A zárószíjat pedig fölül az övről lelógó mellékszíjhoz csatolhatták a végén lévő kis csat alapján ítélve. A zárószíjat végig veretek díszítették és szíjvég zárta.

Irodalom

ARNE, T. J. 1914: La Suède et l'Orient. Uppsala

BARTHA Antal 1988: A magyar nép őstörténete. Budapest

BÓNA István 2000: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest. (História Könyvtár. Monográfiák, 12.)

BRAJCSEVSZKIJ, M. Ju. 1994: Брайчевський, М. Ю., Аскольд і Олмош. *Археологія* 1994/1, 65–71.

ERDÉLYI István 1986: A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest

FETTICH Nándor 1937: A honfoglaló magyarság fémművessége. ArchHung XXI. Budapest

FODOR István 1977: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. (Archäologische Beiträge.) Szeged. (Acta Ant. et Arch. XX.)

FODOR István 2006: A régészettudomány történetisége. (A magyar őstörténet példáján.) *ArchÉrt* CXXXI, 89–114.

FODOR István – Diószegi György – Legeza László 1996: Őseink nyomában. Budapest

FONT Márta 1996: Az orosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Györffy György – Kovács László – Veszprémy László. Budapest, 119–129.

FONT Márta 2005: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 21.)

FRANKLIN, S. – SHEPHARD, J. 1996: The Emergence of Rus 750–1200. London – New York

GYÖRFFY György 1970: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *ArchÉrt* XCVII, 191–242.

GYÖRFFY György 1990: A magyar – szláv érintkezések kezdetei és Etelköz múltja. *Századok* CXXIV, 3–24.

HODINKA Antal 1916: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest

KARGER, M. K. 1958: Каргер, М. К., Древний Киев, I. Москва–Ленинград

KOZLOV, V. I. 1991: Козлов, В. И., Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII–начала XI веков н.э .(Балкано – дунайская культура.) Автопеферат кандидатской диссертации. Ленинград

KRISTÓ Gyula 1980: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest

KRISTÓ Gyula 1995: (Szerk.) A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.)

KRISTÓ Gyula – H. TÓTH Imre 1996: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. *Acta Historica* (Szeged) CIII, 21–28.

MESTERHÁZY Károly 1990: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria* XXV–XXVI (1989–1990) 235–274.

MHK: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest 1900. (Reprint: 1995.)

MOVCHAN, Ivan 2007: A 10th-century Warrior's Grave from Kiev. In: Kiev–Cherson–Constantinople. Ed. Aibabin, A. – Ivakin, H. Kiev – Simferopol – Paris, 221–223. Pl. 19–23.

Noszov, E. N. 1990: Носов, Е. Н., Новгородское (Рюрикого) городище. Ленинград

Szpicin, A. A. 1914:Спицын, А. А., Венгерские вещи X века в России. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, вып. 53. 107–110.

Tagán Galimdzsán 1941: Honfoglaláskori magyar sír Kijevben. *FolArch* III–IV, 311–313.

Tolocsko, P. P. 2004: Толочко, П. П., К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах*, 2. Киев–Харьков–Москва, 99–108.

Vernadsky, G. 1959: The Origins of Russia. Oxford

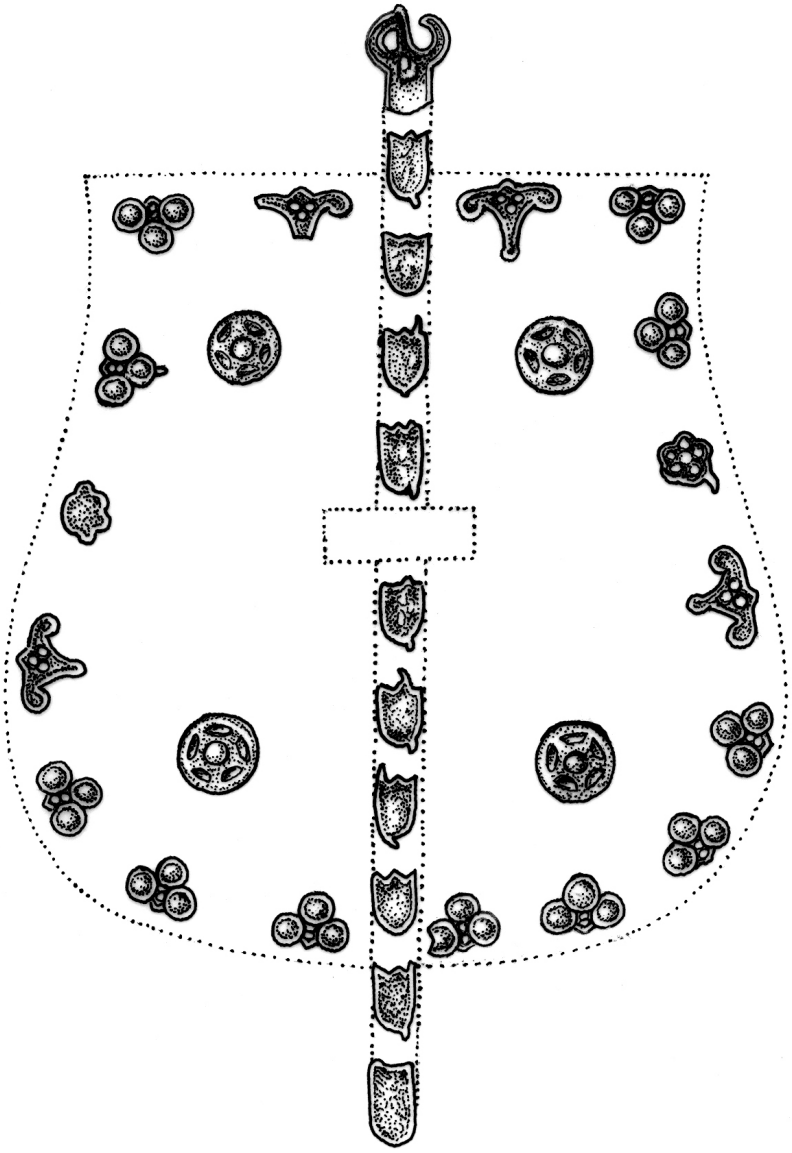
Vernadszkij, G. V. 2004: Вернадский, Г. В., Древняя Русь. Тверь–Москва. (= Vernadsky, G., Ancient Russia. New Haven 1943.)

Zimonyi István 2005: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. Budapest

1. kép

Tarsolyveretek a kijevi sírból. (Movchan 2007, Pl. 22)

2. kép
A kijevi tarsoly rekonstrukciója.

Глухов Владимир, Глухова Наталия
Йошкар-Ола

Этнические ценности в марийских собственных именах

В данной статье предлагается реконструированная система ценностей марийского народа, полученная на основе комплексного анализа личных имен.

Понимание имени как слова, имеющего форму и содержание, требует для его изучения системного подхода. Национальные личные имена, существовавшие столетиями на обширной территории, – это итог творчества многих поколений, прошедший проверку временем, поэтому они содержат в себе реальную систему этнических ценностей. Источником достоверности выводов должен быть статистический анализ как можно большего количества имен. Поэтому для достижения цели был проанализирован *«Словарь марийских личных имен»*, составленный С.Я. Черных. Однако для выявления ценностей не удалось использовать все имена, так как самые старые из них имеют очень широкий, размытый смысл или множество значений. Было проанализировано 7 525 имен из 16 120, приведенных в словаре С.Я. Черных (Черных 1995).

Известно, что ценность – это положительная или отрицательная значимость объектов окружающего мира для человека, группы народа, общества в целом, определяемая не их свойствами самими по себе, а их вовлеченностью в сферу человеческой жизнедеятельности, интересов и потребностей, социальных отношений. Это также критерии и способы оценки этой значимости, выраженные в нравственных принципах и нормах, идеалах, установках и целях.

Исходя из этого определения, алгоритм исследования включал в себя несколько этапов: 1) составление списка ценностей (результаты сочетания разных видов анализа); 2) оценка частотности их встречаемости в именах; 3) подсчет вероятностей их использования; 4)

ранжирование в порядке убывания частотности; 5) выделение четырех групп методом последовательной дихотомии по принципу простого большинства; 6) построение гистограммы вероятностей; 7) составление матрицы ценностей, 8) подсчет коэффициентов связности и противоречивости; 9) заключение и выводы.

После составления списка ценностей полученные данные занесены в таблицу (Табл.1).

Таблица 1

Распределение ценностей в марийских личных именах			
№	**Наименование**	**Количество**	**Вероятность**
1	Семья	1567	0,21
2	Здоровье (сила)	1113	0,15
3	Этика	560	0,074
4	Богатство	508	0,067
5	Род	503	0,066
6	Красота	440	0,058
7	Труд	302	0,04
8	Любовь	282	0,037
9	Молодость	269	0,036
10	Дружба	264	0,035
11	Время рождения	243	0,032
12	Место рождения	242	0,032
13	Ум, хитрость	216	0,029
14	Счастье	215	0,028
15	Власть	201	0,027
16	Пища	196	0,026
17	Религия	185	0,025
18	Речь	110	0,014
19	Почет	46	0,006
20	Свобода	38	0,005
21	Родина	25	0,003

Оказалось, что марийские имена содержат 21 ценностное понятие. В таблице представлены ценности самых разных видов: они поделены на четыре группы методом последовательной дихотомии по принципу простого большинства. Главную группу составляют пять ценностей, расположенных в следующем порядке: *семья, здоровье, этика,* заключающаяся в строгой иерархии моральных ценностей с акцентом на уважение старшего в роде; *богатство, клан*.

Прокомментируем *виды ценностей* в содержательном смысле.

Ценность *семьи* доказывается большим количеством имен, в которых присутствуют понятия, выражаемые лексемами: «дети», «сын», «дочь», «отец», «мать», «свадьба», «жених», «невеста», «рождение», «рост ребенка». Компонентами значения имени могут быть и названия других родственников (*Абяслу, Авгузя, Аввымай, Ергибай, Илбикеч, Тойвыкеч, Токави, Четяк, Чилбикеч, Чоча, Чочай, Чочий, Шабозяк, Шигача, Эвима, Эвуста, Эдай, Эмек, Эмекей*).

Вне семьи жизнь невозможна из-за суровых географических и трудных экономических условий (Смирнов 1991:91-119). Но благополучная семейная жизнь зависит от ряда условий, к главным из которых относятся *здоровье, сила*. Этот фактор выражается в именах лексемами «жизнеспособность», «резвость», «крепость», «богатырство» – качества, весьма необходимые при ручном труде. Они присутствовали в именах как пожелания. Характерные показатели таких имен: «батыр», «бек», «гават», «булат», «барс» и т.д. Могут встречаться и другие компоненты (*Елбарыс, Енгуат, Исанай, Пайбулат, Пайболдо, Сабилет, Сатур, Сулай, Сулбай, Тайбулат, Тайдемир*).

Для бесконфликтной жизни в семье или клане необходимы нормы и правила нравственного поведения. Поэтому *этика* оказалась одной из главных ценностей в жизни этноса. В это понятие входят: «миролюбие», «защита», «верность», «доброта», «смелость» (*ТМекче, Тыныскат, Тынык, Тыныш, Тынгабаш, Тыпаш*). Упоминаются также этические недостатки: «зубоскальство», «драчливость», «нескромность», «жадность», «трусость», «капризность», «буйность», «упрямство», «подхалимаж», «лень» и т.д. (*Алдурбай, Тупуй, Чормак, Шибай, Ялакай, Ямангул, Янгар*). В именах содержится неодобрение нечистоплотности

(*Авызяш, Арди, Пулак, Саптырай, Саптырий*). *Богатство* редко подразумевалось в денежном выражении, а часто как наследство для ребенка в виде земельного надела, домашнего хозяйства, изобилия хлеба и т.п. (*Киндубай, Кинебай, Кавнай*).

Личные имена показывают, что после семьи ближайшим окружением был *род* и *родственники*. Упоминаются более двух десятков тотемов, племен (*Томона, Томна, Упай, Урмак, Утис, Утиш, Ушмешер, Чапча*). Род ценен взаимопомощью, люди, не входящие в свой род, считались чужими. Это косвенно подтверждает выводы этнографов и историков о том, что сложившаяся этническая общность характеризовалась как этнолингвистическая группировка автономных племенных объединений (Козлова 1978:108) и что даже в IX-XI вв. закладываются лишь различия между этнографическими группами марийского этноса (Никитина 2005: 26).

В женских именах содержатся пожелания для девушек и женщин. К ним, в первую очередь, относится *красота*, которая ассоциируется со здоровьем, молодостью, белизной, чистотою (*Йылвий, Сайвина, Сайгалче, Секеви, Сульви, Сулкиви, Сыма, Сымави, Сыманай, Текави, Тексуло, Томай, Томей, Уацай, Увика, Эвий, Эпика*). Наравне с красотой содержатся *качества*, необходимые для работы и жизни (*Устави, Устанай, Успика, Хирсула, Хитриви, Чатка, Шипика, Шымавика, Шылдырви)*. Но есть имена, в которых упоминаются неряшливость, некрасивость, серость и бледность не только женщин, но и мужчин (*Пинеша, Сапай, Сапка, Сирик, Сирук, Рачаба, Шопий*). Рейтинг красоты достаточно высок, т.е. в марийских именах присутствуют чувство и восприятие прекрасного, удовлетворяющие требованиям этнической эстетики.

Еще одной ценностью, входящей в группу главных и вспомогательных ценностей, считается *труд*. Он всегда оценивается положительно как мастерство по видам занятий: кузнец, охотник, жнец, плотник, рыбак, лодочник и т.д. Всегда имеется в виду тяжелый физический труд (*Пашавай, Пашавек, Пашер, Пашачко, Пашара, Пашей*).

Содержание понятия *любовь* в именах не подразумевает сексуальных отношений, а выражается часто как любовь к детям. Дети в семье имели большое значение как одна из самых надежных гарантий на выживание в старости и продолжение рода (*Вечук, Вуланай, Съгаш, Тойбарис, Тогай, Тогерда, Тойдыбек, Тойдубек, Тойдяк, Томелей*).

Молодость ассоциировалась с силой и ценилась гораздо выше, чем старость. При этом молодые мужчины в семье считались ценным достоянием как эффективные работники. В именах достаточно распространено понятие *дружбы*, которая позволяла надеяться на помощь при тяжелой физической работе. Основа дружбы – соседство или одинаковость возраста; возможна в основном в пределах рода (*Тоган, Тоганаш, Тогас, Тогаш, Тоскей, Тоски*). И еще одним значением имени, входящем в группу вспомогательных ценностей, является *время рождения*. Оно фигурирует, предположительно потому, что дать ребенку имя трудно, так как дети рождались каждый год. Упоминаются периоды суток, дни недели, праздники, периоды года, виды сельскохозяйственных работ и метеорологические явления, фазы Луны. Время имеет небольшое значение, связано, в основном, с сельскохозяйственными работами *(Сетвай, Рыти, Темкеч, Тойсумат, Шиави, Шуматбай, Шуматпика, Эрвий, Эркул.*).

Можно перечислить еще ряд ценностей, которые, судя по частоте их встречаемости, относятся к группе редко используемых. К ним относятся: *место рождения* (характеризует ценность разных видов пространства. Наиболее часто встречаются: дом, двор, село, крепость, печка. И редко: пустырь, поле, лес, вода, река, дорога, море. Принадлежность к дому – главный признак ребенка: *Агави, Авынай, Акиней, Вета, Нурмик*); *ум, хитрость* (нужна обычная житейская сметка, особой изворотливости ума не нужно, так как кругом родственники, значительного технического прогресса нет, образование не доступно: *Усян, Турундан, Усмей, Шамяк, Шанговат, Шибрик, Шигада*. Упоминаются природные отклонения от нормы: наивность, глупость, тупость – *Кетеви, Путаш, Токлеч, Токмак, Тумак, Тумака*); *счастье* (высказывается как пожелание ребенку и включает в себя: праздники, удачу, веселье, согласие, мир и покой, подарки); *власть* (компоненты «*мурза*», «*сеит*», «*бек*», «*атаман*», окончание «*-он*» встречаются, по-видимому, только в семьях этих немногочисленных представителей власти. Судя по именам, стремление к власти для марийцев нехарактерно); *пища* (имеет очень низкий рейтинг. Голод вообще не упоминается, но встречаются термины, обозначающие полноту тела); *религия* (судя по словарю, в именах используется смесь мусульманских и христианских имен и языческих терминов, а также слова «домовой»,

«водяной», «черт» и «овда»); *речь* (характеризуется, в основном, негативно – как нытье, болтовня, хвастовство, лесть, крик, визг, плач и ворчанье); *почет* (подразумевает развитую социальную структуру, а ее нет, поэтому понятия почета в именах почти не встречается).

На основании проделанного анализа становится ясно, что главный смысл марийских личных имен заключается в обеспечении будущего существования семьи и рода в бесконфликтных условиях за счет здоровья, силы и богатства. Названные главные цели могут быть достигнуты при помощи любви, дружбы и труда молодых и красивых (здоровых) людей. Если эти цели достигнуты, то дополнительно неплохо быть умным и счастливым и добиться некоторой власти в своем обществе. Остальные ценности упоминаются мало.

Результаты исследования, занесенные в табл. 1, представлены на рис. 1 с аппроксимацией ступенчатой гистограммы ценностей экспоненциальной кривой.

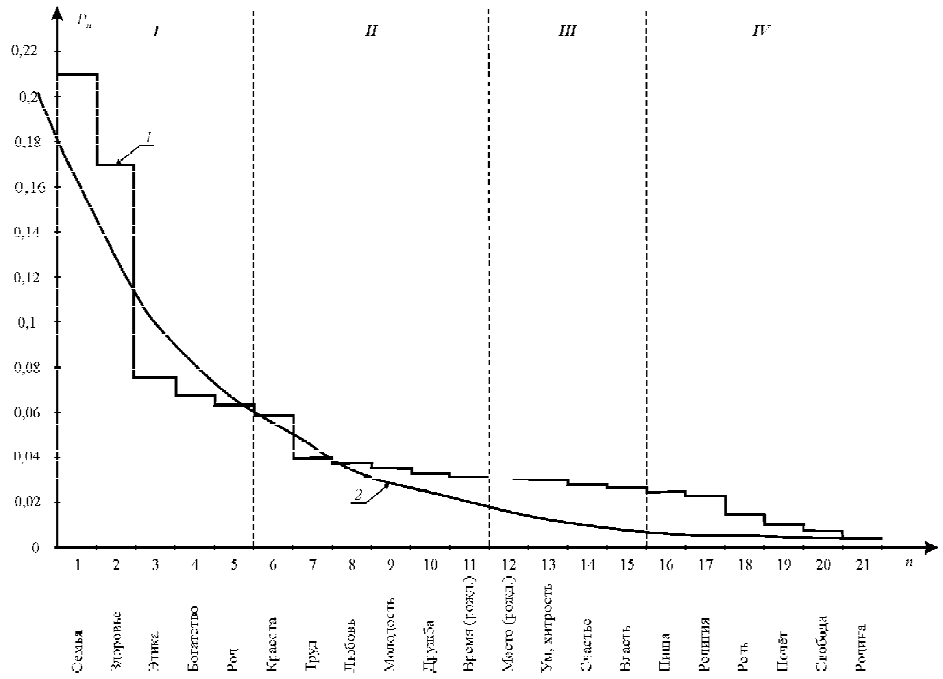

Рис. 1. **Гистограмма распределения вероятностей упоминания ценностей в марийских личных именах и ее аппроксимация экспоненциальной кривой.**

Аппроксимация носит гармоничный характер и позволяет найти завышенные, заниженные и гармоничные ценности. *Завышенные* – семья, здоровье, ум, счастье, власть, пища, религия. *Заниженные* – этика, богатство. *Гармоничные* – род, красота, труд, любовь, молодость, дружба, время и место рождения.

Результаты анализа гистограммы свидетельствуют о том, что марийцы чрезмерно полагаются на помощь семьи, родственников, не испытывают этических проблем и не стремятся к богатству.

В основном гистограмма хорошо соответствует экспоненциальной кривой распределения, что говорит о гармоничности системы ценностей в марийских личных именах в целом (с точки зрения легкости выбора).

При анализе различных систем возникает вопрос: насколько данная совокупность элементов является системой. Для ответа на него необходимо ввести понятие *идеальной* системы, в которой все элементы связаны непосредственно со всеми элементами хотя бы одной связью. Исходя из такой позиции, система определенно отсутствует, когда между элементами нет связи.

Если перейти на матричную интерпретацию полученной систему ценностей, то в клетках матрицы идеальной системы везде будут стоять единицы, естественно, с разными знаками – «плюс» и «минус». Отсутствие системы будет выражено нулями, т.е. отсутствием связей во всех клетках матрицы (См. Табл.2).

Таблица 2

Матрица главных и вспомогательных ценностей в личных марийских именах

	1. Семья	2. Здоровье	3. Этика	4. Богатство	5. Род	6. Красота	7. Труд	8. Любовь	9. Молодость	10. Дружба	11. Время (рождения)	$\Sigma(-1) + \Sigma(-1)$ стр стб	$\Sigma(\pm1) + \Sigma(\pm1)$ стр стб
1. Семья		1	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	7
2. Здоровье			0	1	0	1	-1	1	1	0	0	1	7
3. Этика				0	0	0	0	1	0	1	0	0	3[20]
4. Богатство					0	0	1	0	0	1	0	0	4
5. Род						0	0	1	0	1	0	0	3[20]
6. Красота							-1	1	1	1	0	1	6
7. Труд								0	1	1	0	2[21]	6
8. Любовь									1	1	0	0	7
9. Молодость										1	0	0	6
10. Дружба											0	0	7
11. Время (рождения)												0	0[20]

20 ☐ – здесь обозначает минимальное значение суммы, которая используется для вычисления коэффициента связности

21 ☐ - здесь обозначено максимальное значение суммы, которая используется для вычисления коэффициента противоречивости

На основании этого будет логично ввести *коэффициент связности (системности)* матрицы ценностей (КСМЦ), который можно записать так:

$$CCMV = \frac{(\text{row} - 1) + (\text{dmn} - 1)}{n(n-1)};$$

где в числителе находится сумма всех единиц по строкам и столбцам, а в знаменателе – число используемых клеток; n – порядок матрицы. Диапазон изменения КСМЦ от 0 до 1, при этом ноль означает отсутствие системы, единица – идеальную систему (все элементы связаны со всеми).

В матрицу записаны только главные и вспомогательные ценности, так как они составляют количественно 80,5% от всех рассмотренных 21 ценностей. Коэффициент противоречивости матрицы равен:

$$CIMV = \frac{(-1) + (-1)}{n(n-1)} = \frac{4}{11 \cdot 10} = 0{,}036;$$

где n = 11 – количество ценностей.

Наибольшую гармонию вносит «труд». Такое маленькое значение коэффициента противоречивости – 0,036 – говорит о прагматизме и мудрости создателей имен: в прошлом, давая имена своим детям, марийцы не желали ничего противоречивого и ненужного.

Рассчитаем коэффициент связности (КСС) системы ценностей в марийских личных именах, с учетом данных матрицы марийских главных и вспомогательных ценностей в именах. Он составит $56/11 \cdot 10 = 0{,}51$. Находясь в рамках линейных представлений о значении КСС, следует предположить, что это гармоничное значение между плохо и хорошо организованными системами.

Вычисление КСС дает возможность выявить лишние элементы в системе, при удалении которых КСС вырастет. Они характеризуются минимальными суммами единиц. В данном примере это: *этика, род, время рождения*.

Это означает, что система ценностей в именах будет более связной, если детям не давать имена, содержащие некоторые недостатки, присущие младенческому возрасту (плаксивость, капризность и пр.).

Ребенок вырастет, недостатки исчезнут, а имя останется. Присвоение ребенку имени, связанному с названием рода также несет в себе противоречие: имя должно быть личным по определению, а родовой признак должен добавляться к нему, но не заменять его. Имена, отражающие время и обстоятельства рождения (зима, утро, дождь, пурга и т.д.) также неудачны, так как не содержат ценностей, необходимых для роста и становления человека. Время рождения случайно, и нет необходимости помнить о нем всю жизнь.

Список использованной литературы

Черных 1995 = Черных С.Я. Словарь марийских личных имен. Марий ен лӱм-влак мутер. Йошкар-Ола: МарГУ, 1995.

Козлова 1978 = К.И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа. М.: Изд-во Московского университета.

Никитина 2005 = Т.Б. Никитина: Этногенез народа мари // Марийцы. Историко-этнографические очерки, Йошкар-Ола: 23- 28.

Смирнов 1991 = И.Н.Смирнов: Дореволюционная семья и ее быт //Межэтнические связи населения Марийского края. Йошкар-Ола: 91-119.

Riho Grünthal
Helsinki

Transitivity in Erzya Mordvin

To a very large extent transitivity is a universal category but, as with many other features, the way in which it is manifested is far from uniform. The diversity in transitivity in the Uralic languages suggests that, although they are genetically related, there is no fundamental similarity of such a type between transitive clauses in these languages that would exhaustively explain the characteristics of transitivity on the basis of genetic affinity.

More generally speaking, transitivity is a category that has is intrinsically related to human thought. According to Næss (2007: 1, 217) it belongs to the core of language and is perhaps among the most basic of linguistic categories, and therefore appears to be universal. Havas (2003: 41) emphasises the old age of object as a category and notes that it undoubtedly is older than that of the subject, for instance.

The structural foundations of transitivity may be sought in the opposition between transitive and intransitive, but this distinction is far from unambiguous, because a finite verb of a transitive clause, for instance, often shares the characteristics of an intransitive clause. However, it is assumed that the crucial property in defining a prototypical transitive clause is the maximal distinction from a prototypical intransitive clause (Næss 2007: 23–49). Nevertheless, the large scale of transitive clauses in Erzya demonstrates that in this particular case transitivity embeds a wide array of variation rather than a bicuspid opposition between transitive and intransitive.

Transitivity in the Mordvinic languages and especially in Erzya has been discussed recently mostly in terms of one of the core constituents, that is, either the verb (Alhoniemi 1996, Keresztes 1999a, 1999b, Molnár 2001) or the object (Alhoniemi 1991, Itkonen 1972), but more rarely as a semantic property that entails a larger entity (Salamon 1989). Zaicz (2003) presents a

concise overview of earlier statements on object marking and verb inflection in the Erzya transitive clause. Nonetheless, some earlier observations on Erzya syntax suggest that the clause structure is determined by a mutual dependence between the constituents. Similarly, it has been assumed that definiteness and the development of object conjugation have influenced object marking in the Ugric languages (Honti 1984, Kulonen 1999).

The current paper proposes that the case of object and the selection of conjugation type alone do not determine the way transitivity is expressed in Mordvinic. Furthermore, it can be assumed that the partiality of the object does not play such an important role as in the Finnic languages, although a suffix corresponding to the Finnic partitive is used to mark the object. And last but not least, the role of aspect is always important in expressing the character of the action, but given that aspect is not distinguishable morphologically or syntactically, it is only indirectly involved in the structure of a transitive clause. The discussion concerning the role of aspect would therefore imply a more careful analysis of semantic factors and language-specific changes (cf. Honti 1999, Kiefer & Honti 2003, Metslang 2001, Tommola 1986, 1987). Certain basic rules determine the main types of Erzya transitive clause depending on the definiteness of object and the nature of the process, but in general, there is a lot of construction-specific variation between low and high transitivity.

Transitivity in Mordvinic with respect to other Uralic languages

Typologically, the Uralic languages display three different main patterns in transitive clauses depending on whether the verb or object has clause-specific characteristics that affect the entire transitive clause. In principle, the Uralic languages mark morphologically the basic semantic property of the construction in one way or another and in some cases they even conceptualise more than one participant. Hungarian, Ob-Ugric and Samoyedic languages inflect the verb in an object conjugation, if the clause is transitive and, as a rule, display one object marking case (either the nominative or accusative) and the case of the object does not influence the

degree of transitivity. The Finnic languages display different cases of object depending on the semantic properties of the verb phrase. The Saamic and Permic languages and Mari do not share the more complex types of transitive clause and there is a more opaque relationship between the form of the object and the transitivity of the verb, although it must be noted that the eastern Saamic languages, especially, suggest a more complicated object marking system at an earlier stage.

A complexity of verb and object marking in a transitive clause is intertwined in the Mordvinic languages (Erzya and Moksha). They display both of the two complex transitive clause types that are attested in Uralic which are an alternating case of object and a differentiated verb inflection in a transitive clause. The form of the object depends on several nominal categories, whereas the form of the verb is either in the subject or object conjugation and depends on the degree of transitivity.

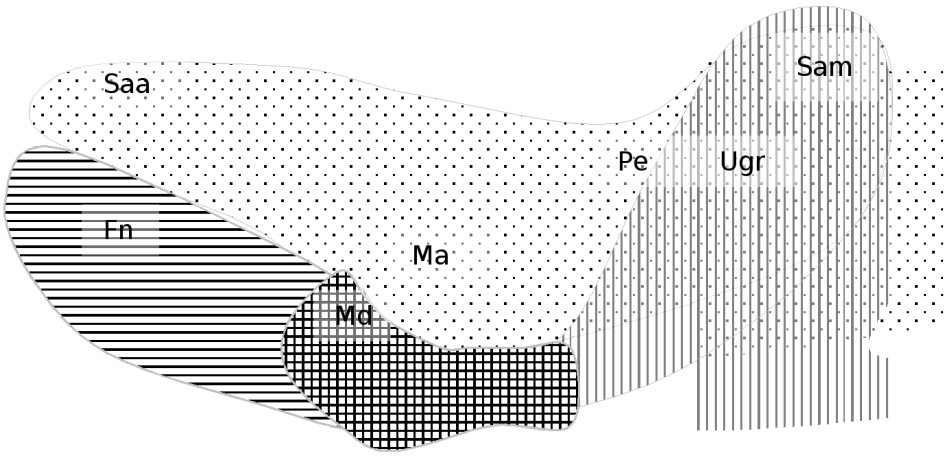

Figure 1. Morphological characteristics of transitive clause in Uralic languages. 1. languages that have a separate subject and object conjugation (Md Ugr Sam); 2. languages that as a rule display one case of object (accusative or nominative) (Saa Ma Pe Ugr Sam); 3. languages that may distinguish between high and low transitivity by means of case marking ((genitive-)accusative, nominative and partitive) (Fn Md). Abbreviations: Saa = Saamic, Fn = Finnic, Md = Mordvinic (Erzya, Moksha), Ma = Mari, Pe = Permic, Ugr = Ugric, Sam = Samoyedic

Semantics is largely considered the starting point for any study of transitivity. However, Kittilä (2002a) claims that semantic definition is not alone sufficient, because all structures that display transitivity are equally transitive. Aspect, for instance, is one of the most significant parameters of the transitive clause that only rarely causes difficulties for the definition of a basic transitive sentence, because imperfective sentences are always less transitive than perfective ones although still transitive. In fact, the definition of transitivity includes a wide array of structures that correspond to the semantic demands of a transitive clause. This is illustratively seen in the transitive clause of the Mordvinic languages that display a considerably larger selection of structurally divergent transitive clauses than other Uralic languages.

In the following, I shall use Erzya Mordvin as an example of the complexity of the transitive clause in the Mordvinic languages. There are some minor differences between the transitive clauses of Erzya and Moksha (cf. GMdJa 1962: 122), but basically, the transitive clauses in the two Mordvinic languages are very similar.

Examples (1) and (2) illustrate the two extremities of the Erzya transitive clause that both display a different form of the object and the verb.

(1) ***sajs'*** *t'ejt'er'es'* ***duduška*** *i* *s'ed'i* (MSFOu 84: 230)
take-IMPF.3SG girl-DEF whistle and play-3SG
'The girl took a whistle and is playing.'

(2) *pokš* *bratis'* ***viškin'int'*** ***pan'iz'ä***
big brother-DEF little-GEN(-ACC).DEF chase-IMPF-3SG/3SG
'The big brother chased the little one away.' (MSFOu 84: 225)

In example (1) the form of the object *duduška* is the indefinite nominative singular and the verb is inflected in the subject conjugation. In example (2) the form of the object *viškin'int'* is the definite genitive (-accusative) singular and the verb *pan'iz'ä* is inflected in the object conjugation. The first represents a clause that characteristically demonstrates low transitivity. The object is indefinite, the clause semantics and aspect of the verb are imper-

fective. The second is an example of a clause with high transitivity. The object is definite as indicated by the definite declination suffix *-nt'* and the semantic aspect of the verb and the process are perfective.

However, as the list of morphosyntactic properties involved in examples (1) and (2) suggests, the number of ways they can be attached to one another is not limited to two. There are several combinations that can be compared to the two extremities and can be posited on a continuum between low and high transitivity.

The parameters of the Erzya transitive clause

The form of the object in Erzya Mordvin is determined using the following parameters that are listed in table 1. I have preferred to label the third object-marking case partitive, although grammars and grammatical descriptions more commonly call it the ablative. Nevertheless, an ablative that indicates a spatial function of the case is not completely adequate either, because it reflects more the historical starting point than the synchronic functions of the case. The shift from spatial relations to more grammatical functions is evident in the light of grammatical descriptions as is seen in the functional description of the partitive (ablative) in Erzya grammars (GMdJa 1962: 115–123, GMdJa 1980: 156, 164–166, ÈK 2000: 84; cf. Itkonen 1972: 169–170, Kont 1961: 194–196).

OBJECT	CASE		
MORPHOSYNTACTIC PROPERTY	NOM	GEN(-ACC)	PART
(INDEFINITE)	x	(x)	x
DEFINITE	(x)	x	(x)
(NON-POSSESSIVE)	x	x	x
POSSESSIVE	(x)	x	(x)
(PRONOUN)		x	

Table 1. Morphological and semantic properties of noun that affect the form of the nominal object and degree of transitivity in Erzya.

In literary Erzya and several dialects the object may occur in three cases which are the nominative (*ved'* 'water'), genitive (-accusative) (*ved'e-n'*) and partitive (*ved'-t'e*). In addition to these, transitive verbs may display a complement that is a spatial postpositional phrase, such as *skalont' ejse* cow-GEN(-ACC).DEF in-INESS (Alhoniemi 1991: 20–21). Furthermore, certain dialects display an inessive complement of a transitive verb (Markov 1961: 43–45, Itkonen 1972: 172). In the current paper the emphasis is on the most characteristic sentence types, and less canonical ways of expressing the object such as with the partitive that has several constraints and locative constructions will not be dealt here in detail here because of the lack of space.

In addition to case definiteness (*ved'-es'* water-DEF) vs. indefiniteness and the marking of the possessor (*ved'-e-nze* water-3SG) or not marking it, are other important morphosyntactic categories that affect the form of the object. Definiteness and possession are both morphologically marked, but do not co-occur. Moreover, definiteness and possessive marking are not obligatory properties in the transitive clause, whereas case and conjugation type (or infinitive) are always manifested in one way or another. In sum, the inflection of the object consists of the possible attachment of definite or possessive suffixes to the case.

Pronouns are a special word-class and not a morphosyntactic property. However, pronouns are indicated in table 1, although pronouns do not always adhere entirely to the same rules as ordinary nouns.

The verb of a transitive clause changes between two distinct inflectional paradigms, namely subject and object conjugation. The third verb category that affects the transitive clause consists of infinitives that have an object complement. So, although there is a specialised verb inflection type, the transitivity of the clause does not automatically trigger the use of the object conjugation paradigm that more alertly refers to the person and number of the object. Likewise, the shift of the verb to the subject conjugation instead of the object conjugation does not automatically detransitivise the verb. In this view, the main property of the object conjugation seems to be its possibility of demoting the subject or object or both and express three-place

structural arguments with one single unit (for more details, see Alhoniemi 1996, Keresztes 1999a, 1999b, Trosterud 2006: 246–303).

A more exhaustive study on transitivity in Erzya Mordvin should further account for the role of some other morphosyntactic and semantic properties, such as the number of the subject and object, aspect and the animateness or inanimateness of the object. In the Finnic languages the case of object is determined by some semantic properties of the noun depending on whether the target is divisible or not, and especially properties of verb that depend on whether the predicate is affirmative or negative, occurs in an imperative or passive form. However, these categories are not as decisive for the output of the transitive clause in the Mordvinic languages as they are in Finnic. The same is valid to aspect that, as mentioned above, is obviously one of the core characteristics of transitivity but is not overtly marked in Mordvinic, although grammars frequently refer to it. (Mostly grammars published in Russia, presumably partly shaped by grammatical descriptions of the Russian language.) Figure 2 illustrates the composition and the morphosyntactic core properties of the Mordvinic transitive clause.

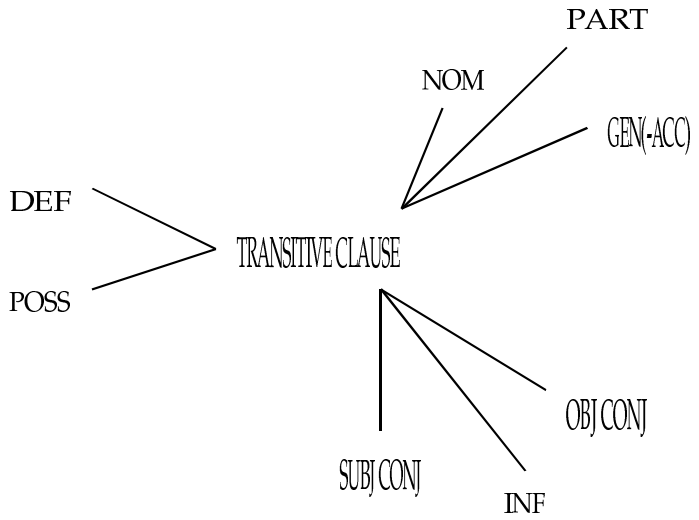

Figure 2. The composition of the transitive clause in Mordvinic according to evidence from Erzya. Inflectional categories involved in the morphosyntax of transitive clause: Abbreviations: DEF = definite, POSS = possessive

suffix, NOM = nominative, PART = partitive (ablative), GEN(-ACC) = genitive-accusative, SUBJ CONJ = subject conjugation, OBJ CONJ = object conjugation, INF = infinitive.

Basically, the rules that determine the combining of different parameters are not arbitrary, but often correspond to the degree of transitivity, which suggests that there is an implicational relationship between the form of the predicate and the object. As Erzya grammars suggest, a typical Erzya transitive clause with low transitivity consists of an indefinite nominative object and a verb that is inflected according to the subject conjugation paradigm as in example (1) above. A typical clause with high transitivity consists of a definite genitive (-accusative) object and a verb that is inflected in the object conjugation paradigm (example (2)). For the sake of comparison, Krämer and Wunderlich (1999) argue that in Yucatec (a Mayan language from southern Mexico), for instance, ergativity is a high-ranking category in transitive clauses and the way the arguments are manifested depends on aspect and tense. This language only allows two structural arguments at once, although the predicate itself would be three-place. As a result, Yucatec has evolved a fully symmetric system between transitivisation and detransitivisation.

Transitivity in Erzya, however, does not function consistently and alternate between transitivisation and detransitivisation or between a binary opposition of high and low transitivity, which means that it is easy to find deviations from a bicuspid classification of high and low transitive clauses. It would not be excluded that object conjugation verbs co-occur with a nominative or indefinite genitive-accusative object (cf. figure 2), a matter which will be discussed in more detail below. I shall next proceed to cast a glance at what Erzya grammars conclude concerning transitive clauses, which will be followed by a short overview of empirical data.

Transitivity in Erzya Grammars

The implied relationship between the form of the predicate and the object is noticeable in those grammatical descriptions that refer to Erzya syntax. Yet, the way it is characterised changes according to author(s). In one of the first extensive Erzya grammars, Wiedemann (1865: 45) approaches the issue from the viewpoint of western European languages and determines a case of object, or more precisely, notes that two cases, the nominative and genitive, correspond to the German accusative. He then claims that the definite accusative [i.e. genitive-accusative] regularly demands a verb in the objective conjugation, whereas an indefinite [i.e. nominative] object requires a verb in the subjective conjugation.

> "Den Accusativ anderer Sprachen als Objectcasus, welcher fast allen finnischen Sprachen fehlt, drückt man im Mordwinischen theils durch den Nominativ, theils durch den Genitiv aus, aber mit genauer Unterscheidung. Der deutsche Accusativ wird durch den Genitiv ausgedrückt, wenn der Gegenstand ein bestimmter ist, also auch immer, wenn das Wort Possessivsuffixe hat oder der bestimmten Declination angehört, durch den Nominativ, wenn er ein unbestimmter ist, also wenn das Wort zur unbestimmten Declination gehört und im Deutschen keinen oder nur den unbestimmten Artikel haben würde. Den bestimmten Accusativ regiert dann regelmässig das objective, den unbestimmten das subjective Verbum. –– Eine scheinbare Ausnahme findet bei den Infinitiven und Participen Statt, welche als Nomina das von ihnen abhängige Object natürlich nicht im Nominativ, sondern immer im Genitiv zu sich nehmen, mag es bestimmtes oder ein unbestimmtes sein." (Wiedemann 1865: 45)

This analysis of Wiedemann is based on a functional description of each case. He lists several examples of partitive-governing (in Wiedemann's terminology, ablative) verbs and presents examples of transitive clauses in which the object is in the partitive, but does not connect this with transitivity or with object marking (Wiedemann 1865: 37–38).

The interrelation between the form of the predicate and the object is more explicitly outlined in the works of Koljadenkov (Koljadenkov 1954, 1959;

GMdJa 1962) that promoted the syntactic research of the Mordvinic languages at a linguistically relatively early stage in a seminal way. The positions taken by Koljadenkov are repeated and slightly modified in later Erzya grammars written by native speakers published in Russia (the Soviet Union). The major statements will be presented in list form in order to illustrate the generalisations concerning the morphosyntactic pattern of the Erzya transitive clause.

- If the object is indefinite, it is in the nominative and the verb is inflected in the subject conjugation (Koljadenkov 1954: 133, 1959: 202).
- If the object is definite, includes a possessive suffix or is a pronoun (with the exception of *mez'e* and *mezt'*) or a person name, it is in the genitive and the verb either in the object or subject conjugation. (Koljadenkov 1954: 133, 1959: 202)
- Object conjugation forms indicate the perfective aspect of the verb (Koljadenkov 1954: 193, ÈK 2000: 173).

These generalisations were modified and enhanced in the Erzya grammar published in 1962 (GMdJa 1962) edited by Koljadenkov and, as a rule, followed the path of Koljadenkov's two earlier works.

- The nominative object may be definite, if it is a complement of an infinite verb (GMdJa 1962: 108).
- The partitive (ablative) occurs as the case of the object of verbs denoting the topic of speech (not in Moksha) (GMdJa 1962: 122).

The positions taken by Koljadenkov were adopted in research on the Mordvinic languages. The mutual liaison between the form of verb and object was repeated in comments on Mordvinic syntax, and definiteness was considered the prior property of the object and decisive for the entire transitive clause. Matjuškin (1973: 85), for instance, states that "It is well known that the decisive factor in the choice of subject or object conjugation is the definiteness or indefiniteness of the complement [object]. If the object is definite, the verb is conjugated in the object conjugation, whereas an

indefinite object occurs with a verb in the subject conjugation." However, it is frequent in both dialectal and literary language for this rule not to hold.

In the latest extensive grammar of Mordvinic published in Russian, three parameters are considered decisive for the case of object, namely the verb, the transitivity of the verb and the definiteness of the object (GMdJa 1980: 317). According to this volume, the definiteness of the object is manifested in the following ways. It may be:

- an indefinite genitive form of proper nouns that as such are definite
- a definite declination genitive form of common nouns
- a common noun that displays a possessive suffix
- a genitive form of pronouns
- a comitative [!] form of common nouns

More generally speaking, the guidelines given for object marking in Mordvinic are looser in the grammar published in 1980 than in the earlier grammars. The authors claim that the object occurs either in the indefinite nominative, genitive (only proper nouns) or ablative (partitive), if it is indefinite, or is definite genitive or a possessive form, if the object is definite (GMJa 1980: 322). In the latest co-authored Erzya grammar (ÈK 2000: 84) the authors first refer to the partitive (ablative) as the case of a partial object used as the topic of discussion, or to put it more precisely, in connection with certain speech-act verbs. The statement in Erzya grammar is independent of the discussion of some earlier authors on the partiality of the Mordvin object (Itkonen 1972: 170–171).

Recently, Bartens has discussed different object marking strategies in the Mordvinic languages and proposed the following rules that affect the case of object and the transitive clause (Bartens 1999: 91–94, 175):

- The case of an indefinite total object is nominative.
- The case of a definite total object is genitive-accusative which triggers the object conjugation. Cognitive-perceptive verbs that are aspectually imperfective may occur in this context and are an exception to the rule.

– The imperfective aspect is marked, if the object is in the genitive-accusative, but the verb occurs in the subject conjugation.
– Certain verbs such as *jarsams* 'eat' and *s'imems* 'drink' differentiate between total and partial object.
– The indefinite genitive (-accusative) is, exceptionally, the case of object only.

Conclusively, the transitive clause in Mordvinic is basically reported to follow certain rules that determine the possible combinations between the relevant parameters (cf. table 1 and figure 2 above). However, the authors of these grammatical descriptions are also keenly aware of possible deviations and the prerequisites for generalisations concerning the structure of the transitive clause. The vast majority of empirical data actually supports what is written in the grammatical descriptions. However, there are also counterexamples that scrutinise the symmetry of indefinite object and subject conjugation verb vs. definite object and object conjugation verb. This suggests that actually the variation in the Erzya transitive clause partly reflects different degrees of transitivity rather than a bipolar system. I shall next proceed by presenting empirical data that illustrate the basic rules.

Structural diversity in the light of empirical data

The first examples illustrate the variation in the Erzya transitive clause based on the case of object. Examples (3–4) correspond to example (1) above in that they are prototypes of low transitivity and have a nominative object, while examples (5–9) correspond to example (2) above. In these cases the object is in the genitive-accusative and the definite form increases the transitivity of the clause. Examples (10–14) demonstrate those possibilities that occur if the predicate is an infinite and, finally, examples (15–16) are deviations from the main rules that combine the characteristics of high and low transitivity in Erzya.

(3) *baba a baba i ton'ent'* ***kalt*** ***tuin'***
i ***rives'*** ***tuin'*** (MSFOu 84: 274)
wife oh wife and you-DAT fish-PL bring-IMPF-1SG and fox bring-IMPF-1SG
'*Dear wife, I brought fish and a fox.'

(4) *jakas' jakas',* ***koz'äjka*** ***äz'*** ***mujä*** (MSFOu 84: 236)
go-IMPF.3SG go-IMPF.3SG wife NEG-IMPF.3SG find
'*He went on and on but did not find a wife.'

The number of the object does not play any role in case marking or definiteness, as the coordinated singular (*rives'*) and plural (*kalt*) objects demonstrate in example (3). In example (4) the nominative object is a complement of a negative predicate (cf. examples (6–7) below). In both sentences the verb is in the subject conjugation, although one might assume that transitivity and the presence of the object complement would trigger object conjugation. However, this is not the true which shows that ultimately verb inflection and the choice of conjugation type do not basically affect the transitivity of these clauses at all. Consequently, in these cases the transitivity of the clause is only based on the semantics of the verb and manifested in its object complement.

(5) *tago son ves'e* ***a-mazigatn'en'*** ***čavinz'e*** (MSFOu 84: 216)
again (s)he all NEG-beautiful-PL-DEF-GEN(-ACC) hit-IMPF-3SG/3SG
'Again (s)he killed all the devils.'

(6) *a* ***skalcint'*** ***äst'*** ***pot'a*** (MSFOu 84: 239)
but cow-GEN(-ACC).DEF NEG-IMPF.3PL milk
'But they did not milk the cow.'

(7) *kudazoros' vasn'a* ***ez'iz'e kemt'*** ***robotn'ikent'*** (MSFOu 84: 342)
host-DEF first NEG-3SG/3SG believe worker-GEN(-ACC).DEF
'at first the master didn't believe the workman.'

(8) ***mijik*** *sirä* ***skalint'*** (MSFOu 84: 245)
sell-IMP old cow-GEN(-ACC).DEF
'Sell the old cow!'

(9) *konata ikel'e pešt'asi pargondo,* ***s'en'*** *ikel'e* ***makssa*** *mird'en'en'* (MSFOu 84: 258)
which before fill-3SG/3SG basket-3SG it-GEN before give-1SG/3SG man-DAT
'The one who will first fill her basket will first be married off.'

In examples (5–9) the object is in the genitive-accusative which, as a rule, indicates higher transitivity and co-occurs with a verb that displays object conjugation. Furthermore, the object form is definite genitive-accusative as is *a-mazigatn'en'* in example (5), *skalcint'* in example (6) and *skalint'* in example (8). In examples (5) and (7–9) the predicate is inflected in the object conjugation: *čavinz'e* in example (5), *mijik* in example (7), the past tense negative verb *ez'iz'e* in example (8) and *makssa* in example (9). In example (6), however, the negative predicate *äst'* displays the subject conjugation. In principle, it is claimed that negativity decreases the transitivity of the clause (Kittilä 2002b: 121–123), and all Finnic languages for instance, systematically replace the genitive-accusative object with a partitive object in negative clauses. In Erzya, however, the negative verb shares several inflectional categories with other verbs and displays object conjugation forms as well (Bartens 1999: 143–144). Thus, negativity does not automatically eliminate the object conjugation nor the definite genitive-accusative form of the object as example (7) demonstrates. In example (9) the object *s'en'* is a pronoun that unlike other nominal constituents never displays definite suffixes. The deictic reference of pronouns is always concrete and there is no functional need to the use a definite suffix in parallel clause constructions.

In principle, an infinitive predicate is semantically less transitive than a predicate that is inflected in the object conjugation, because infinitive forms do not determine the aspect of the process. In other words, infinitive verbs do not express a finished action and a perfective aspect, whether they are transitive and demand a complement or not.

(10) *Buti t'e* ***fasol'es'*** ***n'evt'ems*** *kin'en'gak* (GMdJa 1962: 108)
if this bean-DEF show-INF somebody-DAT-ENCL
'Suppose one should show this bean to somebody' [inf + def]

(11) *karmas'* ***sr'ipkando*** ***lac'eme*** (MSFOu 84: 259)
begin-IMPF.3SG violin play-INF
'She began to play her violin.' [poss (cf. example (5)]

(12) *koda sovast'* ***fed'an'*** *karmast'* ***čauma*** (MSFOu 84: 226)
as enter-IMPF.3PL Fedya-GEN begin-IMPF.3PL hit-INF
'When they entered, they began to hit Fedya.' [proper noun]

(13) *čovdava st'irs' tus' burl'aga babat'i* ***pr'akan'*** ***salama*** (MSFOu 84: 232)
dawn girl-DEF leave-IMPF.3SG Burlyaga aunt-DATpie-GEN stole-INF
'At dawn the girl left for aunt Burlyaga's to steal a pie.'

(14) *kadik i sin' piks ponit'* ***skalint'*** ***ker'čams*** (MSFOu 84: 245)
IMP and they rope twist-3PL cow-GEN(-ACC).DEF tie-INF
'Let them twist the rope to tie up the cow, too.'

In example (10) the object *fasol'es'* is in the nominative but has a definite suffix and is preceded by the demonstrative pronoun *t'e*. In example (11) the object *sr'ipkando* has a possessive suffix that, on the one hand, eliminates the difference between the nominative and genitive-accusative but, on the other, is compatible with the use of pronouns and semantically embeds definiteness and higher transitivity. In example (12) the object *fed'an'* is a proper noun which eliminates the possibility of a definite case form and, basically, can be compared to the use of pronouns and their semantic properties. Finally, in example (13) the object *pr'akan'* is in the genitive-accusative, but indefinite. The structural diversity of the Erzya transitive clause is illustratively seen in the variation of the case of object that is subordinated to an infinitive verb. Interestingly, examples (10) and

(13) demonstrate two different ways of affecting the degree of transitivity. In the previous one the case of the object is the nominative but the noun displays a definite form, whereas in the latter the object is in the genitive-accusative, but indefinite. In example (14) the object *skalint'* displays the definite genitive-accusative which suggests that, actually, the definiteness of the object does not depend so much on the verb as the thematic structure.

In comparison to example (14), a similar deviation from the rule may take place the other way round as example (15) well demonstrates. The verb *s'ovniz'e* is inflected in the object conjugation which would basically imply a definite genitive-accusative form of the object. However, this is not the case, because the object ***ver'giz'en'*** is indefinite.

(15) *rives'* ***s'ovniz'e*** ***ver'giz'en'*** (MSFOu 84: 279)
fox curse-IMPF-3SG/3SG wolf-GEN
'The fox cursed the wolf.'

As a matter of fact, Koljadenkov, for instance, is keenly aware of these kinds of deviations. His observations concern the choice of conjugation and the eventual variation between the subject and the object conjugation as the two alternatives in example (16) show (Koljadenkov 1954: 193).

(16) ***ved'ent'*** ***kandin'*** ~ *ved'ent'*
kandija (Koljadenkov 1954: 193)
water-GEN(-ACC).DEF carry-IMPF-1SG water-GEN(-ACC).DEF carry-IMPF-1SG/3SG
'I was bringing the water' ~ 'I brought the water'

Ultimately, however, those examples that do not follow the mainstream outlined above are exceptions to the rule. They are not as frequent as those that follow the basic morphosyntactic patterns. Furthermore, the less frequent morphosyntactic patterns are not repeated as regularly, but rather simply diverge from the main patterns.

Conclusions

Summing up the diversity of the Erzya transitive clause, several more aspects should be taken into consideration. Most notably, the impact of the non-canonical object marking cases such as the partitive (ablative) and the use of the inessive in some dialects increases the number of possible combinations between the morphosyntactic core categories. Figure 3 illustrates the role of the core properties of the verb and the object, which influence the degree of transitivity.

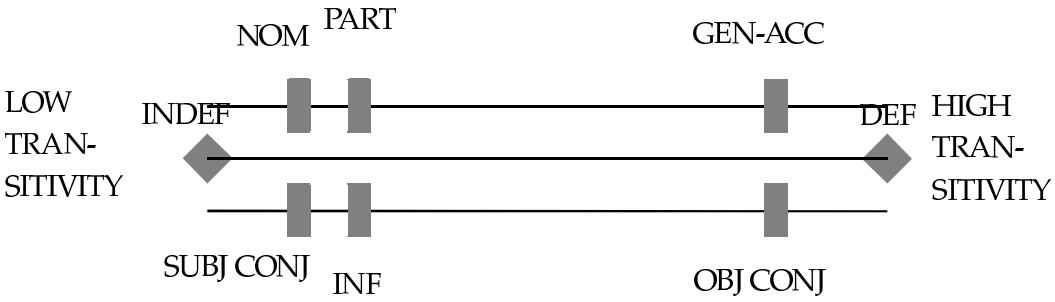

Figure 3. The core parameters of the Erzya transitive clause and their influence on the degree of the transitivity of the clause.

Definiteness is strictly a dichotomic property, because the object is either definite or indefinite, although there are many possibilities to choose the case or verb form. In the light of applied data the way in which high transitivity is manifested is more uniform than the variation between various constructions that characteristically display lower transitivity. It must also be noted that verb inflection is not as decisive as the inflection of the object, because very frequently subject conjugation forms are used in a transitive clause, although they basically correspond to the forms of an intransitive clause.

Erzya demonstrates a special multi-level system of transitivity that is based on a high number of possibilities for combining properties of the object with properties of the verb. The relationship between the verb and its obligatory complement is exclusively bilateral and other nominal constituents such as the subject (agent) do not have much bearing on the

structure of the Erzya transitive clause. However, despite the obvious interdependence between verb and object, there is a relatively large amount of clause and construction-specific variation. Ultimately, it demonstrates the possibilities of a dynamic system between two extremities of high and low transitivity compared to a stable pattern and a network of rules that decide on the form of the verb and object.

References

ALHONIEMI, Alho 1991: Zur Kasuskennzeichnung des Objekts im Mordwinischen. In: *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen aikakauskirja 1991*. 18–30.

ALHONIEMI, Alho 1996: Zur Verwendung der Objektkonjugation im Mordwnischen. In: Lars-Gunnar Larsson (ed.), *Lapponica et Uralica*. Studia Uralica Upsaliensia 26. Uppsala. 145–152.

BARTENS, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. MSFOu232. Helsinki: Finno-Ugrian Society.

ÈK = *Èrzjan' kel'. Morfemika, valon' teevema dy morfologija*. Redkollegijas': D. V. Cygankin (otv. red.) & al. Saransk: Krasnyj Oktjabr' 2000.

GMDJA 1962 = *Grammatika mordovskih jazykov. Fonetika i morfologija*. Red. M. N. Koljadenkov & R. A. Zavodova. Saransk: Naučno-issledovatel'skij institut jazyka, literatury, istorii i èkonomiki.

GMDJA 1980 = *Grammatika mordovskih jazykov*. Red. D. V. Cygankin & al. Saransk 1980.

HAVAS, Ferenc 2003: A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: B. Oszkó & M. Sipos (eds.), *Uráli Tárgyaló : Budapesti Uráli Műhely III*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–44.

HONTI, László 1984: K probleme vozniknovenija ob'ektnogo sprjaženija ugorskij jazykov. In: *Nyelvtudományi közlemények* 86. 341–346.

HONTI, László 1999: Das ungarische Verbalpräfix: ein junger Ankömmling? In: *Plurilinguismi. Contatti di lingue e culture* 6. (Università degli Studi di Udine.) 51–63.

ITKONEN, Erkki 1972: Über das Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen. In: *FUF* 39. 153–213.

KERESZTES, László 1999a: Die determinierte Konjugation im Mordvinischen und die Urgeschichte. In: C. Hasselblatt, P. Jääsalmi-Krüger (hrsg.) *Europa et Sibiria. Gedenkband für Wolfgang Veenker.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Harrasowitz, Wiesbaden. 1999. 235–242.

KERESZTES, László 1999b: *Development of Mordvin definite conjugation*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 233. Helsinki: Finno-Ugrian Society.

KIEFER, Ferenc & László Honti 2003: Verbal prefixation in the Uralic languages. In: *Acta Linguistica Hungarica* 50. 137–153.

KITTILÄ, Seppo 2002a: Remarks on the basic transitive sentence. In: *Language Sciences* 24 (2002) 107–130.

KITTILÄ, Seppo 2002b: *Transitivity: Towards a Comprehensive Typology.* Turku: University of Turku.

KONT, Karl 1961: Läänemeresoome partitiivist, mordv ablatiivist ja balti-slaavi genitiivist. In: *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused* VI. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia. 190–199.

KOLJADENKOV M. N. 1954: *Grammatika mordovskih (èrzjanskogo i mokshanskogo) jazykov* II. *Sintaksis*. Saransk: Nauchno-issledovaltel'skij institut jazyka, literatury, istorii i konomiki.

KOLJADENKOV, M. N. 1959: *Struktura prostogo predloženija v mordovskih jazykah*. Saransk: Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.

KRÄMER, Martin & Dieter Wunderlich 1999: Transitivity alternations in Yucatec, and the correlation between aspect and argument roles. In: *Linguistics* 37–3. 431–479.

KULONEN, Ulla-Maija 1999: Object marking in the Ugric languages. In: *Budapesti Uráli Műhely* I. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 63–71.

MARKOV, F. P. 1961: Prialatyrskij dialekt erzja-mordovskogo jazyka. In: M. N. Koljadenkov & O. I Čhudaeva (red.), *Očerki mordovskih dialektov* I. Saransk: Naučno-issledovatel'skij institut jazyka, literatury, istorii i èkonomiki. 7–99.

METSLANG, Helle 2001: On the developments of the Estonian aspect: The verbal particle *ära*. In: Dahl, Östen & Maria Koptjevskaja-Tamm (eds.), *Circum-Baltic Languages. Typology and contact* 2*: Grammar and Typology.* Amsterdam: John Benjamins. 443–479.

MOLNÁR, Judit 2001: Zur Verwendung der Objekt- und Subjektkonjugation im Ungarischen und im Mordwinischen. In: *Specimina Sibirica* 16. Szombathely: Savariae. 67–92.

MSFOU 84 = *Mordwinische Volksdichtung* III. Gesammelt von H. Paasonen. Hrsg. und übersetzt von Paavo Ravila. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 84. Helsinki: Finno-Ugrian Society.

NÆSS, Åshild 2007: *Prototypical Transitivity.* Amsterdam: John Benjamins.

SALAMON, Ágnes 1989: Tárgyas szerkezetek az erza-mordvinban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 1. 87–108.

TOMMOLA, Hannu 1986: *Aspektual'nost' v finskom i russkom jazykah.* Neuvostoliitto-instituutin vuosikirja 28. Helsinki: Neuvostoliitto-instituutti.

TOMMOLA, Hannu 1987: Aspektuaalisuudesta ja objektista. In: *Virittäjä* 91. 64–70.

TROSTERUD, Trond 2007: *Homonymy in the Uralic two-argument agreement paradigms*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 251. Helsinki: Finno-Ugrian Society.

WIEDEMANN, F. J. 1865: *Grammatik der Ersa-Mordwinischen Sprache*. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg. St. Petersburg.

ZAICZ, Gábor 2003: A mordvin tárgyas szerkezetekről. In: B. Oszkó & M. Sipos (eds.), *Uráli Tárgyaló : Budapesti Uráli Műhely III*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 164–177.

Gugán Katalin
Budapest

A nyelvtipológia és a nyelvtörténet viszonyáról az ugor nyelvek igekötői kapcsán♦

„Azért ne higyje senki, hogy általában különfajú nyelveknek, melyek egymás szomszédságában élnek, vagy irodalmi úton érintkeznek, minden egymásra való hatását tagadni akarjuk; csak azt tartjuk, hogy ily hatások felvétele igen óvatosan meghányó-vető itéletet kiván, és határozott bizonyítékokkal ki kell mutatni minden egyes hatást […]”

(Budenz József, 1863)

1. Írásomban két olyan kérdést fogok megvizsgálni, amelyek az igekötőkkel kapcsolaban többször felmerültek, és mind nyelvtörténeti, mind pedig tipológiai vonatkozásuk van. Az egyik ezek közül az igekötők kialakulásával kapcsolatos, és azzal a többször olvasható feltételezéssel foglalkozik, hogy az igeidőrendszerben bekövetkező változások és az igekötőzés kialakulása között kapcsolat áll fenn. Míg ez a kérdésfelvetés funkcionális jellegű, és erősen kötődik a grammatikalizációs kutatásokhoz, a másik vizsgálandó probléma az igekötők formai tulajdonságait érinti. Ennek kapcsán azt elemzem, min alapulhat az a feltételezés, hogy az igekötő kategóriája „strukturálisan idegen” az uráli nyelvekben, és mennyire támasztják ezt alá a tipológiai kutatások. Ez egyben felvet egy általánosabb problémát is, a nyelvtipológia és a nyelvtörténet viszonyát, ezzel zárom majd dolgozatomat.

2. Az idő- és aspektusrendszereket áttekintő, összefoglaló jellegű monográfiáikban Östen Dahl (1985), valamint Bybee és társai (1994) nagyon hasonló

♦ Készült a K 68061 számú OTKA-kutatás keretében.

eredményre jutottak abban a tekintetben, hogy szükségesnek tartják elkülöníteni az aspektus kifejezésének két típusát: az inflexiós és a derivációs aspektust. Bybee és társai (i. m. 87–90) – mivel alapvetően a grammatikalizáció szempontjából vizsgálják az idő-, aspektus- és módjelölőket – a kétféle rendszer közötti különbségeket arra vezetik vissza, hogy a grammatikalizáció forrása meghatározza annak lehetséges eredményeit is (source determination). Az általuk határolóknak (bounder) nevezett elemek úgy indulnak el a grammatikalizáció útján, hogy amikor határozóként kombinálódnak az igével, a szerkezet kompletív értelmezésű lesz: azt fejezi ki, hogy az igével kifejezett esemény elért egy bizonyos határt. Az ilyen határozó-ige párok lehetnek nagyon rendszertelenek és szűk körűek egy nyelvben (példa erre az angolban az *eat up* 'megeszik', *drink up* 'megiszik'), de el is terjedhetnek: az eredetileg határozóként funkcionáló elemek grammatikalizáción mennek keresztül, és egyre több igével előfordulnak. A terjedés végeredményeként szinte az összes igének megjelenhet határozós párja, s így egyúttal létrejön egy olyan szembenállás, mely hasonlít az inflexiósan, azaz az igeidőrendszerrel kombinálódva kifejeződő folyamatos : befejezett kontrasztra – de nem teljesen azonosítható vele. Bybee-ék több olyan nyelvet említenek (a szláv nyelvek mellett a grúzt, a csádi nyelvek közé tartozó margit, valamint a mikronéz nyelvek közé tartozó mokilt), amelyben ilyen módon kialakult rendszer figyelhető meg. Ezeknek közös jellemzőjük, hogy egyikben sem vált egyetlen igekötő a befejezett aspektus termékeny jelévé: az ilyen rendszereknek általános vonása, hogy több olyan igekötő van, amely részt vesz a perfektiválásban, és egy ige több különböző igekötővel is kombinálódhat, azaz egy igének több befejezett alakja is lehet. A különbségeket a derivációs és az inflexiós aspektuskifejezési mód között a következőképpen összegzik:

a) Az inflexiós kifejezésmód általában szabályszerű, nincsenek lexikálisan meghatározott kivételek, szemben a derivációs típussal. (A különbség oka feltételezésük szerint az eltérő színtéren eltérő módon lezajló grammatikalizáció.)

b) A derivációs befejezettség eloszlása[1] nem felel meg teljesen az inflexiós befejezettségnek, a kétféle típusú befejezettséget nem teljesen azonos környezetben használják. A befejezettség általános definíciója ugyanis többféle jelentéskomponenst ölel fel,[2] s ezek közül a derivációs típusban nem annyira az elemzetlen egész-jelentés, hanem egy határ elérése dominál: a derivációs perfektiválás nagyon erősen kötődik a rezultativitás kifejezéséhez (szintén a forrásdeterminációból következtében).
c) A derivációs perfektiválókra kevesebb korlátozás vonatkozik abban a tekintetben, hogy az adott aspektus milyen igeidővel járhat együtt. Míg az inflexiósan kifejezett aspektus esetében általában a befejezett aspektus kizárólag múlt időben fordulhat elő, és csak folyamatos aspektusnál van múlt : jelen szembenállás, a derivációs perfektiválók használata nem korlátozódik a múlt időre.
d) A derivációs befejezettség morfológiailag mindig jelölt, ezzel szemben az inflexiósan kifejezett aspektus esetében nem lehet általánosítani abban a tekintetben, hogy a befejezett : folyamatos oppozíció melyik tagja jelölt, illteve jelöletlen.

Sem Dahl, sem pedig Bybee és társai nem tartják szükségesnek teljesen elkülöníteni egymástól a kétféle aspektuskifejezési módot, mert a fentebb sorolt különbségek mellett igen sok átfedő vonásuk is van. Azt azonban

---

1 Azaz Dahl kérdőívein voltak olyan példamondatok, amelyek esetében jellegzetesen máshogy fordítottak azok az adatközlők, akiknek anyanyelvében derivációsan, s máshogy azok, akiknek a nyelvében inflexiósan fejeződik ki az aspektus, l. Dahl 1985: 69–79, illetve 84–89.

2 Például: *„Egy perfektív ige tipikusan egyszeri eseményt jelöl, amelyet elemzetlen egészként fejez ki, melynek jól meghatározható eredménye, vagy végső állapota van, és a múlt időben helyezkedik el. Az esemény általában pontszerű, vagy legalábbis úgy tekinthető, mint egy egyszeri átmenet egy bizonyos állapotból annak ellenkezőjébe, és ennek az átmenetnek az időtartamától el lehet tekinteni."* (Dahl 1985: 78)
["A PFV verb will typically denote a single event, seen as an unanalysed whole, with a well-defined result or end-state, located in the past. More often than not, the event will be punctual, or at least, it will be seen as a single transition from one state to its opposite, the duration of which can be disregarded."]

Dahl is hangsúlyozza, hogy a két rendszer jellegzetes különbségei arra vezethetők vissza, hogy a nyelvtan más szintjén operálnak: az igekötőzős rendszerek a lexikális – derivációs szinten grammatikalizálják a folyamatos : befejezett szembenállást, nem pedig az inflexiós morfológia szintjén. Dahl emellett azt is megjegyzi, hogy az igekötős nyelvek egy része, a szláv, az uráli és a kaukázusi nyelvek összefüggő területet képeznek, de a köztük lévő esetleges diakrón összefüggések tisztázatlanok.[3]

A kétféle aspektusrendszer kapcsán vissza-visszatérő megállapítás az is a szakirodalomban, hogy a két típus között diakrón kapcsolat van: az igekötővel kifejezett aspektus megjelenése valamilyen módon összefügg az igeidőrendszer szegényedésével.

„A vizsgált nyelvterületen, mint azt korábban láttuk, a perfektiváló prefixumok vagy partikulák kialakulása, úgy tűnik, szükségszerűvé válik, amikor a vizsgált nyelv igeidő-rendszere nem biztosít egyéb eszközt a befejezettség kifejezésére. Azáltal, hogy a befejezett jelen elveszítette a befejezettség kifejezésének funkcióját, a magyar minden bizonnyal rákényszerült arra, hogy más morfológiai eszközt fejlesszen ki erre a célra" (Kiefer 1997: 333).[4]

Ehhez hasonlóan vélekedik Lindstedt is, de az ok-okozati összefüggések nála másképp jelennek meg:

„Az a változás, melynek során a befejezett jelen a legtöbb szláv nyelvben aspektuális érték nélküli általános múlttá vált, legalább részben annak köszönhető, hogy az aspektus kifejezésének új módja jelent meg a szlávban. A befejezett jelen[5]*[perfect] nem befejezett múlttá [perfective past] vált, mivel a befejezettséget,*

3 „Although the possible historical connections are rather unclear, Georgian, Hungarian and the Slavic languages form a contiguous geographical area." 87.

4 „In the linguistic area under consideration, as we saw above, the development of perfectivizing prefixes or particles seems to become a necessity if the tense system of the language under consideration does not provide other means to express perfectivity. By losing the function of the Perfect to express perfectivity, Hungarian must have come under pressure to develop other morphological means to this end."

5 A *befejezett jelen* elég szerencsétlen terminus az angol szakirodalomban *perfect*ként említett kategória megnevezésére, mint az a fenti idézetben is látható; nem akartam szaporítani a terminusokat, így megtartottam ezt az elnevezést, de ahol félreérthető vagy ellentmondásos emiatt a szöveg, ott beírtam az angol megfelelőt is.

ill. folyamatosságot igei affixumokkal is ki lehetett fejezni, az időjelöléstől függetlenül. Ennél még erősebb lenne az a feltételezés, hogy ennek az újfajta aspektuális oppozíciónak a megjelenése okozta a befejezett jelen [perfect] : elbeszélő múlt [narrative past] megkülönböztetés eltűnését, mert az új befejezett kategória, amely kompletív forrásra megy vissza, felvehette a rezultatív, illetve 'fennálló fontosság[6]*-funkciókat''*[7] (2000: 327).

Ezzel egybecseng az, amit É. Kiss Katalin a magyarban lezajló változások kapcsán ír:

„Az ómagyar nyelv az ige befejezettségének, illetve befejezetlenségének jelölésével fejezte ki az aspektust, a mai magyar viszont a predikátumok telikusságát/atelikusságát jelöli. Ennek elsődleges eszköze az igekötőrendszer. […] Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrenszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést'' (2006: 432–433).

Az ilyen jellegű magyarázatok mindenképpen elgondolkodtatóak, de az a probléma velük (különösen az elsővel), mint általában véve a nyelvtörténeti magyarázatokkal: soha nem jelenthetnek szükségszerű ok-okozati összefüggést, mindig lehet találni ellenpéldát, mint ahogy a vizsgált esetben is. A szláv nyelvek közül a bolgár megőrizte igeidőrendszerében a befejezett : folyamatos szembenállást, s ugyanakkor kialakult a szláv típusú igekötőzés is (Dahl 1985: 85). Emellett a (természetesen szintén igekötős) északi orosz dialektusokban megfigyelhető egy új, analitikus befejezett jelen kategóriának a kialakulása (Tommola 2000). A grúzban szintén egyszerre van jelen az igekötővel és az inflexióval kifejezett aspektus (Dahl i. m. 87), és az igeidőrendszerben

6 Részben ezek a befejezett jelen kategóriájának tipikus funkciói.

7 „The change whereby the perfect of most Slavic languages has become a general past with no aspectual value of its own must at least be partly due to the fact that aspect came to be expressed by other means in Slavic. The perfect did not become a perfective past, since perfectivity vs. imperfectivity could be expressed with verbal affixes, independently of tense marking. A still stronger assumption would be that the loss of the perfect vs. narrative past distinction itself was caused by the rise of this aspect opposition, as the new Perfective, with a completive source, was able to assume resultative and CR [current relevance] functions.''

voltak ugyan átrendeződések, de az inflexiósan kifejezett idő-aspektus kombinációk száma a nyelv története során nem csökkent, hanem nőtt (Harris 1985: 93–106). Az uráli nyelvek esetében is kézenfekvő ellenpéldák hozhatók: Honti (1999, 2001) írja, hogy a vahi-vaszjugáni osztjákban négy múlt idő mellett van igekötőzés, illetve hogy a magyar *meg* igekötő feltehetően jóval korábban aspektusjelölővé grammatikalizálódott, minthogy az igeidőrendszer szegényedni kezdett volna (bár ez utóbbi csak a Kiefer-féle összefüggésrendszerrel szemben ellenérv, É. Kiss feltételezésének nem mond ellent).

Az osztják nyelv szurguti nyelvjárását vizsgálva arra kerestem a választ egy korábbi dolgozatomban, mi lehetett a funkcionális különbség a Heikki Paasonen által 1901-ben gyűjtött mesékben még megtalálható kétféle, *s*-, illetve *Ø*-jeles és jelöletlen múlt idők között, melyek közül az előbbi a mai szurgutiban már nincs meg. A szövegek vizsgálata alapján azt feltételeztem, hogy a kétféle múltidőjel közül a jelöletlen (PFU **j*-jeles múltra visszavezethető, l. Honti 1985) a nyelvben eredetileg befejezett jelen jelölője volt, s az *s*-jeles lehetett az általános múlt idő jele. Már a száz évvel ezelőtti szövegekben sem teljesen „szabályszerű" azonban a két alak szembenállása, a mai szurgutiból pedig az *s*-jeles múlt – néhány kivétellel (l. Csepregi 1998: 29) – teljesen eltűnt. Az igekötők használatában azonban (legalábbis a szövegek vizsgálata alapján) úgy tűnik, nem zajlott le drámai változás. A mai szövegekben is találhatók példák arra, hogy az igekötőhasználat opcionális:

(1) *aʌ rįpsa, pupi jõwətʌ panə minat nõķ ʌiʌ.* (Csepregi 1998: 50)
Ne ugass, a medve jön és minket felfal.

(2) *jįs jəγʌam, jįs jåγʌəm ʌ'aγətmin ʌiwtəγ,* […] (i. h. 108)
őseimet, apai rokonságomat felfaltad [zabálván etted]

(3) *ja, t'ă̄ķa, jʌə ķuʌməγtəʌəm.* (i. h. 86)
Én bizony lefekszem [tkp. 'meghálok'].

(4) *t'i õʌəŋ õt ķuʌməγtəm.* (i. h. 86)
Én bizony lefekszem. [tkp. 'meghálok'].

Az 1-2, illetve a 3-4 példamondatok között aspektuális szempontból feltehetően nincs különbség: mind a négy mondat befejezett aspektusú, az 1-ben és a 3-ban szerepel igekötő, a 2-ben és 4-ben nem (az 1-2 mondatokban képzőt nem tartalmazó ige, a 3-as és 4-es mondatokban pedig a *kåʌ-ta* 'hál' ige két perfektiváló képzővel ellátott származéka szerepel). Az alábbi szövegrészlet az 1901-es Paasonen-gyűjtésből származik, és az igekötőhasználat itt is nagyon hasonló vonásokat mutat. Az első két tagmondatban igekötős igék állnak jelöletlen múlt idejű igék mellett (amely tehát feltételezésem szerint eredetileg a befejezett jelen [perfect] jele), a harmadik és a negyedik példamondatban pedig két *s*-jeles alak szerepel (amely, szintén csak feltételezhetően, az általános múlt jele), de itt az egyik esetben van az ige mellett igekötő, a másik esetben nincs, a mondatok aspektuális jellemzőit azonban ez nem látszik befolyásolni:

(5) [„]*tèm‿mą̊ŋ.k‿ɻą̊kì mə.wət ɻə wą̊ɻ̊ɻ̊ì?ò ãmə̀ nìnət ə̈u‿məwəɻ‿ɻə wą̊ɻ̊ɻ̊əm.*["] *āɻ̊ə̂ ɻ̊ə̀tnə ōpiɻ̊ ɻ̊īsì. ə̈ùt pə̀rnə pītšəŋɣəą̊lì* [: *pītšiŋɣəą̊lì*] *kə̀tɻ̊sì, òs pītšiŋɣəą̊lì nok ɻ̊īsì ɻ̊əppəɣna.*

„Miért öltétek meg a szellem-öreget? Én titeket (kettőtöket) őérte megöllek." Először a nővérét ette meg [nővére eszik.prt.pass.sg3]. Azután a madárkát fogta meg [fog.prt.pass.sg3], a madárkát is megette a bagoly [is madárka fel eszik.prt.pass.sg3 bagoly.loc]" (Paasonen–Vértes 2001: 98.)

Magában a jelenségben, azaz abban, hogy egy grammatikalizálódó kategória nem feltétlenül válik kötelezővé, nincs semmi meglepő. A grammatikalizációs folyamat hosszú és több lépcsőből álló jelenség, melynek csak bizonyos színtereken bekövetkező és kései fázisa az, hogy az adott elem egy bizonyos kontextusban elhagyhatatlan lesz. A kötelezővé válás annak a következménye, hogy a grammatikalizálódó elem gyakorisága általában növekszik, és egyre gyakrabban megjelenik olyan környezetekben is, ahol tulajdonképpen redundáns. Ha egyszer egy újítás olyan mértékben elterjed, hogy minden olyan kontextusban megjelenik, amelyben elvileg megjelenhet, akkor onnantól kezdve hiányának is jelentősége van (Bybee 1994, Bybee és társai 1994: 8). Bybee saját példája erre az angol folyamatos jelen, illetve a *used to* habituális múlt. Mielőtt az angolban a folyamatos jelen grammatikalizálódott volna, az egyszerű jelennek a habituális és a generikus

mellett folyamatos olvasata is volt, a folyamatos jelen idejű szerkezet grammatikalizációja során azonban az egyszerű jelen ezt az értelmezési lehetőséget elvesztette, és a mai angolban csak generikus vagy habituális jelentése van. Ezzel szemben az egyszerű múlt idő ugyanúgy kifejezheti a múlt idejű habituális cselekvést, mint a *used to* segédigés szerkezet, itt tehát az utóbbi grammatikalizációja nem járt együtt a kötelezővé válással. Feltehetőleg hasonló jelenséggel állunk szemben az osztjákban is: az igekötős ige rezultatív és befejezett aspektusú, de hiánya nem jelenti azt, hogy ez az értelmezés kizárt.

Visszatérve a kétféle típusú aspektusrendszer között esetleg meglévő történeti összefüggésekre, két problémát tartok fontosnak kiemelni. Az egyik az, hogy a Kiefer-féle megfogalmazásban megjelenő szükségszerűség-fogalom mint lehetséges változást kiváltó ok, illetve a funkcionális-teleologikus magyarázattípus általában véve igen erősen vitatható. Mint az látható, elég sok az ellenpélda is, és itt is érvényesnek tekinthető Lass megállapítása: *„Úgy vélem, hogy a nyelvi változás teljes egészében a lehetőségek területe, s ez magában foglalja a zéró változási lehetőséget is. Egyetlen változás sem szükségszerű. Ha az lenne, már mindenhol bekövetkezett volna, és így nem is tudnánk róla, mert a változás bemenete elő sem fordulhatna"* (1980: 131).[8] Mivel írásomnak nem a nyelvtörténeti magyarázat maga a tárgya, csak két olyan, egymáshoz hasonló szemléletű megközelítésmódot foglalok össze egy-egy idézet segítségével, amelyek véleményem szerint követhetőek. Faarlund az ok-okozati viszonyban benne lévő determinisztikusság elkerülése érdekében használja a *változást motivál* kifejezést: *„Lehet, hogy el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a nyelvi változást soha nem lehet teljesen megmagyarázni abban az értelemben, hogy megjósolható legyen, és meg kellene elégednünk azzal, ha meg tudjuk állapítani a változás néhány szükséges feltételét, és így motiválni tudjuk a változást"* (1990: 43–44),[9]

8 „I would claim then that linguistic change is entirely a domain of options, including the zero option. *No change is ever necessary.* If it were, it would already have happened everywhere, and we wouldn't know about it, since by definition its input could never be realized."

9 „Perhaps we have to accept the fact that linguistic change can never be fully explained in the sense of being made predictable, and that we should be content

vö. *„[…] az előfeltétel és következmény közötti kapcsolatok a nyelvtörténetben könnyen vehetik fel a lehetséges (=nem szükségszerű) igazságértéket, ami a szigorúan vett kauzalitással inkompatibilis […] A legtöbb, amit tehetünk az, hogy a változásokat a lehető legszélesebb körben ágyazzuk be előfeltételeik, párhuzamaik, fellelhető rendszerbeli következményeik hálózatába"* (Hermann 2001: 401).

A másik probléma tehát az, hogy a szóban forgó változásnak, azaz az igekötőrendszer megjelenésének a lehetséges okait, illetve következményeit vizsgálva elegendő-e csupán az igeidőrendszerben bekövetkező elmozdulásokat figyelembe venni. Az osztják és a magyar nyelv esetében ugyanis legalább még egy olyan tényezőt érdemes lenne alaposan megvizsgálni, amely szintén szerepet játszhat az aspektusrendszerben és az ezzel kapcsolatos változásokban, mégpedig az igeképzőkét.[10] A két nyelv igencsak madártávlati összevetésekor például az látszik, hogy az osztjákban az igekötők mellett az igeképzőknek is jelentős szerepe van az akcióminőség-képzésben, s ezen keresztül a mondataspektus meghatározásában is. Szemben azokkal a tipológiai feltételezésekkel, hogy

a) „a egy nyelvben van igekötő és igeképző is, az aspektust az igekötő fejezi ki;"
b) „ha egy nyelvben van perfektiváló igekötő és igeképző, akkor ebben a nyelvben a perfektív aspektusú akcióminőségek képzése igekötővel, az imperfektív aspektusú akcióminőségek képzése pedig képzővel történik" (Kiefer 2006: 197);

---

if we can establish some necessary conditions and thus motivate the changes."

10 A kérdés fontosságára Sauer is felhívta a figyelmet: „Ob sich die Präverben als Träger aktionaler Bedeutungen entwickeln, die in den Suffixen nicht angelegt sind, könnte erst bei einer systematischen Untersuchung der Präverben und des Verhältnisses von „Präfigierung" und Suffigierung festgestellt werden" (1992: 402). Ugyanez az összefüggés felmerül Kiefernél is, de kissé fonák módon: „The two ways of expressing perfectivity in Komi (by means of the Perfect and via certain aktionsarten) means that there was no need to develop verbal prefixes for this function in the language." 1997: 329, illetve *„[…] a zürjénben szép számmal találunk morfológiailag kifejezett akcióminőséget, de mivel a zürjén nem ismer igekötőt, az akcióminőségeket képzővel fejezi ki"* (2006: 195).

a szurgutiban az igekötők mellett legalább egy olyan képző is van *(–(ə)mt(ə)-)* amely perfektív aspektusú származékokat képez, és a szöveggyakoriság alapján valószínűsíthető, hogy produktív. A mai magyarra ezzel szemben érvényesek Kiefer általánosításai, s ennek a megoszlásnak a gyökerei az ősmagyar végére, ill. az ómagyar kor kezdetére látszanak visszanyúlni. Feltételezhető, hogy az ősmagyar korban még jónéhány mozzanatos, illetve gyakorító képző keletkezett (D. Bartha 1991: 60–64), de a korai ómagyarra a mozzanatos származékokat létrehozó képzők „szinte mind elavultak, vagy szűk korlátok között produktívak" (D. Bartha 1991: 93), a két legkorábbi igekötő, a *meg* és az *el* grammatikalizációja pedig az ősmagyar kor végére, esetleg az ómagyar elejére tehető (D. Mátai 1991: 433). A magyarban és az osztjákban tehát, úgy tűnik, hogy az inflexiós és a derivációs típusú aspektusrendszer közötti összefüggés feltételezése mellett (vagy helyett) ugyanolyan fontos lehet egy másik tényező figyelembevétele, az igeképzők funkciójának, illetve az igeképzők produktivitásának a történeti vizsgálata. Az pedig, hogy a belső tényezők feltérképezése mellett milyen esetleges külső tényezőkkel kell számolni, átvezet a következő témához, az igekötők tipológiai vizsgálatának kérdéséhez.

3. A dolgozatban tárgyalandó második problémakörnek, azaz annak, hogy idegen jelenség-e az igekötő az uráli, s ezen belül az ugor nyelvekben, hosszú vita áll a hátterében. Nem az igekötőzés kialakulásának feltételezhető idejét, illetve az ezzel kapcsolatos vélt vagy valós areális hatásokat kívánom vizsgálni, ezzel kapcsolatban ugyanis elfogadom Honti (1999, 2001) álláspontját. Egyetlen részletkérdést emelek ki csupán ebből a vitából: azt, hogy tulajdonképpen milyen érvekkel támasztották alá elképzeléseiket azok, akik idegen jelenségnek tekintik az ugor nyelvek igekötőit, s ezen belül is csak a feltételezett strukturális idegenség problémáját, valamint ezzel kapcsolatban azt, hogy összhangban van-e ez a többször ismételt feltételezés a tipológiai vizsgálatok eredményeivel.

Első lépésként megpróbáltam összegyűjteni azokat az érveket, amelyek alapján egyes nyelvészek a magyar és az obi-ugor nyelvek igekötőit a

finnugor nyelvektől idegen vonásként tartják számon,[11] feltételeztem ugyanis, hogy az adott kor (tekintettel arra, hogy több, mint százötven éves vitáról van szó) akkori nyelvtipológia ismeretei állnak a háttérben. A szóban forgó cikkek[12] (Simonyi 1912, Korhonen 1981, Schlachter–Pusztay 1983, Pusztay 1996, Nurk 1996) áttekintése azonban meglepő eredményt hozott: úgy tűnik, azok, akik az igekötőzést idegen hatás eredményeként tartják számon, sokkal kevésbé tartják szükségesnek ezen állításukat bármilyen (tehát akár tipológiai jellegű, akár egyéb) érvekkel alátámasztani, mint azok, akik ezt a feltételezést cáfolni akarják – ebből a szempontból máig aktuális a dolgozat mottójául választott Budenz-idézet. Zsirai azonban összefoglalja Bujnák érveit arra, miért tekinthető szláv hatás eredményének az igekötőzés kialakulása a magyarban, illetve az obi-ugor nyelvekben, s ezek között a következő is szerepel: *„Az urál-altaji nyelvek agglutináló jellegüknél fogva nem ismerik a präfixumokat; amelyik finnugor nyelvben igekötő van, csak idegen, indogermán hatásnak köszönheti"* (Zsirai 1933: 77), s erre Zsirai így válaszol: *„ellehetnek igekötő nélkül egyébként tipikusan präfixumos nyelvek, viszont dúskálhatnak igekötőben máskülönben präfixum nélkül szűkölködő nyelvek"* (i. h.). Mint az az alábbiakból kiderül, Zsirai állítását a nagy korpuszon végzett tipológiai kutatások is igazolták.

Azt a kérdést egyelőre elhalasztva, hogyan viszonyul egymáshoz az igekötő és a prefixum kategóriája, azzal kezdem, hogy milyen szórendi összefüggések állnak a prefixum/szuffixum kérdés hátterében. Greenberg klasszikus tanulmányából három idevágó univerzálé idézhető:

a) „A dominánsan VSO szórendű nyelvek mindig prepozíciósak"[13] (1963: 78).
b) „A véletlenszerűnél lényegesen gyakrabban az SOV alapszórendű nyelvek posztpozíciósak"[14] (i. m.: 79).

11 Vagy ha magának az igekötő kategóriájának a megjelenését ugor korinak tartják is, az igekötőzés általánossá válását külső (elsősorban német vagy szláv) hatással magyarázzák.

12 Pontosabban: a számomra elérhető cikkeket, tehát kimaradtak Žahourek és Bujnák munkái.

13 Languages with dominant VSO order are always prepositional.

c) „Ha egy nyelv kizárólag szuffixáló, az posztpozíciós, ha kizárólag prefixáló, akkor prepozíciós"[15] (i. m.: 79).

Ez az utóbbi univerzálé azonban hangsúlyozottan nem kétirányú, azaz a pre- és posztpozíciósságból nem lehet az affixumok helyére következtetni. Dryer (1992), aki Greenbergnél jóval nagyobb adatbázissal dolgozott, arra is felhívja a figyelmet, hogy az affixumok a tőhöz viszonyított sorrend tekintetében egyáltalán nem vehetők egységes kategóriának: *„az affixumok pozíciójával foglalkozó tanulmányok gyakran figyelmen kívül hagynak egy tényezőt, mégpedig azt, hogy az affixumsorrend és az ige-tárgy sorrend korrelálációjának mértéke az affixum szemantikai kategóriájával erősen összefügg"*[16] (1992: 126). Az idő- és aspektusjelölő affixumok például döntő többségben szuffixumok az OV nyelvekben, VO nyelvekben azonban egyaránt lehetnek szuffixumok és prefixumok, és az előbbi a gyakoribb. Ezzel szemben a birtokosjelölő affixumok esetében nem tudott kölcsönös összefüggést kimutatni az ige-tárgy sorrend és az affixum helye között, de azt megjegyzi, hogy ezek az elemek gyakrabban prefixumok OV nyelvekben.

Az affixumok heterogén viselkedésének az okát Dryer Givónra hivatkozva a történetiségben keresi. Az idő/aspektusjelölő affixumok nagyon gyakran segédigékből keletkeznek, így aztán nem csoda, hogy az ilyen affixum korrelációs párt alkot az igével, hiszen a grammatikalizáció forrásaként szolgáló szerkezet is korrelációs párt alkot. Ezzel szemben a birtokos személyét jelölő toldalékok nagyon gyakran birtokos névmásokból keletkeznek, ezek pedig a főnév–birtokos mintát követik, amely szintén korrelál az OV–VO típussal, vagyis az OV nyelvekben a birtokos jellegzetesen megelőzi, VO nyelvekben követi a birtokot. Ugyan a birtokos affixumok esetében nem tudott statisztikailag szignifikáns korrelációt

14 With overwhelmingly greater than chance frequency, languages with normal SOV order are postpositional.

15 If a language is exclusively suffixing, it is postpositional, if it is exclusively prefixing, it is prepositional.

16 „One fact that discussions of affix position often fail to note […] is that the extent to which affix position correlates with the order of verb and object varies considerably with the semantic category of the affix."

kihozni, ez legalább megmagyarázza az affixumok kategóriájának nem egységes viselkedését: „*Feltételezem, hogy amennyiben találunk korrelációt az affixum helyzete és az ige-tárgy sorrend között, ezek a korrelációk ilyenfajta diakrón elveket tükröznek*”[17] (1992: 127). Dryer elfogadja, hogy vannak kivételek, azaz a grammatikalizáción átment kötött morféma nem mindig azon a helyen áll, amely a bemenetéül szolgáló szabad morféma alapszórendi helye (tipikus példa erre az igei személyragok agglutinációja személyes névmásokból), de úgy véli, ez a feltételezését mindaddig nem érvényteleníti, amíg a típus maga van olyan gyakori, hogy adataiban korrelációként jelentkezzen. Ennek a gondolatsornak még fontos következményei lesznek a dolgozat szempontjából, de most visszatérek az igekötőkkel kapcsolatos szórendi kérdésekre.

Az teljesen nyilvánvaló, hogy a három ugor nyelv igekötői nem tekinthetők affixumoknak (l. Honti 1999, 2001, Kiefer–Honti 2003), tehát a fenti okfejtés ezekre az elemekre nem vonatkozik. Ugyanakkor Dryer vizsgálta azokat az idő- és aspektusjelölő elemeket is, amelyek hangsúlyozottan nem igei jellegűek, hanem partikulaként viselkednek, és azt állapította meg, hogy ezek az elemek egyáltalán nem korrelálnak a VO/OV kettősséggel: mindkét alapszórend esetén jellemzően (és a tagadószóhoz hasonlóan) ige előttiek. Ennek a jelenségnek feltehető magyarázatát nem érinti Dryer, fenti okfejtéséből kiindulva azonban OV-nyelvek esetében legalábbis levezethető az igekötő ige előtti helye: tekintettel arra, hogy a magyar minden bizonnyal OV-nyelv volt, az obi-ugor nyelvek pedig OV-nyelvek, az igekötők bemenetéül szolgáló elemek (határozószók, illetve ragvonzó névutók) természetszerűleg az ige előtt álltak, így aztán ha nem is törvényszerű, meglepőnek semmiképp sem mondható, hogy az igekötők maguk is az ige előtt állnak (vö. Kiefer–Honti 2003: 148). Annak a feltételezésnek tehát, hogy az igekötői kategória strukturálisan (tipológiailag) idegen az uráli nyelvektől, aligha van alapja, hiszen, mint az látható volt,

17 „[…] I will assume that, insofar as we find correlations affix position and the order of verb and object, these correlations reflect diachronic principles of this sort.

a) egyfelől az az általánosítás is téves, hogy az affixumok egységes kategóriaként korrelálnak az OV/VO-sorrenddel;
b) másfelől a partikulaként viselkedő igekötők az ugor nyelvekben ugyanúgy ige előttiek, mint általában véve az idő- és aspektusjelölő partikulák, VO/OV-sorrendtől függetlenül.

Dryer egy későbbi cikkében (2006) a fenti érvrendszerét általánosítva amellett foglal állást, hogy a szinkróniában megfigyelhető sorrendi jellegzetességek hátterében diakrón összefüggések állnak, és így a szinkróniában megfigyelt sorrendekre egy leíró nyelvtannak nem is feladata magyarázatot adni, mert ezek a tényezők nem részei az ember nyelvtudásának. Részben hasonló megállapításokat fogalmaz meg Moravcsik (2007) is, amikor azt elemzi, hogy leíró vagy magyarázó jellegűek-e a tipológiai általánosítások, s így fogalmaz: *„Valójában az egyetlen lehetséges kauzális magyarázat egy nyelvi rendszer esetében az, ha a történetére utal: hogyan alakult ki az adott rendszer egy másik rendszerből"* (13),[18] s a tipológiai általánosítások tulajdonképpen magyarázandó jelenségeket jelentenek a nyelvtörténészek számára (nem pedig magyarázatot – lehetne hozzátenni). Sok érvüket el lehet fogadni, és sokkal lehetne vitába szállni (ezek közül arról, hogy nyelvtörténeti szempontból milyen problémákat vet fel a kauzalitás, már korábban szó volt), de a dolgozat szempontjából az a kiemelendő, hogy még egy, az affixumpozíciónál lényegesen általánosabb érvényű statisztikai univerzálé sem adhat alapot arra, hogy egy kategóriát struktúraidegennek, feltétlenül idegen hatás eredményének tartsanak egy nyelvben, ha ezt egyéb érvek nem támasztják alá.

Irodalomjegyzék

18 „Indeed, the only possible causal explanation for a language system is by reference to history: how a given system evolvedfrom something else." (13) Moravcsik ugyanakkor azzal is foglalkozik, hogy a grammatikalizációt nyelvelsajátítási és nyelvhasználati tényezők magyarázzák.

Bybee, Joan L. 1994. The grammaticalization of zero: asymmetries in tense and aspect systems. In: W. Pagliuca (ed), Perspectives on grammaticalization. Amsterdam: John Benjamins. 235–253.

Bybee, Joan L. – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994. The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world. Chicago: University of Chicago Press.

Dahl, Östen 1985. Tense and aspect systems. Oxford: Blackwell.

Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian Word Order Correlations. Language 68: 81–138.

Dryer, Matthew 2006. Descriptive theories, explanatory theories, and basic linguistic theory.
http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/wordOrder.htm
(In: Ameka, Felix – Dench, Alan – Evans, Nicholas (eds), Catching Language: Issues in Grammar Writing. Berlin: Mouton de Gruyter. 207–234.)

Csepregi Márta 1998. Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica, Supplementum 6. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.

É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. Magyar Nyelv 101: 420–435.

Greenberg, Joseph Harold 1963. Universals of language. Cambridge, MIT.

Harris, Alice C. 1985. Diachronic syntax: the Kartvelian case. Syntax and semantics 18. Orlando: Academic Press.

Hermann József 2001. A történeti nyelvészettől a történeti változások elmélete felé: problémavázlat. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest: Osiris. 389–407.

Honti László 1985: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 87: 49–87.

Honti, László 1999. Das Alter und die Entstehungsweise der 'Verbalpräfixe' in uralischen Sprachen (unter besonderer Berücksichtigung des

Ungarischen). Teil I. und II. Linguistica Uralica 35. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. 81–97, 161–76.

Honti László 2001. A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest: Osiris. 357-367.

Kiefer, Ferenc 1997. Verbal prefixation in the Ugric languages from a typological-areal perspective. In: Stig Eliasson – Ernst Hakon Jahr (eds): Language and its ecology. Essays in memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 100. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 323–41.

Kiefer Ferenc 2006. Aspektus és akcióminőség. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiefer, Ferenc – Honti László 2003. Verbal 'prefixation' in the Uralic languages. ALH 50: 137-153.

Korhonen, Mikko 1981. Suomi ja unkari sukukielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Pirkko Suihkonen (toim.): Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. 47–57.

Lindstedt, Jouko 2000: The perfect – aspectual, temporal and evidential. In: Dahl, Östen (ed): Tense and Aspect in the languages of Europe. Berlin: Mouton de Gruyter. 365–383.

Moravcsik, Edith 2007. What is universal about typology?
http://www.uwm.edu/Dept/FLL/faculty/moravcsik.html (Linguistic Typology 11: 27–42)

Nurk, Anu 1996. On the origin of Finno-Ugric verbal prefixes. Fenno-Ugristica 20: 77–79.

Paasonen, H. – Vértes, E. 2001. H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Helsinki: SUS.

Pusztay János 1996. Zu den Verbalpräfixen in den uralischen Sprachen. In: Mészáros Edit (szerk.): Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged: JATE Finnugor Tanszék. 257–259.

SCHLACHTER, Wolfgang – PUSZTAY, János 1983. Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-* (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 167. Budapest.

SIMONYI Zsigmond 1912. Slavisches in der ungarischen Syntax. Finnisch-ugrische Forschungen 12: 19–25.

TOMMOLA, Hannu 2000. On the perfect in North Slavic. In: Dahl, Östen (ed): Tense and Aspect in the languages of Europe. Berlin: Mouton de Gruyter. 441–477.

ZSIRAI Miklós 1933. Az obi-ugor igekötők. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből. Budapest: MTA. 41–82. Újranyomva: Hajdú Péter (szerk.): Zsirai Miklós emlékkönyv. Uralisztikai Tanulmányok 5. Budapest: ELTE BTK Finnugor Nyelvészet – MTA Kutatóhely. 75–116.

Han Anna
Budapest

Alekszandr Potebnya tanításának recepciója Andrej Belij nyelvfilozófiájában

Az orosz tudománytörténet egyik fontos kérdése mindmáig foglalkoztatja a kutatókat: hogyan válhatott Potebnya tanítása, akit a szakirodalom a 19. századi pozitivizmus és a nyelvelméleti pszichologizmus irányzatának egyik képviselőjeként tart számon, ihlető forrásává a 20. század elején, az orosz szellemi megújulás korszakában számos nyelvfilozófiai koncepciónak és költői nyelvelméletnek.

Az egyik értelmezési irányzat, amely Potebnya tanításából kisarjadt, az orosz szimbolizmus esztétikai programjának nyelvfilozófiai alapvetése. A 20. századi orosz tudományos gondolkodásban elsők között a Mihail Bahtyin köréhez tartozó Pavel Medvegyev hívta fel a figyelmet Potebnya szerepére a szimbolizmus esztétikájának megalapozásában *A formális módszer az irodalomtudományban* című monográfiájában, s ugyanez a törvényszerűség tágabb elméleti vonatkozásban is megfogalmazást nyert Nyikolaj Volosinov *Marxizmus és nyelvfilozófia* című munkájában. Az orosz szimbolizmus filozófiai esztétikájának tetemes örökségéből ehelyütt csak azokat a fejezeteket szeretnénk felidézni, amelyek Andrej Belij nyelvfilozófiai koncepciójában nyertek megfogalmazást. Ahhoz, hogy érzékeltetni tudjuk azt az értelmezési irányt, amely Potebnya tanítása nyomán Andrej Belij költői nyelvelméletében kibontakozik, fel kell idéznünk Potebnya tanításának néhány alaptételét.

Amikor Potebnya kimunkálta a maga tanítását, amelyet a «теория словесности» elnevezéssel illetett, tulajdonképpen azt a modern irodalomelméleti megközelítést készítette elő, amely a költői műalkotás specifikumát annak nyelvi mibenlétében látja, és az irodalmat a szó művészetének tekinti. Ezt a nyelvelméleti megalapozású poétikát azoknak a tudományos diszciplínáknak a szintéziséből építette fel, amelyek a 19. század második felében a Harkovi Egyetem oktatási rendszerének az alapját képezték. Az egyetem falai közt, amelynek Potebnya kezdetben

diákja majd tudós professzora volt, olyan nyelvészeti kutatások folytak, amelyek igen széles kultúrtörténeti és néprajzi összefüggések rendszerében vizsgálták a nyelv keletkezésének és grammatikai valamint szintaktikai rendszerének a problémáit. A vizsgálatok kontextusát olyan diszciplinák alkották, mint a szláv néprajz és folklór, valamint a szláv mitológia kutatása, Potebnya 1861-ben írt magiszteri disszertációja is *A szláv népköltészet néhány szimbólumáról* címet viselte. Kiemelt helyet foglalt el az egyetemi képzésben a retorika, a verstan és a grammatika tudománya, amely megkövetelte a görög és a latin nyelv ismeretét. Nem véletlen, hogy Potebnya a maga trópuselméletét az antik retorikák történeti áttekintésével vezeti be. Ezekhez a kutatási irányokhoz társult még a legújabb nyelvtudományi iskolák eredményeinek a tanulmányozása, mindenekelőtt Wilhelm von Humboldt tanításának kritikai elsajátítása. 1862-ben, amikor Potebnya a *Nyelv és gondolkodás* című alapmunkáját írta, egy évet töltött a Berlini Egyetemen, s párhuzamosan több szláv nyelvterülethez tartozó országban is folytatott tanulmányokat.

Tanításának összegző, szintetizáló jellege tette lehetővé, hogy a szó jelentésszerkezetét, s annak központi elemét, a szó belső formáját olyan sok irányban határozza meg és értelmezze, hogy annak szinte minden értelmezési szintjéből a későbbiekben egy új diszciplína sarjadt ki. Fogalmazhatunk úgy is, hogy míg Potebnya szintetizálta a 19. századi akadémiai irodalomtudományban és egyetemi képzésben meghonosodott különböző diszciplinákat, és ezáltal új elméleti rendszert teremtett, a 20. század új gondolkodási irányai összetevő elemeire bontották ezt a rendszert, és az egyes összetevők értelmezési lehetőségeiből új irányzatokat hoztak létre, új tanításokat építettek fel. Azokból a tág és messze ívelő értelmezési lehetőségekből, amelyeket Potebnya tanítása magában rejt, ehelyütt csupán egyetlen vonulatot szeretnénk kiragadni, Potebnya tanítását a szó belső formájáról, a költői trópusokról és alakzatokról, valamint ennek a tanításnak az újraértelmezését Andrej Belij nyelvfilozófiai koncepciójában. Potebnya újraértelmezésének ebben a vonulatában valósul meg a legtisztább formában egyrészt a hagyománykövetés és a hagyomány újrafelfedezése révén történő költői önmeghatározás, másrészt viszont az elszakadás a 19. század pozitivista gondolkodásától s benne a nyelvelméleti pszichologizmus irányzatától.

Potebnya egy sarkalatos ponton folytat polémiát tanítómesterével, Wilhelm von Humboldt-tal, ez pedig a nyelv eredetének kérdése. Potebnya úgy véli, hogy Humboldt közös nevezőre hozza a nyelvet és a szellemet azáltal, hogy mindkettőt egyformán alárendeli egy magasabb rendű princípiumnak, amelyet viszont a metafizika körébe utal. Potebnya nézete szerint az ő saját nyelvelméleti kérdésfelvetése ott kezdődik, ahol a metafizikai megközelítés véget ér. Potebnya szerint, ha a mítosz keletkezését metafizikai előfeltevések nélkül tanulmányozzuk, képet nyerhetünk magának a nyelvnek a keletkezéséről, ehhez viszont elsősorban a népköltészet alkotásait kell tanulmányoznunk, mivel ezek az alkotások a nyelv keletkezésének az analogonját képezik. Úgy véli, hogy ezeknek a konkrét nyelvi kutatásoknak a tényei arra késztetnek, hogy kétségbe vonjuk azt a magasabb rendű egységet, amelyet Humboldt a nyelv és a szellem között tételez. Azaz kétségbe kell vonnunk azt, hogy a szellem nyelv nélkül nem létezhet, s a szellem maga is a nyelv segítségével formálódik, s hogy időben az első esemény nyelvi esemény volna.

Potebnya szerint számos olyan gondolati, akarati, érzelmi tevékenység létezik s létezett az emberi tudat fejlődésének kezdeti szakaszában, amely kívül esik a nyelv területén. Potebnya állítása szerint a nyelv és a szellem az emberi élet megnyilatkozásának egymást követő eseményei, amelyek az emberi személyiség mélyéből, azaz a lélekből fakadnak. Éppen a lélek az az alapvető princípium, amelyből ezek a jelenségek fakadnak, és amely egyben e jelenségek létfeltételéül is szolgál. A lelki élet egyéb, különböző jelenségei megelőzik a nyelv keletkezését. Potebnya ezáltal háttérbe szorítja a nyelv isteni eredetének kérdését, és tisztán pszichológiai kérdéssé változtatja. Ugyanakkor viszont úgy véli, hogy éppen maga Humboldt teremtette meg az alapját a maga tanításában annak, hogy a nyelv eredetének a kérdését metafizikai alapról pszichológiai alapra vigyük át azáltal, hogy a nyelvet energeia-nak, azaz örök, szakadatlan alkotótevékenységnek nyilvánította.

Humboldt nyelvelmélete nyomán Potebnya is azt vallja, hogy a nyelv nem *ergon*, azaz nem kész produktum, nem a gondolatok kifejezésének puszta eszköze, hanem *energeia*, azaz a gondolkodás és a gondolatképzés eleven orgánuma. A nyelvi tevékenység pedig alapvetően kreatív jellegű, benne az individuális nyelvhordozó tudati és lelki energiái nyernek kifejezést, s ez a kreatív jelleg strukturális lenyomatot hagy a szó

jelentésszerkezetén, mindenekelőtt a szó belső formáján. Potebnya tanításában éppen a szó belső formája az a láncszem, amely közvetít a tudat (a gondolkodás), és a tudatnak a nyelvben való realizációja, azaz tárgyi objektivációja közt.

A belső forma kategóriáját Potebnya egyszerre több dimenzióban láttatja és határozza meg. Egyrészt egy strukturális szempontból, miszerint a belső forma a szó jelentésszerkezetének közvetítő eleme, amely motiválttá teszi a kapcsolatot a hang (a külső forma) és a jelentés közt. Ennyiben a belső forma struktúraképző tényező, amelynek elevensége avagy elhomályosulása kihat a szó tárgyi szerkezetére és jelentésszerkezetére egyaránt, és ezáltal a gondolkodási alakzatokra is. Másrészt viszont pszichológiai szempontból is, miszerint a belső forma szemléletes képzet, amely az individuális nyelvhordozó tudatában őrzi azt a domináns jelentésjegyet, amelynek révén a tárgy elsődleges megnevezése történt, s ennyiben a belső forma a szó eredendő képiségének a záloga. S mivel minden egyéni nyelvhordozó tudatában más-más képzetet hívhat életre ugyanaz a belső forma, ezért mind a beszéd mind pedig a megértés és értelmezés folyamata is kreatív jellegű. Harmadrészt a belső forma meghatározást nyer a nyelvtörténet ill. a történeti etimológia szempontjából is. A belső forma a legközelebbi etimológiai jelentés (ближайшее этимологическое значение), amelynek segítségével visszavezethető a jelentésképzés folyamata, az a folyamat, amelynek révén az eredendő képi jelentésből kialakult a fogalmi jelentés, s amelynek segítségével a költői nyelvhasználatban visszafordítható a fogalmi jelentés kialakulásának folyamata. A belső forma egyben a mitikus gondolkodás strukturális lenyomata is, mivel őrzi a nyelvfejlődésnek azt az állapotát, amikor a fogalmi gondolkodás még nem alakult ki, amikor a szó még mítosz volt. Éppen ez az értelmezési szint bizonyul döntőnek az orosz szimbolizmus esztétikai teóriájában a modern mítoszteremtés nyelvi alakzatainak a leírásakor.

Potebnya tanításának újabb sarkalatos pontja, amely döntő fontosságú lesz Andrej Belij nyelvfilozófiájában, a szó jelentésszerkezete és a költői műalkotás jelentésszerkezete közti teljes strukturális megfelelés tétele. Az a strukturális réteg, amely a szó szerkezetében a külső formát (azaz a hangot, tehát a jelentés külső jelét) alkotja – a nyelvi műalkotás szerkezetében nem más, mint a mű tárgyi valósága, nyelvi objektivációja, nyelvben való

rögzítettsége. Az a strukturális réteg, amely a szó belső formája – tehát a szemléletes képzet mint a jelentés belső jele – a nyelvi műalkotás jelentésszerkezetében maga a költői kép, a szimbólum, illetve a képek rendszere, amely utal a tartalomra. Az a strukturális réteg pedig, amely a szóban a jelentés, a nyelvi műalkotásban a tartalomnak, a mű eszmeiségének felel meg. Ez a közvetlen strukturális megfelelés két különböző szintű nyelvi képződmény között azért létezhet, mivel Potebnya tanítása szerint minden egyes szó maga is önálló nyelvi alkotás, éppen belső formája, azaz képisége révén. S mivel a szó maga is önálló nyelvi alkotás, és belsőleg strukturált, a szó szerkezetének kibontása, a belső forma újjáélesztése magasabb rendű nyelvi szerkezeteket hozhat létre.

Éppen a kép és a jelentés viszonya alapján különbözteti meg Potebnya a nyelvhasználat három módját, s egyben három alapvető nyelvi gondolkodási formát. A mitologikus nyelvhasználatot, ahol a kép és a jelentés közt nincs átmenet, a képi gondolkodás még a megismerés egyetlen létező és kizárólagos formája, a nyelvhasználó nem fikcióként, hanem valóságként éli meg a költői képet, benne él a mitológiai képzetek világában, mint egyetlen objektíve adott valóságban, amely minden újabb megismerési aktusnak egyben kiindulópontja is. A költői nyelvhasználatot (язык поэзии), ahol a belső forma még eleven, de a nyelvhasználó már tudatában van annak a gondolati ugrásnak, amelyet a képtől a jelentésig megtesz. Tudja, hogy a kép használata ad hoc jellegű, és nem szolgálhat további megismerési folyamatok alapjául. A mindennapi nyelvhasználatot (язык прозы), ahol a belső forma már feledésbe merült, s ezért a szó jelentésszerkezetéből törlődött a közvetítő elem, amely a hang és a jelentés kapcsolatát motiválja, a fogalmi jelentés elnyeli a képi jelentést.

A nyelvhasználat különböző típusainak a meghatározása Potebnya elméletében közvetlenül átvezet bennünket a költői trópusokról és alakzatokról szóló tanításához. Potebnya a maga trópuselméletét a klasszikus retorikák tanulmányozásából levont következtetéssel vezeti be, s úgy véli, hogy a görögökön és a rómaiakon át, egészen napjainkig ezekben a tanításokban megfigyelhető egy közös vonás. A nyelvi alakzatok meghatározásához feltétlenül szükség volt kétféle nyelvhasználat megkülönböztetésére. Egyrészt az egyszerű beszédre, amelyben a szavakat mintegy a maguk természetes, elsődleges jelentésében használjuk, másrészt az átvitt értelmű avagy „díszített” beszédre , amely az előző nyelvi

réteghez mint viszonyítási ponthoz képest valósít meg jelentésátvitelt. Potebnya úgy véli, hogy amennyiben a modern nyelvtudomány eredményeit figyelembe vesszük, és feltesszük azt a kérdést, hogyan jött létre a jelenlegi nyelvek gazdagsága, akkor csakis azt felelhetjük, hogy minden egyes szó mint a jelentés hangzó jele, függetlenül attól, hogy elsődlegesen létrejött vagy származékos szavakról van-e szó, a szógyökök viszonylag korlátozott mennyiségéből keletkezett. (pl. az orosz nyelv szavai mintegy 500–1000 szógyökből keletkeztek). S ugyanakkor figyelembe kell venni azt a törvényszerűséget, hogy ami szógyöknek bizonyul a belőle származtatott szavak vonatkozásában, az maga is szó, amelynek a belső jelentésszerkezete ugyanolyan, mint bármely újonnan képzett szónak.

Potebnya tanítása szerint a nyelvben meglévő minden fogalmi jelentés eredete szerint képi jelentés, amely idővel elvesztette a képszerűségét. Ugyanakkor a szó mindkét állapota, a képiség és a képiség elvesztése egyaránt természetes állapot? Ezek csupán a gondolkodás folyamatának különböző szakaszait jelzik. Ha pedig feltételeznénk, hogy van egy képiség nélküli természetes nyelvhasználat, az csupán azért volna lehetséges, mert a gondolkodás folyamata ebben a szakaszban időleges nyugvópontra ért , amihez képest a képszerűség újbóli megjelenése egy újabb szakaszt jelent a megismerés folyamatában. Ezért hát Potebnya úgy véli, hogy a nyelvelméleti kutatások számára sokkal nagyobb érdeklődésre tarthat számot magának a gondolkodásnak a folyamata, amely örökös alkotó tevékenység és dinamikus alakulás, mintsem a nyelvfejlődés valamely nyugalmi állapota.

Ez tehát az egyik lényeges mozzanat, ahol kirajzolódik Potebnya trópuselméletének eltérése a klasszikus retorikák tanításától. Potebnya úgy tartja, hogy a szó struktúrájának az elemei között eleve képi jellegű a viszony, mivelhogy a jelentésátvitel gondolati műveletére épül, ezért a képiség megléte, illetve hiánya nem értelmezhető úgy, mintha az két állandó és különálló nyelvi réteghez tartozna a nyelv rendszerének egészén belül. Ezért Potebnya trópuselméletében megfordul a viszony a természetes nyelvhasználat és a képi nyelv között attól függően, hogy melyiket melyikből származtatjuk: Potebnya többször hangsúlyozza, hogy amennyiben a hagyományos retorikák megalkotói úgy vélik, hogy a természetes nyelvből származtatjuk a trópusokat, az csakis azért lehetséges, mert ebben az esetben egy külső nézőpontból, a szenvtelen

megfigyelő pozíciójából tekintünk a nyelvre, egy olyan pozícióból, amely mintegy kívül áll a beszéd folyamán. Potebnya tanításában bármely egyszerű vagy bonyolult képi kifejezést annak a szempontjából vizsgálunk, aki maga is „benne áll a beszédfolyamban", azaz a nyelvhordozó szempontjából, s ebben az esetben a képi beszéd lesz az elsődleges.

S mindebből az is következik, hogy Potebnya elméletében a trópus esztétikai értékét nem a díszítő funkció adja, hanem kizárólag a megismerésben játszott szerepe, azaz a kifejezés szépségét a gondolattal való szerves kapcsolata határozza meg. Mivel pedig a trópusok a megismerési folyamat láncszemei, ezért az esztétikai indítékok elválaszthatatlanok a logikai indítékoktól. A nyelvi alakzatok lényegüket tekintve a gondolkodás alakzatai, a gondolkodási folyamat szakaszainak strukturális lenyomatai. Ugyanakkor Potebnya tanítása szerint a költői kép a megismerésnek olyan eszköze, amely képes a tömörítésre, a sűrítésre a fogalmi gondolkodáshoz képest azáltal, hogy jelentésszűkítést hajt végre. A költői kép helyettesíti azt, ami bonyolult, sok szempontú, és távolisága miatt nehezen megragadható és homályos, valami viszonylag közelivel, egyedivel, meghatározottal és szemléletessel. A képi gondolkodás tehát egy dolog szerteágazó sokféle jelentésjegyéből mindig egyet aktualizál, s ezáltal egyrészt jelentéstömörítést hajt végre, és szemléletessé teszi az elvontat, másrészt viszont a megismerés és a fogalomképzés láncolatát ad hoc jelleggel időlegesen visszafordítja.

Potebnya tanításának van egy másik pontja is, ahol polémiát folytat a klasszikus retorikák osztályozási elveivel. Úgy véli, hogy a trópusoknak és alakzatoknak a szó mint állandó jelentésegység nem egyszerűen a nyelvi anyaga, mivelhogy magának a szónak a struktúrájában ugyanazok a jelentésviszonyok hatnak, mint a trópusok szerkezetében. Tulajdonképpen a szó strukturális elemei közötti viszony is metonimikus, azaz a hang és jelentés közti jelentésátvitelre épül. Azok a törvényszerűségek tehát, amelyek maga a szó és a trópusok és alakzatok jelentésszerkezetében egyaránt érvényesülnek, nem mások, mint a jelentésképzés univerzális törvényei a nyelvben. Ezeknek a törvényeknek pedig az egyik alapvető megnyilatkozási formája a megnevezés művelete, minden trópus tehát nem más, mint újramegnevezés.

A szó struktúrájában és a trópus jelentésszerkezetében is ugyanaz a kapcsolat áll fenn a jelölő és a jelölt között. Ennek a kapcsolatnak a típusa a

jelentésátvitel módjától függően lehet szinekdochikus, metonimikus és metaforikus. Potebnya a jelentésátvitel műveletét és a trópus szerkezetét a következő szkéma szerint írja le: A trópus mindig két összetevő elemből áll, A-val jelöljük azt, amit már ismerünk, ameddig eljutottunk a megismerésben, tehát amivel magyarázzuk a még ismeretlent (ez a tulajdonképpeni kép, ill. a tudatunkban már kialakult képzet, tehát az, ami a jelölő funkcióját tölti be), az X pedig a még ismeretlen, amit magyarázni szeretnénk, tehát ami a jelölt funkcióját tölti be, azaz az újramegnevezés tárgya.

Az A és X közti kapcsolat típusa szerint Potebnya a jelentésátvitel három alapesetét különbözteti meg: *A szinekdoché* esetében az A teljes egészében benne foglaltatik az X-ben, vagy mondhatjuk úgy is, hogy az X maradéktalanul magába foglalja az A-t, vagy amikor az A alakjában jelenik meg az X – a pars pro toto, vagy fordítva a totum pro parte elve. Ezekben az esetekben együttértésről (соподразумение), egymásba-foglalásról (со-включение), avagy kölcsönös befogadásról (со-приятие) van szó. *A metonímia* esetében az A fogalma csak részben foglaltatik benne az X-ben, tehát az X csupán része az A-nak, ezért „bennefoglaltatás" helyett csak érintkeznek. Amikor tehát az A alakjában ilyen formában jelenik meg az X, akkor beszélünk metonímiáról, azaz újramegnevezésről (переименование), tehát az egyik névnek a másikkal való helyettesítéséről. Ugyanakkor Potebnya hangsúlyozza, hogy a bennefoglaltatás (szinekdoché) és az érintkezés (metonímia) nagyon hasonló viszony, ezért ez a két trópus nagyon gyakran átmegy egymásba, és az elemzés révén nehezen különíthető el egymástól.

A metafora esetében az A és az X fogalma első pillanatra nem esik egybe egyetlen jelentésjegyét tekintve sem, sőt, mintha kizárnák egymást. De pszichológiai szempontból az A és az X összekapcsolása azért válik lehetővé, mert közvetve vagy közvetlenül mindketten utalnak egy B kapcsolatra, vagy hasonló érzéseket váltanak ki. Tehát metaforáról akkor beszélünk, ha az A jelenik meg B alakjában. Ehelyütt Potebnya megjegyzi, hogy a görög rétorok és Cicero a jelentésátvitelnek éppen ezt a konkrét esetét nevezték általában trópusnak vagy figurának. Potebnya számos példát hoz mindhárom alapesetre az orosz népköltészet és az orosz nyelv szólásai alapján, valamint azoknak a neveknek az alapján, amelyeknek az automatikus nyelvhasználat miatt ma már nem érzékeljük a képi eredetét, s

a példák elemzése során néhány új törvényszerűséget is megfogalmaz. Ezek a törvényszerűségek általában a trópusok jelentésszerkezetének dinamikus jellegére vonatkoznak, mind a nyelvhasználó mind pedig a befogadó tudatának vonatkozásában.

Potebnya megjegyzi, hogy *a szinekdoché* esetében olyan gondolati ugrás megy végbe az A-tól az X irányában, amelynek esetében az X jelentéstartományában, azaz jelentésjegyeinek összességében, teljes halmazában adott ugyan az A, amely kiemelkedik ebből a halmazból mint egyed, de az, hogy az A vagy valóban objektíve benne értődik az X jelentésjegyeinek összességében, vagy csak a nyelvhasználó illetve a befogadó érti benne, már külön tanulmányozást igényel, és a gondolkodás meg az alkotás lélektanának a területére vezet bennünket.

A metonímia esetében, ahol a jelentésátvitelnek olyan módozatával van dolgunk, amikor a megismerés aktusa a képtől (A ebben az esetben pl. a halmaz része vagy pedig egyed) a jelentéshez (az X lehet az egész, vagy pedig valamely nembeli kategória) úgy valósul meg, hogy az X nem zárja ki magából a képet, hanem részben magába foglalja (az ilyen kizárás a metafora tulajdonsága), és emellett az X (a szinekdochétól eltérően) új minőségi jegyet is kap. Potebnya hangsúlyozza, hogy az X-nek ezt az új minőségi jegyét, az A-ban benne foglalt minőséghez képest csak azért kaphatjuk, mert ez a minőség a gondolkodásunkban bizonyos körülmények között már kísérőjegye az A-nak.

A metonímia jelentésszerkezetét az A és X közti kapcsolat alapján a következő típusokra oszthatjuk:

a) az A és X egyidejűleg vannak jelen a térben (térbeli érintkezés);
b) az A időben megelőzi az X-et;
c) az A időben követi az X-et;
d) az A és X oksági kapcsolatban állnak.

De ezek a megkülönböztetések magának a megnevezésnek az aktusában nem léteznek a beszélő számára, ezeket csak a külső megfigyelő viszi bele magyarázatként a trópus szerkezetébe már a megnevezés aktusa után. A beszélő számára az, ami az A-ban (azaz a képben) adott, mindig a legközelebbi, tehát az időben az első, az X pedig időben mindig követi azt – tehát a beszélő szempontjából az A és X viszonyát tekintve a metonímia minden változata tulajdonképpen a második, b/ típusnak felel meg,

amikor az A időben megelőzi az X-et. Tehát lényegét tekintve a beszélő álláspontjából mindhárom alapvető trópus esetében ugyanaz a szerkezeti modell figyelhető meg. Ezért Potebnya úgy véli, hogy a metonímia esetében helyesebb az altípusokat annak alapján meghatározni, hogy az X-nek milyen jelentéscsoportjai jutnak el a beszélő tudatáig. Ebben az esetben a következő felosztás lehetséges:

a) X – vagy tér (amely magába foglalja a térbelileg mérhető tartalmat);
b) X – vagy idő;
c) X – vagy cselekvés (állapot vagy tulajdonság).

Potebnya *a metafora* esetében is sorra veszi a klasszikus retorikák által kidolgozott meghatározásokat, és megállapítja, hogy ezek akkor lennének igazak, ha a trópusok készen adott és állandó formulák lennének, nem pedig a nyelvben zajló megismerés eleven orgánumai. Tehát a nyelv és költészet keretében egy folytonos megismerési és nyelvteremtési folyamat zajlik, amely a már megismerttől (A) a még ismeretlen (X) felé halad, s éppen ezért minden trópus dinamikus alakzat. Potebnya úgy véli, hogy minden *megnevezési aktus* két gondolati komplexum *összehasonlítását* adja: a jelölő és a jelölt összehasonlítását. Éppen ezért a hasonlat ill. hasonlítás mint grammatikai forma, mint egy kép (jelölő) által történő nyelvi jelölés, éppen a metaforát foglalja magában, és nem pedig más trópusokat. A megnevezés aktusát Potebnya a következő terminusokban írja le: A – a kép (образ) = a jelölő (обозначающее) = Jel (знак); X – az ismeretlen (ещё не познанное) = a jelölt (обозначаемое) = a jelentés (значение). Minél távolabb van a kép a jelölttől, annál nehezebb lesz a kép megértése, és annál szükségesebb lesz, hogy mellékeljük hozzá a jelöltet, és fordítva: minél nagyobb a rokonság a jel és a jelentés közt, annál könnyebben megáll a lábán a jel (a kép) a jelentés nyelvi jelölése nélkül (annál kevésbé kell mellékelni hozzá a jelöltet).

Ugyanakkor Potebnya itt is megjegyzi, hogy amennyiben a metafora jelentésszerkezetét nem a megnevezés aktusának az iránya szempontjából írjuk le, hanem a beszélő tudatában zajló megismerési folyamat szerkezete szempontjából, akkor pszichológiai szempontból a metafora szerkezetében a jel és a jelentés, azaz a kép és a jelentés sorrendje fordított irányú lesz. Amikor ugyanis a hasonlítás aktusával, amely a metafora alapját képezi, új szavakat hozunk létre, akkor a tudatunkban már előzetesen megvan az a

jelentésjegy, amelynek az alapján hasonlítunk, tehát pszichológiai szempontból a jelentés megelőzi a képet, az egésztől haladunk a rész felé. A két dolog hasonlítása révén történő harmadik, az új dolog megnevezésének műveletét csak azért tudjuk végrehajtani, mert a tudatunkban már előzetesen létezik egy kategoriális rendszer, amelynek alapján Roman Jakobson terminológiájával szólva a hasonlóságot (azaz az egyenértékűséget) megállapítjuk és elvégezzük a szelekció műveletét.

Potebnya megállapítása szerint a metafora kifejezést nyerhet egyetlen mondatrésszel és egész mondattal, sőt mondatok sorával is. Ebben a vonatkozásban Potebnya két fontos törvényszerűséget állapít meg. Amennyiben a metaforát egyetlen mondatrésszel fejezzük ki, bármi is legyen ez a mondatrész, maga a metaforikus jelentés csakis a kontextus segítségével állapítható meg. Ugyanis metaforikus jelentést bármilyen mondatrész foglalhat magában, de minden hozzá kapcsolódó mondatrész, amely eredendően nem volt metaforikus jelentésű, az összekapcsolás révén maga is metaforikus jelentést vesz fel, s ily módon az egész szövegrész, vagy a szövegegész maga is metaforikus jelentést vesz fel. Amennyiben pedig a metaforikus jelentést egy egész mondattal, sőt mondatok sorával fejezzük ki, s ez a jelentés mondatok során keresztül bomlik ki (illetve a metaforikus egyenértékűség egész mondatokkal kifejezett jelentésegységek között létesül), akkor az egész szöveg vagy allegorikus értelmet vesz fel, vagy pedig egyenértékűségek sorozatává válik. Potebnyának ezek a tételei fontos mozzanatokat tartalmaznak a modern líra, s jelesül az allegorizáló lírai beszédmód jelentésképző formáinak a megértéséhez is.

Ugyanakkor Potebnya azt is hangsúlyozza, hogy a költészet és általában a művészet viszonylag kevés számú és egyszerű jellel operál – a természet, az emberi élet és tevékenység más formáinak tágas világához képest. Éppen ez lesz majd az a sarkalatos pont, ahol Potebnya tanítását egészen új irányban fejleszti tovább 20. századi értelmezője, Andrej Belij, a maga nyelvfilozófiai tanításában. Andrej Belij számára Potebnya nyelvelméletének néhány fejezete döntőnek bizonyul. Ezek közé tartozik a belső formáról szóló tanítás, egyrészt mint szemléletes képzetről és a szó képiségének zálogáról, másrészt mint olyan összekötő elemről a szó szerkezetében, amely motiválttá teszi a kapcsolatot a hang és jelentés között. Ugyancsak kulcsfontosságúvá válik az a tétel, hogy a nyelvi

tevékenység kreatív jellegének egyik első megnyilvánulása a megnevezés aktusa.

Az orosz szimbolisták esztétikai teóriájának nyelvelméleti vonatkozásairól a szemiotikus Jurij Sztyepanov részletesen szól *A nyelvi tér három dimenziója* című munkájában. Sztyepanov szerint a szimbolisták filozófiai esztétikája olyan teória, amelynek nyelvfilozófiai alapvetését a „szemantikai paradigma", azaz „a név filozófiája" alkotja. Meghatározása szerint a szemantikai paradigma központi kérdése a megnevezett dolog és a nyelvi jel közötti kapcsolat szerves, motivált jellege, eltérően a „szintaktikai paradigmától", amely maguknak a jeleknek a kapcsolatrendszerét tanulmányozza. Potebnya és Andrej Belij nyelvelméletének összehasonlító vizsgálatát elsőként Je. Belkind vetette fel tézisek formájában egy tartui kiadványban 1975-ben.[1] A következő lépést Willem Weststeijn holland kutató tette meg a *Potebnya és az orosz szimbolizmus* című 1979-ben megjelent átfogó tanulmányában.[2]

Andrej Belij alkotóútja során többször fordult Potebnya nyelvelméletéhez, s hogy elméleti munkáiban milyen értelmezési irány kerekedett felül, az döntően két tényezőtől függött; egyrészt magának az orosz szimbolizmusnak a belső fejlődési törvényeitől, másrészt viszont azoktól a filozófiai hatásoktól, amelyek Andrej Belijt egyéni alkotói fejlődésének különböző szakaszain érték. De vitathatatlan marad az a tény, hogy Andrej Belij egy szakfilológus alaposságával tanulmányozta Potebnya elméletét, mint erről a *Szimbolizmus* című kötetében[3] az egyes tanulmányokat követő hatalmas jegyzetapparátus is tanúskodik.

Andrej Belij a *„Századelő"* című memoire-jának tanúsága szerint Potebnya nyelvelméleti tanítását Valerij Brjuszov közvetítette elsőként az orosz szimbolisták számára még az 1900-as évek kezdetén. Arról, hogy az orosz szimbolizmus fejlődéstörténetében személyesen Andrej Belij számára mi volt az az esemény, amely arra késztette, hogy Potebnya tanaihoz forduljon, és általuk alapozza meg a szimbolizmus mint költészeti iskola elméletét, ő maga vall a *Miért lettem és miért maradtam mindvégig szimbolista* című

1 Е.Белькинд: *Потебня и Андрей Белый. Постановка вопроса. //Тезисы I.Всесоюзной (III.)Блоковской конференции «Творчество А.А.Блока и русская культура XX. века* , Tartu 1975.

2 Willem Weststeijn: *„Potebnya and Russian Symbolism"* , Russian Literature 1979.

3 Андрей Белый: *Символизм (1910)*

szellemi önéletrajzában.[4] Potebnya tanításának különböző értelmezési irányait Andrej Belij munkásságában három nyelvfilozófiai tanulmány jelzi; *A szavak mágiája* (1909), *Nyelv és gondolkodás (A. Potebnya nyelvfilozófiája)* (1910) és az *Áron vesszeje* (1917) című tanulmányok.[5]

A szavak mágiája (Магия слов) című, 1909-ben írt tanulmányának I. részében alapvetőnek bizonyul Potebnya ama tétele, hogy a nyelvi alkotótevékenység egyik legősibb formája a megnevezés aktusa. Potebnya nyomán Andrej Belij kifejti, hogy éppen az elsődleges megnevezések révén veszi birtokba az ember a környező dolgok világát, ennek révén sajátítja el a tér-idő és oksági viszonyokat. A megnevezés segítségével lesz úrrá a káoszon, és rendezi kozmosszá a környező világot. A hangzó szimbólumok segítségével képes az ember legyőzni azt a szakadékot, amely saját Én-jének világa és az őt körülvevő objektív világ között tátong. Belij az archaikus nyelvhasználatnak és az elsődleges megnevezéseknek ezt a mágikus erejét szeretné újjáéleszteni a modern költészet nyelvi formáiban, és egy pánlingvisztikus esztétikai utópia jegyében ezt a mágikus erőt szeretné kiterjeszteni a kultúra és a lét egészére. Úgy véli, hogy a dolgok elsődleges megnevezésének mágikus erejéhez hasonlóan a nyelvfejlődés jelenlegi szakaszában is belesűríthető a megnevezés aktusába a megnevezett dolog összes jelentés- és létvonatkozása. Így válik a költői szimbólum az abszolút értelemben vett NÉV-vé.

Az orosz nyelvfilozófiai és esztétikai gondolkodásnak éppen ezzel a vonulatával, és Potebnya tanainak ilyen irányú kibontásával – amely a szó nominatív funkcióját abszolutizálja a költői nyelvhasználatban – száll majd vitába Gusztav Spet az *Esztétikai töredékek* (1922–1923) című munkájában,[6] ahol fenomenológiai leírás tárgyává teszi a szó tárgyi struktúráját és jelentésszerkezetét. Spet hangsúlyozza, hogy a nominatív funkció csupán az egyik rétege a szó struktúrájának, amely korrelatív viszonyban áll a többi (morfológiai, szintaktikai, szemasziológiai) réteggel, s a szó hierarchikusan felépített jelentésszerkezetében az alsó szintet foglalja el.

4 Андрей Белый: *Почему я стал символистом и почему им остался до конца жизни*.

5 Андрей Белый: *Магия слов* (1907) ; *Мысль и язык. Философия языка А.Потебни* (1910); *Жезл Аарона* (1917)

6 Gusztav Spet: Esztétikai töredékek (1922–1923).

Éppen ezeknek a „felsőbb", magasabb rendű funkcióknak – amelyek ráépülnek a nomimatív funkcióra – a révén kapcsolódik be a szó a kulturális és társadalmi kommunikáció rendszerébe. Spet azt is hangsúlyozza, hogy az elsődleges megnevezések korszakától eltérően a modern nyelvfejlődés és a magasan fejlett fogalmi gondolkodás szakaszában a megnevezés tárgya már nem „kívüllétben" helyezkedik el a megnevezés aktusához viszonyítva (tehát már nem kell birtokba venni, és a megnevezés által létében megerősíteni, miként az elsődleges megnevezések tették), hanem maga is, mint „ideális tárgyiság", a szó jelentésstruktúrájának immanens elemévé, belső strukturális összetevőjévé vált. A megnevezés nyelvi aktusának mágikus erővel való felruházása nem csupán azzal jár Andrej Belij elméletében, hogy a nyelvi tevékenység magára ölti magának az eleven életnek az összes attribútumát (eleven lávafolyam, örök alakulás és megújulás, végtelen teremtő erő), hanem azzal is, hogy az emberi élettevékenység és alkotótevékenység minden formája átkerül a nyelv kereteibe, a nyelven kívül nincs megismerés, nincs kultúra, nincs lét, ami a nyelvi alkotótevékenység határain kívül esik, az kihull a létből. Mindez pedig már távol esik Potebnya tanaitól, aki hangsúlyozta, hogy az emberi alkotótevékenységnek számos olyan formája létezik, amely megelőzte időben a nyelvi alkotótevékenységet, térben pedig kívül esik annak határain.

Mint az orosz szimbolizmus számos elméleti manifesztumában, a fő kérdés itt is az, hogy hol lelhető fel az az egyesítő princípium, amelynek segítségével a kultúra válsága legyőzhető, a kulturális széthullás megállítható, és elősegíthető egy új organikus kultúrkorszak eljövetele, amely újjászülné a modern lét körülményei közt az archaikus kultúrkorok szinkretikus egységét mind a kultúra egésze, mind pedig az egyes művészetek és a művészi tudat területén. Ennek az emberi létet újrateremtő alkotó folyamatnak a területe a nyelv, a nyelvteremtés folyamata pedig egyben az egész emberi létet s benne az egyes embert is újjáteremtő folyamattá válik. Innen már csak egy lépés vezet Velimir Hlebnyikov kozmikus léptékű nyelvi utópiájához, amelyben a nyelvteremtés a tiszta megismerés és a világteremtés orgánuma.

A szavak mágiája című tanulmány II. részében Potebnya trópuselmélete, a három alapvető trópus jelentésszerkezetének megkülönböztetése arra szolgál, hogy Andrej Belij megalapozza a szimbólumalkotás és a modern

mítoszteremtés nyelvi eljárásmódjait. Potebnya nyomán Andrej Belij megállapítja, hogy a szimbólumalkotás lehetősége természetes módon adott magában a nyelvben azáltal, hogy a nyelvnek mint „energeia"-nak alapvető és szerves sajátsága a képszerű gondolkodás. Andrej Belij úgy véli, hogy keletkezésüket tekintve a nyelv grammatikai formái éppen a képi alakzatokból jöttek létre. Pl. az epitheton ornans-ból mint szóképből alakul ki a melléknév mint grammatikai kategória, továbbá minden melléknév keletkezése valamiképpen kapcsolatban áll egy összetettebb képi alakzattal, metaforával, metonímiával vagy szinekdochéval. A metonímia esetében pedig Andrej Belij nézete szerint magának a megismerési folyamatnak a keletkezését követhetjük nyomon: számos oksági összefüggés, amelyet a jelenségek között teremtünk, elsődlegesen a metonimikus képalkotásból származik.

Éppen a mitikus gondolkodás az, ahol a legteljesebb formában érvényesül a nyelvi alkotótevékenység, vagy úgy is mondhatjuk, hogy a mitikus gondolkodás teljes egészében ebből az alkotótevékenységből táplálkozik. A képi gondolkodás formáiban Andrej Belij nézete szerint van egy közös tendencia: minden kép arra törekszik, hogy kitágítsa önnön képi tartalmának határait, s ezáltal a szóban rejlő képi tartalom mozgásba lendül, a belső forma dinamikusan kibomlik, és ez a változás új képi tartalmakat szül, – s ekkor már a nyelvi alkotásnak egy új szakasza kezdődik.

Andrej Belij úgy véli, hogy az alkotás lélektana szempontjából minden nyelvteremtési, azaz képalkotási folyamat több szakaszban bontakozik ki, és a Potebnya által leírt három alapvető képi alakzat (a szinekdoché, a metonímia és a metafora) kialakulását megelőzi egy korábbi szakasz, amelyben a következő sorrendiség érvényesül: az első szakasz a jelző megjelenése, amikor egy adott tárgyhoz egy minőségi jegy járul, a második szakasz a hasonlítás aktusa, amikor a jelző már felidéz egy másik tárgyat, a harmadik szakasz pedig az allúzió, az utalás, azaz a tulajdonképpeni szimbólumképzés kezdete, amikor a két tárgy „harcából" egy olyan új tárgy keletkezik, amelyet nem foglalt magába a hasonlat egyik tagja sem, sem a hasonlított, sem pedig a hasonlító szerepében megjelenő tárgy. Ezek a szakaszok alkotják a három alaptrópus, a szinekdoché, a metonímia és a metafora kialakulásának a tulajdonképpeni feltételét.

A képalkotási folyamat harmadik fázisa, ahol az allúzió megjelenik, maga is további képalkotási folyamatok kiindulópontjává válik: amikor a

jelentésátvitel mennyiségi jegy alapján történik (szinekdoché), amikor a jelentésátvitel minőségi jegy alapján történik (metonímia), és amikor maguknak a tárgyaknak a felcserélése megy végbe, azaz egyik tárgy a másik helyére lép, annak helyettesítőjévé válik (metafora). Ebben a harmadik esetben teremtődik meg a szimbólumképzés igazi feltétele, létrejön a szimbólum, mint egységes és tagolhatatlan képzet – és a képalkotásnak minden eddig kialakult formája a szimbólumképzés eszköze lesz. A szimbólumalkotás az a nyelvi alkotótevékenység, amellyel szemben a logikai megismerés erőtlen, a szimbólumot nem tudja elemeire tagolni.

Miután felidézte és újraértelmezte Potebnya trópuselméletének alapvető pontjait, Andrej Belij saját nyelvfilozófiai koncepciójának egyik sarkalatos tételét fejti ki a nyelvi mítoszteremtés mikéntjéről. Miután a nyelvi alkotás folyamatában megvalósult a metafora (azaz két tárgy összekapcsolása egy harmadikban), és kialakultak a szimbólum létrejöttének a feltételei, azaz beteljesült az alkotófolyamat célja, a művész határpontra érkezik, a költői alkotás és a mítoszteremtés határmezsgyéjén áll. Ha az új költői kép (A), függetlenedik azoktól a költői képektől, amelyek őt létrehozták, és ha az alkotó ezt az új képet a tudatunktól független, önálló ontológiai léttel ruházza fel, akkor az egész nyelvi képalkotás folyamata fordított irányt vesz, ami eredendően a nyelvi képalkotás folyamatának célja volt (a metafora s belőle a szimbólum megalkotása), az most – azáltal, hogy a szimbólum önálló életre kel – hatékony okká válik. A szimbólum megtestesül, és maga kezd el hatékony erőként működni, azaz mítosszá válik.

Ugyanakkor Andrej Belij a nyelvi mítoszteremtésnek tipológiailag két, egymástól eltérő változatát és egyben kultúrtörténeti szakaszát különbözteti meg: az esztétikai célzatú alkotás kialakulása előtti stádiumot, azaz a pre-esztétikai fázist, és a poszt-esztétikai fázist, amely a kulturális válságkorszakokban jelentkezik. Koncepciója szerint a mítoszteremtés vagy megelőzi az esztétikai célú alkotást (hiszen a nyelvi képek esztétikai célzatú, tudatos felhasználása csak akkor lehetséges, amikor a mítosz már felbomlott összetevő elemeire), vagy pedig követi az esztétikai alkotás korszakát. Saját korát Andrej Belij olyan korszakként értelmezi, amikor a nyelvi alkotás elérkezett a poszt-esztétikai fázisba, s amikor az irodalomnak mint nyelvi művészetnek újra fel kell vállalnia a „másodlagos" mítoszteremtés és a vallási művészet küldetését. Ebben a

kultúrtörténeti összefüggésben helyezi el Andrej Belij a maga költői nyelvelméletét.

Úgy véli, hogy a századelő kultúrájában a mítoszteremtés vágya azokban a misztikus érzületű művészi közösségekben éled újjá, amelyek már elvesztették hitüket a tudományban és a filozófiában, a pozitivista és racionális megismerés lehetőségeiben, de eltávolodtak a dogmatikus vallási tanításoktól és a hozzájuk kapcsolódó vallási szimbolikától is, valamint a hagyományos metafizikai tanításoktól, és kiábrándultak magából a művészetből is, de öntudatlanul is él bennük az alkotás vágya és egy új kulturális szinkretizmus megteremtésének a lehetőségébe vetett hit. S mivel a költészet a legközvetlenebb kapcsolatban áll a nyelvi alkotással, a tulajdonképpeni nyelvteremtés folyamatával (творчество языка), és ugyanakkor közvetett kapcsolatban áll a mítosszal és a mítoszteremtéssel, a költői kép hatóereje egyenes arányban áll azzal, hogy mennyire hiszünk ennek a képnek a valóságos létében.

Azt az érzületvilágot és belső tapasztalatot, amely ezt a hitet élteti, Andrej Belij a következő példával világítja meg: ha a költő az éjszakai égboltra tekint, és látja a Hold sápadt sarlóját, amely egy állat fehér szarvára hasonlít, s megfogalmazza magában a költői képet: „A Hold – fehér szarv" («Месяц – белый рог»). Amikor a költői kép megszületik, akkor alkotója tudatában van annak, hogy az csupán egy ad hoc költői nyelvhasználat terméke, tehát tudatával érzékeli a képtől a jelentésig megtett ugrást. Tehát a tudatával nem állíthatja azt, hogy ez egy mitológiai lény szarva, de mint alkotó, önmaga állítása révén, saját létéből fakadóan szeretne hinni egy olyan valóságnak a létezésében, amelynek szimbóluma ez a kép, és szeretne egy valóságos égi zodiákus kört képzelni a látvány mögé, amely egy metafizikai valóságra utal. Tehát magában a költőben is harcot vív egymással a modern kultúrkorban gyökerező megismerő és nyelvi tudat tapasztalata, valamint az archaikus korok szinkretikus gondolkozása és az elveszett kulturális egység után vágyakozó és benne hinni akaró lénye. A racionális tudat és az egzisztenciális tapasztalat és misztikus érzület vívja harcát a modern alkotóban, és ennek egyik megfogalmazása az apollóni és dionüzoszi princípium harca a nyelvben.

Andrej Belij második nagy tanulmányát, mint a címe is jelzi; *Nyelv és gondolkodás (A. Potebnya nyelvfilozófiája / Мысль и язык. Философия языка А. А. Потебни*, 1910), teljes egészében Potebnya tanítása kifejtő értelme-

zésének szentelte. Mint a tanulmány egész stílusa és szigorúan argumentált felépítése is tanúsítja, Andrej Belij fő célja az immáron esztétikai kánonná emelkedett szimbolista tanítás általános művészetfilozófiai megalapozása, és kultúrtörténeti gyökereinek feltárása volt.

A tanulmány, amely a német-orosz filozófiai kapcsolatokat tükröző, kétnyelvű LOGOSZ című folyóirat hasábjain jelent meg, nem választható el a folyóirat beköszöntő szerkesztőségi cikkében megjelölt célkitűzésektől. Ez a beköszöntő tanulmány pedig a nyugat-európai filozófiai kriticizmus hagyományának elsajátítását tűzte feladatként az orosz filozófiai gondolkodás elé avégből, hogy a filozófia saját értékorientációval rendelkező autonóm diszciplínává válhassék, és ezáltal egy olyan „alaptudomány" szerepét vállalhassa fel, amely a kultúra más területeinek is segít a saját, specifikus értékirányultságuk kidolgozásában. A tét pedig az volt, hogyan is értelmezi az orosz filozófia a kulturális szintézis megvalósításának feladatát. Meg tud-e szabadulni az utópikus mentalitástól, amelynek jegyében egyenlőségjelet tesz tény és érték között, vagy oly módon, hogy a puszta tényt minősíti megvalósult értéknek, vagy pedig úgy, hogy a transzcendens értékvilágot eldologiasítja, naturalizálja, feloldja a természeti és tárgyi világban.

A folyóirat számára az az értékfogalom vált irányadóvá, amelyet a német neokantiánus iskola freiburgi ága dolgozott ki Heinrich Rickert tanításában, akinek „Az élet értékei és a kultúra értékei" *(Lebenswerten und kulturwerten)* című tanulmánya ugyancsak a LOGOSZ hasábjain jelent meg orosz fordításban. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy Andrej Belij milyen irányban tér el az érték fogalmának rickerti meghatározásától. Ezt az eltérést az ugyancsak 1910-ben közölt *A kultúra problémája (Проблема культуры)* szemléltetheti számunkra.

Andrej Belij három ponton „igazítja hozzá" Rickert értékfogalmát az orosz szimbolizmus alkotásfilozófiai és kultúraelméleti koncepciójához: az értékek szféráját tekintve, hiszen nem a transzcendens lényegiségek elvont világában, hanem a megvalósult értékek, azaz a kultúra világában tételezi az értéket; az érték és az élet viszonyát tekintve, mivel nézete szerint az értékteremtés folyamata nem járhat együtt az eleven élet léttelenítésével; és végül az érték meghatározásának kritériumait tekintve: a meghatározás kritériuma nem lehet szubjektív természetű (értéknek tekintem azt, amit értékként élek meg), éppen a megvalósultság teszi lehetővé az érték

objektív meghatározását. Tehát Andrej Belij ezáltal az érték fogalmát átemeli a „kellés" szférájából a „létezés" szférájába, s magának az értéknek és az értékteremtés folyamatának is ontikus, létszerű jelleget kölcsönöz. Ugyanakkor nem oldja fel az értéket a puszta biologisztikusan értelmezett organikus, természeti lét szférájában.

Andrej Belij úgy egyensúlyoz az irracionalista életfilozófiák és a modern értékfilozófia közt, hogy az alkotás révén (amely eredendően nyelvi alkotás) a következőképpen emel hidat köztük: az élet értékei önmagukban viszonylagos értékek, pusztán anyagot szolgáltatnak az alkotás számára, az alkotás viszont értéket kovácsol ebből az anyagból, és ezáltal átemeli egy magasabb értékszintre, a kultúra világába, amely az eleven, létszerű, megvalósult értékek világa. Így ruházza fel Andrej Belij a nyelvi alkotást és alkotófolyamatot a létszerű elevenség attribútumaival, miközben a kultúrértékek legmagasabb rendű megnyilvánulását látja bennük. Ebben az értelmezési keretben történik egyrészt Potebnya tudománytörténeti szerepének a kijelölése, másrészt viszont annak a szerepnek a megvilágítása, amelyet Potebnya az orosz szimbolizmus esztétikájának a megalapozásában játszott.

Potebnya tudománytörténeti helyének jelentőségét Andrej Belij a következőkben látja: Potebnya nyelvelméletének legnagyobb érdeme a pszichológiai megközelítésben rejlik, mert éppen a pszichologizmusnak köszönhetően tud szakítani a 18. századi nyelvelméletek racionalizmusával. Így a nyelv általános és objektív törvényszerűségei helyett – magát a szót is mint eleven létezőt, a maga konkrét „individuális" létében vizsgálja; ennek következtében pedig a nyelvtudomány a természettudományos módszerek alkalmazásának területéről, átkerül a „szellemtudományok", azaz a humán tudományok területére, maga a szó pedig, amely önmagában önálló esztétikai alkotás, s így esztétikai értéket képvisel, átkerül a kulturális értékek szférájába.

Potebnya tanításának szerepét az orosz szimbolizmus esztétikájának a megalapozásában Andrej Belij a következőképpen értelmezi: úgy véli, hogy Potebnya a maga tanításában az orosz szimbolizmus keletkezése előtt mintegy fél évszázaddal profetikus előrelátással megelőlegezte a szimbolizmus alkotásfilozófiájának alaptéziseit (de meg is fordíthatjuk a logikát és a megközelítés perspektíváját: az orosz szimbolizmus Potebnya

tanításában lelte fel a maga alkotásfilozófiájának nyelvelméleti igazolását és ennek a programnak a keretében értelmezte újjá Potebnya tanítását).

Potebnyának azt a tételét, hogy minden szó eredendően képi jelentéssel bír, Andrej Belij így fordítja le a szimbolista esztétika nyelvére: az alkotás a keletkezés sorrendjét tekintve megelőzi a megismerést, annak feltételéül szolgál, tehát a nyelvi alkotás (a szavak teremtése) időben elsődleges a megismeréshez képest, és érvényét tekintve magasabb rendű, mint a megismerés (azaz a fogalmak általi megismerése a valóságnak). Potebnyának azt a tételét viszont, hogy minden egyedi szó maga is költői alkotás, Andrej Belij a következőképpen építi tovább: a szó, amelyből a szimbólum építkezik, maga is nyelvi műalkotás, és ennek záloga a szó belső formája, amely közvetít a hang és jelentés közt, és biztosítja a tartalom és forma egységét, tehát a szimbólum nem más, mint a belső forma kivirágzása. A szó ideális létmódja pedig a fogalmi tartalomtól való teljes függetlenség, amely biztosítja a belső forma kisarjadását. A szimbólum nem más, mint az átvitt jelentések kimeríthetetlen gazdagsága, amelyet a belső forma táplál.

Potebnya tanítása a költői nyelvről, amelyben eleven a belső forma, és a fogalmi nyelvről (vagy másként a prózai nyelvről), amelyben elhalványul a belső forma (s mint tudjuk, a szónak ez a két állapota Potebnya tanítása szerint állandó dinamikus változásban van a nyelv egészében), a következő transzformáción megy keresztül Andrej Belij átértelmezésében: A szó kétféle létmódját antinómikus ellentét választja szét: *A szimbólum* – eleven test, a megtestesült LOGOSZ, jelentésének gyökerei a lélek irracionális rétegeiből, a dionüszoszi mélységekből táplálkoznak, jelentésének végső határai pedig a végtelenbe törnek, benne a zene szelleme munkál. *A fogalmi szó* – hideg, megkövült kristály, holt formává merevedett élet, a korlátok közé zárt jelentés, benne a lekerekítés, a körülhatárolás, a lezárás szelleme munkál, létmódját az apollói princípium határozza meg.

A szó kétféle létmódjának ez az antinómikus ellentéte több területen is értelmezést nyer Andrej Belij teóriájában, úgyis mint az ismeretelmélet, a kultúraelmélet és a lételmélet területén. A megismerés területén – véli Andrej Belij – a fogalmi szó, a terminus a kommunikáció konvencionális jelévé válik, és ezért újra és újra visszatérít bennünket a már megismerthez, az alapigazságok mechanikus ismétléséhez. Az eleven szó, a LOGOSZ az élő beszéd orgánuma, a teremtő jellegű nyelvi folyamat az új szavak

képzése által új igazságok felfedezéséhez vezet. A kultúra területén pedig, mivel a világ jelenségeinek birtokbavétele a megnevezés által a legősibb alkotási forma, amely a mágikus ráolvasás erejével bír és az őserőket megfékezi, ennek a mágikus erőnek az újjáélesztése és fenntartása, folytonos működtetése az emberiség létének egyik alapfeltétele. Ezért addig, míg az eleven szó halála a kultúra hanyatlásához, a már megtett fejlődés mechanikus ismétlődéshez vezet, a szó kultusza, az eleven szó kisarjadása, a belső forma kultiválása mindig a kulturális reneszánsz ismérve, és egy eljövendő új organikus kultúrkorszak kezdetét hirdeti. A személyes és az egyetemes lét területén pedig, mivelhogy az ember a térbeli és időbeli folyamatokat a szavak (azaz hangkapcsolatok, hangsorok) segítségével győzte le, sajátította el és rendezte oksági összefüggésekbe, a nyelv segítségével győzte le az a szakadékot, amely az ÉN VILÁGÁT és a tőle függetlenül létező KÜLSŐ VILÁGOT elválasztja egymástól. Ezt az egységet éppen a HANG, a MEGNEVEZÉS AKTUSA által teremtette meg. Ezáltal az ember egy HARMADIK VILÁGOT teremtett, a hangzó szimbólumok (мир звуковых символов) világát. Ebben a nyelvi világban az ember átélhette önmagát a világ teremtőjeként, mivel a nyelvteremtés aktusában megismételhette az isteni teremtés művét. Önmagát az élet alkotójának láthatta.

Potebnya tanítása a mítoszról és a mitikus gondolkodás lenyomatáról a szó struktúrájában szintén sajátos olvasatot nyer Andrej Belij elméletében. A fogalmi szóból a belső forma újjáélesztése révén metafora lesz, a belső forma kivirágzása megszüli a szimbólumot, a szimbólumok elvezetnek a mítoszhoz – amely viszont a vallási művészethez vezet el, s így bizonyítást nyer a művészet, a mitológia és a vallás egysége, amely a szimbolizmus tanításának egyik alaptétele. Tehát Potebnya tanításában az orosz szimbolizmus teoretikusai arra is argumentációt találtak, hogy az orosz szimbolizmus fogja betölteni egy eljövendő kor művészetvallásának ill. vallási művészetének szerepét.

Potebnya elméletének transzformációja Andrej Belij értelmező kifejtésében a következőkben összegezhető: Potebnya a konkrét népköltészeti anyag elemzése alapján, az elemzett anyag mögött meghúzódó nyelvi eljárásokat elemezte. Andrej Belij ezeket a nyelvi eljárásokat általános konstrukciós elvvé változtatja, olyan princípiummá emeli, amely nemcsak művészetfilozófiai, de általános filozófiai megoldást

kínál a modern létproblémák megoldására. Míg Potebnya pozitivista tudományos módszereket alkalmaz, egyik nyelvi gondolkodásformát és költői alakzatot sem idealizálja, hanem együttes és stadiálisan váltakozó jelenlétüket és működésüket vizsgálja a nyelvben, addig Andrej Belij egy megváltó világnézetnek az eljárásaivá növeszti ezeket a nyelvi és gondolkodási alakzatokat. Amit az archaikus ember öntudatlanul alkalmazott, azt Andrej Belij tudatos programmá teszi a modern művész számára a modern lét egzisztenciális dilemmáinak a megoldására a művészet, és ezen belül specifikusan a nyelvi alkotás révén.

Andrej Belij „*Áron vesszeje*" (*Жезл Аарона*, 1917) című tanulmánya elsősorban Potebnyának a belső formáról szóló tanítása nyomán indul el, s ebből a tanításból elsősorban azt a tételt kamatoztatja, hogy a belső forma, amely a nyelvfejlődés egy adott szakaszán szógyöknek minősül, egy korábbi szakaszban maga is szó volt.

Bár ebben a tanulmányban is újraismétlődik a fent ismertetett két Belij-tanulmány számos tézise, mégis ez a tanulmány mind a kifejtés nyelvezetét mind pedig annak művészetfilozófiai és nyelvfilozófiai argumentációját tekintve különálló helyet foglal el az orosz szimbolizmus nyelvelméleti és poétikai örökségében. Itt ugyanis Andrej Belij mintegy „realizálja" saját tézisét a Szó-Szimbólum létének eleven valóságáról és megismerő erejének elsőbbrendűségéről a Fogalmi Szó holt erőtlenségével szemben. Sőt, ennek a tanulmánynak nem csupán központi témája a Szó-Szimbólum, de magában a tanulmányban a kifejtés is szimbolikus formát ölt, mint arra a cím is utal, az egész tanulmány a bibliai példabeszéd nyelvén szól, s az egyes tézisek argumentációja mitologémákból bomlik ki.

Andrej Belij úgy véli, hogy a nyelvfejlődés jelenlegi állapotában az elöljárók és végződések eltakarják előlünk a szógyököt, a szavakat pedig puszta absztrakciókká változtatják. Az absztrakciók kéreggel vonják be az eleven szót, kiszáradt ághoz teszik hasonlatossá. A szógyökhöz kötődő jelentés elhalása okozza a gondolat megkövülését. Csak a szógyökök életre keltése tudja levetni az absztrakció kérgét az eleven szóról.

Mivel fentebb már szóltunk *A szavak mágiája* című tanulmány kapcsán arról, hogy Andrej Belij nyelvelmélete – és hozzátesszük, az orosz szimbolizmus költői gyakorlata szerint – a költői trópusok közül éppen a metafora teremti meg a szimbólumképzés feltételét. Ehelyütt szeretném felidézni Roman Jakobson tanítását a nyelvi afázia két típusáról. Jakobson

azokat a tudati és nyelvi következményeket veszi számba, amelyek a két nyelvi alapművelet, a metaforikus gondolkodás alapjául szolgáló szelekció és a metonimikus gondolkodás alapjául szolgáló kombináció képességének sérülése esetén mennek végbe. A kombináció képességének károsodása esetén a metaforikus gondolkodás kerekedik felül, és ez azzal jár, hogy elsorvadnak a toldalékok, amelyek a szintaktikai kapcsolatokat éltetik és biztosítják a névszó kontextuális összefüggéseit. Ezért a NÉV és a megnevezés aktusa önmagában válik fontossá, és kiemelt szerepet kap a szógyök és a gyökszóban rejlő jelentésbeli potencia kiaknázása. A szelekció képességének károsodása esetén viszont a metonimikus gondolkodás kerekedik felül, és ez azzal jár, hogy sérül a megnevezés képessége, a névszók helyét a névmási helyettesítők foglalják el, s ugyanakkor felértékelődik a toldalékok és ezzel együtt a szintaktikai kapcsolatok, valamint a kontextus szerepe.

Andrej Belij megelőző két tanulmányának okfejtését bontja tovább, miszerint ahol nincs NÉV, ott nincs értelem, és nincs olyan kritérium sem, amelynek mentén az ember szembeállíthatná a maga létét a világgal, s éppen a szó mint megnevezés és mint értelemhordozó nyelvi jel kimondása az alkotás legősibb formája. S míg a szavak külső formája, azaz hangalakja a mágikus ráolvasás erejével hat, addig a szógyök a megismerés művészetének alkotó gyakorlatát rejti magában. A szógyök egyesíti magában a Természetet és a Szellemet egyetlen teljes valóságban, s ezért az adott világ is csak a nyelvben való megismerés által ébred valóságra. A szógyökök formájában a primitív ősi nyelv folytatja a maga létezését a tárgyi és fogalmi jelentések burka mögött megbújva. S mivel az absztrakt jelentések mögött szunnyadó szógyök a szó „éjszakai" jelentésévé vált, amely nappali fénynél nem látszik, a költészet és a költői nyelvhasználat feladata abban rejlik, hogy napvilágra hozza ezt a rejtett jelentést, és akkor a szó újra kivirágzik, mint Áron vesszeje. Andrej Belij okfejtése a szó kétféle, éjszakai és nappali létmódjáról, rendkívül közel kerül Velimir Hlebnyikov nyelvfilozófiájának az 1910-es években kifejtett alaptételeihez.

Az *Áron vesszeje* című tanulmány okfejtése szerint minden egyes metafora potenciálisan egy mítoszt foglal magában. A szógyökben egyesülő hangok ugyanis nem egyszerűen egy hangcsoportot alkotnak, hanem ebből az egységből egy új értelmet hordozó szintetikus képzet születik. Ily módon tehát a szógyök már önmagában metafora, az összes

későbbi metaforák szkémája és alapja, egy hatalmas sokágú fa gyökérzete, amelyből a későbbi jelentések dinamikus rendszere, azaz a fa lombozata kisarjad. A szógyökben a képi alakzatok és a későbbi grammatikai és logikai formák még szerves egységet alkotnak. Belij okfejtése szerint a szógyök a logikai ítéletek atomisztikus formája, amelyben a hangkapcsolat elemei közt predikatív viszony rejlik, de a szógyökben mint elemi logikai ítéletben a szubjektum és a predikátum még szerves egységet alkot.

Kezdetben a névadás és a Név volt minden dolog élő lelke, s ekkor még minden szó isteni eredetű volt. Ezért hát a Névalkotásban és a Név Glorifikációjában (имяславие) rejlik a természeti világnak a Szellem általi megtermékenyítése, a Szellem és a Világ (Természet) nászából születnek a Lelkek, ezek a lelkek pedig nem mások, mint a Szavak. Nem nehéz belátnunk, hogy ezeknek a fejtegetéseknek a során Andrej Belij egyre inkább eltávolodik tanítómesterének, Potebnyának a tételeitől – aki éppen a nyelv keletkezésének metafizikai alapvetését vizsgálta felül kutatásaiban – és egyre közelebb kerül az 1910-es és 1920-as évek fordulóján a vallásfilozófiai tanítások keretében megjelenő nyelvelméleti koncepcióhoz, jelesül „A Név Glorifikációja" szellemi mozgalmához. Ennek a szellemi mozgalomnak a kritikai értelmezését és egyben összegzését Pavel Florenszkij adta *A Név Glorifikációja mint filozófiai alapvetés* (*Имяславие как философская предпосылка)* című munkájában, ahol a megnevezés aktusát úgy értelmezi, mint szinergikus aktust, amelyben a megismerő tudat mágikus energiája és a lét misztikus energiája egyesül.

Andrej Belij okfejtése a Név születéséről számos ponton érintkezik ezzel a tanítással. Belij úgy véli, hogy a filozófiának nem a megismerés szubjektumát kell tanulmányoznia, hanem magát a Nevet, amelyben a megismerés aktusa megtestesül, ez pedig a maga konkrét, individuális formájában testet öltött Szó-Logosz, amely megfeszíttetett az Élet keresztjén, de fel kell támadnia az Értelemben (Разум). A Logoszról szóló tanításban tehát egyesülnie kell a Név fonetikájának (a hangzó gyökökben rejlő belső értelemnek) és a Név misztikájának. A Logoszban megszülető új értelem által nyerhet feloldást az az antinomikus ellentét, amely a gyökszóban szunnyadó rejtett jelentés és a logikai fogalommá, terminussá vált szó között fennáll. Andrej Belij ezt az okfejtést már a mitologémák nyelvezetén fogalmazza meg, amikor a Logoszban megszülető új értelmet párhuzamba állítja Hermesz születésével, s így a szóval való foglalkozás

valóban hermetikus tudománnyá válik. Az értelmezés adománya pedig képes lesz újra összekapcsolni a hangokról szóló tanítást (глоссолалия) a szellemi tanítás tehetségével. Ez pedig a Szó-Szimbólum elméletében valósult meg, az orosz szimbolizmus szellemi mozgalmában, ahol újra feltárult a költészet szintetikus értelme. Ennek a szintézisnek az összekötő anyaga pedig maga az alkotó mint a nyelvteremtés hordozója és a művészet mint életalkotás programjának a megvalósítója.

Források

Belyj 1910a – Андрей Белый: Мысль и язык (Философия языка А.А.Потебни). //ЛОГОС. Книга вторая. Издательство «Мусагет». Москва 1910, 240–258.

Belyj 1910b – Андрей Белый: Магия слов. // А.Б.: Символизм. Москва, 1910, 429–448.

Belyj 1917 – Андрей Белый: Жезл Аарона (О слове в поэзии). // СКИФЫ. Сборник первый. Книгоиздательство «Скифы».Москва 1917, 155–212.

Belyj 1982 – Андрей Белый: Почему я стал символистом и почему не перестал им быть во всех фазах моего идейного и жудожественного развития. Ardis, Ann Arbor, 1982.

Potebnya 1970 – Потебня А.А.: Эстетика и поэтика. Москва «Искусство», 1976.

Potebnya 1990 – Потебня А.А.: Теоретическая поэтика. Москва «Высшая школа», 1990.

Potebnya 2002 – Potebnya Alekszandr: A szó és sajátosságai. Beszéd és megértés. A költői műalkotás három összetevője. A költői és a mitikus gondolkodás. A mitikus gondolkodás természete. A mítosz és a szó. A nyelv szerepe a mítoszképződésben. (Fordította: Horváth Kornélia). // Poétika és nyelvelmélet (Diszkurzívák Sorozat) : Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszelovszkij, Olga Freidenberg elméleti

műveiből (Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Kovács Árpád). Argumentum Kiadó Budapest, 2002, 147–192.

SPET 1978 – Spet Gusztav: A belső költői forma. (Fordította: Orosz István). // HELIKON. Világirodalmi Figyelő. 20/IV.évfolyam, 1978/1–2. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában, pp. 65–83.

SPET 1999 – Густав Шпет: Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта. Москва, 1927. (Перепечатано в: Г. Г. Шпет. Внутренняя форма слова. Иваново, 1999.)

SPET 1989 – Густав Шпет: Эстетические фрагменты. Вып.1–3. Петроград, изд.»Колос», 1922–1923. (Перепечатано в: Г. Шпет. Сочинения. Москва, 1989, 345–472.)

Irodalom

BAHTYIN M. M. 1986 – VOLOSINOV V. Ny.: A nyelvfilozófiai gondolkodás két irányzata. // M. M. Bahtyin: A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest 1986, 195–216.

BELKIND 1975 – Е.Белькинд: Потебня и Андрей Белый. Постановка вопроса. //Тезисы I.Всесоюзной (III.) Блоковской конференции Творчество А.А.Блока и русская культура XX. века, Tartu 1975, 160–165.

BUTÜRIN 1972 – К.М. Бутырин: Проблема поэтического символа в русском литературоведении (19-20 вв.). // Исследования по поэтике и стилистике. Ленинград 1972, 248–261.

CASSEDY, Steven 1986: Belyj, „zaum", and the Spirit of Objectivism in Modern Russian Philosophy of Language. //Andrej Belyj: Pro et Contra. Atti del I. Simposio Internazionale *Andrej Belyj*. Edizioni Unicopli, Milano 1986, 23–31.

Csudakov 1975 – Чудаков А.П. : А.А. Потебня. // Академические школы в русском литературоведении. Москва, Издательство «Наука», 1975, 305–354.

Gogotisvili 2004 – Гоготишвили Л.А.: Рецепция символизма в гуманитарных науках (лингвофилософский аспект). // Литературоведение как литература. Сборник в честь С. Г. Бочарова. Языки славянской кудьтуры. Москва 2004, 148–175.

Gránicz István 1992: A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában. // HELIKON, Irodalomtudományi Szemle, 1992 / 3–4, 379–388. // Újraközlés: Gránicz István: A nyelvészeti poétika útjai és lehetőségei. Budapest, Balassi Kiadó 2002, 9–25.

Havas Ferenc 1998: Onoma, rhéma, logosz. // Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő Péter Mihály 70. születésnapjára. Szerk. Zoltán András. Budapest, 1998. 213–218.

Havas Ferenc 2002: A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Hermeneutika az orosz századelőn. (Szerk. Gránicz István és Han Anna) HELIKON, Irodalomtudományi Szemle, 1997/3. XLIII. évfolyam

Horváth Katalin 1990: Megnevezés és metaforizálódás. // Havas Ferenc, Horváth Katalin, Ladányi Mária (szerk.): Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Budapest 1990, 102–107.

Horváth Katalin 1992: Metonímia, metafora. (A rész–egész viszony szerepe a mondatok létrejöttében). Nyelvpedagógiai Írások XIII. Budapest 1992, 29–37.

Ivanova 1994 – Иванова Н. Н. «Метонимия». В сб.: Очерки теории языка русской поэзии XX века. т. 3. Тропы в индивидуальном стиле и поэтическом языке. (отв. редактор В. П. Григорьев). Москва, 1994, 191–254.

Jakobson, Roman 1969: Az afázia nyelvi tipológiája.// R. J.: Hang – Jel – Vers. (A kötetet összeállította Fónagy Iván és Szépe György). Gondolat Kiadó, Budapest 1969, 186–208.

KOVÁCS Árpád 1999: A szó diszkurzív poétikája. // HELIKON. Irodalomtudományi szemle. LXV. évfolyam. 1999/1-2. A szó poétikája. pp. 5–35.

KÖNCZÖL Csaba 1986: A nyelv eldologiasodása és az irodalom: Mihail Bahtyin irodalomelmélete.// K. Cs.: Tükörszoba. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986, 46–85.

MEDVEGYEV 1928 – П.А. Медведев: Формальный метод в литературоведении. Ленинград, 1928.

NAGY István 1980: Az orosz szimbolizmus irodalomszemlélete. // HELIKON. Világirodalmi Figyelő. 20/VI. évfolyam, 1980/3–4. Az orosz szimbolizmus, pp. 211–226.

PRAT, Naftali 1979: Orthodox Philosophy of Language in Russia. // Studies in Soviet Thought 20 (1979), 1–21.

PORTNOV 1994 – Портнов, А. Н. : Г. Г. Шпет: от внутренней формы к смыслу.// А. А. Портнов. Язык и сознание: основные парадигмы исследования проблемы в философии 19–20 вв. Иваново 1994, 299–321.

PRESZNYAKOV 1980 – Пресняков О.: Поэтика познания и творчества. Теория словесности А.А.Потебни. Москва, «Художественная литература», 1980.

SZILÁRD 1993 – Силард Лена: Проблемы герменевтики в славянском литературоведении XX века. //Studia Slavica Hung.Tomus 38 (1993), 173–183.

SZILÁRD 2002 – Силард Лена: Герметизм и герменевтика. Издательство Ивана Лимбаха, Санкт-Петербург, 2002.

SZTYEPANOV 1985 – Степанов Ю.С.: В трёхмерном пространстве языка. Москва, Издательство «Наука», 1985.

TELEGDI Zsigmond 1985: Utószó Wilhelm von Humboldt Válogatott írásaihoz. // Wilhelm von Humboldt Válogatott írásai. (Fordította Rajnai László. A jegyzeteket összeállította és az utószót írta Telegdi Zsigmond.) Európa Könyvkiadó, 1985, 303–370.

TOPORKOV 1997 – Топорков А.Л.: Теория мифа в русской филологической науке X1X века. Москва, Издательство «Индрик», 1997.

VOLOSINOV 1930 – В.Н.Волошинов: Марксизм и философия языка. Ленинград, 1930.

WESTSTEIJN, Willem G. 1979: A.A. Potebnja and Russian Symbolism.// Russian Literature VII (1979), 443–464.

Hetényi Zsuzsa
Budapest

„A Kulchok kulcsa”
Esszé az irodalmi mítoszteremtésről

Ha J. G. Frazer olvasta volna a Piszkos Fredet, egy kézlegyintéssel a beavatási szertartások sorában helyezte volna el a lányos képű finom herceg alvilági Vadsuhanccá való átalakulásának történetét. Rejtő Jenő, a ponyvaíró ügyesen használta fel a mítoszi kliséket népszerű könyveiben. Frazer úgy vélte, hogy a mítoszok visszavezethetők a beavatási szertartások, rítusok és a naptári ünnepek rendszerére, elméletét huszonhat kötetnyi néprajzi anyagon bizonyította. Ám ő csak egyike annak a sok, mítoszokkal foglalkozó tudósnak, akik a folklór, a néprajz és a filozófia felől közelítve más és más meghatározását adják ennek a fogalomnak.

A mítosz szó valóban rengeteg dolgot jelenthet: a görög mítoszokkal aligha vehető egybe a 60-as évek Nagy Generációjának vagy a Beatlesnek a mítosza; a teremtésmítoszok alapvetően mások, mint az indián világ, a Jesus Christ Superstar vagy egy jó iskola mítosza. Ha a mítosz szó összes jelentését el akarnánk különíteni, sziszifuszi munkát vállalnánk magunkra – hogy stílusosan egy görög mítoszra hivatkozzunk. Adott esetben nem is a mítoszok, hanem a teremtett, vagy másképpen: alkotott, másodlagos mítoszok izgatnak bennünket: az irodalmi mítoszteremtés.

A XX. század elejétől figyelhető meg ez a jelenség, amely szorosan összefügg a világ akkori állapotával és a tudomány fejlődésével. Vajon miért fordult a mítoszok felé éppen a felvilágosult XX. századi ember, aki fölszabadult egy sor félelem és megkötöttség alól? Telefonnal, autóval, vonattal győzheti le a távolságokat, ha kalandra vágyik, várja Amerika, vagy az Északi-sark, ha nyugalmat, akkor villanyvilágításnál olvashat, védőoltást és antiszeptikus gyógyszereket kaphat. Mégis egyre nyugtalanabb. Különösen nyugtalanok a gondolkodók és a művészek, akik nemcsak a maguk nevében gondolkodnak. Sokféleképpen szokták nevezni ezt a hangulatot: világvége-hangulat, irány- és értékvesztés, az értékek és a világ átrendeződése. Olyan érzés lehetett, mint egy költözködés. Jobb az új

lakás, kényelmesebb, de a megszokott dolgok új helyre kerültek, útközben elveszett valami, más szükségtelenné vált – és az ember máris elveszettnek érzi magát. A történelem idejében pedig nincs visszaút, csak előrehaladás.

Az idő felfogása középponti helyet kap a mítoszelméletekben és a filozófiákban. Abban, hogy a világot milyennek látjuk, meghatározó szerepe van annak, hogy milyennek látjuk a múltat, a jelent és a jövőt, és benne magunkat. (A világ látása pedig egyenlő a világképpel, a világnézettel.) Az a kisgyerek, aki egyszer már megkóstolta a szappant, másodszor nem fog nekilátni, mert van egy keserű tapasztalata, és levonta a tanulságot. Lényegében a történelmi kutatások is ezért gyűjtik és elemzik a múltról megszerezhető ismereteket, hogy abból a jelenre vonatkozó tanulságokat vonjanak le. Ha a történelmet egy hosszú számegyenesnek képzeljük, amelyen egymás után sorakoznak a bemagolt nevezetes évszámok, meglehetősen bizonytalan érzés a jövőbe irányuló felére nézni. Ezt a bizonytalanságot csak fokozza Einstein relativitáselméletének az ismerete, valamint az ún. belső vagy szubjektív idő Bergson által leírt elmélete, amely szerint az órán azonosnak mért időegységeket nem egyformának érzékeljük – néha egy perc egy örökkévalóság, néha meg napok repülnek el percekként. Akár az emberiség történelme, akár a mi rövidke évszázadunk maradék évei izgatnak bennünket, szívesen bízzuk magunkat a törvényszerűségekre.

A mítosz időfelfogása más. A mítosz a világ örök rendjéről szól, és e két szó már maga a biztos állandóság. Ennek az örök rendnek a kulcsa a ciklikus (körkörös) ismétlődések rendszere. Az ógörög, a kínai és a maja mítoszok például egymást váltó, sokban hasonló világkorszakokat tételeznek fel, számukra a jövő és a jelen nem volt ijesztő. Ehhez hasonló elméleteket ma is olvashatunk, tudományos vagy áltudományos bizonyításokkal. Ezek alapvetően nem mítoszok, mert az ősi mítosz tartalmát legalább annyira hordozza az előadás módja, mint a történet maga: a történetek összefüggései, az ismétlések, a párhuzamok, a hasonlatosságok meghatározzák a mítoszt ismerő ember biztonságérzetét, ahogyan a kisgyerek lelki egyensúlya számára fontosak a mesék hármas ismétlődései. A közös mítosz ismerete és elfogadása több ember hasonló gondolkodását alakította ki, és ez egy rituális tevékenységgel egybefonódva olyan közösséget hozott létre, amelynek hagyományai a világ, de akár a napok rendjét is otthonosan rendezték be.

A XX. század elejére a keresztény istenhit sem volt egyértelmű fogódzó már úgy, ahogyan a középkorban volt. Logikusnak tűnik tehát, hogy a XX. század eleji európai történetfilozófiában, pszichológiában és irodalomban rendkívül erősen jelentkezik a ciklikus fejlődés elmélete. A költözésről mondott hasonlatunkat folytatva: az új hétköznapok pergetése sokat enyhíthet rossz érzéseinken. Ha új helyen is, de bevásárolunk, megkeressük az új parkot, a helyi gyógyszertárat, a szomszéd kutyája helyett a földszinti macskát etetjük – az „új díszletek" között ugyanolyan életet igyekszünk élni. Mert ami egyszer megtörtént, megtörténhet megint. A megoldás tehát nem az, hogy visszaköltözünk, mint ahogyan a filozófusok és a művészek sem menekülnek vissza az ókorba, illetve az ókori tudatformákba. Mindössze nem fogadták el a XX. századot egyfajta összkomfortos lakatlan szigetnek, hanem úgy vélték, hogy be lehet rendezni talán ismét, meg lehet találni a jól ismert törvényszerűségeket, netán összefüggéseket. Ezt a keresést, ennek a berendezkedésnek az intellektuális (gondolati) és művészi módszerét nevezzük a XX. századi irodalomban mítoszteremtésnek. Meg kell különböztetnünk ezt a mítoszi motívumok feldolgozásától, még ha olyan általános érvénnyel történik is, mint Thomas Mann művében, a József és testvéreiben. A későbbiekben egy harmadik utat is említünk.

James Joyce *Ulysses* című óriásregénye teremtette meg a mítoszteremtés egyik nagy iskoláját. A kb. 900 oldalas regény csekélység ahhoz a tengernyi értelmezéshez képest, amit róla írtak. Súlyos olvasmány. 18 óra 18 fejezetben elmondott körképe, de például az utolsó fejezetben nincs egyetlen írásjel sem. A fejezetcímek az Odüsszeia (Ulysses) cselekményvázát adják meg. A mítoszalkotás mégsem abban merül ki, hogy a szereplők azonosíthatók egy-egy görög alakkal: Molly Pénelopéval, Stephen Dedalus Telemakhosszal, Bloom Odüsszeusszal, noha Stephen nem a fia. Még a szirének is megtalálhatók egy bár felszolgálónőinek szerepében. A regény nemcsak a XX. század Odüsszeiája, hanem egyben annak ironikus (az értékeket egyszerre állító és tagadó) ismétlése vagy folytatása. Stephen például kettős értelemben a Fiú: krisztusi értelemben (alakja körül sok a bibliai utalás) és freudi értelemben, az Ödipusz-komplexusában (újabb görög mítosz).

Stephen apahiánya tehát egyrészt mélyebb attól, hogy szüleivel egy városban él, de nem tekinti őket szüleinek; másrészt kérdőjelet is kap: mert

ugyan miféle apaváró Telemakhosz lehet ő, aki megtagadta apját. Kettősséget látunk a hősök eposzi felsorolásának, az enumerációnak a paródiájában egy kocsmai jelenet keretein belül. A kifacsart névfelsorolás logikája követhetetlen, de az ismétlések ritmusa fontos költői eszköz, amely a paródiában is állandóságot éreztet, egy értelmetlen szavakból álló altatóvers nyugtató dallamához hasonlóan.

A regény változatos eseményei közül ki kell emelnünk egy gyermek születését és egy temetést mint az idő körforgásának jellegzetesen mítoszi szimbólumait, amelyek egymás mellett az újjászületést tartalmazzák. E körforgás jelentéséhez csatlakozik például egy kutyatetemet körbe-körbejáró kutya. „Ebfej, ebhely, szeme a földön, a Nagy Cél felé halad." Nem éppen felemelő képe ez a céltudatos történelmi haladásnak… A kutya földet kapar a társára, „sírásó" – mondja a szöveg, és ez felmerül majd bennünk a temetési jelenetben és még sokszor a Hamlet emlegetésekor. A következő egy oldalon csatlakozik mindehhez a Nap egy napi körútjának képe, majd a Holdé, a mítoszok női szimbólumáé, később következik a Földanya, Ádám bűnbeesése, katolikus latin imák szövege (3. fejezet). Az irodalmi mítoszalkotás egyik jellegzetes vonása, hogy szándékosan többféle forrásból merít, különböző mítoszokból és gondolatrendszerekből gyúrja össze a saját világát.

Az irodalmi mítoszteremtés harmadik útját jelentik a szerzői mítoszok, amelyek nem használnak fel mítoszi vagy bibliai párhuzamokat, hanem más anyagból, irodalmi vagy közösségi idézetekből építkeznek. (Kiváló magyar irodalmi példák Ottlik Géza *Iskola a határon* és Esterházy Péter *Termelési regény* című művei.) A körkörös időfelfogásnak felel meg az is, hogy Stephen az első fejezet végén ugyanúgy a semmibe távozik, mint a könyv végén, amikor Bloom gondoskodását visszautasítva éjjel elmegy a lakásáról. „Nem akarok ma éjjel itt aludni. Haza se mehetek. A történelem lidércnyomás. Várom, hogy felébredjek." – mondja. A történelem körforgása nem nyújt kielégítő vigaszt, mert szörnyűségesen egyhangú. Bloom, az átlagpolgár nemcsak Odüsszeusz gúnyképe, hanem e párhuzamban egy kicsit ő is magasztossá emelkedik, korunk vándorló hőse lesz.

A regényben felfedezhető olyan összefüggésrendszer is, amelyhez nem kell előzetesen megtanulni a görög mítoszokat, a Bibliát, az indiai és kelta–ír mítoszokat, meg az egész világirodalmat és az ehhez kapcsolódó

korabeli filozófiát, Freudot, Nietzschét, Jungot, Bergsont és a teozófia kozmológiai tanítását. Ha megfigyeljük, milyen fontos szerep jut a kulcsoknak, hányszor és hány értelemben bukkannak föl, érdekes gondolatmenetbe kapcsolódhatunk be. A kulcs jelent emberi függőséget, a titkok tudását, a birtoklást (lakását vagy emberét), jelzik a Kulcsok Szent Pétert, és benne van a szó Kulch nevében (angolul: Keyes), aki a városa kulcspozícióit tartja a kezében, és emblémája két kulcs keresztben egy körben (a kereszt és a kör további többjelentésű szimbólumok). A Kulch, angolul Keyes nevű emberről szóló alfejezet címét választottuk mi is címünknek. Be kell látnunk, hogy a „kulcs" körüli asszociációs sor végén is Nietzsche, Goethe Faustja, Shakespeare és az Evangéliumok szövegei sejthetők.

Az Ulysses szövege kimeríthetetlen, valószínűleg mindenki annyit ért meg belőle, amennyi rá vonatkozik. Sziporkázó nyelvi ötletei csúfolódóak és filozofikusak. A világ tényeiből teremt világmodellt, mítoszi rendszert a XX. század elején, ez a teremtés a válasza az óriási kérdésekre. A mű pompás szerkezete lenyűgözi intellektusunkat. A művész biztatása csak annyi, hogy a regény zárszava: „Igen". Ennyi, és nem több.

Honti László
(Budapest – Udine)

Mi az izafet?
(Egy kis búvárkodás a terminológiai zavarosban)

0. Az uráli nyelveknek a birtoklást kifejező szerkezeteit tanulmányozva egyre sűrűbben találkoztam az *izafaet*[1] terminus technicusszal. Használói – Bereczki (1992: 72) kivételével – nem definiálták, s – egy kivétellel (Jarceva 1990: 172) – a rendelkezésemre álló terminológiai szótárak sem határozzák meg, ezért meg kellett kísérelnem a kontextusból kihámozni, miről is van szó. Mivel az uráli nyelvek „izafetszerkezeteiről" nyilatkozók rendszerint a vizsgált uráli nyelvekkel szomszédos török nyelvek hatására meghonosodott formának tekintik, turkológiai munkákhoz (is) kellett segítségért fordulnom.

Az „izafet" a birtokos jelzős szerkezetek egyike, s ez utóbbiakból az uráli nyelvek összesen négy típust ismernek (e tipizáláshoz vö. Fokos-Fuchs 1962: 74). Ezek pedig a következők:

(a) Morfológiailag a szerkezet egyik tagján sincs jelölve a birtokviszony; ide gyakran a szóösszetételek és az összetételszerű szókapcsolatok tartoznak, pl. m. *háztető*; md. „*утом кенкш* 'дверь амбара (букв.: амбар-дверь)'… В этих конструкциях обозначается не конкретная принадлежность предметов, а лишь видовое понятие…" (Cygankin 1978: 39; még vö. Keresztes 1990: 75); cser. *piinžö wujəšto* 'a hegy tetején' (Beke 1911: 184; még vö. az ott lévő jegyzetet); votj. „…*колхоз музъем* 'колхозная земля'… определение обозначает признак по определенности, свойственный для неопределенного предмета, обладатель принад-

1 Róna-Tas Andrást és Vásáry Istvánt kértem meg, hogy tájékoztassanak a török izafet lényegéről. Egybehangzó véleményük szerint nem indokolt e terminus technicus alkalmazása sem a török nyelvekben, sem az uráli nyelvekben (lásd **1.2.3.**). Érvelésüket meggyőzőnek találtam, ezért legalább az uráli nyelvekről szólva idézőjelbe tettem e szakszót.

лежности, свойственный для неопределенного предмета, обладатель принадлежности как бы особо не подчеркивается. *Колхоз музъем* обозначает, что 'колхозная земля вообще', т. е. не земля одного какого-то единичного колхоза" (Vahrušev 1970: 85), *škola sad* 'школьный сад' (~ *škola-len sad-ez* 'сад школы') (Perevoščikov 1962: 78); zürj. *pi̯zan de̯ra* 'скатерть; сальфетка' (Beznosikova 2000: 199, 547); osztj. Vj *ni poťiŋka* 'a nő cipője' (Honti 1984: 90); vog. *puŋk-sow* 'fejbőr' (Kálmán 1976: 111); szelk. *pōt pīry* 'высота дерева' (Kuznecova et al. 1980: 187). A szamojéd nyelvek egy részében ez a típus – úgy tűnik – ismeretlen (vö. Tereščenko 1966a: 382, 1966b: 425, 1996c: 445–446, 1979: 113), vagy legalábbis ritka.

(b) Csak a birtokos jelzőn van birtokviszonyt kifejező morféma (esetrag), pl. fi. *talo-**n** katto-**∅*** 'a ház teteje' (= m. **ház-**nak** *tető-**∅***); cser. *kuɣiž-**än** əδər-**∅*** 'a király lánya' (Bereczki 1990: 35); osztj. Tra *ťårəs-**nə** jĕŋka* 'a tenger vizébe' (Honti 1978: 136, 138); jur. *pa-**ʾ** hade**ʾ**-**∅*** 'смола дерева' (Tereščenko 1962: 83).

(c) Csak a birtokszón van jelölve a birtokviszony, mégpedig birtokos személyjellel, pl. m. *a ház-**∅** tete-**je***; osztj. Vj *räť-**∅** ɤɣ-**əl*** 'az öregember feje' (Honti 1982: 155); vog. É *lū-**∅** puŋk-**ä*** 'a ló feje' (Fokos 1960: 106); zürj. *kaťe̯-**∅** ź́ugj-**as*** 'in Kätchens Schlinge' (Fokos-Fuchs 1962: 74).

(d) Mind a birtokos jelzőn, mind a jelzett szón van birtokviszonyt kifejező morféma, pl. m. *a ház-**nak** a tete-**je***; cser. *kuɣižä-**n** əδər-**žə*** 'a király lánya' (Bereczki 1990: 35); votj. *kolhoz-**len** muzjem-**ez*** 'земля колхозная' (Vahrušev 1970: 85); osztj. DN *ťăras-**nat** ɯ̆χ-**ət*** 'das Geld des Kaufmannes' (Karjalainen – Vértes 1964: 17); jur. *ńa-**kan** me̯ti-**da*** 'упряжные олени моего старшего брата (букв. брата-моего упряжные-его' (Kim 1990: 101); jen. *kɛδɛr-**ʾ** koba-**δa*** 'шкура дикого оленя' (Kim 1990: 101).

1. Az „izafetszerkezet" mibenléte

Legelőször tehát azt kívánom tisztázni, mi is értendő az *„izafetszerkezet"* terminuson. Mivel nyelvcsaládunkban a török nyelvekbeli viszonyokra hivatkozva operálnak ezzel a fogalommal, én is elsősorban azokra a meghatározásokra vagyok tekintettel, amelyek főleg a török nyelvek viszonyait tárgyalva értelmezik, bár megpróbálok megtudni valamit az iráni izafetről[2] is, amelynek nyomán e fogalom meghonosodott a turkológiában.

1.1. Az izafet értelmezése a turkológiában

1.1.1. E fogalom legrészletesebb definíciójára a Jarceva szerkesztette enciklopédia megfelelő szócikkében bukkantam rá, amelynek nagy részét idézni is érdemesnek látom: „ИЗАФЁТ (от араб. аль-иḍāфату — добавление) – термин, обозначающий определенные типы атрибутивных конструкций в нек-ых иранских и тюркских языках… В тюркологии »И.« обозначает именные определит. сочетания, оба члена к-ых выражены существительными. Выделяется 3 типа И.: для первого характерно отсутствие морфологич. показателей связи компонентов (напр., азерб. *дəмир гапы* 'железные ворота', букв. 'железо ворота'), для второго — наличие при определяемом и аффикса принадлежности 3-го л. (напр. тур. *türk dil-i* 'турецкий язык'), для третьего — аффикс принадлежности 3-го л. при определяемом и аффикс род. п. при определении (напр., туркм. *ат-ин өлмум-и* 'смерть коня'). Типы И. различаются не только оформлением, но и характером семантико-синтаксич. отношений между компонентами: определение в И.$_1$ характеризует определяемое по материалу, форме, полу, профессии и т. п., в И.$_2$ оно выражает неопредел. родовое понятие и значение его приближается к значению рус. относит. прилагательных; И.$_3$ выражает отношения принадлежности в широком смысле. Распределение функций между типами И. в разных тюркских языках не совпадает; в одном и том же языке разл. его типы могут употребляться как синтаксич.

2 Az iráni grammatikai fogalomtárba pedig az arab nyelvészetből került be.

синонимы" (Jarceva 1990: 172). E definíció szerint tehát a török nyelvek azon jelzői szókapcsolatait illethetjük *izafet* névvel, amelyek morfológiailag jelöletlen, csak szemantikailag definiált, összetételszerű jelzős szerkezetet (1. típus) és morfológiailag jelölt birtokviszonyt fejeznek ki, s az lehet csak az egyik vagy akár mindkét tagon jelölve (2. és 3. típus).

1.1.2. A török nyelvekben jelentkező esetragos és esetragtalan birtokos szerkezetről Menges (1968) is szólt röviden, amit még rövidebben foglalok össze. Ha a genitivusban álló rectum nem determinált, azaz határozatlan, akkor nincsen rajta rag, hanem ún. casus indefinitusban áll (ugyanígy Birturk–Fong 2001: 2). De az ún. rectum-regens szerkezet – amelynek a neve a szemitisztikai grammatikaírásban status constructus (avagy *iḍāfät*) – szigorúan megköveteli a regensi funkció jelölését oly módon, hogy a birtokos szerkezetben (szükség szerint vagy egyes számú, vagy többes számú 3. személyű) birtokos személyjel (Px) csatlakozik a regenshez, amelyben világosan felismerhető – Menges (1968: 109–110) szavaival: – a generikus és az individuális, pl. oszm. *äv-**∅** qapu-**su*** 'the door of the house', *äv-**iŋ** qapu-**su*** 'the door of a house', illetve – Birturk–Fong (2001: 2) megfogalmazásában: – a határozatlan és a határozott különbségtétele, pl. oszm. *bahçe-**∅** kapı-**sı*** ('garden gate-POSS') 'garden gate', *bahçe-**nin** kapı-**sı*** ('garden-GEN gate-POSS') 'the gate of garden'. — Róna-Tas András volt szíves egy hasonló témájú dolgozatomat elolvasni, s levélben felhívta a figyelmemet arra, hogy az *äv-**iŋ** qapu-**su*** a 'ház' határozottságát tükrözi, míg az *äv-**∅** qapu-**su*** a 'kapu'-ét.

Ezek szerint tehát az „izafetszerkezet" „Nomen-**∅**/Gen + Nomen-PxSg3/PxPl3" struktúrájú, vagyis az idézett enciklopédia első értelmezése Menges felfogása szerint nem fér bele az izafet fogalmába (s ez lényegében összhangban van az uráli nyelvekben jelentkező birtokos szerkezetek minősítésével, lásd alább).

1.1.3. Comrie (1981) a török nyelvek birtokos szerkezeteinek négy típusáról tud, de ha jól értem szavait, a „Nomen-Gen + Nomen-PxSg3/PxPl3" típusra, vagyis az (a)-ra korlátozva értelmezi az izafetet:

(a) A törökségi nyelvekben a birtokos szerkezetben a birtokos genitivusban áll, a szerkezet fő tagján pedig birtokos személyjel van, amely kongruál

a birtokossal, pl. tat. *kamilä-**neŋ** ul-**ə*** 'Kamilä's son', szó szerint: 'Kamilä-Gen son-PxSg3'. Ugyanez a szerkezet használatos az 1. és 2. személyű birtokossal is, amennyiben a birtokoson van a hangsúly, pl. *min-**em** kitab-**əm*** 'my book', vagyis: 'I-Gen book-PxSg1'. Ha nincs hangsúlyozva a birtokos, akkor természetesen maga a birtokos személyjel is elegendő, pl. *kitab-**əm*** 'my book'. „In addition to this basic construction, traditionally called the izafet, there are three further constructions that are found in Turkic languages" (Comrie 1981: 78). Ezek pedig a következők lennének:

(b) Meglehetősen ritka, amikor a birtokos genitivusban áll, de a birtokszón nincs birtokos személyjel, ez az 1. és a 2. személyű személyes névmási birtokosra korlátozódik, pl. beszélt nyelvi tatár *min-**em** kitap-**∅*** 'my book'.

(c) A névszók egyikén sincs jelölve a birtokviszony, ez igen ritka, s főleg olyankor jelentkezik, amikor a jelző arra utal, hogy valami valamiből van csinálva, pl. tat. *altən-**∅** kəlgan-**∅*** 'golden feather-grass'.

(d) A leggyakoribb szerkezet: „the adjunct noun takes no suffix, but the head noun takes the appropriate possessive suffix", pl. tat. *tukaj-**∅** sigər-lär-**e*** 'Tukaj's poems' (Comrie 1981: 78).

1.1.4. Összefoglalva: A Jarceva szerkesztette kötet szerint a török izafet olyan jelzős szerkezet, amelynek tagjai főnevek, amelyek mindegyike lehet morfológiailag jelöletlen vagy jelölt (ez utóbbi esetben genitivusraggal, illetve 3. sz. birtokos személyjellel), illetve csak az egyik főnév jelölt (a birtokszó 3. sz. birtokos személyjellel). Menges szavai megengedik azt az értelmezést is, hogy az olyan birtokos szerkezet is izafet, amelyben genitivusragos személyes névmás a birtokos. Comrie értelmezésében az olyan jelzős szerkezet minősül izafetnek, amelyben a birtokos genitivusragos, a birtokszó megkapja a megfelelő személyjelet, de az olyan, 1. és 2. személyű birtokosra utaló szerkezet is, amelyből hiányzik a személyes névmási birtokos, a birtokszón azonban rajta van a megfelelő személyrag. E nézeteket az uráli nyelvekre adaptálva pl. a fi. *rautatiet, puutalo* (Jarceva), az *isän poika* (Jarceva), a fi. *minun poikani* (Menges, Csató–

Johanson), a *poikani* (Comrie), a m. a *vasút, faház* (Jarceva), a m. *az apának a fia* és a *fiam* (Comrie) „izafet" lenne, de a fi. *rautatiet, puutalo* és az *isän poika*, a m. a *vasút, faház*, *az apa fia* és *az én fiam* már nem (Comrie). Menges és Birturk–Fong nem minősíti a fi. *rautatiet, puutalo* és a m. *vasút, faház* típusú szerkezetet, de erre csak következtetni lehet.

1.2. Az iráni nyelvekben – a számomra elérhető szakirodalom szerint – az a jelzős szerkezet izafet, amelyben a szerkezet főtagja partikulával van jelölve.

1.2.1. „В иранистике термин »И.« обозначает соединение определяемого с постпозитивным определением при помощи энклит. показателя, присоединяемого к определяему и восходящего к относит. местоимению 'который'. В перс., тадж. и ряде других языков показатель неизменяем, напр. тадж. *-и*: *китоб-и хуб* 'хорошая книга', *китобоҳ-и хуб* 'хорошие книги'" (Jarceva 1990: 172; még vö. Haider–Zwanziger 1984: 137). „Modern Persian *ezāfe* is a term employed by grammarians to describe a variety of constructions in this language that consist of a noun followed by an enclitic particle *-i* followed by a noun, or adjective, or adverb, or infinitive, or a pronoun. These adjuncts are interpreted as attributive… *āb-i garm* (adj.) (water-*i* hot) 'hot water'… *kitāb-i ḥasan* (pr. noun) (book-*i* Hasan) 'Hassan's book'…" (Haider–Zwanziger 1984: 160).

1.2.2. Egy nemrég megjelent turkológiai tanulmánykötetben (Johanson–Csató 1998) több helyütt is van szó utalásszerűen a török izafet jelenségéről, amelyet perzsa hatásnak tulajdonítanak. „Persian-type Nominal Phrases… The Persian nominal phrase has the basic structure head + modifier. Whether the modifier is a noun or an adjective, the relationship between it and the head is signalled by the suffixation of a so-called *iżāfat* (izafet) marker to the head noun… Nominal phrases constructed on the Persian model took Turkish suffixes, as required, attached to the right-most item, which was more often than not an adjective. They could also be incorporated within a Turkish genitive-possessive construction, as shown in the following nineteenth-century example: *devlet-i alīyemizin bidāyet-i zuhūrundan beri* 'since the beginning of the emergence of our exalted state'"

(Kerslake 1998: 200–201) (vö. *devlet-i* 'állam(i)' *alīyemizin* 'felemelkedésünknek a…' *bidāyet-i* 'kezdet(i)' *zuhūrundan* 'megjelenés', *beri* 'óta').

1.2.3. Az izafet lényegét az általam tanulmányozott irodalom alapján nem sikerült a magam számára megnyugtatóan tisztáznom, ezért Vásáry István turkológustól kértem segítséget. A tőle kapott levélbeli információt az alábbiakban részben a saját szavaimmal, de idézőjelbe téve foglalom össze:

„Az *izáfet* eredendően az arab nyelvtan fogalma, melyet a perzsák az iszlám felvétele után átvettek (akárcsak az egész arab nyelvtan kategóriáit) és a törökök ugyancsak. Már a perzsában is mást jelentett, és a törökben is mást. Az arab *izáfa/izáfat* szó jelentése 'csatolás, kapcsolás, hozzáfűzés', grammatikai terminus technicusként a birtokos szerkezetet vagy status constructust jelölte. Két szónak olyan kapcsolatáról van itt szó, amelyben az első szót a második határozza meg közelebbről. Az első neve *al-muzáf* 'a csatolt, a kapcsolt', a másodiké *al-muzáf ilayhi* 'a főnév, amelyhez az első szó kapcsolódik'. A második szó genitivusban van. Az *izáfat*-kapcsolat olyan erős, hogy a birtok (*muzáf*) jelzője (*muzáf ilayhi*) csak a birtok után állhat, pl. *bintu'l-maliki* 'a király lánya'. – A perzsában az *izáfa* terminust szintén alapvetően a birtokos szerkezetre használták, de sok másra is, így a jelzős szerkezetre is. Bár az arab terminust átvették, de tulajdonképpen a perzsa birtokos szerkezet teljesen más, mivel itt a birtokot követi egy *-i*, s a birtokos nincs genitivusban, pl. *dukhtar-i malik* 'a király lánya'. A perzsa grammatikákban részletesen ki vannak dolgozva a különböző *izáfa*-szerkezetek. – A törökök a 11. század után arab és perzsa minták alapján elkezdték a különböző török nyelveket leírni, s az arab–perzsa *izáfet* terminust (ez a szó mai törökországi török kiejtése) használták a birtokos szerkezetek jelölésére, de a törökben a birtokos szerkezet, akárcsak a finnugorban, egészen más volt, mint az arabban vagy perzsában. Már az oszmánli kor végén (az első világháborút megelőző időszakban) készült nyelvtanokban is, és különösen amióta a törökországi törökök megismerték a modern európai tudományosságot, az *izáfet* terminust alapvetően a török irodalmi nyelvben is használt perzsa izáfetszerkezetekre alkalmazzák, és az eredeti török birtokos szerkezetet már – nagyon helyesen – nem jelölik ezzel a szóval (én emeltem ki; H. L.). – A török nyelvekben 'az apa-**Ø** fi-**a**', 'az apá-**nak** a fi-**a**' történetileg teljesen független az arab–perzsa izáfettől, egyszerűen csak

átvitték a terminus technicust erre a szerkezetre, noha a perzsára sem igaz, hogy a főtag tükrözné a birtokviszonyt. – Tehát az *izáfet* terminus technicus használata a török birtokos szerkezetre a mai leíró török nyelvtanokban nem helyénvaló, s így nem egyéb, mint az arab–pezsa grammatikai hagyomány makacs továbbélésének jele."

2. Az izafet értelmezése az uralisztikában

Csak az utóbbi évtizedek uralisztikai kutatásában találkozni az *izafet* terminussal, értelmezése itt sem egységes. A továbbiakban leginkább csak az előző pontban idézett nézetek szerint „izafetnek" minősülő szerkezetekkel foglalkozom, mert ezek kapcsán merült fel az uralisztikában a gondolat, hogy azon uráli nyelvekben, amelyek ismerik az ilyen birtokos jelzős szerkezetet (vagyis azt, amelyben a főnévi birtokos birtokszava 3. személyű birtokos személyjelet kap), a velük érintkező török nyelvek hatására honosodott meg.

2.1. Ismereteim szerint a birtokviszonyt a főtagon is jelölt birtokos szerkezetről nyilatkozó kevés magyar kutató közül csak Bereczki fogalmazta meg, mit is ért rajta: „In den finnougrischen Sprachen, auf die die Turksprachen einwirkten, findet sich überall die sogenannte »izafet«-Struktur, d. h. im Possessivsyntagma muß der Besitz mit dem Possessivsuffix der 3. P. Sg. versehen werden" (Bereczki 1992: 72). Sem Beke, sem Rédei nem értelmezte az „izafetet", dolgozataik példaanyagából azonban látható, hogy ők is a „birtokos jelzői főnév-∅/Gen + birtokszó-PxSg3(/PxPl3)" szerkezetet minősítették ilyennek. Bereczki (1983b: 65, 1984: 308), aki a magyarok közül a legtöbbet foglalkozott ezzel a kérdéssel, a volgai és a permi nyelveket, valamint a magyart említi olyanként, amelyek alkalmazzák az „izafet" szerkesztésmódot, vagyis amikor legalább a birtokszó tükrözi morfológiailag a birtokviszonyt; de megjegyzi, hogy a magyar kivételével e nyelvek az eredeti finnugor, tehát a birtokos személyjel nélküli szerkezetet is alkalmazzák (Bereczki 1984: 308, 1992: 72, 1993: 512).

2.2. Vahrušev (1970: 80–81) szerint elsőként Pozdeeva (1949: 3) használta a votjákkal kapcsolatban (de, azt hiszem, talán egyáltalán az uráli nyelvészetben is) az *izafet* terminust. Van, aki szerint a votják „izafetszerkezetben" a birtokos jelzőnek genitivusban kell állnia, és a birtokszónak birtokos személyjelet kell tartalmaznia (így Alatyrev 1970: 11). Vahrušev azonban (ugyancsak a votják esetében) mintha nem látszana ilyen szigorúnak, ti. „izafet"-nek nevezi mindazon szerkezettípusokat, amelyekben a szerkezetnek legalább az egyik tagján, a birtokos jelzőn tükröződik a birtokviszony (Vahrušev 1970: 78–79). Végül megjegyzi, hogy a mindkét tagján jelölt szerkezetet nevezik a turkológusok „török izafetnek" avagy a „harmadik típusú izafetnek" (Vahrušev 1970: 95; ehhez vö. Jarceva 1990: 172, Majzel' 1957).

2.3. A szelkup nyelvjárások birtokos szerkezeteiről szólva Kim expressis verbis csak azt a szerkezetet minősíti így, amelyben a birtokszó jelölt: „Конструкции со вторым компонентом в посессивной форме передают взаимную неразрывную связь между посессором и объектом посессивности и близки по своему строению к изафетным сочетаниям в тюркских языках…" (Kim 1990: 101).

E rész lezárásaképpen megfogalmazom, mely uráli nyelvi szerkezeteket tekintem „izafetnek": az olyan birtokos szerkezetet, amelynek birtokosa (jelzője) főnév vagy nem személyes névmás, és birtokszava (a jelzett szó) főnév, továbbá legalább a főtagon (vagyis a birtokszón) morfológiailag (3. személyű birtokos személyjellel kifejezve) tükröződik a birtokviszony. A birtokos jelző is tartalmazhat a birtokviszonyra utaló morfémát, mégpedig genitivusragot vagy annak funkcionálisan megfelelő (legalább történetileg) adverbialisi casusragot. Így nem tartozik az uráli „izafet" kategóriájába az a szerkezet, amelyben csak a birtokos jelző tartalmaz az ilyen viszonyt kifejező morfémát, tehát pl. a fi. *talo-**n** katto-**∅*** 'a ház teteje' nem az „izafet" képviselője, a m. *a ház-**∅** tete-**je*** és *a ház-**nak** a tete-**je*** viszont igen. Tehát az uráli nyelvekben a „Nomen-**∅**/Gen/Adv + Nomen-PxSg3/PxPl3" szerkezetet tekinthetjük „izafetnek", ha a birtokos nem személyes névmás, s ez a Jarceva-féle csoportosításban a 2. és a 3. típusnak felel meg (Jarceva 1990: 172).

2.4. Most pedig vegyük szemügyre, mi a helyzet az egyes uráli nyelvekben vagy nyelvcsoportokban. — Az alábbiakban az „izafetszerkezetű" példákat „(a)", a nem „izafetszerkezetűeket" „(b)" pont alatt sorolom fel.

2.4.1. Volgai nyelvek

2.4.1.1.

(a) Ha a mordvinban a (főnévi és névmási) birtokos jelző genitivusragos, akkor a birtokszó gyakran tartalmaz birtokos személyjelet (Bartens 1999: 105). Ha a birtokos jelző határozott, azaz személynév vagy postarticulussal ellátott köznév (Feoktistov 1963: 32–58), a birtokon rendszerint a megfelelő számú és személyű birtokos személyrag található, pl. E *kudo-**nok** pŕa-**zt***, M *kudə-ńkə-**ń** pŕa-**snə*** 'a házunk tetői' (Keresztes 1990: 75), E *ťejťer-**em** vajgele-**ze** (~ **-st**)*, M *śťiŕe-**źeń** vajgeľ-**ec** (~ **-nza**)* 'голос(а) дочери (моей)' (Cygankin 1980: 193–194), E *mokšo-**ń** kardaz-**zo*** 'der Hof des Mokscha' (Bereczki 1984: 308).

(b) De az is lehetséges, hogy a genitivusragos birtokost birtokos személyjel nélküli birtokszó követi, pl. E *kiska-**ń** śeľme-**Ø*** 'глаз собаки', *kolhoz-**oń** mašina-**Ø*** 'машина колхоза', *ćora-**ń** vajgeľ-**Ø*** 'голос мужчины' (Cygankin 1978: 38–39).

2.4.1.2.

(a) A cseremiszben „Általában véve a birtokviszonyban a genitivusban álló birtokos után következik a harmadik személyű birtokraggal ellátott birtok", pl. *kol-**ən** lem-**žə*** 'a hal levese', *lepeńə-**n** šuld^{ə}r-**žo*** 'a lepke szárnya', *kek-**ən** jal-**žə*** 'a madár lába' (Beke 1911: 183), *wätə-**n** marə-**žə*** 'der Ehemann der Frau', *ača-**n** ergə-**že*** 'the father's son' (Bereczki 1984: 308), *revoľucijə-**n** jük-**šə** dene* 'голосом революции' (Pengitov 1961: 49–50), de hiányozhat is a birtokos személyjel.

(b) Ha a birtokos genitivusban van, akkor Kangasmaa-Minn szerint a birtokszón akár lehet birtokos személyjel, akár hiányozhat is, pl. *tudə-**n** surt(-**šo**)* 'his house', *šorək-**ən** jol(-**žo**)* 'the sheep's leg', még vö. *Šakar-**ən** kiδə-šte-**Ø*** 'in Šakars Hand' (Alhoniemi 1993: 50), *üstel-**Ø** jol-**Ø*** 'the table leg' (Kangasmaa-Minn 1984: 121–122), *awam-**Ø** pələš-**Ø*** 'anyám füle', *tolәźə-**n** erge-**Ø*** 'a hold fia' (Beke 1911: 184).

2.4.2. Permi nyelvek

2.4.2.1.

(a) Ha a votjákban a főnévi birtokos birtokviszony jelölésére alkalmas esetraggal van ellátva, akkor a birtokszó gyakran tartalmaz birtokos személyjelet (vö. Vahrušev 1970: 87, 99), amely csak bizonyos szűk szemantikai kategóriába tartozó főnevek esetében maradhat el, mégpedig főleg azoknál, amelyek az ember valamilyen szerves tartozékait (rokonságának tagjait, testi és lelki alkotóelemeit, társadalmi csoportjait) jelölik (Vahrušev 1970: 100–101, Bartens 1999: 119), tehát ez utóbbi a (b) csoportba tartozik. E votják szerkezetben „определение обозначает признак по принадлежности, свойственный для определенного предмета, обладатель принадлежности как бы особо выделяется" (Vahrušev 1970: 85). Ha a birtokviszony a birtokszón birtokos személyjellel jelölve van, a birtokos általában csak akkor lehet nominativusban, ha az névmás. Pl. *korka-**len** ľipet-**ez*** 'крыша дома' (Perevoščikov 1962: 80), *kolhoz-**len** muzjem-**ez*** 'земля колхозная' (Vahrušev 1970: 85) — (b) *Koľa-**len** mįlkįd-**∅*** 'настроение Николая' (Vahrušev 1970: 86).

2.4.2.2.

(a) Ha a zürjénben a főnévi birtokos birtokviszony jelölésére alkalmas esetraggal van ellátva, akkor nyelvjárásonként eltérő mértékben teszik ki a birtokos személyjelet (Sel'kov 1967: 51, Bartens 1999: 95, 118–119), de gyakori a birtokos személyjel nélküli birtokszó akkor is, ha genitivusi főnév a birtokos (Bartens 1999: 93, 95, 118–119). A genitivusragos birtokos jelző fókuszban van (Lytkin 1955: 140–141). Ha a birtokviszony a birtokszón birtokos személyjellel jelölve van, akkor a főnévi birtokos rendszerint nominativusban van (Fokos-Fuchs 1962: 74). Pl. *kaťę-**∅** źugj-**as*** 'in Kätchens Schlinge' (Fokos-Fuchs 1962: 74), *saldatjos-**lęn** jurjas-**įs*** 'a katonák feje' (Bereczki 1983b: 214)

(b) *vengerskęj narod-**lęn** prazdńik-**∅*** 'праздник венгерского народа' (Serebrennikov 1955: 12–13).

2.4.3. Obi-ugor nyelvek

2.4.3.1. Ha az osztjákban főnév a birtokos, akkor az legtöbbnyire jelöletlen (nem lévén genitivusa), a jelzett szó azonban olykor felveszi a 3. sz. birtokos személyjelet.

(a) Ha egyáltalán jelölve van a birtokviszony, akkor az legtöbbnyire csak a birtokszón lévő 3. személyű birtokos személyjellel történik, amely a birtokost állítja fókuszba (az északi osztjákra vö. Nikolaeva 1999: 367), ha azonban a birtok többes számú, rendszerint az abszolút paradigma számjele és nem a birtokos paradigma számjele jelöli ezt, tehát a birtokszó nem tartalmaz birtokos személyjelet, pl. Vj *räť-**Ø** ɔɣ-**əl*** 'az öregember feje' (Honti 1982: 155), Tra *tŏrəm-**Ø** äj păɣ-**əʌ*** 'az isten kisebbik fia', Sal *ämpam-**Ø** sĕj-**ət*** 'a kutyám hangja' (Honti 1984: 90), DN *ťăras-**Ø** wăχ-**ət*** 'das Geld des Kaufmannes' (Karjalainen–Vértes 1964: 17), Šer *ma wɔšem-**Ø** ĭj šup-**ət*** 'városom egyik fele', Kaz *mɔjpər-**Ø** pănt-**əʌ**-a* 'a medve nyomára', *χăntĭ χǫ-**Ø**, χăntĭ ne-**Ø** wǫʌəps-**əʌ*** 'az osztják férfi(ak) és az osztják nő(k) élete', Kaz *aśəm-**Ø** jaj-**ʌ-aʌ*** 'apám bátyjai' (Honti 1984: 90). Az *n* elemű locativusrag szerepelhet ritkán genitivusi funkcióban, tehát a főnévi vagy névmási birtokos jelző lehet locativusragos; ilyenkor a főnévi birtokos jelző birtokszaván lehet birtokos személyjel, de ekkor sem kötelező, míg a személyes névmási birtokos jelző birtokszaván van – mint mindig –, pl. DN *ťăras-**na**-t*[3] *wăχ-**ət*** 'das Geld des Kaufmannes' (Karjalainen–Vértes 1964: 17), Vj *jŏɣ-**ən**-pə köt-**əl*** 'az ő keze is' (Honti 1982: 155), Tra *ťårəs-**nə** jĕŋk-**Ø**-a* 'a tenger vizébe' (Honti 1978: 136, 138).

(b) Sokkal gyakoribb az az eset, amikor a főnévi birtokos jelzős szerkezetben a főtag nem kap birtokos személyjelet, pl. Vj *mä äťim-**nə** sem-**Ø**-öɣ* 'bátyámnak a szeméből' (Honti 1982: 137), *ni-**Ø** poťiŋka-**Ø*** 'a nő cipője', Tra *kŏ̆rəŋ wåjəɣ-**Ø** wăʌtə tăɣəj-**Ø**-a* 'a jávorszarvas lakhelyére', *kår-**Ø** sŏ̆ɣa-t*(!), *ńăwi-t*(!) 'a rének bőre, húsa (tkp. a rén bőrök, húsok)', Sal *petuχ-**Ø** pŏ̆jtaŋk-ət*(!) 'a kakas szárnyai', Šer *wɔš-**Ø** kattəŋ-**Ø**-a* 'a város

3 A *ťăras-na-t* 'des Kaufmannes' *-na-t* eleme a locativus *nə* ragjából és az abszolút paradigma *t* többesjeléből áll (erről a kérdésről ld. Fokos-Fuchs 1967: 3, még vö. Karjalainen–Vértes 1964: 265–267 és Honti 1992: 264, 1993: 136–137).

kikötőjéhez', Kaz *aśəm-**Ø** jaj-ət*(!) 'apám bátyjai', *mɔjpər-**Ø** jǫš-**Ø*** 'a medve útja' (Honti 1984: 90).

2.4.3.2. A vogulban csak a nominativusi (tehát alapalakban lévő) névszó szerepelhet birtokos jelzőként; a szerkezet fő tagja csak akkor vesz fel birtokos személyjelet, ha a birtokos ki van emelve (Rombandeeva 1973: 64), pl.

(a) É *lū-**Ø** puŋk-**ä*** 'a ló feje' (Fokos 1960: 106), *χār-ōjka-**Ø** puki-**te*** 'der Bauch des Renstiers', *ūľpa-**Ø** taľχ-**e*** 'der Wipfel der Zirbelkiefer' (Kálmán 1976: 65).

(b) É *āťam-**Ø** wiľt-**Ø*** 'лицо отца' (Rombandeeva 1973: 64).

2.4.4. A magyar irodalmi nyelvben kötelező jelleggel kap a főnévi és a nem személyes névmási birtokos jelzős szerkezet főtagja is (természetesen a személyes névmási birtokos jelzősé is, de az nem „izafetszerkezet"!), azaz a birtokszó egyes számú 3. személyű személyjelet, pl.

(a) *az apa-**Ø** ház-**a** ~ az apá-**nak** a ház-**a**, a ház-**Ø** tete-**je** ~ a ház-**nak** a tete-**je**, an-**nak** a ház-**a**.*

2.4.5. Szamojéd nyelvek[4]

A szamojéd birtokos szerkezetekre vonatkozóan csak gyér utalásokat találtam a szakirodalomban. Ezek szerint e nyelvekben a possessiv szerkezetben a birtokos jelző állhat genitivusban, ez fejez ki tényleges possessiot. Ha a birtokos jelzőnek nominativusi az alakja, akkor az valamilyen tulajdonságot (pl. színt, méretet) jelöl (Tereščenko 1956: 63, 1962: 83, 1967: 236). Azonban meg kell jegyezni, hogy a genitivusrag eltűnőben van az északi szamojédból (ld. Joki 1971: 1–4). „Конструкции со вторым компонентом в посессивной форме передают взаимную неразрывную связь между посессором и объектом посессивности и близки по своему строению к изафетным сочетаниям в тюркских языках" (Kim 1990: 101). Ha a birtokviszony a birtokszón (is) tükröződik: „…изафетные сочетания имеют существительные отличия от притяжательных же

4 Mivel a szamojéd adatok nem mindig könnyen hozzáférhetők, az értelmezést megkönnyítendő legtöbbnyire mellékelek szójegyzéket a példaanyaghoz.

словосочетаний, построенных на основе несогласованной определительной связи. При их помощи выражаются не просто принадлежностные отношения, а особо конкретизированные, логически подчеркнутые" (Tereščenko 1973: 45, még vö. 42). A birtokos személyjel nélküli és a birtokos személyjeles (tehát az „izafetnek" minősülő) szerkezet közti különbségről Tereščenko (1973: 42–44) ad rövid tájékoztatást.

2.4.5.1.

(a) A jurákban legtöbbnyire akkor járul birtokos személyjel a birtokhoz, ha az nominativusban, accusativusban vagy genitivusban van (Tereščenko 1973: 42), pl. *ńa-**kan** mętі-**da*** 'упряжные олени моего старшего брата (букв. брата-моего упряжные-его)' (Kim 1986: 55, 1990: 101)

(b) *χaeradrʔ-**∅*** *ińa-**∅*** 'луч солнца' (Vahrušev 1970: 96–97), *ṕa-**ɬ*** *hade**ɬ**-**∅*** 'смола дерева' (Tereščenko 1962: 83). (Vö. *ня* 'дерево', *харӑд* 'дом', *χādīʔ* 'Harz', *хаер''д* 'солнце', *иня* 'ремень, веревка, вожжа', *ня* 'брат, сестра', *мэта* 'употребляемый [> олень]', *-kan* PxSg1Dat,[5] *-da* PxSg3, ***-ɬ*** Gen; Lehtisalo 1956: 177, Tereščenko 1965: 145, 272, 335, 508, 721, 746.)

2.4.5.2. Jenyiszeji:

(a) (ez a ritkább típus:) *kɛδɛr-ʔ koba-**δa*** 'шкура дикого оленя', *ты-ʔ хоба-**да*** 'шкура оленя' (Tereščenko 1973: 42) ~ (b) *abā-**ń*** *pag̨e-**∅*** 'паница моей старшей сестры' (Kim 1990: 101). (Vö. *óba* 'ältere Schwester', *pag̨e* 'Kleid, Panitza', *kɛзɛ'* 'wildes Rentier', *koba* 'Haut, Pelz, Fell', *tɐ̨a* 'Rentier', *-ʔ* Gen, *-δa*, PxSg3, *-ń* PxSg1Gen; Mikola 1995: 83, 117, 120, 179.)

2.4.5.3. Tavgi:

(a) „В изафетных конструкциях нганасанского языка наблюдается изменение структуры – посессор употребляется не в форме генитива, а в форме номинатива" (Kim 1990: 101, még vö. Tereščenko 1973: 42), pl. *ninɨmə-**∅*** *koru-**tu*** 'дом моего старшего брата (букв. старший брат-

5 Kim (1986: 55) a *ńakan* szóalakot genitivusinak minősíti, de ez csak egyes számú birtokos személyjeles dativus lehet (vö. Hajdú 1968: 43–44, Tereščenko 1966a: 381).

мой дом-его), ez azonban valószínűleg annak köszönhető, hogy a genitivus a tavgiban (is) visszaszorulóban van,

(b) olykor azonban még találkozni a ragjával (ld. Tereščenko 1979: 76–77, még vö. Joki 1971: 1–4), *desi-nə baŋ-∅* 'собака моего отца' (Kim 1990: 101). A Tereščenko által közölt birtokos szerkezetekben a birtokszó szinte mindig birtokos személyjel nélkül szerepel, pl. *ni-∅ ŋojbuo-∅* 'голова женщины' (Tereščenko 1979: 76, még vö. 77–78). (Vö. *ninį* 'старший брат', *-mə* PxSg1, *koru'* 'Haus', *desį* 'отец', *bâŋ* 'Hund', *bê* 'Weib', *~aewúa* 'Kopf', *-tu(?)*, *-ʒį(!)*,[6] *-nə* PxSg1Gen; Castrén 1855/1974: 43, 49, 68, 86, Tereščenko 1966b: 423, Helimskij 1994: 127, Wagner-Nagy 2002: 82.)

2.4.5.4. Kamasz:

(a) *koptu-n dugan-dę* 'die Verwandten des Mädchens' (Künnap 1971: 58, Kim 1990: 101), *kudā(j)-∅ ńie-t* 'Gottes Tochter' (Donner – Joki 1944: 132), *jaχšə īne-n ulu-t* 'a good horse's head (in fact: a good horse's his-head)' (Künnap 2004: 145)

(b) *di ne-∅ bajkə̄-∅-bə* 'diese Weibes Hals', *tōru īne-n tōru kunda-∅* 'die braune Mähne des braunen Pferdes' (Donner – Joki 1944: 132, 133). (Vö. *koptə* 'Mädchen', *tugan* 'Vetter, Kusine; Verwandte', *jaχšə* 'gut', *īne* 'Pferd', *ulu* 'Kopf', *kudaj* 'Gott', *ńī* 'Sohn, Knabe, Junge', *di* 'er, *ne* 'Weib, Frau', *bajkə̄* 'Nacken, Genick', *tōru* 'braun', *kundu* 'Mähne', *-n* Gen, *-t*, *-də*, *-dę* PxSg3, *-bə* nyomatékosító partikula; Donner – Joki 1944: 7, 13, 22, 33, 34, 44, 48, 73, 74, 129, 138, 189, 195.)

2.4.5.5. „В селькупском языке почти каждый диалект занимает особое положение в отношении изафетных конструкций. Язык тазовских и енисейских селькупов наиболее »скуп« на изафет. В остальных диалектах изафетные конструкции применяются шире, а у чумылькупов и

6 Kim (1986: 55, 1990: 101) szerint az e. sz. 3. sz. birtokos személyjel hangalakja *-tu*, egyéb forrásaim viszont határozottan *-ʒį* formában adják meg ugyanezt (pl. Tereščenko 1966a: 423, 1966b: 96).

шёшкупов наблюдается преимущественное использование посессора, оформленного локативным формантом *-нан*, ср.:"

(a) *oppo-**n** tị̈biqun-**dị̈*** 'муж сестры (букв. сестры муж-ее)', *ńeńandị̈-**nan** i-**dị̈*** 'сын твоей сестры' (Kim 1990: 102, még vö. Kuznecova et al. 1980: 187)

(b) *äsä-**nị̈** måt-**Ø*** 'чум моего отца' (Kim 1990: 101). (Vö. *apá* 'ältere Schwester', *teb* 'Mann', *tibel-gum* 'Mannsperson', *ńeń* 'Schwester', *ij* 'Kind, Sohn', *ęsị̈* 'Vater', *māt, måt* 'Zelt', *-n* Gen, *-nan* agglutinálódóban lévő névutó, *-dị̈, -tị̈* PxSg3; Castrén–Lehtisalo 1960: 9, Hajdú 1968: 138, Erdélyi 1969: 35, 41, 126, 141.)

4. Összegzés

Az uráli nyelvekben tehát a főnévi birtokos jelzőből és a birtokos személyjeles birtokból álló szerkezet („izafetszerkezet") az alábbi séma szerint formálódik meg: „Nomen-Nom/Gen/Dat/Loc/Postp$_{Loc}$ + Nomen-PxSg3/PxPl3". Az előzőkben többször is volt szó arról, hogy – a magyar kivételével – a birtokos szerkezetben nem kötelező a birtokszón a birtokos megjelölése birtokos személyjellel, ha ez megtörténik („izafet"), akkor annak topikalizáló funkciója van; az „izafetszerkezetet" alternative alkalmazó uráli nyelvek közül a következőkről mondták ezt ki expressis verbis: a mordvinról Keresztes (1990: 75), a votjákról Vahrušev (1970: 85), a zürjénről Serebrennikov (1955: 12–13), az osztjákról Nikolaeva (1999: 367), a vogulról Rombandeeva (1973: 64), a szamojédról Tereščenko (1973: 42) és Kim (1990: 101); Lytkin (1955: 140–141) szerint a zürjénben a birtokos akkor van hangsúlyozva, ha genitivusragos.

Irodalom

Alatyrev, V. I. (szerk.) [Алатырев, В. И. (отв. ред.)], (1970), Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения. Ижевск.

ALHONIEMI, Alho (1993), Grammatik des Tscheremissischen (Mari). Mit Texten und Glossar. Hamburg.

BARTENS, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.

BEKE Ödön (1911), Cseremisz nyelvtan. Finnugor Füzetek 16. Budapest.

BERECZKI Gábor (1983a), A Volga-Káma–vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs, János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Budapest. 207–236.

BERECZKI Gábor (1983b), A török nyelvek hatása a magyarra. MSFOu 185: 59–72.

BERECZKI Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougrischen und türkischen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet. NyK 86: 307–314.

BERECZKI Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Budapest.

BERECZKI Gábor (1992), Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Deréky Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien – Budapest. 71–76.

BERECZKI Gábor (1993), The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: Brogyanyi, Bela – Lipp, Reiner (eds), Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Current Issues in Linguistic Theory. 97. Amsterdam – Philadelphia. 509–519.

BEZNOSIKOVA, L. M. (szerk.) [Безносикова, Л. М. (отв. ред.)] (2000), Коми-русский словарь. Сыктывкар.

BIRTURK, Aysenur Akyuz – Fong, Sandiway (2001), A Modular Approach to Turkish Noun Compunding: The Integration of a Finite-State-Model. http://afnlp.org/nlprs2001/pdf/ 0062-01.pdf

COMRIE, Bernard (1981), The Languages of the Soviet Union. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.

Cygankin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1978), Грамматические категории имени существительного в диалектах эрзя-мордовского языка (определенности-неопределенности и притяжательности). Саранск.

Cygankin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (1980), Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Саранск.

Donner, Kai – Joki, Aulis, J. (1944), Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und den Hauptzügen der Grammatik. LSFU VIII. Helsinki.

Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1963), Категория притяжательности в мордовских языках. Саранск.

Fokos Dávid (1960), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. NyK 62: 101–111.

Fokos-Fuchs, D. R. (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft. UAB 11. Wiesbaden.

Haider, Hubert – Zwanziger, Ronald (1984), Relatively Attributive: The 'ezāfe'-construction from Old Iranian to Modern Persian. In: Fisiak, Jacek (ed.), Historical Syntax. Berlin. 137–172.

Hajdú, Péter (1968), Chrestomathia Samoiedica. Budapest.

Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127–139.

Honti László (1982), Vaszjugáni osztják szövegek. NyK 84: 121–164.

Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Budapest.

Honti László (1992), Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen. LU 28: 262–271.

Honti László (1993), A névszói állítmány alaktana az osztjákban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szíj Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. Budapest. 135–142.

Jarceva, V. N. (szerk.) [Ярцева, В. Н. (отв. ред.)] (1990), Лингвистический энциклопедический словарь. Москва.

Joki, Aulis J. (1971), Über das Element *n* in der samojedischen Deklination. FUF 39: 1–17.

Kálmán Béla (1976), Chrestomathia Vogulica. Budapest.

Kangasmaa-Minn, Eeva (1984), On the Possessive Constructions in Finno-Ugric. NyK 86: 118–123.

Karjalainen, K. F. – Vértes E. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.

Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Budapest.

Kerslake, Celia (1998), Ottoman Turkish. In: Johanson, Lars – Csató Éva Ágnes (eds) (1998), The Turkic Languages. London — New York. 179–202.

Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1986), Способы выражения посессивности в самодийских языках. In: Языки народов севера Сибири (сборник научных трудов). Новосибирск. 51–60.

Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1990), Выражение посессивности в самодийских языках. In: Fedjuneva, G. V. (szerk.) [Федюнева, Г. В. (отв. ред.)], Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. Том 2. Москва. 100–102.

Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] (1980), Очерки по селькупскому языку. Том I. Москва.

Künnap, Ago (1971), System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe. I. Numeruszeichen und Nominalflexion. MSFOu 147.

Künnap, Ago (2004), Some more possible traces of the lost Uralic language chain of North-East Europe. FU 26: 134–150.

Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (отв. ред.)] (1955), Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Фонетика, лексика, морфология. Сыктывкар.

Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. (szerk.) [Лыкин, В. И. – Майтинская, К. Е. (ред.)] (1966), Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР III. Москва.

Majzel', S. S. [Майзель, С. С.]. (1957), Изафет в турецком языке. Москва – Ленинград.

Menges, Karl H. (1968), The Turkic Languages and Peoples. Introduction to Turkic Studies. UAB 15. Wiesbaden.

Nikolaeva, Irina (1999), Object agreement, grammatical relations, and information structure. Studies in Language 23: 331–376.

Pengitov, N. T. (szerk.) [Пенгитов, Н. К. (отв. ред.)] (1961), Современный марийский язык. Морфология. Йошкар-Ола.

Perevoščikov, P. N. (szerk.) [Перевощиков, П. Н. (отв. ред.)] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика, морфология. Ижевск.

Pozdeeva, A. A. [Поздеева, А. А.] (1949), Синтаксические функции именной основы на *-эз* и *-ыс* в пермских языках. Автореферат диссертации на сосикание ученой степени кандидата филологических наук. Ижевск.

Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансисйкий (вогульский) язык. Москва.

Sel'kov, N. N. [Сельков, Н. Н.] (1967), Современный коми язык. Часть вторая. Синтаксис. Сыктывкар.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1955), О взаимодействии языков (проблема субстрата). VJa 1955/1: 7–25.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), Материалы и исследования по языку ненцев. Москва – Ленинград.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1962), О выражении посессивных отношений в самодийских языках. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Serebrennikov, B. A. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Серебренников, Б. А. (ред.)], Вопросы финно-угорского языкознания. К 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. В. Бубриха. Москва – Ленинград. 81–93.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966a), Ненецкий язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 376–395.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966b), Нганасанский язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 416–437.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966c), Энецкий язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 438–457.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1967), К развитию атрибутивных отношений в самодийских языках. In: Alatyrev, V. I. (szerk.) [Алатырев, В. И. (отв. ред.)], Вопросы финно-угроведения. Выпуск 4. Ижевск. 234–242.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Ленинград.

Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Ленинград.

Vahrušev, V. M. [Вахрушев, В. М.] (1970), Изафетные конструкции в удмуртском языке. In: Zaharov, V. N. (szerk.) [Захаров, В. Н. (ред.)], Записки. Выпуск 21. Филология. Ижевск. 78–106.

Horváth Katalin

„Óh idő, te egy egész!
Nincsen neked sem kezdeted, se véged;
És csupán a véges ész
Szabdalt fel apró részeidre téged."
(Csokonai: Új esztendei gondolatok)

Havas Ferencnek baráti szeretettel

A metafora helye a trópusok rendszerében

1. Bevezetés – A metafora, a metonímia, és a szinekdoché rövid jellemzése

1.1. A természetes nyelvrendszerek jeleinek (szavainak) döntő többsége *többjelentésű* (poliszém), azaz az újonnan keletkező jelentések nagy része *szemantikailag motivált*. A szókészlet fejlődésének (gazdagodásának, a jelentések kiterjedésének) meghatározó elve az, hogy a már létező jelekhez újabb és újabb jelentések társulnak: a nyelvek diakrón mozgása során a szavak eredeti (tulajdonképpeni) jelentései mellé átvitt – *metaforikus és metonimikus* – jelentések kapcsolódnak, sokszor bonyolult jelentésstruktúrájú poliszémákat hozva létre. A működő nyelvben ugyanis lehetőség van arra, hogy a szubsztanciák és funkcióik osztályainak nevét más osztályokra (fogalmakra) vigyük át a köztük kimutatható *érintkezés vagy hasonlóság*, azaz *metonimikus vagy metaforikus társítások* (asszociációk) alapján. A látszólag egy szóban realizálódó átvitelek a nyelvi rendszernek egy vagy több más tagjához való viszonya alapján értelmeződnek: *a szó egy szerkezetre utal, azt képviseli*. A metaforikus és metonimikus szójelentések mögött mondatok kapcsolatai állnak.

A három fő trópust (gör. *τρόπος* 'fordulat' < *τρέπω* 'fordul, fordít' – a metaforát, a metonímiát és a szinekdochét – a retorikák az *immutatio* (lat. 'helyettesítés, felcserélés, változtatás') szóalakzataiként tartják számon (vö. pl. Szörényi–Szabó 1997: 132–138). *A metafora* (gör. *μεταφορά* 'átvitel' < *μεταφέρω* 'el/átvisz, fölcserél') két fogalom külső (formai), belső

(tartalmi) vagy funkcióbeli hasonlóságán; *a metonímia* (gör. μετονύμια 'névcsere' < μετονομάζομαι 'másként neveződik, más nevet kap' pedig két fogalom logikai (előzmény-következmény, illetve ok-okozati relációk) vagy fizikai, azaz térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésén (egymásmelletti-ségén) nyugvó asszociáció következtében létrejövő *névátvitel*.

A harmadik alapvető szókép, *a szinekdoché* 'együttértés, veleértés' (< gör. συν 'együtt, vele', εκ '-ból/-ből', δοχή < δεκχομαι 'vesz, fog') *az egész-rész*, továbbá a *nem-faj* összefüggésére (felcserélhetőségére) épül. A szinekdoché a mai szakirodalomban gyakran nem szerepel önálló trópusként: a fogalmak – sajátos – érintkezése alapján a metonímia egyik alfajának könyvelik el (vö. pl. Wellek–Warren 1972: 289; Zalabai 1986: 58–84).

A francia-belga neoretorikusok (a liège-i μ-kutatócsoport tagjai) és Tzvetan Todorov viszont – a késő ókori-középkori koncepciók többségével egyezően (l. az utolsó egyházatya, Isidorus Hispalensis definícióját a VII. századból [idézi Lausberg 1960]) – ismét a szókép önállóságát és központi, meghatározó szerepét hangsúlyozzák (vö. Dubois et alii 1970, 1977; Todorov 1970). Mivel az egész és a rész felcserélhetősége kétirányú lehet, vagy az egész egyik feltűnő, dominánssá váló részének a nevét használjuk az egész jelölésére (*pars pro toto* 'rész az egész helyett'), vagy megfordítva: az egészt nevezzük meg egyik részmozzanata helyett (*totum pro parte* 'egész a rész helyett').

A retorikai, stilisztikai és poétikai szakmunkákban, általános nyelvészeti kézikönyvekben vagy iskolai tankönyvekben a két (ha a szinekdochét a metonímia egyik altípusaként tartják számon) vagy a három (ha szinekdochét önálló kategóriaként kezelik) fő trópus sorrendje általában tetszőleges, véletlenszerű (l. pl. Wellek–Warren 1972: 289–294; Szörényi–Szabó 1997: 132–138; D. Cristal 1998: 94; Fónagy 1999: 127–237; Jobbágyné–Széplaki–Törzsök 2002: 40–49).

Ugyanakkor az európai tudománytörténeti vizsgálódások – a klasszikus retorikától kezdve A. A. Potebnya trópuselméleti gondolatain (1976), a neoretorikusokon (l. J. Dubois et alii 1970, 1977), illetőleg Todorov (1970) és Paul Ricoeur (1975) művein át a kortárs kognitív nyelvészeti megközelítésekig (l. pl. Kövecses 2005) – azt mutatják, hogy a fő szóképeket több irányzat képviselői vizsgálták egymásra vonatkoztatva,

kísérelték meg kapcsolatba hozni őket egymással és lehetséges összefüggésük természetét tisztázni.

1.2. Magam ezekhez a próbálkozásokhoz kapcsolódva, az alábbiakban a metaforát – trópustörténeti és trópuselméleti megközelítésben – a két másik alapvető szóképhez, a metonímiához és a szinekdochéhoz való viszonyában kísérlem meg bemutatni. A trópusok kérdéskörével évek óta foglalkozva, a szóképeket több aspektusból vizsgálva (vö. Horváth 1989, 1992–1998, 1998, 2001) úgy látom ugyanis, hogy a névátvitel e három, a mindennapi nyelvhasználatban és a művészi (költői) nyelvben egyaránt meghatározó típusa nem független egymástól: közöttük belső, szerves összefüggés mutatható ki történeti és logikai értelemben egyaránt. Azokkal a kutatási irányokkal értek egyet, amelyek szerint a három fő szóalakzat belsőleg függ össze egymással, s ez a kapcsolat a trópusok logikai és nyelvi (szintaktikai-szemantikai) szerkezetében megfogható, egyértelműen kimutatható.

Felmerül a kérdés: hogyan vethetők egybe e trópusok struktúrái? Vizsgálódásaim választ adtak erre a kérdésre. Úgy vélem, hogy a közöttük lévő belső összefüggéseket, majd a feltárt viszonylatok természetét akkor deríthetjük fel, nyelvi-logikai szerkezetüket akkor vethetjük egybe, ha megvizsgáljuk az általuk meghatározott lineáris predikatív alapstruktúrákat, *elemi szintaktikai szerkezeteket*. Elemzéseimből azt a kezdetben meglepő következtetést vontam le, hogy nem csupán a szinekdoché két fajtája alapul különböző rész-egész viszonyokon. Ennek a relációnak a metaforikus és metonimikus asszociációk nyomán létrejövő elemi szintaktikai szerkezetekben (tőmondatokban) is meghatározó szerepük van. A szóképek belső összefüggését tehát a bennük realizálódó *sajátos rész-egész viszonylatok* feltárásával és egybevetésével próbáltam meg kideríteni.

Az elemzések azt mutatják: ezeknek az egyszerű mondatstruktúráknak a segítségével a trópusok *fejlődési sorba* rendezhetők. Ez a rend logikailag és nyelvileg (diakrón és szinkrón értelemben egyaránt) is érvényes: a fejlettebb (= komplexebb) formációk követik a kevésbé strukturált, egyszerűbb szerkezeteket.

Az alábbiakban tehát a metafora helyét a trópusok rendszerében ennek a szempontnak a figyelembe vételével – a mindhárom szóalakzat

tartalmazta, de egymástól eltérő rész-egész viszonyokra való tekintettel – közelítem meg, kísérlem meg új megvilágításba helyezni, s a három alapvető szókép egymáshoz való viszonyát tisztázni. A szóképek összefüggésére vonatkozó más koncepciók (Zlinszky 1961; Todorov 1970; Shibles 1971; Jakobson 1972; Zalabai 1986 stb.) bemutatására ebben a dolgozatomban nem térek ki, csupán utalok rájuk, mivel ezekkel a nézetekkel korábbi munkáimban (Horváth 1998, 2001) foglalkoztam.

2. Az elemi mondatszerkezetek és a metafora struktúrája

2.1. A csak alanyból és állítmányból álló elemi predikatív mondatstruktúráknak (tőmondatoknak) két nagy alosztálya különíthető el. Ezek az egyszerű szintaktikai formációk [Nomen + Adiectivum] vagy [Nomen + Nomen] képletű *nominális* állítmányú, valamint a [Nomen + Verbum] szerkezetű *verbális* állítmányú altípusra bonthatók. Elemzéseim során világossá vált előttem, hogy ez a látszólag igen egyszerű mondattípus nem csupán kiindulópontja a szintaxis további fejlődésének, hanem maga is bonyolult fejlődési folyamatokat rejt magában. Különböző szintaktikai képletű formái ugyanis *nem egyenrangúak*, mivel a – a bennük megvalósuló rész-egész relációk egymástól eltérő volta miatt – *a strukturáltság különböző fokát képviselik*: a [Nomen + Adiectivum] *(a rózsa piros)* és a [Nomen + Verbum] képletű formációkat *(a csillag ragyog)* komplexitás tekintetében meghaladják a [Nomen + Nomen] szerkezetű, *teljes főnévi metaforát megvalósító* predikatív szerkezetek: *arca rózsa; szeme csillag*. Ez az altípus ugyanis *részösszefüggésekként* tartalmazza a [Nomen + Adiectivum] vagy a [Nomen + Verbum] felépítésű struktúrákat. Ezeknek a részösszefüggéseknek a fennállása a feltétele annak, hogy a különböző egészeket megnevező főnevek egymással kapcsolatba lépve – [Nomen_1 + Nomen_2] – érvényes predikatív szerkezetekhez vezessenek.
Azaz:

A rózsa	⊃	piros	A csillag	⊃	ragyog
Arca	⊃	piros	Szeme	⊃	ragyog
	↓			↓	
Arca		rózsa	Szeme		csillag

Közismert, hogy a teljes főnévi metafora, mely a kifejezendőt és a kifejezőt egyaránt tartalmazza, grammatikailag *azonosság*: [Nomen_1 = Nomen_2]. Ezt az azonosságot *a két különböző egész* (példáimban: *arc, rózsa*; illetve: *szem, csillag*) *közös részmozzanata(i)* – itt a *piros* és a *ragyog* jelentéskomponensek – teszik lehetővé. Ezen szerkezetek rész-egész viszonylatainak feltárásával vált számomra világossá az is, hogy a mondattá szerveződő nyelvi jelek lineáris rendjét szükségszerű, szerves kapcsolattá, azaz olyan relációvá, melyben a mondat szubsztancionális (alanyi) és funkcionális (állítmányi) pólusa egymásnak megfelel, *az azonosító predikatív szerkezet* biztosítja.

Ha az egészeket A-val és B-vel, a közös részmozzanatokat pedig a-val és b-vel jelöljük, az összefüggéseket a következőképpen írhatjuk fel:

$$\text{Ha } [A = a, (b)] \text{ és } [B = a, (b)] \rightarrow \text{akkor } [A = B]$$

Az [A = a] és [B = a] vagy az [A = b] és [B = b] képletű struktúrákban az azonosító predikatív reláció *egy egész és saját része* (tulajdonsága, funkciója) között áll fenn *a pars pro toto* elvének érvényesüléseképpen. Ez az összefüggés manifesztálódik pl. a melléknevek alkalmi vagy állandósult szófajváltásakor: pl. *az egyik rózsa piros, a másik fehér → a pirosból kérek*; *kávét iszom = feketét iszom* stb.

Az [A = B] típusú struktúrákban két egész válik azonossá közös alkotórésze(i) alapján. Az ekvivalenciát a jelentéseket felépítő közös ismertetőjegy(ek) teszi(k) lehetővé, amelyek a két – egymástól gyakran igencsak távol eső – fogalmat megnevező főnév jelentésében egyaránt szerepet játszanak. Ezen struktúrák állítmányai olyan *egészek*, melyek az adott szerkezetben *részeket képviselnek*, részek helyett állnak *a totum pro parte* elvének érvényesüléseképpen:

az arca piros → az arca rózsa ⊃ a rózsa piros; *az arca rózsa ⊃ az arca piros*.

Azaz ebben az összefüggésben a *rózsa* mint egész egyik részmozzanatát (*piros*) képviseli.

2.2. Ha tehát a trópusok teljes formái által létrejött társításokat a tőmondat ezen formáira vonatkoztatjuk, rá kell jönnünk: az elemi predikatív szerkezetek egymástól eltérő típusai egyértelműen összefüggenek a három fő trópussal: a szóképek teljes formái, illetőleg az ezek mögötti szerkezetek

ezeknek a szintaktikai struktúráknak feleltethetők meg. A tőmondatok egyszerűbb szerkezetű – a szavak tulajdonképpeni jelentéseire épülő – [Nomen + Adiectivum] és [Nomen + Verbum] képletű fajtáiban az alany és az állítmány viszonya *metonimikus*, mivel az állítmány saját alanyának része. Ezzel szemben a későbbi, bonyolultabb – mert a strukturáltság magasabb fokára jutó, a szavak átvitt jelentéseire épülő [Nomen + Nomen] – formációban a két fő mondatrész viszonya metaforikus, hiszen teljes főnévi metafora jön létre: [$\text{Nomen}_1 = \text{Nomen}_2$].

A trópusoknak a rész-egész viszony szempontjából való vizsgálata arra is alkalmasnak bizonyult, hogy *a három fő trópus egymáshoz való viszonyának* tisztázását is megkíséreljem. A fenti elemzések – jelzés voltuk ellenére is – talán arról győzhetik meg az olvasót, *hogy a szinekdoché két ellentett formája* (pars pro toto; totum pro parte) elvont, általánosabb alapelvként működve létrehozza a nyelv metonimikus és metaforikus lineáris összefüggéseit. A tőmondatok vizsgálata nyomán jöttem rá arra, hogy a két főnévből álló, teljes főnévi metaforát adó nominális mondatban a pars pro toto társítások mellett (*arca piros*) a szinekdoché másik formája, a totum pro parte játssza a főszerepet (*arca rózsa*).

A metonimikus mondatszerkezetek a pars pro toto, a metaforikus predikatív struktúrák pedig a totum pro parte elvére épülnek. A teljes, azaz a kifejezendőt és a kifejezőt (az azonosítottat és az azonosítót) egyaránt tartalmazó metonimikus és metaforikus nyelvi szerkezetek *a szinekdoché elvont, invariáns elvének* különböző fejlettségi szinteket képviselő megvalósulásai diakrón és szinkrón értelemben egyaránt.

Elemzéseim azokat a kutatási eredményeket erősítik meg, melyek szerint a szinekdoché nem csupán a metonímia egyik – esetenként elhanyagolható, figyelmen kívül hagyható – alesete, hanem az egyik legfontosabb, irányító szerepű szóalakzat. Magam úgy látom, a szinekdoché egyetemes elv: működése tetten érhető az emberi megismerésben (vizsgálata ezért a kognitív szemantikai kutatás számára is meghatározóan fontos), s ezzel szoros összefüggésben a valóság nyelvi ábrázolásában, a nyelvi rendszer működésében. A mindennapi nyelvhasználatban éppúgy, mint az ezt meghaladó művészi teljesítményben, a költői nyelvben.

3. Trópusok a mindennapi nyelvhasználatban és a költői nyelvben – a metafora nyelvészeti és kognitív felfogása

3.1. A trópusokat és figurákat az ókori görögök kezdetben kizárólag a szónoki beszéd, az ékesszólás, a költői nyelv, a művészi hatás eszközeiként tartották számon. *„Emelkedett és választékos lesz a kifejezés, ha a közhasználatú szavakat szokatlanokkal vegyítik. »Szokatlan«-on az idegenszerű szót, a metaforát, a megnyújtást és általában mindazt értem, ami eltér a közhasználatútól"* – olvashatjuk Arisztotelész Poétikájának XXII. fejezetében (l. 1992: 41). A szónok és a költő *tropátor* 'trópushasználó', a szónoki beszéd és a költői nyelv, pedig a szóképek és alakzatok használatából következően a mindennapi nyelvhasználttól eltérő, díszített, jelentéstöbblettel rendelkező, sűrített nyelv.

A XVIII. század elején a francia C. Ch. Du Marsais, majd száz évvel később a szintén francia P. Fontanier és a német Ch. C. Reisig felismerte, hogy a névátvitel különböző formái nem csupán az irodalmi nyelvre jellemzőek, mivel ugyanezek a formák állandóan jelen vannak *a mindennapi nyelvhasználatban* is: sőt, *a jelentések változásai* szintén e formákban mennek végbe. Ennek a felismerésnek a nyomán vált világossá: *a trópusok a természetes nyelvek lényegéhez tartozó képződmények*, a működésüket irányító szabályok ismerete pedig nélkülözhetetlen része a nyelv ismeretének. Megállapították tehát, hogy a trópusok nemcsak a retorika és a stilisztika, hanem a nyelvészet tárgyai is.

E jelentős gondolat a múlt század elején a magyar szakirodalomban is megjelent. Zlinszky Aladár – az európai rangú magyar stilisztika megteremtője – a következőképpen fogalmazta meg A szóképekről c. tanulmányában: *„Ma már tudjuk, hogy a stilisztikában trópusoknak nevezett szóképek nem csupán a stílus ékességei, díszesebb kifejezések a tulajdonképpenvalók helyett, hanem a jelentéstannak abba a fejezetébe tartoznak, mely a szók jelentésváltozásáról szól, s a nyelvnek többi enemű tüneményével közös alapon tárgyalandók"* (1961: 217). A metaforáról szólva hasonlóképpen vélekedett Csűry Bálint is Az ige c. dolgozatában (1910: 48): *„A metaforát újból kell értékelnünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt vagy talán inkább félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem puszta díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben."*

Du Marsais fontos felismerése az újabb kutatások nyomán még inkább

elmélyült: egyre világosabbá vált, hogy a mindennapi nyelvhasználatot és a művészi nyelvet azonos szabályok irányítják, a névátvitel köznyelvi (tipikus), valamint a költői (alkalmi) formái egyazon elvre épülnek, szerkezetük azonos (vö. pl. Zsilka 1975: 15–16; Telegdi 1977: 141; Zalabai 1986: 17–24). Ivor A. Richards „a nyelv mindenütt jelenvaló elveként" szólt a metaforáról, a trópusokról (idézi Wellek–Warren 1972: 292).

3.2. Annál meglepőbb, hogy a *kognitív metaforaelmélet* (főként magyar) képviselői – minderről tudomást sem véve – úgy látják: a korábbi metaforaelméletek a metaforát (és a trópusokat általában) *ma is csupán díszítő eszközöknek tekintik*, melyeket csak meghatározott művészi (retorikai, esztétikai, stilisztikai) céllal alkalmazunk.

„[E]lterjedt nézet – írja Kövecses Zoltán (2005: 14), *hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk metaforákra. Nélkülük is elboldogulunk, hiszen nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak, hanem csak külön célokra használjuk őket."*

Majd – utalva arra, hogy a korábbi metaforaelméletek kizárólag nyelvi jelenségként kezelték a trópusokat – így folytatja: *„Azt pedig végképp nem véljük, hogy gondolkodásunkban, a fogalmi rendszerünk működésében bármiféle szerepük volna."* Kövecses szerint a hagyományos metaforakoncepció egyoldalú, téves állításaival szemben először G. Lakoff és M. Johnson léptek fel a *Metaphors We Live By* c. munkájukban (1980).

A kognitív metaforaelmélet legfontosabb következményének Tolcsvai Nagy Gábor is azt látja (2003: 28), hogy *„a metafora végképp nem díszként értelmeződik, hanem a nyelvi formában reprezentált konceptualizáció egyik alapvető formájaként"*.

Fentebb láttuk: a hagyományosnak nevezett nyelvészeti metaforaelméletek évszázadokkal ezelőtt felismerték, hogy a metafora nem díszítő eszköz csupán, azaz a trópusok nem kizárólag művészi, esztétikai célokat szolgálnak. Átszövik a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat egészét, fontos szerepet játszanak a tudományok nyelvében is (l. pl. Fónagy 1963).

F. de Saussure szerint (l. 1997: 91) *„[a] nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít"*. A modern strukturalista nyelvészetben tehát Saussure tanításai óta egyértelmű, világos, hogy a nyelvi jelek hangképei nem dolgokra, hanem *fogalmakra* vonatkoznak; a nyelvi jel *hangalak* (image acoustique) és *fogalom* (concept, idée) *egysége*.

K. Bühler (1934) e gondolat nyomán osztotta fel a szókészletet a fogalmaknak nevet adó fogalom- vagy nevezőszavakra (Nennwörter), illetve a nyelvi szituálás eszközeiként funkcionáló mutatószavakra (Zeigwörter).

W. von Humboldt, A. A. Potebnya, E. Sapir, K. Bühler vagy Zsilka János és Fónagy Iván (és sokan mások) azzal is messzemenően tisztában voltak, hogy a természetes emberi nyelvek nem csupán a kommunikációnak, hanem a valóság reprezentálásának, az emberi megismerésnek is nélkülözhetetlen eszközei. *„[A] nyelv pusztán kommunikációs funkcióját sokan eltúlozzák* – írja pl. Edward Sapir A nyelv c. dolgozatában a XX. század 30-as éveiben (l. 1971: 20). *Közelebb jutunk az igazsághoz, ha a nyelvet ama törekvés vokális realizálódásának tekintjük, melynek célja a valóság szimbolikus megragadása […].”*

3.3. A tudománytörténeti vizsgálódások tehát igazolják, hogy egyoldalúak, ezért nem helytállóak a kognitív nyelvészet képviselőinek azon megállapításai, melyek szerint az 1970-es évek végétől a kognitív nyelvészet ismerte volna fel:

a) a mindennapi nyelvhasználat metaforikus voltát;
b) a nyelvi- és a fogalmi rendszer szoros összefüggését (vö. még Levin 1992: 417).

A korábbi és a kortárs kognitív nyelvészeti metaforakoncepciók tehát nem a kognitív nyelvészek fentebb bemutatott érvei alapján különíthetők el egymástól. Ugyanis a metaforát jellemző – a kognitív metaforaelmélet felismeréseinek tartott – tulajdonságok bizonyíthatóan már a jóval korábbi metaforakoncepciókban is hangsúlyosan szerepelnek.

A kognitív metaforaelmélet szerint (l. Lakoff–Johnson 1980) a metaforák valódi, tulajdonképpeni helye fogalmi rendszerünkben van; a minden természetes nyelvre meghatározóan jellemző metaforikus nyelvi kifejezések *fogalmi metaforákat* reflektálnak.

A fogalmi metaforák *két konceptuális tartomány* (a forrás és a céltartomány) kapcsolatára épülnek. A két tartomány között ugyanis *megfelelés* van: az adott forrástartomány egy vagy több mozzanata megfeleltethető a céltartomány bizonyos mozzanatainak. A metaforizáció folyamán a céltartományt a forrástartomány segítségével értelmezzük úgy, hogy mindig konkrét – az emberi tapasztalatban gyökerező – fogalmakkal világítunk

meg absztrakt fogalmakat. A két tartomány között létrejövő azonosság az absztrakt fogalmak megértését, értelmezését teszi lehetővé.

Az elmélet szerint *a fogalmi metafora mindig elsődleges* a megfelelő nyelvi metaforákkal szemben, s egy-egy fogalmi metaforának *több nyelvi kifejeződése* lehet. Az elsődleges, mögöttes fogalmi metafora (pl. AZ ÉLET UTAZÁS) a tényleges nyelvhasználatban általában nem jelenik meg. Ezt a fogalmi metaforát fejezik ki, jelenítik meg a ráépülő különféle metaforikus nyelvi kifejezések: pl. *a baba megérkezett, a nagyszülők már elmentek, a fiam jó/rossz útra tért, jó úton haladsz, célba ért, más utat választ, útjaik szétválnak, letért a helyes útról, megtalálta a helyes utat* stb.

Ez az elgondolás – a fogalmi metaforák elsődlegességének gondolata – lehet az a választóvonal, amely mentén a kétféle metaforakoncepció valóban jól elkülöníthető. Hiszen a kognitív nyelvészet elsősorban nem a nyelvet, hanem a mögöttes mentális folyamatokat, a fogalomalkotást (konceptualizációt) és a kognitív struktúrákat vizsgálja.

Felmerül azonban a következő kérdés: a fogalmi metaforák vajon valóban elsődlegesek a metaforikus nyelvi kifejezésekkel szemben? Nem arról van-e inkább szó, hogy a ténylegesen létező, egymással rokon, egy típust képviselő számos metaforikus nyelvi kifejezésből vonjuk el, általánosítjuk az elsődlegesnek vélt kognitív struktúrákat, fogalmi metaforákat?

Irodalom

Arisztotelész 1992. Poétika. XXI–XXII. fejezet. Ford. Sarkady János. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Bühler, Karl 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena: Fischer.

Cristal, David 1998. A nyelv enciklopédiája. Budapest: Osiris Kiadó. 94–97.

Csűry Bálint 1910. Az ige. Nyelvészeti Füzetek 63. sz. 48–69.

Du Marsais, César Chesneau 1730. Traité des tropes. Facsimile kiadás: Oeuvres choisies. 1. Stuttgart–Bad Cannstadt. 1971.

Fónagy Iván 1963. A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván 1999. A költői nyelvről. Budapest: Corvina Kiadó. 127–218, 222–236.

Fontanier, Pierre 1968. Les figures du discours. Paris.

Horváth Katalin 1989. A nominális mondat két fajtájáról. In: Ladányi Mária szerk.: Nominális mondatok. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája" kutatócsoport munkái 8. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 121–129.

Horváth Katalin 1992–1998. The Connection Between the Part and Whole in Forming Sentences. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Linguistica. Tom. 23. Budapest. 207–220.

Horváth Katalin 1998. A szinekdoché szerkezete. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 131–139.

Horváth Katalin 2001. Metafora – metonímia. In: Kemény Gábor szerk.: A metafora grammatikája és stilisztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához X. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 108–113.

Humboldt, Wilhelm von 1985. Válogatott tanulmányok. Ford. Rajnai László. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 55–67.

Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. In: Fónagy Iván–Szépe György szerk.: Hang – jel – vers. Budapest: Gondolat Kiadó. 229– 276.

Jobbágyné András Katalin – Széplaki György – Törzsök Édua 2002. Magyar nyelv. Tankönyv és szöveggyűjtemény a 11. évfolyam számára. Veszprém: Nodus Kiadó. 40–49.

Kövecses Zoltán 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typotex.

Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. Metaphors We Live By. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Lausberg, Heinrich 1960. Handbuch der literarischen Rhetorik II. München: Huebner.

Levin, Samuel R. 1992. Metaphor. In: International Encyclopedia of Linguistics Vol.2. Ed.: William Bright. New York–Oxford: Oxford University Press. 417–423.

Потебня, А. А. 1976. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство.

Reisig, Christian Karl 1839. Vorlesungen über Lateinische Sprachwissenschaft. Ed. F. Haase. 2. Bd. Lateinische Semasiologie oder Bedeutungslehre. Leipzig: Lehnhold.

Ricoeur, Paul 1975. La métaphore vive. Paris: Seuil.

Sapir, Edward 1971. Az ember és a nyelv. Budapest: Gondolat Kiadó. 7–42.

Saussure, Ferdinand de 1997. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Corvina Kiadó.

Shibles, Warren A. 1971. Metaphor: an annotated bibliography and history. Whitewater: The Language Press.

Szörényi László – Szabó Zoltán 1997. Kis magyar retorika. Budapest: Helikon Kiadó.

Telegdi Zsigmond 1977. Bevezetés az általános nyelvészetbe. 12. fejezet: Szemantika. Budapest: Tankönyvkiadó.

Todorov, Tzvetan 1970. Synecdoque. Communication No.16.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. In: Bednanics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály: Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben. Budapest: Osiris Kiadó. 26–61.

Zalabai Zsigmond 1986. Tűnődés a trópusokon. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Zlinszky Aladár 1961. A szóképekről. In: Szathmári István szerk.: A magyar stilisztika útja. Budapest: Gondolat Kiadó. 217–46.

Zsilka János 1975. A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Игнатьева Ольга
Будапешт

К вопросу о лексических трансформациях
(на материале венгерско-удмуртских переводов)

1. Одной из составляющих межкультурной коммуникации является перевод. Преобразования, с помощью которых можно осуществить переход от единиц оригинала к единицам перевода, называются переводческими трансформациями. Трансформация заключается в изменении формальных (лексические или грамматические трансформации) или семантических (семантические трансформации) компонентов исходного текста при сохранении информации, предназначенной для передачи. (Миньяр-Белоручев 1996: 201). В настоящее время существует множество классификаций переводческих трансформаций, предложенных различными авторами. Например, Л. К. Латышев различает морфологические, синтаксические, стилистические и смешанные (лексико-семантические и синтактико-морфологические) переводческие трансформации. (Латышев 1981: 131–137). В классификации Л. С. Бархударова переводческие трансформации различаются по формальным признакам: перестановки, добавления, замены, опущения. (Бархударов 1975: 190–231). Я. И. Рецкер пишет: хотя не всегда можно классифицировать каждый пример перевода из-за переплетения категорий, в общем можно выделить 7 разновидностей лексических трансформаций: дифференциация значений, конкретизация значений, генерализация значений, смысловое развитие, антонимический перевод, целостное преобразование, компенсация потерь в процессе перевода. (Рецкер 1974: 38).

Основываясь на классификацию Я. И. Рецкера, в данной работе произведен анализ приемов лексических добавлений и конкретизации. Материалом исследования для данной статьи послужили венгерские сказки и тексты их переводов на удмуртский, которые включены в

сборник «Нуналлы быдэ выжыкыл»/ 'Каждый день по сказке' и все выполнены одним переводчиком – А. Уваровым.

Примеры оригинала и его перевода на удмуртский даны в буквальном, пословном переводе на русский язык. В данной работе применяю следующие знаки: в фигурные скобки – {} – включены слова и словосочетания, имеющиеся в оригинале, но не переданные в переводе; < > – лексические добавления в тексте перевода; | | – включены трансформированные слова и словосочетания исходного текста.

2. Прием лексических добавлений – использование в переводе дополнительных лексических единиц для передачи имплицитных элементов смысла оригинала. (Паршин 2000). Этот прием является широко распространенным в переводе. Чаще всего он связан с необходимостью передачи в тексте перевода значений, выраженных в оригинале словообразовательными средствами.

Mindig találok rajta valami néznivalót. [Móra: 173].

'|Всегда| нахожу на нем что-то, |что можно посмотреть|'.

'Учкисько ке, нуналлы быдэ солэсь мазэ ке но абдрамонзэ шедьтйсько.' [Уваров: 192].

'<Если смотрю>, |каждый день| нахожу, чему удивляться.'[1]

С элементом *-való* глагол *nézni* 'смотреть', удм. 'учкыны' получает дополнительное значение направления действия. *Néznivaló* не имеет прямого эквивалента в удмуртском языке, что ведет к членению предложения. В удмуртском варианте вводится союз *ке* 'если', а также словосочетние *абдрамонзэ шедьтйсько* 'нахожу, чему удивляться'. Следует отметить, что *mindig* 'всегда', удм. 'котьку', заменено синонимичным сочетанием *нуналлы быдэ* 'каждый день'.

Формант *-hat/ -het* добавляет к глаголу значение возможности осуществления действия, близкое значение имеет вспомогательный глагол *tud* 'знать, уметь, мочь' удм. 'тодыны, быгатыны'.

---

1 Если оригинал и перевод отличаются существенно, то перевод на русский язык дан для обоих вариантов.

Amivel megvédelmezheted magadat, és szétmarcangolhatsz másokat. [Hárs: 117].

'Соосын тон быгатысалыд астэ ачид утьыны, мукетъёссэ пурыны-кесяны.' [Уваров: 131].

'С которыми <ты> <бы мог/смог> постоять <сам> за себя, и <мог/смог> растерзывать других.'

Для адекватной передачи содержания предложения в удмуртском варианте добавлено слово *быгатысалыд 'ты бы смог/мог'* в форме сослагательного наклонения. В оригинале форманты *-ed, -sz* указывают на второе лицо единственного числа, а в переводе кроме форманта вспомогательного глагола *-ыд* имеется местоимение *тон* 'ты'. В современном венгерском языке глаголы с *-hat/-het* (ható ige) вытесняются конструкциями с глаголами *bír* 'мочь, уметь (суметь)'; *tud* 'уметь, мочь'; *lehet* 'возможно, может быть'; *szabad* 'допускается'; а также с прилагательными *alkalmas* '(при)годный'; *képes* 'мочь, быть способным на что-л.', *lehetséges* 'возможный', которые не являются полными функциональными синонимами глаголам с формантами *-hat/-het*. (по словарю „Nyelvművelő kéziszótár" 1996: 233).

Nem úszhatunk együtt, nem mászhatunk körtefára,…[Bartócz: 346].

'…ӧошен уяны но, ӧошен писпуэ тубаны но ум быгатйське.' [Уваров: 393].

'Не <можем> плавать вместе, не <можем> забраться на |грушу|.

В этом примере лексическим добавлением является вспомогательный глагол в отрицательной форме *ум быгатйське* 'мы не можем/не сможем', который передает значения глаголов оригинала с формантом *-hat*, а вспомогательный отрицательный глагол *ум* 'не' указывает на третье лицо множественного числа, который в исходном языке выражен показателем лица при глаголах. Слово *körtefa* 'груша' генерализируется[2] в *писпу* 'дерево'.

2 Генерализацией называется замена единицы исходного языка, имеющей более узкое значение, единицей переводного языка с более широким значением, т.е. преобразование, обратное конкретизации. (Паршин 2000)

Встречаются случаи опущения значения глагольного форманта *-hat/-het*, но при этом перевод является адекватным.

Hát mit csinálhatnék? [Zelk: 244].

'Мар меда каром на табере?' [Уваров: 276].

'Что же <теперь> мне {можно} делать/сделать?'

В переводе вводится слово *табере* 'теперь'.

Legalább ennyi örömet okozhattam szegénykéknek! [Zelk: 280].

Берпумзэ ке но, мамында шумпотон ваисько та куанеръёслы! [Уваров: 319].

'{По крайней мере} <хотя бы напоследок>, столько радости {могу} принести <этим> |бедненьким|!'

Лексема *szegénykék* 'бедненькие' в переводе теряет уменьшительно-ласкательный суффикс – *куанеръёс* 'бедные'.

Ó, nem hagyhatom itt, mert Kókuszka az enyém! [Végh: 201].

'О, нет, я не могу здесь оставить ее, потому что Кокуска моя!'

'Уг-уг! Со тынад ӧвӧл ук, мынам! [Уваров: 225].

'Нет-нет! Она же не твоя, моя!' (Речь идет о рыбке).

Целое выражение *nem hagyhatom itt* 'я не могу здесь оставить ее' при переводе опускается. Здесь отрицание *уг-уг* 'нет-нет' выражает нежелание говорящего оставлять рыбку.

В ситуативном контексте примеров глагольный формант *-hat/-het* не имеет важную коммуникативную функцию, поэтому опущение его значения допустимо.

Добавление лексических единиц может быть вызвано необходимостью уточнения, объяснения смысла высказывания оригинала. Приведем примеры перевода некоторых глаголов.

…az egész falu megbámulta az aranyhajú lányt. [Bartócz: 115].

'Синмаськыса, паймыса учко зарни йырсиё ныл шоры.' [Уваров: 129].

'{Вся деревня} любовалась, <удивленно смотрела> златовласой девушкой/на златовласую девушку.'

Слово *megbámul* 'засмотреться, любоваться', удм. 'жальманы, синмаськыса учкыны' в данном предложении передано сочетанием деепричастий и глагола – *синмаськыса, паймыса учко* 'любуясь, удивляясь, смотрят', так как удмуртское словарное соответствие *жальманы* не передало бы полного прагматического значения

венгерского предложения. Подлежащее исходного предложения *az egész falu* 'вся деревня' заменена местоимением *соос* 'они', которое опускается, в результате двусоставное предложение оригинала трансформируется в неопределенно-личное.

A búzaszemecske már nem búsult. [Zelk: 244]

'Чабей тысь табере куректымтэ, сюлмаськымтэ ни,…' [Уваров: 277].

'Пшеничное |зернышко| уже не грустило, <не волновалось>.'

Прагматическое значение глагола *nem búsul* 'не печалиться, не грустить, не тосковать' передается глаголами *куректымтэ, сюлмаськымтэ* 'не грустило, не волновалось', добавление *сюлмаськымтэ* 'не волновалось' имеет лишь усилительную функцию. Уменьшительно-ласкательный суффикс *-cske* в слове *búzaszemecske* 'пшеничное зернышко' опущено – в переводе *чабей тысь* 'пшеничное зерно'.

Adjon csak el, édesapám, jó pénzért! – súgta Babszem Jankó. [Végh: 235].

Вуза монэ, мусо дядие, ӟеч дунын, – лушкемак шыпыртэм Янко. [Уваров: 265].

'Продай меня, <дорогой> мой отец, за хорошие |деньги|, – <шепотом/незаметно> прошептал {Бабсем} Янко.'

Венгерский глагол *súg* 'говорить шепотом, шептаться, шушукаться' имеет прямое соответствие в удмуртском – *шыпыртыны*. Переводчик вводит определительное наречие *лушкемак* 'незаметно, тайком', что конкретизирует значение *лушкемак шыпыртэм* 'сказать тайком' в 'сказать в ухо кому-то', 'прошептать в ухо кому-то'. В обращении *édesapám* 'отец мой' в удмуртском варианте добавлено прилагательное *мусо* 'милый, дорогой', вероятно переводчику хотелось передать элемент *édes* (в прямом значении: 'сладкий') в слове *édesapám* 'отец, родной отец'. В сказке имя *Babszem Jankó* 'Бобок Янко'[3] переведено как 'Янко – сьӧд кӧжы пи' (с примечанием: сьӧд кӧжы – бобы.) 'Янко – мальчик бобок', но в отличие от текста оригинала, где имя всегда упоминается полностью *Babszem Jankó*, в удмуртском встречаем упрощенный вариант – Янко.

3 Babszem Jankó – мужичок с ноготок. (Magyar–orosz szótár 1972: 139).

Перевод некоторых наречий венгерского языка, не имеющих прямого соответствия в удмуртском, при переводе требует объяснений, добавлений лексических единиц.

…kérdezte jámbor képpel Janó. [Beke: 275].

'…спросил со спокойным лицом Яно.'

'…синмаз учкыса, лачмытак юам Яно.' [Уваров: 313].

'… посмотрев в глаза, скромно/спокойно спросил Яно.'

Метафоричное обстоятельство *jámbor képpel* 'со спокойным лицом', удм. 'востэм ымнырен' передано деепричастным оборотом *синмаз учкыса* 'посмотрев в глаза' и определительным наречием *лачмытак* 'скромно, спокойно'.

Búsan hazaballagott hát. [Bartócz: 115].

'Ну и грустя поплелся домой.'

'Мур лулскыса, дор палаз вамыштэм Яношш.' [Уваров: 128].

'Глубоко вздыхая, к своему дому зашагал Яношш.'

Определительное наречие *búsan* 'грустно, печально, уныло', удм. 'мӧзмыт, ӝож, курекгйсь' передано деепричастным оборотом *мур лулскыса* 'глубоко вздыхая', что адекватно передает значение предложения оригинала. В глаголе *hazaballag* 'поплелся домой' префикс *haza-* обозначает направление к дому, что передается дополнительными лексемами *дор палаз* 'в направлении к своему дому'.

3. Конкретизация – лексико-смантическая замена единицы исходного языка, имеющей более широкое значение, единицей переводного языка с более узким значением. (Паршин 2000). В венгерском языке термин родства *testvér* обобщает всех кровных братьев и сестер, а в удмуртском языке находим: *агай-вынъёс, вын-агайёс* 'братья', 'fivérek'; *анай-сузэр* 'сестры', 'nővérek, lánytestvérek', то есть имеется дифференциация по половому признаку в терминах родства. В названии одной из исследуемых сказок встречаем: *A tíz testvér* [Mészöly: 380], 'десять братьев и сестер', удм. 'дас братъёс но сузэръёс/дас брат но сузэр'. В сказке речь идет о десяти братьях/сёстрах, похожих друг на друга, как пальцы рук человека. Эти братья/сестры отправляются на охоту

и ловят зайца. Исходя из того, что охота – «мужское» занятие, переводчик выбирает *дас братъёс – вын-агайёс* 'десять братьев'. [Уваров: 434]. Слово *братъёс* – русское заимствование с удмуртским суффиксом множественного числа *-ёс*, *братъёс* 'братья' и *вын-агайёс* 'братья' являются синонимами. Далее в переводе слова *testvérek* конкретизируется в *пиос* 'мальчики'.

Történt egyszer, hogy a tíz testvér nagyon megéhezett. [Mészöly: 380].

'Огпол та <чырткем> пиослэн кётсы сюманы кутскем.' [Уваров: 434].

{Случилось} однажды, что эти братья очень проголодались.

De ez a tíz testvér úgy hasonlított egymáshoz,… [Mészöly: 380].

'Та пиос кисьтэм-басьтэм ог-огзылы кельшо вылэм,…' [Уваров: 434].

'{Но} эти десять |братьев| |так| походили друг на друга,…'

В тексте сказок часто встречаются диалоги, в которых переводчик применяет контекстуальные конкретизации, обусловленные прагматическими факторами.

Igen! – ujjongott a kiscica. [Bartócz: 346].

'Да! – ликовал /заликовал котенок.'

'Быгатом, дыр, – юнматэм пичи коӵышпи.' [Уваров: 394].

'Наверно, мы сможем, – подтвердил маленький котенок.'

Здесь встречаемся с конкретизацией слова *igen* 'да', причем *быгатом, дыр* 'наверно, сможем' в данном случае является лишь контекстуальной заменой[4]. Из контекста понятно, что ответ *быгатом, дыр* 'наверно, сможем' относиться к предложению утенка дружить котенку. Глагол *ujjong* 'ликовать, торжествовать' заменено *юнматыны* 'закрепить, утвердить', что является стилистически неадекватной заменой. В оригинале *ujjong* 'ликовать, торжествовать' выражает радость котенка, а в переводе реакция нейтрализуется.

Ebben a pillanatban észrevették, hogy feléjük rohan egy fekete kiskutya. [Bartócz: 346].

4 Контекстуальная замена – нерегулярный, исключительный способ перевода единицы оригинала, пригодный лишь для данного контекста. (Словарь переводческих терминов 2007).

'В ту минуту заметили, что к ним бежит черный щенок.'

'Тазьы вераськон дыръязы, доразы вуэм сьӧд пуны.' [Уваров: 393].

'Пока так говорили, к ним пришла черная собака.'

Трансформация *feléjük rohan* 'в их сторону бежит', удм. 'соос пала бызе' в *доразы вуэм* 'к ним пришла/подошла' является приемом конкретизации, который в данном случае не обоснован. Глагол *észrevették* 'заметили', удм. 'синйылтӥзы, адӟизы' опускается вообще. Слово *kiskutya* 'щенок', удм. 'кучапи' передано как *пуны* 'собака'. Ситуация оригинала и перевода не эквивалентна, так как в исходном тексте персонажи сказки пугаются именно бежавшего в их сторону щенка, а не пришедшей к ним собаки.

A környező tanyákból éjszakánként odajártak a legénykék tündért látni, … [Bartócz: 115].

'Пӧртмоез учкыны уйшоръёсы татчы котыр гуртъёсысь егит пиос вуылӥллям.' [Уваров: 128].

'С ближайших |усадьб| |по ночам| {сюда} приходили парни увидеть волшебницу.'

Tanya 'хутор, усадьба' – название населенного пункта, который представляет собой усадьбу одного хозяина, в переводе находим лексико-семантическую замену *гуртъёсысь* 'с деревень'.

Nagy megtiszteltetés lenne számomra, ha vendégül láthatnám holnap ebédre, sármánypecsenyére. [Rónay: 295].

'Мылкыды капчиясал, чуказе нуназезэ сиськыны дорам лыктысалыд ке. Быг-быг тӧдьы бискылиен утялтысал.' [Уваров: 335].

'|Большой честью было бы для меня|, если бы видела <Вас> в гостях завтра на обед, на |овсяное жаркое|.'

Следует заметить, что в переводе не сохраняется вежливое обращение: *лыктысалыд ке* 'если бы ты пришел', вен. 'ha eljöhetnél'. *Sármánypecsenye* 'овсяное жаркое', удм. 'сезьыен пыжем сӥль' конкретизируется в *бискыли* 'каравай'.

В приведенных примерах *tanya→гурт, sármánypecsenye → бискыли* методом конкретизации понятий переданы венгерские реалии.

4. Таким образом, рассмотренные трансформации в большинстве случаев позволяют достичь функциональной адекватности перевода. Лексические добавления применяются при переводе слов, не имеющих прямого соответствия в удмуртском языке, а также при необходимости передачи в тексте перевода значений, выраженных в оригинале словообразовательными средствами. Конкретизация применяется при передаче венгерских лексем, не имеющих прямого соответствия в удмуртском языке, а так же при объяснении венгерских реалий.

Содержащиеся в этой статье наблюдения и замечания по вопросам лексических добавлений и конкретизации при переводе с венгерского языка на удмуртский, разумеется, не исчерпывают ни фактического материала, ни всех возможных аспектов его изучения.

Список использованной литературы

Бархударов Л.С.: Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. 190 с.

Латышев Л.К.: Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы ее достижения. М.: Международные отношения, 1981. 248 с.

Миньяр-Белоручев Р.К.: Теория и методы перевода. М.: Московский лицей, 1996. 208 с.

Паршин А.: Теория и практика перевода. 2000. // **http://teneta.rinet.ru/rus/pe/parshin-and_teoria-i-praktika-perevoda.htm. (**12. 06. 2007).

Рецкер Я.И.: Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974. 216 с.

Список словарей

Русско–удмуртский словарь. Около 40 000 слов. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. 1360 с.

Словарь переводческих терминов. 2007 // **http://www.cyclopedia.ru/118/223-0.html. (12. 06. 2007**).

Удмурт–ӟуч словарь. Удмуртско-русский словарь. Под редакцией В. М. Вахрушева. М.: Русский язык, 1983. 592 б.

Udmurt–magyar szótár. Szerk.: Kozmács István. Szombathely: Savaria University Press, 2002. 532 o.

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk.: Juhász József et al. Budapest: Akadémiai kiadó, 1975. 1550 o.

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk.: Juhász József et al. Budapest: Akadémiai kiadó, 2003. 1508 o.

Magyar–orosz szótár. Negyedik kiadás. I–II. Szerk.: Hadrovics László – Gáldi László. Budapest: Akadémiai kiadó, 1972. 1480 + 1248 o.

Magyar–orosz szótár. Szerk.: Hadrovics László – Gáldi László. Budapest: Akadémiai kiadó, 1952. 1360 o.

Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Budapest: Tinta, 2003. 822 o.

Nyelvművelő kéziszótár. Szerk.: Grétsy László és Kemény Gábor. Budapest: Auktor, 1996. 646 o.

Список художественной литературы

Нуналлы быдэ выжыкыл. Дуннеысь пӧртэм калыкъёслэн выжыкылъёссы. Люказ но поттыны дасяз А. Н. Уваров; Суредазы А. М. Гусаров, В. Б. Михневич. Ижевск: Удмуртия, 1997. 456 с.

Minden napra egy mese. Válogatta és szerkesztette T. Aszódi Éva. Reich Károly rajzaival. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1994. 290 o.

Уваров: Бадьпу йылысь учточи. С. 192–193[5].

Уваров: Дас братъёс – вын-агайёс. С. 434–435.

Уваров: Зарни пенькыли. С. 225–226.

Уваров: Кызьы эшъяськиллям коӵьшпи но ӵӧжпи. С. 393–394.

Уваров: Кар комак но луд комак. С. 335–336.

Уваров: Маин батыр луд кеч? С. 131–132.

Уваров: Одйг жӧклэн улэмез. С. 318–319.

Уваров: Пӧртмо вуныл сярысь выжыкыл. С. 128–129.

Уваров: Тыпылэн кык полэс улонэз. С. 224–225.

Уваров: Чабей тысь. С. 276–77.

Уваров: Якно – сьӧд кӧжы пи. С. 264-265.

Уваров: Янчи но Яно. С. 312–313.

Bartócz: Hogyan barátkozott össze a kiscica és a kiskacsa? 346. o.

Bartócz: Mese a tündérfeleségről (magyar népmese). 115. o.

Beke Jancsi és Janó (magyar népmese). 275. o.

Hárs: Miért bátor a nyúl? 117 o.

Mészöly: A tíz testvér. 380. o.

5 Здесь список авторов венгерских и удмуртских сказок из вышеуказанных источников.

MÓRA: A fűzfahegyi ezermester. 173. o.

RÓNAY: A városi patkány meg a mezei patkány (Heltai Gáspár meséje). 295. o.

VÉGH: Babszem Jankó (magyar népmese). 235. o.

VÉGH: Kókuszka. 201. o.

ZELK: A búzaszem története. 244. o.

Zelk: Egy asztal élete. 280. o.

ZELK: A szekrény álma. 199. o.

Ильина Наталия, Кондратьева Наталья
Ижевск

Функционирование удмуртского языка в с. Малая Пурга Удмуртской Республики[1]

При поддержке проекта INTAS № 05-1000006-9374 «Языковое и этническое возрождение в России: от политики до культурного разнообразия» под руководством проф. К. Уильямса и при участии Университета Центрального Ланкашира (Престон, Великобритания), Университета г. Йоэнсуу (Финляндия), Удмуртского государственного университета (Ижевск, Россия)

Удмуртская Республика (УР) – один из полиэтничных регионов России. Именно поэтому на сегодняшний день особенно актуально исследование удмуртского языка с точки зрения социолингвистики, объектом изучения которой являются проблемы дву- и многоязычия, а именно: определение сферы функционирования каждого из используемых в регионе языков, исследование языковых контактов и др. К сожалению, в удмуртском языкознании эти вопросы до сих пор остаются малоисследованными.

Согласно закону о «Государственных и иных языках УР» (1992), на территории УР язык титульной нации наравне с русским языком имеет статус государственного языка УР. Наша работа посвящена исследованию функционирования современного удмуртского языка в различных сферах социальной жизни и выявлению причин его низкой

1 При поддержке проекта INTAS № 05-1000006-9374 «Языковое и этническое возрождение в России: от политики до культурного разнообразия» под руководством проф. К. Уильямса и при участии Университета Центрального Ланкашира (Престон, Великобритания), Университета г. Йоэнсуу (Финляндия), Удмуртского государственного университета (Ижевск, Россия)

употребляемости в условиях крупных населенных пунктов, а именно в с. Малая Пурга.

Малопургинский район расположен на юге Удмуртской Республики и граничит с Можгинским, Завьяловским, Сарапульским, Киясовским районами УР и с Агрызским районом Республики Татарстан. По статистическим данным, доля удмуртов по району составляет 78,1% от общего населения (для сравнения: доля русских составляет 16,9%, доля других национальностей – 4,9%) [Лаллукка 1997: 111].

Административным центром Малопургинского района является село Малая Пурга, население которого составляет на сегодняшний день 7734 человек. Село находится в 42 км. от столицы УР города Ижевска и в 5 км от крупной железнодорожной станции Агрыз (Республика Татарстан). Здесь расположены 2 средние общеобразовательные школы, районная администрация, районная библиотека, Центральный Дом культуры, узел связи, Центр детского творчества, церковь, районный универмаг, более 10 магазинов, районная больница, призывной пункт и другие социальные учреждения.

Село Малая Пурга является исконным удмуртским поселением, однако в последние годы сфера применения удмуртского языка здесь постепенно сокращается. В целях выявления причин последнего нами проведено анкетирование среди разных возрастных групп взрослого населения, результаты которого приводятся ниже.

Первый круг вопросов социолингвистического исследования был направлен на выявление языка коммуникации в семейно-бытовом общении. Все респонденты (80 человек) являются удмуртами, их родители владеют/владели удмуртским языком. 98% респондентов проживает в этнически гомогенных удмуртских семьях. Основные результаты анкетирования отражены в Таблице 1.

Таблица 1. Сфера применения удмуртского языка

Коммуникация	**Язык общения (население от 24 до 55 лет)**	**Язык общения (население от 56 лет)**
с родителями	Удмуртский 100% Русский Смешанный	Удмуртский 100% Русский Смешанный
с супругом (-ой)	Удмуртский 60% Русский 20% Смешанный 20%	Удмуртский 60% Русский 30% Смешанный 10%
с детьми	Удмуртский 15% Русский 20% Смешанный 60% *Детей нет 5%	Удмуртский 25% Русский 25% Смешанный 20% Оба языка 20% *Детей нет10%
с братьями и сестрами	Удмуртский 60% Русский 20% Смешанный 10% *Нет братьев и сестер10%	Удмуртский 60% Русский 10% Смешанный 10% * Нет братьев и сестер 20%
с коллегами	Удмуртский 20% Русский 5% Смешанный 75%	Удмуртский 25% Русский 5% Смешанный 60% *В зависимости от ситуации10%
со старшими по возрасту	Удмуртский 60% Русский Смешанный 40%	Удмуртский 60% Русский Смешанный 40%
с младшими по возрасту	Удмуртский 20% Русский 35% Смешанный 5% На обоих языках 40%	Удмуртский 5% Русский 30% Смешанный 5% На обоих языках 60%

При первичном знакомстве с ответами респондентов обеих возрастных групп создается впечатление, что языковая ситуация в с. Малая Пурга

в целом стабильна, и удмуртский язык широко используется удмуртским населением при общении с людьми различных социальных категорий. В то же время необходимо отметить, что эта картина в основном создается за счет первого поколения выходцев из исконных удмуртских деревень района (например, д. Старая Монья, Нижние Юри и др.), тогда как среди уроженцев самого райцентра наблюдается тенденция к снижению роли и социальных функций удмуртского языка. Рискнем также предположить, что уже 1970-1980 гг. стали началом языкового сдвига, когда каждый второй удмурт начал общаться со своими детьми на русском языке.

Исходя из изложенного, приходится констатировать, что удмуртский язык в с. Малая Пурга постепенно начинает вытесняться из сферы семейно-бытового общения: так, если 100% респондентов общается/общалось с родителями на удмуртском языке, то лишь для 15–25% из них языком общения с детьми остается удмуртский. К сожалению, при отсутствии целенаправленных мероприятий по сохранению родного языка подобная тенденция может привести к полной русификации села, так как язык общения в семье является одним из определяющих факторов при самоидентификации индивида с этносом.

Невысока востребованность удмуртского языка и в сфере социального обслуживания райцентра (Таблица 2). Учитывая то, что с. Малая Пурга является полиэтничным населенным пунктом, где наряду с удмуртами и русскими проживают татары, башкиры, азербайджанцы, армяне, украинцы, белорусы, чуваши и др., с точки зрения респондентов, выбор языка общения в сфере социального обслуживания полностью зависит от того, знакомы ли участники коммуникации друг с другом. Если клиент уверен, что работник сферы обслуживания является удмуртом по национальности, он предпочитает вступать в коммуникацию на удмуртском языке. Однако, если он не уверен в этом, то коммуникация полностью протекает на русском языке.

Огромное влияние на выбор языка общения оказывает и место коммуникации. Как следствие языковой политики Советского государства, с точки зрения респондентов, город ассоциируется с тем пространством, где принято говорить только на русском языке даже

между представителями одного этноса (см. Таблица 2), тогда как в своем селе и в соседних деревнях допускается общение на родном языке.

Определенное влияние на язык коммуникации оказывает и объект беседы, в частности, при разговоре на бытовые темы преобладает удмуртский язык, для разговора на политические и экономические темы характерна смена кодов.

Таблица 2. Использование удмуртского языка в сфере социального обслуживания

Сфера обслуживания/ Место коммуникации	**Язык общения (население от 24 до 55 лет)**	**Язык общения (население от 56 лет)**
Магазин	Удмуртский 30% Русский 14% На обоих языках 56%	Удмуртский 22% Русский На обоих языках 78%
Почта	Удмуртский 22% Русский 28% На обоих языках 50%	Удмуртский 14% Русский 30% На обоих языках 56%
Больница	Удмуртский 22% Русский 28% На обоих языках 50%	Удмуртский 14% Русский 30% На обоих языках 56%
Соседние деревни	Удмуртский 22% Русский 28% На обоих языках 50%	Удмуртский 42% Русский На обоих языках 58%
Райцентр	Удмуртский 22% Русский 14% На обоих языках 64%	Удмуртский 14% Русский 7% На обоих языках 89%
Город	Удмуртский 14% Русский 30% На обоих языках 56%	Удмуртский Русский 24% На обоих языках 46% * Не выезжаю 30%

В связи с вышеизложенным, большой интерес представляют вопросы, касающиеся удмуртского языка как языка образования. Так, оказалось, что в качестве языка обучения в обеих школах населенного пункта доминирует русский язык, что является общепринятой нормой в современном обществе, поскольку дети в полиэтничных регионах с самого раннего детского возраста являются двуязычными. Поэтому неудивительно, что 72% респондентов старшего поколения и 60% респондентов в возрасте от 24 до 55 считает, что введение удмуртского языка в качестве языка обучения может привести к отрицательным результатам. Последнее большинством респондентов аргументируется тем, что в системе современного школьного образования все учащиеся после 11 класса обязаны сдавать Единый государственный экзамен по русскому языку. Независимо от того, является ли русский язык родным языком учащегося, задания ЕГЭ имеют одинаковую сложность. Поэтому, как считает большинство респондентов, преподавание учебных предметов на удмуртском языке повлечет низкий балл ЕГЭ, что, в свою очередь, будет тормозить при поступлении в вузы. В качестве доводов против введения удмуртского языка в качестве языка обучения было также отмечено отсутствие учебников по общеобразовательным предметам на удмуртском языке и научно-популярной литературы по естественно-гуманитарным циклам учебных предметов и т.д.

Анализ полученных данных показывает, что специфика функционирования языка в обществе отражается также через востребованность средств массовой информации на языке.

К сожалению, в с. Малая Пурга лишь незначительная часть населения читает периодические издания на удмуртском языке (см. Таблица 3). Так, половина респондентов не выписывает ни одного удмуртского печатного издания; 2 респондента выписывает три издания («Удмурт дунне», «Кизили», «Зечбур»); 34 респондента выписывает по одному изданию из следующего списка: «Удмурт дунне» (16 респондентов), «Маяк» (10 респондентов), «Герд» (2 респондента), «Кенеш» (2 респондента), «Вордскем кыл» (2 респондента), «Кизили» (2 респондента). Следует также отметить, что интерес к печатным изданиям на удмуртском языке поддерживается благодаря миграционным процессам из деревень района, тогда как

большинство коренных жителей Малой Пурги удмуртские газеты выписывают редко, отдавая предпочтение русскоязычным СМИ.

Таблица 3. Как часто респонденты читают удмуртские печатные издания?

	Население от 24 до 55 лет	**Население от 56 лет**
Почти ежедневно	14%	7%
Часто	22%	42%
Время от времени	32%	30%
Редко	30%	14%
Очень редко		
Никогда		7%

Гораздо чаще респонденты смотрят телепередачи на удмуртском языке. Как правило, наибольшей популярностью пользуется новостной канал «Иворъёс» (см. Таблица 4). Однако, как отметило большинство респондентов, эфир телевещания не совсем отвечает потребностям зрителя: многие телепередачи на удмуртском языке транслируются в рабочее время. Не удовлетворяет удмуртских зрителей и объем телевещания: очень мало передач на удмуртском языке, в последние годы прекратился показ спектаклей и музыкальных программ на удмуртском языке. Практически все респонденты хотели бы смотреть мультфильмы и кинофильмы, а также научно-популярные и документальные фильмы на удмуртском языке. Таким образом, несмотря на интерес зрителей, на сегодняшний день удмуртская телекомпания не готова удовлетворять практические потребности удмуртских зрителей.

Таблица 4. Как часто респонденты смотрят телепередачи на удмуртском языке?

	Население от 24 до 55 лет	**Население от 56 лет**
Почти ежедневно	39%	35%
Часто	21%	49%
Время от времени	21%	7%
Редко	21%	12%
Очень редко		7%
Никогда		

Итак, несмотря на то, что в селе Малая Пурга имеется высокий потенциал для сохранения и популяризации удмуртского языка республики, в нем явно прослеживается тенденция к русификации. Отсутствие удмуртских классов в школах райцентра, снижение использования удмуртского языка в семейно-бытовом общении и сфере социального обслуживания, недостаточное количество проводимых мероприятий, направленных на популяризацию удмуртского языка – все это может привести к постепенной русификации села. Хотя, следует заметить, что сами жители райцентра пока не чувствуют значительных изменений в плане функционирования удмуртского языка: так, 74% респондентов считает, что процесс русификации не угрожает для с. Малая Пурга; 19% респондентов полагает, что русификация села начнется в ближайшем будущем; 7% респондентов затрудняется ответить на поставленный вопрос.

В качестве заключения необходимо констатировать, что подобная тенденция характерна практически для всех крупных населенных пунктов республики. Поэтому своевременное обращение внимание на популяризацию удмуртского языка – это основная задача современного общества.

Литература

Лаллукка, С. Восточно-финские народы. Анализ этнодемографических процессов. СПб: Европейский дом, 1997. 391 с.

Ившин Леонид Михайлович
Ижевск

Материалы памятников удмуртской письменности[1] как источник для удмуртско-русского словаря

Изучение письменных памятников любого языка представляет собой один из наиболее важных видов лингвистической деятельности. Без знания прошлого, без подробного анализа начального этапа развития письменности трудно решать и проблемы современного литературного языка. С точки зрения лексикологии памятники письменности являются важным источником для выяснения путей и способов обогащения словарного состава языка, изучения пластов слов, перешедших в разряд устаревших и неизвестных современному литературному языку.

Исследованные источники XVII–XIX вв. содержат главным образом наиболее существенные слова, т. е. ту часть лексики, которая функционировала в указанный период. Они являются своеобразным кодом для «проникновения» в материальную и духовную культуру удмуртского народа, подчёркивают особенности общественной жизни, хозяйства, быта, характерные для народа в XVIII–XIX вв. В памятниках письменности удмуртского, а также любого другого языка, отражены названия предметов, орудий, действий, способов, разных приёмов, относящихся к основным видам хозяйства, явления природы и т. д., т. е. жизненно необходимые понятия, составляющие неотъемлемую часть мышления любого народа. Всего разнообразия удмуртской лексики эти источники, конечно же, отразить не смогли, потому что

1 Переработанный и значительно дополненный вариант доклада «Памятники удмуртской письменности как источник пополнения лексики удмуртского языка», прочитанного на международной научной конференции по уральским языкам, посвящённой 100-летию К. Е. Майтинской (Москва, 12–16 ноября 2007 года).

удмуртская лексикография в тот период времени находилась лишь в начальном этапе своего развития.

Слова, содержащиеся в памятниках письменности, можно классифицировать по следующим тематическим группам:

1) общественно-политические, административные названия: *кунъ* ‘царь’, *уаръ* ‘слуга’; *тэре* ‘судья’ [Соч. 16, 17]; *вужкатъ* ‘законъ’ [Крот. 33];
2) военные термины: *кортпась* ‘латы (доспехи)’ [Тепл. 102]; *жудыскись* ‘боецъ’ [Соч. 16]; *ожманъ* ‘баталія, бой, драка, разбойничество’, *ожме* ‘армія’; *тышкаськись* ‘воинъ’ [Крот. 155, 227];
3) названия, характеризующие домашнее хозяйство, жилище, постройки: *пунетъ* ‘плетень’, *кошкы* ‘коробица (коробка)’, *туслу* ‘порядок, убор в дому’ [Тепл. 176, 256, 280]; *бордосъ* ‘заборъ’, *кордидъ* ‘конюшня’; *кезоно* ‘перекладъ’ [Соч. 30, 31];
4) лексика, обозначающая ремесленное занятие и земледелие: *кыръ* ‘поле’, *седъмуртъ* ‘крестьянин’, *лэдэтъ* ‘лейка’, *калапъ* ‘моток пряжи’ [Тепл. 97, 147, 176, 252]; *лызъдари* ‘купоросъ’, *букро* ‘лебеда’; *кутесъ* ‘цепъ и молотило’ [Соч. 21, 22]; *сюйизъ* ‘кирпичь’ [Крот. 210];
5) названия одежды, продуктов, домашней утвари и посуды: *седсуръ* ‘сивуха, вино’, *кукли* ‘пирог’ [Тепл. 159, 257]; *тусты* ‘чаша’, *терки* ‘блюдо’; *сарба* ‘буракъ’; *эрезь* ‘порты’ [Соч. 31, 32, 33]; *леллянъ* ‘сыръ’, *ціопо* ‘шапка’ [Крот. 120, 252]; *сюмыкъ* ‘чашка’ [Мог. 143];
6) названия, связанные с материальной культурой удмуртов и их духовной жизнью: *пельляскись* ‘чародmй’, *туно* ‘ворожея’, *куиськонъ* ‘станъ, коимъ ткутъ’ [Соч. 17, 33]; *сильвесь* ‘ожерелье, которое носят на шеm’ [Крот. 198];
7) названия частей тела и внутренних органов: *чурай* ‘лицо’ [Тепл. 83]; *пыдъ кетъ* ‘голень’, *урдъ* ‘ребро’ [Соч. 19]; *лыпыдъ* ‘берцо (точнее – бедренная кость – Л. И.)’ [Крот. 126]; *пиньлы* ‘челюсть’, *урдеслы* ‘ребра’, *суйдыръ* ‘локоть’ [Мог. 138, 139, 141];
8) лексика, относящаяся к флоре: *намэръ* ‘костяника’, *песь турунъ* ‘перецъ’, *нюло* ‘илемъ’ [Соч. 23, 24, 25]; *серыпу* ‘дикая калина’ [Крот. 196]; *вый-пу* ‘маслина’ [Мог. 151];

9) названия из фауны: *седбыжъ* ‘горностай’, *ргон-кый* ‘скорпион’, *седъйиръ* ‘мартышка’ [Тепл. 165, 271, 274]; *уртъкышъ* ‘нетопырь, мышъ летучая’, *арланъ* ‘кротъ’ [Соч. 27, 28]; *беренэсъ* ‘сова’ [Крот. 10];
10) гидронимическая лексика: *камъ* ‘большая река’ [Тепл. 39]; *ошмесъ* ‘источникъ’, *ты* ‘озеро’ [Соч. 35];
11) предметы и названия явлений природы: *толэзь* ‘луна, мmсяцъ’; *пери* ‘вихорь’, *дзяръ* ‘зоря’, *джомытъ* ‘сумерки’ [Соч. 13, 14]; *инъ кели* ‘громовая стрmла’ [Крот. 69];
12) названия действий и состояний: *ибышытысько* ‘подвигаю’, *утиско* ‘вижу, смотрю’ [Тепл. 193, 282]; *алысько* ‘укрощаю, смиряю, унимаю’, *ораськысько* ‘ругаю, браню’, *дэимысько* ‘разнемогаюсь’, *ибыртысько* ‘жалуюсь, кланяюсь’ [Соч. 98, 99, 100, 102];
13) названия качеств и свойств: *этемо* ‘безумный, сумашедший, бешенный’ [Тепл. 248]; *курдесь* ‘боязливый’, *котырэсъ* ‘круглый’, *куимыръ* ‘лицемmрный’, *пурукмемъ* ‘смдый’ [Соч. 36, 37, 38, 39]; *пильдемъ* ‘облачный, пасмурный’, *пулысь* ‘боязливый, пужливый’ [Крот. 168, 180];
14) названия, обозначающие родственные отношения: *апай* ‘большая сестра’, *вынъ муртъ* ‘племянникъ’, *картъ* ‘мужъ и супругъ’, *кенъ* ‘сноха’ [Соч. 16]; *беце* ‘ближній, свойственникъ’, *нюня* ‘родной, старшей братъ, дядя съ отцовской стороны’ [Крот. 12, 150]; *айвынъ* ‘родъ’ [Мог. 141];
15) метрологическая лексика: *издискемъ* ‘верста’ [Соч. 21]; *вись* ‘стопа (точнее – длиной в одну стопу – Л. И.)’ [Крот. 26] и др.

Письменные памятники отразили богатый пласт локальной лексики. Словари и грамматики конца XVIII века содержат диалектные слова, обозначающие одно понятие, например: *уно* или *ятыръ* ‘довольство, множество’; *цеберъ*, *испай* ‘красота’; *тель* или *нюлэсъ* ‘лmсъ’ [Соч. 16, 25]; *кема*, *далаикъ* ‘долго’ [Мог. 186], которые с большим успехом можно использовать при составлении синонимического словаря современного удмуртского языка. Включение диалектизмов в памятники удмуртской письменности также характерно для первой половины XIX века, когда на языки нерусских народов России, в том числе на удмуртский, переводилась клерикальная литература, издавались богослужебные

книги на удмуртском языке. В первых переводах источников христианского просвещения на удмуртский язык, например, в Евангелиях (особенно на сарапульском наречии), в скобках очень часто приводятся варианты слова из глазовского диалекта удмуртского языка с пометой *глаз.*, например: *быдтыны-но бурычьсэ* (*глаз. тыронъ-зэ*) ‘и возвратить долгъ’, *дасъ-эти юкэтъ мято-лэсь* (*глаз. зымъ турумъ калямперъ-лэсь*) ‘десятину съ мяты’, *пазьла Соэ* (*глаз. золты сое*) ‘распни Его’ [Еванг. Сар. 153, 196, 236], что несомненно давало возможность более глубокого понимания текста носителями глазовского диалекта. Общей чертой памятников письменности удмуртского языка XVIII – XIX вв. (да и на других языках) является то, что все они составлены на основе какого-то определённого диалекта, но с широким привлечением лексического материала из других наречий удмуртского языка. Таким образом, обогащение лексики литературного языка шло за счёт народно-разговорной речи всех регионов проживания удмуртского населения.

В памятниках письменности представлена также разнообразная этнографическая лексика, отражающая различные стороны жизни удмуртского народа двухсотлетней давности: быт, обычаи, различные кушанья, одежду, инструменты и т. д.: *туслу* ‘порядок, убор в дому’, *кукли* ‘пирог’ [Тепл. 280, 257]; *кӟтар* ‘инструмент, которым мӟряютъ углы’, *муыльнянь* ‘сырое тӟсто изъ овсяной муки на меду’, *тъӟірланы* ‘о плетеніи лаптей: плести другой слой’ [Верещ. 126, 164, 230]. Безусловно, этнографические понятия, связанные с древней жизнью народа, представляют большой интерес не только для исследователей языка и истории удмуртов, но широкого круга читателей-неспециалистов.

При анализе памятников ранней удмуртской письменности выясняется, что многие зарегистрированные в XVIII – XIX вв. слова, в современном удмуртском языке вышли из употребления или встречаются в небольшом ареале. Например: *шормам силь*, *шорэм силь* ‘ветчина’ [Верещ. 258]; *пужо* ‘пёстрый’ [Крот. 178]; *кигирь* ‘кулакъ’, *пыдлі-одонъ* ‘стремя въ седлӟ и ступени въ лӟсницӟ’ [Мог. 142, 148]. Причины, обусловившие вытеснение отдельных слов из активного употребления, могут быть самыми различными. Одной из них является заимствование лексем с идентичной семантикой из контактирующих языков. Эти заимствования в течение некоторого времени употребля-

ются параллельно с исконными словами и со временем вытесняют из обихода собственно удмуртские лексемы, превращая их тем самым в архаизмы. Другой важной причиной перехода слов из активного фонда в пассивный является то, что предметы, вещи и явления, называемые ими, выходят из живого обихода – переходят в разряд историзмов. Эти историзмы могут обозначать особенности государственного строя и быта дореволюционного периода, старинную утварь, религиозные обряды языческих жрецов и другие исчезнувшие предметы и явления реальной действительности, например: *медъ* ‘плата’, *ожме* ‘армія’, *цярлыкъ* ‘орудіе, инструментъ’, *шукышо* ‘вымышленный, вымышленно’ [Крот. 134, 154, 254, 269]. Семантическое переосмысление некоторых из них (слов) применительно к современным условиям жизни, что значительно восполнит недостающий лексический фонд литературного языка.

В памятниках удмуртской письменности наряду с другими пластами лексики наличествуют слова, связанные с религиозными воззрениями удмуртского народа. Включение их в корпус ранних словарей удмуртского языка и тексты неслучайно: многие составлены именно с религиозной целью. Даже в первой печатной грамматике удмуртского языка первым словом выступает лексема *инмаръ* ‘богъ’ [Соч. 13]. Слова из области религии дают представление о верованиях удмуртов, о существовании по их представлениям в природе злых и добрых сил, о былых религиозных праздниках, обычаях и т. д., например: *куясконъ* ‘жертва по отяцкому суевmрію, пометаемая въ поля или в лmсъ по обману придымшика’ [Мог. 146], *гурто* ‘домовой’ [Тепл. 249], *сиземъ нянь* ‘жертвенный хлmбъ’ [Крот. 1995: 197], *матра* ‘языческое божество древнихъ вотяковъ’ [Верещ. 159] и др.

Велико значение лексических данных памятников удмуртской письменности для составителей удмуртско-русского словаря, над подготовкой переиздания которого в настоящее время работают языковеды Удмуртского института истории, языка и литературы УрО РАН. Хочется надеяться, что отдельные лексемы памятников двухвековой давности, по разным причинам не попавшие в нормативные словари удмуртского языка, не постигнет судьба «окончательного исчезновения». Устаревшие, местные (диалектные), простонародные (разговорные) и введённые в современный язык писателями слова

должны быть одинаково важными для составителей словаря и подлежат включению в лексикографические издания подобного рода, снабжаясь соответствующими пометами, например «устаревшее», «историзм» или «неологизм».

Конечно же, утверждать, что все слова пассивного запаса удмуртского языка могут возродиться и перейти в разряд активной лексики, нельзя. Для того, чтобы они (слова) стали общеупотребительными, хоть в какой-то степени известными всему народу, необходимо их чаще использовать в печати, теле- и радиовещании и, в особенности, при преподавании в школе.

Источники

Верещ. – Собрание сочинений: В 6 т. / Под ред. В. М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 2: Вотско-русский словарь [= Удмуртско-русский словарь] / Отв. за выпуск и автор предисл., комментариев Л. М. Ившин. – Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 2006. 288 с. – (Памятники культуры).

Еванг. Сар. – Господа нашего Іисуса Христа Евангеліе отъ св. евангелиста Мат\ея на русскомъ и вотякскомъ язкахъ, Сарапульскаго нарmчія. Казань, 1847. 234 с. [В книге: Первые печатные книги на удмуртском языке: Сарапульское наречие / Сост. Л. М. Ившин, отв. за вып. Л. Л. Карпова. Предисл. – Л. М. Ившин. Репр. воспр. текстов изд. 1847 г. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 2003. (Памятники культуры: Лингвистическое наследие 4). 441 с.].

Мог. – Краткой отяцкія Грамматики опытъ = Опыт краткой удмуртской грамматики / Отв. ред. Л. Е. Кириллова; Слово к читателям – Л. Е. Кирилловой, Предисл. – К. И. Куликова; Прил. – Т. И. Тепляшиной. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 1998. 203 с. (Памятники культуры: Лингвистическое наследие). Комм.: с. 121–191; Прил.: с. 192–201.

Крот. – Краткой вотской словарь съ россїскимъ переводомъ собранный и по Алфавиту расположенный села Еловскаго Тро-

ицкой церкви священникомъ Захаріею Кротовымъ. 1785 года. – 285 с. [В кн.: З. Кротов. Удмуртско–русский словарь / РАН. УрО. Удмуртский ИИЯЛ (= Памятники культуры Удмуртии. Лингвистическое наследие. Памятники удмуртской филологии 1). Ижевск, 1995].

Соч. – Сочиненія принадлежащія къ грамматикѣ вотскаго языка. Въ Санктпетербургѣ при Императорской Академіи наукъ 1775 года. – 113 с. [В кн.: Первая научная грамматика удмуртского языка / Удмуртский НИИ ист., экон., лит. и языка при Совете Министров Удм. АССР. Ижевск: Удмуртия, 1975].

Тепл. – Памятники удмуртской письменности XVIII века. I / АН СССР. Ин-т языкознания. М., 1965. Вып. I. 324 с.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
Budapest

A humor a kulturális antropológiában♦

Természetesen egy rövid írásban nem lehetséges a kulturális antropológia egész történetét áttekinteni akár csak egyetlen szempontból, (esetünkben a humor szempontjából) sem. Az alábbiak csupán jelzésszerűen utalnak arra, ahogy a humor témája e tudomány elméletében és gyakorlatában megjelenik.

Az egyik alapkérdést a szimbolikus és interpretív antropológiai iskola nemrég elhunyt klasszikusa, Clifford Geertz vetette fel „*Sűrű leírás*" című elméleti és módszertani alapművében. A jelenségek értelmezési lehetőségeinek különbségeit gyakran hangsúlyozó filozófus, Gilbert Ryle nyomán (akitől a cikke címét adó kategória is származik) Geertz a szemhunyorítás jelenségét említi példaként arra, hogy egyetlen mozdulat is hányféle jelentéssel bírhat az emberi kommunikációban. Ryle, illetve Geertz a szemhunyorítás esetében megemlíti a tikkelést (a nem szándékos mozdulatot), a kacsintást, (amely már szándékos és utal valamire), az ál-kacsintást, (amikor megtévesztési szándékkal kelti valaki azt a látszatot, hogy kacsint valakire), a kacsintás paródiáját (amely már olyan utalás, ahol a közlésben az is benne van, hogy közvetlen üzenetként nem kell komolyan venni, s hogy a közlő a bemutatott jelenség fonákját igyekszik kiemelni), s végül a paródia próbáját (amely a technika gyakorlása, az említett közlési szándékok nélkül). Ezek közül az értelmezési lehetőségek közül a kacsintás paródiáját sorolhatjuk egyértelműen a humor kategóriájába, s Geertz állítását a „humor" jelenségkörének egészére kiterjesztve azt mondhatjuk, hogy a kultúraelemző szempontjából a humor a jelenségek *egyik* értelmezési lehetősége; tehát szinte bármely jelenségnek lehet humoros

♦ A JPTE Illyés Gyula Főiskolai Karának szervezésében 2007. szeptember 13–14-én, Szekszárdon zajlott 1. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

olvasata, ha a jelenség megfigyelője az értelmezési lehetőségek közül ezt az olvasatot választja. Természetesen nem humoros szándékkal létrehozott emberi megnyilvánulásokat is lehet a humor attitűdjével dekódolni és humorosnak szánt közléseket a humor teljes mellőzésével értelmezni; ám mint bármely kommunikációs forma, a humoros kommunikáció is akkor tekinthető a maga funkcionalitása szerint működő kulturális jelenségnek, ha a közlő és a befogadó értelmezésében egyaránt a humoros értelmezés kerül előtérbe.[1]

A kulturális antropológia tehát egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy először is mindig tisztázandó, hogy valamit a megfigyelt kulturális közegben humornak értelmezünk-e vagy sem. Ha ezt eldöntöttük, következhet az a feladat, hogy a humornak az adott kulturális közegben betöltött funkcióit elemezzük, s a kulturális antropológia nagyon sok ilyen elemzéssel gazdagította a társadalom önismeretét. A továbbiakban sorra veszünk néhányat a humornak a társadalom létviszonyaiban, s különösen a mindennapi érintkezésben betöltött funkciói közül, ebben részben a kulturális antropológia egyes klasszikusainak munkáira, részben saját kutatásaink eredményeire támaszkodva.

---

1 Itt a humoros *kommunikáció* funkcionalitásáról van szó, mert természetesen a humoros reakció teljesen funkcionális lehet akkor is, ha a kommunikációban a közlőnek nincs humoros szándéka (a nevetségessé váló emberek az esetek többségében egyáltalán nem kívánnak nevetségessé válni). Ám a társadalmi élet nagyon fontos része az is -- s a továbbiakban főként erről lesz szó --, amikor a kommunikáció közlő és befogadó kölcsönös megegyezésével a humor mezőjében zajlik, vagy legalábbis a felek egyike efelé az értelmezés felé igyekszik tolni a kommunikációs folyamatot. Ez az esetek nagy részében egyértelmű (a bohóc-produkciók, a kabaré, a viccmesélés stb. szituációi eleve arra épülnek, hogy a lehetséges kulturális mezők – például: szakralitás-ünnepélyesség, hatalomgyakorlás, munkaszituáció, csere stb. – közül a kommunikáció ezúttal a humor mezőjében értelmezendő, s aki nem így dekódolja, az félreérti), előfordul azonban az is, hogy a mező kijelölése nem teljesen magától értetődő: Csehov darabjait például játszották (s játszhatták) már melodrámának is, bohózatnak is, (függetlenül attól, hogy a szerző egyes megjegyzései szerint a közlő szándéka inkább az utóbbi értelmezéssel esett egybe).

1. A humor egyik legősibb funkciója – mint a legtöbb kulturális jelenség – ellentétével együtt értelmezhető. Alapvető emberi szükséglet a *szakralitásba* való (közös) felemelkedés szükséglete. Az ezt szolgáló rítusok megerősítik az emberek közösségét, összekapcsolják azt a természet világrendjével és (a szakrális hatalom révén) fölé helyezik a természet erőinek. A rítusok *megerősítik a rendet*, a világ egységének és belső hierarchiáinak rendjét egyaránt (s ezen keresztül a társadalomban kialakuló hierarchiák rendjét is). Ám a rítusokhoz kezdettől fogva kapcsolódnak humoros elemek is (a mimetikus humor klasszikus műfajai, mint a komédia vagy a szatírjáték eleve szakrális rítusok keretében jelennek meg); a humor Mary Douglas megfogalmazása szerint *ellenrítus*, a megszokott (és rituálisan is megerősített) rend megfordítása (a szimbolikus és interpretív antropológia Geertz és Douglas mellett harmadik klasszikusa, Victor Turner a humor *státusmegfordító* funkcióját emeli ki), s a humor ebben az értelemben *deszakralizál* is (ahogy azt például Bahtyin[2] és iskolája[3] az úgynevezett „karneváli" rítusok esetében kimutatja). Turner azonban azt is hangsúlyozza, hogy a humor a struktúrával szemben a communitast helyezi előtérbe, annak átélését teszi lehetővé egy hierarchizált társadalomban.[4] (Turner struktúrának a társadalom tagolt hierarchikus rendszerét, communitasnak az e struktúrával szemben mindvégig megőrzött „őseredeti" közösséget, ennek tudatát és érzetét nevezi; a humor tehát a közösség egységével „írja felül" a hierarchikus tagoltságot; ilyen értelemben tagadja a bemerevült rendet, de ugyanakkor visszaköt egy „magasabb" rendhez, vagyis a maga sajátos módján rend-megerősítő, sőt, közvetve szakralizáló is).[5]

2. A karneváli humorban megfigyelhető a humornak a *horrorral* való sajátos kapcsolata is. A velencei és a riói karnevál tele van haláltánc- és egyéb horror-elemekkel, az angolszász Halloween a halottak napja, a szellemek és egyéb horror-képzetek „támadásának" ideje, s *ugyanakkor* a játékos

2 Lásd Bahtyin (1982)

3 Például Gurevics (1987)

4 A társadalomkritikai humor, a szatíra az egész történelemben ennek a struktúra-kikezdő funkciónak a gyakorlását jelenti.

5 Lásd Turner (2002)

vidámságé is; az említett Bahtyin-iskola pedig a középkor számos megnyilvánulásán mutatja ki a karneválok szimbólumaitól a katedrálisok groteszk szörnyfiguráin át a Bosch vagy az idősebb Brueghel képei által reprezentált egyszerre horrorisztikus és groteszk látomásműfajokig, hogy miképpen fonódnak össze az alvilágképzetek a (népi) humor felszabadult nevetésével. A humor ezekben az esetekben *az ellenséges körülmények megszelídítését* szolgálja, (a „fő ellenségtől", a haláltól kezdve mindazon erőkig, amelyek a kollektív tudatban – és a kollektív tudattalanban – fenyegetőként jelennek meg). A megszelídítés éppen a humor mezőjébe való helyezés eredménye, mert a humor (a közösség egységében rejlő erő[6] felhasználásával) mindig felülütés, tromf; mint a kacsintás paródiájának példáján láthattuk, *per definitionem* az: nem egyszerűen emberi megnyilvánulás, nem egyszerűen emberi közlés, hanem olyan közlés, amely – egy megítélő, tehát a megítélthez képest felső, bírói pozíciót elfoglaló nézőpont képviselőjeként – *egy elsődleges jelentést egy minősítő (és kritikai, tehát egyúttal le is minősítő) másikkal ír felül.*

3. A karneváli humor, s általában a humor természetesen az *életöröm* kifejezése is; az életöröm az ellenséges körülményeken való (legalább időleges) felülemelkedés (az ideiglenes omnipotencia) élvezete. Az életöröm, az önnön vitális energiák érzete, a vitális energiák önérzete teszi, hogy a humor gyakran fonódik össze az ember elsődleges élvezeteivel, s különösen gyakori kapcsolódása a szexualitáshoz és a kulináris élvezetekhez. (Közintézményekben végzett kutatásaink[7] során is azt tapasztaltuk, hogy humoros – legalábbis annak szánt – feliratok és képek a legnagyobb arányban vendéglátóipari intézményekben fordulnak elő). Ebben az életöröm kifejeződésén kívül persze további összefüggések is szerepet játszanak.

---

6 Humor nincs közösség nélkül; a humor – mint erre még visszatérünk – mindig (az egyéneit minősítő) közösség nézőpontját *is* hordozza, aki magában humorizál, az is egy virtuális közösség nevében, illetve egy virtuális közösség közönségét feltételezve teszi.

7 Lásd Kapitány–Kapitány (1989/2) és Kapitány–Kapitány (2006)

4. Az egyik a humor és a *tabu* összefüggése. (Ez talán a szexualitással és a kiválasztással kapcsolatos humor esetében a legnyilvánvalóbb – s itt megint Mary Douglas kedvenc terepén járunk.) A tabunak a *határok kijelölésével* rendkívül fontos szerepe van a társadalom önszabályozásában (még akkor is, ha vannak korok, amelyeket éppen az addig uralkodó tabuk lerombolása jellemez). A humor egyfelől mint „ellenrítus", és mint a „struktúra" kritikája taburomboló is, másfelől azonban a tabuk magát a humort is szabályozzák, minden társadalomban többé-kevésbé tudható, hogy mivel kapcsolatban *tilos*, mivel kapcsolatban *lehet* és mivel kapcsolatban *kell*[8] humorizálni. Amivel kapcsolatban tilos humorizálni – s itt persze meg kell különböztetni a hatalmi-bürokratikus tiltást a közösség normái által húzott határoktól – ott a tiltás megerősíti a tabut; de amivel kapcsolatban megengedett a humor általi taburombolás, az esetek nagy részében az sem rombolást, hanem *szelídítést* – a tabu túlságosan merev

8 Természetesen olyan előírás, amely abszolút mértékben előírná a humorizálás kötelességét, egyetlen társadalomban sem lehet jellemző (már csak azért sem, mert önellentmondás: a struktúrát záró-, illetve idézőjelbe tevő humor az abszolút kötelező dolgok strukturális rigiditásának kikezdőjeként maga fordulna az ilyen előírások ellen); mindazonáltal minden társadalomban számos olyan élethelyzet van, amelyben az adott kultúra elvárja a humoros reakciót. (Ilyenek egyrészt a humoros közlések befogadóival szembeni elvárások: a humor eszközeivel kifigurázott áldozatnak „értenie illik a tréfát", a viccmesélés szituációjában általában is elvárt az „értő" reakció; másrészt bizonyos helyzetekben és viszonyokban – a mi kultúránkban például anyósokról, papucsférjekről vagy az utóbbi években a „szőke nőkről" szóló társasági szintű társalgás esetén – elvárt a humoros attitűd. Általában akkor a legegyértelműbbek az ilyen elvárások, amikor az adott kultúra normáit megszegő olyan viselkedést kell megítélni, amely inkább önsorsrontó mint veszélyes a közösségre nézve. Az a beképzelt, s beképzeltségét minduntalan megnyilvánító alak, aki nem veszi észre, hogy a közösség nem igazolja vissza önmagáról alkotott túlságosan hízelgő képét – éppen a közösség normáinak ébrentartása végett –, szinte automatikusan nevetség tárgyává kell váljon. A részegek-kiváltotta cinkos-lenéző mosoly is ebbe a kategóriába tartozik, mindaddig, amíg a közösség nem ítéli veszélyesnek a részegséget. A humor leminősítő szerepére a következő pontban részletesebben is kitérünk.)

érvényesítésével szembeni kritikát – jelent. A nevetés ugyan a szó szoros értelmében is „ölhet" (ahogy az ismert szólás tartja), ám az esetek többségében – éppen mert nem a nyílt ellenségesség, hanem a humor fegyverét használja – inkább a közösség ítélőszéke elé citál, s a tabuk esetében is azt célozza, hogy a közösség ítélete „tegye helyre" – a közösség szempontjából a legmegfelelőbb szintre korlátozza – a tabu érvényességének határait. Mary Douglas a tréfamesterek (tricksterek) kapcsán hangsúlyozza ezek *megtisztító* szerepét, és azt is fontosnak tartja kiemelni, hogy a tréfamesternek – a nyílt lázadóval, a tabuszegővel ellentétben – stabil helye van a struktúrában. A bohócé, az udvari bolondé, a tréfacsinálóé, a mímusé a kultúrák nagy részében elismert társadalmi funkció, s bár szélsőséges despotizmusok e szerepkört is törvényen kívül helyezhetik, a különböző tréfacsinálók „normál állapotban" éppen azt a funkciót töltik be, hogy *a „komoly" kulturális mezőkben a tabuk miatt megtárgyalhatatlan témáknak, problémáknak „legálisan" hangot adjanak*. A humor támad, de – az önalárendelő gesztusokhoz hasonlóan – azt is jelzi, hogy „támadásomat nem kell megtorolni, hiszen nem kell teljesen komolyan venni".[9] A tabumegerősítés és a tabuoldás kettős feladatában a humor éppen azáltal tud jelentős részt vállalni, hogy egy olyan többé-kevésbé elkülönített mezőt foglal el a társadalmi érintkezések területén, amely mezőnek éppen az a sajátossága, hogy *egyfelől kívül kerül a törvények és tabuk nagy részének érvényén*, s esetenként akár fölébük is helyezheti magát, *másfelől viszont kívül van az éles és nyílt konfliktusok mezején is*, s bár a struktúrák, törvények és tabuk támadásában egy irányban léphet fel a struktúrák, törvények és tabuk ellen éles és nyílt konfliktusokat felvállaló

9 Sőt, a tréfamestert „érdemes olyan személyekkel összevetni, akik átmeneti szertartáson esnek keresztül: gyászolókkal és beavatandókkal. Szimbolikus módon ezek az emberek peremhelyzetben vannak, az egyik világosan meghatározott struktúrából átkerülnek egy másikba. Mindaddig másokra és magukra veszélyesnek tekintik őket, amíg keresztül nem mennek az újrameghatározás szertartásán. (…) A tréfamester azonban nincs veszélynek kitéve. Szilárdan őrzi helyzetét a struktúrában, és a felforgató megjegyzések, amiket e struktúráról elejt, bizonyos értelemben a társadalmi csoport önmagáról kialakított kommentárjait alkotják. Csupán közmegegyezést fejez ki. Biztonságosan, a megengedett határokon belül maradva támad…" (Douglas, 2003, p. 135)

lázadókkal, önmaga sosem téved az éles és nyílt konfliktusok terepére (ezek többnyire egyáltalán nem humorosak), sőt, többnyire éppen ellenkezőleg, inkább a konfliktusok oldásában, méregtelenítésében tölt be fontos szerepet. „Stabil helye a struktúrában" éppen ennek köszönhető; mintegy *a közösséget – és a kiegyensúlyozott közepet -- képviseli* a két szélsőség, a „struktúra" rigid fenntartóival és a struktúra elleni radikális lázadókkal szemben.

5. Az eddig sorra vett funkciók elsősorban a társadalomegészhez való viszonyban jellemzik a humor szerepét. De a humor a *személy- (és csoport)közi érintkezésben* is nagyon fontos feladatokat lát el. Kissé fentebb, egy lábjegyzetben utaltunk arra, hogy a humor nagyon sokszor lefokozó, leminősítő hatású. A társadalom a legkülönfélébb szélsőségekkel, a közösség szempontjaival szembekerülő individualitás legkülönfélébb extrémitásaival vagy csoportérdekekkel szemben gyakran éppen a humor eszközével jelzi, hogy ezek a szélsőségek illetve részérdek-elkülönülések nem felelnek meg a közösség normáinak, s (anélkül, hogy éles, nyílt konfliktust kezdeményezne az ily módon a közösséggel szembekerült egyének vagy csoportok ellen) a humor *lefokozó, leminősítő* eszközeivel igyekszik arra szorítani ezeket az egyéneket vagy csoportokat, hogy jobban illeszkedjenek az általuk megsértett normákhoz. Ebben a vonatkozásban ismét megfigyelhető a humor ambivalens természete: a humor leértékelhet, megbélyegezhet, s ez különösen kényessé teszi a humor alkalmazását olyan csoportokkal szemben, amelyek a társadalomban strukturálisan is diszkriminált helyzetben vannak; ugyanakkor viszont azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a humor legfeljebb áttételezett, szublimált agresszió, s annak sem a legélesebb formája, s mint ilyen, nem nevezhető az *ellenségesség* megnyilvánulásának. (Sőt, bizonyos értelemben – a humor közösségi jellegének köszönhetően – éppen hogy *az ellenségesség felfüggesztését, visszavételét, de legalábbis békésebb formákba való átterelését is jelenti.* Az ellenség elpusztítására annak vélt félelmetessége, veszélyessége ösztönöz; a nevetségesnek látott ellenség pedig többnyire nem tűnik már sem félelmetesnek sem veszélyesnek.) A strukturális funkcionalista antropológus, A. R. Radcliffe-Brown igen tanulságosan mutatja be a humor e tekintetben játszott ambivalens szerepét (az általa vizsgált törzsi-

nemzetségi rokonsági viszonyokban). Amikor a házasság révén olyan klánok, illetve törzsek között jön létre kapcsolat, amelyek korábban ellenséges, vagy legalábbis idegen viszonyban voltak egymással (jól ismert példája ennek a rómaiak és szabinok viszonya), akkor a létrejött rendszerben össze kell egyeztetni az ellenségesség-idegenség és a házassággal létrejött szövetség követelményeit. Az ebből az ambivalenciából adódó feszültséget a humor segít kezelni; Radcliffe-Brown a humoros ugratás számos példáját írja le a feleség (illetve az anya) rokonságával, tehát az anyai nagybácsikkal, a sógorokkal, anyósokkal kapcsolatban.[10] Ezekben a viszonylatokban még a mi – a törzsi-nemzetségi szervezettől igencsak távolra került – társadalmaink emberei is gyakrabban élnek a humor, az élcelődés, az ugratás különböző formáival, s ezért Radcliffe-Brown állítása, mely szerint a humor ezekben a kapcsolatokban *az összetartozás és az elkülönülés egyszerre-érzékeltetésének, s mindkettő fenntartásának finom eszköze*, úgy véljük, az általa tanulmányozott társadalmak körén túl is általánosítható.[11]

6. A humor éppen ebből a funkcióból adódóan az idegen befogadásának folyamatában egy fajta *mérő* szerepet is betölt. Míg a lefokozó humorizálás gyakran a tréfa tárgyának háta mögött zajlik, s így legfőbb szerepe az ítélkező közösség összetartozásának megerősítésében van, más a helyzet akkor, amikor a (jelenlévő) idegent ugratják; ilyenkor mintegy azt teszteli a befogadó közösség, hogy az idegen *mennyire idegen*, mennyire érti a tréfát, s egyáltalán azt a diskurzust, aminek ismerete a közösséghez tartozás feltétele. A székely humor különösen gyakran él ezzel az eszközzel, amellyel még az azonos nyelvet beszélő „idegen" (az anyaországi, a városi, stb.) számára is jelezhető, hogy nincs teljesen otthon az adott terepen, s ezért nem is tarthat igényt a teljes értékű közösség-tagságra, ha nincsenek

10 Radcliffe-Brown, (2004), 85–105 pp.

11 Radcliffe-Brownnak egyébként az is jelentős hozzájárulása a humor kulturális antropológiai jellemzéséhez, hogy elkülöníti egymástól a humorizálás *reciprok* (közösségerősítő) és *egyenlőtlen* (hierarchiamegerősítő) formáit, hiszen a társadalmi struktúra bonyolult viszonyainak alakulásában egészen eltérő e különböző humorformák szerepe.

birtokában a csavaros megfogalmazások (a helyiek számára egyértelmű) kulcsai. Ez a fajta ugratás[12] kevéssé (legfeljebb a gyermekkorban illetve alacsony státuszú közegekben) van jelen a protestáns angolszász kultúrákban,[13] illetve a PC által meghatározott diskurzusokban (ez utóbbi a fentebb említett leminősítő humorizálást sem engedi meg), a humor legkülönfélébb fajtái magától értetődően kultúrafüggőek.

7. A befogadási folyamat következő foka a *bensőséges ugratás*. Ez megint jelentősen különbözik az előzőtől: itt az ugratás feltételezi a kódismeretet, sőt, éppen ezen – a közös jelrendszer használata által teremtett közösség érzésének élvezetén – alapszik. Ezt a fajta humort idegennek tekintett emberekkel szemben általában egyáltalán nem szokás alkalmazni. Jelentős szerepet játszanak ebben a humortípusban a közös utalások, az önirónia és az ugratás tárgyának tekintett „Másikkal" szembeni irónia. A humor e fajtája gyakran épít a személyes és „hivatalos" stílus, az elfogadó és elutasító attitűd, és más ellentétes hatások váltogatására, illetve egyszerre alkalmazására; vagyis feltételezi annak igen alapos ismeretét, hogy a különböző stílusrétegek és attitűdök mikor milyen valóságos üzenetet hordoznak: mikor kell valamit komolyan venni, s mikor jelenti egy látszólagos üzenet éppen önmaga ellenkezőjét. Mint a humor többi típusa esetében, ennek a humorfajtának is fontos funkciója a *feszültséglevezetés*, és a *hatalmi viszonyok* (ebben az esetben az interperszonális hierarchia-viszonyok) *átrendezése vagy éppen megerősítése*. (A dominánsabb helyzetű féllel szemben alkalmazott kritikus humor csökkenti a távolságot, a „lefelé" alkalmazott humorban pedig a humoros elemnek az a feladata, hogy a hierarchiakülönbség feszültségét, irritáló voltát csökkentse.) A bensőséges humor további funkciója, hogy szabályozza az *érzelmi* közelséget-távolságot is (a túl közeli, a személyre túlságosan rátelepedő érzelmi helyzetektől azok gunyoros idézőjelbe tételével segít eltávolodni; a bensőséges helyzetben túlzottnak érzett távolságtartást pedig oldja). Ahol a

12 Komlósi László Imre észrevétele.

13 Talán azért, mert ezekben a kultúrákban az individuáletika, és az ebből fakadó jogok alkotják a közösségi etika (és közösségi jogok) alapját, és nem megfordítva.

közvetlen érzelemnyilvánítást az adott kultúra elvárásai erősen korlátozzák (mint a mi kultúránkban gyakori ez a tradicionálisan nevelt férfiak esetében), ott a humor biztosítja azt a terepet, ahol a tabu megszegése nélkül, közvetett módon kerülhet sor az érzelemnyilvánításra.

8. A legbensőségesebb humor természetesen az *otthon,* illetve a legszorosabb emberi kapcsolatokon alapuló közegek humora. Ez igencsak sokféle lehet: fellelhető benne a *szerepjáték* (ez gyakran a családon belüli hierarchiák oldására szolgál, és a társadalomban megfigyelhető státuszmegfordítás kisközösségen belüli megfelelője), az *ugratás* (ez többnyire egyirányú, „fentről lefelé" érvényesül, s így éppen hogy a családon belüli hierarchiák megerősítője) és a *feszültségoldás.* A családon belüli humor gyakran a játék és az ünnep velejárója, a hétköznapokból való kilépés kísérőjelensége (s a játék esetében gyakran a *kreativitás* megnyilvánulási terepe is – gondoljunk a nyelvi játékokra, pl. szójátékokra; a paródiákra, a játékos-humoros mozgáskombinációkra stb.). A családon belül a humoros megnyilvánulások gyakran a gyerekek produkciói – a felnőtté válás során a korábban sokat bohóckodó kamaszok olykor élesen el is határolódnak e korábbi „bohóságaiktól –, de természetesen a szülők is élnek velük, akár azért, hogy tréfás-önironikus gesztusokkal oldják a hierarchikus viszonyt, akár azért, hogy az egyoldalú ugratással megerősítsék.

9. A humor sok esetben *a bensőséges szféra védelmét is biztosítja* a külvilág behatolása ellen. A humor ezen funkcióját a kulturális antropológusok maguk is megtapasztalták. A huszadik század második felében számos korábban gyűjtött adat értéke megkérdőjeleződött, mivel egyes korábbi terepeken megismételt adatfelvételek során az adatközlők bevallották, hogy a korábban ott munkálkodó antropológusnak *tréfából* mondták ezt vagy azt (vagy azért, mert úgy gondolták, hogy azt akarta hallani, amit végül mondtak neki). Különösen azok az információk váltak kérdésessé, amelyeket az őslakók szexuális szokásairól jegyeztek fel (verbális közlések alapján): a szexualitással kapcsolatos hencegő túlzás, a tabu kiváltotta elhallgatás, a titkolózás vagy az erotikus energiákat mozgósító (és

verbalizáló) tréfálkozás éppúgy jellemző számos kultúrában, mint ahogy mindez a saját kultúránkban is megfigyelhető, s ennek következtében a szexualitásra vonatkozó adatok jelentős része nem vehető szó szerint (mint az adott terepmunkát végző tudós eredeti olvasatában), hanem ilyen túlzásként, leplező körülírásként, vagy tréfaként értelmezendő.[14] Némiképp hasonló ez ahhoz, amikor az Odüsszeiában a hős a küklopsz kérdésére „Senki"-ként nevezi meg magát, lehetetlenné téve ezáltal, hogy a szörnyeteg áthatoljon azon a burkon, amit a név által biztosított védettség jelent.[15] (A kulturális antropológusnak tisztában kell lennie azzal, hogy vizsgálódása óhatatlanul egyfajta agresszió a vizsgált közösség zártságával szemben, s számolnia kell azzal, hogy a közösség ez ellen ahogy tud, védekezik.)

10. Az intimszféra védelme nemcsak a kultúrák közötti érintkezésben, hanem egy-egy *kultúrán belül is* a humor egyik nagyon lényeges funkciója; az egyének többek között éppen ezáltal biztosíthatják, hogy a nyilvánosság ne hatoljon be *a játéknál mélyebben* az intimszférába. A tréfálkozás (s ez kiváltképp áll az intim témákkal való tréfálkozásra) – a nagy társadalmi konfliktustémák fentebb tárgyalt esetéhez hasonlóan – mintegy „semleges" terepre tereli a kommunikációt; a humor mezője ez esetben kívül esik az intimszféra tabuk által biztosított határvédelmének érvényén (tehát a tréfában *lehet* érinteni az intim témákat), ugyanakkor kívül esik a komolyan veendő dolgok körén is (tehát az intimszférába nem tartozó idegent a játék, az imitáció terepére tereli és a kommunikáció során mindvégig ott is tartja,

14 Ez derült ki például Margaret Mead kutatásai kapcsán, de Claude Lévi-Strauss-szal is előfordult, hogy adatközlői ily módon „megvezették".

15 Minthogy a néven nevezés a mágikus szemléletben a birtokbavétel lehetőségét nyújtja, a név eltitkolásával a külső ellenséges erők általi birtokbavételt, azok behatolását is el lehet hárítani, de az Odüsszeiában megjelenő változat ennek az önvédő taktikának egy modernebb, praktikus eredményét is jelzi: akinek a nevét nem ismerik, annak kétségkívül nehezebben akadnak a nyomára. A szexuális adatok – vagy bármely más közölt tény – hasonló átnevezése akadályozza azt, hogy illetéktelenek ily módon behatolhassanak az adott csoport, illetve az azt alkotó egyének intimszférájába.

s ezáltal megakadályozza, hogy az valóban, komolyan is beléphessen[16] az intimszféra területére). Ugyanakkor az intim témákról folytatott diskurzusokban egy ellenkező irányú védelmi mechanizmus is kimutatható. Nemcsak az egyén védi magát a nyilvánosság behatolása ellen: *a közösség is védekezik az ellen az agresszió ellen, amit az egyén intimszférájának védelme szükségképpen jelent a közösséggel szemben*. (A bezárkózás mások kizárása, és ez is egyfajta agresszió.) A tréfálkozás oldja az elzárkózást, és az említett módon a játékosság kevésbé konfliktusos terepére terelve a kommunikációt, a közösség nézőpontjából mintegy „kicsalogatja" az egyént az intimszféra bástyái mögül. Ebben az összefüggésben is fontos megfigyelés Douglas azon megjegyzése, hogy a humor az *obszcenitás ellentéte*: az obszcenitás ugyanis olyan (durva) – verbális vagy vizuális – behatolás az egyén intimszférájába, amely éppen a játékos áttételezést, a köztes szféra pufferhatását nem biztosítja.

11. A humor funkciói közül végül nem hagyható ki a *kreativitás* korábban már említett élvezete sem, amely természetesen nemcsak az otthoni játékos humor velejárója, hanem szinte minden humormegnyilvánulás fontos alkotórésze. A humoros hatás alapját alkotó metaforák, metonímiák és egyéb stilisztikai elemek állandóan új összefüggéseket, asszociációs kapcsolatokat tárnak fel, s hozzájárulnak mind a gondolkodás, mind pedig a nyelv állandó megújulásához, gazdagodásához. Bergson egyenesen a humor lényegének tartja azt, hogy a *mechanikus gondolkodás ellensége*, és Douglas is fontos sajátosságaként emeli ki a *formákkal való játéknak* a humorban (is) megjelenő kreativitását.

***

Természetesen a humornak több más funkcióját is említhetnénk (s befejezésül néhány lehetséges funkciójára majd még vissza is térünk), azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a humor többé-kevésbé általánosan

16 Annyira sem, amennyire a behatolás a verbális úton lehetséges: ha valamiről nem *komolyan*, szó szerint vehetően beszélünk, akkor *nem arról* beszélünk.

érvényes jellemzői mellett figyelembe kell venni az érvényét korlátozó tényezőket is.

12. Az egyik ilyen tényező a humor korábban már általunk is említett *kultúrafüggősége*.[17] Vannak ugyan olyan humoros megnyilvánulások – főleg a mozgás- és helyzetkomikum területén –, amelyek a legkülönbözőbb kultúrákban egyaránt hatásosak; a jellemkomikum és az azt kifejező mimika azonban már sokkal kultúrafüggőbb (bár persze a mimikának is vannak a világon mindenütt érthető elemei); sőt, vannak vicctípusok is, amelyek többé-kevésbé mindenütt kiváltják a nevetést, de a nyelvi humor alapjában mégiscsak kultúrafüggő,[18] nemcsak a nyelvi korlátok, hanem az egyes kultúrák szokásrendszerének – a viccek világát is meghatározó – különbségei miatt is.

13. A másik relativizáló tényező a humor *korfüggősége*. Különböző korok humorfelfogása különböző lehet (ugyanazon a kultúrán belül is). Régi korok tréfáit olvasva nem mindig érti az ember, hogy ebben vagy abban a csattanóban mi mulatságosat láthattak az elődök; ehhez megint az adott korszak világának ismerete szükséges.[19] A mai fiatal generációnak – világképkutatásunk tanúsága szerint – az előző korokhoz képest úgy tűnik,

17 A szekszárdi humorkonferencia egyik plenáris előadásának (Hidasi Judit) is az volt a tárgya, hogy a humor jellege és befogadása is messzemenően kultúrafüggő (például a távol-keleti népek szemléleti sajátosságai, erkölcsi rendszerük alapvető premisszái eleve ellene hatnak annak, hogy az európai vagy amerikai humor bizonyos elemeit értékeljék; a humor más mozzanatokon keresztül, más jelentőséggel és más arányokban jelentkezik a különböző társadalmakban).

18 Szélsőséges esetben az egyik kultúra tagja nem érti a másik humorát, de azokat az eseteket is érdemes megemlíteni, amelyekben valaki érti ugyan a más kultúrában született humoros megnyilvánulást, de eltérő világa következtében nem tetszik neki igazán. (Sokan például „idétlennek" érzik az angol humort, pedig értékeléséhez csupán „meg kell szokni" azt a szemléletet, amelynek a talaján ez a humortípus kifejlődött. Így van ez minden más kultúra humorával is).

erősebb humorigénye van; ezt több minden magyarázhatja, a humor *hierarchiaoldó* szerepétől, a „*lazaság*" és az *alternativitás* értékeinek kiemelt fontosságától, a humor által nyújtott konfliktusoldáson át – ami egy konfliktusokat nehezebben viselő nemzedék számára mindig fokozottan fontos – az élet abszurditásának és a jövőperspektívák bizonytalanságának érzetéig (mely utóbbi tényező a ma oly divatos fekete humor táplálója). A fiatal nemzedék körében a mindennapi érintkezésekben előtérbe helyezett humor mellett erre a korsajátosságra utal, hogy olyan szerzők tettek szert kultikus népszerűségre, mint Kurt Vonnegut, Adams, vagy Roald Dahl; olyan filmek, mint a Picasso kalandjai, Mr. Bean, a Gyaloggalopp vagy a Monty Python csoport más filmjei,[20] hogy a színházban szinte alig találni olyan előadást, ami ne a (többnyire abszurd) humorra építene,[21] s hogy a You Tube-on egymást érik a humoros videók; igen nagy arányban kerül az Internet vérkeringésébe különböző abszurd helyzetek bemutatása. (A kor humorában a fekete, illetve abszurd humor, a helyzetkomikum, a szójáték dominál, a politikai viccek aránya – bár persze ilyenek is születnek – a fiatal nemzedék politikai érdeklődésével együtt csökkent.)

19 Ha például azzal a tizenkilencedik századi viccel találkozunk, hogy „Mi a csók? Amikor az emeleti ablakon kopogtatva próbáljuk megtudni, hogy bemehetünk-e a földszinten" – e vicc erotikus utalása érthető ugyan a huszonegyedik században is, de nem tűnik különösen hatásos poénnak (inkább egyszerre kimódoltnak és otrombának). A vicc keletkezése idején, a viktoriánus tiltások korszakában azonban vélhetően sokkal nagyobb volt a tabutörő hatás, s ennek következtében a vicc által fellobbantott és kisütött pszichés energia is (ami a hatásos viccek velejárója).

20 A magyar filmtermésből utalhatunk a kultikussá vált Úristen@menny.hu-ra, Szőke András filmjeire stb.

21 Csak néhány kiragadott példa az utóbbi évadok sikerelőadásai közül: a Ledaráltak, eltűntem, vagy a Top Dogs a Katona József Színházban, a Feketeország vagy a Niebelung lakópark a Krétakörben, a Picasso kalandjainak színpadi változata a Pesti Színházban, a l'Art pour Laár csoport előadásairól nem is beszélve stb.

14. A humornak sok válfaja létezik: van intellektuális humor és vulgáris humor, városi humor és népi humor; és szinte mindannak, ami a társadalmi létben történik, megvannak a következményei a humor alakulásában is. Említésre méltó jelenség, hogy a fogyasztói társadalom térhódításával megjelent a *tömegcikk-humor*: az előre gyártott jópofaság, a humorosnak szánt gadgetek, a „vicces" feliratok, amelyek mind több helyen kaphatók, speciális kisboltoktól a hipermarketekig. Ez mindenképpen a humor bizonyos funkciózavarának tekinthető, hiszen használóját éppen a kreativitástól, a humor igen lényeges elemétől „kíméli meg".[22] Egy másik érdekes jelenség az intézménykutatásunk[23] során számos közintézményben talált „*bürokrata humor*". Ez is előre gyártott klisék fénymásolásával terjed, elsősorban olyan közegben, ahol *iroda* jelenti a munkahelyet. (Főleg vezetők, hivatalnokok, tanárok környezetében találkoztunk ilyenekkel.) A bürokratahumor egyfelől látszólag renitens jelenség, mert a „jó" hivatali dolgozótól elvárt szorgalommal szemben például a semmittevést, a bürokrácia személytelenségével szemben például az adott egyén „zsenialitását" hangsúlyozza (s kétségkívül többek között a többoldalú függelem, a feladatvégzés monotóniája és az elszemélytelenedés ellen alkalmazott „mentálhigiénés" technikának tekinthető); másfelől azonban előre gyártott jellege, körlevélszerű terjedési módja nagyon jól beilleszkedik a bürokratikus rendbe, s önirónia is inkább megerősítése ennek a rendnek, mintsem kritikája.[24]

***

Végezetül a humornak még két, különböző kultúrákban és korokban közös sajátosságát emeljük ki.

---

22 Az igazi humor kreativitást igényel közlőtől és befogadótól; egy vicc továbbadásához is kell kreativitás, hiszen a rosszul (előadói kreativitás nélkül) elmesélt vicc hatástalan marad.

23 Lásd Kapitány–Kapitány (1989/2) és Kapitány–Kapitány (2006)

24 Mintegy azt sugallja: „én, aki nyilvánvalóan szorgalmasan ellátom a feladataimat, megengedhetem magamnak azt, hogy lustaságomon élcelődjek".

15. Ezúttal nem térhetünk ki részletesebben azokra a vonatkozásokra, amelyekről (a humor funkcióival kapcsolatban) a kulturális antropológia a pszichológiával karöltve tehet megállapításokat. Minden emberi megnyilvánulásnak, a kulturális antropológia által tanulmányozott minden jelenségnek van *pszichológiai síkja*, s ha azt vesszük tekintetbe, hogy a humornak mi az a legfőbb *társadalmi* funkciója, amit az egyén *individuális pszichológiai szükségletként, motivációként* él át, akkor az *erkölcs* szükséglethez jutunk. „Vonzalmaink és választásaink mélyszerkezete" és „Rejtjelek" című, egy motivációelméletet és egy motiváció-elemzési módszert bemutató könyveinkben[25] azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a humor stiláris eszköze – s annak különféle formái, az abszurd, a groteszk, az irónia, a vicc stb. –, ezen stíluseszköz használata akkor válik személyiségjellemzővé, amikor valakiben erős erkölcsi motiváció, az erkölcsi magatartás iránti erős belső igény, késztetettség fejlődik ki, illetve van jelen. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető képes erkölcsös magatartásra, csak az igény meglétére utal, ez azonban a humor bármely formája (például a cinikus emberek humora) esetében kimutatható. Minthogy itt erre az összefüggésre csak utalhatunk, a bővebb érvelésre számot tartó olvasó említett könyveinkben juthat hozzá.[26]

---

25 Kapitány–Kapitány (1989/1) és Kapitány–Kapitány (1993)

26 Eddig szóba került kutatásainkon kívül még egy területen, a politikai (választási) kampányfilmek elemzése kapcsán találkoztunk a humor különböző megnyilvánulásaival. A választási küzdelmekben a humor egyrészt az ellenfél lejáratásának (lásd: lefokozás, leminősítés) eszköze (bár mindig finomabb formában, mint a negatív kampány más eszközei, például a nyílt gyűlöletkeltés, rágalmazás); más esetekben (építve arra, hogy a humor alapjában a közösség nézőpontját képviseli) a politikusok „emberiesítését" szolgálja; illetve a „civil kontroll" funkcióját igyekszik ellátni (vagy legalább azt sugallni, hogy ez a kontroll jelen van az adott politikai párt kampányában). A „civil kontroll" sajátos területe a plakátfirka (illetve a pasquillus): míg a plakát, a kampányfilm egy-egy politikai párt önbemutatása, a plakátfirkák – s itt most nem a durva, pusztán az ellenfél megalázását, szimbolikus megsemmisítését célzó típusukra gondolunk – a „nép hangjaként", tehát az említett „civil kontroll" valódi megnyilvánulásaiként hatnak. (Sokszor azok is, bár nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e firkákat is gyakran egy-egy párt aktivistái, aktív hívei produkálják.) A politikai humor e megnyilvánulásformáiról lásd „Értékválasztás" címmel publikált írásainkat. {Kapitány–Kapitány (1990): *Értékválasztás, (A választási pártműsorok elemzése)*, Bp. Művelődéskutató Intézet; Kapitány–Kapi-

16. A kulturális antropológiának van továbbá egy, az embernek a kozmikus világrendhez való viszonyára rákérdező *„filozófiai" síkja* is, amely leginkább *az individuum és a világ közti szükségszerű ellentmondás*[27] *feloldásában* láthatja a humor funkcióját (ez az állítás lényegében az eddig felsorolt funkciók közös nevezőjének általánosítása). A humorban egyrészt az az ellentmondás oldódik fel, amely a véges individuum és a végtelen világ között az ember által használt *fogalmaknak* a világ leírására sosem teljesen alkalmas természetéből adódik. E tekintetben, mint Mary Douglas megállapítja: „A bohóc megmutatja a kategóriarendszerek ideiglenes és mesterséges jellegét".[28] Másrészt feloldódhat az az ellentmondás is, amelyet a *tudatosság korlátai* hoznak létre (Freud a humorban a tudattalan felszabadulásának egyik formáját látja,[29] s azt is kiemeli, hogy ezáltal az egyénnek a világhoz való viszonyában mindig *pszichés energiák megtakarítása* is történik). S végül fontos szerepe van a humornak az egyén és világrend közti ellentmondás közvetlen feloldásában is. Az ezzel kapcsolatos dialektikát talán a *tragikomikum* értelmezése által lehet a legmegfelelőbben bemutatni. A tragikomikum kétirányú lehet. Amikor a tragikum a komikumban jelenik meg (gondolhatunk például a bohóc alakjában mindig meglévő tragikus mozzanatra), akkor a tragikum

---

tány (1994): *Értékválasztás – 1994, (A választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei)*, Bp. Friedrich Naumann Stiftung–Societas; Kapitány–Kapitány (1998): *Értékválasztás '98, (A választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei)*, Bp. Új Mandátum; Kapitány–Kapitány (2003): *Értékválasztás 2002,* Bp. Új Mandátum; Kapitány–Kapitány (2006): *Értékválasztás 2006, (A 2006-os parlamenti választási kampány szimbolikus és értéküzenetei)*, In: Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes (szerk). (2007): *Magyarország Politikai Évkönyve 2006-ról (kormányzat, közpolitika, közélet)*, Bp. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, (1148–1187 pp)}.

27 Individuum és világ között szükségszerű ellentmondás van, hiszen az öntudattal rendelkező individuum a hozzá képest külső világot bizonyos értelemben vele szemben állónak éli meg, ugyanakkor része ennek a világnak, önmaga véges, míg a világ (amelynek része ő is) végtelen.

28 Douglas, 2003, p. 267.

29 Jung „kollektív tudattalanja" pedig arra utal, hogy a véges egyén a tudattalan mozgósításán keresztül az emberi Nem közösségéhez kap közvetítést, a Nem kozmikus beágyazottsága pedig a világ-egészhez való kapcsolódást is lehetővé teszi.

mintegy *felülírja* a humor individualitását, a világrenddel a humor eszközeivel szembeforduló egyént visszaköti a világrendbe; a tragikus mozzanat jelzi, hogy az individualitás alá van vetve az embernél erősebb törvényeknek. Amikor a komikum jelenik meg a tragikumban, ez éppen fordítva, azt jelzi, hogy az egyén (legalább időlegesen) felül tud kerekedni (az őt tragikus végre kárhoztató) törvényeken is, azáltal, hogy az individuálist emeli ki a törvényszerűből is. A humor a most mondottakból következően *az individuum lázadása a törvények ellen*. De ez is az ellentétével együtt érvényes igazság. A humor ugyanis nemcsak az individuum megnyilvánulásaként értelmezhető, hanem – mint például az intimitás és nyilvánosság viszonyának bemutatásakor láthattuk – egyúttal mindig *a közösség kontrollja és ítélete az individualitás (annak hiányosságai, egyoldalúságai, szükségképpeni korlátozottsága) felett.*

Hivatkozások

BAHTYIN, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Bp. Európa

BERGSON, Henri (1913): *A nevetés*. Bp. Révai

DOUGLAS, Mary (1966): *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo,* London, Routledge and Kegan Paul

DOUGLAS, Mary (2003): *Rejtett jelentések,* Bp. Osiris

FREUD, Siegmund (1982): *A vicc és viszonya a tudattalanhoz.* Esszék, Bp. Gondolat

GEERTZ, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books, New York

GEERTZ, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*, Bp. Osiris

GUREVICS, Aron Jakovlevics (1987): *A középkori népi kultúra*, Bp. Gondolat

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1989/1): *Vonzalmaink és választásaink mélyszerkezete*, Bp. Kossuth

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1989/2): *Intézménymimika*, Bp. VITA

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1993): *Rejtjelek*, Bp. Interart-Szoroban

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2006): *Intézménymimika 2*. Bp. Új Mandátum

RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald (2004): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*, Debrecen, Csokonai

TURNER, Victor (1967): *The Forest of Symbols*, Ithaca N.Y., Cornell Univ. Press

TURNER, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Bp. Osiris

Kiss Jenő
Budapest

Bizonytalanságok (még ma is) a finnugor nyelvrokonság elfogadása körül

Újra és újra tapasztaljuk, hogy bár tudományosan minden kétségen felül áll a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonsága, a művelt nagyközönség soraiban is föl-fölbukkan az ezzel kapcsolatos kétség, illetőleg – részben ennek mintegy folyományaként – a nem finnugor nyelvek egyikével-másikával való rokonítgatás elfogadása. Annak ellenére, hogy az iskolákban is a tudományosan igazolt finnugor rokonságot tanítják, mégpedig hosszú évtizedek óta, s annak ellenére, hogy a finnekről és az észtekről sok jót hallhat, olvashat az átlagmagyar (tehát nem nyelvészeti oldalról is kaphatna pozitív töltést a finnugor rokonság tudata). Mindennek ellenére folytatódik a régi rossz hagyomány, amely fittyet hány a tudomány tanítására és hitelt ad tetszetősnek tűnő, de tudományosan igazolhatatlan állításoknak. Azt sem mondhatjuk, amit Benkő Loránd az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban írt még 1981-ben: *„a magyartanárok jelentékeny tömegei legalábbis részben elavult anyanyelvi ismeretanyagot hurcolnak és terjesztenek, illetőleg […] a korszerű anyanyelvi szemlélet számos ismeretével nincsenek megfelelően felvértezve”*,[1] hiszen finnugor vonalon „csak” a régi ismert igazságot kell közvetíteni, az ugyanis nem avult el, szilárdan áll ma is.

Évekkel ezelőtt kérdőívet készítettem azzal a céllal, hogy közelebb férkőzzem a szóban forgó „titok” nyitjához. A válaszok alapján készült összefoglalást egy ezen a területen kitűnően tájékozott finnugoros kollégánknak, Domokos Péternek készült kötetben tettem közzé.[2] Nemcsak finnugor szakos múltam, hanem az általában vett nyelvi tudás, műveltség

1 Magyar Nyelvőr 1981: 201

2 Finnugor rokonságunk 1994-ben magyarszakosok véleményének a tükrében. In: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Klima László. Urálisztikai tanulmányok 7. sz. Bp., 1996. 139–141

és a nyelvi mentalitás kérdései iránti érdeklődésem miatt is minden félévben megkérdezem új szemináriumi csoportjaim tagjait, hogyan is állnak a finnugor nyelvrokonsággal. Nem volt egyetlen csoport sem, amelyben mindenki meggyőződéssel vallotta volna finnugor nyelvi atyafiságunkat. Sőt, a rendszerváltoztatás óta megnőtt a kételkedésüknek hangot adók száma.

Ami nekem leginkább szeget ütött a fejembe annak idején, az ez volt: hogyan lehetséges, hogy a magyar szakos egyetemi hallgatók és tanárok egy része, finnugrisztikai stúdiumaik sikeres abszolválása után is kételyeit hangoztatta, illetőleg hogy a vonatkozó kérdésekre válaszolva megírták, elmondták, hogy őket nem győzte meg a tudományos magyarázat. Egyetemi nyelvészeti órákon volt alkalmam gyakorta szóba hozni és megvitatni a magyar nyelv finnugor rokonságával kapcsolatos tanítás el nem fogadásának lehetséges okait. Szóba került, hogy esetleg „rosszul" tanítják az összehasonlító nyelvészetet, gondoltunk a nyelvészet eme ága iránti érdektelenségre, arra is, hogy több idő kellene a magyarázatra, egyrészt a bizonyításra (hogy a magyar nyelv miért rokon a finnugor nyelvekkel), másrészt a cáfolatra (hogy miért nem nyelvrokonunk például a török vagy a sumér). Azt is emlegettük, hogy az összehasonlító nyelvészet szigorú szabályait a hang- és alaktani megfelelésekről esetleg nehezen teszik magukévá egyesek. Természetesen vissza-visszatérő érv, hogy lélektani tényezőknek is jut szerep, s ez nem feltétlenül kedvez a száraz tudományos tények elismerésének.

Természetes emberi sajátosság, hogy ami az egyén számára felfoghatóbb, hihetőbb, annak ad hitelt. Szláv nyelveket beszélők számára hétköznapi evidencia nyelveik rokonsága mindenféle bonyolult tudományos érvrendszer nélkül is, de ez áll a finn és észt anyanyelvűekre is. A magyar esete más. Mert a magyarok vannak leginkább abban a helyzetben, hogy mindegyik, tehát a legközelebbi nyelvrokonaiktól is annyira eltávolodtak nyelvükben, hogy genetikusan megegyező szavak, szóelemek, szerkesztési szabályok alapján semmiféle spontán beszédbeli szakaszt nem képesek megérteni sem a vogulok, sem az osztjákok, sem a finnek, sem az észtek, sem semelyik uráli nyelvi megnyilatkozásból.

Régi igazság, hogy a gazdag, tehetős, neves rokonra fölnéznek az emberek. Nyelvrokonnak is könnyebb „elfogadni" olyan nyelvet, amelyet olyan nép beszélt vagy beszél, amelyre ilyen-olyan okból tekintélye volt vagy

van. Növeli az önbecsülést, ha a nyelvrokon ismert, nagy nép, netán nagy kultúrájú, amelyre föl lehet nézni, amellyel el lehet dicsekedni. A régi reflex, amely miatt ódzkodtak annak idején eleink a halzsíros atyafiságtól, ma is működik akkor, ha a tudományos meggyőződés hiányzik vagy ingatag lábakon áll. Támogatja ezt a történelem is a maga példáival. Azzal, hogy a nyelvrokonság politikai értelemben is kifizetődő lehet: gondoljunk a pánszláv mozgalomra, vagy a román–francia viszonyra, s ezzel összefüggésben Trianonra (jóllehet nem elsősorban a franciák és a románok újlatinnyelvűsége volt a döntő tényező annak idején). Természetes az is, hogy mivel másoktól is hallják az emberek a nem finnugor rokonságról szóló híreket, föltámad vagy növekszik kételyük, s nő a más rokonítgatásokkal szembeni érdeklődésük, bizalmuk. Koronatanúként idéznek egyesek finn nyelvrokonokat, akik állítólag ők maguk is azt mondták, a két nép nem rokon nyelvileg sem (ilyet korábban nem hallottam).

Másutt is, Magyarországon azonban az utóbbi évtizedekben igazolhatóan többször is előfordult, hogy a hivatalosan hangoztatott, tankönyvekben is megjelenő nézetekről, véleményekről kiderült, hogy nem igazak (történelemmagyarázatok, írók, költők egy részének fölemelése és lesüllyesztése, izmusokhoz kötődő fogalmak tündöklése és bukása). Az antifinnugor vélekedéseket követők esetében legalábbis részben ez lehet a magyarázat: szándékolt hamisításnak, félrevezetésnek veszik a finnugor rokonság hirdetését. A tény, hogy egyesek politikai indítékú akció következményeiről beszélnek (a Habsburgoknak, a kommunistáknak stb. tulajdonítva az „akciók"-at), ezzel is kapcsolatban lehet. Nemcsak az 1940-es évekre volt jellemző az, amit Zsirai Miklós így fogalmazott meg: *„Többen még ma is azt gyanítják* [a finnugor nyelvrokonságról]*, hogy tévedésből került hozzánk vagy bosszantó, ártó szándékból gonosz kezek plántálták földünkre, remélhető tehát, hogy a kedvezőtlen talaj- meg éghajlati viszonyok előbb-utóbb majd csak elsorvasztják".*[3]

Érdemes volna alaposan körülnézni a nyelvi babonák, tévhitek, mítoszok, hagyományok körében általában is, hogy lássuk, milyen egymást erősítő kapcsolat van vagy lehet a nyelvrokonsági és egyéb nyelvi hiedelmek között. Lanstyák István egy friss megjelenésű könyvben két tanul-

3 Magyar Nyelv 1941: 289

mányt is szentelt a nyelvi tévhitek, mítoszok kérdéskörének (*A nyelvi tévhitekről* és *Általános nyelvi mítoszok*).[4]

4 Lanstyák István: *A nyelvi tévhitekről* és *Általános nyelvi mítoszok* című tanulmányait lásd in: Domonkosi Ágnes, Lanstyák István, Posgay Ildikó szerk., Műhelymunkák a nyelvművelésről. Dunaszerdahely, Budapest. 2007. 154–172 és 174–212).

Reet Klettenberg
Budapest

Permissiivse propositsiooni väljendamine eesti, soome ja ungari keeles

1. Permissiivsuse mõiste

Ladina verbist *permittere* ´lubama´ tuleneva termini *permissiivne* on läänemeresoome keelte uurimise traditsioonis kasutusele võtnud soome keeleteadlane Paavo Siro, kes jagab soome keele 1. infinitiivi kasutuse kahte põhitüüpi selle põhjal, kas infinitiivi ja matriitsverbi (põhiverbi) tegija on sama või erinev, kas neil kahel verbil on sama või erinev subjekt. Sama tegijaga kasutust nimetab Siro modaalseks ja erineva tegijaga permissiivseks. Terminivalikut ei saa siiski tõlgendada nii, nagu puuduks permissiivsel tähendusel modaalne tõlgendus.[1]

Permissiivkonstruktsiooni põhitähendus on ´lubamine´. Selle kõrval on ka teine, peaaegu niisama tähtis, ´käskimine´ või ´teha laskmine´. Soome kirjakeele ajaloos on kõige üldisem matriitslause verb olnud *antaa*. *Antaa*-verbil on soome keeles lisaks andmistähenduse väljendamisele muidki ülesandeid, seda võidakse kasutada ka käsu ja loa väljendamisel. Selliseid kasutusi nimetatakse permissiivseteks.[2] Eesti keeles vastab sellele *laskma*-verbi permissiivne funktsioon.

Oluline erinevus lubamise ja käskimise vahel seisneb selles, et lubatud tegevuse sooritaja on algatav osapool ja lubaja selle väline kontrollija, samal ajal kui käsu puhul on algatavaks osapooleks käskija ning kästaval ei ole tingimata tegevuse sooritamise soovi, küll aga kontroll soorituse üle või lõpliku valiku võimalus.[3]

Modaalsuse skaalal jaguneb permissiivsus Auwera ja Plungiani jaotust aluseks võttes osalejavälise deontilise võimalikkuse (loa) ja osalejavälise deontilise vajalikkuse (käsu) vahel.

1 Leino 2003: 119
2 Leino 2003: 119
3 Leino 2003: 121

Tabel 1. Modaalsuse süsteem[4]

<table>
<tr><td colspan="4">võimalikkus</td></tr>
<tr><td colspan="3">mitteepisteemiline</td><td rowspan="3">episteemiline
(ebakindus, väike tõenäosus)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">osalejasisene
(võimelisus)</td><td colspan="2">osalejaväline</td></tr>
<tr><td>mittedeontiline</td><td>deontiline
(luba)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">osalejasisene
(vajalikkus)</td><td rowspan="2">mittedeontiline</td><td rowspan="2">deontiline
(käsk)</td><td rowspan="3">episteemiline
(tõepärasus)</td></tr>
<tr><td>osalejaväline</td></tr>
<tr><td colspan="3">mitteepisteemiline</td></tr>
<tr><td colspan="4">vajalikkus</td></tr>
</table>

2. Permissiivkonstruktsiooniga lõimuvad verbid eesti keeles

Permissiivkonstruktsiooni vormiliseks tunnuseks on kaks verbi, mis seonduvad permissiivlause teiste argumentidega – üks pöördelises vormis verb, mis seondub lause agendiga, permissiivsuse allikaga, keda isikulises tegumoes lauses on alati väljendatud nominatiivi vormiga, ja teine infinitiiv, mis väljendab tegevust, mida permissiivsuse objekt ehk toimija sooritama peaks. Infinitiiviga võib väljendada ka tegevuse algatamise aspekti, sel juhul on infinitiiviks supiin (vt lauset (5)).

Permissiivkonstruktsiooni tähendus võiks olla ´kedagi oma autoriteediga midagi tegema mõjutama, nii et tegevuse sooritajal on lõplik kontroll soorituse üle´. Sellest lõpliku soorituse kontrollist hälbib mõneti *laskma*-verbi käskimistähendus, mis sisaldab implikatiivsena tegevuse sooritamist, kuid langeb vormilt kokku *laskma*-verbi lubamistähendusega. Permissiivne makrosituatsioon koosneb kahest mikrosituatsioonist, lubamissündmusest ja sooritussündmusest.

Eesti keeles lõimuvad permissiivkonstruktsiooniga selle määratluse kohaselt kuus verbi: *andma*, *käskima*, *laskma* (lubamistähendus lauses (3),

4 Auwera ja Plungian 1998: 82

käskimistähendus lauses (4)), *lubama*, *paluma*, *võimaldama*. Järgnevad näitelaused pärinevad eesti kirjakeele seletussõnaraamatu Internetiversioonist:[5]

(1) Õpetaja ***oli andnud*** *õpilastele õige raskeid ülesandeid* ***lahendada****.*
(2) Arst ***käskis*** *haigel* ***lamada.***
(3) ***Ärge laske*** *tal midagi rasket* ***tõsta.***
(4) Mõisnik ***laskis*** *talupoegi* ***peksta.***
(5) Ema ***lubas*** *lapsed õue* ***mängima.***
(6) Ta ***palus*** *meil saladust* ***hoida.***
(7) Samblikud ja samblad ***võimaldavad*** *suurtel põdrakarjadel talvituspaikades* ***ära elada.***

Permissiivverbid erinevad oma intensiivsuse poolest, osa verbe on sooritustegevuse seisukohalt mõjukamad (*laskma* käskimistähendus, *käskima* ja osa *andma* kasutusi), teine osa verbe ei ole sooritusverbiga nii tugevalt seotud, väljendades ainult soorituse algimpulsi andmist (*lubama*, *võimaldama*, *laskma* lubamistähendus, osa *andma* kasutusi) või sisaldades nõrka mõju (*paluma*).

3. Permissiivsuse ja faktitiivsuse seostest

Eesti keele permissiivkonstruktsioonide uurimisel on huvitav jälgida, kuidas väljendatakse sama propositsiooni sugulaskeeltes. Ungari keeles tehakse seda eesti keelest täiesti erineval moel. Kõige ilmekam näide konstruktsioonide erinevuse kohta on ungari faktitiiv.

Termin *faktitiiv* (factitive) tuleneb ladinakeelsest sõnast *facere* (´to make ´). „Routledge Dictionary of Language and Linguistics" ütleb faktitiivi kohta järgmist:

Faktitiivsus on verbiaspekt, mis iseloomustab osalejate poolt põhjustatud sündmuste kategooriat. Faktitiivid hõlmavad verbe (harilikult morfoloogiliselt tuletatud vorme), mis väljendavad põhjustamist, nagu näiteks deverbaalne tuletis *fell* ´kukkumist põhjustama, kukutama´ ja *drench* ´joomist põhjustama, jootma´ või adjektiivist tuletatud *redden* ´punaseks muu-

5 www.keelevara.ee

tumist põhjustama / punaseks tegema´, *strengthen* 'tugevaks muutumist põhjustama / tugevdama'.[6]

Ungari keele grammatikakirjelduse kohaselt[7] hõlmab faktitiivne situatsioon kahesugust olukorda:

a) Tegevus on tahtlik. Lause grammatiline alus (subjekt) on tegevuse suunaja – agent –, aga tegevuse tegelik sooritaja on keegi teine, nn instrumentaalne subjekt (*eszközlő alany*), mida märgitakse *val/vel*-lõpulise käändega (instrumentaal):
*A tanár a **diák/kal** olvas/tat/ja a verset.*
Õpetaja-NOM-SG õpilane-INSTR-SG lugeda laskma-PR-3SG luuletus-PAR-SG
´Õpetaja laseb õpilasel luuletust lugeda.´
*A háziasszony kitakarít/tat/ja a lakást (a **takarítónő/vel**).*
Perenaine-NOM-SG koristada laskma-PR-3SG korter-PAR-SG koristaja-INSTR-SG
´Perenaine laseb (koristajal) korteri ära koristada.´
Seega tegevuse käivitaja/põhjustaja on üks isik – realiseeritud lauses grammatilise subjektina, kes laseb tegevuse sooritada teisel isikul. Kogu tegevus on suunatud ühele objektile. Teha laskmist väljendab ungari keeles sage tuletusliide *-at/-et*, *-tat/-tet*.

b) Lauses pole objekti. Sel juhul on tegevuse tegeliku sooritaja, instrumentaalse subjekti käändelõpuks *-t* (partitiiv, objektikääne):
A tanár olvas/tat/ja Pistikét.
Õpetaja-NOM-SG lugeda laskma-PR-3SG Pistike-PAR-SG
´Õpetaja laseb Pistat lugeda.´
See situatsioonitüüp on Hegedűsi grammatika järgi poolel teel faktitiivse ja kausatiivse olukorra vahel: kausatiivist eristab teda see, et lause subjekt mitte ei soorita tegevust, vaid ainult suunab seda.[8]

6 Routledge dictionary of language and linguistics 1996: 162
7 Hegedűs 2005: 228
8 Hegedűs 2005: 228

Ungari keele faktitiivsete konstruktsioonide vasteks eesti keeles on tavaliselt *laskma*-verbiga analüütiline konstruktsioon. *Laskma*-verbi konkreetne tähendus selgub konteksti põhjal.

Anne Tamm[9] on uurinud eesti keele analüütiliste permissiivide ja faktitiivide allsündmusi, komplemendikäänet ning *da*- ja *ma*-infinitiive. Tamm tegeleb selliste kahesündmuseliste lausete analüüsiga, kus üht sündmust väljendab pöördeline verbivorm ja teist infinitiiv. Pöördelised verbid, mille ühendeid infinitiividega Tamm uurib, on faktitiivsed *panema* ja *laskma* ning permissiivsed *lubama* ja *laskma*. Ta näitab, et permissiivsetel *laskma*- ja *lubama*-verbil on kolm mudelit, märkides lühenditega subjekti, sekundaarse tegevussubjeti ja objekti käänet: ngp-ma (1), nap-da (2), nag-da (3) (n – nominatiiv, g – genitiiv, a – adessiiv, p – partitiiv). *Laskma* faktitiivne kasutus annab meile veel kaks mudelit lisaks eelnevale kolmele: npp-da (4) ja npg-da (5).

1. *Professor laskis/lubas tudengi artiklit kirjutama.*
2. *Professor laskis/lubas tudengil artiklit kirjutada.*
3. *Professor laskis/lubas tudengil artikli kirjutada.*
4. *Professor laskis tudengit artiklit kirjutada.*
5. *Professor laskis tudengit artikli kirjutada.*

Mudelis (1) sisaldub *ma*-infinitiivi tõttu alustamistähendus, laused (2) ja (4) kannavad Tamme järgi protsessitähendust, kuna (3) ja (5) viitavad objektiargumendi genitiivivormiga lõpetatusele. Tamme tähelepanu keskpunktis on komplemendikäände ja infinitiivivormide vaheline suhe ühelt poolt ning sündmus ja aspekt teiselt poolt. Lähtuvalt infinitiivi vormist ja sündmuste osalisi märkivate substantiivide käänetest toob Tamm välja kahe sündmuse (põhjustamise/lubamise ja põhjustatud/ lubatud allsündmuse) vahelised seosed: 1) adessiiv: nõrk seos permissiivse või põhjustava sündmuse ja allsündmuse vahel; 2) genitiiv/nominatiiv: täpsemalt määratletud seos raamsündmuse ja ühe konkreetse allsündmuse vahel; 3) genitiiv/nominatiiv: märgib raampredikaadiga seotud allsündmuse lõpetatust; 4) partitiiv: allsündmus ei ole tingimata veel lõpetatud; 5) *ma*-infinitiiv: fikseerib seose raampredikaadis märgitud sündmuse/loa ja allsündmuse alguse vahel; 6) *da*-infinitiiv esineb sellistes konstruktsioonides vaikimisi, märkides

9 Tamm 2004

raampredikaadi ja allsündmuste vaheliste seost muudel juhtudel (välja arvatud allsündmuse algus).

4. Permissiivse propositsiooni väljendamine sugulaskeeltes

Võrdlemaks permissiivsuse väljendusvahendeid eesti, soome ja ungari keeles otsisin Interneti-sõnastikust http://dictionary.reference.com välja eesti keele permissiivverbide vasted inglise keeles, et saada lähtepunktiks mingis neljandas keeles näitelaused, mida siis emakeelseil kõnelejail eesti, soome ja ungari keelde tõlkida lasta. Sõnastik andis eesti keele permissiivverbidele vasteks hulga sõnu koos näitelausetega, mille hulgast valisin välja need, mida saaks eesti keelde tõlkida permissiivkonstruktsiooni kasutades. Järgnevate lausete tõlkimiseks on loomulikult palju muidki võimalusi, aga permissiivse lausesisu edastamise üldised tendentsid ilmnesid sellegipoolest. Tõlkijaid oli igas keeles kümmekond ja natuke varieerus seetõttu ka sõnakasutus. Siinse analüüsi tarbeks on välja valitud sellised tõlkevormistused, mida esines enim. Laused on valitud nii, et eesti keele permissiivverbe aluseks võttes tuleks välja sama lausesisu väljendamise võimalused soome ja ungari keeles.

1. He allowed me to enter.

Keel	Lause	Välj.vahend
ung	Megengedte, hogy bemenjek lubama-PRET-3SG et sisse minema-KONJ-1SG	Konjunktiiv
sm	*Hän päästi minut sisään.* tema-NOM laskma-IND-IMPERF-3SG mina-AKK sisse	Muu
ee	Ta lubas mul siseneda.	Permissiiv

2. Playing football in the street is not allowed.

ung	*A focizás nincs megengedve az utcán.* jalgpallimäng olema-NEG lubama-PRET-TUD ART tänav-SUPERESS	Modaal
sm	*Kadulla ei saa pelata jalkapalloa.* tänav-AD NEG-IMPERS tohtima-INF mängima-INF jalgpall-PAR	Modaal
ee	Tänaval ei ole lubatud jalgpalli mängida.	Permissiiv

3. He ordered me to stand up.

ung	*Megparancsolta, hogy álljak fel.* käskima-PRET-3SG et püsti tõusma-KONJ-1SG	Konjunktiiv
sm	*Hän käski minun nousta seisomaan.* tema käskima-IMPERF-3SG mina-GEN tõusma-INF seisma-INF	Permissiiv
ee	Ta käskis mul püsti tõusta.	Permissiiv

4. He was invited to speak at the meeting.

ung	*Felkérték, hogy beszéljen a* paluma-PRET-3PL et kõnelema-KONJ-3SG ART *találkozón.* koosolek-SUPERESS	Konjunktiiv
sm	*Hänet oli kutsuttu puhumaan kokouksessa.* tema-AKK kutsuma-PLUSK rääkima-INF koosolek-INESS	Muu
ee	Tal oli palutud koosolekul sõna võtta.	Permissiiv

5. I asked her to help me.

ung	*Megkértem, hogy segítsen nekem.* paluma-PRET-1SG et aitama-KONJ-3SG mina-DAT	Konjunktiiv
sm	*Pyysin häntä auttamaan minua.* paluma-IMPERF-1SG tema-PAR aitama-INF mina-PAR	Muu
ee	Ma palusin, et ta mind aitaks./ Ma palusin teda mind aidata	Permissiiv

6. I command you to leave the room immediately!

ung	Megparancsolom, hogy azonnal hagyd el a käskima-1SG et kohe lahkuma-KONJ-2SG ART *szobát*! tuba-AKK	Konjunktiiv
sm	*Käsken sinun poistua huoneesta välittömästi!* käskima-1SG sina-GEN lahkuma-INF ruum-ELAT otsekohe	Permissiiv
ee	Ma käsin sul otsekohe ruumist lahkuda!	Permissiiv

7. I told him to go away.

ung	*Megmondtam neki, hogy menjen el.* ütlema-PRET-1SG tema-DAT et ära minema-KONJ-3SG	Konjunktiiv
sm	*Käskin hänen mennä pois.* käskima-IMPERF-1SG tema-GEN minema-INF ära	Permissiiv
ee	Ma käskisin tal ära minna./ Ma palusin tal lahkuda.	Permissiiv

8. I will not have you wearing clothes like that!

ung	*Nem hagyom, hogy ilyen ruhát hordj*! NEG laskma-1SG et selline riietus-AKK kandma-KONJ-2SG	Konjunktiiv
sm	*En anna sinun käyttää tuollaisia* NEG-1SG andma sina-GEN kasutama-INF selline-PL-PAR *vaatteita!* riie-PL-PAR	Permissiiv
ee	Ma ei luba sul selliseid riideid kanda!	Permissiiv

9. I'm having a tooth (taken) out.

ung	*Kihúzatom egy fogamat.* välja tõmmata laskma-1SG üks hammas-1SG-AKK	Faktitiiv
sm	*Poistatan yhden hampaani.* ära võtma-CAUS üks-GEN hammas-1SG-GEN	Kausatiiv
ee	Ma lasen hamba välja tõmmata.	Permissiiv

10. My aunt's legacy permitted me to go to America.

ung	*A nagynéném öröksége lehetővé* ART vanatädi-1SG pärandus-3SG võimalik-TRANSL *tette, hogy Amerikába menjek.* tegema-PRET-3SG et Ameerika-ILL minema-KONJ-1SG	Konjunktiiv
sm	*Tätini perinnön avulla pääsin* tädi-1SG pärandus-GEN abi-ADESS pääsema-IMPERF-1SG *Amerikkaan.* Ameerika-ILL	Muu
ee	Mu tädi pärandus võimaldas/lasi mul Ameerikasse minna.	Permissiiv

11. People using this library are requested not to talk.

ung	*Kérjük a könyvtárat használóktól,* paluma-1PL ART raamatukogu-AKK kasutaja-ABL-PL *hogy ne beszélgessenek.* et NEG vestlema-KONJ-3PL	Konjunktiiv
sm	*Pyydämme kirjaston käyttäjiä välttämään* paluma-1PL raamatukogu-GEN kasutaja-PL-PART vältima-INF *puhumista.* rääkimine-PART	Muu
ee	Raamatukogu külastajatel palutakse mitte rääkida.	Permissiiv

12. Permit me to answer your question.

ung	*Engedd meg, hogy válaszoljak a* lubama-IMP-2SG et vastama-KONJ-1SG ART *kérdésedre.* küsimus-2SG-SUBLAT	Konjunktiiv
sm	*Anna minun vastata kysymykseesi.* andma-IMP-2SG mina-GEN vastata-INF küsimus-ILL-2SG	Permissiiv
ee	Luba mul sinu küsimusele vastata.	Permissiiv

13. The teacher set a test for her pupils.

ung	*A tanár tesztet íratott a diákokkal.* ART õpetaja test-AKK kirjutada laskma-PRET-3SG ART õpilane-INSTR-PL	Faktitiiv
sm	*Opettaja piti oppilailleen kokeen.* õpetaja pidama-IMPERF-3SG õpilane-PL-3SG-ALL eksam-GEN	Muu
ee	Õpetaja lasi õpilastel testi kirjutada.	Permissiiv

Väljendusvahendite põhjal saab laused jaotada viide rühma: permissiiv-konstruktsiooniga, modaalsed, konjunktiivse kõrvallausega, sünteetilise

faktitiivse sõnatuletusega, kausatiivse verbiga ja muude vahenditega. Tabelis 2 on esitatud lausete tõlkelahendused keelte kaupa.

Tabel 2. Permissiivse propositsiooni väljendamise vahendid eesti, soome ja ungari keeles.

keel/lause nr	ungari keel	soome keel	eesti keel
1	konjunktiiv	muu	permissiiv
2	modaal	modaal	permissiiv
3	konjunktiiv	permissiiv	permissiiv
4	konjunktiiv	muu	permissiiv
5	konjunktiiv	muu	permissiiv
6	konjunktiiv	permissiiv	permissiiv
7	konjunktiiv	permissiiv	permissiiv
8	konjunktiiv	permissiiv	permissiiv
9	faktitiiv	kausatiiv	permissiiv
10	konjunktiiv	muu	permissiiv
11	konjunktiiv	muu	permissiiv
12	konjunktiiv	permissiiv	permissiiv
13	faktitiiv	muu	permissiiv

Tõlkelausetest selgub, et kolm suuremat soome-ugri keelt väljendavad sama propositsiooni üpris erinevalt. Seejuures on arusaadavalt suurem sarnasus eesti ja soome keele vahel, kus kasutatakse permissiivsuse väljendamiseks enim permissiivverbi ja infinitiivi kombinatsiooni, mida ungari keeles üldse ei kasutatud, sest see pole keelele nii omane kui palju sagedasem ja loomulikum kõrvallause imperatiivikasutus (konjunktiivikasutus).

Ungari imperatiivi funktsioone on analüüsinud Tiina Rüütmaa.[10] Lisaks imperatiivi põhifunktsiooni väljendamisele täidab ungari imperatiiv ka konjunktiivi ülesandeid, nii et kõrvallause predikaadi imperatiivivorm tuleneb pealause predikaadi teatud semantilistest tunnustest. Nagu siinsetestki tõlgetest näha, vastab ungari imperatiivse predikaadiga kõrvallausele eesti keeles infinitiivikonstruktsioon lihtlauses, nt

10 Rüütmaa 2004: 244–252

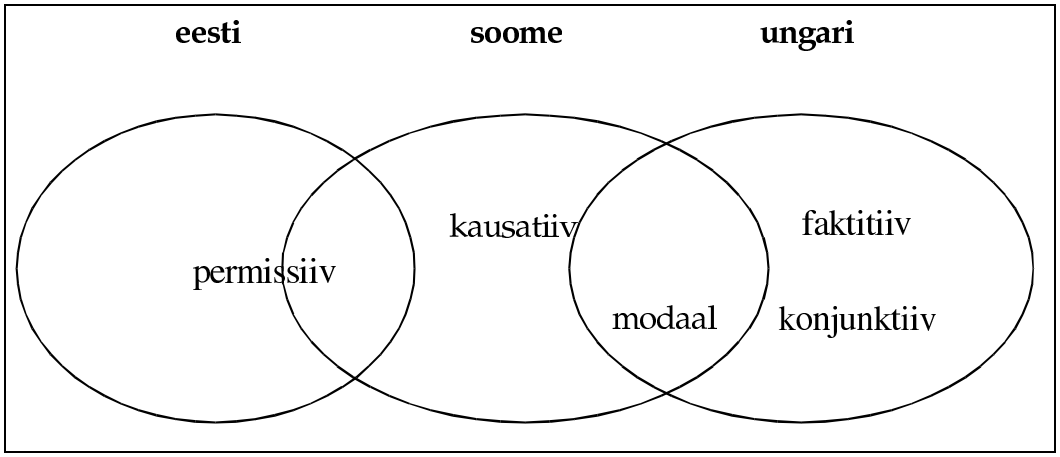
A nővér ***megengedte****, hogy* ***bemenjünk*** *a beteghez* ´Õde **lubas** meil haige juurde **minna**´.

Lubamise või võimaluse väljendamine on üks tähtsamaid semantilisi tunnuseid, mille puhul kõrvallause predikaat on imperatiivis.[11]

Teha laskmise väljendamiseks on ungari keeles soome ja eesti keelega võrrelduna eriomane faktitiivne sõnatuletus, mis võimaldab sünteetiliselt edasi anda seda, mida eesti ja soome keeles harilikult analüütiliselt väljendatakse. Faktitiivsus on seejuures eranditult teha laskmise väljendamise vahend. Eesti keele permissiivsuse süsteemi seisukohalt on faktitiivsus permissiivsuse alaliik.

Muud väljendusvahendid permissiivkonstruktsiooni ja ungari keele konjunktiivsuse kõrval esinevad vähem ja tõenäoliselt on ka nende lahenduste puhul olemas võimalus permissiivse konstruktsiooni kasutamiseks.

Väljendusvahendite ühisosa ja erinevuse kolmes soome-ugri keeles võtab kokku alljärgnev joonis:

Joonis. ***Permissiivse propositsiooni väljendamine eesti, soome ja ungari keeles.***

Võrdluse tulemusena selgus, et kui soome keelel on sarnasusi mõlema keelega, siis eesti ja ungari keelel puutepunkt puudub, kuna viimane kasutab permissiivse lausesisu väljendamiseks keelele infinitiivikonstruktsioonist

11 Rüütmaa 2004: 245

omasemate vahenditena faktitiivset verbituletust ja kõrvallause konjunktiivsust.

Kirjandus

AUWERA, Johan van der – PLUNGIAN, Vladimir A. 1998: Modality's semantic map. Linguistic Typology 2: 79–124.

HEGEDŰS, Rita 2005: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

LEINO, Jaakko 2003: Antaa sen muuttua. Suomen kielen permissiivirakenne ja sen kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 900. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Routledge dictionary of language and linguistics 1996. Hadumod Bussmann; translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi. London; New York: Routledge.

RÜÜTMAA, Tiina 2004. Imperatiivi funktsioonid ungari kõrvallauses ja nende eesti keelde vahendamise võimalusi. – Toimiv keel II. Töid rakenduslingvistika alalt. Tallinn, TPÜ kirjastus, lk 244–252.

http://dictionary.reference.com

http://www.keelevara.ee

TAMM, Anne 2004 = http://www.helsinki.fi/~jaaleino/workshop/tamm.pdf

Összefoglalás

A permisszív szerkezet olyan szerkezet, amely megengedést, lehetővé tételt, vagy akár felszólítást fejez ki. A permisszív szerkezet megengedő, lehetővé tevő vagy felszólító jelentésű alapigéből és *da*-infinitívuszból (illetve a régi észt irodalmi nyelvben *ma*-infinitívuszból) áll. Az észt irodalmi nyelvben ilyen alapigék az *andma* ('adni'), a *laskma* ('hagyni'), a *lubama* ('engedni'), a *käskima* ('felszólítani, parancsolni'), a *paluma* (´kér, megkér´), és a *võimaldama* (´lehetővé tenni´). A szerkezethez kapcsolódik még az ágens és a cselekvés másodlagos alanya (logikai alany), de e kettő akár jelöletlenül is maradhat. A várakozásnak megfelelően a legáltalánosabb a *laskma* ('hagyni') ige használata, ez az ige előfordul megengedés, lehetővé tevés és nem akadályozás jelentésben is, bár első jelentése a leggyakoribb.

Jelen elemzésben három finnugor nyelv összehasonlítása eredményként kiderült, hogy míg a finn nyelv mindkét rokon nyelvvel hasonló kifejezéseszközöket használ, az észt és magyar nyelv között a permisszív szerkezetek szempontjából nincs érintkezési pont. A magyar nyelv ehelyett sokkal inkább faktitív képzőt és konjunkív mellékmondatot használ.

Klima László
Budapest

Ibn Battúta a sötétség országáról

1. Ibn Battúta élete

Ibn Battúta 1304-ben született Tanger városában. Teljes neve, amely származásáról tartalmaz fontos információkat, a következőképpen hangzott: Mohamed ibn Abdallah ibn Mohamed Ibrahim ibn Mohamed ibn Ibrahim ibn Júszuf Abú-Abdullah.

Élete jelentős részét úton töltötte, útleírásából életpályája is kiolvasható. Előkelő családba született, felmenői jogtudósok, bírák voltak. Ibn Battúta is erre a pályára lépett – kádi lett. Utazásait huszonegy éves korában mekkai zarándoklattal kezdte. Útjának elején az egyiptomi Alexandriában találkozott Burhán-Eddin tudóssal, aki a világ megismerésére, a távoli India és Kína felkeresésére biztatta. Ibn Battúta megfogadta a tanácsot. 30 éven át tartó utazásaival a legnagyobb arab utazóvá vált. Bármerre járt, szívesen fogadták: a fejedelmek és előkelők igényt tartottak jogi szaktudására. Tekintélyével elérte, hogy kíséretével szabadon és biztonságban utazhatott egyik országból a másikba; útonállók, rablók sohasem háborgatták. Az iszlám világot többször bejárta, a mekkai zarándoklatot hétszer teljesítette. Indiába és Kínába vezető útja során érintette a mongol Arany Horda területét, ahol nagy útjához mérve rövid kirándulást tett a Volga mentén északi irányba, Bolgar városáig. Nagyon fázott, így hát sürgősen visszafordult, és soha többet nem merészkedett északi tájakra. Utolsó útja során 1353–1354 között Közép-Afrika iszlám országait kereste fel. Útleírása 1356-ban készült el. Ezután még munkával töltött békés éveket élt meg Fez városában mint főbíró, 1369-ben vagy 1377-ben bekövetkezett haláláig.

2. Útleírása

Ibn Battúta az iszlám kultúra 9–14. századi virágkorának utolsó nagy utazója, egyúttal minden arab utazók legnagyobbika. Figyelme elsősorban

az emberek felé fordult: mindenhol érdeklődéssel tanulmányozta szokásaikat, életmódjukat, a felkeresett országok gazdaságát és kereskedelmét, tudakozódott a vidék történelméről, nevezetesebb helyeiről. A földrajzi érdekességek különösebben nem vonzották, habár néhol azokról is beszámol. A nagy utazó utolsó, közép-afrikai útját befejezvén visszatért Marokkóba. A fejedelmi udvarban, Fez városában az esti beszélgetések, mulatozások alkalmával mesélte élményeit. Abu Inán szultán utasította írnokát, Ibn Dsuzaj al-Kalbit, hogy foglalja írásba Ibn Battúta élményeit. Az írnok gyakorlott tollforgató és olvasott ember volt: Ibn Battúta élményeit nemcsak lejegyezte, hanem a próféta tiszteletének szentelt bevezetővel és itt-ott közbeszúrt versekkel díszítette. Az írásműbe beleszőtte saját gondolatait és korábbi utazók értesüléseit is. Címet is ő adott a műnek: *A városok érdekességeiből és az utak csodáiból adott ajándék a szemlélődők számára* (Tuhfat an-nuzzár fi gharáib al amszár va adsáib al aszfár).

Ibn Battúta utazásai során készített jegyzeteket, de azok elvesztek. Úti élményei tudományos elemzése során tehát feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy évek, sőt évtizedek távolába kellett visszaemlékeznie. Élményei elevenek, részletekbe menőek, memóriája azonban nem mindig birkózott meg a rengeteg adat (helynevek, időpontok stb.) megjegyzésével.

3. Ibn Battúta útleírásának finnugor vonatkozásai

Ibn Battúta Özbek kán[1] udvarából indult Bolgar városának meglátogatására. Kíváncsiságát a rövid éjszakák és rövid nappalok időszakának változásai keltették fel. Bolgárban ezt megtapasztalván, a sötétség országába tervezett utazást, amelyről aztán lemondott. Három napig tartózkodott a városban, s az alatt tájékozódott e vidékről.

A sötétség országáról más arab utazóknál is olvashatunk. Az oda vezető utat azonban szerzőnk pontatlanul írja le: talán informátora volt tévesen tájékozott vagy ő maga emlékezett már rosszul a hallottakra. Ibn Battúta szerint Bolgar városából negyven nap alatt lehet a sötétség városába jutni, s az út végig jeges pusztaságon vezet keresztül. E pusztaság leírását olvasva a tundrai környezetre ismerhetünk: a kutyaszánon való közlekedés azon a

1 Az Arany Horda uralkodója 1313–1341 között

tájon, ahol *„nincs se fa, se kő és semmiféle település"* pontosan idézi fel e tájék jellegzetességeit. A tundra azonban nem Bolgar városánál kezdődik, hanem tőle jóval északabbra: a sarkkör távolsága a Volga–Káma vidékétől kb. 1200 km. Tehát nem a *„jeges sivatagon"* át kell utazni negyven napon keresztül a *„sötétség országáig"*, hanem negyven napi utazás után lehet elérni a kietlen, jeges vidéket, amely maga a sötétség országa. Az utazás a sötétség országa felé inkább erdős-mocsaras vidékeken át vezethetett.

A kereskedelem módjáról, a hozott árucikkek prémekre cseréléséről Abu-Hámid al-Garnátihoz hasonlóan számol be Ibn Battúta is.[2] A kutyaszánon való közlekedés szokása és körülményei Ibn Battúta előtt csak Marvazí munkájában olvashatók. Ezt írja Júra országának népéről: „Bulgar népe hozzájuk utazik, s különféle termékeket, mint ruhát, sót és más dolgokat visznek nekik közlekedési eszközökön, melyeket kutya húz a hóbuckákon át, melyek sohasem tűnnek el."[3] Ibn Battúta szövegében ugyan kutyákkal vontatott szekerek és kocsik szerepelnek, de természetesen szánokra kell gondolnunk ezeket olvasva. A kutyaszánokról egy későbbi utazó, Herberstein is megemlékezik: *„Igavonó állatként a kutyák szolgálnak, amelyekből ebből a célból nagy testűeket tartanak, és segítségükkel a szánokon ugyanolyan könnyen szállítják a terhet, amint ezt az alábbiakban a rénszarvasokról elmondjuk."*[4] Ez az információ a Permi Terület leírásában szerepel, tehát az erdős területeken és a tundrával határos vidékeken élő emberek – feltehetőleg a komik és a jugorok – ugyanúgy ismerték ezt a közlekedési módot, mint a tundrán élő északi szamojédok. A régészeti és néprajzi adatok iga-

2 Klima László: Finnugor történeti chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Budapest, 1999. 72–73.

3 Minorsky, V.: Sharaf al Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary. London, 1942. 34. A magyar fordítást Vásáry Istvántól vettem, lásd: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo *Iugriam* esse delendam". In: uő.: Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Bp. 2008. 76. 9. j. (A tanulmány első változata: The «Yugria» problem. In: Chuvash Studies. Ed. by A. Róna-Tas. Bibliotheca Orientalis Hungarica 28 / Asiatische Forschungen 79. Budapest–Wiesbaden, 1982. 247–257.

4 Szigizmund Gerberstejn: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988. 163. (a részletet fordította Katona Erzsébet)

zolják a kutyák fogatolását és a szánok használatát a komi-permjákoknál.[5] A kutyaszánon való utazás ábrázolásával az északi emberek hétköznapjairól tájékoztat minket Ibn Battúta.

4. Szövegközlések

A műnek rengeteg kiadása van, az érintett országok Marokkótól Indiáig publikálták a rájuk vonatkozó részeket. Készültek feldolgozások is gyerekek számára az útleírás egyes történeteiből.

Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai. Bev. és jegyz. Germanus Gyula, vál. Boga István, ford. Boga István és Prileszky Csilla. [rövidített, szerkesztett változat] Bp. 1964.

The Travels of Ibn Battuta. By Samuel Lee. London, 1829. [rövidített változat, újabb kiadása: London, 1984.]

Ibn Battúta: travels in Asia and Africa: 1325–1354. By H. A. R. Gibb. London, 1929. [rövidített változat, újabb kiadása: London, 1983.]

The travels of Ibn Battuta, A. D. 1325–1354. By H. A. R. Gibb (Vol. I-IV.), by A. D. H. Bivar (Vol. V.). Hakluyt 2nd ser. no. 110, 117, 141, 178, 190. (Vol I-V.) London, 1958-2000. [teljes változat]

Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe, accomp. d'une trad. par C Defrémery et le B. R. Sanguinetti. Collection d'ouvrages orientaux. Párizs, 1874. [teljes változat]

5. Ibn Battúta útleírásának finnugor vonatkozású részlete

(Az idézett részt az Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai című magyar kötetből vettük át.)

Sokat hallottam már Bolgár városáról, oda akartam hát utazni, hogy magam is meglássam, amit mesélnek az elképzelhetetlenül rövid éjszakáról, és

5 Oborin, V. A.: Komi-permjaki. In: Finno-ugri Povolzsja i Priuralja v szrednyije veka. Izsevszk, 1999. 267., 280. és Belicer, V. N.: U zjuzgyinszkih komi-permjakov. Kratkije Szoobscsenyija Insztyituta Etnografii, v. 15. 328.

másrészről az ugyanilyen rövid nappalról az ellenkező évszakban. Bolgár tíz napi járóföldre feküdt a szultán táborától. Megkértem, hogy juttasson el oda. Adott is mellém egy kísérőt, aki elvitt engem oda és a szultánhoz.[6] Ramadán havában értem el Bolgárt. Amint elvégeztük a napnyugtai imát, rögtön megtörtük a böjtöt, és már böjttörésünk közben hívtak az esti imára. Elvégezvén ezt, elimádkoztuk még a tarvíhot, sáfát és a vitrt, és máris földerengett a hajnal. Ugyanilyen rövid aztán a nappal abban az évszakban, amikor a nap rövidül. Három napot tartózkodtam itt. El akartam menni a sötétség országába is, ezt Bolgár városán keresztül lehet megközelíteni. Negyven napi járóföld választja el a két helyet egymástól. De elvetettem ezt a tervet, mivel sok felszerelésre lett volna szükség, és kevés haszonnal járt volna az utazás. Csak kis szekereken szoktak ide utazni, amelyeket nagy kutyák húznak, mivel ez jeges sivatag, az ember lába és a hátasállatok patája nem áll meg rajta, a kutyák viszont körmeikkel meg tudnak kapaszkodni a jégen. Nem utaznak oda mások, csak tehetős kereskedők, akiknek mintegy száz kocsi áll rendelkezésükre, s akik bőviben vannak ételnek, italnak, tűzifának. Ezen a sivatagon nincs se fa, se kő és semmiféle település. Itt azok a kutyák a kalauzok, amelyek már több ízben jártak erre. Egy ilyen kutya értéke 1000 dinárt is elér. A kocsit a nyakához kötik és három másik kutyát összekapcsolnak vele. Ez halad az élen, a másik három meg a kocsival követi. Ha megáll, a többiek is megállnak. Gazdája nem üti, és nem szidja meg. Amikor az étkezés ideje eljön, először a kutyákat eteti meg, az emberek csak azután kapnak, ellenkező esetben a kutya esetleg feldühödik és elfut, otthagyván gazdáját, akit így a pusztulásnak tesz ki. Ha az utazók ezen a sivatagon elérik a negyvenedik állomást, belépnek a sötétség honába. Ott leteszik mindazt az árut, amit hoztak, és visszatérnek lakhelyükre. Másnap a kereskedők odamennek árujuk megvizsgálására, és coboly-, mókus- meg hermelinprémeket találnak mellettük. Ha az áru gazdája megelégszik azzal, amit ott talál, magához veszi, ha pedig nem, akkor otthagyja és ekkor az ottaniak még tesznek hozzá. Előfordul az is, hogy a sötétség népe viszi el a saját áruját, és a kereskedőkét otthagyják. Ily módon bonyolódik le az árucsere közöttük. Akik idejönnek, nem is tudják, hogy az, akivel kicserélik áruikat, dzsinn-e, vagy pedig hús-vér ember, mivel nem látnak senkit. (192–193.)

6 Mohamed Özbek ottani helytartójához

Korencsi Krisztina
Budapest

Kauzatív igék és igei szerkezetek összehasonlító vizsgálata a magyar és az észt nyelvben

Tanulmányom célja a magyar és észt nyelvben található kauzatív struktúrák vizsgálata és kontrasztív összevetése. A kauzatív vagy műveltető igék és igei szerkezetek kérdésköre igen összetett és szerteágazó, ezt bizonyítja a témával foglalkozó szakirodalom számos egymástól eltérő megközelítésmódja a kauzatívumok meghatározása és csoportosítása terén. Ennek oka, hogy a műveltetés problematikája számos nyelvi részrendszert érint: összefüggésben áll a morfológia, szintaxis-mondattan, szemantika, szóképzés, illetve a szófajtan területeivel.

Ebben a vizsgálatban elsősorban a műveltető szituáció különböző szemantikai alcsoportjainak észt és magyar nyelvű megvalósulásait kívánom összevetni. A szemantikai tekintetben eltérő észt és magyar kauzatív szerkezeteket elsősorban formális felépítésük, alaktani tulajdonságaik, illetve szintaktikai környezetük, a vonzatstruktúrák átrendeződésének szempontjából hasonlítom össze.

Elemzésemben a kauzatív vagy műveltető terminust általános értelemben használom. Szemantikai alcsoportok elnevezéseiként adom meg az előidéző jellegű kauzatív, faktitív és permisszív kifejezéseket.[1]

1. A műveltetés fogalmának, a kauzatívumok csoportosításának különböző megközelítésmódjai

Az egyes nyelvtanok és tanulmányok a rájuk jellemző nyelvi szemléletmódtól függően eltérően közelítik meg a műveltetés problémakörét.

1 Komlósy 2000: 218

Elsősorban szintaktikai, ezen belül is az igenem aspektusából kiindulva határozza meg a műveltetést egy cikkében Károly Sándor,[2] és nyelvtanában Kiefer.[3]

Különböző csoportosítási lehetőségeket kínálnak az egyes magyar grammatikák, az MMNy (1968) és az MMNyR (1961), illetve D. Bartha a magyar szóképzés történetét bemutató művében, de alapvetően mindhárom írás valódi és álműveltető igéket különböztet meg.[4]

E. Abaffy egy tanulmányában szintén a kauzatív igék témakörét tárgyalja, és az addigiaknál határozottabban körülírt csoportosítási lehetőséget javasol.[5] Nemesi műveltetésre vonatkozó meghatározása is elsősorban a mondat szintaktikai viszonyainak nézőpontjából indul ki.[6]

Baboss 1938-as munkájában a kauzatív igeképzéssel foglalkozik, és a történeti-jelentéstani szempontokra helyezi a hangsúlyt. Meghatározza a a nyelvtörténet során kialakult deverbális kauzatívumok különböző jelentésárnyalatait.[7]

Horváth L. tanulmányában egy középmagyar korpusz faktitív struktúráit elemzi, és az általa használt terminológia szerint elkülöníti a faktitív ige fogalmát a kauzatívtól, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mindkettő egyetlen közös kategória két különböző alcsoportja.[8]

Hetzron tipológiai szempontú írása részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mi határozza meg az esetválasztás feltételeit akkor, ha az alapigét tartalmazó mondat alanya tárgyesetben és eszközlő esetben is szerepelhet.[9]

Ackermann egy munkájának tárgya hasonló az előbb említetthez, de Ackermann az igeaspektus műveltetésben betöltött szerepét vizsgálja behatóbban.[10]

---

2 Károly 1967:189–218

3 Kiefer 1997: 256

4 D. Bartha 1958

5 E. Abaffy 1977: 9–19

6 Nemesi 2003: 9–25

7 Baboss 1938: 1–30

8 Horváth 2006: 60–73

9 Hetzron 1976

10 Ackermann 1994

Mind nyelvtörténeti, mind finnugor nyelvészeti munkákban felmerül a műveltetés kérdésköre.

A finnugor nyelvek kutatói közül Dolovai az obi-ugor műveltető igeképzést tanulmányozta, különös tekintettel a többszörös műveltetésre és a hanti nyelv kauzatív struktúráira.[11]

Kozmács az udmurt nyelv műveltető struktúráit vizsgálja egy írásában.[12] Mikola az uráli nyelvek műveltető szerkezeteit bemutató dolgozata nagy jelentőséggel bír a finnugor összehasonlító mondattani vizsgálatokban.[13] Székely a finnugor műveltető szerkezet rekonstrukciójára vállalkozik egy cikkében.[14]

Tamásné Sz. Cs. kutatásának végkövetkeztetéseként kiderül, hogy a magyar nyelv kauzatív igeállományában gyakorlatilag alig következett be változás a 16–18. századi állapotokhoz képest.[15]

A magyar műveltető igék, igeképzők kialakulásának részletes leírását találjuk a Tnyt köteteiben.[16]

A kauzativitás kérdéskörét a Strukturális magyar nyelvtan Morfológia fejezete tárgyalja legkimerítőbben. Szerzője, Komlósy alaposan körüljárja a témát, végiggondolva és felhasználva a magyar, illetve a külföldi műveltetéssel foglalkozó szakirodalmak kutatási eredményeit.[17]

Az akadémiai jellegű észt nyelvtanok, az EKG[18] és EKK[19] csak részben tárgyalják a kauzatív igék témakörét, elsősorban a morfológiai képzésű kauzatívumok bemutatásával, az igeképzés-fejezetben. Kasik viszont részletesen elemzi az észtben használatos morfológiai és analitikus kauzatív formákat.[20]

---

11 Dolovai 1996: 193–207;1993/1994: 3–16; 2001: 77–93

12 Kozmács 1994: 802–809

13 Mikola 1995: 251–265

14 Székely 2001: 279–283

15 Tamásné 2000: 342–345

16 Tnyt I-II. 1991, 1992

17 Komlósy 2000

18 EKG 1995: 429–430

19 EKK 2000: 299–300

20 Kasik 2001

A külföldi kutatások elsősorban tipológiai szempontúak. Figyelemre méltó eredményeket hoztak az ún. Leningrádi tipológiai iskola kutatásai. Comrie több munkája bizonyítja a kérdéskör állandó jelenlétét a nyelvtipológiai szakirodalomban. Comrie megkülönbözteti a műveltetés direkt és indirekt változatait.[21] Lakoff a tér és idő egységét és az egyetlen folyamatként lezajlást hangsúlyozza a műveltetéssel kapcsolatban.[22]

Az általam végzett vizsgálathoz célját és tárgyát tekintve is az a doktori értekezés áll legközelebb, melyben a litván, finn és norvég nyelvek kauzatív struktúráit hasonlítja össze a szerző.[23] Egyéb kontrasztív jellegű analízis, mely mintául szolgálhatott volna összehasonlító elemzésemhez, számomra nem ismert.

2. A műveltetés fogalma, jellemzői

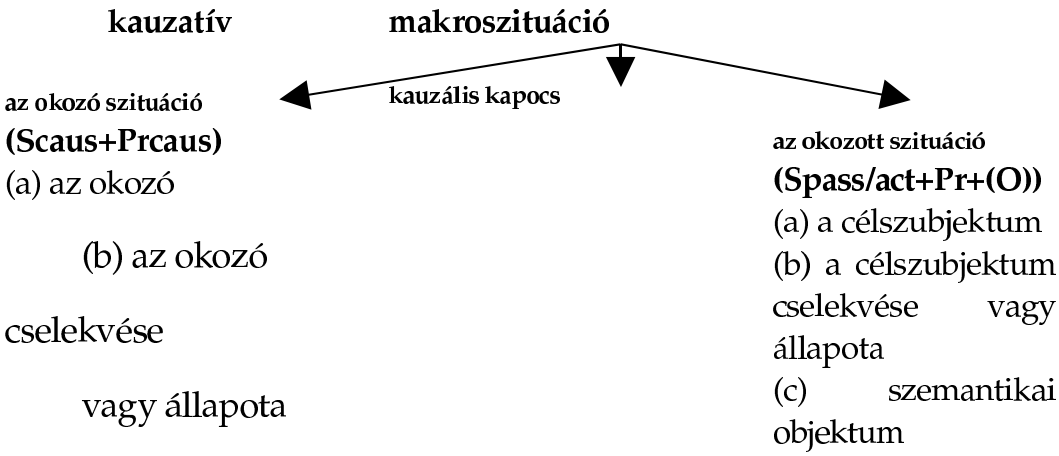
Rackevičienė szerint a műveltető szituáció tekinthető két mikroszituációból összeálló makroszituációnak – az egyik az okozó, másik az eredmény –, melyeket egy oki összekötő kapocs fűz egybe. Ez strukturálisan számtalan módon valósulhat meg, a kauzatív ige és igei szerkezet csak egy a lehetséges realizációs formák közül.

A kauzatív makroszituációban minimum két szemantikai szubjektum szerepel: az okozó szubjektum és az okozó által célba vett szubjektum (a célszubjektum). Az okozó (Scaus) egy cselekvést végez, vagy bizonyos állapot jellemzi (Prcaus), amely elvezet az előidézett szituációhoz. A célszubjektum (Sact/pass) lehet mind passzív, állapota megváltozásának elszenvedője, mind aktív, a cselekvés kezdeményezője. A célszubjektum cselekvése vagy állapota irányulhat egy szemantikai objektumra. Összefoglalva, a makroszituáció kauzatív kifejezése az alábbi komponenseket tartalmazza:

21 Comrie 1989: 167–170

22 Lakoff 1982

23 Rackevičienė 2001

A kauzatív szituációt jelölő igék és igei szerkezetek külön lexikai-szemantikai csoportot formálnak, fő jellemzőiket így foglalhatjuk össze:

(a) A két predikatív jelentést hordozó kauzatív struktúra *két szituációt jelöl, amelyek egyike előidézi a másik megjelenését*.
(b) A kauzatív igék/igei szerkezetek *oppozíciós párokba állíthatók* nemkauzatív igékkel/igei szerkezetekkel, amelyek jelentése azonos a kauzatív kifejezés Pr komponensével.
(c) A kauzatív predikátum szemantikai komponense *absztrakt* és *általános*. A specifikus lexikális jelentést a Pr komponens szolgáltatja a kauzatív igének.[1]

A műveltetésnek számos *formai megvalósulás*a lehetséges. Egyrészt beszélhetünk morfológiai műveltetésről, ha az alapeseményt és az annak előidézését jelölő nyelvi formát két olyan lexéma képviseli, amelyek közt morfológiai képzési viszony áll fenn. Ennek is több megvalósulási módja képzelhető el. Másrészt szintaktikai műveltetésről van szó, ha egy nyelv szisztematikusan, jól elkülöníthető, kötött formájú szerkezeteket használ a megfelelő tartalmak visszaadására, vagyis ha erre a célra valamely speciális mondattani alakzat grammatikalizálódik. A lexikai műveltetés nem tekint-

1 Rackevičienė 2001

hető adekvát grammatikai kategóriának, mivel a kauzatív és nemkauzatív pár között nincsen formai kapcsolat (szuppletív párok).[2]

Kasik szerint a műveltetés olyan szintaktikai folyamat, amely megváltoztatja az ige valenciáját és vonzatstruktúráját.[3]

3. Az észt és magyar nyelvben található kauzatívumok vizsgálata szemantikai tartalom szerinti csoportosítás alapján

A tipikus műveltetés lényegi jegye egy önmagában is kerek, egyszerű (vagyis egyetlen predikátummal leírható) eseménynek az okozása (előidézése, kiváltása) egy új, az eredeti eseményben részt nem vevő szereplő által. A műveltető szerkezetek értelmezésében a nemzetközi szakirodalmi hagyományban *három fő tartalmi viszonynak* az elkülönítése mondható általánosnak: a szűk értelemben vett kauzatív („okozó/előidéző"), a faktitív („tétető") és a permisszív („megengedő/hagyó") tartalmaké.[4]

Az alábbi példamondatok azt szemléltetik, mi jellemzi az észtben és a magyarban a különböző szemantikai alcsoportokba sorolható kauzatív szerkezeteket, és, hogy mely alcsoportok esetében választ az észt nyelv morfológiai és melyekben szintaktikai szintű megformálást.

3.1 Az előidéző jellegű kauzatív szerkezetek

Az előidéző jellegű és faktitív igeképzésben közös, hogy mindkettő predikátumból képez igéket, méghozzá olyanokat, melyek az eredeti predikátum argumentumai mellett egy új, tipikusan ágens (ritkábban természeti erő vagy egyéb) szerepű argumentumot is tartalmaznak. A létrejövő ige olyan eseményt jelöl, amelyben ez az új szereplő idézi elő az eredeti predikátummal leírható tényállást.[5]

A faktitív és az előidéző jellegű igék közötti különbség mindenekelőtt tartalmi. Abban különböznek egymástól a nyelvek, hogy formálisan azonos

2 Komlósy 2000: 224

3 Kasik 2004: 54

4 Komlósy 2000: 218

5 Komlósy 2000: 218

képzési mechanizmust, vagy különböző folyamatokat alkalmaznak-e a létrehozásukra.

Faktitívról beszélünk akkor, ha már az eredeti predikátum is egy ágens cselekvését jelöli, s az új ágens (vagy nem-ágensi okozó) tevékenysége abban merül ki, hogy az eredeti ágenst valamilyen módon ráveszi/rákényszeríti ennek a cselekvésnek az aktív elvégzésére.

Előidéző jellegű kauzatívumokról beszélünk akkor, ha az eredeti predikátumnak nincs ilyen kényszeríthető, ágensi szerepű argumentuma, s a predikátummal leírható eseménynek vagy állapotnak a bekövetkeztét az új ágens „tevőlegesen", az alapesemény szereplőit „fizikailag manipulálva" idézi elő.

A szűk értelemben vett kauzatív és faktitív képzés nem olyan lehetőségek, amelyek közt a beszélőnek ugyanazon alapszó esetében módjában áll választani: a döntést a képzés alapjául szolgáló predikátum természete egyértelműen kijelöli: ha ágenses, csak faktitív, ha ágens nélküli, csak előidéző jellegű kauzatív ige képezhető belőle, s ezen belül is az alapige további tulajdonságai szabják meg a konkrét értelmezési lehetőségeket.[6]

A faktitív képzés bemenete lehet előidéző jellegű kauzatív ige is, ez utóbbié azonban nem lehet faktitív, mivel faktitív tartalmú igék alanya (az okozó argumentum) a magyarban csakis ágens lehet. Előidéző tartalmú kauzatív képzésnek viszont ágens alanyú ige nem vethető alá.[7]

M (1)

Pali(Spass)	**későn ébredt.**	
NOM	TEMP	
Anya*(Scaus)*	***későn ébresztette***	***Palit****(Spass)***.**
NOM	TEMP	ACC

É (1)

Laps(Spass)	**ehmatas.**		
gyerekNOM	megijedt		'A gyerek megijedt.'
Jüri*(Scaus)*	***ehmatas***	***lapse****(Spass)***.**	

6 Komlósy 2000: 245

7 Komlósy 2000: 245

JüriNOM megijesztett gyerekACC ‘Jüri megijesztette a gyereket.’

M (2)
A váza(Spass) **az asztalon áll.**
NOM SUP
Pali** (Scaus) **az asztalra állítja a vázát**(Spass)**.
NOM SUB ACC

É (2)
Koosolek(Spass) **lõpeb.**
gyűlésNOM befejeződik ’A gyűlés befejeződik.’
Juhataja**(Scaus) **lõpetab koosoleku**(Spass)**.
vezetőNOM befejezi gyűlésACC ‘A vezető befejezi a gyűlést.’

M (3)
A fa(Spass) **kidől.**
NOM
A szél**(Scaus) **kidönti a fát**(Spass)**.
NOM ACC

É (3)
Puu(Spass) **langeb.**
faNOM kidől ’A fa kidől.’
Tuul**(Scaus) **langetab puu**(Spass)**.
szélNOM kidönti faACC ’A szél kidönti a fát.’

É (4)
Lumi(Spass) **sulab.**
hóNOM olvad ’A hó olvad.’
Päike**(Scaus) **paneb lume**(Spass) **sulama.
napNOM OKOZSg3h hóACC olvadINF ’A nap megolvasztja a havat’

É (5)
Dokumentid(Spass) **põlevad.**

iratPLNOM égPL3 'Az iratok égnek.'
Mees**(Scaus)* ***paneb ***dokumentid**(Spass)* ***põlema.***
férfiNOM OKOZSg3 iratPLACC égINF
'A férfi elégeti az iratokat' (beindítja a folyamatot)

É (6)
Päike**(Scaus)* ***sulatab ***lund**(Spass)*.
napNOM olvaszt hóPART 'A nap olvasztja a havat.'

É (7)
Mees**(Scaus)* ***põletab ***dokumente**(Spass)*.
férfiNOM éget iratPART 'A férfi égeti az iratokat.'

A fenti mondatokban a szemantikai szubjektum pozíciójában egyszer élő személy (*Pali, laps 'gyerek'*), kétszer pedig tárgy, fogalom vagy természeti jelenség (*váza, koosolek 'gyűlés', fa, puu 'fa'*) azaz élettelen dolog áll. Ettől függetlenül a célszubjektumot mindig patiensi, vagyis szenvedő, sohasem cselekvő, azaz ágensi helyzet jellemzi. Az okozás szemantikai mozzanatát az első három észt és magyar mondatban (legtöbb esetben) tudatosan cselekvő személy (*Anya, Jüri, Pali, juhataja 'vezető'*), illetve természeti jelenség (*szél, tuul 'szél'*) jelölte.

A (4) és (5) észt példák jelzik, hogy az előidéző tartalmat szintaktikai szinten is kifejezheti az észt nyelv. A (4) mondatban az okozó szemantikai szerepét prototipikus ágens tölti be, viszont nehezebb megnevezni az (5) mondatban szereplő *päike 'nap'* által képviselt okozást jelölő szemantikai funkciót.

Az É (4) és É (5) mondatokban szereplő segédigés szerkezeteknek van *-ta*-képzős megfelelője (lásd É (6) É (7) példák), de ezek csak részben tekinthetők egymás szinonimáinak, hiszen a panema + INF forma által kifejezett tartalomban a cselekvés megkezdését jelöli, a szuffixumos igealak viszont tisztán duratív tartalmú, vagyis az egész folyamat vagy cselekvés lezajlását fejezi ki.[8]

8 Kasik 2001: 86

3.2 Az előidéző jellegű és a faktitív kauzatívumok határvonalára sorolható esetek

Az olyan igecsoport, melynek tagjai pl. az itat, etet, szoptat, mozgat, állít stb. igék, nem egyértelműen sorolhatók a faktitív, sem a szűkebb értelemben vett kauzatív kategóriába. Sok esetben a tevőlegesség, a direkt okozás hangsúlyosabb, mint a célszubjektum, akivel a cselekvést tulajdonképp végeztetik, vagyis a Scaus egyben a cselekvés tényleges elvégzőjének tűnik, a célszubjektum pedig a rajta elvégzett cselekvés passzív szereplőjének. Máskor pedig – kontextustól és a szemantikai szerepektől függően – a tétetés, az indirekt okozás kerül előtérbe, és a klasszikus faktitív jelentéstartalmat érzékeljük erősebben.

Szintaktikailag jelzi ezt a kettősséget a kétféle vonzatátrendeződés. Az elsőben az anya cselekvése a hangsúlyosabb, akinek tevékenysége az 'inni ad a gyereknek' kifejezéssel írható körül, a másik változatban viszont hangsúlyosabb a célszemély, aki végzi a cselekvést, és itt a 'hozzásegíti ahhoz, hogy megigya a teát' perifrázis alkalmazható sikerrel.

É (8)

Laps(Sact) **joob** **teed**(O).'A gyermek teát iszik'
gyerekNOM iszik teaPART
Ema**(Scaus)* ***joodab ***lapsele**(Sact)* ***teed**(O)*.**
anyaNOM itat gyerekDAT teaPART
'Anya teát itat a gyermekkel.'

M (4)

A gyermek(Sact) **teát**(O) **iszik.**
NOM ACC
Anya**(Scaus)* ***teát**(O)* ***itat ***a gyermekkel**(Sact)*.**
NOM ACC ESZKL

M (5)

A gyermek(Sact) **teát**(O) **iszik.**
NOM ACC
Anya**(Scaus)* ***teával**(O)* ***itatja ***a gyermeket**(Sact)*.**

NOM INST ACC

É (9)
Mina(Sact) **joon** **õlut.**(O)
énNOM iszikSg1 sörPART
'Sört iszom'
Jüri*(Scaus)* ***joodab*** ***mind****(Sact)* ***õllega****(O).*
JüriNOM itat énPART sörINST
'Jüri sört itat velem.'

Érdekes, hogy noha az észt a faktitív tartalmakat szinte kizárólag szintaktikai úton fejezi ki, ennél az átmeneti igecsoportnál még kauzatív igeképzős formánsok is előfordulnak. Ez a tény is erősítheti azt az elképzelést, hogy a szóban forgó igecsoport inkább tekinthető szűk értelemben vett kauzatív tartalmúnak, mint faktitívnak.
Ha viszont nem az *etet, itat,* illetve *söötma, jootma* igéket vizsgáljuk az átmeneti csoportból, hanem pl. a 'mozog' *liikuma* alapigéből képzett kauzatív származékot, azt tapasztaljuk, hogy itt kétféle megformálási mód képzelhető el: morfológiai képzéssel *liigutama,* illetve szintaktikai szerkesztéssel *liikuma panna*, de mindkét eset inkább tűnik szűkebb értelemben vett kauzatív tartalmúnak, mint faktitívnak, hiszen általában nem kétágenses szemantikai szerep-rendszerben alkalmazhatók.

Raha paneb maailma liikuma. 'A pénz mozgatja a világot.'
pénzNOM OKOZSg3 világACC mozogINF
Ta liigutab iseloomulikult prille. 'Jellegzetesen mozgatja a szemüvegét.'
őNOM mozgat jellemzőMOD szemüvegPLPART
Usk liigutab mägesid. 'A hit hegyeket mozgat meg.'
hitNOM mozgat hegyPLPART

3. 3. A faktitív vagy tétető jellegű kauzatív szerkezetek

A következő észt és magyar mondatok a klasszikus értelemben vett műveltetést, mással való tétetést fejezik ki:

M (6)

Az ács (Sact) **megjavítja a**		**tetőt**(O)**.**	
NOM		ACC	
Pali*(Scaus)* ***megjavíttatja a***		***tetőt****(O)* ***az***	***(áccsal)****(Sact).*
NOM		ACC	ESZKL

M (7)

Pali(Sact) **a**	**kertben**	**gödröt**(O) **ás.**		
NOM	INS	ACC		
Apa*(Scaus)*	***gödröt****(O)* ***ásat***	***Palival****(Sact)* ***a***		***kertben.***
NOM	ACC	ESZK		INS

M (8)

Elvitték a	**szemetet**(O) **a**	**házunk elől. (IMP.)**	
	ACC	ADS	
Anya*(Scaus)* ***elviteti a***		***szemetet****(O)* ***a házunk elől.***	
NOM		ACC	ADS

É (10)

Tüdruk(Sact)	**teeb**	**võid**(O).		
lányNOM	csinál	vajPART	‘A lány vajat készít.’	
Perenaine*(Scaus)*	***paneb***	***tüdruku****(Sact)*	***võid****(O)*	***tegema.***
gazdasszonyNOM	OKOZSg.3	lányACC	vajPART	
csinálINF				
’A gazdasszony vajat készíttet a lánnyal.’				

É (11)

Töömehed(Sact)	**parandavad**	**maja**	**katust**(O).	
munkásNOMPL	javítPL3	házGEN	tetőPART	
‘A munkások javítják a háztetőt.’				
Ta*(Scaus)*	***laseb***	***töömeestel****(Sact)*	***maja***	
katust*(O)*	***parandada.***			
őNOM	OKOZSg3	munkásPLADS	házGEN	
tetőPART	javítINF			
’Javíttatja a munkásokkal a háztetőt.’				

É (12)

Kuninga **troonipärijast** **poja**(O) **tapetakse.** (IMP.)
királyGEN trónörökösELT fiaACC megölIMP
'A király trónörökös fiát megölik.'
Kuningas*(Scaus)* ***laseb*** ***oma*** ***troonipärijast*** ***poja****(O)* ***tappa.***
királyNOM OKOZSg3 sajátNOM trónörökösELT fiaACC megölINF
'A király megöleti trónörökös fiát.'

M (9)

A fodrász(Sact) **levágja a** **hajam**(O).
NOM ACC
Levágatom ***(a fodrásszal****(Sact))* ***a hajam****(O)****.***
ESZKL ACC

M (10)

A művész(Sact) **lefesti** **a királyt**(O)**.**
NOM ACC
A király*(Scaus)* ***lefesteti*** ***magát****(Ref)* ***a (művésszel****(Sact))****.***
NOM ACC ESZKL

É (13)

Fotograaf(Sact) **teeb** **pilti**(O) **mehest**(Spass)**.**
fényképészNOM csinál képPART férfiDEL
'A fényképész képet csinál a férfiról.'
Mees*(Scaus)* ***laseb*** ***fotograafil****(Sact)* ***endast****(Ref)* ***pilti****(O)* ***teha.***
férfiNOM OKOZSg3 fényképészADS magaELT képPART csinálINF
'A férfi fényképet csináltat magáról a fényképésszel.'

É (14)

Rätsep(Sact) **õmbleb** **uue** **ülikonna**(O) **mehele**(Spass)**.**
szabóNOM varr újACC öltönyACC férfiALL
'A szabó új öltönyt varr.'

Mees**(Scaus)* ***laseb ***rätsepal**(Sact)* ***endale**(Ref)* ***uue*** ***ülikonna**(O)* ***õmmelda.***
férfiNOM OKOZSg3 szabóADS magaALL újACC öltönyACC varrINF
'A férfi megvarratja magának az új öltönyt a szabóval.'

Az észt példákban kizárólag szintaktikai úton létrehozott kauzatív szerkezetek jelölik a tétetés szemantikai tartalmát, a magyar példákban pedig értelemszerűen csak morfológiai képzésű kauzatív ige. Az alapeseményt jelölő mondatok és a kauzatív mondatok közti vonzatátrendeződés azonban hasonlóan megy végbe.
Az észtben és a magyarban is megtalálhatók olyan mondatok, amelyekben hangsúlyosabb a tulajdonképpeni cselekvés végzője, máskor viszont megemlítésre sem kerül. Ennek az argumentumhelynek a kitöltése egyébként mindkét nyelvben fakultatív, a szövegkörnyezet határozza meg, mikor szükséges a megjelentetése. Ha az alapesemény imperszonális, vagyis a szintaktikai szubjektum általános, akkor a cselekvés valódi végzője nem szerepel a mondatban.
Külön kiemelendők a reflexív jelentéstartalmú faktitív igék/igei szerkezetek, melyek strukturálisan szintén hasonlóan viselkednek a két nyelvben. Ezekben a mondatokban tűnik a legfeleslegesebbnek a cselekvés kivitelezőjének kitétele, kivéve, ha az nem tölt be hangsúlyos szerepet a mondatban, pl. ha jelző egészíti ki. Az észt mondatok sem szenvednek szemantikai-grammatikai csorbát a célszubjektumok elhagyásával, a magyar példákban pedig kimondottan redundánsnak tűnik a használatuk.
A példamondatok szemantikai szereplői mindkét nyelvben kizárólag ágensek, vagyis cselekvő szerepben találjuk mind az okozót, mind a célszubjektumot. Ez abból fakad, hogy a nemkauzatív mondatpár mindig cselekvést jelöl. Ha a célszubjektum az alapeseményben nem jelenik meg, vagyis általános alanyú a mondat, az alapeseményt akkor is aktív cselekvés jellemzi.

3. 4. A permisszív jellegű kauzatív szerkezetek

A permisszív tartalmú igék jelentését az 'engedi/hagyja zajlani az alap-igével jelölhető eseményt' körülírással adhatjuk vissza. Amennyiben ezt a

tartalmat olyan formában szeretnénk rögzíteni, amely utal a kauzatív és a faktitív tartalmakkal való rokonságra, úgy nagyjából ez írható fel: 'az Okozó nem idéz elő olyan helyzetet, amelyben az alapesemény nem áll fenn'.[9]
A magyar nyelvre a permisszív szerkezet nem jellemző, csupán néhány példát lehet megemlíteni, az észtre viszont annál inkább.

A *laskma*-ige kategoriális jelentését ezekben az esetekben *okoz* helyett a *hagy* kifejezéssel helyettesítettem, mert jelentéstanilag ez közelebb áll a permisszív szerkezetek természetéhez, és segít megvilágítani, hogy a magyarban is található néhány formailag kauzatív képzős ige, illetve konstrukció, mely ugyan már bizonyos szinten lexikalizálódott, de a kauzatív kategórián belül valójában a permisszív alcsoportból eredeztethető.

É (15)

Maja(Spass) **laguneb.**
házNOM összedől
'A ház összedől.'
Peremees*(Scaus)* ***laseb*** ***majal****(Spass)* ***laguneda.***
gazdaNOM HAGYSg3 házADS összedőlINF
'A gazda hagyja összedőlni házát.'

É (16)

Lapsed(Sact) **mängivad.**
gyerekNOMPL játszikPL3
'A gyerekek játszanak.'
Isa*(Scaus)* ***laseb*** ***lapsel****(Sact)* ***mängida.***
apaNOM HAGYSg3 gyerekADS játszikINF
'Apa hagyja játszani a gyerekeket.'

É (17)

Inimesi(Spass) **eksitavad** **alateadlikud** **hirmud(**Scaus**).**
emberPARTPL megtévesztPL3 tudatalattiNOMPL félelemNOMPL
'A tudatalatti félelmek megtévesztik az embereket.'

9 Komlósy 2000: 220

Inimesed*(Spass)* ***lasevad*** ***end****(Ref)* ***alateadlikest*** ***hirmudest****(Scaus)* emberPLNOM HAGYPL3 magaPART tudatalattiELTPL félelemELTPL ***eksitada.***
megtévesztINF
'Az emberek hagyják magukat tudatalatti félelmektől megtéveszteni.'

É (18)
Ajakirjanikud(Spass) **ootavad** **teda**(Scaus).
újságíróNOMPL várPL3 őPART
'Az újságírók várják őt.'
Ta*(Scaus)* ***laseb*** ***ennast****(Ref)* ***ajakirjanikel****(Spass)* ***oodata.***
őNOM HAGYSg3 magaPART újságíróADSPL várINF
'Megváratja magát az újságírókkal.'

É (19)
Uus **ümbrus**(Scaus) **ei** **sega** **tüdrukut**(Spass).
újNOM környezetNOM nem zavar lányPART
'Az új környezet nem zavarja a lányt.'
Tüdruk*(Spass)* ***ei*** ***lase*** ***ennast****(Ref)* ***uuest*** ***ümbrusest****(Scaus)* ***segada.***
lányNOM nem HAGY magaPART újABL környezetABL zavarINF
'A lány nem zavartatta magát az új környezetben'

M (11)
Az újságírók(Spass) **Palira**(Scaus) **vártak.**
NOM ALL
Pali*(Scaus)* ***váratta*** ***magát****(Ref)****az*** ***újságírókkal****(Spass).*
NOM
ACC
ESZK
'hagyta, hogy várják'

M (12)

Az új környezet(Scaus**) nem zavarta Palit**(Spass)**.**
NOM NOM ACC
Pali*(Spass)* ***nem zavartatta magát****(Ref)* ***az új környezetben****(Scaus)***.**
NOM ACC INS
'nem hagyja, hogy az új környezet zavarja'

M (13)
A rádió(Spass) **bömböl.**
NOM
Pali*(Spass)* ***bömbölteti a rádiót****(O)***.**
NOM ACC
'hagyja bömbölni'

A fenti példák egy részét mondthatjuk „szabályosan" formált kauzatív struktúrának, másik részét pedig „szabálytalannak".

Nem tekinthető prototipikus kauzatív konstrukcióknak az előbb hozott példamondatok közül az É (17), É (19) és az M (12), hiszen szintaktikai struktúrájuk nem követi a jellegzetes kauzatív mondattani viszonyokat.

Ezekben az okozó szemantikai szerep nem az őt általában megillető helyre, vagyis a szintaktikai szubjektum helyére kerül, abban a pozícióban áll viszont az ekvivalens nemkauzatív szerkezetben. A két mondat egymás szinonimájának tekinthető, hiszen szemantikailag nem bővül új információval az alapeseményt jelölő mondat. Ez a „szabálytalanság" többnyire a reflexív jelentésmozzanatot hordozó szerkezetekre jellemző, ahol a cselekvés elvégzése a cselekvés végzőjére irányul vissza.

A szabályosnak tekinthető esetekben a nem-kauzatív és kauzatív konstrukciók közti szintaktikai és szemantikai viszonyok megfelelnek a prototipikus kauzatív struktúrára jellemzőnek. Az alapeseményt jelölő mondatokhoz képest a kauzatív konstrukciók mindig tartalmaznak még egy szereplőt, az okozót, aki hagyja, nem akadályozza meg, hogy a cselekvés végbemenjen. (*peremees 'gazda', isa 'apa', tema 'ő', Pali*).

4. Összegzés

A Komlósy által jelölt három szemantikai alcsoport[10] és az észt, illetve magyar műveltető struktúrák közti összefüggésekből kiderült, hogy az észt nyelv elsősorban a faktitív és permisszív jelentésárnyalatokat fejezi ki szintaktikai kauzatívum segítségével. Az előidéző jellegű kauzatív tartalmat pedig szintaktikai és morfológiai úton egyaránt, noha a szintaktikai megoldás jelentéstanilag nem teljes mértékben egyezik a képzős formával, hiszen az utóbbi duratív jellegével szemben az előbbi inkább inchoatív jellegű. Az aspektus szerepe a kauzatív struktúrák összehasonlító vizsgálatában további elemzéseket igényel.

A faktitív és szűken vett kauzatív szemantikai alcsoportok határvonalára sorolt esetek kérdésében új aspektust hozott az észt megfelelések vizsgálata. Ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy a faktitív ige/igei szerkezet legfontosabb ismérve a két aktív szereplő részvétele, akkor az átmenetinek ítélt igék észt megfelelői inkább tűnnek előidéző jellegű kauzatív tartalmúaknak. A magyar példák esetében talán az a legtanácsosabb, ha kimondjuk: a pontos jelentéstartalom az egyes egyedi megvalósulásokat jellemző szintaktikai, szemantikai jellemzők, illetve a szövegkörnyezet elemzése alapján állapítható meg.

A kauzatív szituációk alaki megformálásán túl azonban inkább a mondattani struktúrák, az egyes szemantikai szerepek és a kettő közti összhang tekintetében tapasztalt nagyfokú hasonlóság volt szembetűnő.

A téma kutatásának következő lépcsőfoka lehetne az egyes szintaktikai pozíciókhoz tartozó szemantikai szerepek és azok összefüggéseinek részletesebb vizsgálata egy nagy méretű korpusz anyaga segítségével, majd pedig a különböző típusú kauzatív szituációk és észt, illetve magyar nyelvi megvalósulásaik jól körülhatárolható típusokba sorolása. Érdemes volna az elemzést egyéb rokonnyelvekre és valamely indoeurópai (főként a német) nyelvre is kiterjeszteni.

10 Komlósy 2000: 218

Felhasznált irodalom

E. Abaffy Erzsébet (1977): A műveltető igékről 1. =MNy. 9–19.

Ackermann, Farrel (1994): Entailments of Predicates and the Encoding of Causees. = Linguistic Inquiry 25., 537.

Baboss R. Ernő (1938): A causativ igeképzés. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 41. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest

Comrie, Bernard (1989): Language Universals and Linguistic Typology. Second Edition. Oxford: Blackwell

D. Bartha Katalin (1958): A magyar szóképzés története. Budapest

Dolovai Dorottya (1996): Műveltető igeképzés az obi-ugor nyelvekben. =NéNyt 37. 193–207.

Dolovai Dorottya (2001): A többszörös műveltetés az obi-ugor nyelvekben. = NéNyt 41/1: 77–93.

Dolovai Dorottya (1993/1994): A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai. = NéNyt 35. 3–16.

Erelt, Mati (toim.) (1995): Eesti Keele Grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn

Erelt, Mati – Erelt, Tiiu– Ross, Kristiina (toim.) (2000): Eesti keele käsiraamat. Tallinn

Hetzron, Robert (1976): On the Hungarian causative verb and its syntax. = Shibatani M. (szerk.) The grammar of causative constructions. Syntax and semantics, volume 6., New York: Academic Press, 371–398.

Horváth László (2006): Egy középmagyar korpusz faktitív szerkezetei. =Nyr 130. 60–73.

Károly Sándor (1967): A magyar intranzitív és tranzitív igeképzők. = ÁnyT. 189–218.

Kasik, Reet (2004): Deverbaalne muutetuletus. = Kasik R. (2004) Eesti keele sõnatuletus. Tartu, 54–63.

KASIK, Reet (2001): Analytic causatives in Estonian. = Estonian: Typological Studies V., ed. by M. Erelt, Tartu, 77–123.

KIEFER Ferenc (1997): A szóképzés. = Kiefer F. (szerk.) (1997) Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest, 222–260.

KOMLÓSY András (2000): A műveltetés. = Kiefer F. (szerk.) (2000) Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Budapest, 215–293.

KOZMÁCS István (1994): A votják műveltető szerkezetekről. = Folia Uralica Debreceniensia 3., 41–46., 802–809.

LAKOFF, George (1987): Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.Chicago: University of Chicago Press.

MIKOLA Tibor (1995): Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprache. = NéNyt 36., 251–265.

MMNy: A mai magyar nyelv. Rácz Endre (szerk.), Budapest, 1968

MMNyR: A mai magyar nyelv rendszere. I. Tompa J. (szerk.) Budapest, 1961–1962

NEMESI Attila László (2003): Nyelvi szintek interakciója a műveltetésben. = MNy 99, 9–25.

RACKEVIČIENĖ, Sigita (2001): The expression of causation in the languages of the baltic region. Vilnius

SZÉKELY Gábor (2001): A finnugor műveltető mondatszerkezet rekonstrukciójáról. = NéNyt 41/2, 279–283.

TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (2000): Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével? = MNy 3., 342–345.

TNyT: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II. I.: A korai ómagyar kor és előzményei. E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.), Budapest, 1991., II.: A kései ómagyar kor. E. Abaffy Erzsébet (szerk.), Budapest, 1992.

Internetes észt irodalmi nyelvi adatbázis: www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus

Koutny Ilona
Poznań

Egy tervezett nyelv a nyelvi univerzálék és a nyelvtipológia tükrében

1. Bevezetés

A *nyelviuniverzálé-kutatás* kevés olyan meagállapításra jutott, mely minden nyelvre igaz lenne. Alapvetően a nyelvi képesség univerzális, az hogy magán- és mássalhangzókat használunk szavaink felépítésére, melyekből nagyobb egységeket, mondatokat rakunk össze, amikor valamit mondani akarunk. Minden nyelv meg tud nevezni tárgyakat, élőlényeket, tulajdonságokat és cselekvéseket, képes kifejezni a cselekvés végrehajtóját, esetleges tárgyát, idejét, módját és más körülményeit, szóval mindazt, ami körülvesz bennünket és történik velünk. A nyelv így egyúttal az őt használó nyelvközösség kultúrájának a lenyomata is.

A hangrendszer, a morfológiai és szintaktikai szerkezet viszont nyelvenként különbözik, de bizonyos hasonlóságokat lehet találni az egyes nyelvek között, amelyek alapján csoportosítani lehet őket, így jutunk el a *nyelvtipológiához*. A nyelvek közötti hasonlóságot lehet fonetikai-fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szinten is vizsgálni.

Érdekes kérdésnek ígérkezik, hogy miként helyezhető el egy *mesterséges nyelv*, más terminussal *tervezett nyelv* a *természetes,* azaz *etnikus nyelvek* tipológiájában. Ez a kérdés akkor vethető fel igazából, ha a tervezett nyelv átlépte a nyelvtervezet állapotát, és ugyanazokat a nyelvi funkciókat tölti be, mint az etnikus nyelvek; azaz létezik egy nyelvközösség, amelynek tagjai képesek az adott nyelven gondolataikat, érzéseiket kifejezni és egymással kommunikálni. Sok nyelvtervezet létezik, mely nem érte el ezt a szintet, ezeket a tervezett nyelvekre alkalmazott kritériumok alapján szokás osztályozni mint *a priori* és a *posteriori nyelvek* (l. Blanke 2006, Sakaguchi 1998).

Az eszperantó esetében a nyelvre vonatkozó előbbi kritériumok fennállnak. A *nyelvközösség* ugyan speciális, hiszen túlnyomó többsége az

eszperantót nem anyanyelvként beszéli, hanem valahanyadik választott nyelvként (alaposabb elemzését lásd pl Fettes 1996), sokan azonban önazonosságuk részének tekintik. Az *eszperantó anyanyelvűek* aránya elenyésző, s nem alkot külön közösséget, természetes nyelvhasználatuk igazodik a nem anyanyelvűekéhez (vö Lindstedt 2006). Az eszperantó megjelenése mint anyanyelv hasonlít a pidzsin nyelvek kreolizációjához (Corsetti 1996, Lindstedt 2006). A nyelv *spontán fejlődése* a heterogén nyelvközösségre alapul.

A tanulmány további részében kísérletet teszek az eszperantó tipológiai meghatározására összehasonlítva az etnikus nyelvekkel.

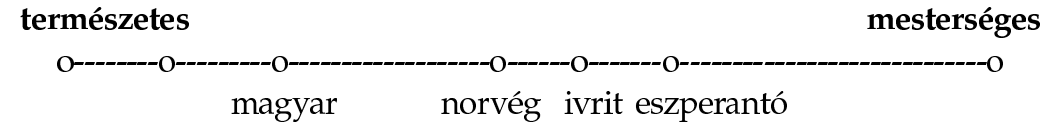
2. Természetes–mesterséges szembenállás?

Sokszor találkozhatunk a természetes–mesterséges dichotómiájával a nyelvészetben is, ami azt sugallja, hogy egy nyelv vagy természetes, vagy mesterséges, s ezek egymással élesen szemben állnak. Az etnikus nyelvek *természetességébe*, *spontán fejlődésébe* vetett hitt erősen meggyökerezett még a nyelvészek körében is.

Jóllehet a beszélőközösségnek nagy szerepe van a nyelv természetes fejlődésében, mégsem elhanyagolható a külső beavatkozás. Elég, ha beletekintünk egy-egy nyelv történetébe, hogy találjunk valamilyen írásra, helyesírásra, szókincsre vonatkozó reformot (pl. a koreai vagy a japán írásrendszer). A Kazinczy fémjelezte magyar nyelvújítás számtalan példával (mint *anyag, befolyás, elnök, ideg, népszerű*) tanúskodik arról, hogy bele lehet nyúlni a nyelv életébe, s ha erre szükség van, akkor az eredmény maradandó. Írással nem rendelkező nyelvek alfabetizációjával vagy a szaknyelvek területén nagy hiányokat mutató nyelvek szókincsbeli gazdagításával a *nyelvi tervezésként* ismert terület foglalkozik.

A nyelvi tervezés már a *nyelvtervezésbe* torkollott a norvég nyelv, illetve az újhéber (ivrit) nyelv kialakítása esetén. Eliezer Ben-Jehuda újrateremtette a hébert bizonyos logikai megfontolások alapján. A folyamat nagyon hasonló Ludoviko Zamenhof eljárásához, aki a neolatin és germán nyelvek szókincsét és az európai kultúrát figyelembe véve alkotott egy logikus és kivétel nélküli nyelvtannal rendelkező nyelvet (a párhuzamokról l. Piron 1984, Sasaki 1996, Bujdosó 2001).

A nyelveket célszerűbb a természetesség és mesterségesség kifeszítette skálán elhelyezni (Koutny 1993):

Teljesen természetes csak a civilizáció által nem érintett nyelv lehet. Igazán mesterséges pedig egy formális nyelv, amelyet nem beszélnek, s a rá vonatkozó szabályokat mereven kell alkalmazni. A nyelvek életébe történő beavatkozás most is folytatódik, csak kifinomultabb eszközökkel, úgy hogy nem is vesszük észre: a tömegtájékoztató eszközökön, a reklámokon keresztül. Az az elnevezés terjed el, amelyik gyakrabban jelenik meg. Előfordul, hogy az idegen eredetű szó kiszorítja a magyar megfelelőjét (citrancs > grépfrút, kopasz barack > nektarin). A politikai korrektség is befolyásolja a nyelvet (pl. cigány > roma, nyomorék > mozgássérült). De a szavak fennmaradása nagymértékben függ a nyelvközösségtől.

3. Lehet-e ideális hangrendszerű egy tervezett nyelv?

A világ nyelvei színes képet mutatnak a hangrendszerük szempontjából. Vannak-e olyan hangok, amelyek minden nyelvben megjelennek? Nehéz pontos választ adni, hiszen több mint 6000 nyelvet kellene megvizsgálni ebből a szempontból. Az UPSID adatbázisa csak 451-et tartalmaz. Ez alapján a *leggyakoribb 5 magánhangzó*, melyeknek a derivációs képessége is nagy (Marsico et al. 2004):

/a/ 86,9%,
/i/ 87,1%, /o/ 68,7%,
/u/ 81,8%, /e/ 64,5%.

Az eszperantó ezt az öt magánhangzót tartalmazza, így ezek kiejtése nem okoz gondot az emberek többségének.

A mássalhangzók derivációs képessége és gyakorisága nem ennyire jár együtt. A *leggyakoribb mássalhangzók* az előbbi forrás alapján:

/k/ 89,4%, /p/ 83,1%, /t/ 73,8%
/s/ 73,4%, /b/ 63,6%, /d/ 46,8%, /tʃ/ 41,7%.

Ez a 7 mássalhangzó megtalálható az eszperantóban, de még más 16 is, melyek közül egy páran problémát okozhatnak egyes nyelvek beszélőinek.

Érdemes összehasonlítani az eredményeket a Trubeckoj (1939) által egy ideális nemzetközi nyelv számára követelt hangokkal. Az előbb említett 5 magánhangzón kívül 9 mássalhangzót említ: *p, t, k, m, n, l, s, w, j* – ezek közül 4 (*p, t, k* és *s*) az előbbi gyakorisági listában is szerepel. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy a nemzetközi nyelvek tervezői nem vették figyelembe a fonetikai nemzetköziség szempontját. Bár az *m* és *n* egyidejű előfordulása félreértésre adhat okot. Aki most akar nyelvet tervezni, elolvashatja Morneau tanácsait.

Az eszperantó hangrendszere a javasolt 9 mássalhangzónál többet tartalmaz, mert a forrásnyelvei (elsősorban újlatin és germán) is többet tartalmaznak. Egyes mássalhangzók felhasználásával ugyan lehet vitatkozni (mint a ĥ /h/, c /ts/, ĉ /tʃ/, ĝ /dʒ/, melyeknek a gyakorisága sem olyan nagy), de a radikális mássalhangzóredukció felismerhetetlenné tette volna a szótöveket. A nyelvhasználat során a ĥ eltünése, illetve k-val történő helyettesítése figyelhető meg.

4. Az eszperantó a morfológia tipológia szerint

A morfológián alapuló hagyományos tipológia *izoláló, flektáló* és *agglutináló* nyelveket különböztet meg. Az indoeurópai nyelvekből származó szókincse ellenére az eszperantó nem azok flektáló, illetve izoláló tulajdonságait mutatja fel, hanem nagymértékban *agglutináló*. Wells (1978) kerekítve 1-es Greenberg-féle agglutinációs indexet állapít meg. Hiszen csak a ritkán előforduló *-ĉj* (*Petro* > *Peĉjo* 'Péter > Peti) és a *-nj* (*Anna* > *Anjo* 'Anna > Anni') becéző képzők rontják el a képet, minden más esetben a változatlan

tőhöz kapcsolódik a változatlan képző egy új funkcióval, végül pedig egy szófajt jelölő képző zárja le a szót, melyhez a többes szám jele, ill. a tárgyeset ragja járulhat:

amik-ec-o-n
barát-ság-FN-ot

A szóképzésben megjelenő agglutináció a nyelv egyik alapvető jellegzetessége. A produktív képzők könnyen és többedmagukkal is hozzákapcsolhatók a szótövekhez, amennyiben szemantikai korlátozás nincs, pl:

malagrablaĵo: mal'agrabl'aĵo 'kellemetlenség': kellem'etlen'ség

Az etnikus nyelvekben a szóképzés rendszerint korlátozott, sokszor lexikalizált elemekről van szó. Lássuk az *-il* 'szer' képző példáján:

skribilo 'írószer', *lernilo* 'tanszer', *muzikilo* 'hangszer', de az alábbiakban már más képző vagy összetett szó szolgál a hasonló tartalom létrehozására:

manĝilo 'evőeszköz', *veturilo* 'jármű', *komputilo* 'számítógép', *fosilo* 'ásó', *barilo* 'kerítés', illetve önálló szó van rá magyarul:

kombilo 'fésű', *tranĉilo* 'kés', *pafilo* 'puska', *skanilo* 'szkenner'.

Az eszperantóban teljes mértékben érvényesül a *szemantikai kompozicionalitás elve* (Koutny 2004 további példákkal szolgál), de erre visszatérek a szemantika pontban.

Az agglutináló jelleg a grammatikai kategóriák megvalósulásában is érvényesül. A melléknévi igenevek rendszere teljes: mind a cselekvő, mind a szenvedő szerkezetben létrehozható a múlt, jelen és jövő idejű melléknévi igenév:

Cselekvő	**múlt**	**jelen**	**jövő**
eszperantó	*leginta*	*leganta*	*legonta*
magyar	*(olvasott)*	*olvasó*	**–**
angol	**–**	*reading*	**–**
lengyel	*przeczytawszy*	*czytający*	**–**

Szenvedő	múlt	jelen	jövő
eszperantó	*legita*	*legata*	*legota*
magyar	*(el)olvasott*	*(olvasott)*	*olvasandó*
angol	*read*	–	*to be read*
lengyel	*przeczytana*	*czytana*	–

A három etnikus nyelv mindegyikében van hiány a paradigmában. Bizonyos szavak esetén a szenvedő alak használható a magyarban a cselekvő melléknévi igenév helyén: létezik *olvasott ember*, de nincs *írt* vagy *mesélt ember*, a *lát* esetében már csak a lexikalizált *sokat látott ember* létezik. Tulajdonképpen az *olvasott ember* jelentése is *sokat olvasott ember.* Az *olvasott könyvet* rendszerint most nem olvassuk, de a könyvtárban a *gyakran olvasott könyvek* a szabadpolcon vannak (általános jelentés).

A főnevek esetében teljes az agglutináció, azaz minden funkciónak külön morfémája van (l. az előbbi *amikecon*-t), az igék esetében már nincs külön morféma az igeség jelölésére, csak együtt az időt és a módot jelentő jelentő nyelvtani kategóriának:

mi leg-as mi leg-us leg-u!
olvas-ok olvas-nék olvas-s!

A mondatbeli viszonyok kifejezésére viszont előljárók szolgálnak, s a cselekvés száma, személye nem az igevégződésben, hanem a kötelező személyes névmásban jelenik meg. Ezek már analitikus vonások.

5. Az eszperantó a szintaktikai tipológia szerint

A szintaktikai jelleget több oldalról lehet megközelíteni. Az egyik lehetséges a szórend. Szokás a nyelveket a főbb mondatrészek sorrendje alapján osztályozni semleges mondatokat figyelembe véve, azaz SVO, SOV stb nyelveket megkülönböztetni.

Az eszperantó szórendje hagyományosan szabad, melyet lehetővé tesz a tárgyeset használata. Egy friss – korpuszon és három különböző csoport felmérésén alapuló vizsgálat (Jansen 2007) arra a már sejtett eredményre jutott, hogy a semleges mondatok alapszórendje SVO (az esetek kb. 90%-

ában, amennyiben O nem névmás), továbbá a tárgy megelőzi a részeshatározót.

A *főnévi csoportok szerkezete* is jellemzi a nyelveket. A magyar balra bővülő csoportokat hoz létre, a melléknév mindig megelőzi a főnevet, a franciában ez a másik irányba történik. Az eszperantóban ez sem kötött szigorúan, de rendszerint a semleges sorrend a melléknév + főnév, s az ellenkező a jelölt (ezt a fent említett kutatás is megerősíti):

la facila internacia lingvo
a könnyű nemzetközi nyelv

A *vonatkozói mellékmondatok* – akárcsak a magyarban – a főnevet jobbra egészítik ki, azaz komplexebb elemek inkább később jönnek a mondatban. A hasonló szerepet betöltő melléknévi igeneves szerkezetek balról és jobbról is kapcsolódhatnak a főnévhez (a magyarban csak balról):

la viro, kiu sidas sur la benko
a férfi, aki a padon ül

la sur la benko sidanta viro, vagy *la viro sidanta sur la benko*
a padon ülő férfi

A *topik-fókusz* szerkezet egyre nagyobb figyelmet kap a nyelvek csoportosításában. A magyarban a fókusznak szintaktikailag kötött helye van, az ige előtt, de a hangsúly is szerepet játszik, mint sok más nyelvben. Az eszperantóban a fókusz helye nincs kijelölve, sem szórenddel, sem partikulával, így a hangsúly játszik fontos szerepet, továbbá a semlegestől való eltérés. Így előfordul a fókusz ige elé hozatala is, mint a magyarban. Jansen (2007) mondatrészek szerint is vizsgálta a fókuszt, s azt tapasztalta, hogy gyakori az ige elé vitt fókuszos tárgy, az alanyt viszont kevésbé teszik az ige után kiemelés céljából.

Az eszperantó a *nominatív nyelvek* csoportjába tartozik, mint az indoeurópai nyelvek, melyeknek mondatszerkezetét részben követi (l. elöljárók használata). Szerdahelyi (1972) az eszperantót indoeurópai minimum nyelvi modellnek tekintette. Jansen (2007) kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy az eredeti tervezett volta ellenére az eszperantónak autonóm és

fejlődőképes szerkezete van, mely nem mond ellent a nyelvi univerzáléknak.

6. A tervezett szemantika természetes alapjai

A világ leképezése a szókincsre sajátságos képet mutat minden nyelvben. Az eszperantó nyelvi világképét a forrásnyelvekéi befolyásolják, de megszorításokkal, melyeket Zamenhof vezetett be a szavak jelentését korlátozva átvételkor. Ezt a nyelvhasználók bizonyos fokig módosították. A kezdeti elv „egy szó – egy jelentés" nem maradt meg a nyelvhasználat során.

Jellemző például az élő és a halott megfelelők különválasztása – akárcsak a franciában, németben, angolban vagy a lengyelben – a következő területeken:

arbo: (élő)fa	*ligno:* fa(anyag)
haŭto: (élő)bőr	*ledo:* bőr(anyag)

A családi viszonyokban a *frato* 'fivér' és *fratino* 'nővér' megkülönböztetés az elsődleges, s nem a kor szerinti, mint a magyarban.

Az alapvető színnevek megvannak: *nigra* 'fekete', *blanka* 'fehér', *ruĝa* 'piros', *verda* 'zöld', *blua* 'kék', *flava* 'sárga', *bruna* 'barna', *griza* 'szürke', purpura 'bíborvörös'. A *rozkolora* 'rózsaszín' és az *oranĝkolora* 'narancssárga' összetett szó akárcsak a magyarban. A zöld szimbolikája erősebb, hisz az eszperantistákra, a reményre utal (zöld csillag, mozgalom, zászló, *verdulo* 'zöld alak', azaz eszperantista).

A szavak közötti logikai viszony nyelvi kifejezését egy számértékkel lehet jellemezni, amely azt mutatja meg, hogy hány képzett szó (esetleg egy-egy jelentős továbbképzést is ide számítva) kapcsolódik egy szóhoz, ezt *szemantikai produktivitásnak* (SzP) hívom (Koutny 2004b). Az alábbiakban összehasolítom az eszperantó, az angol és a magyar szemantikai produktivitását. Az eszperantó van az első helyen, mivel itt a szóalkotás alapelve a szóképzés (a képzők minden esetben érvényes szót eredményeznek, amennyiben szemantikailag ez lehetséges), s ehhez hasonlítom az angol és magyar képzéseket (~ a szótővet jelenti)

melléknévi, főnévi és igei csoportosításban, a képzett szavak számát jelöli a végén található:

tero (earth, föld): ~a (earthly, földi), ekster~a (extraterrestrial, földönkívüli), sub~a (underground, subterranean, földalatti), sur~a (ground-, földi), super~a (aboveground, földfeletti), sen~a (landless, föld nélküli), trans~a (unearthly, földöntúli) 7 (2, 7)
~aĵo (bank, földhányás > ~aĵisto, navvy, földmunkás) 2 (0, 2)
al~iĝi (land, leszáll), de~iĝi (take off, felszáll), sur~iĝi (land, leszáll), al~igi (earth, földel), en~igi (bury, eltemet > en~igisto 'gravedigger', sírásó), el~igi (dig up, kiás), el~iĝi (come out of the earth, kibújik a földből) 8 (1, 1)

lerni (learn, tanul): ~a (learning, tanuló), ~ema (diligent, szorgalmas), ~iva (teachable, tanulékony), ~ebla (learnable, megtanulható) **-**inda (worth learning, érdemes megtanulni), -enda (is to be learnt, megtanulandó) 6 (2, 4)
~(ad)o (learning tanulás), ~anto (pupil, tanuló), ~antino (pupil, tanulólány), kun~anto (schoolmate, tanulótárs), mem~into (autodidact, self**-**taught, autodidakta), ~aĵo (self**-**taught, tanulnivaló), ~ejo (school, iskola), ~ilo (teaching tools, tanszer), 8 (1, 5)
el~ (learn, megtanul), ~igi (teach, tanít), ~egi (scram, wot, magol) 3 (1, 1)

rapida (quick, gyors): mal- (slow, lassú), -ega (speedy, sebes), -ema (flustered, kapkodó) 3 (0, 0)
~(ec)o (speed, gyorsaság), **-**umo (gear, sebesség), **-**ulo (**-**, gyors személy) 2 (0, 1)
-i (hurry, siet), **-**igi (accelerate, gyorsít), **-**iĝi (accelerate, gyorsul) 3 (0, 2)[1]

1 Megjegyzés: csak az alapvető képzett elemek szerepelnek, így egy új egység mint az *iskola* továbbképzett szavai már nem szerepelnek. A határozószók sem szerepelnek, amelyek eszperantóban mindössze a végződés e-re változtatásával érhetők el, mert ezek megduplázná a szavakat. A képzett igékből is mindig képezhető főnév és melléknév egyszerű végződéscserével az eszperantóban, így ezeket sem vettem fel külön.

Az előbbiekből látható, hogy az eszperantó szemantikai produktivitása a legnagyobb, s az angolé a legkisebb, a magyar a kettő között helyezkedik el, agglutinatív természetének megfelelően. Az eszperantó szókincsnek van egy magja (lényeges alapszavak), mely fontos szerepet tölt be, mivel a többi szó ezekből képezhető a szóképzési szabályok alapján. Előfordul, hogy a képzett szó mellett létezik egy alapszó is, pl. a *varo* 'áru' helyettesíti a képzett *vendaĵo* szót, de nem szünteti meg, annak szinonímájaként működhet, vagy a *hospitalo* és a képzett *malsanulejo* mint kórház). A képzett szavak jól mutatják a szemantikai kompozicionalitás elvének a működését.

A képzett szavak használata hozzájárul egy speciális *eszperantó nyelvi világkép* kialakulásához. A fogalmak közötti kapcsolat sokszor explicitté válik, pl.:

ellitiĝi: el'lit'iĝ'i „kiágyasodik" felkel, *lernejo:* lern'ej'o „tanulóhely" iskola

malamo: mal'amo „a szeretet ellentéte", gyűlölet, stb.

Az eszperantó nyelvi világképének további elemzését l. Koutny 2004a.

7. Természetes pragmatikai fejlődés

Egy nyelvközösség által használt nyelvnek mindig van pragmatikai oldala is. A névmások és bizonyos kifejezések deiktikus volta ugyanúgy működik eszperantóban, mint más nyelvekben. A köznyelv mellett van egyfajta tudományos szókincs, mely lehetővé teszi az adekvát szakmai eszmecserét, s az irodalmi stílus több neologizmussal él. Még a szlengnek a nyomai is fellelhetők, igazolván, hogy az erre való igény általános emberi igény a nyelvvel szemben (Kis 2006). Kialakultak speciális kultúrával töltött kifejezések (Melnikov 2001, Koutny 2004a), mint pl. *krokodili* 'eszperantó társaságban anyanyelvén beszél', *eterna komencanto* 'örök kezdő (a nyelvben)', *tro verda* 'túlságosan zöld, túlzottan védi az eszperantót'.

Az emberek közötti kommunikáció viszonylag egyszerű, mentes a bonyolult udvariassági formáktól, a tegezés és magázás különbsége sincs meg. A személynéven történő megszólítás gyakori, az amerikai és az Európában is terjedő szokást követve (további elemzések Koutny 1998). A

szociális státusznak nincs igazán befolyása a nyelvezetre, a szolidaritás jellemző a beszédközösségre.

8. Konklúzió

A Chomsky feltételezte *univerzális nyelvtan* abból indul ki, hogy minden nyelv mélyén ugyanaz a szabályrendszer működik, amely minden emberben megvan születésekor, s a nyelvi különbségek csak a felszínen léteznek. A Pinker bevezette *nyelvi ösztön* feltör minden nyelvhasználóban, egy tervezett nyelv sem kerülheti el, amennyiben van beszélőközössége. Zamenhof etnikus nyelvekből indult ki, így az általános nyelvi jellemzők tovább élnek benne (*vö* Lindstedt 2006), a tervezés csak egységes mederbe terelte a nyelvet. Az immár 120 éve nyelvként funkcionáló és fejlődő eszperantó felmutatja mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket az etnikus nyelvek. A mesterségesség, tervezettség elsősorban a keletkezésében játszik szerepet, de a tervezettség a természetes nyelvek történetének is velejárója.

Az eszperantó hangrendszere, bár nem ideális, elsősorban azokat a hangokat használja, melyek a világ nyelvei nagy többségében előfordulnak. Fejlődése során csak egy hang kezd eltűnni.

Az eszperantó képzői teljes mértékben produktívak, csak a szemantika szab határt alkalmazásuknak. Ami szemantikailag lehetséges, az morfológiailag megvalósul, érvényesül a kompozicionalitás elve. Agglutináló jellege a szóképzésben teljes, a nyelvtani kategóriák kifejezésében nem mindig él vele, illetve bizonyos kategóriákat egy morfémába von.

Szintaktikailag közelebb áll az SVO típusú nyelvekhez, bár nem volt kezdeti norma, ez a nyelvhasználat során alakult így. Elöljárókkal fejezi ki a szintaktikai viszonyokat. A főnévi csoport semleges esetben balra bővül, de a súlyosabb vonatkozói mellékmondat a főnévi fejet követi, így beleillik a megfigyelt szintaktikai univerzálékba.

A lexikai szemantikában az alapszókincsre a forrásnyelvek vannak hatással. A szemantikai kompozicionalitás viszont sajátos jelleget kölcsönöz a teljes szókincsnek, ugyanis az alapszókincs szemantikai produktivitása nagy, s a fogalmak közötti viszonyok explicitebbé válnak. Az eszperantóban is szinonímák alakultak ki szóképzés és átvétel útján, a szavak jelentése bővül, ahogy fogalmi rendszerünk bővül. Megjelenik bizonyos

szavak jelentésének metaforizálódása, szójátékok lehetségesek (pl. *sentema*: *sent-ema* 'érzékeny' vagy *sen-tema* 'téma nélküli'). Megvan a szlengre is az igény.

Az eszperantisták közötti kommunikácó közvetlenebb, a szolidaritás elve érvényesül hiszen nem élnek közös társadalomban, ahol a különbségeknek nagyobb lenne a szerepe.

Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy az eszperantó felmutatja, általánosítja és rendszerint kivétel nélkül megvalósítja a felszíni szerkezetben azokat a mélyben rejlő szabályokat, amelyek ott vannak a természetes nyelvek működése mögött. *Autonóm rendszer* minden szinten, megvannak a sajátságai, méltán összevethető az etnikus nyelvekkel. Dulichenkóval (1988) valljuk, hogy az eszperantó „*egyedülálló modell a nyelvészeti kutatás számára*", mert közvetlen közelről megfigyelhető benne a beszélőközösség aktív részvétele, a szinonímák és poliszémiák kialakulása, az univerzális nyelvi jelenségek megjelenése. Ha pedig a nyelv kezdeti stádiumát vizsgáljuk, akkor a nyelvvé válás folyamatát lehet tanulmányozni.

Bibliográfia

Blanke, Detlev 2006: *Interlinguistische Beiträge: Zum Wesen umd zum Funktion internationaler Plansprachen.* szerk. Sabine Fiedler. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH

Bujdosó Iván. 2001: Két sikeres nyelvi tervezés: az eszperantó és az ivrit fejlődésének párhuzamai. In: Gecső T. (szerk.) *Kontrasztív szemantika.* Budapest: Tinta Kiadó

Comrie, Bernard 1996: Natural and artificial international languages: A typologist's assessment. In: Journal of Universal Language 3.

Corsetti, Renato 1996: Esperanto kaj kreolaj ligvoj: komunaj kaj malkomunaj trajtoj en la kreoliĝo. In: S. Kosecky (szerk.): *Multkulturaj familioj de nuntempa Europo*. Bratislava: Esprima

DULICHENKO, Aleksandr D. 1988: Esperanto: A Unique Model for General Linguistics. In: *Language Problems and Language Planning* 12/2

FETTES, Marc 1996: The Esperanto community: A quasy-ethnic linguistic minority? In: Language Problems and Language Planning 20.

JANSEN, Wim 2007: *Woordvolgorde in het Esperanto. Norme, taalgebruik en universalia. La vortordo en Esperanto.* Utrecht: ACCL

KIS Tamás 2006: Nyelvi univerzálé-e a szleng? http://nevarchivum.klte.hu/szleng/tanulmanyok/szluniv_hun.htm

KOUTNY Ilona 1993: Latintól az eszperantóig. In: Állapot és változás. Budapest: ELTE

KOUTNY Ilona 1998: Interkultura komunkado. In: Wandel, A. (szerk.): *Internacia Kongresa Universitato*. Rotterdam: UEA http://www.staff.amu.edu.pl/~interl/artikoloj/INKO-03.htm

KOUTNY Ilona 2004a: Esperantlingva bildo de la mondo 'A világ eszperantó nyelvi képe'. Megjelenik In: Fettes, Mark (szerk.): Emlékkönyv H. Tonkin születésnapjára.

KOUTNY Ilona 2004b: A fogalomtól a nyelvi kifejezésig. In: *"…még onnét is eljutni túlra…"* Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Szerk. Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyár Helga. Budapest: TINTA Könyvkiadó, http://mek.oszk.hu/04800/04844/04844.pdf

LINDSTEDT, Jouko 2006: Native Esperanto as a test case for natural language. In: M. Suominen & al. (eds.): *A man of measure: Festschrift in honour of Fred Karlsson on his 60th birthday.* Turku: The Linguistic Association of Finland. (Special Supplement to *SKY Journal of Linguistics* Vol. 19.) http://www.ling.helsinki.fi/sky/julkaisut/SKY2006_1/1FK60.1.5.LINDSTEDT.pdf

MARSICO, Egidio – MADDIESON, Ian – COUPÉ, Christophe – PELLEGRINO, Francois 2004: Investigating the „hidden" structure of phonological systems.

http://www.ddl.ish-lyon.cnrs.fr/fulltext/Marsico/Marsico_to%20appear_BLS.pdf

MELNIKOV, Aleksander (2001): Elementoj de originala esperanto-kulturo kaj ilia lingva reflektiĝo. In: D. Blanke (szerk.): Esperanto kaj kulturo – sociaj kaj lingvaj aspektoj. Aktoj de la19a Esperantologia konferenco, Prago, 1996. Roterdamo: UEA

MORNEAU, Rick: *Essays on Language* Design
http://www.eskimo.com/~ram/essays.html

PIRON, Claude. 1984. *Kontribuaĵo al la studo pri la influo de la jida sur Esperanton.* In: Jewish Language Review/4
eszperantóul:
http://me.in-berlin.de/~maxnet/esperanto/piron/jida.htm,
franciául:
http://me.in-berlin.de/~maxnet/esperanto/piron/yiddish.htm

SAKAGUCHI, Alicja. 1998: *Interlinguistik: Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden.* „Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 36". Frankfurt/M., Berlin, Bern, NEW YORK, PARIS, WIEN: PETER LANG

SASAKI, Tsuguya 1996: La moderna hebrea, la moderna jida kaj Esperanto: tri neslavaj lingvoj, kiuj naskiĝis en la slavlinga tereno. [Modern Hebrew, Modern Yiddish and Esperanto: Three Non-Slavic Languages Which Were Born in the Slavic Terrain]. In: *Heroldo de Esperanto* 1918–21.

SZERDAHELYI István 1972: *Eszperantó. Bevezetés és nyelvgyakorlatok.* Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.

TRUBECKOJ (1939): Wie soll das Lautsystem einer künstlichen internationalen Hilfssprache beschaffen sein? In: Haupental, R. (szerk. 1976): *Plansprachen. Beiträge zur Interlinguistik.* Darmstadt: Wiss

WELLS, John 1978: *Lingvistikaj aspektoj de Esperanto*. Rotterdam: UEA-CED

Kovács-Balogh Zsuzsanna
Budapest

A magyar és a finn partikulák „története”

Történeti áttekintés a magyar és a finn partikulák értelmezéséről és szófajba sorolásáról

Írásommal áttekintést szeretnék adni a magyar és a finn partikula-kutatás történetének legfontosabb állomásairól és a partikula mint szófaji kategória megítélésének változásairól a kezdetektől egészen napjainkig. Az utolsó alpontban bemutatom a magyar és a finn szakirodalom legfrissebb állásfoglalását a partikulák szófajok közé sorolásával és alcsoportjainak megállapításával kapcsolatban. Írásomat egy áttekintő, összefoglaló táblázattal zárom, amelyben a két nyelv partikuláinak legáltalánosabb tulajdonságait gyűjtöttem egybe.

1. A partikulakutatás bölcsője, kezdeti szűkszavúság

Kärnä (2000) doktori értekezésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a partikulák eredete már az antik görög nyelvtudományban felfedezhető, és számos, partikulákat érintő kérdésre már akkor (és azóta folyamatosan) keresték a választ. A leggyakrabban felmerülő kérdések többnyire egy problematikát járnak körül: mire szolgál a mondatban a „morion” (görög kifejezés, jelentése: ‘részecske’; később lat. *pars*, amelyből az európai nyelvtanokban elterjedt *partikula*[1] kifejezés ered; a finnben *partikkeli*), van-e egyáltalán jelentése stb.

A partikulát mint nyelvi jelenséget tehát már nagyon hamar, az európai műveltség bölcsőjében felismerték, annak pontos definiálása és a

1 Az ókori grammatikák is igyekeztek meghatározni a *partikula* fogalmát. Annak szélsőségesen tág értelmezése (ti. minden ragozhatatlan szó) a későbbi európai nyelvtanokban is vissza-visszatér. Az antik grammatikák partikula-felfogásáról l. bővebben Kärnä 2000.

grammatikába való besorolása azonban ennél sokkal nehezebb feladatnak tűnt. Az eset problematikussága eredményezhette azt a nemzetközileg is jellemző helyzetet, hogy a partikulákat a nyelvtanokban és a nyelvvizsgálatokban hosszú ideig viszonylagos érdektelenség jellemezte. A partikulákhoz való általános hozzáállásra jellemző módon a nyelvnek ezek a „járulékos elemei" – például a finn anyanyelvi oktatás tankönyveiből is – sokáig kimaradtak. Úgy vélték, a jobbára beszélt nyelvhez kötődő „jelentés nélküli, felesleges töltelékszavaktól" (f. *tilkesanat, täytesanat,* ném. *Flickwörter,* ném. *Würzwörter*) az irodalmi nyelv oktatásában (különösen az írott nyelv kapcsán) nyugodtan el lehet tekinteni (Kärnä 1997: 21–22, Herlin–Seppänen 2003: 186, 190–191 és Hakulinen et al 2004: 769).

2. A hagyomány kötöttsége

A magyar és a finn nyelvtani hagyományokban az ún. „kis szavak" (m. „részetskék", f. *pikkusanat*), azaz a partikulák – hasonlóan európai (elsősorban német) társaikhoz – hosszú időn át a nyelvleírás perifériára szorult szócsoportjaként léteztek. A szakirodalom talán túlságosan is marginális kérdésnek tartotta a téma alaposabb vizsgálatát, így a szófaji felosztás fennmaradó, kevésbé egyértelmű elemeit *partikula* (illetve latin *particula* és svéd *partikel)* néven egyfajta „egyéb, maradék" kategóriába kezdte besorolni.

A régi magyar grammatikák közül Szenczinél (1610) már találkozhatunk a partikuláknak ezzel az ún. szélsőségesen tág értelmezésével, amely lehetővé teszi minden nem ragozható szó besorolását egy fogalom, a *particula* fogalma alá. Nyelvtanának (*Novae grammaticae Ungaricae* […] libri duo[2]) XXIX. fejezetében „A számmal nem rendelkező szavakról avagy a ragozhatatlan szócskákról" (*De vocibus sine numero, vel particulis indeclinabilibus*) cím alatt olvashatjuk az egyik legkorábbi magyar partikula-definíciót: *„[…] ezekből magától értetődően hiányzik a szám. Közönségesen járulékos szónak nevezik őket, mivel a számmal*

2 A latin cím magyar fordítása: 'Új magyar nyelvtan két könyvben'. Itt jegyzem meg, hogy az írásomban szereplő idegen nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm.

rendelkező szavakhoz járulnak, mint az elöljárók [névutók, határozóragok], amelyek a magyaroknál inkább a szó után állnak, továbbá a határozószavak, indulatszavak és kötőszavak" (Szenczi 1610: 145). A korabeli európai nyelvtanokra jellemző módon – a latin hagyományokat idézve – Szenczi a négy „maradék" szófajt (*adverbium*, *coniunctio*, *praepositio*, *interiectio*) még külön tárgyalja, de egyúttal már alkalmazza a szófajcsoport összefoglaló elnevezéseként a *particula* kifejezést is.

A *particula* hasonló, összefoglaló értelmű használatára a korai magyar grammatika-irodalomból Komáromi Csipkés Györgynél is találunk példát (*Hungaria Illustrata*, 1655),[3] aki Szenczihez hasonlóan alkalmazza a szófajok hármas felosztását. Ez a pusztán morfológiai alapokon nyugvó és a ragozhatóság-ragozhatatlanság kritériumát szem előtt tartó szófaji felosztás tehát fenntarthatónak tart a névszókon (lat. *nomen*) és az igéken (lat. *verbum*) kívül egy harmadik szóosztályt (lat. *particula*)[4] is, amely a „nehezen definiálható", semmilyen ragozási paradigmához nem tartozó szavakat fogja össze (lat. *particula indeclinabilis*) (Vladár 2004, vö. Földi János 1790-es grammatikájával (1912).

Hasonló hármas felosztás a finn nyelvtanokban elsősorban a 19. századtól volt jellemző, amikor a szófaji meghatározások a korábbi grammatikákhoz képest új irányt vettek. Az erősen latin mintákat követő korai finn nyelvtanokban (17–19. század első fele) ugyanis még nem volt általánosan ismert és elfogadott a partikula felettes kategóriaként való értelmezése, ehelyett a határozószókat, a prepozíciókat, a kötőszókat és az indulatszókat egymástól függetlenül kezelték. Talán csak *Martinius* (1689) nyelvtanában (*Hodegus Finnicus*) találkozhatunk egyfajta, a ragozhatatlan szavakat összefoglaló gyűjtőnévvel: *De partibus Orationes Indeclinabilibus*. A többi korabeli nyelvtanban az egyes partikulákra történő szűkszavú hivatkozásokat a határozószók alcsoportjai között találjuk meg (például *„adverbi respondi: no, hoi"* vagy *„adverbi vocandi: kuuletkos"* stb.). Ennek megfelelően *Reinhold von Becker* nyelvtanában, a *Finsk Grammatik*ban (1824)

3 A korai magyar grammatikákra jellemző szófaji felosztásokról és a partikulák helyéről l. részletesebben Vladár (2004).

4 A magyar és a finn grammatikákban ez a klasszikus hármas felosztás (névszók, igék és partikulák) Kärnä (2000: 182, 203) és Vladár (2004) szerint az antikvitás hagyományából ered.

is az akkor még simulószó (f. *liitepartikkelit*) értelemben használt partikulacsoport (*„kin, ka, kä, kaan, kään"*) helyét az *Adverbia suffixiva* kategórián belül a *particulae encliticae* név alatt fedezhetjük fel (i. h. 71, 159–161.)

A 19. század közepétől kezdve viszont a nyelvtanokban – és a hagyomány kötöttségének ereje által a nyelvleírásban sokáig – a partikula kifejezést gyűjtőkategóriaként alkalmazták nevet adva a határozószók, kötőszók, névutók, pre- és postpozíciók, valamint indulatszók – mai szemmel nagyon heterogén – csoportjának. Ezzel a nyelvtanírók nemcsak hogy megnevezték ezt a „maradék" kategóriát, de egy időre „hibernálták" is – a szófaji felosztás újragondolása után ugyanis nyugodtabban hozzáfoghattak a másik két, ennél sokkal érdekesebbnek tűnő szóosztály (ti. az igék és a névszók) vizsgálatához.

Az első finn nyelvtan, amelyben a *partikula* már a tág meghatározásnak megfelelően mint gyűjtőfogalom szerepel *Renvall* nyelvtana, a *Finsk språklära* (1840). Ebben találhatjuk a finn partikulákról megállapított tulajdonképpeni első definíciót, amely szerint azok olyan kicsi, formátlan, „csírájában" lévő szavak, amelyek ragozhatatlanok és céljuk a másik két szóosztály szavainak (tehát az igék és a névszók) időhöz, helyhez, módhoz vagy a mondat egyes szavaihoz való kapcsolása ill. viszonyítása (1840: 117–119). Renvall a partikula szóosztályának további tagolását is megadja: felosztható határozószókra, prepozíciókra, kötőszókra és indulatszókra. A tényleges partikulákat a finn nyelvben viszont nagyon kis számú szócsoportnak tartja, ugyanis kontrasztív és nyelvtipológiai megfigyelései alapján az európai nyelvek partikuláinak megfelelőit a finn felosztásban többnyire az igék és a névszók kategóriáiban találja meg (vö. Engel 1991).

A korábbi nyelvtanok szintéziséhez és ezzel együtt a „hagyományos felosztás" megszilárdításához járult hozzá *Setälä* első nyelvtana (*Suomen kielen lause-oppi*, 1880), amelyet azután évtizedekig mint klasszikust idéztek. Ennek a népszerűségnek az okát Helin és Seppänen (2003) abban látják, hogy Setälä elsőként alkalmazta a nemzetközileg is ismert terminus finn változatát, a *partikkeli*t (vs. a korábbi latin *particula, particulae* és svéd *Partikel, Partiklar* kifejezések), és jelentős előrelépést tett a finn tudományos nyelv alapjainak megteremtésében (vö. Herlin–Seppänen 2003).

3. Táguló világkép (1960–80-as évek)

A régi nyelvtanokból örökölt hagyományos partikulafelfogás szívósan tartotta magát egészen a 20. század végéig, még ha annak problematikusságát korábban már észrevételezték is (Herlin–Seppänen 2003: 185; vö. Keszler 1995). Az alaposabb és rendszeresebb kutatások, valamint érdembeli állásfoglalások sora mindkét nyelv vonatkozásában csak a század 60–80-as éveiben kezdődtek,[5] ami egyfajta áttörésnek tekinthető a partikulakutatás történetében. Egyre többen és többféle megközelítésből alkottak véleményt a nyelvnek ezekről az „apró elemeiről" és ezzel együtt újabb és újabb definíciók is születtek. Az első nyelvtanok ún. tág partikula-meghatározása mellett megfogalmazódott már egy végletesen szűk megközelítés is, ti. a partikulák csak a modális jelentésű, önállóan semmilyen kérdésre nem felelő szavak csoportja. A két véglet között a konszenzust elsősorban a kilencvenes évek kutatásai igyekeztek megteremteni (l. többek között Keszler 1995, 1998; Kugler 1998a; MGr. 2000; Péteri 1999a,b, 2001).

A partikulák problematikusnak tűnő kategóriája tehát sokáig nem volt a nyelvészeti kutatások kereszttüzében. A magyar nyelvészetben a téma iránti érdeklődést különösen H. Molnár Ilona értekezése (1968) keltette fel, amelyben a beszélő szubjektivitását hordozó nyelvi elemek között már vizsgál partikulákat is. Ezeket a szavakat egységesen a *módosítószók*[6] közé sorolja, amelyen belül több, főképp szintaktikai szempontból elkülöníthető csoportot állapít meg.

Ezzel egy időben a magyar nyelvtanok, így az „akadémiai nyelvtan"-ként emlegetett *A mai magyar nyelv rendszere* (Tompa szerk. 1961–62) és *A mai magyar nyelv* című grammatika (Rácz szerk. 1968) is a partikulákat a *határozószók* kategóriáján belül, a *módosítószók* között tárgyalja. Berrár (1982: 7–32) felosztásában elsőként alkalmazza következetesen a hármas szempontot (ti. a jelentést, az alaktani viselkedést

5 A modern európai nyelvészetben az orosz és a német szakirodalomban is az 1960-as évekre teszik a szélesebb körű partikula-kutatások megindulását (Helbig 1988, Péteri 2001).

6 A modern strukturalista nyelvészetben használt terminus szerint *mondathatározók*.

és a mondatbeli szerepet),[7] és sorolja az általunk partikulának tartott elemeket a *viszonyszók* közé: mivel nem önálló mondatrészek, nem ragozhatók és lexikailag tartalmatlan jelentésűek. A viszonyszók kategóriáján belül a partikulák – a többi szófajtól még nem elkülönítve – továbbra is a (mondatfajtát jelölő és módosító) *módosítószók* között szerepelnek, éppúgy, ahogyan ez a későbbi Rácz-féle (1985: 258–266) felosztásban is megfigyelhető. A két szófaji tagolás közötti különbség többek között abban érhető tetten, hogy a módosítószók Berrárnál a *viszonyszók*, Rácznál pedig a *segédszók* felettes kategórián belül helyezkednek el (vö. Fábricz 1985).

Fábricz (1985) a *partikula* terminus alkalmazásával[8] igyekezett kijelölni egy szócsoportot a módosítószók szóosztályán belül, amely a többi módosítószó-csoporttól különösen az absztraktság foka és ezzel összefüggésben funkcionális sokarcúság tekintetében különbözik. Ezen kívül említést tesz a partikulának még egy tulajdonságáról, amely éppen módosítószó-jellegéből következik: kialakulása egyéb szófajok elemeinek funkcionális-szemantikai módosulása révén a nyelvfejlődés késői szakaszán történt, így tehát „származékszó", új fejlemény (i. h. 79).[9]

Kiefer tanulmányában (1983) a morfológiai szempontok mellett már szemantikai és pragmatikai nézőpontok is hangsúlyossá válnak: a szemantika és a pragmatika elhatárolása kapcsán ugyanis megemlíti, hogy a *„[…] a megnyilatkozások gyakran tartalmaznak olyan nyelvi elemeket, amelyek már önmagában is meghatározzák a pragmatikai jelentést."* (Kiefer 1983: 208f.). Ilyen elemeknek tartja Kiefer többek között az ún. pragmatikai mutatókat, amelyeknek részletes elemzésére ugyan nem vállalkozik, de

7 Ez a hármas szempont ismert a német szakirodalomban is, l. többek között Helbig 1988.

8 Ezen a ponton fontosnak tartom megemlíteni, hogy Fábricz (i. h) csak a későbbi kategorizáció szerinti árnyaló partikulát tekintette partikulának, vagyis a legszűkebb partikulafogalmat alkalmazta.

9 A partikulák származásáról és keletkezéséről (különösen a grammatikalizáció folyamatáról) l. többek között Péteri 1999a, b, 2001; Fábricz 1985–86, 1987, 1989; finn vonatkozásban elsősorban Forsman-Svensson 1994, Hakulinen–Saari 1995 és Laitinen 2002.

legalább megemlít közülük néhányat – mai szemmel nagyrészt a *partikula* szófajába sorolható szavakat (például *hát, ugyan, ugye* stb.).

Ugyanebben az időben a finn nyelvészet és nyelvtanírás is arra törekszik, hogy rendet és rendszert teremtsen a szófajok felosztását és a partikulák meghatározását illetően. A 20. század nyelvtanai közül említésre méltó elsőként *Penttilä: Suomen kielioppi* (1957) című nyelvtana, amelynek partikulameghatározása – miszerint az „a mondanivalónak a hallgatóra appelláló árnyalatot ad" (i. h. 120) – később az interakciós nyelvvizsgálatokban köszön vissza. *Siro* mondattanában (*Suomen kielen lauseoppi*; 1964: 68) ezzel szemben csak nagyon érintőlegesen foglalkozik a partikulákkal, és a simulószókra is csak egy oldal erejéig találunk utalást.

A 19. századi nyelvtanok hagyományos felosztását idézi fel *Ikola* kézikönyve (*Nykysuomen käsikirja* 1976), amelyben a partikula kifejezés négy alcsoport (a határozószók, a pre- és postpozíciók, a kötőszók és az interjekciók) közös elnevezéseként szerepel. Mivel a simulószókat Ikola egyik altípusba sem tudja besorolni, és nem is tartja tényleges szavaknak, így a négy alcsoport tárgyalása után külön pontban említi meg őket (i. h. 67–85) (vö. Becker 1824).

A finn nyelvészetben a Kiefer megállapításaihoz hasonló szemléletbeli fordulatot *Hakulinen* és *Karlsson* mondattana, a *Nykysuomen lauseoppi* (1988) jelentette, amely vállalni merte a kritikát a 20. század eleji nyelvtanokban még élő, elsősorban morfológiai szempontokat figyelembe vevő tradicionális felfogással szemben. A mondattan új megközelítésmódjában nagy hangsúlyt kapnak már nyelvhasználati, illetve szemantikai-pragmatikai kérdések is, és elsőként kerül vizsgálat alá a partikula a szöveg részeként. A partikulák szövegtani, kapcsoló funkcióján kívül (például – *Miten se sitten tuli sisälle? – Ei**hän** se sisälle tullut**kaan*** (i. h. 327) – *És aztán hogy jött be? – De hiszen nem is jött be*; vö. Hakulinen 2001) már szóba kerülnek modális, emocinális és pragmatikai funkciók is.

Hakulinen (1976, 1989) és Karlsson (1982) sikeresen egyesítették álláspontjukat és empírikus vizsgálatuk tapasztalatait, amelynek eredménye egy merőben új partikula-szemlélet: *„a partikulákat nem ábrázolhatjuk kizárólag szintaktikai nézőpontból, hiszen ugyanennyire kötődnek a szemantikához és a pragmatikához is."* A partikulák ugyanis többnyire nem az igazságértékekkel meghatározható alapjelentéshez, hanem valamilyen járulékos, azaz konvencionális implikáció megteremtéséhez járulnak hozzá

(Hakulinen–Karlsson 1988: 327–328; vö. Hakulinen 2001: 50). Hakulinen (1976: 84) ennek szinonímájaként bevezeti a *pragmatikai preszuppozíció* fogalmát is, amelyen a partikulával kifejezett megnyilatkozásban rejlő előfeltételezéseket érti. Elméleti okfejtéseit elsősorban a *-hAn* árnyaló partikula esetére alkalmazza, és az információ ismertségére vonatkozó előfeltevést ill. az arra való hivatkozást ebben az összefüggésben vizsgálja. Hakulinen az alapjelentés (f. *perusmerkitys*) és a másodlagos (tkp. konvencionális, f. *sivumerkitys, konventionaalinen merkitys*) jelentés mellett feltételez egy harmadik jelentésréteget is, amelyet járulékos jelentésként (f. *lisämerkitys*) említ és összefüggésbe hoz a Grice-i társalgási implikatúrával (vö. Pléh–Síklaki–Terestyén szerk. 1997). A partikulák valódi értelmezése Hakulinen szerint e három jelentésréteg és a beszédhelyzetben rejlő szituatív elemek, a kontextus és kotextus együtthatásaként születik (i.h. 90). Hakulinen (1976, 1989) feltevése, miszerint a különböző mondattípusok és a partikulák jelentése között felfedezhető a kapcsolat, nemcsak későbbi írásait (többek között 2001),[10] de a finn partikulakutatást is meghatározta. Ennek a megközelítésnek a jegyében született ugyanis a finn szakirodalom legutóbbi áttekintése, az *Iso Suomen kielioppi* (a továbbiakban ISK 2004) partikulafejezete is.

4. Az önállósodás időszaka: 90-es évek

A magyar partikulák következetes elhatárolására először *Keszler* (1992: 131–139, l. még 1995: 297) tesz javaslatot, amikor azokat a módosítószóktól elválasztva, már önálló szófajként kezeli (vö. Berrár 1982). Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ebben az új típusú, első felosztásban a partikulák továbbra is a *segédszókon* (pontosabban az álszókon) belül foglalnak helyet (vö. Rácz 1985: 258–266) és elmarad a *partikulák* további alcsoportjainak megállapítása is (1992: 131–239).

Keszler későbbi tanulmányában (1995) a partikula pontosabb és precízebb definiálásához a határozószókkal és a módosítószókkal való

10 Ennek a gondolatnak a jegyében vizsgálja később Hakulinen a *-hAn* árnyaló partikula előfordulásait és azok illokúciós árnyalatait (ang. *illocutionary force*; vö. Austin 1980, Searle 1997) különböző mondattípusokban (2001: 46–47).

összevetés módszerét alkalmazza, és újabb felosztásához – elsősorban szintaktikai és szemantikai kritériumok alapján[11] – a következő definíciót adja: *„A partikulák csekély jelentéstartalommal rendelkeznek, egyesek szerint csak a szituációból adódik a jelentésük, pragmatikai-kommunikatív indikátorok, általában egy szóra vonatkoznak, mondatrész szerepét nem tölthetik be, elhagyhatók a mondatból anélkül, hogy a mondatban szerkezeti hiány keletkezne. Semmiféle kérdésre nem válaszolnak, hordozhatnak azonban emocionális tartalmat."* (i. h. 304)

Korábbi felosztását Keszler (1995) a partikula meghatározásán túl öt altípus megállapításával is bővíti, amelyeket a lexémaszerű viszonyszók[12] között „kérdéses szófajokként"[13] tüntet fel (vö. Berrár 1982: 7–32): árnyaló partikulák (*is, egyáltalán, ám*), becslő partikulák (*alig, talán, közel, majdnem*), fókuszpartikulák (*csupán, csakis, főképp, kizárólag*), tagadó partikulák (*nem, sem*), a mondatfajtát jelölő partikulák, illetve a mondatfajta kísérői (*bár, csak, bárcsak, -e, ugye, vajon*) (i. h. 299, 304–305). Legrészletesebben ezek közül talán az árnyaló partikulákat jellemzi, hangsúlyozva azok szemantikai-pragmatikai jellemzőit: nem hordoznak semmiféle propozicionális tartalmat (speciális jelentésük nincsen), kizárólag többletinformációt (árnyalatot, beszédszituációra való reagálást, pl. csodálkozást, felháborodást stb.) fejeznek ki, használatuknak pragmatikai (kontextuális) és bizonyos mondatfajtákra vonatkozó korlátaik vannak (vö. Keszler szerk. 2000: 276–277), leggyakrabban a beszélt nyelvben (főként a dialógusokban) szerepelnek (i. h. 304). Ezeknek a tulajdonságoknak az illusztrálására Keszler számos példamondatot sorakoztat fel, amelyekkel

11 Keszler (i. h.) itt elsősorban azokat az alapvető szempontokat veszi figyelembe, amelyek a Berrár- (1982) és a Rácz-féle (1985) felosztásból már ismerősek (tehát a jelentést, az alaktani viselkedést és a mondatbeli szerepet (ezen belül a mondatrészszerepet és a bővítési lehetőséget), viszont tovább is bővíti azokat egy egy negyedik szempont, a szövegtani funkció figyelembevételével.

12 Keszler (1995: 299) a viszonyszók általános tulajdonságai között említi, hogy önállóan mondatrészek nem lehetnek, nem bővíthetők, nem toldalékolhatók, jelentésük viszonyjelentés vagy modális vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés.

13 Keszler (1995) a partikulákon kívül más „kérdéses szófajokat" is megnevez, többek között például a módosítószókat, a felelőszókat vagy a funkcióigéket stb. (l. i. h. 208–209).

egyúttal egy listát is megad a gyakrabban használt árnyaló partikulai elemekből: *akár, alkalmasint, aztán, ám, bezzeg, csak, csakhogy, de, de hiszen, egyáltalán, elvégre, inkább, is, hiszen, legalább, legfeljebb, már, tulajdonképpen, ugyan*. Külön figyelmet szentel továbbá azoknak az eseteknek, amelyekben több partikula kombinációja figyelhető meg, pl. Most *már aztán* gyere el! *De hiszen* ez meleg (l. Keszler 1998: 304–305).

Kugler 1998-as tanulmányával tulajdonképpen megalapozta a mai magyar szakirodalomban élő partikula-felfogást, ugyanis az itt megfogalmazott definíciók, szófaji felosztás, alcsoportok megállapítása szinte teljes egészében visszaköszönnek a legújabb magyar grammatika (a *Magyar Grammatika*, továbbiakban MGr. 2000) partikula-fejezetében is:[14] *„A partikula olyan viszonyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész […]. Morfológiai természetű szerkezetet azért nem hoz létre, mert nem grammatikai viszonyító elem, mondatrészi szerepre pedig nem létező vagy nagyon szűk denotatív jelentése miatt alkalmatlan. Funkciója az, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végez (pl. előfeltevést kapcsol hozzá/a mondathoz, meghatározza téma-réma szerkezetét stb.) […]., modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére[…].”* (Kugler 1998: 214, vö. MGr. 2000). A MGr.-nak ebben a tulajdonképpeni előtanulmányában már megtalálhatjuk a partikulák funkcionális szempontú felosztását, vagyis a partikulák lehetséges két alcsoportját: a *modális-pragmatikai* (azon belül a *modális alapérték jelölői* és az *árnyaló partikulák*) valamint a *propozicionális partikulák* (azon belül a *becslő*, a *fokozó* és a *rémakiemelő partikulák*) csoportját.

Kugler kutatásával szinte egy időben *Péteri* is vállalkozik doktori disszertációjában (1999) és későbbi tanulmányában (2001) az árnyaló partikulák elhatárolására, továbbá az árnyalópartikula-funkció keletkezésének, alkalmazásának és fordításbeli lehetőségeinek kétnyelvű (magyar és német) korpuszon végzett vizsgálatára.

A század 90-es éveiben a partikula-kutatás Finnországban is egyre nagyobb érdeklődésre tett szert, amely talán a kommunikációközpontú és a

14 Erről l. bővebben az utolsó előtti alpontban: 4. A partikulakutatás jelene (Magyar Grammatika, Iso suomen kielioppi)

pragmatikára összpontosító lingvisztikának volt köszönhető. A beszélt nyelvi kutatásokban és az egyre nagyobb számú diskurzus- és társalgáselemzésekben a partikulák személyközi interakcióban betöltött nem csekély szerepe egyre nyilvánvalóbbá vált. A megnövekedett érdeklődés sok új empirikus elemzés és elméleti újrafogalmazás mozgatórugója volt.

Figyelemre méltó áttekintés a finn partikulákról *Lauri Hakulinen* egyetemi előadásainak írásos változata (*Luennot suomen kielen partikkeleista*; 1999), amelyben a szerző nemcsak az egyes partikulák eredetét, de azok használati körét és különböző jelentéscsoportjait is bemutatja példákkal illusztrálva. A partikulák jellegét és használatának megítélését – a *-hAn* árnyaló partikulával összefüggésben – szemléletesen írja le: *„a -han/-hän simulószócska általánosabb a keleti nyelvjárásokban, […] ez a beszélő nyelvezetét fura módon fellazítja, a kényes pontokat elkerülővé, a hallgatóra való apellálással önállótlanná teszi. Okosan használva [a partikula] mégis megnöveli a kifejezés hajlékonyságát, mintha kitágítaná a megnyilatkozást egy sajátos, a korábban elhangzottakhoz kapcsoló nézőpontból"* (i. h. 46). (Vö. a partikulák nyelvjárási előfordulásait vizsgáló kutatásokkal, többek között Vilppula 1989, Jännes 1890, Laiho 1984, különösen 149–150.)

A társalgásanalízisek módszerével közelíti meg a partikulák mibenlétének vizsgálatát többbek között *Halonen* (1996: 192), aki elsősorban a partikulák társalgási interakcióban betöltött szerepét és a közös ismeretre appelláló, olykor argumentációs erővel is bíró funkcióját családi beszélgetések hangzó anyagának felhasználásával elemzi. *Sorjonen* (1996) szintén a személyközi interakciókra összpontosít kutatásában és a finn telefonbeszélgetésekben előforduló, visszajelzésként szolgáló és a társalgás menetét továbbsegítő ún. dialóguspartikulákat (elsősorban a *niin* és a *joo* partikulákat), azok funkcióját és jelentését vizsgálja. *A. Hakulinen* és *Saari* (1995) az egykor csupán temporális határozószókként, mára dirkurzuspartikulaként is funkcionáló finn *nyt* és a svéd *nu* szavakat, azok grammatikalizációs változásait, a változás lehetséges okait és a partikulák társalgási interakcióban betöltött szerepét stb. próbálják feltérképezni. Szintén kontrasztív szempontból (elsősorban a finn és a német nyelv összevetésével) közelít a partikulákhoz *Kärnä* (1997), aki az árnyalás jelenségét, annak lehetséges módjait és eszközeit igyekszik sorra venni (vö.

Kärnä doktori értekezésével (2000) a partikula szóosztály eredetével kapcsolatban).

Ezenkívül az egyetemi képzés keretein belül is érezhető egyfajta szemléletváltás, melynek hatására egyre többen merik szakdolgozatuk, illetve szemináriumi dolgozatuk témájául választani a partikulákat. Az egyik legnépszerűbb partikulacsoport a fókuszpartikulaként (illetve simulószóként) számon tartott *-kin* és *-kAAn* partikulák (Rinne 1999; Rahkola-Kauranen 2004, Trebs 2004 stb.), de a *-hAn* árnyaló partikulákról is születtek már figyelemre méltó dolgozatok (Leinonen 1986, Reuhkala 1992 stb.).

5. A partikulakutatás jelene (Magyar Grammatika, Iso suomen kielioppi)

Ebben az utolsó alfejezetben a magyar és a finn partikulakutatás történetének legutóbbi éveit és eredményeit szeretném felidézni két átfogó grammatika, a magyar szakirodalomból a *Magyar Grammatika* (MGr. 2000), a finnből pedig az *Iso suomen kielioppi* (ISK 2004) segítségével. Az összevetésben három lényeges kérdésre koncentrálok:

4.1. a partikulák helye a szófaji felosztás rendszerében,

4.2. a partikulák alcsoportjainak megállapítása,

4.3. a partikulák legfőbb tulajdonságai.

Ez utóbbi kérdést írásom végén egy összevető táblázattal szeretném szemléltetni.

5.1. A magyar partikulákra vonatkozó legújabb kutatások összefoglalását a *Magyar grammatika* (MGr. 2000) adja, amelyet azóta is egyetemi tankönyvként és a legutóbbi partikula-kutatások letéteményeseként tartanak számon. Ez a nyelvtan szófaji felosztásában visszahelyezi a partikulákat a *viszonyszók* közé (vö. Berrár 1982; Keszler 1992) és azokat a szófajtani fejezetben az *alapszófajok* (ige, főnév, melléknév, névmás, határozószó, igenév) és a *mondatszók* (indulatszó, interakciós mondatszó, módosítószó, hangutánzó mondatszó) mellett a segédigével és származékaival, a névutóval, az igekötővel, a kötőszóval, a névelővel, valamint a tagadószóval együtt, egy csoportban tárgyalja. A viszonyszók hármas tulajdonságán (önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők;

általában nem toldalékolhatók; jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés) kívül a szerzők a szócsoport további felosztását is lehetségesnek tartják: *morfológiai természetű szerkezetekben* előforduló (segédige, segédigenév, névutó, határozóvá tevő *(mint)*, névutómelléknév, igekötő) és *nem morfológiai természetű szerekezetekben megjelenő* szófajok (kötőszók, partikula, névelő, tagadószó). A partikulák meghatározásában a Kugler által már korábban megfogalmazott definícióra térnek vissza, ezt l. a korábbi fejezetben: *3. Az önállósodás időszaka: 90-es évek;* vö. Kugler 1998).

A legnagyobb előrelépést a finn partikulakutatás terén az elmúlt évek áttörő nyelvtaníró vállalkozása érte el, amelynek eredménye: az eddigi legterjedelmesebb és legrészletesebb összefoglalás a finn partikulákról (ISK 2004: 767–824). Az új finn leíró nyelvtan számos újítása[15] közül az egyik legmeghatározóbb a partikulák szófaji felosztását érinti, hiszen véglegesen szakítani mer a(z) – még a 20. század végén is felbukkanó (l. Ikola 1976, Leino 1997) és túlhaladott – évszázados grammatikai hagyományokkal. A „tág partikulakategória" helyett a partikula szűkebb értelmű, elsősorban szintaktikailag meghatározott fogalmát általánosítja (→1. táblázat) és a következőképpen adja meg a partikulák definícióját: *„a partikulák olyan ragozhatatlan szavak, amelyek nem kaphatnak bővítményeket"* (ISK 2004: 769). Már ebben a meghatározásban nyilvánvalóvá válnak a különbségek a két nyelv partikulafelfogása között, s ez természetesen a partikulák altípusainak megállapításában és a partikulák általános tulajdonságainak meghatározásában is jelentkezik.

15 A partikulákat érintő másik figyelemre méltó újítás a partikulák elnevezéseiben érhető tetten, de ezeket itt nem kívánom részletesen kifejteni (l. bővebben ISK 2004: 769–770).

1. táblázat: A finn nyelv szófaji rendszere

<table>
<tr><td colspan="4">FINN SZAVAK (szabad és kötött morfémák)</td></tr>
<tr><td>NÉVSZÓK
• főnév
melléknév
• számnév
• névmás</td><td>IGÉK</td><td colspan="2">RAGOZHATATLAN SZAVAK
(→ egykori „tág partikulakategória”)[16]</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>EGY RÉSZÉNEK VAN HIÁNYOS PARADIGMÁJA (lehetnek bővítményeik, alkothatnak szintagmát)
• határozószók, pre- és postpozíciók</td><td>MINDIG RAGOZHATATLANOK
Partikulák (→”szűk partikulafogalom”, l. ISK 2004)
kötőszók, indulatszók és a (dialógust kísérő) további lehetséges partikulák (l. 2. táblázat)</td></tr>
</table>

5.2. A partikulák csoportja nem zárt, diszkréten elkülönülő, homogén nyelvi kategória. Természetesen mindkét grammatika törekszik minél adekvátabb partikulatípusok és alcsoportok megállapítására. Kugler a partikulák csoportosítását három szempont (a funkció, a mondatfajtákban való előfordulás és a hatókör) figyelembe vételével végzi el, és a következő altípusokat határozza meg (vö. Kugler 1998) → 1. ábra.

1. ábra: A magyar partikulák funkcionális szempontú felosztása (Kugler 1998, MGr. 2000: 277)

partikulák

modális-pragmatikaiak	**viszonyítók**
– a modális alapérték jelölői	– becslő
– árnyaló partikulák	– fokozó
	– rémakiemelő partikulák

16 Hakulinen (ISK 2004: 769) véleménye szerint ez az átfogó és egységes elnevezés gyakorlatiasnak tekinthető abban az értelemben, hogy egybe tudja fogni a nagyon is heterogén szócsoport több szófajba is besorolható elemeit. Másrészt viszont az így kialakított szófaji felosztás nem nyújt megfelelő és minden szempontból adekvát helyet számos pragmatikai-kommunikatív funkcióval bíró szónak. Ezért is döntöttek az évszázados hagyomány megreformálása mellett.

Mivel a finn partikula fogalma az alapvető definíció folytán is tágabb értelmű, mint a magyar, ezért nyilvánvalóan az ISK-ban megadott csoportosítás a szavaknak egy bővebb körét és az altípusok nagyobb számát állapítja meg. A különbség elsősorban a kötőszók jelenlétében, valamint a mondatszók egyes altípusainak (pl. indulatszók, interakciós mondatszók, egyes módosítószók) partikulák közé sorolásában fedezhetők fel. A két felosztás között azonban hasonlóságokat, terminológia egyezéseket is találunk, mégha ha a finn nyelvtanírók olykor más módon (más kifejezéssel) ragadták is meg az egyes partikulacsoportok funkciójának és az altípusok csoportosíthatóságának lényegét. → 2. táblázat

2. táblázat: A finn nyelv partikulái alkategóriák szerint (ISK 2004: 770)[17]

INTERJEKCIÓK[18] (f. *interjektiot*) *ah, aah, aih, hihuu, huhhuh, hui, hyi, häh, höh, hm, mmm, oioi, pah, puh, pyh; hep, hiiop, seis, jess, kas (vain), oho, vau, yäk, äh, äš, kääk, häh, tä* (alcsoport: FIGYELEMFELKELTŐ ELEMEK[19] *hei, hoi, haloo, pst; kato, kuule, muuten*)	DIALÓGUSPARTIKULÁK (f. *dialogipartikkelit*) *ahaa, aha, ahaa, ai, jaa, j(a)aha, vai niin; joo, juu, mm, niin, ni aivan, kyllä, just, juuri, okei, tä, hä(h)*

17 Bár ez a lista majdhogynem teljes, mégsem tekinthető végesnek, hiszen napjainkban is folyamatosan kiegészül újabb és újabb elemekkel, többnyire szófajváltással. A felsorolás továbbá olyan partikulacsoportokat is tartalmaz, amelyekről empírikus kutatások hiányában még csak említés szintjén beszélhetünk.

18 Ahogy erre a régi magyar nyelvtanok kapcsán már történt utalás, az *interjekció* (lat. *interjectio*) elnevezést a magyarban is alkalmazták az indulatszók megfelelőjeként (hasonlóan a szó tükörfordításaihoz: *közbevető, közbevetés*). Az új terminus (*mondatszó*) Kelemen József monográfiája által honosodott meg a szakirodalomban (MGr. 2000: 292).

19 Ez a csoport leginkább az interakciós mondatszókkal áll rokonságban (vö. MGr. 2000: 294–304).

ILLOKUTÍV VAGY MONDATFAJTA-JELÖLŐ PARTIKULÁK (f. *lausumapartikkelit*) *ai, kai, -kO, jooko; mite(n)s, tokko, vai, entä; ja, et, eli, sen kun, ni, vie(lä); no, vaikka(pa); kato, mutta, muten, jos(pa), kun(pa)*	KÖTŐSZÓK (f. *konjunktiot*) ja, et(tä), jotta, eli, mutta, tai, vai, sillä, koska, kun, jos, vaikka „A HEZITÁCIÓ IDEJÉT KITÖLTŐ KIFEJEZÉSEK" (f. *suunnitteluilmaukset*) *eiku, niinkun, siis, tai; jotenkin, t(u)ota, t(u)ota, noin, nii(n)ku(in), silleen, tavallaan*
MODÁLIS PARTIKULÁK (f. *modaalipartikkelit*) [20] *tietysti, tietenkin, varmaan(kin), kai, ehkä, kaiketi, kenties, lie(nee), kyllä, toki, totta-kai, tuskin, ei; muka(mas), kuulemma, tiemmä, näemmä, näet*	ÁRNYALÓ PARTIKULÁK (f. *sävypartikkelit*) *aina, ny(t), sit(ten), vast(a), viel(ä), -han /hän, -pa(s)/pä(s), -sihan, kyl(lä), oikeen, oikeestaan, sitä, tosiaan, vaan, vähä, melkeen*
FÓKUSZPARTIKULÁK (f. *fokuspartikkelit*) *myös, -kin/-kAAN; jopa, peräti, vieläpä, asti, ainoastaan, pelkästään, vain, etenkin, varsinkin, vallankin, juuri, just; itse, ainakin, edes, saati, hädin tuskin; tasan, tarkalleen, täsmälleen, jo, vielä, enää*	FOKOZÓ PARTIKULÁK (f. *intensiteettipartikkelit*) *aivan, ihan, oikein, niin, (noin, näin), hyvin, kovin, perin, sangen, varsin, ylen, kyllin, tasan, tosi, täys(in), (ei) järin ~ kovin ~ erityisen* (alcsoport: BECSLŐ PARTIKULÁK (f. *likimäärin ilmaisimia)* *aika, melko, noin, joku, jotain, siinä*)

A fenti finn partikula-felosztás[21] eltér a magyartól elsősorban a *dialógus-*, a *fókusz-* és az *illokutív partikulák* jelenlétében, hiszen ilyen elnevezések sem Keszler (1995) sem Kugler (1998, MGr. 2000) felosztásában nem szere-

20 A *modális* és *fokozó partikulák* elnevezések erősen emlékeztetnek Ahlman 1933-as klasszikus felosztására, amelyben megkülönböztet *modális* és *fokozó határozószókat* is (Hakulinen–Karlsson 1988, ISK 2004). Ez a partikulacsoport átmenetet jelent a határozószók felé.

21 Az ISK-ban a funkcionális felosztás mellett a partikulák mondatban elfoglalt helye alapján is találunk csoportosítás, de ennek részletezésétől ebben az összehasonlításában eltekintek (l. bővebben ISK 2004: 771–773).

pelnek. *Dialóguspartikula* alatt a finn nyelvtan olyan partikulát ért, amely fő funkcióját interaktív környezetben (tehát elsősorban dialógusokban) társalgásszervező elemként tölti be (pl. *aha, joo, niin…* 'aha, igen, ja…' mint fatikus funkciójú társalgást fenntartó elemek) (ezek a MGr.-ban (2000: 296–297) tkp. az interakciós mondatszók). A *fókuszpartikula* kifejezés csak a nevében hangzik idegenül a MGr. felosztásához képest, hiszen funkcióját tekintve tulajdonképpen azonosíthatjuk a Kugler-féle *rémakiemelő partikulák* alkategóriájával (vö. a német *Rangierpartikeln* vagy *Gradpartikeln* elnevezésekkel). Az *illokutív* vagy *mondatfajta-jelölő partikulák* a beszélt nyelvnek olyan nyilatkozatkapcsoló elemei, amelyek a korábban elhangzott társalgáshoz az új nyilatkozatot többféle módon köthetik (kérdő: pl. *-kO-* kérdőpartikula, magyarázó: pl. *näet* 'ugyanis, tudniillik', affektív: *kunpa* 'bárcsak, hej, ha…!', additív: *ja* 'és', kontrasztív: *vaikka* 'bár', egyéb: *no* 'na' stb.; l. ISK 2004: 776–784; vö. Péteri 1999a,b).[22]

5.3. A harmadik kérdés tisztázására, vagyis a magyar és a finn partikulákról megállapított legfontosabb tulajdonságok bemutatására álljon itt a következő táblázat, amely összesen 22 kérdés segítségével veszi sorra a két nyelv partikuláinak legtipikusabb jellemzőit → 3. táblázat.

22 Erre a szófajtani különbségtételre a finn nyelvben azért volt szükség, mert az illokutív vagy. mondatfajta-jelölő partikulák a finn nyelvben kizárólag nyilatkozatokat egybekapcsolására képesek, szemben a szavak és szintagmák összekötését végző *konjunktio*-val (tkp. 'kötőszó') (l. bővebben ISK 2004: 776–781).

3. táblázat: A magyar és a finn partikulák[23] (MGr. 2000: 275–281, ISK 2004: 767–824, vö. Balogh 2005)

	Magyar partikulák	**Finn partikulák**
Toldalékolhatók-e?	–	
Morfológiailag tagolhatók-e?	– (biz. esetekben elképzelhető, bár ezek a szerkezetek általában már nem aktívak, l. a m. *különösen, éppenséggel* és a f. *tietenkin, ainakin, tavallaan*)	
Redukálódhatnak-e?	+ pl. m. *hisz(en), biz(ony), vaj(on)*; f. *sit(ten)* (ez különösen a beszélt nyelv sajátja	
Más szavakkal alkothatnak-e morfológiai v. szintaktikai természetű kapcsolatot	– m. kiv. -e; f. kiv. a simulószók („toldalékpartikulák", pl. *pojatkin*) és a fókuszpartikulák (*erittäin nopeasti*)	
Bővíthetők-e?	–	
Tagadhatók-e?	– + (csoportonként változhat, pl. *nem elég érdekes*; l. bővebben MGr. 2000: 276)	– pl. **ei täällähän*
Lehet-e rájuk kérdezni?	– pl. m. **Hiszen?, *Mennyire irtó?*; f. **Aiko? *Edeskö?*	

23 Ez a táblázat (a 3. táblázat) egy általános összevetés kíván lenni a két nyelv partikuláit illetően. Mivel a partikula kategóriája nagyon változatos, ezért ennek a táblázatnak a készítésénél olykor általánosításokra kényszerültem. Lehetőségeimhez mérten mégis igyekeztem feltüntetni az esetleges kivételeket illetve rövid magyarázokat adni a nem egyértelmű esetekhez.

Felelhetnek-e (eldöntendő vagy kiegészítendő) kérdésre önmagukban? (↔módosítószók, határozószók)	– (pl. m. *Mennyire nagyszerű? *Egyenesen.*; f. *Kuinka hyvin osaat sitä? *Tosi.*)	
Fókuszálhatók-e? Állhatnak-e fókuszpartikulákkal?	+ – (**csak** *ő nem jött el* v. *csak* ***ő*** *nem jött el* mindkét hangsúllyal jó; fókusz-partikulák tudnak együtt állni: *kizárólag/főleg csak*	– (**vain joo, *ainakin ehkä*)
Lehetnek-e hangsúlyosak, kaphatnak-e nyomatékot?	– + Értelmi hangsúlyuk nem, csak érzelmi nyomatékuk lehet, némely partikula lehet hangsúlyos (pl. <u>Csak</u> *sikerült neki!*)	– + (Változó: különösen az interjekciók kaphatnak érzelmi nyomatékot. Hangsúlyos például az a rémakiemelő partikula, amely követi (és nem megelőzi) a kiemelt részt: „*Hän ei <u>myöskään</u> valitellut, että…*”
Előfordulhatnak-e a mondatban önálló mondatrészként?	–	
Helyettesíthetők-e névmással?(↔határozószók)	–	
Lehetnek-e mondat- vagy tag-mondatértékűek?	–	+ (pl. a dialógusparti-kulák:

(↔módosítószók)		– *Sinun olisi pitänyt lähteä jo kotiin.* – *Joo.* – Mutta pomosikinhan on jo lähtenyt. – *Jaa. No, sitten on aika lähteä.*)
Előfordulhatnak-e bármely mondatfajtában?	+ (A modális partikulák csak biz. mondatfajtákban, pl. *bárcsak*)	+ (A -kO kérdő partikula egyértelműen csak kérdő mondatokban fordul elő, hiszen az eldöntendő kérdésekben a kérdő modalitást önmaga teremti meg)
Előfordulhatnak-e simulószóként?	– Kivétel: *-e*	+ pl. *-kO, -hAn, -pA, -s, -kA, -kin, -kAAn*
Kötött-e a szórendi helyzetük?	+ – (Általában csoportfüggő; gyakran megelőzik, ritkábban követik (pl. *is*) azt a mondatrészt, amire vonatkoznak, de olykor hátra is vethető, pl. *Hápogjál egy kicsit, csak!*)	+ (Ált. megelőzik (*melko suuri*), azt a mondatrészt, amire vonatkoznak, de van 1-2 kivétel: pl. *myöskin*, a simulószók mindig a szó végére kerülnek (*sehän*).
Van-e tipikus keletkezési módjuk?	+ Legjelentősebb a szófajváltás (pl. m. *csupa*, f. *kyllä, aina*) de gyakori még a rövidülés is (pl. m. *bizony* > *biz*, f. lie(nee) *muka(mas), varmaan(kin)* (l. bővebben MGr. 2000: 275 és ISK 2004: 769–780)	
Társulhatnak-e más	+	

partikulákkal?	pl. m. *hát hiszen, éppen csak*; f. *muttahan, myöskin*
Kiemelhetők-e főmondattá?	–
Elhagyásuk esetén sérül-e a mondat szintaktikai szerkezete és alapvető információértéke?	– (Törlésükkel elsősorban a mondat szemantikai-pragmatikai üzenete módosul, hiszen fokozati különbségek, árnyalatok tűnnek el; de pl. *Csupa sár a cipőd.* (fokozóp.) **Sár a cipőd.; Bárcsak eljönnél!* (modális pl., óhajtó); *Eljönnél. (vö. MGr. 2000: 279 és ISK 2004: 814–815)
Hozzájárulnak-e a mondat propozicionális jelentéséhez?	+ – (a fokozó partikulák igen)
Van-e önálló jelentésük?	+ (Csak nagyon szűk denotatív, modális vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés)

6. A hosszú út

A *partikula* kifejezés már az antik nyelvleírásokban meghonosodott, de – ahogy láttuk a magyar és a finn grammatika-kutatás történetének áttekintésében – a fogalom és a szófaji besorolás az évszázadok (sőt évezredek) során sokat változott. A bemutatott hosszú út szemlélteti a partikula fogalmának problematikusságát és összetettségét. Az antikvitásból eredően az első grammatikák a partikulákon csupán ragozhatatlan szavakat értettek, és egy nagyon heterogén szócsoport gyüjtőfogalmaként tartották számon. A partikulákról kialakult kép az első megállapítások és a szélsőségesen tág partikula-meghatározások óta sokat változott. Az egyre sokoldalúbb kutatások eredményeképpen a partikulákról egyre részletesebb jellemzések születnek, s a helyük is egyre biztosabb a magyar és a finn nyelv szófaji rendszerében. Bár a partikula-kutatás terén – mind a magyar, mind pedig a finn nyelvészetben – még mostanában is érezhető egyfajta óvatosság, azért a régi nyelvtanok szűkszavú és általánosító meghatározásaihoz képest jelentős előrelépést tudhat magáénak ez a tudományág.

Szakirodalom

AUSTIN, John L.: *Tetten ért szavak.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

BALOGH Zsuzsanna: *Modális-pragmatikai partikulák a magyar és a finn nyelvben.* (A magyar *-e, vajon, hiszen* és *hát*, valamint a finn *-kO, -hAn* és *-s* partikulák összevető vizsgálata két szépirodalmi szöveg és fordításaik alapján). Szakdolgozat. Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 2005.

BERRÁR Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. A szófajok. *NytudDolg*. 33. sz. 1982. 7–32.

ENGEL, Ulrich: Partikeln im Kontrast. Probleme und Vorschläge. In: Bartha Magdolna– Brdar-Szabó Rita (szerk.): *Von der Schulgrammatik zur allgemeinen Sprachwissenschaft. Beiträge zur Gedenktagung für Professor János Juhász.* Budapest, 1991. 123–138.

FÁBRICZ Károly: Az *is* mint kötőszó és mint partikula. *MNy.* 81 [1985]: 79–82.

FÁBRICZ Károly: A denotatív és a pragmatikai jelentés összefüggéséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30. Szeged, 1985–1986. 107–114.

FORSMAN SVENSSON, Pirkko: 1600-luvun tekstien liitepartikkelit. *Virittäjä* 98 [1994]: 377–403.

GRICE, H. P.: Jelentés. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyén Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 188–197.

GRICE, H. P.: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyén Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 213–227.

GULYÁS Károly: *Földi János Magyar Grammatikája.* Régi magyar könyvtár sorozat 28. Akadémia, Budapest, 1912.

HAKULINEN, Auli: Partikkelit ja muut kietytymät vuoroissa. Johdanto. In: Hakulinen, Auli (toim.): *Suomalaisen keskustelun keinoja I.* Kieli 4. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki, 1989. 115–118.

HAKULINEN, Auli – SAARI, Mirja: *Temporaalisesta adverbista diskurssipartikkeliksi.* Vir. 1995: 481.

HAKULINEN, Auli (toim.): *Suomalaisen keskustelun keinoja II.* Kieli 10. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki, 1996. 173–205.

HAKULINEN, Auli: Liitepartikkelin *-han/-hän* syntaksia ja pragmatiikkaa. In: Laitinen, Lea–Nuolijärvi, Pirkko – Sorjonen, Marja-Leena – Vilkuna, Maria (toim.), *Lukemisto: Kirjoituksia kolmelta vuosikymmeneltä.* SKS, Helsinki, 2001 [1976]. 44–90.

HAKULINEN, Auli et al.: *Iso suomen kielioppi*. SKS, Helsinki, 2004.

HAKULINEN, Auli – KARLSSON, Fred: *Nykysuomen lauseoppia*. SKS, Helsinki, 1988 [1979].

HAKULINEN, Lauri: *Luennot suomen kielen partikkeleista.* Szerk. Lauranto, Yrjö – Lehtinen, Tapani. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki. 1999.

HALONEN, Mia: Yhteisyyden ja tunnistettavuuden osoittaminen perhekeskusteluissa. In: Halonen, Mia: *Partikkelilla vai ilman*. Előadás a helsinki Társalgáskutatási Konferencián (Keskustelututkimuksien päivät) 15.1.2004. Helsingin yliopisto, Helsinki, 2004.

HELBIG, Gerhard: *Lexikon deutscher Partikeln.* VEB Verlag, Leipzig, 1988.

HERLIN, Ilona – SEPPÄNEN, Eeva-Leena: Partikkeli fennistiikassa: näkökulma tradition muotoutumiseen. *Virittäjä* 107 [2003]: 185–206.

IKOLA, Osmo: *Nykysuomen käsikirja*. Weilin & Göös, Helsinki, 1974.

JÄNNES, Arvi: *Suomen partikkelimuodot.* Suomi II: 4.1981.

KARLSSON, Fred: *Suomen kielen peruskielioppi*. SKS, Helsinki, 1982.

KESZLER Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre – Szatmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 164–202.

KESZLER Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 283–305.

KESZLER Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 1992. 131–139.

KESZLER Borbála (szerk.): *A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűjtemény.* I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 197–421.

KESZLER Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293–308.

KESZLER Borbála: Probleme der Wortartklassifizierung in der ungarischen Gegenwartssprache. In: *Acta Linguistica Hungarica* 1998. 291–310.

KESZLER Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.

KIEFER Ferenc: A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre – Szatmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 203–230.

KIEFER Ferenc: A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88 [1986]: 3–37.

KIEFER Ferenc: Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38 [1988]: 107–125.

KIEFER Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1.* Budapest, 1990.

KUGLER Nóra: A partikula. *Nyr.* 122 [1998]: 214–219.

KUGLER Nóra: A partikula. In: Keszler, Borbála (szerk.), *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 2000a. 275–281.

KÄRNÄ, Aino: Abtönung im finnischen und im deutschen. In: Weydt Harald (Hrsg.), *Partikeln und Interaktion.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1983. 85–95.

KÄRNÄ, Aino: Sävytyksen ilmaiseminen kontrastiivisen kielentutkimuksen valossa. In: Korimo-Girod, N. (ed.): *Kontrastiivinen tarkastelu kääntäjän apuna.* Publications du Départment des Langues Romanes 12. Université de Helsinki, Helsinki, 1997. 19–30.

KÄRNÄ, Aino: *Die Kategorie 'Partikel' gestern und heute. Ein Über blick über griechische, lateinisch und deutsche Grammatiken.* Doktori értekezés. Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitos, Helsinki, 2000.

LAIHO, Antti: *Liitepartikkelit ja niiden käyttö suomen kielessä.* Szakdolgozat. Turun yliopiston suomen kielen laitos, Turku, 1984.

LAITINEN, Lea: *From logophoric pronoun to discourse particle. A case study of Finnish and Saami.* In: Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele (ed.): New Reflections on Grammaticalization. University of Helsinki, Helsinki, 2002.

LEINO, Pirkko: *Suomen kielioppi.* Otava, Helsinki. 1997.

LEINONEN, Maija: *Suomen kielen pragmaattiset liitepartikkelit 15–18-vuotiaitten nuorten puheessa ja kirjoitelmissa.* Szakdolgozat. Joensuun yliopiston suomen kielen laitos, Joensuu, 1986.

H. MOLNÁR Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

PENTTILÄ, Aarni: *Suomen kielioppi.*WSOY, Helsinki:1957.

PÉTERI Attila: *Abtönungspartikeln im deutsch-ungarischen Sparchvergleich.* Doktori értekezés. ELTE Német nyelvi tanszék, Budapest, 1999a.

PÉTERI Attila: Partikelgenese im Deutschen und im Ungarischen. Ein Beitrag zur konfrontativen Partikelforschung. In: Bernáth, Árpád– Dietz, Gunther (Hrsg.): *Jahrbuch der ungarischen germantistik 1999.* Budapest–Bonn, 1999b. 63–72.

PÉTERI Attila: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Nyr.* 125 [2001]: 94–102.

PLÉH Csaba – SÍKLAKI István – TERESTYÉN Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

RÁCZ Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Budapest, 1968.

RAHKOLA-KAURANEN, Lea: *Partikkelit saksassa ja suomessa* [Julkaisemation praktikumtyö]. Helsingin yliopisto suomen kielen laitos, Helsinki. 2004.

RENVALL: *Finsk språklära.* Åbo. 1840.

REUHKALA, Marjaana: *Liitepartikkeli* -han/-hän *suomalaisessa arkikeskustelussa*. Szakdolgozat. Tampereen yliopiston suomen kielen laitos, Tampere, 1992.

RINNE, Outi: *Suomen -kin/-kAAn: merkitystyyppejä ja kontrastointia saksaan* [Szakdolgozat]. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. 1999.

SEARLE, J. R.: Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyén Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 43–61.

SETÄLÄ, Emil Nestor: *Suomen kielen lause-oppi*. Oppikirjan koe. K.E. Holm, Helsinki. 1880.

SIRO, Paavo: *Suomen kielen lauseoppi*. Tietosanakirja Oy, Helsinki, 1964.

SORJONEN, Marja-Leena: *On response forms joo and niin in Finnish*. Publikálatlan doktori értekezés. Univerity of California, Los Angeles, 1996.

TOMPA József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

TREBS, Satu: *Suomen -kin/-kAAn-liitepartikkelit ja niiden kääntämisen problematiikka* [Julkaisematon praktikumtyö]. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki. 2004.

VILPPULA, Matti: Havaintoja hän ja he pronominien käytöstä suomen murteissa. *Virittäjä* 83 [1989].

VLADÁR Zsuzsa: *A particula terminus Szenczinél és a korai magyar grammatikákban*. In: Ladányi, Mária – Dér, Csilla – Hattyár, Helga (szerk).: „… még onnét is eljutni túlra…". Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta tankönyvkiadó, Bp. 2004.

Kovács Ottilia
Budapest

Määräisyyden kategoria suomen kielessä

Määräisyys on sekä suomalais-ugrilaisen kielitieteen että suomen ja unkarin kontrastiivisten vertailujen suhteellisen vähän tutkittu alue. Määräisyys ei ole yksiselitteisesti hahmotettava ja absoluuttinen kategoria. Se kuuluu perinteisesti semantiikan alaan, mutta sitä voidaan lähestyä monesta muustakin näkökulmasta (morfologia, syntaksi, pragmatiikka, tekstintutkimus). Näkökulmien moninaisuus johtuu osittain ilmaisukeinojen kirjavuudesta: kielet käyttävät määräisyyden osoittamiseksi erilaisia leksikaalisia ja morfologisia keinoja, sanajärjestystä, painotusta, kontekstia. Toisaalta maailman kielet eroavat toisistaan myös määräisyyden asteen osoittamisessa.

Vaikka suomessa määräisyydellä ei ole minkäänlaista primääristä ilmaisukeinoa, aiheella on suhteellisen laaja tutkimushistoria. Tutkijat ovat pyrkineet sekä kartoittamaan määräisyyden mahdollisia ilmaisukeinoja ja ilmenemismuotoja suomen kielessä että määrittelemään määräisyyden aseman suomen kieliopissa.

1. Suomen *spesies*-termin tausta

Suomalaisissa kieliopeissa määräisyyden ja epämääräisyyden kattoterminä käytetty *spesies* juontaa juurensa ruotsin kieliopista. Ruotsalainen kielentutkija Adolf Noreen käytti muotoa ja lajia tarkoittavaa sanaa *spesies* vuonna 1904 ilmestyneessä kieliopissaan (*Vårt språk*). Noreen erotti kolme spesieslajia, eli definiittisen, indefiniittisen ja generaalisen spesieksen. Näistä kahdella ensimmäisellä on taivutuksen lisäksi oma artikkeli-ilmaisin, kolmas on artikkeliton. Noreenilla spesies on nimenomaan kieliopillinen kategoria, ja sen lähtökohtana on ruotsin artikkelisysteemi, joka käsittää etu- ja jälkiattribuutit ja artikkelitaivutuksen. Noreen siis

käytti spesiestä ahtaammassa merkityksessä, kuin se ymmärrettiin ja sitä käytettiin myöhemmin suomen kieliopeissa.

Suomessa termi *spesies* otettiin käyttöön vuoden 1915 jälkeen, E. N. Setälän johtaman kielioppikomitean suosituksesta. „Pitäen silmällä, missä määrin oliot ovat määrättyjä ja määräämättömiä, voidaan oliot osoittaa a) tunnetuiksi tai ennen mainituiksi (määrätty merkitys), b) tuntemattomiksi tai ennen mainitsemattomiksi (määräämätön merkitys)" (Kielioppikomitean mietintö, 1915:38). Alussa termiä käytettiin etupäässä Suomen kouluissa opetettujen artikkelikielten määräisen ja epämääräisen substantiivimuodon erottamiseksi, mutta vähitellen spesies on kotiutunut myös suomen kielen kielioppeihin. Kuten Erik Ahlman on todennut, suomen kielellä „on taipumus" erottaa subjektin määräinen ja epämääräinen spesies (Ahlman 1928:134).

Suomessa termin merkitys ja käyttö on muuttunut Noreenin tarkoittamaan verrattuna, sillä suomessa spesieksellä on vain kaksi lajia kolmen sijasta (määräinen ja epämääräinen), jotka ovat merkitysoppositiossa, ja eronteko perustuu semanttisiin eikä muodollisiin kriteereihin. Spesies oli pitkään ristiriidaton käsite ja tutkijat keskittyivät definiittisyyden „ilmaisukeinojen" kartoittamiseen (Ahlman 1928, 1932; Nieminen 1938; L. Hakulinen 1946). Termin käyttökin vakiintui: sanaa *spesies* käytettiin jo alusta – Noreenin kieliopin ilmestymisestä – lähtien, spesieksen attribuutteina käytetyt sanat *määräinen* ja *epämääräinen* vakiintuivat hieman myöhemmin, syrjäyttäen käytöstä *määrätty*, *määräävä*, *määräämätön*. (*Määräisen* ja *epämääräisen* rinnalla myös vierasperäiset *definiittinen* ja *indefiniittinen* tulivat käyttöön, ja niitä käytettiin edellisten täysarvoisina synonyymeina.)

Spesies-määritelmän ja -kuvauksen muutos alkoi 1950-luvulla ns. eksistentiaalilausekeskustelun myötä. Keskusteluun osallistui ajan merkittävimpiä suomen kielen tutkijoita, mm. Ikola, Penttilä, Siro, E. Itkonen, T. Itkonen, Sadeniemi. Vuosikymmeniä jatkuneen vilkkaan väittelyn kohteena oli eksistentiaalilauseen subjektin muodonvaihtelu (nominatiivi- ja partitiivimuoto), sen syyt ja eri muotojen merkitykset. Subjektin muodonvaihtelua selvitettäessä myös spesieksellä oli keskeinen rooli, mutta määräisyyden ja epämääräisyyden rinnalla yhtä suurta huomiota saivat käsiteparit totaalisuus ja partiaalisuus, jaottomuus ja jaollisuus. Keskustelun keskeisiin kysymyksiin kuului, miten nämä

semanttiset käsitteet heijastuvat eksistentiaalilauseen subjektin muodossa ja miten nämä ominaisuudet liittyvät toisiinsa. Asian selvittelyä vaikeutti käsitteistä vallitseva laaja erimielisyys, joka näkyi siinäkin, että samantyyppiset, joskus jopa samat lauseet tulkittiin määräisyyden kannalta eri tavalla. Tämä johtui osittain lähtökohtien määrittelemättömyydestä, yleisesti hyväksytyn yhteisen kannan puutteesta. Keskustelussa myös spesieksen määrittely ja kuvaus sai uusia näkökulmia ja ulottuvuuksia. Ahlman piti eksistentiaalilauseen jaollisen subjektin muodonvaihtelua nimenomaan spesieksen osoittimena, subjektin totaalisuus osoittaa määräisyyttä, partiaalisuus epämääräisyyttä (Ahlman 1928). Määräisyyden muodollisista kriteereistä puhuttaessa korostettiinkin etupäässä totaalisuutta määräisyyden tuntomerkkinä (Ikola 1955:320, Sadeniemi 1955:16). Semanttis-pragmaattisiin seikkoihin perustuvan määräisyyden edellytyksinä mainittiin tunnettuus (E. Itkonen 1966:256), tarkoitteen olemassaolo (Penttilä 1956:362), puhujan ja kuulijan yhteinen tietotausta, eli se, että molemmat tietävät (tai puhuja olettaa kuulijankin tietävän), mistä tarkoitteesta on kysymys (Ikola 1954:221), mutta näistä tunnettuus oli yleisimmin hyväksytty ehto.

Erityisen hankaliksi tapauksiksi osoittautuivat jaolliset monikkomuotoiset subjektit ja objektit. Niiden mainittuus tai mainitsemattomuus (eli tunnettuus) ei antanut riittävää lähtökohtaa niiden määräisyyden yksiselitteiseen tulkitsemiseen, vaan määräisyystulkintaan vaikutti myös määräistä tai epämääräistä paljoutta ilmaisevien sijapäätteiden vaihtelu. Penttilä yritti ratkaista ongelman kehittämällä definiittisen ja indefiniittisen spesieskategorian rinnalle kolmannenkin, ns. puolidefiniittisen. Hänen määritelmänsä mukaan puolidefiniittinen on „sane, jonka tarkoitteena ei ole mikä hyvänsä joukko, kollektio yksilöitä, vaan määrätarkoitukseen sovelias, määrätehtävän mukainen, määräpaikkaan kuuluva tai muulla tavalla osittain definiittinen kollektio, jonkalaisia on kuitenkin monta, niin, että tarkoitteena on mikä hyvänsä niistä" (Penttilä 1955a:152). Puolidefiniittisinä hän piti siis sarjallisia, parillisia olioita tai muulla tavalla jotakin kiinteätä suhdetta ilmaisevia monikkomuotoisia ilmauksia (Penttilän esimerkit: *Koivussa on isot lehdet. Panen kengät jalkaan.)*. Puolidefiniittisyys ei kuitenkaan tarjonnut tyydyttävää selitystä kiisteltyihin ongelmatapauksiin, eikä teoria saanut myönteistä vastakaikua.

Sen sijaan Siron teoria kahdenlaisesta spesieksestä sai laajan hyväksynnän. Siro tiivisti ehdotuksensa näin: „Tulemme siis siihen, että spesies-sanalla tarkoitetaan kahta eri asiaa. Toisaalta subjekti voi laadultaan olla sellainen, että se tarkoittaa joko määräistä tai epämääräistä joukkoa, toisaalta sellainen, että se viittaa tunnettuun tai tuntemattomaan tarkoitteeseen. On sopimuksen asia, miten näitä nimitämme. Molempia tapauksia voidaan ehkä kutsua spesiekseksi, mutta silloin täytyy keksiä jokin määrite kummallekin. (…) Voitaisiinko ajatella, että määräisyyden definiittisyyttä nimittäisimme kvantitatiiviseksi spesiekseksi ja toista, nim. tuttuusominaisuutta esim. notiiviseksi spesiekseksi" (Siro 1957:189). Näin spesiesjärjestelmä muuttui nelijakoiseksi yhdistelmätapauksineen: 1) notiivisesti ja kvantitatiivisesti määräinen *(Pojat juoksevat pihalla. Jauhot ovat pöydällä.)*; 2) notiivisesti epämääräinen ja kvantitatiivisesti määräinen *(Koivussa on tänä vuonna isot lehdet. Koulussa on hyvät opetusvälineet.)*; 3) notiivisesti määräinen ja kvantitatiivisesti epämääräinen *(Vettä on kattilassa. Tämän sarjan osia on sitojalla.)*; 4) notiivisesti ja kvantitatiivisesti epämääräinen *(Pihalla juoksee poikia. Pöydällä on ruokaa.* Siron esimerkit*)*. Tämä jaottelu näytti kattavan kaikki jaottomat ja jaolliset yksikkö- ja monikkomuotoiset NP-tapaukset. Käsitys kahdenlaisesta spesieksestä vallitsi pitkään, esimerkiksi vuonna 1979 ilmestyneessä Nykysuomen lauseopissakin (Hakulinen – Karlsson 1979) spesiestä tarkastellaan Siron kvantitatiivisen ja notiivisen spesieksen perusteella.

Laaja hyväksyntä ei kuitenkaan tarkoittanut yksimielisyyttä. Kvantitatiivisen spesieksen oikeutusta korostaen Hirvonen (1980) painotti myös kontekstin merkitystä definiittisyyden tulkinnassa, kun taas Larjavaara (1988) piti kahden spesieskategorian, notiivisen ja kvantitatiivisen spesieksen ristiintaulukointia harhaanjohtavana, ja kvantitatiivista spesiestä hän piti erillään notiivisesta.

Myös kritiikkiä on esitetty. Terho Itkosen mielestä (1980) ei kannata erottaa kahta spesieskategoriaa, koska notiivinen ja kvantitatiivinen spesies osuvat aina yksiin. Määräisten ja epämääräisen monikollisten jaollisten tarkoitteiden sijasta hän ehdottaa, että puhuttaisiin määräisistä ja epämääräisistä paljouksista, ylijäämän kieltävästä ja ylijäämän sallivasta kvantifikaatiosta. Myös Vähämäki pitää kvantitatiivista spesiestä tarpeettomana, koska „kvantitatiivinen epämääräisyys, joka monikollisissa ilmauksissa on kyllä todellinen, on täysin ennustettavissa notiivisesta

epämääräisyydestä käsin. (…) jos emme tiedä, ketkä tai mitkä ovat jossain, emme myöskään tiedä, kuinka monta heitä tai niitä on" (Vähämäki 1980:32). Myös Chesterman (1991) ja Vilkuna (1992) ovat luopuneet termin käytöstä (ks. alempana).

1970-luvulta lähtien määräisyyden tarkastelun painopiste on muuttunut pragmaattisemmaksi ja kääntämiseen liittyvä kontrastiivinen näkökulma on korostunut yhä enemmän määräisyyttä käsittelevissä artikkeleissa ja useissa opinnäytteissä. Kielten vertailussa eniten huomiota ovat saaneet ruotsi, englanti ja saksa. Näissä tutkimuksissa kieliopillisen, pelkästään morfologisiin ja syntaktisiin tekijöihin fokusoivan lähestymistavan rinnalla on yhä enemmän korostunut myös semanttis-pragmaattinen näkökulma, ,,keksittyjen" esimerkkilauseiden sijasta on nojauduttu käännöksissä esiintyviin tekstilauseisiin. Hakanen onkin ehdottanut (1986), että puhuttaisiin kontekstispesieksestä, koska suomessa definiittisyys on pääteltävissä kontekstista ja on monien osatekijöiden summa.

Suomen määräisyyttä käsittelevää, sekä pragmaattista että teoreettista näkökulmaa soveltavaa laajaa tutkimusta on tähän mennessä kaksi, Chestermanin ja Vilkunan tutkimukset. Andrew Chestermanin teos *On definiteness* (1991) on määräisyyttä käsittelevä sekä kontrastiivista näkökulmaa soveltava tutkimus, jonka vertailukohteena on rakenteeltaan kaksi hyvin erilaista kieltä, englanti ja suomi. Chesterman esittelee hyvin perusteellisesti molempia kieliä definiittisyyden ilmaisemisen kannalta (englannin artikkelijärjestelmää, suomen erilaisia keinoja, jotka voivat toimia myös määräisyyden ilmaisimina) sekä englannin artikkelinkäyttöön että suomen spesiekseen liittyviä määräisyysteorioita. Chesterman katsoo, että määräisyys on monitahoinen ilmiö, jota binaariset käsiteparit (jaoton ja jaollinen, vanha ja uusi tieto, mainittu ja mainitsematon) eivät tyydyttävästi selitä, vaan määräisyystulkintaan vaikuttavat useat tekijät kielen eri alueilta. Chesterman on kehittänyt oman definiittisyysteorian, hierarkiamallin, jolla hän pyrkii kartoittamaan määräisyyttä tai epämääräisyyttä ,,esille tuovat" elementit ja pyrkii myös selittämään niiden käyttäytymistä ja mahdollista suhdetta toisiinsa. Hierarkian elementit rakentuvat toisilleen. Ne ovat sanajärjestys, erisnimet ja muut ,,itsestään selvät" määräiset ilmaukset, tietyt pronominit, kieliopilliset sijat, tekstin sisäinen ja ulkoinen konteksti; näistä konteksti on kaikkien muiden

yläpuolella. Toinen piirre voi kumota toisen, ja oikeaa tulkintaa etsittäessä vaihtoehdoista aina ylempänä oleva tekijä otetaan huomioon. Chestermanin mukaan tällainen tulkinta soveltuu hyvin suomeen, jossa määräisyys ei perustu ainoastaan yhteen tiettyyn tekijään, vaan on otettava huomioon useampi elementti. Chesterman luopuu spesies-termin käytöstä ja hylkää paljon keskustelua herättäneet parit 'notiivisesti määräinen – kvantitatiivisesti epämääräinen' ja 'notiivisesti epämääräinen – kvantitatiivisesti määräinen' loogisesti mahdottomina. Jaottoman ja jaollisen vastakohtaan sekä kvantitatiiviseen spesiekseen liittyvien ongelmien ratkaisuksi Chesterman ehdottaa Hawkinsin (1978) inklusiivisuusteorian soveltamista ja sanoo, että sekä jaottomat että jaolliset monikkomuotoiset NP:t ovat „paljouksia" ja molemmat voivat ilmaista sekä totaalisia että partiaalisia määriä.

Maria Vilkunan suomen kielen määräisyys- ja referenttisuhteita käsittelevän teoksen (1992) yksi tavoite on ottaa kantaa ns. määräisyyden ilmaisukeinoina pidettyihin piirteisiin ja ylipäätään suomen spesieskuvaukseen. Vilkuna tarkastelee kysymystä tekstuaalis-pragmaattisesta näkökulmasta ja soveltaa aiheeseen liittyviä yleisiä filosofisia ja kielitieteellisiä teorioita, esimerkiksi Hawkinsin paikannettavuusteoriaa. Määräisyyden perusmerkityksenä Vilkuna pitää sitä, että „ilmauksen (potentiaalinen) tarkoite on ainutkertaisesti paikannettavissa kuulijan senhetkisessä diskurssimallissa" (Vilkuna 1992:176). Paikannusohjeina voivat toimia mainittuus, tilanteen tunnistettavuus ja (assosiaation ym. kautta toteutuva) implikoitu tunnistettavuus. Vaikka tunnistettavuus on tärkeä tekijä määräisyyden kuvauksessa, se ei ole sama kuin definiittisyys, korostaa Vilkuna. Tunnistettavuus on tarkoitteen ominaisuus, definiittisyys taas on tarkoitteen kuvauksen, eli NP:n ominaisuus. Spesies-keskustelun kiistakysymykseen kantaa ottaen Vilkuna pitää kvantitatiivista spesiestä tarpeettomana terminä; vaikka kvantifikaatio ja definiittisyys ovat yhteydessä, kyse on kuitenkin siitä, onko tarkoite(paljous) „yksinkertaisesti paikannettavissa" (Vilkuna 1992:71).

2. Määräisyyden ilmaisukeinot suomessa

Suomessa määräisyys ei ole kieliopillinen kategoria, koska määräisyydellä ei ole omaa kieliopillistunutta ilmaisinta. Toisaalta suomessa on useita erilaisia mahdollisuuksia, joiden nojalla määräisyystulkinta syntyy. Nämä keinot ovat sekundaarisia, sillä jokaisella on oma, ensisijainen morfologinen, syntaktinen tai semanttinen tehtävä, mutta tietyissä yhteyksissä nämä keinot osoittavat yksin tai yhdessä jonkin tarkoitteen määräisyyttä tai epämääräisyyttä.

Suomessa määräisyyden ilmaisukeinojen kartoittaminen ja kerääminen alkoi heti *spesies*-termin käyttöönoton aikoihin, ja ne selvitettiin tutkimalla suomen kieltä sekä vertailemalla suomea vieraisiin kieliin (varhaisessa vaiheessa etupäässä ruotsiin ja saksaan, myöhemmin englantiin).

Määräisyyden ilmaisumahdollisuuksien varhaisimpia esittelyjä tavataan Virittäjän 1920–30-luvun numeroissa (Ahlman 1928, 1932; Nieminen 1938 jne.). Yksityiskohtaisin ja laajin esitys on Lauri Hakulisen (1946), joka on ollut monen myöhemmän tutkimuksen lähtökohtana. Hakulinen keskittyi etupäässä morfologisten keinojen esittämiseen, myöhemmin perinteistä kuvausta täsmennettiin ja lisättiin myös syntaksiin ja kontekstiin liittyviä näkökohtia. Spesieksen perinteisinä ilmaisukeinoina pidetyistä ilmiöistä toiset ovat ominaisia puheelle, toiset kirjoitetulle kielelle, mutta ne voivat esiintyä kummassakin yhteydessä.

Suomessa kaikki nämä keinot ovat sekundaarisia, eivätkä ne yleensä yksin riitä määräisyyssuhteiden kuvaamiseen, vaan yhdessä toisen keinon kanssa varmistavat määräisyystulkintaa.

2.1. Leksikaaliset elementit

Määräisyyden osoittaminen leksikaalisilla keinoilla tekee kyseisen ilmauksen yksiselitteisesti määräiseksi tai epämääräiseksi lausetyypistä tai ilmaisun laadusta riippumatta. Tarkenteiden käyttö on ominaista etenkin puhutulle kielelle. Määräisyyttä voidaan korostaa esimerkiksi proadjektiiveilla *(semmoinen, tällainen)*, jolloin painotetaan tarkoitteen lajia, ominaisuutta, demonstratiivipronomineilla *(tämä, tuo, se)*, joista *se* on erittäin yleinen puhekielessä.

Se-pronominin laaja käyttö on käynnistänyt keskustelun siitä, onko *se* kehittymässä artikkeliksi suomessa. Artikkelimaisuuden puolesta puhujien mukaan (Laury 1996) puhekielessä *se* on jo artikkeli. Viime vuosisadan aikana *se*-pronominin käyttö on yleistynyt merkittävästi ja nuorten puheessa sen käyttötaajuus on saavuttanut artikkelikielten artikkeliluokan. Pronominin käyttö on laajempaa kuin tavallisen demonstratiivipronominin ja sillä on kehittynyt artikkelille ominainen tehtävä. Taaksepäin viittaamisen kautta tunnistettavien referenttien NP:iden lisäksi *se* voi liittyä muihinkin NP:ihin, esimerkiksi assosiaation tai yhteisen tiedon kautta tuttujen referenttien NP:ihin, ja se voi esiintyä myös geneerisissä yhteyksissä. Vastakkaisen mielipiteen edustajien mukaan (Sundbäck 1995, Larjavaara 2001) *se*-pronominin yleistymisen taustalla voi olla vieraan kielen (etenkin englannin) vaikutus ja se voi olla myös muoti-ilmiö, eräänlainen uusi puhetyyli. Laajasta käytöstä huolimatta *se* ei täytä artikkelin kriteereitä. Se ei esiinny säännöllisesti, vaan käytön runsaus vaihtelee puhujittain. *Se*n käyttö on hyvin epäyhtenäistä, se ei ole pakollinen, ei liity automaattisesti nomini-ilmauksiin. Vastaväitteenä mainitaan myös, että *se*-pronominin rinnalla myös *tämä*-tarkenteen käyttö on laajaa ja nimenomaan sellaisissa tehtävissä, joissa myös *se* esiintyy. Artikkelin tehtäviin viitaten mainitaan myös, että „oikean" artikkelin ominaisuuksiin kuuluu sekä teksti- että tilanneviitteisyys, ja *se*-sanalla puhetilanteessa viittaavaa käyttöä ei ole (Larjavaara 2001:27). Sundbäck (1995) huomauttaa, että puheessa *se*-sanalla viitataan myös uusiin, mainitsemattomiin asioihin ja sanoo, että pronominille on kehittymässä eräänlainen täytesanafunktio, jonka tehtävä on puhujan ja kuulijan vuorovaikutuksen ylläpitäminen.

Epämääräisyyttä osoittavat tarkenteet voidaan jakaa kahteen ryhmään. Spesifistä indefiniittisyyttä ilmaisevilla tarkenteilla *(eräs, muuan, yksi, tietty)* puhuja osoittaa, ettei kuulijan tarvitse tietää, mistä on kyse, kun taas ei-spesifiset indefiniittiset pronominit *(joku, jokin)* ilmaisevat, ettei puhuja itsekään tiedä, mistä on kyse tai hän ei välitä siitä. (A. Hakulinen 2004:1353-1354.)

Tarkenteellisten ilmausten lisäksi suomessa luontaisesti määräisinä pidetään persoona- ja demonstratiivi-NP:itä, erisnimiä, ilmauksia, joissa on genetiivimäärite tai possessiivisuffiksi, yksilötarkoitteisia ja ainutkertaisuutta ilmaisevia sanoja, esimerkiksi perheenjäsenet, sosiaalisesti

keskeiset henkilöt ja instituutiot (A. Hakulinen 2004:1360). Luontaisesti epämääräisiksi katsotaan indefiniittikvanttorin (*joku, moni, kuka tahansa, muutama* jne.) sisältävät NP:t (A. Hakulinen 2004:1352).

2.2. Sanajärjestys

Kirjoitetussa kielessä tärkeä määräisyyssuhteiden ilmaisemisen keino on sanajärjestys, jota on pidetty suomessa notiivisen spesieksen ilmaisimena. Maailman kielissä vallitseva yleinen tendenssi pätee myös suomessa, eli temaattisen sanajärjestyksen kannalta teeman asemassa oleva lauseenjäsen on useimmiten määräinen ja reemana oleva lauseenjäsen on epämääräinen. Lauseenjäsenistä subjekti on yleensä määräinen ja se on lauseen alussa, mutta lauseen lopussa oleva subjekti on yleensä epämääräinen, kuten eksistentiaalilauseiden subjektit. Määräisyyden päätyypit näkyvät seuraavissa esimerkkilauseissa.

Määräinen ja epämääräinen subjekti:

Vieras on pihalla. Pihalla on vieras. (L. Hakulinen 1979:512.)

Määräinen ja epämääräinen objekti:

Minä tapasin tytön pihalla. Minä tapasin pihalla tytön. (Ahlman 1928:134.)

Predikaatin aseman huomioon ottaen predikaatin edellä oleva objekti on määräisempi kuin predikaatin jälkeinen:

Haukka kanan vei. Haukka vei kanan. (L. Hakulinen 1946:198.)

Suomen suhteellisen vapaa sanajärjestys tekee mahdolliseksi ilmaista subjekti- tai objekti-NP:n definiittisyys siirtämällä ne lauseen alkuun tai loppuun. Tämä keino toimii kuitenkin parhaiten vain intransitiivi- ja transitiivilauseissa, joissa on vähemmän sanajärjestysrajoituksia kuin muissa lausetyypeissä.

Vaikka yllä mainittuja sanajärjestyssääntöjä pidetään universaaleina, sääntöjen antama kuva on hyvin pelkistetty ja pätee etupäässä kontekstittomien neutraalilauseiden tapauksessa. Konteksti, painotus tai leksikaalisen elementin lisääminen voi tehdä pelkkien sanajärjestyssääntöjen perusteella määräisen konstituentin epämääräiseksi tai päinvastoin.

2.3. Sijapäätteet

Kvantitatiivisen spesieksen ilmaisukeinona pidetään perinteisesti tiettyjen sijapäätteiden, nominatiivin, akkusatiivin ja partitiivin vaihtoehtoista käyttöä. Subjektin tapauksessa nominatiivimuotoinen (lauseenalkuinen) subjekti tulkitaan yleensä määräiseksi, sen sijaan partitiivimuotoinen (lauseen loppupuolelle sijoitettu) subjekti tulkitaan useimmiten epämääräiseksi. Seuraavat lauseparit valaisevat ilmiön:

Vieraat tulivat vastaan. Vieraita tuli vastaan.

Kukat ovat maljakossa. Maljakossa on kukkia.

Ruoka on pöydällä. Pöydällä on ruokaa.

Hiekka valui veden mukana. Veden mukana valui hiekkaa. (L. Hakulinen 1979:511.)

Objektin tapauksessa määräisyyden ja epämääräisyyden oppositio heijastuu objektin akkusatiivi- ja partitiivimuodon vaihtelussa:

Luin kirjat. Luin kirjoja.

Katsokaa vain kuvat! Katsokaa kuvia!

Miehet saivat kalat verkolla. Miehet saivat verkolla kaloja.

Marjat jo syötiin. Syötiin marjoja.

Toin veden. Toin vettä.

Minulla on eväät. Minulla on eväitä.

Huomasimme kauneuden ympärillämme. Huomasimme ympärillämme kauneutta. (L. Hakulinen 1979:511.)

Molemmissa tapauksissa tämä määräisyyden ja epämääräisyyden välinen eronteko on mahdollista jaollisten (siis monikollisten, aine- ja abstrakti-) sanojen tapauksessa. Kvantitatiivisesti määräinen eli nominatiivimuotoinen subjekti tai akkusatiivimuotoinen objekti viittaavat jäännöksettömästi koko puheena olevaan joukkoon, jolloin nominatiivi ja akkusatiivimuoto ilmaisevat „kokonaista olioluokkaa" (L. Hakulinen 1979:512), määräistä paljoutta. Kvantitatiivisesti epämääräinen partitiivimuotoinen subjekti tai objekti viittaavat rajaamattomaan määrään, partitiivi ilmaisee partiaalisuutta, epämääräistä paljoutta.

Vastaavanlainen sijajakauma näkyy myös yksipersoonaisissa ilmauksissa ja partisiippirakenteissa, joissa genetiivimuoto on oppositiossa nominatiivin tai partitiivin kanssa:

Kirjeen piti tulla minulle. Minulle piti tulla kirje.

Näkötornin ei sopisi olla tässä. Tässä ei sopisi olla näkötorni. (L.Hakulinen 1946:201.)

Isännän pitää olla talossa. Talossa pitää olla isäntä. (Ahlman 1928:135.)

Arveletko rohkeuden olevan tarpeeksi? Arveletko rohkeutta olevan tarpeeksi?

Näin vieraiden tulevan. Näin vieraita tulevan. (L. Hakulinen 1946:201.)

Miehen sanotaan hukkuneen mereen. Mereen sanotaan hukkuneen mies. (Ahlman 1928:138.)

Sijanvaihtelu määräisyyden osoittamisen keinona ei käy rektioverbien yhteydessä eikä kieltolauseissa. Rektioverbien yhteydessä sijanvaihtelu ilmaisee aspektia, ei spesiestä, akkusatiivi on resultatiivisuuden ja partitiivi on irresultatiivisuuden osoitin. Kieltolauseissa partitiivi liittyy kieltoon eikä määräisyyteen, näin näissä lauseissa määräisyys on osoitettava muilla keinoilla tai se jää irrelevanttina ilmenemättä.

2.4. Predikaatin muoto

Määräisyyttä voi tietyissä tapauksissa osoittaa myös predikaatin yksikkö- ja monikkomuodon vaihtelulla lauseissa, joissa subjekti on kardinaalilukusana tai monikollinen sana. Tällaista subjektia pidetään määräisenä, jos predikaatti on monikossa, ja epämääräisenä, jos predikaatti on yksikössä:

Suomen neljä edustajaa menestyivät hyvin. Neljä Suomen edustajaa menestyi hyvin. (L Hakulinen 1979:512.)

Iltauutiset seuraavat hetken kuluttua. Nyt seuraa iltauutiset. (L. Hakulinen 1946:201.)

Viisi suurvaltaa ovat päättäneet. Viisi suurvaltaa on päättänyt.

Kaksoset ovat tuossa talossa. Tuossa talossa on kaksoset. (Ahlman 1928:134.)

A:n pari esimerkkiä riittääköot. Pari A:n esimerkkiä riittääöön. (L. Hakulinen 1979:512.)

2.5. Painotus

Tietyissä tapauksissa myös painotus voi antaa vihjeitä lauseen määräisyyssuhteiden selvittämiseen, ja sitä pidetään tutun ja uuden tiedon erottamisen yhtenä keinona. Painollinen konstituentti tuo keskusteluun uutta tietoa, tuttua tietoa edustava on painoton. Määräisyyden kannalta

tämä voidaan kuvata siten, että definiittinen lauseenjäsen on suhteellisen painoton ja indefiniittinen konstituentti saa suuremman painon:

Uusi pyrstötähti on LÖYTYNYT. *Uusi* PYRSTÖTÄHTI *on löytynyt.*

Torpan poika KOSI *talon tytärtä.* TORPAN POIKA *kosi* TALON TYTÄRTÄ. (L. Hakulinen 1946:196-197.)

Painotus ei kuitenkaan riitä yksin määräisyyden osoittimeksi, vaan se usein yhdessä sanajärjestyksen kanssa opastaa kuulijaa määräisyyden oikeaan tulkitsemiseen. Näin suhteellisen painollinen lauseenjäsen on yleensä kuitenkin lauseen lopussa, predikaatin jälkeen, ja se on epämääräinen myös sanajärjestyssääntöjen mukaan:

Hevonen on pihalla. Pihalla on HEVONEN.

Kevät tulee. Ensi vuonna näkyy AURINGONPIMENNYS. (L. Hakulinen 1946:196-197.)

2.6. Muita keinoja

Tietyissä yhteyksissä aikamuotokin voi vaikuttaa määräisyyden tulkitsemiseen. Menneen ajan aikamuodoista perfektiä pidetään epämääräisempänä kuin imperfektiä (Rautala 1978:31), mikä voi johtua siitä, että imperfekti on tarkkaa ajankohtaa ilmaisevana konkreettisempi kuin perfekti. Aikamuotoja ei kuitenkaan lueta määräisyyden ilmaisukeinoihin, vaan ne tarjoavat pikemminkin lisää mahdollisuuksia vahvistaa jonkin rakenteen määräistä tai epämääräistä tulkintaa, etenkin käännettäessä vieraasta artikkelikielestä suomeen tai toisinpäin.

Kirjoitetussa kielessä silloin tällöin esiintyvä keino määräisyyden korostamiseksi on ison alkukirjaimen käyttö appellatiivisissa nimissä, esimerkiksi *Eduskuntatalo, Tuomiokirkko, Rautatietori* (L. Hakulinen 1979:512).

2.7. Konteksti

Määräisyyden ilmaisukeinot ovat monenlaisia, mutta leksikaalisia elementtejä lukuun ottamatta mikään keino yksin ei riitä määräisyyssuhteiden yksiselitteiseen osoittamiseen. Näin mahdolliset eri keinot esiintyvätkin usein yhdessä (sanajärjestys ja painotus, sijanvaihtelu ja sanajärjestys). Keinoja sovellettaessa tavataan usein myös edellytyksiä ja

rajoituksia, jotka koskevat sanan laatua, lausetyyppiä tai johtuvat kyseisen ilmaisukeinon ensisijaisesta funktiosta, joka on aina etusijalla määräisyyssuhteiden ilmaisemiseen verrattuna. Näiden perusteella kannattaakin määräisyyden ilmaisemisen sijasta puhua mieluummin määräisyyden pääteltävyydestä (Vilkuna 1992), missä on tärkeä osuus monella osatekijällä.

Lauseet ovat useimmiten tekstilauseita, eli ne vain harvoin esiintyvät irrallisina, ilman mitään kontekstia. Puhe- tai tilannekonteksti auttaa luokittelemaan kuullun tiedon tutuksi tai uudeksi. Tunnistaminen tapahtuu tilanteen tai edeltävän tekstin nojalla. Kun muut keinot eivät auta, monesti määräisyys onkin pääteltävissä kontekstin avulla. Joskus konteksti on jopa ainoa keino määräisyyssuhteiden selvittämisessä ja sen perusteella sovellettu määräisyystulkinta voi voittaa muiden keinojen tarjoamat vihjeet. Esimerkiksi seuraavissa lauseissa subjektit *varkaat* ja *apinat* ovat uusia tarkoitteita kontekstissaan ja näin epämääräisiä sanajärjestysasemastaan ja nominatiivimuodostaan huolimatta.

Varkaat varastivat tavarani.

Näin unta, että apinat hyppivät pöydälläni. (Chesterman 1991:161.)

Useat tutkijat pitävätkin kontekstia määräisyyden selvittämisen tärkeimpänä osatekijänä suomessa (Hakanen 1986, Chesterman 1991, Vilkuna 1992).

Kirjallisuus

AHLMAN, Erik 1928: Spesieksen ilmaisemisesta suomessa. Vir 32: 134–136.

AHLMAN, Erik 1932: Spesieksen vaikutuksesta eräisiin suomen substantiivi-attribuutteihin. Vir 36: 44–46.

CHESTERMAN, Andrew 1991: On Definiteness. A study with special reference to English and Finnish. Cambridges Studies in Linguistics 56. Cambridge: Cambridge University Press.

HAKANEN, Aimo 1986: Määräisyyden ongelma kääntäjän näkökulmasta. In: Salmela – Toivanen (toim.): Kohti uutta kirkkoraamattua. Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja 43. Helsinki. 42–53.

HAKULINEN, Auli – Karlsson, Fred 1979: Nykysuomen lauseoppia. Helsinki: SKS.

HAKULINEN, Auli (päätoim.) 2004: Iso suomen kielioppi. Helsinki: SKS.

HAKULINEN, Lauri 1946: Suomen kielen rakenne ja kehitys II. Helsinki: Otava.

HAKULINEN, Lauri 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki: Otava.

HIRVONEN, Ilkka 1980: Spesieksen kategoriasta suomen kielen kuvauksessa. SJ 22: 71–86.

HAWKINS, John 1978: Definiteness and indefiniteness. A study in reference and grammaticality prediction. London: Croom Heim.

IKOLA, Osmo 1954: Suomen lauseopin ongelmia. Vir 58: 209–254.

IKOLA, Osmo 1955: Suomen lauseopin ongelmia. Vir 59: 319–322.

ITKONEN, Erkki 1966: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki:WSOY.

ITKONEN, Terho 1969: Määrätty ja määräinen. Vir 79: 101–102.

ITKONEN, Terho 1980: Spesies suomessa ja germaanisissa kielissä. Vir 84: 27–38.

Kielioppikomitean mietintö nro 6. 1915. Helsinki.

LARJAVAARA, Matti 1988: Suomen kvantitatiivinen spesies. Vir 92: 469–503.

LARJAVAARA, Matti 2001: Määräinen artikkeli – suomessa? Kielikello 4/2001. 25–27.

LAURY, Ritva 1996: Sen kategoriasta – onko suomessa jo artikkeli? Vir 100: 162–181.

NIEMINEN, Kaarlo 1938: Epämääräisen spesieksen ilmaisemisesta. Vir 42: 514–515.

PENTTILÄ, Aarni 1943: Eris- ja yleisnimistä. Vir 47: 30–39.

PENTTILÄ, Aarni 1955a: Myöntölauseen subjektin totaalisuudesta ja partiaalisuudesta. Vir 59: 148–161.

PENTTILÄ, Aarni 1955b: Puolidefiniittisestä spesieksestä. Vir 59: 393–396.

PENTTILÄ, Aarni 1956: Vieläkin subjektin totaalisuuden ja partiaalisuuden seikoista. Vir 60: 353–363.

RAUTALA, Helena 1978: Subjektin määräisyyden ja epämääräisyyden ilmaisukeinot englannissa ja suomessa. SJ 20: 29–51.

SADENIEMI, Matti 1955: Subjektin totaalisuudesta ja partiaalisuudesta. Vir 59: 10–18.

SIRO, Paavo 1957: Suomen kielen subjektista kielen rakenteen osana. Vir 61: 181–190.

SIRO, Paavo 1960: Suomen yksinäislauseen perustavia ongelmia. Ns. „eksistentiaalinen" lausetyyppi. SJ 2: 36–51.

SUNDBÄCK, Irene 1995: Suomen kielessäkö artikkeli? Kielikello 2/1995. 25–28.

VILKUNA, Maria 1992: Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinnassa. Suomi 163. Helsinki: SKS.

VÄHÄMÄKI, Börje K. 1980: Spesieksen asema suomen kielen kuvauksessa. Fennistica 2. Åbo: Åbo Akademi.

Kovács-Tóka Anita
Budapest

A népi építészet mint dinamikus rendszer modellezésének lehetőségei

1. Bevezetés

A bölcsészettudományok nagy hátránya a természettudományokkal szemben vitathatatlanul a kézzelfoghatóság, a mérhetőség, és ezáltal az összevethetőség hiánya. Az utóbbi évtizedekben számos kísérlet történt a kultúra különböző részterületein a természettudományoshoz közelítő leírási és elemzési módok alkalmazására. A különböző modellek használatának és kidolgozásának célja a kultúra különböző részterületei közti átjárhatóság, összevethetőség megteremtése. Ehhez azonban olyan kódrendszerre van szükség, amelynek elemei/kódjai könnyen megfeleltethetők egymásnak. Munkám célja a nyelvészet és a természettudományok által bevezetett modellek mintájára a kultúra más területein alkalmazható modellek felkutatása, esetleg létrehozása. Hiszen miért ne lehetne nyelvi vagy akár természettudományos modellek alapján a finnugor népek folklórja, néprajza vagy irodalma számára is alkalmazható kódrendszert és modelleket találni, alkotni? Jelen tanulmányban az udmurt népi építészet szemiotikai vizsgálatából hozott példák alapján kísérlem meg bemutatni, hogy mi mindent és főleg hogyan kommunikálhat a népi építészet, valamint azt, hogyan lehetne modellezni a népi építészetet mint dinamikus rendszert.

2. Kultúrakutatás és szemiotika

Egy ember vagy embercsoport bármely produktuma számos jelfunkcióval bírhat. Ezekkel a jelekkel foglalkozó tudomány a *szemiotika*.

A szemiotika szó (a görög *szémeiótiké* 'jelmegállapítás' szóból)[1]ered és magát a jeltudományt jelenti. Interdiszciplináris tudományról lévén szó, szerteágazó alkalmazási területeinek felsorolására jelen tanulmányban nem vállalkozom, ehelyett inkább a kultúrakutatásban – ezen belül is elsősorban az építészet vizsgálatában – betöltött szerepéről szólnék. A kultúra jeltudományi szempontból történő meghatározásához abból kell kiindulnunk, hogy a kultúra különféle jelrendszereket épít ki és használ fel. A kultúra szemiotikájának tág értelmezése annyit tesz, hogy mindazokat a jelrendszereket felsoroljuk és elemezzük, amelyek egy vagy több kultúrában megtalálhatók. Szűkebb értelmezése pedig csak a kultúra egészére vonatkozó szemiotikai kutatásokra terjed ki.[2] A kultúra fogalma nem a megfigyelhető jelenségeket takarja, hanem a mögöttük rejlő jelentéseket. A jelenségek csupán reprezentációs funkciójuk következtében válnak fontossá, hiszen az emberi megnyilvánulások csak azon kulturális formák jelenlétében létezhetnek, amelyeken keresztül kifejlődnek.[3]

3. A szemiotika alkalmazási lehetőségei a népi építészet vizsgálatában

Nehéz meghatározni, hogyan lehet szemiotikailag analizálni az építészetet. Sokan próbálkoztak azzal, hogy a nyelv mintájára írták le az építészetet mint szemiotikai rendszert. Bár a nyelvi analógiák bizonyos szinten kiindulási pontként szolgálhatnak, be kell látnunk, hogy az építészeti jelek több ponton jelentősen különböznek a nyelvi jelektől. E különbségek közül talán a legfontosabb, hogy az építészeti alkotásnak nem elsődleges jellemzője a kommunikatív jelleg. Az építészet szemiotikai vizsgálata nem lehetséges önmagában, csakis a többi kulturális rendszerrel való kapcsolatán keresztül analizálható. E különbségek következtében rendkívül nagy a tévedések esélye.

Ha az építészet kommunikatív jellegéről beszélünk, meg kell állapítanunk, hogy többszintű kommunikációról van szó.[4] Megoldási lehetőséget

1 Voigt 1977.

2 Voigt 1981: 261, 268.

3 Niedermüller 1995: 206.

4 Gráfik 1995: 54–55.

kínálhat, ha alapszinten az építészeti jelet (épülettípust, építészeti elemet…) – nevezzük az egyszerűség kedvéért formának – úgy fogjuk fel, mint jelentőt, aminek jelentettje az a funkció, amit lehetővé tesz. Itt azonban többféle funkcióról kell beszélnünk. Az elsődleges funkció (a lakhatás egy formája) denotálódik. Emellett persze konnotálódhatnak másodlagos funkciók, mint például a lakással összefüggő ideológiák vagy hiedelmek. A történelem során ezek a funkciók állandó hullámzásban vannak (eltűnnek, újra feltűnnek…).[5] Ezek a további tartalmak azonban nem akadályozzák az elsődleges szerep megvalósítását, [6] változásuk, erősödésük vagy netán gyengülésük azonban hatással lehet annak – sőt akár magának a formának – esetleges megváltozására.

Véleményem szerint azonban ennél még távolabbra is merészkedhetünk az építészet jelként történő vizsgálatában: az előbbiekben azt ecseteltük, hogy a forma tölti be a jelölő (A1), míg a funkció a jelölt (B1) szerepét. De a vizsgálódás egy következő szintjére lépve a funkciót is felfoghatjuk jelölőként (B1 = A2), mégpedig az adott csoport életmódjának, értékrendjének vagy akár világképének jelölőjeként (B2a / B2b / B2c). Az életmódot pedig az értékrend vagy a világkép, az értékrendet pedig a világkép jelölőjeként. De ugyanakkor a forma maga is jelölheti az életmódot, az értékrendet vagy a világképet. Ez a sor folytatódhatna úgy, hogy az életmód jelöli az értékrendet, az értékrend pedig a világképet, de ezeknek a kapcsolatoknak a vizsgálata már nagyon távol vinne az eredeti célomtól, ezért ettől ebben a tanulmányban eltekintek. Az eddigi fejtegetéseket a következőképpen foglalhatnánk össze:

Forma = jelölő (A1)
Funkció = jelölt (B1)

A1 → B1

Funkció= jelölő (A2) (B1 = A2)
Életmód = jelölt (B2a)
Értékrend = jelölt (B2b)

5 Hajnóczi 1981: 379.
6 Gráfik 1995: 65.

Világkép = jelölt (B2c)

A2 → B2a / B2b / B2c

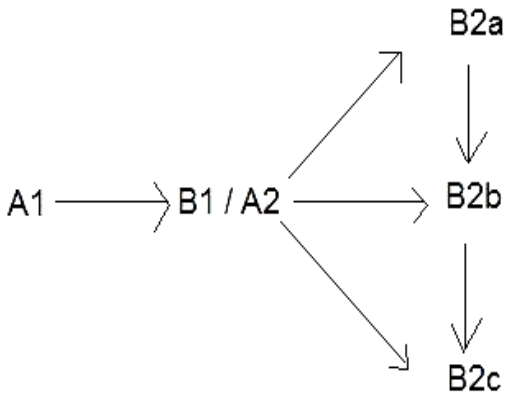
Vagyis:

A1 → B1:=A2 → B2a / B2b / B2c

Ebből következik az is, hogy:

A1 → B2a / B2b / B2c

Ha pedig mindezt egy egyszerű modell segítségével szeretnénk szemléltetni, a következőhöz hasonló ábrát kapnánk:

A1 : forma (jelölő)
B1 : funkció (jelölt)
A2 : funkció (jelölő)

B2a : életmód (jelölő és jelölt)
B2b : értékrend (jelölő és jelölt)
B2c : világkép (jelölt)

1. ábra

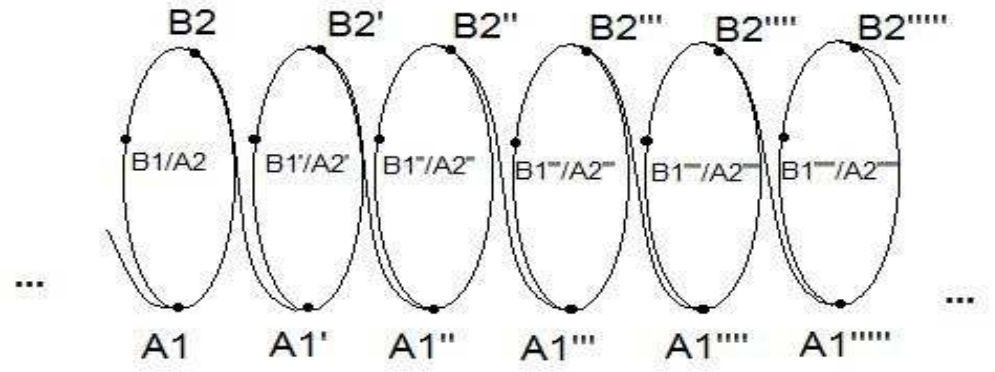
3. 1. Statikus vagy dinamikus rendszer?

Ezt a leképezési módot bármilyen rendszer vizsgálatához használhatjuk, statikus állapotok modellezéséhez ugyanúgy, mint – némi módosítással – változások leírásához. Rendszernek nevezhetjük az egymással kölcsönös kapcsolatban álló dolgok meghatározott együttesét.[7] Statikus állapotok modelljét az előbbiekben látott módon, lineárisan kell elképzelnünk. Ha azonban a kiindulási pontunk a formára, vagy akár az elsődleges funkcióra visszacsatol, de azt jelentősen nem befolyásolja, nem változtatja meg, akkor ezt egy körciklusként képzelhetjük el. Ebben az esetben egy – nevezzük így – kvázistatikus rendszert képezünk le. Ilyen modellel szemléltethetjük például, hogy adott egy vagy több gabonatároló épület, aminek a funkciója a terménytárolás, ami a gazdálkodó életmódra utal. Ez az életmód pedig megerősíti az eredeti formát, tehát a továbbiakban is megtalálható a gabonatároló épület a portán. De hogyan képzeljük el a modellezést dinamikus rendszerek esetében? Egyáltalán mit is értünk dinamikus rendszer alatt?

Dinamikus rendszernek az olyan zárt rendszert nevezzük, *„amelyben folyamatok zajlanak le"*, vagyis a dinamikus rendszer *„a változás tere"*.[8] Ilyen esetben az előbbiekben említett visszacsatolás nem az eredeti formára vagy funkcióra történik, hanem a visszacsatolás megváltoztatja azok valamelyikét valamilyen ható úton keresztül. Ezt egy előrehaladó spirál formájában képezhetjük le. Így szemléltethetjük az előző példánkban leírt láncot azzal a változtatással, hogy az életmódban valami megváltozik – tételezzük fel, hogy csökken a megművelt földterület mérete –, ami megváltoztatja a gabonatároló épületek számát, méretét, esetleg eredeti funkcióját. Előfordulhat azonban, hogy bár az életmódban olyan változás következik be, ami generálhatja az eredeti forma változását, ez egyes esetekben mégsem következik be. Ha a visszacsatolás az eredeti formára (vagy funkcióra) is történhet, de ugyanakkor a változás lehetősége is fennáll, ezt egy dinamikusan változó multicikluskénti képzelhetjük el a következőképpen:

7 Kindler–Papp 1977: 11.

8 Darányi 1995: 211.

2. ábra

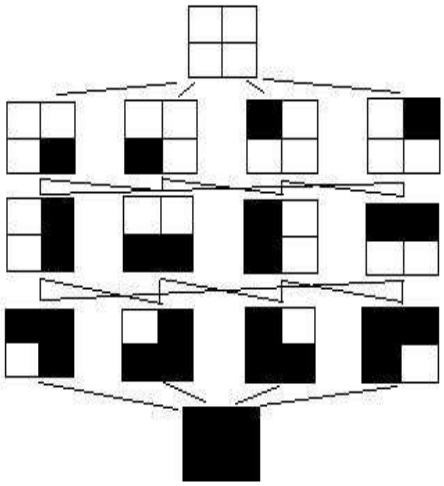
Statikus állapotok elemzésénél vezérlésről, míg dinamikus rendszerek esetében inkább szabályozásról beszélhetünk. A vezérlés olyan nyílt hatásláncú irányítás, ahol az irányított jellemző nincs hatással az irányítási folyamatra,[9] míg szabályozás esetén a végállapot hatással van (visszacsatol) a kiindulási pontra.

3. 2. A Markov-lánc alkalmazása dinamikus rendszerek modellezéséhez

Az előbbiekben látott dinamikus modellek az építészeti jel egészét kísérelték meg leképezni. Egy másik modell segítségével magának a felszíni szerkezetnek – ami esetünkben nem más, mint egy épület vagy annak egy részlete – a dinamikus változása illusztrálható. A felszíni szerkezet változásának okai a mélyszerkezet – esetünkben a funkció, az életmód, az értékrend vagy a világkép – változásaiban keresendők, tehát előbbi vizsgálatával utóbbi mivoltáról is információkhoz juthatunk. Az általunk használt modell alapja az ún. Markov-lánc lesz, amely olyan folyamatok modellezésére szolgál, ami két egymással oppozícióban álló végállapot közti átmenetek sorozataként értelmezhető. A Markov-lánc

9 http://www.kando-kkt.sulinet.hu/brain/aut/a_10.doc

alkalmazhatóságát egy fertőzési modell segítségével mutathatjuk be a legszemléletesebben.

3. ábra: Fertőzési modell (Darányi 1995 alapján)

A modell egy olyan folyamatséma bemutatására használható, amely véges számú lépésben önmaga ellentétébe megy át. Az ábrán látható négyzetek mindegyike négy tulajdonság kombinációja. Minden egyes tulajdonság egy-egy ellentétpár. A sejtek elemei közül minden egyes szakaszban eggyel – és csakis eggyel – többet színezünk be a fertőzési algoritmussal, azaz eggyel több tulajdonság csap át önmaga oppozíciójába. A „fertőzés" csakis fokozatosan terjedhet, azaz egy beszínezett négyzet mindig csak a szomszédját fertőzheti meg. Ez a folyamat akkor ér véget, amikor a kiindulópont önmaga ellentétévé válik, vagyis a teljesen fehér négyzet fekete lesz.[10] Lássunk egy példát az udmurt népi építészet köréből a modell használatának szemléltetésére. Ennek közérthetőségéhez azonban szükség van a példában szereplő *kenosz* jellegzetességeinek rövid ismertetésére.

10 Darányi 1995: 212–213.

3. 3. Néhány szó az udmurt kenoszról

A *kenosz* (udm. *кенос*) egy kamra szerepű épület az udmurt portán. Valaha jóval impozánsabb épület volt, mint maga a lakóház. Felépítését tekintve hagyományosan kétszintes, nyeregtetős boronaépület, amely általában külön épült a lakóháztól (udm. *корка*).[11] Legtöbbször a *korkával* szemben állt, bejárati ajtaja az udvarra nézett.[12] A felső szintre vezető lépcső a fallal párhuzamosan épült. A hagyományos kétszintes kenosz többféle feladatot látott el: egyfelől lakóhelyiség szerepét töltötte be, másfelől egyes munkafolyamatok helyszíne volt.[13] Az emeleten található alvókenosz (udm. *кölан кенос*) belső tere tiszta volt és világos, falai, mennyezete és padlózata gyalult fából készült.[14] A kenosz kis ablakkal is rendelkezett, ami az utcafronti fal valamelyik sarkához közel helyezkedett el. Az

11 A funkciók bonyolult megoszlása miatt ezentúl inkább az udmurt korka kifejezést használom.

12 Galihanov 1992: 64–65.

13 Tóka 2005: 25–26. „Az udmurtoknál a lakóház feladatkörét még a közelmúltban is több épület együttesen látta el. A korka csak télen szolgált lakóhelyként, nyáron jobbára csak a kemencéjét használták kenyérsütésre. A nyári hálóhely a kenosz volt, az ételek elkészítésére és elfogyasztására pedig a nyári konyha és imaház funkciójú kua vagy kuala szolgált. (…) Valaha egyedül a kua szolgált nyári lakóhelyként. A XIV-XV. századra azonban a térségben a gabonatermesztés vált a mezőgazdaság húzóágazatává. Ez a fejlődés maga után vonta az udmurtok táplálkozási szokásainak megváltozását: a fő táplálék a kenyér lett. Ez tette szükségszerűvé a kenyérsütő kemence használatát. Feltételezhetjük, hogy a kemence kezdetben a kuában kapott helyet. Ám a kua kis méretű volt, és volt is már benne egy nyílt tűzhely, ezért a kemence valószínűleg kikerült az épületből. Hogy ne maradjon fedél nélkül, különálló épületet hoztak létre számára. Ez volt a korka, ami kezdetben feltehetően ugyanolyan felépítésű lehetett, mint a kua. A terminus a *кор* ‘gerenda’ és a *куа* ’ház, sátor’ szó összetételéből alakult ki, jelentése gerendaház. És hogy miért költöztek át a háziak a korkába? Mint tudjuk, a korka még a közelmúltban is csak télen szolgált lakóhelyként. Ebből arra következtethetünk, hogy a kemence erősebb és tartósabb melege volt az, ami télen a korkába vonzotta a ház lakóit.”

14 Csirkova 2001.

emeleten veranda volt, ami a nők munkateréül is szolgált. Itt szellőztették és szárították a ruhákat is. A kenosz a régi időkben azonban elsősorban a család anyagi értékeinek tárolóhelye volt. Emiatt sokkal masszívabbra építették, mint a lakóépületet. Feltehetően ez a funkciója sokkal archaikusabb volt, mint a többi.[15] A régi udmurt portákon gyakran egész sort alkottak a kétszintes kenoszok. Számuk a házaspárok számától függött a családban. Csak később, a 19. század végén tevődtek át a kenosz lakófunkciói a lakóházra. A hagyományos kétszintes kenoszokat ekkor kezdték fokozatosan felváltani az egyszintes épületek. Napjainkban a kenoszok már csak a gazdasági szerepet töltik be, a nyári lakóhely szerepét elveszítették. A 20. században a kenosszal gyakran egy tető alá került a többi gazdasági épület is.[16] Mára az udmurt porta a kenoszok tekintetében meglehetősen vegyes képet mutat. Egyes helyeken még megtalálhatók a hagyományos felépítésű kétszintes kenoszok, melyekben néhol még egy-egy széles, rovarok elől elfüggönyzött lóca is emlékeztet arra, hogy nemrég még lakták az épületet. Előfordulnak olyan többosztatú kenoszok is, amelyek a porta valaha volt több kenoszát váltották fel. Máshol egyszerű, kisméretű, gyakran elhanyagolt deszkaépület működik kenoszként. Sok portán azonban már egyáltalán nem is találhatjuk meg ezt az épülettípust, helyén az utcára nyíló, deszkából épült garázs áll.[17]

3. 4. Egy udmurt példa a fertőzéses modell alkalmazására

Adott egy udmurt kenosz és annak számos formai megnyilvánulása. Ha a fertőzéses modellt kívánjuk alkalmazni, olyan a kenoszra jellemző tulajdonságokra van szükségünk, amelyeknek oppozíciója igaz lehet egy másik kenoszra. Sok ilyen tulajdonságot találhatnánk, de a példa kedvéért ezek közül válasszunk most ki négy olyan jellemzőt, amelyek pozitív előjellel a kenosz hagyományos, míg negatív előjellel annak egyszerűsödött állapotát tükrözik. A tulajdonságokat rögtön az oppozíciópárjukkal együtt soroljunk fel:

1. Kétszintes – nem kétszintes (tkp. egyszintes) *(K – NK)*

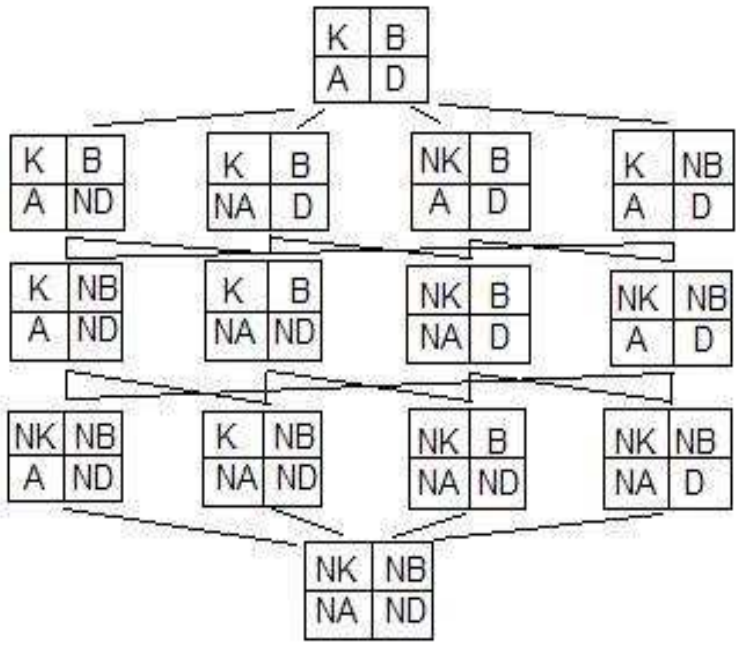
15 Volkova 2003: 80–108.

16 Szagyikov 2001: 72.

17 Tóka 2005: 37–39.

2. Boronából épült – nem boronából épült (tkp. deszkaépület) *(B – NB)*
3. Alvólócás – nem alvólócás *(A – NA)*
4. Díszített – nem díszített *(D – ND)*

A négy pozitív tulajdonságból álló sejt lesz a kiindulópontunk, a végcélunk pedig – amit három köztes szakaszon keresztül fogunk elérni, annak teljes ellentéte:

4. ábra

Ezzel a modellel jól szemléltethetjük a kenoszon végbement formai változások lehetséges útjait a kiindulóponttól a végpontig. Az első szinten egy kétszintes, boronából épült, díszített, alvólócával rendelkező kenosz jellemzőit magába foglaló sejt áll. A második szinten a négy tulajdonság közül valamelyik elvész, ezután a harmadik szinten egy-egy újabb – az előbbivel szomszédos – tulajdonság „fertőződik meg", majd a negyedik szinten már csak egy-egy „egészséges" elem marad. A folyamat utolsó szintjén pedig kenoszunk önmaga ellentétébe fordul át, vagyis egy

egyszintes, deszkából épült, leegyszerűsödött épületet kapunk, ahol nincs nyoma a valaha volt lakófunkciónak (nem található benne alvólóca).

A modell hiányosságaként meg kell említeni, hogy ez a folyamatséma ugyan az összes lehetséges fertőzési utat megmutatja, de csak abban az esetben, ha lehetőséget adunk arra, hogy a kiinduló sejtben található négy tulajdonság egymáshoz viszonyított helyzete különböző legyen. Egyszerűbben szólva, kikötjük, hogy az egymással átellenben lévő tulajdonságok egymás mellé is kerülhetnek. Ennek azért van jelentősége, mert – mint az előbbiekben már kifejtettük – a „fertőzés" a sejten belül csak a szomszédos tulajdonságok között „terjedhet", így a második és a harmadik szint között a modell nem biztosítaná a lehetőséget az egymással átellenes tulajdonságok közötti „fertőződésre". Mivel a sejten belül a tulajdonságok elhelyezkedése véletlenszerű, szükség van az előbbiekben megfogalmazott kritériumra.

Ahogy azt már említettük, ez a folyamatséma arra hivatott, hogy az összes lehetséges fertőzési utat megmutassa. A különböző szinteken álló sejtek egymásba való átmenetének valószínűsége azonban csak akkor lehet azonos, ha az átalakulás véletlenszerű. Ha azonban a változást valamilyen külső körülmény generálja, akkor egyes fertőzési ösvények valószínűsége megnő. Amennyiben megfelelő mennyiségű adat áll rendelkezésünkre, akkor ezekből a lehetséges utakból statisztikai eszközökkel könnyedén kiválaszthatjuk azt az ösvényt, amelyen keresztül a legvalószínűbb az átalakulás.

4. További lehetőségek

Az előbbiekben felvázolt folyamatsémák alkalmasak a felszíni struktúra és a mögötte rejlő mélystruktúra dinamikus átalakulásainak ábrázolására, statisztikai módszerek segítségével mélyrehatóbb vizsgálatok elvégzésére is lehetőséget nyújtanak. További modellek keresése és alkalmazása a távoli jövőben lehetőséget nyújthat a kultúra különböző részterületeinek egységes leképezésére, és, ezáltal, egy rendszerben történő vizsgálatára.

Irodalom

Csirkova Z.: Udmurt kenosz. Vakim, 2001/27. január.

Darányi Sándor: A múlt kapujában: dinamikus rendszerek szemiotikai modellezése. In: „Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei (szerk. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor). Budapest, Osiris-Századvég, 1995. 211–223.

Galihanov K.: Vaskala dauris ljogetjosz. Invozso, 1992/5.

Gráfik Imre: Jelünk a világban: kultúránk. Szombathely, Savaria University Press, 1995.

Hajnóczi Gábor: Szemiotikai perspektívák az építészetben. In: Kultúra és szemiotika (szerk. Gráfik Imre – Voigt Vilmos). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 377–380.

Dr. Kindler József – Dr. Papp Ottó: Komplex rendszerek vizsgálata. Összemérési módszerek. Műszaki Könyvkiadó. Budapest 1977.

Niedermüller Péter: A „szimbolikus" és a kulturális elemzés: megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In: „Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei (szerk. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor). Budapest, Osiris-Századvég, 1995. 198–210.

Szagyikov R. R.: Poszelenyija i zsiliscsa zakamszkih udmurtov. Ufa, 2001.

Tóka Anita: Az udmurt népi építészet. Szakdolgozat. Budapest, ELTE, 2005.

Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába. Budapest, 1977.

Voigt Vilmos: Áttekintés a kultúra szemiotikájáról. In: Kultúra és szemiotika (szerk. Gráfik Imre – Voigt Vilmos). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 257–275.

Volkova L. A.: Zemljegyelcseszkaja kultura udmurtov (vtoraja polovina XIX – nacsalo XX veka). Izsevszk, 2003.

http://www.kando-kkt.sulinet.hu/brain/aut/a_10.doc

Kováts Zsófia – Sipos Mária
Budapest

Szinjai hanti szavak és kifejezések
Szinjai szójegyzék

Nem hagyományos szójegyzék következik az alábbiakban, hiszen az összeállítás nem módszeres gyűjtés eredménye, hanem négy év hantitanulmányának termése. Szemezgetés abból az időből, amikor a tanszéken Szofja Onyina volt a lektor. A Finnugor Tanszéken egyszer csak életre kelt a szinjai hanti nyelvjárás fiatal, öreg és még öregebb diákok számára egyaránt.

Tanítványain Szofja Onyina készülő nyelvkönyve fejezeteit is tesztelte, így a kurzus anyaga hamarosan széles körben elérhetővé válik. Számos dolog nem kerülhetett azonban bele a nyelvkönyv szóanyagába, mert az órán spontán kialakuló beszélgetések, kérdések, „elkalandozások" során kerültek elő, így ezeket csupán a diákok órai jegyzetei őrizték meg. Az alábbiakban e szavakból, kifejezésekből, szókapcsolatokból adunk közre néhányat.

Az itt közölt szavakat és szókapcsolatokat nem csupán az adatgyűjtés módja miatt kell speciálisnak tekintenünk. Nyelvtanárunk esetében olyan beszélőről van szó, aki több regisztert és több dialektust ismer, a Szinja folyó menti nyelvjárástól és a réntartó terminológiától kezdve az északi hanti írásbeliség suriskári és Szalehard környéki, valamint a Hanti-Manszijszkban használatos változatáig.

Füzeteinkben természetesen az itt olvasható szóanyag többszöröse gyűlt össze, ennek azonban csak egy kisebb részét közöljük. A válogatás egyik legfontosabb szempontja volt, hogy olyan adatokat ne soroljunk fel, amelyek a DEWOS-ban, illetőleg Szofja Onyinának a réntartásról írott monográfiájában elérhetők. A munka során minden egyes lexémáról kiderítettük, hogy szerepelnek-e a fenti munkákban, és ha igen, akkor pontosan mely nyelvjárásokban adatoltak.

Kihagytuk tehát a válogatásunkból azokat a szavakat, amelyek ugyanabban a hangalakban és ugyanabban a jelentésben ismeretesek, mint a mi adataink. Nem vettük fel az olyan lexémákat, frazémákat sem, amelyek esetében szinjai nyelvjárásból ugyan a DEWOS-ban nem szerepel adat, de más északi dialektusok megfelelőiből hangalakja és jelentése kikövetkeztethető. Így maradtak ki olyan szavak, mint pl. *ńawrem* 'gyermek', *ľawətti jaseŋ* 'szitokszó', *ŏχ-t s* 'a gyapjúcopf hídja', *sajək* 'józan', *sem karti* 'szemüveg', *tĭnli* 'olcsó, ingyenes', *ŏšəŋ* 'okos, eszes', *neli* 'nőtlen', *neŋəŋ* 'nős', *ńaχəŋ χŏjat* 'tréfás ember' stb.

Sajátos részét képezik e szóanyagnak a hagyományos hanti életmódtól igen távol álló fogalmak elnevezései. Ezekre a társalgások során volt szükség: *jŭχ enəmti tăχa* (tkp. fa növő hely) vagy *jŭχ enməlti tăχa* (tkp. fa nevelő hely) 'park', *s χəl muχti šăškan* 'táblatörlő' (tkp. deszka törlő ruha), *ŏχ muš lekkar* 'pszichológus' (tkp. fej betegség orvos), *paprika lekkar* 'üzemorvos' (tkp. gyár orvos), *lĭpi lekkar* 'belgyógyász', *ne muš lekkar* 'nőgyógyász' (tkp. nő/i/ betegség orvos), *ń l pa tur lekkar* 'fülorrgégész' (tkp. orr és fül orvos), *χ t lekkar* 'háziorvos', *mĭlica χ t* vagy *mĭlica məsti tăχa* 'rendőrörs' (tkp. rendőrség ülő hely), *mĭlica sĭj* 'rendőrautó szirénája' (tkp. rendőrség hang), *ńawrem ulti χ t* 'kollégium' (tkp. gyermek levő hely), *rŭt mĭr χătl̥* 'Rokon Népek Napja', *rŭt mĭr arət* 'Rokon Népek Zenéje', *ar pa sŏw utəltəti ĭnstitut* 'Zenetudományi Intézet' (tkp. ének és zene tanulmányozó intézet), *tŏrli χăšti šĭr* 'helyesírás' (tkp. helyesen író mód), *pŏtərtti laraś* 'hangszóró' (tkp. beszélő doboz), *wŏsti kewan* 'pezsgő' (tkp. pezsgő üveg), *watti ŏt* 'távcső' (tkp. néző dolog), *kewan pŭšti ŏt* 'dugóhúzó' (tkp. üveg nyitó dolog), *χ t jăt* 'emelet' (tkp. ház rész/íz) stb. Ezeket abban a reményben említjük mégis, hogy egy részükre az élénkülő hanti–magyar kapcsolatok során esetleg szükség lehet.

Az órák során a szinjai fordítást firtató kérdésünkre gyakran a hantira oly jellemző igeneves szókapcsolat volt a válasz. Ilyenek például: *mŭw ĭlpijən jăχti ŏt* 'metró' (tkp. föld alatt járó dolog), *w š lĭpijən jăχti ŏt* 'villamos' (tkp. a város belsejében járó dolog), *jăχti nepek* 'jegy' (tkp. járó / közlekedő papír), stb. Néhány esetben több hanti megfelelője is volt a magyar szónak, pl. *mjač katlti ne* (tkp. labda fogó nő) ill. *w šawiti ne* (tkp. kapu őrző nő) '(kézilabda-)kapus'. A szerkezetekben vagy összetételekben természetesen

orosz elem is megjelenhet: pl. *sŏχ tĭniti tăχa* (tkp. ruha áruló hely) és *sŏχ lapka* 'ruhásbolt', illetve *w kzal χŏśa rupitti χu* 'vasutas' (tkp. állomásnál dolgozó férfi), *zarjatka werti'* tornászni'.

Gyűjteményünkben tehát olyan szavak szerepelnek, amelyek ebben a formában nem fordulnak elő a DEWOS-ban, illetve sem hangalakjuk, sem jelentésük nem jósolható meg a DEWOS adatai alapján. Ha azonban bármilyen okból utalnunk célszerű e szótár vonatkozó szócikkére, a magyar jelentés után megadjuk a hasábszámot is. Ugyancsak átvettük a DEWOS-nak a szinjai hanti nyelvjárásra vonatkozó hangjelölési tradícióját.

Szójegyzék

Szójegyzékünkben a szavak és szókapcsolatok az alábbi betűrend szerint sorakoznak:
a, ă, e, ə, χ, ĭ, j, k, l, m, n, ń, ŋ, o, ŏ, p, r, s, ś, š, t, u, ŭ, w.
A szófajra csak abban az esetben utalunk, ha a magyar megfelelő eltér a hanti adat szófajától.

aj kaś' bugyi' (vö. DEWOS 706)
ar ăkətti 'éneket gyűjteni'
arsŏwli '(mn.) zenekíséret nélküli'

ewəŋ '(mn.) van barátnője' (vö. DEWOS 38)
ewili' (mn.) nincs barátnője' (vö. DEWOS 38)

χŏjatəŋ '(mn.) van valakije'
χŏjatli' (mn.) nincs senkije' (vö. DEWOS 449)
χŏrasəŋ pŏtər 'novella'
χŏti nŏpsen pĭtl 'Ahogy tetszik! /Ahogy akarod!' (vö. DEWOS 1001)
χăt̯l̥ kŭtəpən 'dél körül'

šśikŭremən 'egy szempillantás alatt, azonnyomban'

jasəŋ χŏlati tăχajən 'szó végén'

jasəŋ kŭtəpən 'szóközépen'
jasəŋ ləŋən 'szó elején'
jasəŋ šup 'szó' (tkp. nyelv darab)
ješa rŏna! 'Várj egy kicsit!'
jĭk katl̥ti ŏt 'gát' (tkp. víz fogó / tartó dolog)

karti juš χŭwat jăχti ŏt 'vonat' (tkp. vas út mentén járó dolog)
kaš urŋa 'a szórakozás kedvéért'
katra uləm l'al' (tkp. régen volt háború), ill. *katrašek l'al'* (tkp. régebbi háború) 'I. világháború'
kĭm etti 'leszállni (közlekedési eszközről)'
kuśa χ t 'önkormányzat' (tkp. főnök ház)
kuśaja pŏnti 'kinevez (vezetővé)'

letŏt šawiti mŭtra 'hűtőgép' (tkp. élelem őrző eszköz)
lŭwel ănta kaš χulətti 'nem érdekli' (tkp. neki nem öröm hallgatni)

mălan 'mélytányér'
mănem ĭj χŏrpi 'Nekem mindegy' (tkp. nekem egyforma)
mewəl p s 'kitüntetés'
mĭs taś šawiti χŏjat 'tehénpásztor' (tkp. tehén csordát őrző ember)
m ś χŏrpi 'mesebeli, mesés, mesei'
mŭj šawisət? 'Mit őriztél? ' (tréfás visszakérdezés, amikor valaki azt mondja, hogy otthon volt)
mŭtra '(varázs)erő, eszköz, megoldás, mód'
mŭw pŏritti mŭtra 'fúrótorony'

ne ajkaś 'bugyi' (vö. DEWOS 706)
nepek χăšti mŭtra 'írógép' (tkp. papír író eszköz)
nŏχ leśatti 'előkészíteni (könyvet kiadásra)'
nŏχ pŏnti 'kiad (könyvet)' (vö. DEWOS 1169)

ńaləm 'kulcs'
ńawrem šawiti mŭtra 'gyermeknevelési mód'
ńŏla pŏnti šar 'orrtubák'

ŏša pajətti 'megért' (vö. DEWOS 1132)
ŏša pŏnti 'megjegyez'

papi 'popsi' (vö. DEWOS 1194)
părtəm s̃ĭr 'szabály'
părtəm s̃ĭr ăntum 'nincs szabály'
pŏχəŋ '(mn.) van (fiú)barátja' (vö. DEWOS 1110)
pŏχlĭ' (mn.) nincs (fiú)barátja' (vö. DEWOS 1110)
pŏĺśəŋ muχti nepek 'papírzsebkendő' (tkp. takonytörlő papír)
pŏlšəŋ muχtŭ śăškan 'textilzsebkendő' (tkp. takonytörlő ruha)
pŏpĭki χ t 'paplak, plébánia, lelkészség'
pŏtərtti karti kel' 'telefon'
pŏtərtti ŏt 'mobil'

sewti karti 'kötőtű'
sŏχ pusti mŭtra 'mosógép'

śŭńəŋ uləpsa! 'Minden jót! (tkp. szerencsés életet!)' (jókívánság)
śuńəŋ mŭw! 'Minden jót! (tkp. szerencsés földet!)' (jókívánság)
śŏwemə- 'süvít, felsüvít (pl. lasszó)' (vö. DEWOS 1547)

šuštɨ sŏw 'hegymászóbot'
šutšəti pŏra 'szünet' (tkp. pihenő idő)

tămjĭs χănti 'mai (modern) hanti'
tămjĭs mŭtrajət 'modern eszközök/mai gépek'
tŏrən seŋkti karti 'kasza'

uŋla pŏnti šar 'rágódohány'

wanən χăśəm l'al'' 'II. világháború' (tkp. nemrég múlt háború)
wanta 'lám'
w χti χŏjat 'kérő'

Szakirodalom

DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin.

Onina, Sofja (2001), Olenevodčeskaja leksika hantyjskogo jazyka: Semantičeskije gruppy i slovar'. Yoskar-Ola.

Kubínyi Kata
Budapest

A nyelvi változások egyik vélhető feltételéről, különös tekintettel a stigmatizálódott újítások terjedésére

0. Bevezetés

Néhány éve így fakadt ki – őszinte keserűséggel a hangjában, mindennemű irónia nélkül – M. F. 80 éves magyar anyanyelvű, budapesti, művész-diplomás férfi a fülem hallatára tévénézés közben:

„Borzasztó, hogy mást se hallani, mint azt, hogy »ba«. Sohase »ban«, mindig csak »ba«. Ezt hallani reggeltől estig. A rádióba. A tévébe. Mindenütt."

Ez a spontán megnyilatkozás nem azért érdekes, mert a magyar nyelvben legalább fél évezrede fennálló *-bAn ~ -bA* variációnak (Klemm 1928: 163, 181; Korompay 1992), s egyben e variáció társadalmi megítélésének a kordokumentuma, hanem elsősorban azért, mert benne olyan ellentmondás feszül tartalom és forma közt, amelynek vizsgálata közelebb vihet bennünket a nyelvtörténeti újítások terjedési dinamizmusának jobb megértéséhez.

E cikkben azt a hipotézist szeretném közölni, amelyre M. F. kifakadása vezetett. Ennek alapján ui. beszéd és tudat viszonyában egy olyan kézenfekvőnek tűnő, ám tudtommal eddig ki nem mondott összefüggés tehető fel, amely jól kiegészítheti a nyelvi változások természetéről kialakult képünket. Az 1. rész célja bemutatni, hogy a nyelvvel foglalkozó kutatások nagy része a tudatosságot hagyományosan differenciálatlan kategóriaként kezeli, és a nyelvi változások terjedésében csekély szerepet tulajdonít neki. A 2. részben az agykutatás azon emberi tudatra vonatkozó megállapításait idézem, melyek szerint a tudatnak különböző fokozatai és

formái vannak, és ezek a különböző agytevékenységek során különböző módokon befolyásolhatják egymást. A 3. részben ezekből a megállapításokból kiindulva próbálok meg választ adni arra a kérdésre, hogy mi teszi lehetővé az újítások terjedését még akkor is, ha olyan újításról van szó, amelyet a terjesztői elítélnek, s így a terjesztésében nem is vállalnak egymással közösséget.

1. Uralkodó nézetek a nyelvvel foglalkozó kutatásokban a tudatosság és a nyelvi változás/variáció[1] összefüggéséről

1.1. A XX. század első felének történeti-összehasonlító nyelvészete

A nyelvtudományban régóta elfogadott nézet, hogy sem a beszédprodukció, sem az allofonikus szintű variáció/változás nem tudatos (Tamás 1947; uott. korábbi irodalom). A (fokozatos) hangváltozás tudatosságában már az újgrammatikusok sem hittek, ami bántotta is az emberi tevékenységek szándékos és tervszerű voltában hívő „idealistákat" (Tamás 1947: 98). Az újgrammatikus álláspont szerint kétféle alaki változásfajta létezik: hangváltozás és analógiás (grammatikai) változás, és közülük a beszélőben csak az utóbbi tudatosul (Hinskens et al. 1997: 9).

Mint várható, az újgrammatikusok és tanítványaik többsége a változások terjedésében sem tulajdonított jelentőséget a tudatosságnak, és az utánzáselméletek (pl. O. Jespersené, vö. Tamás i. h., Kainz 1954: 329) helyett a korabeli szociálpszichológia tanításával értett egyet. Eszerint az újítások terjedése a beszélők társaslény voltából fakadó szükségszerűség, egyfajta kollektív pszichózis, amely alól hosszabb távon az egyén nem vonhatja ki magát (Tamás 1947: 161kk).

1.2. Szociolingvisztika

1 Variáció és változás összefüggésére l. pl. Anttila (1989: 153), Ohala (1989: 175), Wardhaugh (1995: 140kk, 170, 182kk). Az alábbiakban többé-kevésbé egymás szinonimáiként használom ezeket a kifejezéseket, és fonetikai variációt, ill. hangváltozást értek rajtuk.

Labovnak az 1970-es évek elején kidolgozott elmélete (Wardaugh 1995: 182kk) a változás/variáció különböző mikro- és makroközösségekbe való beágyazottságára helyezte a hangsúlyt, de több ponton épített a tudatossági tényezőre is.

A szociolingvisztikai irodalom már kezdettől hangsúlyozta, hogy a beszélő olyan lény, aki más szemében meglátja a szálkát, de a magáében nem a gerendát, vagyis hallgatóként mások beszédében felismeri és elmarasztalja ugyan a stigmatizálódott variánst, de beszélőként maga is azt használja (Bynon 1997: 189; Nahkola 1987: 167). A beszélő tehát először hallgatói tudatosságról tesz tanúbizonyságot a változási folyamatban. Beszélői tudatosságról csak később, a hiperkorrekciós fázisban lehet szó (Wardhaugh 1995: 183). Ha ui. a megbélyegzés nem más, mint a társadalom tudatos – végső soron erkölcsi – ítélete a műveletlen, ezért erőfeszítésekre rest beszélők felett, akkor a hiperkorrekció sem lehet más, mint tudatos törekvés a bélyeg elkerülésére (Pléh 1990: 55).

A beszélői tudatosságnak a labovi elmélet szerint a formális regiszterben zajló kommunikációban van kitüntetett jelentősége mind a negatíve (stigma), mind a pozitíve (presztízs) megítélt variánsok sorsát illetően. Mert ui., míg Labov szerint a mindennapi beszédet fesztelenség és önreflektálatlanság (= tudattalanság) jellemzi (lásd pl. Labov 1997: 161), addig a formális helyzetekben auditíve kontrolláljuk a beszédünket (vö. Nahkola 1987: 165, Kiss Jenő 1995: 69).[2] Ott tehát a tudatosság egyrészt újító (vö. pl. hiperkorrekció), másrészt konzerváló erőként hathat.

Ami tehát a változások sorsát, a terjedés kimenetelét mint olyat illeti, az ezek szerint hol a tudatosság hiányával (informális szituációk), hol pedig a meglétével (formális szituációk) kell, hogy összefüggjön. Ennek ellenére Labov (2002, 2007) az informális nyelvhasználatban való terjedés tényét

2 Léteznek ún. tudatossági kontextusok is, a társadalmi érintkezésnek olyan színterei, ahol szinte kizárólag kontrollált beszéd van, pl. az igazságszolgáltatás és a vallás világa. (Wardhaugh 1995: 155.) Frappáns példát idéz Avellan XIX. századi vizsgálatából Nahkola (1987: 165) arra, hogyan blokkolhat egy változást a tudatossági kontextus: a finn nyelvterület nagy részén fellelhető ún. általános geminácó – pl. *kalaa* > *kallaa* 'hal' sg. part., *katoon* > *kattoon* 'eltűnés' sg. illat., *hyvyys* > *hyvvyys* 'jóság' – kikerülte az olyan lexémákat, mint *pyhyys* 'szentség' (**pyhhyys*) vagy *totuus* 'igazság' (**tottuus*).

csupán társadalmi okokra vezeti vissza, és nem hozza összefüggésbe a tudattalanság tényével. Ha a tudati tényezőnek tulajdonít benne valami szerepet egyáltalán, akkor azt a tudatosságnak tulajdonítja, nem pedig a tudattalanságnak. Szerinte ui. a terjedés okai részben gyermek-, részben felnőttkori nyelvelsajátítási mechanizmusokban keresendők, melyeknek működése „sötét" (2007: 36), de annyi bizton állítható róluk, hogy olyan társadalmi tényezők együttese mozgatja őket, mint a társadalmi nem és az ahhoz rendelt szerepek, a nemzedékváltás, a migráció, valamint a beszélői értékválasztások, identitási aktusok, melyek lehetnek tudatosak is, nem is.

Megjegyzendő, hogy a nyelvi változások tudatosulási küszöbe természetesen nem a társadalomszemiotikai, hanem, mint köztudott, a nyelvszemiotikai relevanciánál húzódik. Először a jelviszonybeli változás tudatosul, majd a szociolingvisztikai variáció mint csoportindexek harca elkezd – Labov szavával (2002) – „parazitaként élősködni" rajta. A nyelvi szemiózis megváltozásának egyik markáns esete az, amikor az allofonikus variáció azáltal ölt fonematikus jelleget, hogy a következtében homoním párok születnek. Ilyenkor sokkal inkább észleljük a fonematikus különbség neutralizálódását, és ezáltal a hangváltozást magát, mint egyébként (vö. Nahkola 1987: 166). Nyilván így van ez a *-bAn ~ -bA* variáció esetében is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezek a grammatikai „megvilágosodások" éppoly kevéssé képesek meggátolni az újítás terjedését, mint a nyomukban kialakuló társadalmi megítélés.

A társadalmilag jelölt (hang)változás fázisainak és terjedésének modelljét, melynek fentebb csak egy részletét idéztem fel, a szociolingvisztika, vagy ahogy Labov maga (Gordon 2006: 335) nevezi a területet: a variáció- és változáskutatás lényegében máig érvényesnek tekinti (Hinskens et al. 1997: 12). Ám, mint láttuk, az újítások terjedésének rejtélye még ebben a modellben sincs megoldva. A megoldásra váró rejtély Labov (2002) megfogalmazásában így szól: mitől áll be végül a nagyvárosokban tapasztalható magas fokú uniformitás a stigma lekopása után – ezt az uniformitást ui. nehezebb megmagyarázni, mint a divergenciát. De ugyanilyen rejtélyesek az ezt megelőző állomások is: az, hogy egyáltalán mitől kezdenek el az újítások terjedni még a stigmatizálódás előtt (Jackendoff 2002: 37), valamint, ami számunkra még fontosabb: az, hogy mitől hiszik a stigma megjelenése után a beszélők azt, hogy ők a maguk részéről nem újítanak, hanem a presztízsvariánst használják.

1.3. Pszicholingvisztika

A generatív grammatikai elmélet szerint a nyelv nem társadalmi entitás, hanem elmebeli képesség. Ez az ún. mentalista nézet gyökeresen megváltoztatta a pszichológusok nyelvfelfogását is, és a kísérleti pszicholingvisztikai kutatások elindítójává vált (Pléh 1980: 9–47). E kutatások egyik legismertebb alakjának két munkájára támaszkodva (Pinker 1999 [1999a], 2000 [1999b]) a következőket mondhatom a pszicholingvisztikának a kérdéssel kapcsolatos álláspontjáról:

A beszédhangok koartikulációs módosulásainak természetesen Pinker szerint sem vagyunk tudatában (Pinker 1999: 180), ám ő ennél tovább nem követi a folyamatot a fonológiai variáció és a hangváltozás felé vezető úton. A formai változások másik fő típusáról kidolgozott modellje (Pinker 2000) viszont a mi szempontunkból azért érdekes, mert a tudatosságnak abban sincs semmiféle szerepe. Pinker szerint (2000: 49) „a nyelvtörténetet pszichológiai folyamatok okozzák", éspedig az egységnyi időre jutó hibafrekvencia függvényében: minél ritkábban hallani egy hangalakot, annál gyengébb az impulzus, ami letiltaná, hogy analógiás alakot használjunk helyette, így az utóbbi lassan polgárjogot nyer, és egyre kevésbé tűnik hibásnak. Az ily módon kialakuló variációs párok megléte pedig hosszú távon megváltoztatja a nyelvet, hiszen megosztja a nyelvközösséget: azokra, akik csak az egyik vagy a másik variánst fogadják el, és azokra, akik mindkettőt. (Pinker 2000: 131, 197, 200.)

A legdöntőbb időegység e szempontból az anyanyelv-elsajátítás időszaka: mivel a gyermeknek értelemszerűen kevesebb idő állt rendelkezésre a rendhagyó (a generatív lingvisztika fogalmai szerint: szabálytalan) alakok elsajátításra, mint az őt körülvevő felnőtteknek, ezért az ő beszédében több a hiba, mint a felnőttekében. A kevesebb idő – kisebb gyakoriság korreláció nyelvelsajátítási szempontból azt jelenti, hogy a „szabálytalan" (= helyes) változat a gyermek memóriájában még gyengébb nyomot hagyott, mint a felnőttekében, ezért nehezebben, értsd: lassabban is idézi azt vissza, s legtöbbször nem is tudja idejében behelyettesíteni a „szabályos" (= hibás, analógiás) alak helyébe. Más szóval a szabályalkalmazás nála egyszerűen megelőzi az emlékezést, vagy ha tetszik, a zsenge emlékezet lekési a döntő pillanatot. Ám ismétlődés a tudás anyja: felnőttkorban a beszélőknél már szinkrónba kerül az

emlékezetbe idézési és a produkciós idő, vagyis megvan az esélye a hiba elkerülésének – kivéve, ha a hibás alak használatára való késztetés időközben olyannyira erőssé vált, hogy végleg elnyomja a helyes variánst. Ez utóbbi esetben az immár felnőtt beszélő az újítás terjesztőinek a számát szaporítja. (Pinker 2000: 189kk.)

Annak, hogy bekövetkezik-e a téves szabályalkalmazás tudatosulása, Pinker szerint azért nincs jelentősége, mert a kimondás sebessége így is, úgy is nagyobb, mint a tudatosulásé, így a tudatosulás akkor sem gátolhatná meg a folyamatot, ha esetleg bekövetkeznék (2000: 199–200).

Ami egyébként ezt az utólagos tudatosulást lehetővé teszi, azt a beszédkutatásban a beszédprodukció utáni akusztikus visszacsatolásnak hívják. A visszacsatolási rendszer jóvoltából vesszük észre, ha nem a szándékunk valósult meg a beszéd során, és így módunkban áll kiköszörülni a csorbát (Gósy 2004: 14, 56).

1.4. Univerzálékutatás

A nyelvi változásoknak a hagyományos nyelvészeti gondolkodásmód szerint kétféle oka lehet: nyelven belüli vagy nyelven kívüli. Az utóbbiak forrása maga a nyelvhasználó mint időben, térben és társadalomban létező biológiai lény. A változásmagyarázat számára releváns humánbiológiai vonatkozások közül korábban a hangképzés és hangfelismerés fiziológiája állt az előtérben, az utóbbi 20-30 évben azonban egyre több figyelem fordult az emberi észlelésre mint olyanra és annak nyelvtani kódolásbeli lecsapódására, illetve arra, hogy általában milyen konzekvenciái vannak a két ellentétes sorrendű kommunikációs művelet, a beszédképzés és a beszédészlelés törvényszerűségeinek a nyelvi jelekre és azok egymás közti viszonyára, végső soron a nyelvi jelek (és jelviszonyok) változásainak univerzális sémáira nézvést. Így válik megmagyarázhatóvá sokak szerint a nyelvi univerzálék egész sora: hangváltozási tendenciáké beszédprocesszálási apparátusunk aerodinamikai és más fizikai korlátaira hivatkozva (Ohala 1989), morfoszintaktikai kategóriáké vizuális és más percepciós apparátusaink neurális anatómiai korlátaira hivatkozva (Lee 1988) vagy grammatizálódási mintáké a kommunikáció processzálási alapelveire hivatkozva (Hall 1988, Lee 1988: 215–6). (És hozzátehetjük: így mosódik el a kognitív határ a nyelven belüli és nyelven kívüli okok fogalma között.)

Azonban a tudat mint humánbiológiai vonatkozás nem szerepel az univerzálékutatás explanánsai között.

1.5. Összefoglalás

Mint e végletekig leegyszerűsített tudománytörténeti áttekintésből kiviláglik: a tudatot, akár tulajdonítanak neki jelentőséget a (stigmatizált) újítások terjedésében, akár nem, e nézetek diszkrét kategóriaként kezelik. Amely nézet a tudatosságot részben preventív-konzerváló, részben innovatív erőnek tekinti a formális nyelvhasználatban (és ilyen csak egy van köztük), az pusztán opcionális tényezőnek tekinti az informális nyelvhasználatban (tehát a tömeges terjedés szempontjából).

Abban, hogy a grammatikailag közömbös variáció tudattalan, kimondva-kimondatlanul minden nézet egyetért. A kísérletekkel igazolható álláspont az, hogy a variánsok közti választás tudatosulása még a grammatikailag nem közömbös variáció esetén is csak utólag következhet be. Az önkéntelenül kiejtett újítás utólagos tudatosulása a terjedésnek nem lehet komoly gátja, sem elősegítője; jelentősége csupán annyi, hogy lehetővé teszi a kiejtés korrekcióját.

2. Milyen is az a tudat(osság) valójában?

A *tudat* kifejezést agyi funkció (Greenfield é.n. [2000]: 171kk) és agyi reprezentáció (Jackendoff 2002: 310kk) értelemben is használhatjuk, éspedig különböző agyi funkciók (állapotok) és reprezentációk neveként. A tudatnak mint agyi funkciónak többféle fokozata lehetséges, az agyi aktivitás legalsó szintjétől (álom) a legmagasabbig (logika). Az agyi reprezentációknak minimum két forrását, illetve két fajtáját érdemes megkülönböztetni: az egyikben a külvilágból származó észleleteink objektiválódnak, a másikban saját cselekvéseink és szándékaink. Azon képzeteket, melyekben a külvilágból származó észleleteink tükröződnek, nevezhetjük világképnek vagy világismeretnek, azokat pedig, amelyek saját cselekvéseinkről és szándékainkról alakulnak ki bennünk, nevezhetjük önképnek vagy önismeretnek.

Számos kísérlet bizonyítja, hogy képzeteink sokkal inkább illúziókat tükröznek, semmint az objektív valóság tényeit. Példa lehet erre az ún. változási vakság (change blindness) jelensége, amikor nem észlelünk egy szemünk előtt lezajlott változást, azért, mert valami más állt figyelmünk fókuszában. (Az egyik ilyen kísérletről l. Greenfield é.n. [2000]: 65). Ha ez így van, akkor jogosan feltételezhetjük, hogy a változási vaksággal analóg jelenségek a többi agyi „szoftver", így a nyelv működése során is előfordulhatnak. Elő is fordulnak, elég az ún. hallgatói megszokások (Itkonen 1970: 418, 2. lábjegyzet) avagy az íráskép általi befolyásoltság jól ismert jelenségére gondolni – azt halljuk, amit hallani akarunk –, amit nevezhetnénk akár változási süketségnek is. (Idevágó példákat közöl Itkonen – 1970: 428–9; Tamás – 1947: 101; Pinker – 1999: 156kk, 183.) Az ilyen jelenségek léte rávilágít a szövevényes kapcsolatra a különböző tudatformák és -fokozatok között, pl. arra, hogy a már kialakult agyi reprezentációk blokkolni tudják esetleges újabbak kialakulását.

Mindebből természetesen nem következik, hogy a külvilágból érkező ingereknek, illetve cselekedeteink valóságos mozgatórugóinak, az agyműködésünket befolyásoló információknak a mibenléte ne tudatosulhatna bennünk – tudatosulhat. Csakhogy, mint már szó volt róla, a tudatosulási tempó általában jóval lassabb, mint az ingerekre való reagálás tempója. Mint Greenfieldtől (é. n. [2000]: 182) megtudhatjuk, agyunk tudat alatt dolgozik, és mi csak sok-sok milliszekundummal később ébredünk tudatára, hogy mi történt, ha egyáltalán ráébredünk. „*Ez azt jelenti, hogy a … szándékosnak és megfontoltnak hitt cselekedeteink jelentős hányada valójában túlságosan gyorsan zajlik le ahhoz, hogy eljusson a tudatunkig*." Greenfield a szervát fogadó teniszjátékost hozza fel példának, mondván: „amikor a játékos visszaüti a labdát, még annak sincs tudatában, hogy a szerva elindult." Végül leszögezi:

> „Döbbenetes belegondolni abba, ami e felfedezés mögött rejlik. Ha egy cselekvésre irányuló döntés azt követően születik, hogy az agy már elhatározta [és előkészítette] a megtételét, vagyis ha az agy előbb dönt, mint »mi«, akkor magatartásunkat nem a szabad akarat, hanem a tudatalatti irányítja." (Greenfield é. n. [2000]: 183–4.)

Mindez nemcsak azok alól a korai elméletek alól rántja ki egyszer és mindenkorra a talajt, amelyek a nyelvi változást tervszerűnek gondolták, és tudatos utánzással magyarázták, hanem igen valószínűtlenné teszi azt a szociolingvisztikai feltételezést is, hogy a beszélői tudatosságnak, még ha csak társadalmi kontextustól függően is, de számottevő szerepe lehetne a hangváltozások terjedésének előremozdításában vagy meggátlásában.

3. Mi teszi lehetővé a stigmatizált újítások terjedését?

A mondottak alapján M. F. esetét úgy interpretálhatjuk, hogy az ő agya tudattalanul a stigmatizált variáns kiejtése mellett döntött, ám ha beszédmozgását a szabad akarata irányította volna, akkor a másik variánst választotta volna. Ha pedig ez az ellentmondás (utólag) tudatosult volna benne, akkor annak utólagos korrekció vagy más utólagos reakció (meghökkenés, zavar, restelkedés stb.) formájában meg kellett volna nyilvánulnia. Ám korrekció nem történt, és arra, hogy más reakció bekövetkezett volna, sem a megnyilatkozás közben, sem utána nem utalt semmi jel M. F. viselkedésében. Így tehát felmerül a kérdés, hogy miért nem tudatosult benne a stigmatizált variáns (többszöri) használata *utólag sem?* Ha volt füle a mások hibájának meghallására, amely hibát oly nagyon elítélt, akkor miért nem volt a sajátjának a meghallására? Mi tette lehetővé, hogy akarata ellenére maga is egyikévé vált a *-bAn* > *-bA* változás terjesztőinek?

A válaszhoz Váradi következő megállapítása adja kezünkbe a kulcsot (2003: 356):

> „Az a tény, hogy írásban [a *-bAn* nyelvi változó] szinte semmi ingadozást nem mutat, azt jelzi, hogy a beszélők mentális grammatikájában a *-ban/-ben* alak szilárdan az inessivusi funkcióhoz kötődik. Feltételezhetjük tehát, hogy a *-ba/-be* alakot inessivusi funkcióban használó beszélők **-*ban*/-*ben* alakot szándékoznak használni, de ténylegesen mégis -*ba*/-*be* alakot ejtenek ki.** (Én emeltem ki. – K. K.) Ez különösen relevánssá teszi a tudatosság és az önfegyelem kérdését."

Váradi észrevételét a variációra mint olyanra általánosítva azt mondhatjuk, hogy (exceptis excipiendis) beszédünkben Barabás-effektus érvényesül. Más a (tudatos) szándék, és más a (tudattalanul létrehozott) eredmény. A Barabás-effektusra (avagy a korábban említett és vele rokon szálka–gerenda effektusra) csakis azért kerülhet sor, mert valami még a szociolingvisztikailag „kényes" esetekben is megakadályoz bennünket abban, hogy figyeljünk a saját beszédünkre.

Azt hiszem, ez a valami az öntudatunk, pontosabban a benne tükröződő önképünk, önismeretünk, ez a sajátságosan emberi (Greenfield é.n. [2000]: 184) agyi reprezentáció, amely éppen képzeteink illuzórikus jellege és beszélői (és sok más) magatartásunk alapvető tudattalansága folytán, meglehetősen téves. Bár tudni nem tudjuk, hogy beszélőként mi magunk milyen ejtést produkálunk valójában, annak a lehetősége fel sem merül bennünk, hogy másmilyet produkálhatnánk, mint amilyet szándékozunk. (Ne felejtsük, a cselekvés még a szándékot is megelőzi!) Beszélői öntudatunk, önképünk, szent meggyőződésünk szerint ugyanis a mi ejtésünk nem lehet más, mint a szándékunknak megfelelő. Az ellenkezőjét fel sem tételezzük, önmagunkra nem gyanakszunk. Azt hisszük, önmagunkban teljes mértékben megbízhatunk.

A téves öntudatnak tudhatóak be egyéb észlelési anomáliáink is, hiszen ha öntudatunk még az olyan nagyfokú tudatosságot feltételező agyi funkciókat is képes elnyomni, mint az önkontroll vagy a logika, akkor azt is képes befolyásolni, hogy a külvilágból mit észleljünk, mit nem. Aki a változási vakság jeleit produkálja, az nemcsak nem veszi észre a szeme előtt lezajlott változást, de szentül hiszi is, hogy nem zajlott le semmiféle változás a szeme előtt. Aki hallási megszokásait vetíti rá mások beszédjére, az nemcsak nem hallja meg az általa várt és a tényleges ejtés közti különbséget, de szentül hiszi is, hogy ilyen különbség nem is volt. M. F. pedig nemcsak azt akarta kiejteni *rádióba* és *tévébe* helyett, hogy *rádióban* és *tévében*, hanem szentül hitte is, hogy azt ejti ki. A téves önkép az ő esetében az akusztikus visszacsatolást nyomta el, így nem volt alkalma utólag szembesülni a saját ejtésével.

Mondhatnánk persze, hogy nem kell ehhez az agyműködést okolni, elvégre a megnyilatkozás nyilvánvalóan informális szituációban hangzott el, ahol az önkontroll hiánya szociolingvisztikai elvekkel magyarázható. Csakhogy ne feledjük: M. F. spontán megnyilatkozásában a *-bA* használata

-bAn helyett nem csupán egy beszédprodukciós mozzanat volt a sok között, még csak nem is csupán egy szociolingvisztikailag érzékeny mozzanat, hanem egyszersmind magának a spontán megnyilatkozásnak a témája is – egy értékítéleté, amelynek funkciója éppen a *-bA* változat elutasítása volt! Ilyen körülmények között pedig feltehető, hogy az előzményben *kiejtett* és ráadásul *erkölcsi mérlegelés tárgyává tett* fonológiai, funkcionális és szociológiai kontraszt emlékképe, sőt visszhangja van annyira friss és erős, hogy visszaverődjék róla a folytatásbeli kontraszthiány. A beszélő munkaemlékezetében a „hibás" variáns kiejtésekor a „helyes" variánsnak még javában ott kellett lennie az előtérben, így a kettő közti különbséget, azaz a szándék és megvalósulás közti diszkrepanciát azonnal észre kellett volna vennie. Hogy mégsem így történt, arra a téves beszélői öntudat jelenléte adhat kézenfekvő magyarázatot. M. F. megnyilatkozását épp ez teszi olyan revelatívvá: a *tudatosan* felidézett kontrasztnak *(„sohase »ban«, mindig csak »ba«")* és az *öntudatlanul* produkált neutralizációnak *(„a rádióba"; „a tévébe")* a szimultaneitása, kontraszt és kontraszthiány rikító kontrasztja egyazon kontrasztpárti megszólaláson belül.

A gyanakvásunkat elaltató öntudat tehát nem engedi tudatosulni beszédünkben a szociológiailag jelölt hangváltozást, mert blokkolja az akusztikus visszacsatolást, vagy ha azt nem is, a hangváltozás észlelését mindenképp. Ez pedig megmagyarázza, hogy a változások, bélyeg ide, bélyeg oda, miért terjedhetnek expanzívan tovább: mert akusztikus önkontroll híján bármely beszélő azt hiheti magáról, miközben változtat, hogy nem változtat. Pontosabban azt, hogy nem *ő* változtat – lám, ő kitart továbbra is a visszaszoruló variáns mellett –, hanem a többiek.

Könnyű belátni ennek az összefüggésnek a jelentőségét a nyelvtörténeti változásnak mint olyannak a szempontjából. Ha nem volna a hamis beszélői öntudat, akkor egyrészt a beszélőkben tudatosulnának a szándék és a megvalósulás közti eltérések, másrészt a beszédprodukció közben is működnének a kontrollfunkciók, mindennek következtében pedig egyrészt több lenne a korrekció, másrészt eleve kevesebb a korrigálnivaló. Más szóval a nyelvnek kevesebb alkalma volna változni – a beszélők vigyáznának, nehogy változtassanak (vö. Tamás – 1947: 166, aki szerint épp fordítva: nehogy ne változtassanak).

A nyelvi változás/variáció terjedésének egyik szükséges feltétele tehát vélhetően nem más, mint az egyik tudatforma kontrollja a másik felett a beszédprocesszálás során. A stigmatizált újítások terjedésének rejtélyére (lásd 1.2.) valószínűleg könnyebben találunk megoldást, ha nemcsak a társadalmi identitásunkkal, hanem az agyműködésünkkel kapcsolatos okok szövevényére (produkcióidő, tudatosulási idő, tudatformák interakciója) is kiterjesztjük a vizsgálatot.

Hivatkozások

ANTTILA, Raimo 1989. *Historical and comparative linguistics*. Second revised edition. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.

BYNON, Theodora 1977. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó. Budapest.

GORDON, Matthew J. 2006. *Interview with William Labov*. http://eng.sagepub.com [Journal of English Linguistics 34: 332–351.]

GÓSY Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.

GREENFIELD, Susan é.n. [2000]. *Agyunk titkai*. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. H. n.

HALL, Christopher J. 1988. Integrating diachronic and processing principles in explaining the suffixing preference. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory*. John Benjamins. Amsterdam/ Philadelphia. 321–349.

HINSKENS, Frans–Roeland van Hout–W. Leo Wetzels 1997. Balancing data and theory in the study of phonological variation and change. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 1–33.

TERHO Itkonen 1970. Ovatko äänteenmuutokset vähittäisiä vai harppauksellisia? *Virittäjä* 411–438.

JACKENDOFF, Ray 2002. *Foundations of language. Brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press. Oxford/New York.

KAINZ, Friedrich 1954. *Psychologie der Sprache III. Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge.* Stuttgart.

KISS Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

KLEMM Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II. 6. Magyar tudományos Akadémia. Budapest.

KOROMPAY Klára 1992. Az irányhármasság érvényesülése a helyhatározóragok körében. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–400.

LABOV, William 1997: Resyllabification. In: Frans Hinskens et al. (eds.): *Variation, change and phonological theory.* John Benjamins. Amsterdam/ Philadelphia. 145–79.

LABOV, William 2002. *Driving forces in linguistic change*.
http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/papers/DFLC.htm

LABOV, William 2007. *Transmission and diffusion*.
http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/papers/TD.html
[Language 83.]

LEE, Michael 1988. Language, perception and the world. In: John A. Hawkins (ed.): *Explaining language universals*. Basil Blackwell. Oxford/ Cambridge, Massachusetts. 211–246.

NAHKOLA, Kari 1987. *Yleisgeminaatio. Äänteenmuutoksen synty ja vaiheet kielisysteemissä erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

OHALA, John J. 1989. Sound change is drawn from a pool of synchronic variation. In: Leiv Egil Breivik–Ernst Håkon Jahr (eds.): *Language change. Contributions to the study of its causes.* Mouton de Gruyter. Berlin/New York. 173–198.

PINKER, Steven 1999 [1999a]. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex. H. n.

PINKER, Steven 2000 [1999b]. *Words and rules. The ingredients of language.* Perennial/HarperCollins. H. n.

PLÉH Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

PLÉH Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh L.–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A. Studia et dissertationes 3. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 55–75.

TAMÁS Lajos 1947. Tudatosak-e a hangváltozások? *Magyar Nyelv* XLIII: 92–102; 161–172.

VÁRADI Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 339–359.

WARDHAUGH, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég. Budapest.

Kata Kubínyi

On a hypothetical condition of linguistic change, especially of the spread of stigmatized innovations

The aim of this article is to give a possible reason why even stigmatized innovations can expand through a population instead of getting suppressed by counteracting forces.

I think, one of the necessary conditions of phonetic change has to do with the interaction of certain consciousness factors. The suggestion for such an explanation has come to me from two sources. The first one was a spontaneous utterance heard by me in an informal every-day situation of a speaker, F. M., who, while declaring for the prestigious sound shape of a morphem and quoting it in a clearly articulated way, used the stigmatized variant of the same morphem in the next sentence twice without noticing this tremendous contradiction at all. The second source was an observation by Váradi (2003), which directed my attention to the fact that human speech resembles the Barabbas effect: what is ment is not identical with what is being said. Nevertheless, no acoustic feed-back occurs even when the intended and highly respected variant is still present in the speaker's working memory, just like in F. M.'s case. It seems quite obvious that the moment of feed-back and/or self-perception is being blocked by something – namely by the self-consciousness or self-image, one of the forms of the conscious mind and the functions of the brain. While contributing to the spread of the innovation, the speaker is not only not aware of his/her participating in variation and sound change, but (s)he is deeply convinced of the contrary: that (s)he is *not* participating in them at all. In his/her opinion, it is the *others* who cause linguistic change. Referring to the self-consciousness factor we can account for the amazing phenomenon of the 10th phase in the mechanism of sound change as described by W. Labov (Sociolinguistic patterns, 1972; cf. Wardaugh 1995: 182ff.): the fact that the use of the stigmatized forms is always recognised by the hearer, never by the speaker…

Куклин, Анатолий
Йошкар-Ола

Теоретические проблемы краеведения
(типичные недостатки в использовании методов при объяснении ономастического материала)

1.0. Связь краеведения с ресурсоведческими исследованиями

Краеведение – комплекс естествоведческих и обществоведческих исследований природы, населения, хозяйства, истории и культуры родного края местным населением или учащимися школы.
В последние годы ускоренными темпами развивается краеведение, связанное с задачами охраны природы и проблемами ее экологии.
Постперестроечное время коренным образом изменило жизнь нашей республики. Наряду с позитивными переменами четко вырисовываются ее негативные стороны. К числу негативных относится нерациональное использование природных растительных ресурсов республики. Так, в последние годы леса Марий Эл начали беспощадно вырубаться. Бессистемные вырубки, как правило, нарушают стабильность гидрологического режима и водоохранно-защитную функцию лесов. В связи со значительными стрессами экосистемы республики многие виды в ее флоре и фауне сокращают численность популяций или в ближайшее время вовсе исчезнут.
Фитоценоз Марий Эл под воздействием целого ряда факторов сильно нарушен; ранее некоторые широко распространенные растения перешли в разряд редких, уникальных или даже в реликтовых. Так, всем хорошо известная *купальница европейская*, занесенная в Красную книгу, произрастала раньше во всех районах республики – об этом свидетельствуют ее марийские диалектные названия: *колдырмавуй, нарынчывуй, онгырвуй, ушшудо, ӱшшудо, чодырамаке, ынгыр пелӧдӱи*.
Еще 25 января 1984 года было принято Постановление № 45 «О запрещении сбора редких декоративных и лекарственных растений на территории Марийской АССР». Этим документом в пригородной зоне

г. Йошкар-Олы и в местах массового отдыха населения республики был запрещен сбор таких растений, как *первоцвет весенний, сон-трава, волчье лыко, сочевник весенний, медуница неясная, хохлатка плотная, ландыш, черемуха, купальница европейская, гвоздика пышная, горец змеиный, касатик водный и сибирский, кровохлебка, колокольчики широколистный, персиколистный и крапиволистный, кувшинка, кубышка желтая, любка двулистная, ятрышник Фукса и пятнистый, цмин, баранец, плаун булавовидный и сплюснутый, ива остролистная (верба), лилия кудреватая* (8, 8–9).

Однако населением это Постановление грубо нарушается. Если придешь весной или в начале лета на рынок, то обязательно увидишь букеты *сон-травы, первоцвета весеннего, ландышей, купальницы европейской* и других, приготовленные для продажи.

Вместе с тем следует обратить внимание и на тот факт, что леса в настоящее время находятся в захламленном состоянии. На вырубленных делянках валяются сухие отрубленные ветви деревьев и кустарников, лежат полусгнившие валежники, куски распиленных бревен, плахи дров. Все это создает благоприятные условия для размножения вредителей леса.

Кстати, в царской России лесные угодья всегда были ухоженными. Что касается марийского народа, то весь его многовековой уклад жизни, начиная с седой древности, был связан с лесом и, естественно, на этом фоне происходило формирование его мифических представлений и религиозных убеждений. Все эти обстоятельства в определенной степени обусловили бережного отношения к лесным угодьям, их особенностям и богатствам, что отразилось и в его устнопоэтических произведениях, где особый акцент делается на охрану леса. Например: *Чодыра шуко – переге, чодыра шагал – ит ру, чодыра уке – шынде.* – 'Много леса – береги, мало леса – не руби, леса нет – посади'. *Чодыран верыште юж яндар, ед таза, калык поян.* – 'На лесистой местности воздух чистый, человек здоровый, народ богатый' (6, 275).

Красноречивым свидетельством особого отношения мари к окружающей природе служат наблюдения П.Знаменского, писавшего в XIX веке, что «лес наложил особенный характер и на религиозные верования (мари – А.К.). По всей вероятности, религия (мари А.К.)

имела свой период фетишизма, непосредственного обожания предметов природы. Обожание растительности должно было играть при этом самую главную роль. Следы его хранятся доселе в благоговейном почитании разных лесных урочищ и некоторых видов растительности, пользующихся важным значением в религиозных обрядах» (4, 30).

Поэтому учителя-биологи при интерпретации состояния и динамики биологических компонентов экологической системы Республики Марий Эл должны акцентировать внимание учащихся на природоохранные и экологические проблемы, подчеркивая при этом пагубные воздействия антропогенных и техногенных факторов, про водимых без научных основ природопользования и прогнозных программ сохранения и воспроизводства растительного мира. И не следует при этом забывать, что леса являются важнейшим индикатором природно-территориальных систем республики и одним из ведущих ландшафтообразующих факторов. От уровня рационального использования лесных запасов и экологической этики будет зависеть будущее генофонда природной флоры и фауны Республики Марий Эл. И всегда следует помнить, что леса играют как большую средообразующую, так и средостабилизирующую роль.

2.0. Типичные недостатки в использовании методов при объяснении ономастического материала

Ономастика – общее название для всех ее смежных отраслей, изучающих имена, например, имена людей, названия географических объектов, птиц, рыб, растений, грибов и многие другие.

Интерес к различным именам в последние годы заметно возрос. Вместе с тем именно в ономастике продолжает множиться и число беспочвенных гипотез и происхождении того или иного имени, сводящих смысловое или историко-лингвистическое объяснение лишь к вероятиям или же к субъективным домыслам.

Не вдаваясь в сущность общей методологии ономастической науки, а также частных методов и приемов анализа ономастического материала, следует заострить внимание на некоторых ошибках,

иллюстрирующих типичные недостатки в применении лингвистических методов для интерпретации смыслового содержания географических названий Марий Эл и объяснения их происхождения.

Исследователями нередко отождествляются разноязычные слова по их чисто внешнему созвучию без учета их происхождения, семантического содержания и данных лингвогеографии. Такие ошибки встречаются не только в работах краеведов, но и в научных изданиях. Так, в книге О.П.ВоронцовоЙ и И.С.Галкина «Топонимика Республики Марий Эл: Историко-этимологический анализ» (Йошкар-Ола, 2002) семантика гидронима *Шўгарэдер* (офиц. *Шугаренер)* объясняется смысловым содержанием марийского слова *шўгар* 'могила'. По их мнению, *Шўгарэдер* – «Река с могилой» (1, 386).

В этой связи необходимо подчеркнуть серьезные отличия ситуации этимологизирования таких гидронимов. Речное название *Шўгар* с вариантами *Шегар, Шагар, Шугар* числится в разряде ареально-лингвистических изоглосс в гидронимиконе России, ср.: *Шегарка,* р., лев. приток р. Обь (центральная часть Обь-Иртышского междуречья в Западной Сибири), *Шагарка,* р. лев. приток р. Миндяк в Башкортостане (2, 217).

Исходя из этого, нетрудно убедиться, что первый компонент гидронима-композиты *Шўгарэдер* является субстратным.

Объяснение семантики субстратных гидронимов без определения их языковой принадлежности и реконструкции фонетического облика архетипа является весьма относительным, а в большинстве случаев предвзятым или же совершенно неверным. Установить языковую принадлежность субстратной тополексемы возможно лишь на основе воссоздания языковой реальности прошлого Урало-Поволжья с привлечением археологических, палеоантропологических, этнологических, исторических и иных данных, которые не только не противоречили бы друг друга, а находились бы в отношениях взаимной дополняемости. Более того, о степени достоверности реконструированной праформы можно судить лишь в том случае, если ее содержательная сторона более или менее соответствует физико-географическим реалиям Урало-Поволжья. С этой задачей не всегда справляются не только краеведы-любители, но и специалисты-топономасты.

Поэтому, читая краеведческую литературу и исследования по ономастике, нередко встретишь такие объяснения, которые опираются не на научные принципы анализа, а на случайные сопоставления слов, вызванные простым их созвучием. И чем менее подготовлен тот или иной дилетант в языковом отношении, тем категоричнее он высказывает свои суждения и происхождении того или иного географического названия.

Нигде, пожалуй, фантастические выдумки не получили такого широкого распространения, как в истолковании речных названий. Так, в основе названия реки *Волга,* как считает Л.И.Хлебникова, лежит корень *вол-* с вариантом *вал-,* имеющий значение ’жёлоб, по которому течет вода от источника, родника: колодца для водопоя животных’. Этот корень, по ее мнению, может обозначать поверхность, лужу, долину, залитую водой. Исходя из этого, она заключает, что *Волга* обозначает реку, которая начинается с Валдайских холмов и течет по каменистым желобам. Поэтому и называется так: текущая по желобу, низине. *Волга* – слово финно-угорского происхождения, в русский язык оно вошло без изменений (11, 55–57).

На самом деле, нет сколько-нибудь серьезных оснований объяснять его на материалах славянских, финских и балтийских языков. Его возникновение связано с миграцией южносибирского населения в Среднее Поволжье. Как свидетельствуют специальные исследования об исторической судьбе этого гидронима, его первоисточником является асанский язык, относящийся к кетско-асанской группе палеоазиатских языков (7, 321), ср. асанское слово *юл* с вариантами *юль, ул, уль, жул, жуль* ’вода’, ’река’. В древнерусский он попал из тюркских языков, выступавших в качестве передаточного звена. Причем тюркское *елга* – результат стяжения двух разноязычных нарицательных имен-формантов (асанского *юл* и селькупского *-га «*-ка)* ’река’) в одно скрещенное название «река – река» или «большая вода». Его дальнейшее изменение связано с фонетическими особенностями древнерусского языка, на почве которого он преобразился в *Волгу* (9, 143–146).

Известный марийский лингвист Ф.И.Гордеев название левого притока р. Рутки *Вергеза* сопоставляет с русскими диалектными словами *вергасить* ’тараторить’, *вергаса* ’таратора’ (3, 54).

Невдаваясь в подробности специального исследования, следует отметить, что *Вергеза* восходит к пермскому субстратному слову *вӧргӧс* ’ложбина, лощина, углубление’. Исходя из этого, заслуживающим внимания является объяснение семантики гидронима *Вергеза* как ’река, протекающая по заросшей кустарниками низинной, болотистой местности’. Такая трактовка подтверждается и особенностью ландшафта Республики Марий Эл. С северо-востока республики идет понижение земной поверхности к долине Волги, вдоль которой тянется широкой полосой центральная низина со множеством озер, болот и рек (5, 5). Рутка, вбирающая слева *Вергезу*, является левым притоком р. Волги. Долина реки *Вергезы* имеет характер широкой, часто заболоченной полосы.

Недостаточная изученность географического объекта, неверная фиксация его имени и невыверенность записей, как правило, приводят исследователей к надуманным выводам.

Так, О.П.Воронцова и И.С.Галкин в книге «Топонимика Республики Марий Эл: Историко-этимологический анализ» ввели в научный обиход сложный ойконим *Ружъял.* Он, по их мнению, является неофициальным названием русской деревни *Тимофеево* Верх-Ушнурской сельской администрации муниципального образования «Советский район». Этот ойконим им расчленен на две части: *Руж* – гидроним и *ял* ’деревня’ (1, 286).

Следует заметить в этой связи, что неофициальным названием деревни Тимофеево является *Рушъял*, где *руш* ’русская’ + *ял* ’деревня’. Следовательно, ойконим является отэтнонимным, а не отгидронимным. Деревня находится на правобережье реки Малый Кундыш. Реки с названием *Ружа* и в помине там не было.

В работах исследователей встречаются грубые ошибки и в разграничении географических объектов. Так, в указанной книге О.П.Воронцовой и И.С.Галкина на явном недоразумении создается мнение: «Ныне с. *Помары* и ст. *Помары* слились воедино и рассматриваются как один административный объект» (1, 272).

На самом деле с. *Помары* как существовало отдельно, так и существует. Название ст. *Помары* фигурирует традиционно, хотя поселок, где находится эта станция, назван *Приволжским.*

Созвучные официальные названия двух гидрообъектов рассматриваются иногда как одно наименование. Такого рода ошибки обычно возникают по причине недостаточной изученности реально бытующих местных названий. Так, под заглавным словом *Пижан* (офиц. *Пижанка)* О.П.Воронцовой и И.С.Галкиным указано: «две речки: 1 – прав. пр.р. Ошлы, 2 – прав. пр. р. Петъялки» (1, 264). Из них искаженным является второй гидроним. Правильная его форма – *Пинжанка,* исходная марийская форма - *Пӱнчад,* что в переводе на русский язык – *Сосновая.* Она является не правым притоком р. *Пёт* (мар. *Пӧт),* а левым.

Недостаточная изученность лексического богатства марийского языка приводит, как правило, к неверным объяснениям смыслового содержания географического названия.

Так, название деревни *Ядгранур* (офиц. *Янгранур)* Советского района Марий Эл О.П.Воронцова и И.С.Галкин справедливо расчленяют на две части: *Ядгра* и *нур* 'поле, поляна'. Элемент *Ядгра,* по их мнению, является собственным именем, восходящим к чувашскому нарицательному слову *йанкӑра* 'звонкий, то есть кричащий звонким голосом' (1, 407).

Однако такое толкование нельзя считать приемлемым. По рассказам старожилов, селение основали переселенцы деревни *Тумьюмучаш* в 1790-1800 годах. Они, облюбовав место около 8 ключей, у самого истока реки Шуй, сожгли в лесу множество поваленных деревьев и полусгнивших валежников, называемых по-марийски *<<ядгар кашка»* (10, 162). Место огнища предназначалось для распашки, которое со временем превратилось в поле *(нур).*

Следовательно, элемент *ядгра* восходит не к чувашскому слову *йанкӑра,* а к апеллятиву *ядгар,* ср. *ядгар пу, ядгар кашка* 'сгнивший валежник', а также марийское горное *йӓнгӓр* 'гнилое дерево', 'гнилушка'. При топонимообразовании в нарицательном слове *ядгар* произошла метатеза, то есть перестановка звуков *[а]* и *[р],* ср. *ядгра.* Апеллятив *ядгар* в ойконмие *Ядгранур* характеризуется как адъективный элемент, выступающий в функции препозитивного присубстантивного определения, то есть поле со сгнившими валежниками.

Здесь указаны лишь наиболее типичные недостатки в применении методов исследования и приемов интерпретации при анализе краеведческих (топонимических) материалов.

В заключение следует подчеркнуть, что дальнейшие перспективы диахронических исследований будут, вероятно, зависеть от того, насколько последовательно в них будут реализовываться принципы системности и историзма в подходе к краеведческому материалу. Остается отметить в этой связи, что семантическая реконструкция реликтовой тополексемы, сопровождаемая экстралингвистическими (археологическими, антропологическими, этнологическими, историческими) данными, учитывающая природно-географические особенности и культурно-исторический фон функционирования реконструируемой лексемы, оперирующая соответствиями и параллелями родственных и неродственных контактирующих языков, значительно уменьшает число беспочвенных гипотез, тормозящих поступательное развитие ономастической науки.

Литератра

1. Воронцова О.П., Галкин И.С.: Топонимика Республики марий Эл: Историко-этимологический анализ. – Йошкар-Ола: Изд-во Мар. полиграфкомбината, 2002. – 424 с.
2. Гареев А. М.: Реки и озера Башкортостана. – Уфа: Китап, 2001. – 260 с., ил.
3. Гордеев Ф.И.: Русская топонимика Марийской АССР // Вопросы марийского языкознания. Сб. ст. МГПИ им. Н.К.Крупской, вып. 1. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во. – с. 45–59.
4. Знаменскій П. В.: Горные черемисы Казанскаго края // Вѣстникъ Европы, т. 4. – СанктПетербургъ, 1868. – с. 30–71.
5. Иванов Н. В.: География Марийской ССР: Учеб. для 8-9 кл. сред. шк. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1992. – 104 с., ил.
6. Китиков А. Е.: Марий калыкмут мутер. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1991. – 336 с.

7. Кодухов В.И.: Введение в языкознание. Учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» – Москва: Просвещение, 1979. – 351 с., ил., 1 отд. л. карт.
8. *Красная книга Республики Марий Эл*: Редкие и нуждающиеся в охране растения марийской флоры / Сост. Н.В.Абрамов. – Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1997. – 128 с.
9. Куклин А. Н.: Лингвистические основы методов и система научных приемов анализа ономастического материала // Вестник 2 Марийского государственного педагогического института им. Н.К.Крупской. Науч.-практ. ежегодник. – Йошкар-Ола, 2005. – с. 141–153.
10. *Советский район*: Сборник документальных очерков. – Йошкар-Ола: Комитет РМЭ по делам архивов, ГА РМЭ, адм. муницип. образ. «Советский район», 2004. – 320 с., ил.
11. Хлебникова Л. И.: Издалека долго течет река Волга… // Марийское краеведение: опыт и перспективы его использования в школе. Материалы 3-й республиканской научно-практической конференции. – Йошкар-Ола: МИО, 1995. – с. 55–57.

Johanna Laakso
Vienna

Throwing a Glance at *heittää*: Reflections on Describing and Interpreting Changes of Meaning

1. On the Semantics and Etymology of *heittää*

The Finnish verb *heittää* (stem *heittä-*) has cognates throughout the Finnic language group, with a wide range of meanings. In addition to the meaning regarded as primary, 'throw, fling, send something flying through the air', there are numerous secondary meanings which Korhonen (1960) in his ground-breaking study divides into two groups, western and eastern. In Western Finnish dialects and also in Estonian and Livonian, *(*)heittä-* (or the frequentative derivative *(*)heittele-*) can denote 'pushing' or 'swinging, swaying'. Implicit reflexives (cf. Koivisto 1995), i.e. *(*)heittä-* or *(*)heittele-* for 'throw oneself, fling oneself about, toss and turn', are also typical of Western Finnic. From these meanings, numerous specialized uses (in SMS 3, divided in 12 semantic subgroups) have evolved, such as 'exchange, trade ware for ware', 'eat or drink something quickly and greedily', 'take (somebody) quickly (somewhere), transport, give a lift', 'say something, especially a ritualized utterance such as a greeting' ("throw a good morning"), 'cause a dizzy feeling' (*päästä heittää* '[I] feel dizzy', lit. "Ø throws [me] from/by the head"), 'vary, change, be imprecise' (*arvio heittää* 'the estimate[d number] "throws"', i.e. can vary or err'[1]) or even 'assume ["throw oneself into"] a role, become or pretend to be(come) something'

1 Korhonen (op.cit. 166) presents Swedish *vinden kastar* 'the wind changes' (lit. "the wind throws") simply as a parallel to similar uses of Fi. *heittää.* In Finland Swedish, however, the wide-spread use of *kasta* in the meaning 'vary, be imprecise or subject to errors' (*siffrorna kastar* "the numbers throw"), is generally considered a calque from Finnish (Reuter 1994).

(Estonian *hulluks heitma* 'sich toll stellen',[2] Livonian *nīt ētab aḷḷõks* 'die Wiese wird grün'[3]).

In Eastern Finnic, in contrast, we can observe another secondary meaning which has spread "with astonishing force" (Korhonen op.cit. 173: *ihmetystä… herättää uuden merkityksen tavaton leviämisvoima):* 'drop, strip, let go, abandon, leave, stop, quit'. In Karelian, the use of *heittä-* for 'stop, quit' seems very frequent. In fact, one might even claim that the Karelian construction type "throw/quit X-ing" has partly assumed the function of a discontinuative negative phasal adverbial ('no more'; cf. van der Auwera 1998). For instance, in KKS 5 (s.v. *sanketa)* the example sentence *yhty i sangenet, heitäd uksis synnyndän* "if you get even a little bit fatter, you will throw fitting (= cease to fit) through the doors" has been translated with Finnish *et enää mahdu ovista* 'you won't fit through the doors any more'. As Korhonen points out, some uses of *heittää* in the "Eastern" meaning 'abandon, leave' appear in Western Finnic as well: there are examples such as Estonian *hinge heitma* 'die', lit. "throw/leave the soul" (cf. German *den Geist aufgeben),* already attested in the 18th century.

The use of *heittää* in the Eastern Finnic meaning 'let go, abandon, leave, stop' thus seems old. According to Korhonen, it is too old and too widespread in Finnic to be explained with the influence of the Russian verbs *brosit'* 'throw, fling; leave, abandon, stop, quit' and *kinut'* 'throw, fling; leave, abandon, ignore, neglect', so that Korhonen only mentions the Russian verbs as an "interesting parallel". However, an influence in the opposite direction might be possible, as the meanings 'leave, abandon' seem to be a Russian innovation. The Russian verb *brosat'/brosit'* has obviously acquired the meaning 'throw' – shared only with Ukrainian – relatively recently, while other Slavic languages show meanings such as 'schaben, rasieren' or 'streifen' (Vasmer 1953); consequently, the meaning 'leave, stop' must be an even more recent innovation. In the great Russian dialect dictionary SRNG (3), the only example of *brosat'* in a meaning close to those in Eastern Finnic comes from Central Asia ('leave a passenger (at a station)'), but the AOS gives many examples from Northern Russian dialects in meanings such as 'throw away, stop using/wearing' or 'quit,

2 Quoted by Korhonen from Wiedemann's (1893) dictionary.

3 Example from Kettunen 1938, in simplified orthography.

stop doing'. The example from the Olonets area, *brosajte písańje* 'stop (the act of) writing!', employing the action noun instead of the infinitive, is structurally the exact counterpart of the Olonets Karelian *heitteä -ndU* construction.

Korhonen (1960: 172–174) regards the Western Finnic meaning 'throw, fling' of *heittää* as the original one, since "the act of flinging something is more concrete and more affect-laden than the act of leaving/abandoning something", and the Western type includes more sub-meanings than the Eastern one. To explain the change of meaning in Eastern Finnic, he refers to the Sperberian concept of "attraction": the affect-laden idea of 'throwing, flinging' needed new expressions instead of the conventionalized and "worn-out" *heittää,* and in Eastern Finnic, the newcomers completely ousted the old word, which then survived in the secondary meanings of "leaving", "abandoning" etc.

In Western Finland as well, there are dialects where *heittää* reportedly was never used in the concrete meaning of 'throw'. Instead, Finnish dialects know dozens of more or less expressive verbs for "flinging" (such as *nakata*, *viskata* and *paiskata*, which also appear in Standard Finnish). The concept of "expressive" or "descriptive" verb is notoriously difficult to define (cf. Mikone 2002), but these verbs often seem to carry a shade of emotion (for instance, anger or contempt) combined with a special rashness, speed and strength of movement. For this reason, expressive words for 'flinging' cannot be used in neutral – for instance, official – contexts (**IAAF:n sääntöjen mukaan keihästä on paiskattava…* 'according to the rules of IAAF, the javelin must be flung…') – unless they really are "neutralized", which implies that the meaning of the original "neutral" verb has developed further, leaving a slot to be filled.

Outside the Finnic group, there seem to be no cognates for *heittää*. The possible cognates in Southern Saami and Udmurt, as mentioned in *SKES* 1 (at least the Udmurt word is both semantically and phonologically problematic), are no more taken into consideration in *SSA* 1, and the (North) Saami *heaitit* 'stop, quit, abandon', as shown by the initial *h-*, is a loanword from Finnic. This makes *heittää* a good candidate for one of the all-Finnic loanword strata, and not surprisingly, Jorma Koivulehto has found a (Pre-)Germanic original.

Koivulehto's etymology, first presented in 1979 (Koivulehto 1999: 182–197), is firmly based on morphophonological analysis: *heittä-* (< Pre-Finnic **šejttä-)* must be a causative derivative in TTA, as the sequence of three consonants, *-jtt-*, would be phonotactically impossible in an underived stem. For the remaining stem, **šej-*, there is a plausible original in Indo-European **sē(i)- (< *seh$_1$-)* 'entsenden, werfen, fallen lassen'. In European IE languages, the meaning has developed further to 'throw seed, sow', which means that the Finnic word must have been borrowed very early, before the specialization of the meaning in IE or, at least, before the loss of the original meaning (assuming that the meanings 'throw' and 'sow' have existed side by side for a longer time – which, in the light of evidence from lexicology and grammaticalization studies, is plausible enough). The substitution of (Pre-)Germanic *s* with Pre-Finnic **š* (instead of *s*) has parallels in other early loan etymologies, and the use of a causative verb suffix as an adaptation strategy, instead of adapting the loan verb into a small and presumably closed group of *(C)Vj-* verb stems *(soj-* 'ring, resound', **kej-* 'boil', *voj-* 'be able'[4]), seems feasible. Thus, Koivulehto's etymology – although for some reason called "uncertain" in *SSA (''epävarman selityksen mukaan…'')* – must be considered well-founded.

2. Universal Paths of Semantic Change?

The etymology and semantic developments of *heittä-* in Finnic have, thus, been exhaustively investigated. There seems to be very little to add to the work of Korhonen, Koivulehto and others. At the same time, this impressively expert work is illustrative of the "self-contained" tradition of Finno-Ugric studies: generalizable observations are left to be read between

4 In addition to the verbs mentioned by Koivulehto, this class of verbs in modern Finnish includes *ui-* 'swim', *pui-* 'thresh' (according to SKES and SSA, a derivative of *puu* 'wood, tree') and *nai-* 'marry; have sexual intercourse' (related to the possibly Uralic but obscure word family for 'woman'). With the exception of the latter two, both of which are (potential) derivatives, all *(C)Vj-* verbs are intransitive, which also motivates the use of the causative *ttA* suffix in the adaptation of the transitive **šejttä-* 'throw'.

the lines, parallel cases in other languages are mentioned anecdotally and somewhat ad hoc (up to our days, this seems to be the standard method of providing evidence for postulated semantic change in etymology), and there are very few attempts to describe semantic change in a way that would facilitate comparison with other languages or other cases of language change.

For instance, in a componential or feature analysis of semantics (cf. e.g. Bakró-Nagy 1982, Pajunen 1988), the Western Finnic meanings of 'swinging, swaying, shaking' for *heittää* could simply be described as loss of a semantic component, 'change of place' (what is shaken or swayed does not move to another place) and/or 'loss of contact, letting go of the object' (what is shaken stays in your hand). This decrease of semantic content is probably what Korhonen (1960) aims at when speaking about "diminutivity" (a notoriously vague, yet over-exploited concept in the research of Finno-Ugric word formation). Or we could try to fit the changes in the semantics of *heittää* into the cognitive framework of semantic change as proposed by Blank (1999), operating with the general tendency of words with an abstract reference to develop by way of metaphoric abstraction ('throw away, let go, release' > 'cease to possess/control/perform, abandon, stop, quit').

For the young Mikko Korhonen in his paper of 1960, the theoretical framework allowing for generalizable conclusions and cross-language comparison was the German tradition of language philosophy and lexical semantics, as cultivated in Finland by Lauri Hakulinen and others. Although there are obvious connections between these traditions and the latter-day success story of grammaticalization studies (as well as with cognitive linguistics), one fundamental difference becomes obvious when regarding the history of *heittää* in Finnic: Where the Sperberian tradition sees a system-conditioned pull chain (affective meanings attracting new expressions), the grammaticalization framework presumes a push chain dependent of individual lexemes, with verbs such as 'throw' gradually losing semantic substance and becoming more and more abstract (from 'let go and send flying through the air' to 'let go, cease to control, quit'), which allows them to be ousted by more concrete, expressive words.

This lexical approach would simultaneously mean that certain words are more prone to be grammaticalized, and the study of

grammaticalization as a universal phenomenon could even boil down to identifying such typical input words. This, in fact, comes close to what Heine and Kuteva (2002) attempt in their reference work on grammaticalization. While demonstrating that there indeed seem to be universal paths of semantic abstraction, their work also vividly illustrates the sad fact that one reference book can never capture the whole diversity of possible semantic developments. The source meaning THROW does figure in the book, but only as the source for the perfect aspect in the Diyari language (op.cit. 297–298). On the other hand, the egressive aspect ("stop doing") figures among the targets of grammaticalization, but the only source mentioned is the verb for 'leave, abandon, exit' (op.cit. 190; Heine and Kuteva do not go further into the etymological background of Portuguese *deixar* 'stop (doing)' (< 'leave'), which seems to belong, by way of *deiicere,* to the Latin word family for 'throw'…). Obviously, as Heine and Kuteva (l.cit., and in many other places in the book) state, "this grammaticalization appears to be an instance of a more general process whereby process verbs are grammaticalized to auxiliaries denoting tense or aspect functions".

The verb *heittää* (with cognates) stands on a bifurcating path, perhaps typical of verbs which denote (causing) a change of state. On one hand, they can be grammaticalized to markers of *Aktionsart* or aspect. On the other hand, they easily lend themselves to idiomaticization – in (colloquial) Finnish, *heittää* also appears in opaque idioms such as *heittää huulta* 'talk, joke, chat' (= "throw a lip"), *heittää lipat* 'fall to the ground, stumble' (= "throw visors") – which leads to almost complete semantic emptiness and interchangeability with other verbs.[5] This connection between (system-conditioned?) grammaticalization and (lexically conditioned?) idiomaticization has also been pointed out by Nenonen (2002: 130). In her corpus of verb-based idioms in Finnish youth literature, *heittää* is the 14th verb in the order of type frequency, less frequently used than verbs such as

5 Cf. Niemi (2006: 229–230) on *vetää* 'pull' in Finnish. In some of his examples, such as *vetää keikkaa* 'play ("pull") a gig', *vetää läppää* 'talk' ("pull flap"), *vetää laatat* 'vomit' ("pull floor tiles"), *heittää (keikkaa / läppää / laatat)* would be equally possible.

olla 'be', *mennä* 'go' or *tehdä* 'do, make' but yet used in more idioms than, for example, *lyödä* 'hit', *nähdä* 'see' or *sanoa* 'say' (op.cit. 57).

3. Further Considerations

The question remains: can anything significant be added to previous etymological and dialectological research on *heittää?* Even if the semantics and etymology of *heittää* can neatly be fitted into a framework of more general tendencies and mechanisms of semantic change, there is always the possibility of individual, lexeme-specific and/or language-specific factors interfering. For instance, Livonian *eitõ* has acquired the meaning 'lay the foundation (of a house, homestead), settle down' by way of calquing the meanings of Latvian *mest* and/or through secondary association with Estonian *ehitada* 'build' (Kettunen 1938). As for the development of the Eastern Finnic meaning 'leave, abandon, stop', it is possible that the resemblance with the largely synonymous *jättää* 'leave, abandon' and with the antonym *ottaa* 'take, receive' (frequently collocated, as in *ota tai jätä ~ heitä* 'take it or leave it') has played a role – although mechanisms of this kind are difficult to capture with the means of traditional etymological research. In many respects, traditional historical lexicology still represents some insights of fundamental importance to the history of a (certain) language *wie es eigentlich geschehen*, and these insights are probably too valuable to be offered to seemingly "general" ideas of describing language – cf. the constructive but very critical standpoint of Joseph (2004).

To return to the origin of *heittää:* it seems plausible that this verb is a Proto-Finnic replacement for the loss of a grammaticalized or semantically specialized earlier verb. (The earlier verb for 'throw' may have been **lō-*, surviving in Finnic in various specific meanings: 'warp[6] [= arrange threads in a loom, set the loom ready for weaving], create', 'shovel, throw with a hayfork', 'shed (one's skin)', 'miscarry, give birth prematurely'; the original meaning 'throw' is also assumed in *SSA*.) As an alternative to Koivulehto's etymology, we might also hypothesize a descriptive (expressive) word gradually neutralized for the basic meaning of 'throw' – in the same way as

6 Note that *warp* is etymologically related to German *werfen* 'throw'.

paiskata, viskata, nakata or other expressive verbs in some Finnish dialects (Korhonen 1960) or *viskama* in Standard Estonian are taking over the concrete and neutral core meaning of **heittä-* (cf. Est. *odaviskamine* 'javelin-throwing' with Fi. *keihäänheitto*). Considering this and the tendency of the new etymological dictionary *SSA* to (implicitly) operate with monosyllabic "descriptive roots" (for the heated debate on this "descriptive root theory" in etymology, see e.g. Koponen 1999, 2001, Koivulehto 2001), it is slightly surprising that *SSA* fails to note the possible connection – even if only through secondary association – between *heittää* and *heilua* 'sway' or perhaps even *heikko* 'weak' (?< *'swaying, staggering')… However, observations on grammaticalization might provide further arguments for Koivulehto's loan etymology of *heittää.*

In many cases of grammaticalization, semantic abstraction or generalization of meaning in Finnic, the lexeme in question is a loanword. Good examples are the Finnish postposition *kanssa* 'with, in the company of', with cognates including the Estonian comitative case suffix *-ga*, which goes back to the Germanic loanword *kansa* 'people, company/companion', and the Finnish suffix *-lainen* 'of an X kind, like X', from *laji* 'sort, type, species' (from Swedish *slag*; cf. Laitinen & Lehtinen 1997), as well as the wide-spread use of Karelian *roitakseh / rod'izuda* (from Russian *rodit'sja* 'be born') to express change of state in general (for instance, *kučeral rod'ihe ńälg* 'the driver became hungry', "to.the.driver was.born hunger"; Sarhimaa 1988: 113 – in Sarhimaa's corpus of Karelian unipersonal sentences with a human oblique "experiencer", *roitakseh* is the most frequent change-of-state copula). The question arises whether loanwords are more prone to be grammaticalized – perhaps they, lacking the derivational and associational networks or the possible "expressive" shades of old inherited words, lend themselves more easily to novel uses?

We might postulate a more general path of semantic development, leading from expressive verbs by way of "neutral" process verbs to grammatical verbs, markers of aspect or *Aktionsart*. While the neutralization process of an expressive verb may take time, loan words are on the "fast lane", according to the hypothesis sketched above: they are immediately usable in the neutral function, which makes them better input for the grammaticalization process. Testing this hypothesis will be a task for future empirical research. In this paper, I have merely attempted to

show that even in a lexicological and etymological detail question as intensively investigated as the history of *heittää*, there is still a lot to do for future linguists – as a modest reminder, should the esteemed jubilarian, as a linguist and a teacher of future linguists, ever be in need of encouragement in his important work.

References

AOS = *Arhangel'skij oblastnoj slovar'* 2. Pod red. O. G. Gecovoj. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1982.

Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1982: On the reconstruction of proto-meanings. – Ferenc Kiefer (ed.), *Hungarian linguistics.* Linguistic & Literary Studies in Eastern Europe 4. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 7–29.

Blank, Andreas 1999: Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for semantic change. – In: Andreas Blank & Peter Koch (eds.): *Historical semantics and cognition.* Cognitive Linguistics Research 13. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 61–89.

Heine, Bernd & Kuteva, Tania 2002: *World Lexicon of Grammaticalization.* Cambridge University Press.

Joseph, Brian D. 2004: Rescuing traditional (historical) linguistics from grammaticalization theory. – In: Olga Fischer, Muriel Norde & Harry Perridon (eds.), *Up and down the cline – the nature of grammaticalization.* Typological Studies in Language 59. Amsterdam: Benjamins. 45–71.

Kettunen, Lauri 1938: *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung.* Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

KKS 5 = *Karjalan kielen sanakirja.* 5. osa: R–S. Ed. Raija Koponen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI,5. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1997.

Koivisto, Vesa 1995: Suomen implisiittisten refleksiivien semanttinen tulkinta. – *Virittäjä* 99: 25–44.

KOIVULEHTO, Jorma 1999: *Verba mutuata*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 237. Helsinki.

KOIVULEHTO, Jorma 2001: Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um 2000. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 56: 42–78.

KOPONEN, Eino 1997: Puhdasta puhetta? – *Virittäjä* 101: 440–442.

KOPONEN, Eino 2001: Purinaa ja purskahduksia. – *Tieteessä tapahtuu* 4/2001: 58–60. (Online: http://www.tsv.fi/ttapaht/014/kesk.htm#kop)

KORHONEN, Veli-Mikko 1960: *Heittää* verbin semantiikkaa. – *Virittäjä* 64: 164–175.

LAITINEN, Lea & LEHTINEN, Tapani 1997: Johdanto. – In: Tapani Lehtinen & Lea Laitinen (eds.): *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta.* Kieli 12. Helsinki. 6–19.

MIKONE, Eve 2002: *Deskriptiiviset sanat: määritelmät, muoto ja merkitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

NENONEN, Marja 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä.* University of Joensuu Publications in the Humanities 29. Joensuu.
(Online: http://cc.joensuu.fi/linguistics/mnenonen/mn2001.pdf)

NIEMI, Jussi 2006: Structural changes and meaning extensions of Finnish 'pull + comp' constructions. – In: Marja Nenonen & Sinikka Niemi (eds.), *Collocations and Idioms 1. Papers from the First Nordic Conference on Syntactic Freezes.* Studies in Languages 41. Joensuu: University of Joensuu. 227–234.

PAJUNEN, Anneli 1988: *Verbien leksikaalinen kuvaus.* Publications of the Department of General Linguistics of the University of Helsinki 18. Helsinki.

REUTER, Mikael 1994: Konstigt kastande. – *Hufvudstadsbladet* 15.9.1994.
(Online: http://www.kotus.fi/index.phtml?l=sv&s=1653)

SARHIMAA, Anneli 1988: Venäjän kielen vaikutuksesta karjalan ja vepsän kokijalauseisiin. – In: Muusa Ojanen & Ilkka Savijärvi (eds.): *Kielikontakteja I. Tutkimuksia venäjän ja itämerensuomalaisten kielten alalta.*

Kielitieteellisiä tutkimuksia / Studies in Languages 13. Joensuu: University of Joensuu. 101–126.

SKES 1 = Y. H. Toivonen, *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1954.

SMS 3 = *Suomen murteiden sanakirja* 3. Ed. Tuomo Tuomi… (& al.). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992.

SRNG = F. P. Filin (gl. red.) & al.: *Slovar' russkih narodnyh govorov* (3). Leningrad: Nauka, 1968.

SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja.* 1–3. Ed. Erkki Itkonen (1), Ulla-Maija Kulonen (1–3). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus/Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992–2000.

Van der Auwera, Johan 1998: Phasal adverbials in the languages of Europe. – In: Johan van der Auwera (ed.), *Adverbial constructions in the languages of Europe.* EUROTYP 20-3. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 25–145.

Vasmer, Max 1953: *Russisches etymologisches Wörterbuch* I: A–K. Heidelberg: Winter.

Wiedemann, F. J. 1893: *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch.* 2, vermehrte Aufl. Red. von Jacob Hurt. St. Petersburg. [Facsimile edition: Tallinn: Valgus, 1973.]

Ladányi Mária
Budapest

Van-e genitívusz a magyarban?♦

1. Előzmények, problémafelvetés

Az esetet a huszadik század harmincas éveiig, a strukturalista esetelméletek megjelenéséig hagyományosan úgy fogták fel, mint ami elsősorban a kifejezés síkját érintő morfológiai kategória. A hagyományos magyar nyelvészetet és Antal László strukturalista szemléletű munkáját[1] is a morfológiai szemlélet jellemzi. Az eset körüli viták az 1960-as évektől az ezredfordulóig megmaradtak a morfológiai megközelítés keretein belül, és lényegében akörül forogtak, hogy a magyar esetrendszer hány esetből áll.[2] (Ezt a számot a hatvanas években az akadémiai nyelvtan, az MMNyR. 28-ban, a magyar szakosoknak készült egyetemi tankönyv, a MMNy. 27-ben, Antal László 17-ben határozta meg.)

A fent említett vita kapcsán Kiefer Ferenc mutatott rá az esetfogalom morfoszintaktikai jellegére, az esetforma (mint morfológiai kategória) és az esetviszony (mint szintaktikai kategória) megkülönböztetésének szükségességére.[3] Ennek a megkülönböztetésnek az alapján különösen jól

♦ Ez az írás az ELTE magyar nyelvészeti doktoranduszainak III. Félúton c. konferenciáján, 2007. április 26-án elhangzott, „A morfológiai esetfogalmon túl: az eset mint forma és mint funkció" c. plenáris előadásom egy részletét dolgozza ki.

1 Antal László 1961/2005

2 A strukturalisták (főként Hjelmslev és Jakobson) munkásságától kezdődően az eseteket egymásra vonatkoztatva, egy esetrendszer tagjaiként határozzuk meg. Témánk szempontjából nem játszik szerepet, tehát nem térek ki az akkuzatívuszi és ergatívuszi esetrendszerek kérdésére és az esetrendszerek morfoszintaktikai jellemzőire sem.

3 Kiefer 1987/1991, uő 2000

látható, hogy a fent említett vita csakugyan morfológiai természetű volt, és csak ebben a korlátozott, morfológiai értelemben szólt arról, hogy a magyar esetrendszer hány esetből áll, hiszen a vita tárgya valójában az volt, hogy a magyarban hány toldalék tekinthető esetragnak. Kiefer Ferenc idézett munkáiban maga is a morfológia szempontjából közelített az esethez, és – Antal László korábbi kritériumait a sajátjaival kiegészítve, illetve H. Molnár Ilona igei vonzatokról szóló klasszikus tanulmányának[4] eredményeit is felhasználva – ő is ez utóbbi kérdést válaszolta meg.

Mára nagyjából konszenzus alakult ki a magyar esetformák (a morfológiai esetek) kapcsán: Kiefer Ferenc javaslatának megfelelően a magyar szakirodalomban a főnéven 18 féle, biztosan esetragnak tekinthető toldalékot ismernek el (a főnévi esetvégződéseket tekintve ez szerepel a magyar szakosoknak készült új egyetemi tankönyvben, az MGr.-ben is). Az esetragok a következők: A szintaktikai jellegűnek tekintett esetek esetvégződései a nominatívusz zéró, az akkuzatívusz *-t* és a datívusz *-nak/-nek* toldaléka; a lexikainak tekintett esetek esetvégződései az insztrumentálisz *-val/-vel*, a kauzálisz-finálisz *-ért*, a transzlatívusz-faktívusz *-vá/-vé*, a formatívusz *-ként*, az esszívusz *-ul/-ül*, a terminatívusz *-ig* toldaléka, valamint az irány- és helyhatározók (irányhármasság szerinti) esetvégződései, így az inesszívusz *-ban/-ben*, a szuperesszívusz *-n/-on/-en/-ön*, az adesszívusz *-nál/-nél*, a szublatívusz *-ra/-re*, a delatívusz *-ról/-ről*, az illatívusz *-ba/-be*, az elatívusz *-ból/-ből*, az allatívusz *-hoz/-hez/-höz* és az ablatívusz *-tól/-től* toldaléka.[5]

A fenti esetformák között genitívuszi toldalék nem szerepel, mivel a birtokviszonyt morfológiailag az alanyeset zéró vagy a datívusz *-nak/-nek* ragja jelöli a birtokoson (pl. *Pista-0 könyve, Pistá-nak a könyve*). Kérdésünk a következő: ha a magyarban a morfológia szintjén nincs a többi esetragtól különböző genitívuszi esetjelölő, akkor egyben a genitívusz mint eset sincs jelen a magyar esetrendszerben?

4 H. Molnár 1969

5 vö. Kiefer 2000

Ebben a rövid írásban azt szeretném megmutatni, ha nem ragaszkodunk az esetfogalom szűk körű, morfológiai alapú megközelítéséhez, akkor a – morfológiai esetjelölés szintjén a ragozási paradigmából[6] valóban hiányzó – genitívuszt a magyar esetrendszerben egy más szinten ki tudjuk mutatni, és így a genitívuszt egy, a morfológiainál tágabban felfogott esetrendszer részének tekinthetjük.

2. Az eset mint összetett kategória

Abból indulunk ki, hogy az eset fogalma igen összetett, és több vonatkozása is van. Így az eset fogalmához kötődik
a) a szemantikai (vagy thematikus) szerepek,
b) a grammatikai/szintaktikai viszonyok,
c) az ún. absztrakt esetek és
d) az esetjelölés fogalma is.

Ezen vonatkozások közül az eset morfológiai oldalával csupán az esetjelölés van közvetlen összefüggésben, de – amint azt a továbbiakban látni fogjuk – a morfológiai szintű esetjelölés a grammatikai/szintaktikai viszonyok kifejezésének, azaz az esetjelölésnek csak az egyik lehetséges módja. Mivel témánkat a szemantikai szerepek problematikája közvetlenül nem érinti, erről e helyt bővebben nem szólunk.[7] A következőkben az

6 A ragozási (vagy inflexiós) paradigma a morfológiailag kifejezett esetviszonyok, vagyis az esetformák együttese.

7 A szemantikai szerepek elmélete arról ad számot, hogy a grammatikai/szintaktikai viszonyok milyen szemantikai tartalmakból fakadnak. Ez a téma Magyarországon eddig elsősorban a generatív nyelvészeti kutatásokban, illetve formális szemléletű nyelvelméleti keretben merült fel (ez a thematikus szerepek elmélete, lásd É. Kiss–Szabolcsi 1992, Komlósy 1992, Bartos 2000), holott a szemantikai szerepek fontos kutatási témát jelentenek a különféle funkcionális/kognitív szemléletű elméleti keretekben végzett vizsgálatokban is (l. pl. Frawley 1992). A grammatikai viszonyok szemantikailag nem feltétlenül homogének: egy-egy mondatbeli grammatikai viszony (így pl. a szubjektum, az objektum vagy az indirekt objektum) többféle szemantikai szerepet is megjele-

esetjelölés, az absztrakt eset és a grammatikai/szintaktikai viszonyok összefüggéseit fogjuk röviden tárgyalni.

2.1. A morfológiai esetjelölés

Az esetjelölésben egy fejnek (az alaptagnak) és módosítójának (a meghatározó tagnak) a grammatikai viszonya fejeződik ki.

Az esetjelölés a görög–latin hagyomány szerint a módosítón megjelenő affixumok segítségével, azaz morfológiailag történik – ebben a klasszikus felfogásban az eset (morfológiai kategóriaként) egy esetviszonynak formai jegyként való megjelenése a főnévi módosítón.[8]

Az esetjelölő affixumok lehetnek egyfunkciós toldalékok, mint az agglutinatív nyelvekben (pl. a törökben: *köy* 'falu', *köy-de* 'falu-ban', *köy-ler-de* 'falu-k-ban'), vagy többfunkciós toldalékok (ún. „kumulatív exponensek" vagy flexiók), mint a flektáló nyelvekben (pl. a latin *domin-us* az 'úr' jelentésű hímnemű főnév egyes számú, nominatívuszi alakja, *domin-i* az 'úr' jelentésű hímnemű főnév többes számú, nominatívuszi alakja – vagyis a latinban a szám, a nem és az eset jelölése egyetlen többfunkciós toldalékkal történik).

A fej tipikusan ige (pl. *könyvet* ***olvas, gondol*** *valamire*), a módosító pedig tipikusan főnév (***könyvet*** *olvas, az* ***anyjára*** *gondol*). A fej előírja az esetviszonyt és ezáltal a főnév esetformáját.[9] A fej nemcsak ige lehet, hanem elöljárószó (prepozíció) vagy névutó (posztpozíció) – azaz összefoglaló néven adpozíció –, valamint melléknév és főnév is. Például az oroszban az *Id'i* ***k*** *mame!* 'Menj a mamához!'példában a *k* elöljárószó

níthet. (A magyarban többek között pl. az ágens, a patiens vagy az experiens szemantikai szerep is megjelenhet szubjektum típusú grammatikai viszonyként.)

8 Mint a korábbiakban rámutattunk, ebben a felfogásban zajlott a magyar esetrendszerről szóló vita is, amelynek végeredményeképpen a magyar esetragok számáról alakult ki nagyjából egyetértés.

9 Ilyenkor a főnév a fej vonzata vagy komplementuma.

tartalmilag a magyar *-hoz/-hez/-höz*-nek felel meg, a szerkezet fejeként pedig előírja, hogy a főnévnek datívuszban (*mam**e***) kell szerepelnie. A magyarban az *át* névutó *az erdőn* ***át*** típusú szerkezetekben fejnek tekintendő, mivel kiváltja a főnév szuperesszívuszi toldalékát (*erdő**n***). Melléknévi és főnévi fejre is van példa a magyarban, pl. *halban* ***gazdag***, ***széle*** *valaminek* – ezekben a példákban az igei fejű szerkezetekhez hasonlóan (*könyv**et** olvas, gondol valami**re***), a melléknévi, iletve a főnévi fej írja elő a módosító esetformáját: *hal**ban** gazdag, széle valami**nek***. Módosító úgy is előfordulhat a mondatban, hogy esetalakját nem valamilyen fej határozza meg;[10] ilyenkor valamilyen körülményt, pl. időt, helyet, módot fejez ki (pl. ***télen*** *utazott el, olvas a* ***kertben***, ***öt óráig*** *megjön*).

A továbbiakban – az absztrakt eset fogalmának tárgyalása során – kitérünk majd arra is, hogy az esetjelölés nem csak morfológiailag, illetve nem csak a módosítón történhet.

2.2. A grammatikai/szintaktikai viszonyok és a morfológiai esetjelölés

Fentebb már szóba került, hogy az esetről az általa kifejezett grammatikai/szintaktikai viszonyok kapcsán mint esetfunkcióról vagy esetviszonyról szokás beszélni. Tipikus esetviszonyok: az alanyi (szubjektum), a tárgyi (direkt objektum), a részeshatározói (indirekt objektum) és a határozói (ún. kötött vagy oblik) esetviszonyok. Esetviszonynak tekinthető a birtokviszony is.

Az esetviszony és az esetforma között nincs feltétlenül egy az egyhez típusú megfelelés: egy esetforma több esetviszonyt is kifejezhet. Így például a magyar *-nak/-nek* rag lehet a birtokviszony, a részeshatározói viszony vagy (ritkábban) az irányjelölő (direkcionális) határozói viszony esetjelölője is: *Ez Karcsi**nak** a könyve* (birtokviszony); *Odaadtam a levelet a postás**nak*** (részeshatározói viszony); *Az autó egyenesen a folyó**nak*** 'a folyó felé' *tartott* (irányjelölő/direkcionális határozói viszony).[11] Hasonlóképpen egy esetviszony több esetformában is megjelenhet. Például az oroszban

10 Ilyenkor a főnév szabad határozó vagy adjunktum.

az egyes számú akkuzatívusz a különböző ragozási paradigmákban más-más toldalék révén fejeződik ki: *stol-**0*** ‘asztal-t’, *student-**a*** ‘egyetemistá-t’, *lamp-**u*** ‘lámpá-t’ stb. Másrészt ugyanazon a ragozási osztályon és eseten belül is előfordulhatnak különböző toldalékok. Így például – szintén az oroszban – a hímnemű egyes számú lokatívusz tipikus végződése az *-e*, de kivételek egy csoportjában ugyanebben az esetben az *-u* is előfordulhat: *na zavod-**e*** ‘az üzemben’, *na most-**u*** ‘a hídon’.

2.3. Az esetjelölés nem morfológiai módjai és az absztrakt eset fogalma

Hjelmslev strukturalista esetelméletében,[12] amely a modern esetfelfogás egyik kiindulópontja, több szempontból is bírálta a klasszikus esetfelfogást, illetve ennek alkalmazását az egyes nyelvekre. A nyelv autonóm rendszerként való felfogása alapján hibásnak tartotta mind a görög–latin esetrendszer közvetlen, mind közvetett átvételét, mivel felfogása szerint az esetrendszer struktúrája és az egyes esetek értéke csak az érintett nyelv adott nyelvállapotán belül, intralingválisan határozható meg, a nyelv rendszerében érvényesülő belső függőségek (dependenciák) alapján. Hjelmslev az esetet viszonyfogalomként és absztrakt kategóriaként határozta meg. Ezzel a meghatározással függ össze, hogy az esetjelölés szerinte nem csak morfológiai jellegű lehet, vagyis az esetet nem lehet pusztán az esetvégződésekkel azonosítani, mint a latinban.

Az esetjelölés modern felfogása a hjelmslevi absztrakt eset fogalmára épül. A mai szakirodalomban az esetjelölésnek az esetvégződéseken túlmutató alternatív formáit az ún. „versengő mechanizmusok” terminussal[13] foglalják össze. Eszerint nemcsak szintetikus (morfológiai), hanem analitikus alakok is kifejezhetnek esetviszonyt, így a toldalék nélküli főnevet tartalmazó pre- és posztpozíciós (elöljárós és névutós) alakok is.

11 Itt most nem vizsgáljuk ezeknek az eseteknek az egymásból való levezethetőségét, történeti összefüggéseit.

12 Hjelmsev 1935, 1937

13 vö. Blake 1994

Ilyen analitikus alakok fejezik ki a lokatívuszi esetviszonyt az alábbi angol (1/a, /b), illetve magyar (2) példában is:

(1) (a) ang. to the girl 'a lánynak'
(b) ang. on the table 'az asztalon'

(2) m. a szekrény mögött

Ugyancsak esetviszonyt fejezhet ki a puszta sorrendi hely; pl. az angolban az ige előtti pozíció a szubjektumé, az ige utáni pozíció a direkt objektumé:

(3) (a) ang. John hit Bill. 'John megütötte Billt.'
(b) ang. Bill hit John. 'Bill megütötte Johnt.'

Olyan, egyébként gazdag ragozási morfológiával rendelkező nyelvekben, mint pl. az orosz, a sorrendiségnek szintén lehet szerepe az esetviszonyok kifejezésében, olyan ragozási osztályok esetében, amelyeknek az alany- és tárgyeseti alakja egybeesik; így a lágy mássalhangzóra végződő nőnemű főneveknél, mint amilyen az 'anya' jelentésű *mat'* és a 'vkinek a lánya' jelentésű *doch'*:

(4) (a) or. Mat' ljubit doch. 'Az anya szereti a lányát.'
(b) or. Doch ljubit mat'. 'A lány szereti az anyját.'

Az esetviszony jelölése megjelenhet továbbá a szerkezet alaptagján (a fejen) is, mint pl. a magyarban a birtokviszonyt kifejező *szél**e** valaminek* szerkezetben, ahol a vonzaton lévő *-nek* esetragon túl az alaptagon szereplő *-e* birtokos személyrag[14] is utal a birtokviszonyra. Hasonlóképpen a

14 E jel- és ragszerű tulajdonságokkal egyaránt jellemezhető toldalék megnevezésére a mai leíró nyelvészeti terminológiában a 'birtokos személyjel' terminus szerepel, míg a mai strukturális/formális szemléletű megközelítésekben megtartották, illetve felelevenítették a korábbi 'birtokos személyrag' terminust – én is ez utóbbit preferálom a tárgyas igeragozással való erős párhuzamok és a toldalékolás szintaktikai következményei miatt (l. Kiefer 2000). Megjegyzendő, hogy a fenti *széle* alak elemzésében a strukturális/ formális megközelítésben a

magyarban a tárgyas szerkezetekben, ahol a szerkezet feje az ige, abban az esetben, ha a tárgy határozott, a tárgyi viszonyt nemcsak a tárgy szerepét betöltő főnéven jelöljük (a *-t* tárgyraggal), hanem az igén is, hiszen az igei szám/személy toldalékokat ebben az esetben nem az általános, hanem a határozott igeragozási paradigmából kell kiválasztanunk: *olvas-om a könyvet* (vs. *fut-ok* vagy *olvas-ok* [*egy könyvet*]).

Az egyes nyelvekben az esetjelölésnek több rétege is lehet, vagyis az illető nyelvet egyébként jellemző, prototipikus esetjelölési mód mellett más esetjelölési mód(ok) is előfordulhat(nak). A továbbiakban erre a kérdésre még visszatérünk.

3. A genitívuszi és a datívuszi esetviszony és jelölése

3.1. Szerkezeti különbségek

Néhány példa alapján az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a magyarban a birtokviszonyt kifejező *-nak/-nek* ragos szerkezetek eltérnek-e valamilyen módon a részeshatározói viszonyt kifejező *-nak/-nek* ragot tartalmazó szerkezetektől.

(5) (a) Pistának a/egy könyve ~ Pista (egy) könyve
(b) a/egy könyv Pistának vs. *a/egy könyv Pista

A birtokviszonyt kifejező szerkezet *-nak/-nek* ragos alakja a nominatívuszi zéróval váltakozik (5a), míg a részeshatározói viszonyt kifejező *-nak/-nek* ragos alak nem vesz részt ilyen váltakozásban (5b).

(6) (a) egy könyv Pistának ~ egy könyv Pista számára;
(b) Pistának egy könyve vs. * Pista számára egy könyve

---

birtokos személyrag zéró lenne, mivel az *-e* toldalékot a birtokviszony általános jeleként azonosítanák: *szél-e-0;* ezzel szemben a *hajóm* birtokos személyragos alak elemzése *hajó-0-m,* ahol a birtokviszony általános jele zéró (vö. Kiefer 2000, illetve Rebrus 2000). Ez utóbbi elemzési módot azonban nem követem.

A részeshatározói viszonyt kifejező *-nak/-nek* ragos alak váltakozik a főnév + *számára* típusú névutós szerkezettel (6/a), míg a birtokviszonyt kifejező szerkezet *-nak/-nek* ragos alakja nem mutat ilyen típusú váltakozást (6/b).

(7) (a) – Kinek adod a könyvet? – Pistának/neked.
(b) – Ez kinek a könyve? – (A) Pistáé/a tiéd.
– *Pistának/*neked.

A birtokviszonnyal kapcsolatban mind a feltehető kérdés, mind az arra adott válasz szerkezeti megoldása jellegzetesen különbözik a részeshatározói viszonnyal kapcsolatos kérdés, illetve válasz szerkezeti megoldásától (7/a, /b).

A fenti példák szerint tehát a magyarban a *-nak/-nek* toldalékos alakokkal alkotott szerkezetek viselkedése több esetben eltér egymástól, attól függően, hogy ezek a szerkezetek birtokviszonyt vagy részeshatározói viszonyt fejeznek-e ki. A birtokviszony és a részeshatározói viszony egymástól – a kifejezés szintjén is – jól elkülöníthető.

A két különböző grammatikai viszony morfológiai kifejeződése ugyanakkor részben azonos,[15] ezért a két esetviszony morfológiai kifejeződése kapcsán a ragozási paradigmán belül szinkretizmusról beszélhetünk, hiszen különböző esetviszonyok egy esetformában esnek egybe.[16]

3.2. Az esetjelölés alternatív formái a magyarban

A fentiekben már utaltunk arra, hogy egyes nyelvekben az esetjelölésnek több rétege is lehet. Így például a magyarban az esetjelölés tipikusan

15 Azért csak részben, mert ahogyan arra a korábbiakban utaltunk, a birtokviszony morfológiailag nominatívuszi esetalakban is kifejeződhet.

16 A birtokviszony morfológiai kifejeződésének sajátossága, hogy nemcsak a részeshatározói viszony kifejeződésével, a datívusszal, hanem az alanyi viszony morfológiai kifejeződésével, a nominatívusszal is egybeeshet, azzal is szinkretizmust mutat.

szintetikus, morfológiai jellegű, azaz esetragok segítségével történik (pl. *a könyv az asztal**on** van*), de – ahogyan a korábbi példákban láttuk – a határozói viszonyok egy részét analitikusan, posztpozíciós, azaz névutós szerkezet segítségével fejezzük ki (pl. *a könyv az asztal **alatt** hever*), bizonyos esetekben pedig az esetviszony a fejen is jelölve van (*olvas**om** a könyv**et***). Emellett nagyon csekély mértékben ugyan, de a sorrendiségnek is szerepe lehet a magyar esetjelölésben. Így például a birtokos személyragozásban[17] egyes szám első és második személyű birtokos esetében nem kötelező az akkuzatívusz *-t* ragjának kitétele. A nominatívusznak és az akkuzatívusznak ez az egybeesése a mondat kétértelműségéhez vezet, s ezt a kétértelműséget az alany és a tárgy tipikus pozíciója alapján oldjuk fel, azaz a zéró toldalékú alakok közül az ige előtt állót tekintjük az (absztrakt) alanyeset, az ige után állót pedig a(z absztrakt) tárgyeset kifejeződésének:

(8) Kezem megérintette a kezed.

tipikus értelmezés: 'Kezem megérintette a kezedet.'
lehetséges (nem tipikus) értelmezés: 'Kezemet megérintette a kezed.'

4. A genitívusz mint absztrakt eset a magyarban

Az eddigiekben két dolgot állapítottunk meg. Egyrészt azt, hogy a birtokviszony mint szintaktikai viszony (amely az eset oldaláról nézve esetviszony vagy esetfunkció) különbözik a részeshatározó viszonytól, mert a két különböző viszonyt jelölő szerkezetek másként viselkednek. Másrészt azt, hogy morfológiai szinten a birtokviszonynak nincs saját esetjelölője – ezen a szinten nem beszélhetünk birtokos esetről (mint esetragról), mivel az esetjelölés morfológiailag részben a nominatívuszi zéró-, részben a datívuszi *-nak/-nek* raggal történik.

A továbbiakban megvizsgáljuk a birtokviszonyt kifejező szerkezeteket abból a szempontból is, hogy az esetjelölés fentebb áttekintett alternatív formái, az ún. versengő mechanizmusok közül megjelenik-e bennük

17 Lásd a 14. lábjegyzetet.

valamelyik – mivel absztrakt birtokos esetről (genitívuszról) csak akkor beszélhetünk a magyarban, ha van valamilyen, más absztrakt esetekétől eltérő formai kifejeződése. Ezt a kifejeződést a fentiek értelmében nem a morfológiai szinten kell keresnünk, mert ha igazolni is tudjuk egy absztrakt birtokos esetet létezését, mint a korábbiakban láttuk, morfológiai szinten ez mindenképpen szinkretizmust mutat az alanyesettel és a részeshatározói esettel.

Az esetjelölés versengő mechnizmusai közül már több példa kapcsán szóba került a birtokviszonynak a fejen történő jelölése: *Pistának a könyve* ~ *Pista könyve*. A fejen történő jelölés vagy nem hagyható el: **Pista könyv,* vagy ha a szerkezet grammatikailag elfogadható is, nem fejez ki birtokviszonyt: *Pistának* ['Pista számára'] *a könyv,* pl. *Itt van Pistának a könyv*. Amikor a birtokviszony morfológiailag alanyeseti formában álló birtokost tartalmazó szerkezetben jelenik meg, egyetlen morfológiai jegye a fejen történő jelölés. Ilyenkor a sorrendiségnek és a közelségnek is szerepe van a birtokviszony kifejezésében, hiszen (9/a)-val és (10/a)-val szemben (9/b) és (10b) magyarul nem elfogadható:

(9) (a) Pista könyve
(b) *könyve Pista
(10) (a) Pistának, aki tegnap itt járt, a könyve
(b) *Pista, aki tegnap itt járt, a könyve

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a birtokviszony jelölésének a magyarban, nem a morfológiai esetjelölés szintjén ugyan, de megvannak a sajátos módjai, a birtokviszonynak mint szintaktikai viszonynak tehát absztrakt (nem morfológiai) szinten megfeleltethető birtokos eset.

5. Összefoglalás

A magyar esetrendszer körüli viták az 1960-as évektől az ezredfordulóig megmaradtak a morfológiai megközelítés keretein belül, ezért a (morfológiai) esetek kijelölésekor az egymástól elkülöníthető esetragok számából indultak ki. Az így megállapított morfológiai esetrendszer esetei

között birtokos eset (genitívusz) nem szerepelt, mivel a birtokviszony morfológiailag az alanyeset zéró vagy a datívusz *-nak/-nek* ragjával jelenik meg a birtokoson, azaz nincs önálló genitívuszi esetrag. Kérdés azonban, hogy érdemes-e az esetrendszert csak morfológiai alapon meghatározni.

Ebben az írásban azt próbáltuk megmutatni, hogy a birtokviszony olyan önálló szintaktikai viszony, amely a kifejezés síkján, szerkezetileg is elkülönül más szintaktikai viszonyoktól, így például a részeshatározói viszonytól. Bár a morfológiai esetjelölésben a birtokviszony formailag nem tud elkülönülni más esetektől, mert önálló esetragja nincsen, az esetjelölésnek a magyarban is vannak olyan alternatív formái – így például a fejen történő jelölés, a sorrend és a közelség –, amelyek egy elvontabb szinten felfogott, absztrakt birtokos eset megjelenési formáinak tekinthetők. Ha tehát a modern esetfelfogás alapján az esetet mint összetett fogalmat fogjuk fel, és nem ragaszkodunk ennek az összetett jelenségnek csak a szűk körű, morfológiai alapú megközelítéséhez, akkor egy, a morfológiainál elvontabb szinten ki tudjuk mutatni a birtokos eset létezését. Az elvontság e magasabb szintjén a birtokos esetet (az absztrakt genitívuszt) egy, a morfológiainál tágabban felfogott és más esetjelölési módokat is magába foglaló esetrendszer részének tekinthetjük.

Hivatkozások

Antal László 1961/2005: A magyar esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 29. Akadémiai Kiadó, Budapest vagy in: Antal László: A formális nyelvi elemzés. A magyar esetrendszer. A szöveget gondozta és a kötetet szerkesztette: Bottyán Gergely és Kis Ádám. SZAK Kiadó

Bartos Huba 2000: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 2000, 653–762

Blake, Barry J. 1994: Case. Cambridge: Cambridge University Press

Frawley, William 1992: Linguistic Semantics. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates

HJELMSLEV, Louis 1935, 1937: La categorie des cas: Etude de grammaire generale I-II. Acta Jutlandica VII./2 és IX./1. [Magyar részlete in: Antal László (szerk.): Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV./2. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 594–622]

É. KISS Katalin – SZABOLCSI Anna 1992: Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 1992, 21–77

MMNy. = Rácz Endre (szerk.) 1968. A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest

MMNyR. = Tompa József (szerk.) 1961. A mai magyar nyelv rendszere I. Budapest, Akadémiai Kiadó

MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

KIEFER Ferenc 1987/1991: A magyar főnév esetei. Magyar Nyelv 83 (1987): 481–486 vagy in: Keszler Borbála (szerk.): A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűjtemény I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991, 51–58

KIEFER Ferenc 2000: A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 2000, 569–618

KIEFER Ferenc (szerk.) 1992: Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest

KIEFER Ferenc (szerk.) 2000: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest

KOMLÓSY András 1992: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), 1992, 299–527

H. MOLNÁR Ilona 1969: Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI.: 229–271

REBRUS Péter 2000: Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer (szerk.) 2000, 763–947

Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona
Budapest

Magyar diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata

1. Bevezetés

A magyar nyelvre vonatkozó pragmatikai kutatások mennyisége relatíve kicsinek mondható, s különösen igaz ez a magyar diskurzusjelölőkre. Bár egyre több szerző érintette az utóbbi években a témát (pl. Balogh 2000; Fábricz 1986; H. Molnár 1968; Keszler 2000a; Kugler 1998, 2000, 2002, 2003, Péteri 2001, Simigné Fenyő 2005), a kimondottan ezekkel a nyelvi elemekkel foglalkozó elméleti és gyakorlati munkák száma még viszonylag csekély (Bańczerowski 2005a, 2005b; Csűry 2001, 2003, 2005; Dér 2005, 2006, 2007; Dér–Markó 2007; Keszler 1998; Németh T. 1988; 1996a, 1996b, 1998; Sz. Hegedűs 2001, 2002). Mivel eddig elsősorban esettanulmányok születtek, nincs listája a diskurzusjelölőként működő egységeknek, sem a diskurzusfunkcióknak a magyarban, amely az empirikus kutatások támpontjául szolgálhatna.

A *diskurzusjelölők* (további, a magyar szakirodalomban használatos elnevezések: *konnektorok, pragmatikai kötőszók, társalgásszervező és -jelölő elemek, bevezető szók és kifejezések* stb.; angol elnevezések: *discourse markers, discourse deictics, discourse connectors, discourse particles, discourse operators, cue phrases* stb., erről bővebben l. Fraser 1999: 932–937; Schourup 1999: 227–265) terminus alatt jellemzően olyan nyelvi-pragmatikai elemeket szokás érteni, amelyek átmeneti pontokat jelölnek a diskurzusban, a diskurzus szegmentálásáról és működtetéséről szolgáltatnak információkat, a diskurzusstruktúrát jelzik; illetve – más megközelítésben – olyan kohézív elemek, amelyek segítenek abban, hogy a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációt alakítsanak ki az egymással közölt információkról (Fraser 1999: 931, Louwerse–Mitchell 2003: 199). Például kifejezhetik új téma vagy melléktéma bevezetését: ***Tényleg,*** *hogy sikerült a vizsgád?* ***Mellesleg*** *a baleset mikor történt?*

A fent jelzett terminológiai sokszínűség általában elméleti különbségeket is takar[1], ami mind az angol, mind a magyar elnevezések esetében igaz. Ilyen eltérés tapasztalható az adott nyelvi elemek forrásszófajának (szóosztályának) és funkciókörének meghatározásában, pl. ha egyfelől a kötőszók, partikulák, módosítószók egyes funkciói között szerepelnek a diskurzusjelölői funkciók (pl. Balogh 2000: 268–273; Haspelmath 2001: 16539; Kugler 2000: 275–281, 301–302; Németh T. 1998: 327), másfelől a diskurzusjelölők önálló kategóriát alkotnak (pl. Pearce é. n., vö. Kugler 2000: 296); illetve ha az adott nyelvi egység eltérő jellegű pragmatikai használatait együttesen kezelik (holott nem minden pragmatikai szerep tartható okvetlenül diskurzusjelölőinek) vagy épp elválasztják egymástól. Mindez alapvetően attól függ, ki hogyan – mennyire szűken vagy tágan – határozza meg a diskurzusjelölőséget. A legszélesebb értelmezés szerint a diskurzusjelölők szinte azonosak a pragmatikai jelölőkkel (Kugler 2000: 296, Polanyi 2001: 266–267, Schiffrin 1987, vö. Fraser 1999: 933), más felfogások szerint azoknak csak egy alosztályát alkotják (Fraser 1999).

A diskurzusjelölőket a szakirodalomban funkcionális csoportként tartják számon, amelynek tagjai eredetüket tekintve igen heterogének: különböző szófajokból (határozószó, kötőszó, ige stb.) és eltérő nyelvi szintű egységekből származhatnak (lexémák, különféle szintagmák stb.), emellett nonverbális diskurzusjelölők is léteznek (Schiffrin 1987: 328; a magyar szakirodalomban az ilyen szerepben használatos hümmögések alaptípusainak akusztikai és percepciós vizsgálatát lásd Markó 2005 és 2006). Diskurzusjelölők nagyobb számban a beszélt nyelvben fordulnak elő, de egyes írott műfajokban is megtalálhatók (vö. Dér 2006, Schiffrin 2001: 55). Louwerse és Mitchell 2003-as vizsgálatában körülbelül tízszer annyi diskurzusjelölőt talált a beszélt diskurzusokban, mint az írottakban.

A diskurzusjelölők lényeges közös vonásaként[2] említi több tanulmány, hogy elkülönülnek a mondat többi részétől, prozódiailag függetlenek, amit szóban az egység előtti és utáni szünet, írásban központozás jelez (például:

1 Az elméleti kérdések közül most csak azokkal foglalkozunk behatóbban, amelyek a vizsgálatunk szempontjából relevánsak (egyéb vitás kérdésekhez l. Csűry 2005; Dér 2005).

2 A diskurzusjelölők vonásainak részletes bemutatásához, illetve összefoglalásához l. Schourup 1999; Fraser 1999.

Jucker–Ziv 1998: 3, idézi González 2004: 43–44; Zwicky 1985: 303–304, idézi Fraser 1999: 933). A nemzetközi szakirodalomban megjelenő, a diskurzusjelölők előtti és utáni szünettartásra irányuló kísérleti fonetikai kutatások eredményei ugyanakkor ellentmondani látszanak ennek. Egy vizsgálat során az angol *well* 'nos, szóval' diskurzusjelölő csak 50%-ban bizonyult önálló prozódiai egységnek (Hirschberg–Litman 1993: 516, idézi Aijmer 2002: 33). A svéd *men* 'de'/'és', valamint *så* 'így' diskurzusjelölő esetében az elemeket megelőzően gyakran, azokat követően viszont alig volt megfigyelhető szünettartás (*men*: az előfordulások 90%-át előzte meg és 17%-át követte szünet; *så*: 59% előtt és 8% után volt szünettartás – vö. Hansson 1999). Hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbi vizsgálat relatíve kis számú elemre vonatkozott (n = 42 és 51), valamint a rövidnek, illetve hosszúnak vett szünetek időtartama közti különbség csekély volt. Hansson írásában ki is tér rá, hogy feltehetően nem egyetlen, hanem több prozódiai sajátosság együttesen segíti a hallgatót a homofón forrásszófaj[3] és a diskurzusjelölő elkülönítésében. Mindazonáltal a szünetet kiemelt szerepű jegyként kezeli a szakirodalom a diskurzusjelölő státus meghatározásában.

A jelen tanulmányban egy magyar korpuszon végzett vizsgálat eredményeit mutatjuk be. A kutatás célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy miként különböztetjük meg a magyar diskurzusjelölőket homofón párjaiktól a beszédpercepció során – meghatározott (részben prozódiai, részben más) jegyek együtt járása segíti-e az észlelést és azonosítást.

3 Megjegyzendő, hogy egyes megközelítések szerint vannak eleve a diskurzusjelölői funkcióra létrejött nyelvi elemek is, amelyek esetében nem beszélhetünk olyan értelemben homofón forrásszófajokról, mint a fenti esetekben, vagy legalábbis nem érdemes (l. „A német nyelv más szerkezeti egységei csak diskurzusjelölőként jelennek meg, ami azt jelenti, hogy a szintaktikai szerepük egyértelműen lexikálisan kódolt. Ezek a diskurzusjelölők részben komplexebb szintagmák egységesüléséből keletkeztek." – Auer–Günthner 2003: 5).

2. Anyag és kísérleti személyek

Anyagunk egy 114 perces spontánbeszéd-felvétel volt: a társalgást stúdiókörülmények között, közvetlenül számítógépre rögzítettük térmikrofonnal (a mintavétel monóban, 22 050 Hz-en és 16 biten történt). Adatközlőként négy 21 éves budapesti egyetemista működött közre, két nő és két férfi, akik eltérő tudományterületeket reprezentáltak. Instrukciókat nem kaptak, feladatuk annyi volt, hogy beszélgessenek, s mivel jól ismerték egymást, a mesterségesen teremtett szituáció hamar természetessé vált. A személyenkénti beszédidő 12'01"–36'01" között szóródott.

3. Módszer

A hanganyag elsődleges feldolgozásához a Praat-szoftver 4.2 verzióját alkalmaztuk, ezzel végeztük el az annotálást. A teljes hanganyagot beszédszakaszokra[4] és szünetekre szegmentáltuk, lejegyeztük a szöveget, majd az auditív és vizuális információ együttes figyelembevételével, többszöri ellenőrzést követően kigyűjtöttük a korpuszból a diskurzusjelölőket.

A kutatás következő fázisában kiválasztottunk hét olyan diskurzusjelölő elemet, amelyek azonos alakban nem diskurzusjelölői funkcióban is előfordulhatnak: *így, meg, most, tehát, tényleg, úgyhogy, vagy*. Ezekre a továbbiakban együttesen *homofón*ként hivatkozunk. Kijelölésük mellett egyfelől gyakoriságuk szólt: egy részük igen sokszor jelenik meg a diskurzusokban *(így, most, tehát)*, ezzel próbáltuk biztosítani, hogy legyen elegendő összehasonlítható homofón alakunk. Másfelől forrásszófajukat illetően igen változatos képet nyújtanak: megtalálhatók köztük határozószók, kötőszók és határozószói névmások. Ezáltal az is tanulmányozható, hogy diskurzusjelölőként mutatnak-e bármilyen különbséget annak függvényében, hogy eredetileg milyen szófajhoz tartoztak. A korpuszban valamely funkcióban ritkán előforduló elemekről úgy véltük, az eredmények általánosítása félrevezető lehet, ezért ezek kimaradtak az elemzés anyagából (csak olyan típusokat vizsgáltunk, amelyek legalább 3 beszélőnél előfor-

4 Beszédszakaszon két – bármilyen hosszú – szünet közötti szöveges részt értünk.

dultak egynél többször). Így végül nem vizsgáltunk diskurzusjelölőként is használatos igealakokat (pl. *érted, mondjuk, tudod*) sem, mert az igei előfordulások száma igen alacsony volt. A homofónok elemzésének szempontjai a következők voltak:

- A prozódiai függetlenség vizsgálata: megfigyelhető-e az egységet megelőző és/vagy követő szünettartás.[5]
- A beszédlépésben[6] (*turn*) elfoglalt helyzet vizsgálata, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy valóban mindig vagy többnyire a beszédlépések elején tűnnek-e fel (vö. Keszler 1998; Schiffrin 1987: 31–32; Schourup 1999: 233).
- Az egyes előfordulások tagmondatbeli helyzete.
- A homofónok szegmentális szerkezete: a lenizáció megjelenése és mértéke, illetve a szóalak időtartama.
- A homofónt tartalmazó megnyilatkozás dallamának lokális paraméterei, illetve a mondathangsúly esetleges megjelenése a homofón szegmentális szerkezetéhez kapcsolódva.

Az elemzéshez a Praat 4.5, a statisztikai analízishez pedig az SPSS 13.0 verzióját alkalmaztuk.

A diskurzusjelölők azonosítását megelőzően és annak során is több olyan problémával szembesültünk, amelyek egyfelől a társalgás műfajának sajátosságaiból, másfelől az elméleti támpontok hiányából fakadnak. Minthogy a magyar nyelv diskurzusjelölőire vonatkozóan ez volt az első kísérleti vizsgálat, szükségesnek tartjuk részletesen is bemutatni a módszertani problémákat és megfontolásokat.

---

5 Csak azokat a (néma és/vagy kitöltött) szüneteket vettük figyelembe, amelyek (bármilyen hosszúságú) beszédlépések belsejében fordultak elő; és nem merült fel a gyanú, hogy szóátvételi lehetőséget biztosított vele a beszélő, amellyel azonban a partnerek nem éltek, ezért ő beszélt tovább. Figyelembe vettük az összes szünetet, bármilyen rövid volt is (az általunk mért legrövidebb szünet 28 ms-os volt), valamint nem határoltuk el a különböző funkciókban (levegővétel, gondolkodási, hatásszünet stb.) megjelenő szüneteket.

6 A *beszédlépés* terminus Iványi Zsuzsannától származik (2001: 78).

Az alapelvünk az volt, hogy ***csak a biztosan diskurzusjelölőnek tartható elemeket*** vegyük figyelembe a vizsgálatban, még akkor is, ha ezáltal számtalan korpuszrész kiesett.

A diskurzusjelölők kiválasztása során számos pragmatikai jelölőt kizártunk a vizsgálati körből, mivel úgy gondoljuk, hogy az előbbiek az utóbbinak csak egy alcsoportját képezik (l. fentebb is), így nem kerültek be a vizsgálatba a véleményünk szerint ***eltérő funkciójú*** kommentáló pragmatikai jelölők (pl. az attitűdjelölők), a (nem diskurzusjelölői funkciójú) indulatszók vagy a pragmatikai idiómák (pl. a vokatívumok) (vö. Fraser 1999: 942–943). Megtartottuk ugyanakkor a hezitációs elemeket (azaz minden olyan nyelvi elemet, amelynek időnyerés és/vagy a beszédjog megtartása a funkciója)[7], és lényegében az összes szóátadásra, -megtartásra és -átvételre irányuló kifejezést, mert szerintünk ezekre – az előbbiekkel ellentétben – jellemző a ***diskurzusirányító funkció***.

Sokszor nehézséget okozott a társalgás diskurzusszegmensekre tagolása: számos esetben akár többszöri hallgatás után is nehéz volt eldönteni, hol húzódnak a mondathatárok az adott beszélő beszédlépésén, és a tagmondathatárok az egyes mondatokon belül, ami bonyolította a diskurzusjelölők tagmondatban elfoglalt pozíciójának (E = a tagmondat elején, B = a tagmondaton belül, V = a tagmondat végén szerepel a jelölő) megítélését. Például: *őt őt meg kell ismerni tát ő* – a *tehát* itt az első tagmondatot zárja vagy a másodikat (amit nem fejez be a beszélő) nyitja?

A legtöbb problémát ***a kötőszók/kötőszói eredetű diskurzusjelölők*** okozták (mind a szegmentálásnál, mind a diskurzusjelölői funkciók megállapításánál): sok esetben kérdéses volt, hogy az adott kötőszó/diskurzusjelölő szintagmákat vagy tagmondatokat kapcsol-e. Gyakorlati megfontolásból úgy döntöttünk, hogy minden állítmányt tartalmazó rész önálló tagmondatnak minősül, vagyis nem számoltunk halmozott állítmányokkal (vö. Keszler 2000b: 461–463). A *meg ilyesmi, meg ilyenek, meg mit tudom én, vagy mikor, vagy nem tudom* típusú közbe- és

7 A *hezitációs elemek* alatt tehát e helyt nem azt a jelenséget értjük, amelyet a pszicholingvisztikai és a fonetikai irodalom hasonló terminussal illet, és 'kitöltött/hangos szünet' értelemben használ (vö. Gósy 2004 és 2005). (A kitöltött szünetet a hétköznapi nyelvhasználatban gyakran *özés* vagy *nyökögés* megnevezéssel illetik.)

hátravetéseket önálló tagmondatnak vettük, ha a diskurzusjelölő utáni rész mondatrészi szerepe nem volt egyértelműen azonosítható; ha viszont igen, akkor szintagmának. Például:

(1) *kézzel hogy fogom leírni az egyenleteket* ***meg ilyesmi*** → tagmondat;

(2) *mint ahogy ezeket a magyar gyárakat is ellopták, mondjuk a Videotont* ***meg ezeket*** **–** tárgy → szintagma.

A képet tovább színezték azok a tagmondatjelöltek, amelyekben az igei állítmány ellipszise merült fel. A *piros óvodát* ***láttam****, meg piros iskolát* típusnál, tehát ahol az állítmány közvetlenül a kérdéses tagmondat előtt állt, jellemzően nem hátravetéssel, hanem ellipszissel számoltunk (általában is, ahol csak lehetett, efelé hajlottunk), szemben a ***Láttam*** *piros óvodát meg piros iskolát* (valamint: *Piros óvodát meg piros iskolát* ***láttam***) típussal, ahol viszont hátravetéssel, vagyis szintagmának minősítettük a tagmondatjelöltet (vö. Keszler 2000b: 463).

Az is kérdéses volt, hogy jogos-e tagmondatkezdő pozícióról beszélni olyan diskurzusjelölők esetében, amelyek elé kitehető az adott és a megelőző tagmondat közti viszonyt kifejező kötőszó, ami azonban a tényleges közlésben nem jelent meg. Például:

(3) *elhatároztuk, akkor ezt kipróbáljuk,* | [hiszen] ***most*** *annyira úgysem ciki az egész.*

Úgy döntöttünk, hogy azt nézzük, ami realizálódott, vagyis az ilyen esetekben a diskurzusjelölő tagmondatkezdő (E) minősítést kapott.

Mint fentebb utaltunk rá, többször is problémát jelentett a kötőszók diskurzusjelölői szerepének azonosítása. Ez a forrásszófaj kezelhető ugyanis e szempontból a legnehezebben, főként a diskurzusjelölőkkel közös kapcsoló funkció miatt. Például a *tehát* **–** a *vagy*-hoz hasonlóan, de annál még jellemzőbben – sokszor újrafogalmazó diskurzusjelölő (reformulation marker) funkciót hordoz, de számtalanszor nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a beszélő épp korrigál, gondolkodási időt kíván nyerni vagy csak „sima" kötőszói funkcióban működteti az elemet, például:

(4) *mert ott kell írni,* ***tát*** *mellette* → diskurzusjelölő (újrafogalmazást fejez ki)

(5) *viszont nem írhattunk máshova,* ***tehát*** *csak jegyzőkönyvbe* → kötőszó

(6) *mert nyolcadiktól fölfele tanít,* ***tehát*** *kilencedikeseket* → kötőszó

Az ilyen esetekben egyenként döntöttünk, minél tágabb szövegkörnyezetet figyelembe véve.

A „kötőszóprobléma" jelentőségét érzékelteti, hogy a szakirodalomban is a legkülönbözőbb álláspontok léteznek a kötőszói eredetű diskurzusjelölőkkel kapcsolatban; ezek egy része teljességgel összemossa a kettőt: Polanyi például tagmondatnyi diskurzusszegmensekkel számol, és minden kötőszót egyúttal diskurzuskapcsoló elemnek tart (Polanyi 2001: 266–267). Ezzel szemben Fraser csak azokat a kötőszókat nevezi diskurzusjelölőnek, amelyek témát vagy üzenetet kapcsolnak össze (Fraser 1999: 938–942). Mi az utóbbi szempontot igyekeztünk alkalmazni, tehát nem vettük diskurzusjelölőknek azokat a kötőszókat, amelyek pusztán tagmondatokat és mondatokat fűznek össze, de az előbbi kritériumnak nem felelnek meg. Például:

(7) *száz forint,* ***vagy*** *valami iszonyú olcsó* → kötőszó

(8) *Einstein mondta, hogy Isten nem dob kockával, asszem,* ***vagy*** *nem játszik kockával, nem t'om pontosan, elnézést* → diskurzusjelölő (újrafogalmazást fejez ki)

A beszédlépéseket, illetve a tagmondatokat gyakran olyan elemek zárták, amelyek kötőszói, illetve diskurzusjelölői státusának megítélése problematikus volt, hiszen nem mindig lehetett eldönteni, hogy vajon a beszélő csak félbehagyta/-szakította a mondandóját, vagy át is akarja adni a szót, esetleg nem tudja/akarja befejezni a megkezdett mondatot. Jellemzően ilyenek voltak az *úgyhogy*-ra, *tehát*-ra végződő tagmondatok, például:

(9) *mindenkinek a nevére is emlékszem meg ilyesmi* ***tát*** [a beszélő nem fejezte be a mondatot] → diskurzusjelölő

(10) *nem, hozzánk még be szokott jönni oda az utcába is,* ***úgyhogy*** [a beszélő nem fejezte be a mondatot] → diskurzusjelölő

Akár elfogadjuk, akár nem, hogy a diskurzusjelölők grammatikalizáció során alakulnak ki, szembetűnő volt a többféleképpen elemezhető esetek száma a korpuszban, ami azt mutatja, hogy ezek az elemek a diskurzusjelölőség különböző stádiumaiban találhatók (és sok diskurzusjelölő különböző, időben egymás után kialakult diskurzusfunkciókat lát el). Jellemző példa erre az *így* és az *úgy*: az előbbi

lényegesen gyakrabban jelenik meg diskurzusjelölőként, mint az utóbbi. Két példa:

(11)*S akkor mondjuk egy ilyet nem t'om azt, hogy ki hallgatja, hogy otthon* ***úgy*** *a szobájába* → diskurzusjelölő

(12)*De most már* ***így*** *azt tanítják, amivel foglalkoznak* → diskurzusjelölő

Külön problémát jelentettek a gyakran együtt mutatkozó, ***kollokációként*** megjelenő diskurzusjelölők; ezeknél alapvető kérdés volt, hogy mely egymás mellett álló diskurzusjelölők tekinthetők együtt egy új, önálló diskurzusstrukturáló elemnek, és melyek nem (pl. *hát meg, és akkor, tehát így, és így, de egyébként, most így*). Úgy döntöttünk, hogy a homofónok esetében most egyáltalán nem vizsgáljuk a kollokációban, valamint más azonos, illetve eltérő funkciójú diskurzusjelölő mellett közvetlenül megjelenő reprezentánsaikat, mivel egyfelől a kollokációban és a közvetlenül egymás mellett való megjelenés önmagában befolyásoló tényező lehet a prozódiai elemek elemzésében, másfelől a kollokáció státus sokszor kérdéses is. Vagyis kollokációnak tartottunk minden egymás mellett előforduló két vagy több diskurzusjelölőt (akár azonos funkciójúak voltak, akár nem), valamint a nem egymás mellett, de azonos tagmondatban megjelenő azonos funkciójú diskurzusjelölőket is. Például: a *meg* esetében kollokációnak vettük, tehát nem kerültek be a homofónvizsgálatba azok az esetek, amelyekben a *meg* mellett ugyan nem közvetlenül állt egy másik diskurzusjelölő elem, de az adott esetben azonos funkciójú volt, és ugyanabban a tagmondatban jelent meg (a *meg* pozíciója ugyanis változhat a mondatban, de ettől még a funkciója változatlan marad), például:

(13)***s*** *Andrisba* ***meg*** *megbízok.*

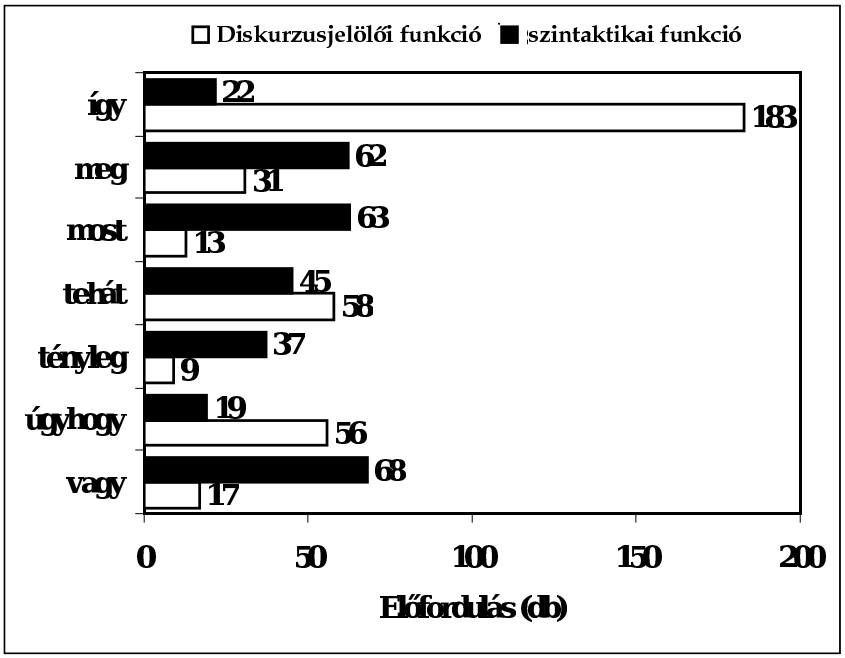
Az előbbiek mellett a kollokáció státus meghatározását a „kötőszó vagy diskurzusjelölő?" dilemma is tovább bonyolította (pl. az *és így; de így* esetében).

Végezetül kérdéses volt, hogy a legalább szintagma méretű egységeket – amelyeket összetett jelölőknek neveztünk el – önálló diskurzusjelölőnek vegyük-e (homofón voltuk is vitatható). A szakirodalom egy része ezekkel kevésbé, jobbára érintőlegesen foglalkozik, és a szó szintű/méretű jelölőkre koncentrál. A problémák elkerülése végett jelen vizsgálatban ezeket az egységeket (akárcsak a fent említett diskurzusjelölő-kollokációkat) nem

számoltuk a diskurzusjelölők közé, elemzésük egy későbbi kutatás célja.

4. Eredmények

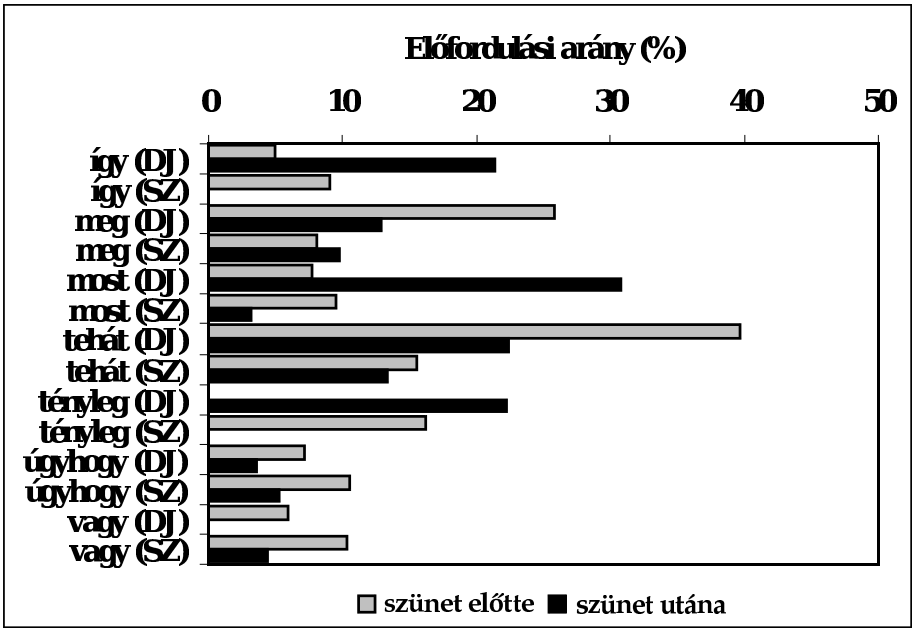
A homofónok vizsgálatát a kétórás társalgásbeli összesen 683 előforduláson végeztük el. Az 1. ábrán látható a homofónok funkcionális megoszlása. Azt vártuk, hogy a határozószók és a kötőszók sokkal gyakoribbak, mint a pragmatikai funkcióban megjelenő homofón párjaik. Ez az állítás a *meg*-re, a *most*-ra, a *tényleg*-re és a *vagy*-ra bizonyult igaznak, ugyanakkor a korpuszunkban az *így* majdnem 9-szer, az *úgyhogy* pedig 3-szor gyakrabban töltött be diskurzusjelölői funkciót, mint szintaktikait. A *tehát* előfordulásaiból ugyancsak több volt a pragmatikai szerepű, de az eltérés jóval kisebb.

1. ábra: A vizsgált homofónok száma diskurzusjelölői és szintaktikai funkcióban

A prozódiai függetlenség vizsgálatának eredményeit a 2. ábra grafikonja mutatja be. Látható, hogy egyik vizsgált diskurzusjelölőre sem jellemző

nagymértékben a szünettartás, hiszen az 50%-ot egyik előfordulás előtt vagy után sem éri el a szünetek aránya.

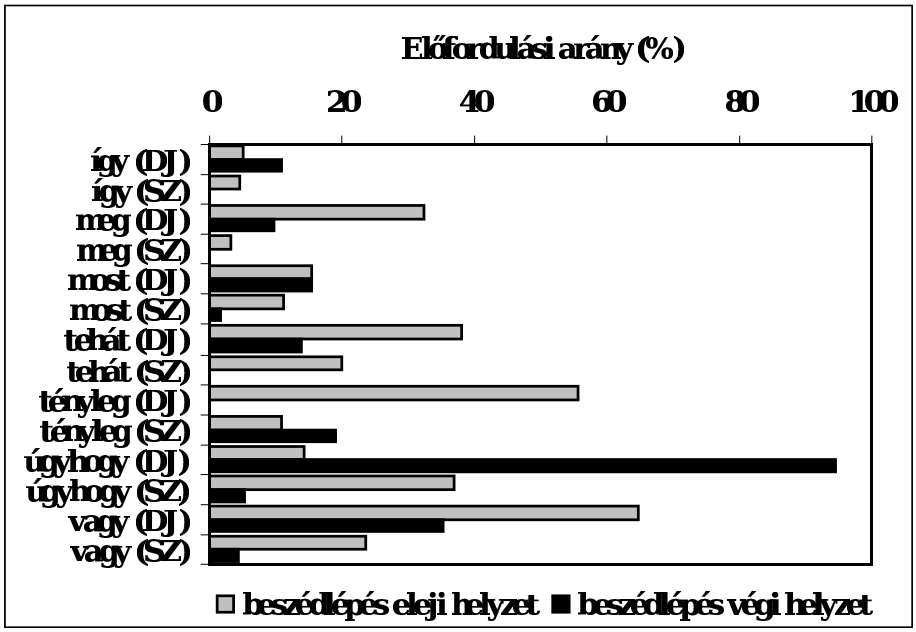

2. ábra: A vizsgált homofónok előtt és után megjelenő szünetek aránya a diskurzusjelölői (DJ) és a szintaktikai (SZ) funkcióban

Általánosságban azt a szakirodalmi megállapítást sem erősítik meg az adatok, hogy a diskurzusjelölői funkciójú megjelenés előtt vagy után gyakoribb lenne a szünethasználat, mint a szintaktikai funkcióban. E tekintetben jelentősnek mondható az eltérés a *meg* (DJ-ként háromszor gyakoribb a megelőző szünet) és a *tehát* (2,5-szer több szünet a diskurzusjelölői előfordulás előtt); illetőleg az *így* (szintaktikai funkcióban sosem követi szünet, míg diskurzusjelölőként az esetek 21,3%-ában), a *most* (tízszeres az eltérés a diskurzusjelölői előfordulást követő szünetek javára) és a *tényleg* (22,2% vs. 0,0%) esetében.

A beszédlépésben elfoglalt helyzetet illetően szópáronként jelentősek az eltérések, de tendenciaszerűen a diskurzusjelölői funkcióban gyakrabban realizálódnak az alakok beszédlépés elején és végén (3. ábra). A legkiugróbb különbségek (csak a 20%-ot meghaladó előfordulási arányokat figyelembe véve): a *meg* tízszer, a *tehát* közel kétszer, a *tényleg* ötször, a *vagy* mintegy háromszor gyakoribb beszédlépés elején diskurzusjelölőként, mint

szintaktikai szerepben. Az *úgyhogy* szinte mindig, a *vagy* 35,3%-ban beszédlépészáró diskurzusjelölőként, míg (értelemszerűen) szinte sohasem az kötőszóként. Ez összefügg azzal, hogy az egyik beszélő sokszor *úgyhogy*-gyal jelezte, hogy a mondandója végére ért; a *vagy* pedig jellemzően kérdő funkciót kap ebben a pozícióban.

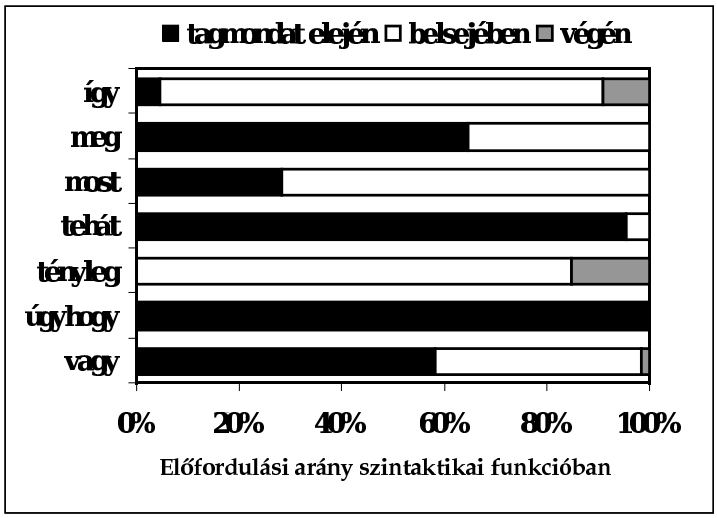
3. ábra: A vizsgált homofónok beszédlépésbeli helyzetének arányai a diskurzusjelölői (DJ) és a szintaktikai (SZ) funkcióban

A tagmondatbeli helyzet vizsgálata mindössze két szó tekintetében mutatott ki jelentős eltérést a pragmatikai és a szintaktikai szerepű homofónok között. A *tényleg* határozószóként rendszerint a tagmondat belsejében áll, de diskurzusjelölőként sokkal jellemzőbb rá a tagmondatkezdő pozíció – ekkor általában új téma bevezetését szolgálja. Az *úgyhogy* kötőszóként természetesen tagmondatkezdő, pragmatikai funkcióban azonban túlnyomórészt a mondat végén jelent meg (lásd a 4. ábra diagramjait). Általában elmondható (az *így* és a *tényleg* kivételével), hogy a vizsgált homofónok diskurzusjelölői funkcióban hajlamosabbak tagmondatzáró pozíciót felvenni, mint szintaktikai szerepben[8], de ez a tendencia nem

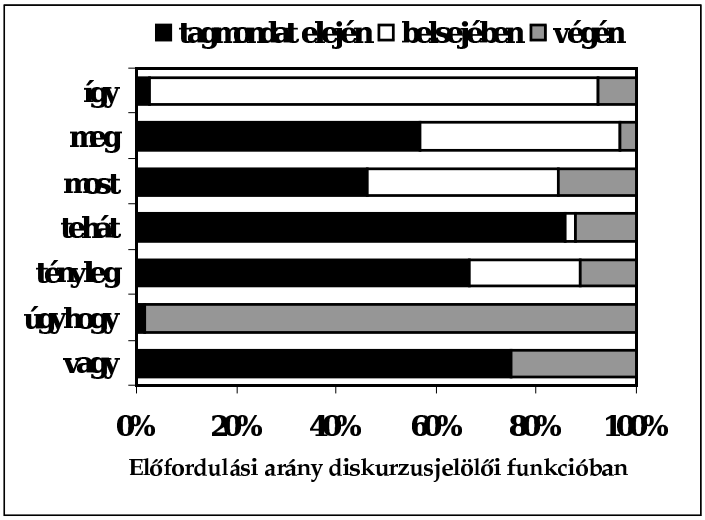
8 Ami magyarázható azzal is, hogy e hét homofón közül négy kötőszói eredetű.

változtatja meg oly mértékben az adott szó jellemző előfordulási helyét, hogy ez biztos fogódzó lehetne a beszédpercepciós mechanizmus számára annak eldöntésében, hogy diskurzusjelölői vagy szintaktikai szerepű-e az illető homofón.

a)

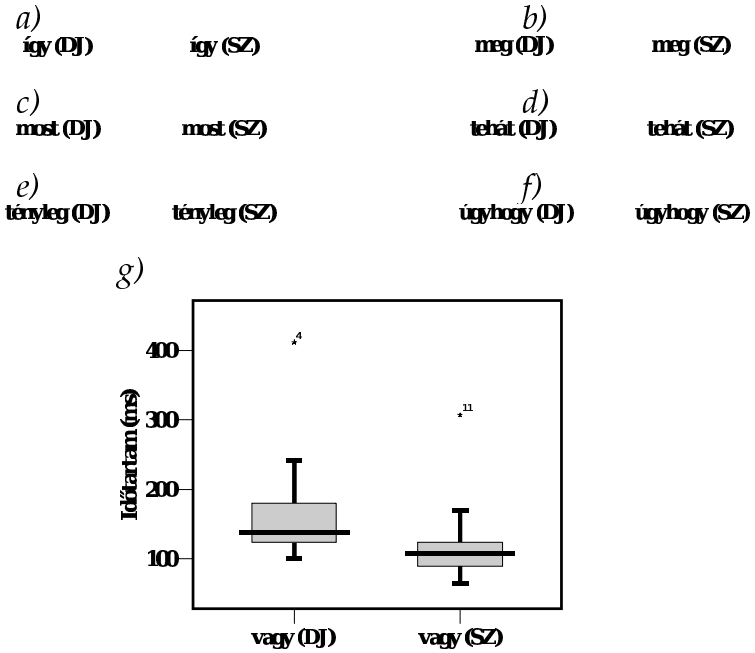
b)

4. ábra: A vizsgált homofónok előfordulási aránya tagmondat elején, belsejében és végén *a)* szintaktikai és *b)* diskurzusjelölői funkcióban

Feltételeztük, hogy a szóalak szegmentális realizációja és ezzel együtt az

időtartama kulcsként szolgálhat a beszédészlelés számára. A lenizáció a spontán beszédprodukció természetes velejárója, de felvetődött, hogy esetleg más szabályok irányítják a kétféle funkciójú homofónok artikulációját. Nevezetesen: elképzelhetőnek tartottuk, hogy az egyik esetben nagyobb mértékű lazítást „visel el" a nyelvhasználat, mint a másikban. A hipotézisünk nem bizonyult igaznak: a szegmentális szerkezetben nem találtunk szabályszerű különbségeket a funkciók között – sem a diskurzusjelölői, sem a mondatszintű használatban nem jellemző több és/vagy nagyobb mértékű artikulációs lazaságot mutató alak előfordulása. Ugyanakkor néhány esetben a szóhosszúságot illetően statisztikailag szignifikáns különbséget jelzett a független kétmintás *t*-próba. Az 5. ábra grafikonjai a szintaktikai és a diskurzusjelölői funkcióban megjelenő homofónok időtartamának szóródását mutatják.

5. ábra: A vizsgált homofónok időtartama (szóródás és medián[9]):
a) így, b) meg, c) most, d) tehát, e) tényleg, f) úgyhogy, g) vagy
(balra a DJ = diskurzusjelölői funkció, jobbra a SZ = szintaktikai funkció)

9 A medián a rendezett minta közepén levő adat értéke (páros számú adat esetén a két középső átlaga). Sokkal kevésbé érzékeny a kilógó értékekre, mint az átlag.

Az *így* [iːɟ, iːə, iɟ, iːc, ic], *most* [moʃt, moʃ, moʒ], *tehát* [tɛhaːt, tɛhat, tɛat, taːt, tat, taː, ta] és *tényleg* [teːlːɛg, teːlːɛk, teːlɛg, teːlɛk] szintaktikai funkcióban, a *vagy* [vɔɟ, vɔc, vɔɟə] pedig diskurzusjelölőként jellemzően hosszabb időtartamban realizálódik, de ezek a különbségek statisztikailag nem szignifikánsak. A *meg* [mɛg, mɛk, mɛ] és az *úgyhogy* [uːchoɟ, uːchoc, uchoɟ, uchoc, uːcho, ucho, choɟ, cho, ch] mint diskurzusjelölő szignifikánsan hosszabb, mint amikor ugyanezek az alakok kötőszóként funkcionálnak (*meg:* $t(47) = 2{,}059$, $p = 0{,}045$; *úgyhogy:* $t(36) = 4{,}558$, $p < 0{,}001$). Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a *meg* és az *úgyhogy* (illetőleg a *vagy*) diskurzusjelölőként – többek között – időnyerésre szolgál a beszédtervezés számára.

Az alapfrekvencia-modulációt illetően elemeztük a dallamkontúrt és az F0 értékeit az adott szóalakok belsejében és környezetében, de e tekintetben nem volt kimutatható rendszerszerű eltérés a homofónok között.

A mondathangsúly vizsgálata két esetben hozott említésre érdemes eredményt. A korpuszunkban a diskurzusjelölői *így* egyszer sem volt hangsúlyos, a szintaktikai funkciójú előfordulások azonban 22,7%-ban igen. Még nagyobb eltérést figyeltünk meg a *tényleg* esetében: míg mondathangsúly csak a diskurzusjelölői előfordulások 11,1%-ában volt észlelhető, addig a szintaktikai funkció 50,0%-ban realizálódott hangsúllyal.

5. Következtetések

Vizsgálatunk elsőként irányult magyar nyelvű spontánbeszéd-anyagon az egyszavas, egyszerű diskurzusjelölők formai és pozicionális sajátosságaira. Elvégeztük 7 homofón pár vizsgálatát, amellyel arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a hallgató beszédpercepciós folyamata milyen pozicionális és/vagy akusztikai jellemzőkre támaszkodva tudja azonosítani az adott szólak funkcióját – nevezetesen, hogy diskurzusjelölői (pragmatikai) vagy a forrásszófajnak megfelelő szintaktikai szerepben dekódolandó az illető fonetikai-fonológiai egység. A prozódiai függetlenség próbája a szakirodalom elméleti megállapításaival ellentétes eredményt hozott: sem a diskurzusjelölőket megelőzően, sem követően nem jelentős mértékű a szünetek előfordulása. A beszédlépéskezdő helyzet is csak bizonyos diskurzusjelölőket jellemez, általánosságban nem elegendő támpont a diskurzusjelölői és

a szintaktikai szerep elkülönítéséhez. A tagmondatbeli pozíciót illetően általában nem találtunk jelentős eltérést, a vizsgált homofónok többsége azonban gyakrabban fordult elő tagmondatzáró helyzetben diskurzusjelölőként, mint szintaktikai szerepében. A szegmentális realizációban semmilyen különbség nem volt felfedezhető: minden lenizált alak megjelent mindkét funkcióban. A szóalakok időtartamát néhány homofónnál a szintaktikai, másoknál a pragmatikai funkcióban mértük hosszabbnak, szignifikáns különbséget csak a *meg* és az *úgyhogy* esetében találtunk. Ezeknél a diskurzusjelölői előfordulások realizálódtak nagyobb időtartamban, amit arra vezettünk vissza, hogy a beszélő ezekkel időt kíván nyerni. (Az *úgyhogy* ugyanakkor jellegzetesen tagmondat-/beszédlépészáró, azaz lehetővé teszi, hogy ha nem veszik át a szót, az eredeti beszélő zökkenőmentesen visszavegye, és mivel hosszabb időtartamú, módot ad a folytatás kitalálására.) A mondathangsúly megjelenése a szóalakon nem mutatott általános különbséget, az egyes homofónpárok közül az *így* és a *tényleg* többször volt hangsúlyos szintaktikai funkcióban.

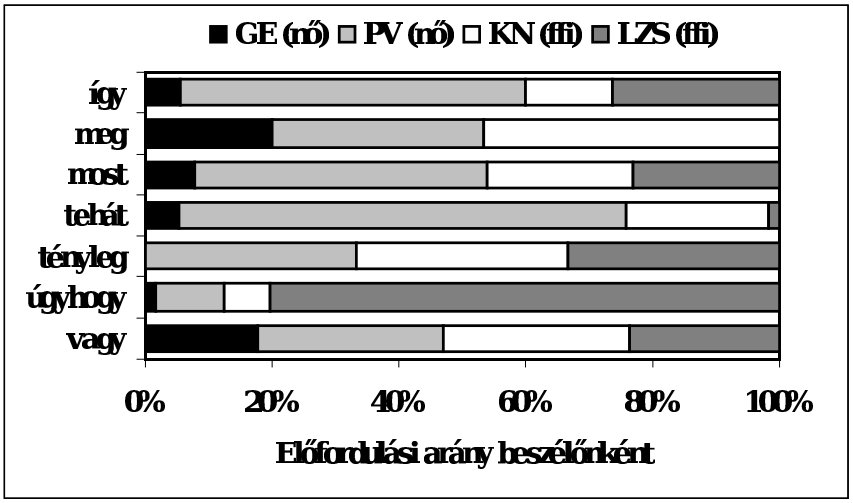
A vizsgált szempontok tehát sem külön-külön, sem együttesen nem adnak elegendő kulcsot az észlelés számára a funkció azonosításában. Az egyes homofónokat illetően megállapítható, hogy az *így* szintaktikai szerepben általában hosszabb, de elég nagy az átfedés a két funkció időtartamadataiban (vö. 5.*a)* ábra); illetve míg diskurzusjelölőként nem volt hangsúlyos, szintaktikai szerepben az esetek közel negyedében az volt, azonban ez az eltérés sem tekinthető elegendő támpontnak. A *meg* ugyan diskurzusjelölőként szignifikánsabb hosszabb, de az adatok itt sem határolják el egyértelműen a két funkciót. A *most* és a *tehát* esetében az időtartam-különbség minimális, és a vizsgált paraméterek közül egyik sem teszi azonosíthatóvá a funkciókat. A *vagy* időtartamadatai mutatják a legkisebb átfedést, s bár e tekintetben az eltérés nem szignifikáns, ha ehhez hozzájárul a tagmondat végi pozíció, feltételezhető, hogy az azonosítás sikeres lesz. Az *úgyhogy* időtartama szignifikánsan hosszabb, és szinte mindig tagmondatzáró elemként jelenik meg, amikor diskurzusjelölői funkciót tölt be, ez a két paraméter együtt funkcionálhat észlelési kulcsként. A *tényleg* minden vizsgált szempont szerint eltérően viselkedik a két szerepben: szintaktikai elemként inkább tagmondat belseji helyzetű (szemben a jellemzően tagmondatkezdő diskurzusjelölői funkcióval), hosszabb, és

jóval gyakrabban (az esetek felében) hangsúlyos. Ezek a jegyek együtt tehát nagy biztonsággal elkülönítik a *tényleg* funkcióit.

Ha a forrásszófaj szerint összegezzük a kapott adatokat, egyik paraméter sem kapcsolható az egyes szófajokhoz, ezek tehát nem függenek attól, hogy pl. határozószói vagy kötőszói természetű a szintaktikai funkció.

Az egyes homofónok elkülönítésének bizonytalansága egyrészt a fentebb ismertetett módszertani problémákból, másrészt a vizsgált akusztikai és pozicionális paraméterek elégtelenségéből adódik. A hanganyag címkézése és a diskurzusjelölők kigyűjtése során mégis azt tapasztaltuk, hogy korántsem mindig nehéz a funkcióazonosítás, kell, hogy legyenek tehát más – feltételezésünk szerint elsősorban szemantikai és pragmatikai – jellegzetességek, amelyek ezt lehetővé teszik. A társalgásfelvétel többszöri meghallgatása azt az álláspontot erősítette meg, hogy az egyik igen fontos pragmatikai jellegű támpont az adott beszélő „szavajárásának" ismerete. Egy konkrét példa erre: az *úgyhogy*-gyal kapcsolatban első hallásra az volt az elvárásunk, hogy kötőszóként használja a beszélő; majd amikor sokadszor zárt vele beszédlépést, elvonható volt a valódi funkciója. Ugyanez a megismerési folyamat a mindennapi társalgások és beszédpartnerek, illetőleg más diskurzuselemek estében ugyanígy zajlik le – a tapasztalat és az abból való általánosítás alakítja ki az azonosítási képességet.

A vizsgált diskurzusjelölők megjelenési arányát az egyes beszélők produkciójában a 6. ábrán láthatjuk. Van olyan beszélő, aki alig használja ezeket a nyelvi elemeket (GE), és olyan is, aki mindegyik típussal relatíve nagy számban él (PV). Az is leolvasható, hogy míg az egyiküknek (PV) a *tehát* és az *így* a „szavajárása", a másikuknak (LZS) a már sokszor említett *úgyhogy*.

6. ábra: A vizsgált homofónok megjelenési aránya az egyes beszélők produkciójában

A diskurzusjelölők jellegzetességeinek korpuszalapú vizsgálata tehát folytatásra vár – szemantikai-pragmatikai és további nézőpontokból is, még több típus és elem bevonásával. A szakirodalom elméleti jellegű, sokszor csak benyomásokon alapuló megállapításai spontánbeszéd-anyag elemzésével ellenőrzendők és – ha szükséges – korrigálandók. E beszélt nyelvi elemek különleges és igen heterogén csoportjáról csak ilyen vizsgálatok segítségével kaphatunk pontos képet.

Irodalom

AIJMER, Karin 2002. *English Discourse Particles. Evidence from a Corpus.* Philadelphia–Amsterdam: John Benjamins.

AUER, Peter – GÜNTHNER, Susanne 2003. Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen – ein Fall von Grammatikalisierung? *InLiSt – Interaction and Linguistic Structures.* No. 38. http://www.ub.uni-konstanz.de/v13/volltexte/2003/1145//pdf/Inlist38.pdf

BALOGH Judit 2000. A kötőszók. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 268–274.

Bańczerowski, Janusz 2005a. A „*mond*" komponenst tartalmazó metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr.* 129. évf. 3. 274–282.

Bańczerowski, Janusz 2005b. A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr.* 129. évf. 4. 488–495.

Csűry István 2001. Hogyan osztályozzuk a szöveggrammatika kötőelemeit? (A konnektorok mibenlétéről és hovatartozásáról). *Officina Textologica* 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 27-33.

Csűry István 2003. Az ellentét mélyszerkezetei. In: *Világosság* (42) 11–12. 179–184.

Csűry István 2005. Kis könyv a konnektorokról. *Officina Textologica* 13. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Dér Csilla Ilona 2005. A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 83–88.

Dér Csilla Ilona 2006. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Közlemények.* 102. 247–264.

Dér Csilla Ilona 2007. Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? In: Budapest Uráli Műhely 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005. január 11.) konferenciakötet. *Megjelenés alatt.*

Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: *Nyelvelmélet és nyelvhasználat konferencia az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke és a Kodolányi János Főiskola szervezésében* (Budapest, Kodolányi János Főiskola Budapesti Intézete, 2006. október 30–31.) konferenciakötet. *Megjelenés alatt.*

Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.

Fraser, Bruce 1999. What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics.* 31. 931–952.

González, Montserrat 2004. *Pragmatic Markers in Oral Narrative. The Case of English and Catalan.* Philadelphia–Amsterdam: John Benjamins.

Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris.
Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.
Hansson, Petra 1999. Discourse Markers in Dialogue. In: Allwood, Jens (ed.) *Proceedings of FONETIK 99. The Swedish Phonetics Conference, June 2–4 1999*. Gothemburg Papers in Theoretical Linguistics 81. Gothenburg: Department of Linguistics, Göteborg University. 65–68.
Haspelmath, Martin 2001. Word classes/parts of speech. In: Baltes, Paul B. & Smelser, Neil J. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Pergamon, 16538–16545.
Sz. Hegedűs Rita 2001. *A diskurzusjelölő körülhatárolása (fatikus nyelvi elemek, módosító mondatrészletek, partikula).* Előadás. Az Elméleti Nyelvészeti Doktori Iskola (ELTE) éves beszámolója. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 2001. április 17.
Sz. Hegedűs Rita 2002. *A BUSZI elemzése a diskurzusjelölők szempontjából*. Előadás. XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Nyelvek és kultúrák találkozása, Szeged, 2002. március 28.
Hirschberg, Julia – Litman, Diane 1993. Empirical Studies on Disambiguation of Cue Phrases. *Computational Linguistics* 19: 501–530.
Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr.* 125. 74–93.
Jucker, Andreas H. – Ziv, Yael (eds) 1998. *Discourse Markers. Descriptions and Theory*. Pragmatics and Beyond 57, New Series. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins
Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológia Tanszék. 296–298.
Keszler Borbála 2000a. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 67–76.
Keszler Borbála 2000b. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 460–471.
Kugler Nóra 1998. A partikula. In: *Magyar Nyelvőr* 122 (2): 214–219.

KUGLER Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 292–304.

KUGLER Nóra 2002. *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében.* Doktori mestermunkák. Budapest: Osiris.

KUGLER Nóra 2003. *A módosítószók funkciói.* Nyelvtudományi Értekezések 152. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LOUWERSE, Max M. – Mitchell, Heather Hite 2003. Toward a Taxonomy of a Set of Discourse Markers in Dialog: A Theoretical and Computational Linguistic Account. *Discourse Processes.* 35. 3. 199–239.

MARKÓ Alexandra 2005. „Szavak nélkül." Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése. *Magyar Nyelvőr.* 129. évf. 1. 88–104.

MARKÓ Alexandra 2006. Nonverbális vokális jelek a társalgásban. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 57–68.

H. MOLNÁR Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NÉMETH T. Enikő 1988. A kötőszók szerepe a megnyilatkozáshatár vizsgálatában. *Néprajz és Nyelvtudomány* (31-32): 168-181.

NÉMETH T. Enikő 1996a. On the Role of Pragmatic Connectives in Hungarian Spoken Discourses. ERIC Document Reproduction Service No. ED 379 937, Washington.

NÉMETH T. Enikő 1996b. Az *és* kötőszó pragmatikai funkciójáról. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék, 249–253.

NÉMETH T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv.* 94. évf. 3. 324–331.

PEARCE, Michael [é. n.]. Introduction to Morphology and Word Classes. http://newton.sunderland.ac.uk/~as0mpr/dr_michael_pearce_files/LAC179wk2ab.pdf

PÉTERI Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr.* 125. évf. 1. 94–102.

Polanyi, Livia 2001. The Linguistic Structure of Discourse. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden–Oxford: Blackwell. 265–281.

Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schiffrin, Deborah 2001. Discourse Markers: Language, Meaning, and Context. In: Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, 54–75.

Schourup, Lawrence (1999), Discourse Markers. *Lingua* 107. 227–265.

Simigné Fenyő Sarolta 2005. Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In: Simigné Fenyő Sarolta – Bodnár Ilona (szerk.), *Sokszínű nyelvészet. Nyelvészeti Kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán.* Miskolc: ME Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 91–101.

Zwicky, Arnold 1985. Clitics and Particles. *Language* 61: 283–305.

Virpi Masonen
Budapest

Kanssa vai jotain muuta?
– havaintoja unkarin kielen instrumentaalin *-val/-vel* vastineista suomen kielessä

Kielenoppija joutuu usein huomaamaan, kuinka äidinkielen ja opeteltavan kielen sanojen käännösvastineet eivät vastaa täysin toisiaan. Kun merkitykset joiltain osin eroavat, tilanne voi oppijan näkökulmasta olla kahdenlainen: äidinkielistä sanaa vastaa useampi opittavan kielen sana (esim. unk. *fenyő* – sm. *kuusi*, *mänty*) tai opittava sana tarkoittaa useampaa äidinkielen sanaa (esim. sm. *kuusi* – unk. *fenyő, hat*). Jo näitä esimerkkejä tarkastelemalla tilanne kuitenkin mutkistuu. Kielenoppijan on tiedettävä, että suomen *kuusi* ei ainoastaan saa unkarissa kahta eri merkitystä, vaan myös taipuu merkityksestä riippuen kahdella tavalla. Unkarin *hat* saa puolestaan suomessa lukusanamerkityksen '6' lisäksi verbimerkityksen 'vaikuttaa, tehota' ja 'vaikuttaa, tuntua, näyttää'. (Sanan merkityksen ja määritelmän suhteesta ks. esim. Kangasniemi 1997: 16–18.)

On selvää, että kielenoppija ei opi sanojen kaikkia merkityksiä yhdellä kertaa. Sanan merkityksen oppiminen riippuu sekä tilanteesta, jossa sana tietyllä hetkellä esiintyy (konteksti), että siitä kielitaidon tasosta, jonka oppija on kyseisellä hetkellä saavuttanut. Alkuvaiheen oppijat ovatkin tavallisesti tyytyväisiä melko yleisiin merkitysselityksiin, kun taas edistyneet oppijat vaativat yksityiskohtaisempia määritelmiä, jotta he pystyisivät erottamaan toisistaan sanat, jotka ovat merkitykseltään hyvin lähellä toisiaan. (Hatch & Brown 1998: 382.) Voidaankin mielestäni sanoa, että merkityksen osalta alkuvaiheen oppijat lähtevät liikkeelle sanan osaamisen (ks. Nation 1990: 31) reseptiivisestä näkökulmasta myös kielen tuottamisessaan. He siis siirtävät käsitteen yhdessä kontekstissa oppimansa merkityksen – Mitä tämä sana tarkoittaa? – melko suoraan toiseen kontekstiin. Edistyneemmillä oppijoilla lähtökohta on monipuolisempi. He ottavat lisäksi huomioon tarvittavaan käsitteeseen liittyvän produktiivisen merkityksen sekä merkitykseen liittyvät assosiaatiot. Edistynyt oppija ei siis ainoastaan

kysy, mitä tämä sana tarkoittaa, vaan hänellä on mielessään myös kysymykset, mitä sanaa pitäisi käyttää tämän merkityksen ilmaisemiseen, mitä muita sanoja minulle tulee mieleen tästä sanasta ja mitä muita sanoja voisin käyttää tämän sanan tilalla.

Samalla kun kielenoppija oppii sen, että sanan merkitys koostuu monista eri osista, hän oppii myös hyväksymään edellä kuvatun tilanteen, jossa montaa hyvinkin erilaista ja eri sävyjä sisältävää äidinkielistä sanaa voi vastata vain yksi opittavan kielen sana. Enemmän hankaluuksia tuottavat kuitenkin yleensä ne opittavan kielen sanat, joilla on äidinkielessä vain yksi vastine. Onhan oppijan tässä tilanteessa opittava erottamaan vieraassa kielessä sellaisia sanan merkitykseen liittyviä yksityiskohtia, jotka oppijan äidinkielessä eivät ole kyseisen sanan kohdalla merkitystä erottavia. Tällainen on esimerkiksi unkarin kielen *sok*, joka voidaan kääntää suomeksi sanoilla *moni* ja *paljon*. Tällöin molemmissa kielissä kuitenkin operoidaan sanatasolla. Jos toisessa kielessä kokonaisen sanan vaativa merkitys ilmaistaan toisessa kielessä pelkällä taivutuspäätteellä, silloin se sanavartalo, johon pääte liitetään, ikään kuin varastaa osan – huomattavan osan – siitä merkityksestä, jonka oppija ajattelee kyseisellä sanalla olevan. Oppija ei enää välttämättä kiinnitäkään tarpeeksi huomiota ”pelkän” taivutuspäätteen merkitykseen ja käyttöön. Tällainen tilanne voi syntyä esimerkiksi silloin, kun unkarin instrumentaali *-val/-vel* käännetään toisinaan virheellisesti suomen *kanssa*-postpositiolla.

Suomen kielen sanalle *kanssa* annetaan Kielitoimiston sanakirjassa seuraavat merkitykset:

> **1. postp.** ilmaisemassa kahden tasaveroisesti rinnasteisen tekijän suhdetta.
> **a.** *Isä poikansa kanssa* isä ja poika (yhdessä), isä poikineen. *Sokeria yhdessä jauhojen kanssa* sokeria ja jauhoja sekaisin. *Asua (yhdessä) jkn kanssa. Olla sovussa jkn kanssa. Joutua vastakkain jkn kanssa. Mennä naimisiin jkn kanssa. Neuvottelut SAK:n kanssa. Sota Ranskan kanssa* Ranskaa vastaan. *Riitelimme Pekan kanssa* me ja Pekka t. **ark.** Pekka ja minä riitelimme. *Kanssani samanikäinen* samanikäinen kuin minä. *Tasaväkinen, yhtäpitävä jkn kanssa. Oletko hänen kanssaan lähemmin tuttu?*

b. seurassa, parissa, ohella, mukana, myötä. *Lähdetkö kanssani lenkille? Tuli vaimonsa kanssa. Jumala kanssanne!*

2. postp., ark. vierasvoittoisesti ilmaisemassa kahden ei täysin rinnasteisen tekijän suhdetta; **yleisk.** paremmin toisin. *Leikkiä nuken kanssa* nukella. *Saat kaiken takaisin korkojen kanssa* korkoineen. *Menetellä kuin omansa kanssa* suhteen. *Jk on yhtä tyhjän kanssa* turhaa, merkityksetöntä. *Ohukaisia hillon kanssa* ohukaisia hillon kera. *Odotti ovella halon kanssa* halko kädessä. *Lähdettiin matkaan oikein eväiden kanssa* eväät mukana. *Oli aivan helisemässä sen miehen kanssa* takia. *Palkkiota liiankin kanssa* liikaakin. *Ruoan kanssa* [= laita] *on vähän niin ja näin*. *Voi sinun kanssasi* [= voi sinua]*! Menimme kylään oikein ajan kanssa* runsaasti aikaa varaten.

3. adv., ark.

a. myös. *Tule sinä kanssa!*

b. välinpitämättömyyttä, harmia t. halveksuntaa ilmaisemassa. *Kaikkea kanssa! On siinä kanssa kumma tyyppi!*

Postpositio *kanssa* sisältää siis ensisijaisesti kahden rinnasteisen tekijän suhteen (kohta 1). Kohdassa 2 esitetty ei täysin rinnasteisen tekijän suhde on arkikielessä yleinen, mutta kuten sanakirjassa huomautetaan, yleiskielessä se ilmaistaan paremmin jollain toisella tavalla. Oleellista on, että ensimmäinen merkitys on komitatiivinen ja toinen instrumentaalinen, ja vaikka instrumentaalista käyttöä pidetäänkin kielenhuollon vastaisena, kyseessä on maailman kielille tavallinen kieliopillistumistendenssi, ja siksi näiden instrumentaalisten merkitysten synty on täysin odotuksenmukaista (Jaakola 1997: 147).

István Pappin Suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa (Finn–magyar szótár) *kanssa*-postposition käännösvastineeksi annetaan unkarin instrumentaali *-val/-vel* (*együtt*). Pappin antamassa käännösvastineessa oleellista on, että Papp huomauttaa instrumentaalia *-val/-vel* käytettävän vain merkityksessä ‘együtt’ – yhdessä. Sen sijaan vuonna 2007 ilmestyneessä László Jakabin sanakirjasta Finn magyar diákszótár tämä tärkeä lisäys puuttuu, ja postpositiomerkitykseksi annetaan harhaanjohtavasti vain instrumentaali *-val/-vel*.

Tässä artikkelissani tarkastelen sitä, miten Eötvös Loránd -yliopiston (Budapest) fennougristiikan laitoksen suomen linjan käännöskurssille (käännös unkarista suomeen) syyslukukaudella 2007 osallistuneet 3. vuosikurssin opiskelijat käyttivät käännöksissään suomen *kanssa*-postpositiota ja miten he käänsivät suomeksi unkarin instrumentaalin *-val /-vel*. Kurssille osallistui 20 opiskelijaa (5. tekstin käänsi vain 19 opiskelijaa). Käännösteksteissä (yhteensä 5 noin 200-300 sanan mittaista tekstiä) esiintyi yllätykseni vain 21 instrumentaalimuotoa.

-val/-vel (együtt) ja postpositio *kanssa*

Kun päätettä *-val/-vel* käytetään Magyar Értelmező Kéziszótár -sanakirjassa (jatkossa ÉKsz.) annetussa merkityksessä 2,[1] jonka mukaan päätettä käytetään ilmaisemaan jonkun tai jonkin seurassa olemista tai jonkun tai jonkin kanssa yhdessä tekemistä, kielenoppijan on yleensä helppo kääntää se *kanssa*-postpositiolla:

(1) Niin Janka alkoi ahertaa hymyilevän, rakastavan ehdokkaan kanssa, josta tuli pian nariseva, väsynyt, äreä heppu.

'Úgyhogy Janka nekilátott gürizni, a mosolygós és szerelmetes jelölt*tel*, aki ettől hamarosan nyűgös, kialvatlan, morcos pasassá változott.'

(4. käännösteksti)

1 Tässä artikkelissani käytän instrumentaalin *-val/-vel* käytön osalta luokittelua, joka on sovellus Magyar Értelmező Kéziszótár -sanakirjassa annetusta luokittelusta. Vaikka siis mainitsen, mistä ko. sanakirjassa annetusta käyttötavasta on kyse, antamani määrittelyt eivät ole puhtaasti ko. sanakirjassa käytettyjä määrittelyitä. Kiitän Kata Kubínyita arvokkaista kommenteista, joita sain häneltä sekä luokitteluun että esimerkkilauseissa esiintyvien instrumentaalimuotojen käyttöön liittyen.

Tämä on selvin ja oppikirjoissa tavallisesti ensimmäinen erikseen esiin otettava päätteen *-va*l/*-vel* käyttöä vastaava suomen kielen merkitys. Kurssille osallistuneista 20 opiskelijasta 17 käänsikin esimerkissä 1 olevan instrumentaalin juuri *kanssa*-postpositiota käyttäen (2 opiskelijaa käytti komitatiivia, 1 adessiivia). Opiskelijoitten tekemiä käännöksiä tarkastelemalla tulee esiin myös se, että jokainen opiskelija (myös komitatiivia ja adessiivia käyttäneet) taivutti *ehdokas*-sanan attribuutit pääsanan kanssa kongruoivasti. Tämän artikkelin puitteissa siihen ei ole mahdollisuutta, mutta olisi mielenkiintoista myöhemmin tarkastella, vahvistaako postposition vaatima genetiivin jotenkin myös kongruenssin muistamista.

Miten oppija sitten opintojensa alkuvaiheessa tutustuu *kanssa*-postpositionin instrumentaalia vastaavaan käyttöön ja sitä kautta myöhemmin oppii soveltamaan oppimaansa yhä vaikeampiin lauseisiin? Marjukka Kenttälän oppikirjassa Kieli käyttöön – suomen kielen alkeisoppikirja[2] *kanssa*-postpositio esiintyy ensimmäisen kerran seuraavassa lauseyhteydessä:

(2) Minä asun poikaystävän *kanssa*.

'Barátom*mal*[3] lakom.'

(Kenttälä 2002: 28)

Esimerkissä 2 oppijan on helppo nähdä "minun" ja "poikaystävän" rinnasteinen suhde, ja lause voitaisiinkin korvata parafraasilla *Minä ja poikaystäväni asumme yhdessä*.

Outi Karangon, László Keresztesin ja Irmeli Kniivilän unkarilaisille suomenoppijoille suunnatussa oppikirjassa Finn nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak *kanssa* esitellään seuraavasti:

2 Marjukka Kenttälän kirjoja Kieli käyttöön – suomen kielen alkeisoppikirja (2002) ja Kieli käyttöön – suomen kielen jatko-oppikirja (2000) käytetään Eötvös Loránd -yliopiston (Budapest) fennougristiikan laitoksen suomen kielen opetuksessa.

3 Instrumentaalin pääte *-val/-vel* assimiloituu edellä olevan konsonantin kanssa.

(3) Ehkä on hyvä, että käyt huomenna talonmiehen luona ja voit keskustella myös vuokraemännän *kanssa*.

'Talán jó volna, ha holnap elmennél a házmesterhez és beszélhetnél a lakástulajdonosnő*vel* is.'

(Karanko, Keresztes & Kniivilä 1985: 62.)

Myös esimerkissä 3 keskusteluun osallistuvien henkilöitten rinnasteinen suhde on selvä: keskusteluun osallistuu kaksi henkilöä. Kirjan sanastossa *kanssa*-sanan merkitys sen sijaan yksinkertaistetaan ja käännösvastineeksi annetaan instrumentaali *-val/-vel* ilman mitään tarkennusta. Tässä yleistyksessä sijapäätteen muita käyttöyhteyksiä ei (László Jakabin sanakirjan tavoin) lainkaan huomioida, ja oppija helposti yleistää *-val/-vel* päätteen tarkoittavan kaikissa yhteyksissä samaa kuin suomen *kanssa*. Samanlaisen yleistyksen oppija tekee tietenkin helposti myös yksikielistä oppikirjaa käytettäessä, mikäli opettaja ei kiinnitä asiaan riittävästi huomiota.

Instrumentaalin käyttö merkityksessä jonkun tai jonkin seurassa on hyvin lähellä sitä käyttöä, jolloin *-val/-vel* esiintyy sellaisten verbien yhteydessä, jotka edellyttävät kahta subjektia. Tällaisia verbejä ovat esim. *beszélget* 'keskustella', *csókolózik* 'suudella toisiansa', *érintkezik* 'koskettaa jhkin, olla kanssakäymisessä jnkun kanssa', *tárgyal* 'neuvotella' ja *vitatkozik* 'väitellä' (Hegedüs 2005: 81). On kuitenkin hyvä huomata, että näiden verbien kanssa käytettävää instrumentaalia *-val/-vel* ei aina ole luontevaa kääntää *kanssa*-postpositiota käyttäen, vaan on parempi muuttaa alkukielinen lause muotoon, jossa instrumentaalia ei käytetä, ja kääntää lause tätä varianttia vastaavasti: *Péter csókolózik Évával* : *Péter és Éva csókolóznak* 'Péter ja Éva suutelevat' (unkarinkieliset esimerkit Hegedüs 2005: 81).

-val / -vel: jotakin instrumenttia, välinettä tai muuta käyttäen

Instrumentaalia *-val/-vel* käytetään yleisesti myös merkityksessä 'jotain instrumenttia, välinettä tai muuta käyttäen' (ÉKsz., merkitys 1):

(4) Suomessa matkustaminen – – tarkoittaa sitä, että joudutaan tekemisiin luontoon tuhanne*lla* site*illä* liittyvän sivilisaation kanssa.

'A finnországi utazás – – azt jelenti, hogy a természethez ezernyi szál*lal* kötődő civilizációval kerülünk kapcsolatba.'

(3. käännösteksti)

Koska esimerkissä 4 tarkasteltavasta instrumentaalista *ezernyi szállal* puuttuu kanssa-postpositiolle tyypillinen rinnasteisen tekijän välinen suhde, instrumentaalia ei voi kääntää ko. postpositiota käyttäen.

Tähän instrumentaalin käyttöyhteyteen liittyvät yksinkertaisimmat esimerkit (Hegedüs 2005: 81) käännetään suomeksi adessiivia käyttäen: *tollal ír* 'kirjoittaa kynällä', *labdával játszik* 'leikkiä pallolla', *vonattal utazik* 'matkustaa junalla'. Näin oppija on tehnyt myös kääntäessään esimerkissä 4 olevan virkkeen. (Koska lukusanojen taivuttaminen on oppimisen tässä vaiheessa vielä varsin hankalaa, on ymmärrettävää, että käännöksessä on lukukongruenssiin liittyvä virhe *tuhannella siteillä* po. *tuhansilla siteillä*.) Adessiivia käytetään siis tässä ilmaisemaan välinettä ja keinoa (ISK 2004: 1201).

Instrumentaali voidaan kuitenkin kääntää tässä käyttöyhteydessä myös toisella tavalla. Toinen käännösvaihtoehto on käyttää suomen kielen instruktiivia:

(5) Suomen matka – – se tarkoittaa, että tapaamme luontoon tuhans*in* site*in* liittyvän sivilisaation.

'A finnországi utazás – – azt jelenti, hogy a természethez ezernyi szál*lal* kötődő civilizációval kerülünk kapcsolatba.'

(3. käännösteksti)

Esimerkissä 5 instruktiivin käytön tekee erityisen luontevaksi ko. lausekkeeseen liittyvä määrite *tuhansin*. Instruktiivillahan ilmaistaan tapaa tai välinettä, ja instruktiivissa olevalla substantiivilla (esimerkissä 5 *sitein*) on tavallisesti, monissa tapauksissa jopa välttämätön määrite (ISK 2004:

1210). Sekä esimerkissä 4 oleva adessiivin käyttö että esimerkissä 5 oleva instruktiivin käyttö on tässä lauseyhteydessä hyväksyttävää. Koska adessiivi on oppijoille instruktiivia huomattavasti tutumpi sijamuoto monipuolisen käyttönsä vuoksi, on ymmärrettävää, että adessiivin käytön oli tämän esimerkin kohdalla valinnut 14 opiskelijaa 20:stä, kun taas vain 3 opiskelijaa käytti instruktiivia. Lisäksi 1 opiskelija käytti genetiiviä, 1 translatiivia ja 1 *kanssa*-postpositiota.

Oppijan on kuitenkin hyvä tietää, että lauseissa, joissa instrumentaalia tässä merkityksessä käytetään, instrumentaali paljon useammin käännetään adessiivilla:

(6) Näiden herkkujen avu*lla* voimme taikoa päivänvaloa pöydälle vielä harmaina arkipäivinä.

‘– – a segítségük*kel* még a szürke hétköznapokon is napfényt varázsolhatunk az asztalra.’

(2. käännösteksti)

Esimerkissä 6 olevassa lauseessa 13 opiskelijaa käyttikin adessiivia, mutta erityisen mielenkiintoista on, että peräti 4 opiskelijaa käänsi ko. instrumentaalin tässä merkityksessä virheellisesti nimenomaan *kanssa*-postpositiota käyttäen:

(7) – – niiden avun *kanssa* harmoilla arkipävilläkin voimme lumota paistetta pöydälle.

‘– – a segítségük*kel* még a szürke hétköznapokon is napfényt varázsolhatunk az asztalra.’

(2. käännösteksti)

Esimerkistä 7 näkyy, kuinka oppija on yleistänyt -val/-vel-päätteen merkityksen *kanssa*-postpositiota vastaavaksi. Adessiivin ja *kanssa*-postposition käytön lisäksi 1 opiskelija käytti tässä yhteydessä instruktiivia ja 1 allatiivia, 1 opiskelija oli valinnut vapaamman käännösratkaisun.

***-val* / *-vel*: jollain tavalla**

Instrumentaalia voidaan unkarissa käyttää myös tapaa ilmaisemassa (ÉKsz., merkitys 5): *Örömmel fogadta a vendégeket.* 'Hän otti vieraat ilolla vastaan.', *Nagy robajjal becsapódott az ajtó.* 'Ovi pamahti (kovalla äänellä[4]) kiinni.' (esimerkit Hegedüs 2005: 82). Tässä merkityksessä instrumentaalia käytetään aineistossani esimerkissä 8:

(8) – – tähän saakka sillä ei ole onnistuttu paljastaa täydellä varmuude*lla* että valko- tai punaviini voisi olla faaraon mielijuoma.

'– – mindeddig ugyanis nem sikerült teljes biztonsá*ggal* kideríteni, hogy a fehér- vagy a vörösbor lehetett-e a fáraó kedvelt itala.'

(1. käännösteksti)

Kuten esimerkistä 8 (ja sen edellä annetuista esimerkeistä) näkyy, myös tässä merkityksessä instrumentaali käännetään luontevimmin adessiivia käyttäen. Koska kyseessä on kuitenkin nimenomaan tapaa ilmaiseva käyttö, oppija helposti kääntää instrumentaalin *-sti*-päätteisellä tavan adverbilla:

(9) – – sillä tähän saakka ei onnistunut selvittää ihan varma*sti*, että valkoviini tai punaviini oli faaraon suosittu juoma.

'– – mindeddig ugyanis nem sikerült teljes biztonsággal kideríteni, hogy a fehér- vagy a vörösbor lehetett-e a fáraó kedvelt itala.'

(1. käännösteksti)

Esimerkeissä 8 ja 9 tarkasteltavassa lauseessa *-sti*-adverbin käyttö voitaisiinkin hyväksyä. Aina sopivaa adverbia ei kuitenkaan ole olemassa:

4 Koska *pamahtaa* verbi itsessään sisältää merkityksen jonkin toiminnan tai tapahtuman aiheuttamasta kovasta äänestä (Kielitoimiston sanakirja: *pamahtaa*), sitä ei tarvitse käännökseen välttämättä erikseen lisätä.

(10)Barcelonan yliopiston tiedemiehet tutkivat sen 4:nä marraskuuta 1922 Carterin kaivamalta haudalta löydetyn sirpaleen uudella tava*lla*.

'A barcelonai egyetem tudósai új módszer*rel* vizsgálták meg azt a cserépdarabot, mely az 1922. november 4-én Carter által feltárt királysírból való.'

(1. käännösteksti)

Tällaisissa tapauksissa instrumentaali on käännettävä adessiivia käyttäen.[5]

-val/-vel jotakin määrää, mittaa tai astetta ilmaisemassa

Kun instrumentaalia käytetään ilmaisemassa määrää, mittaa tai astetta (ÉKsz., käyttötapa 6), käännösvaihtoehtoja on useita riippuen siitä, missä yhteydessä instrumentaalimuoto tarkalleen ottaen esiintyy. Tässä käyttöyhteydessä instrumentaali esiintyy usein komparatiivirakenteessa (esim. *négy évvel idősebb* 'neljä vuotta vanhempi', *egy évvel hosszabb* 'vuoden t. vuotta pidempi'), sanojen *párhuzamos* 'samansuuntainen', *egyenlő* 'samanlainen', *azonos* 'identtinen' ja *arányos* 'verrannollinen' kanssa (esim. *párhuzamos egymással* 'samansuuntaiset toistensa kanssa') sekä tietyissä kellonajanilmauksissa (esim. *három perccel mult fél nyolc* 'kolme minuuttia yli puoli kahdeksan'). Lisäksi instrumentaalia käytetään määrän muuttumista ilmaisevien verbien kanssa: *csökken* 'halveta', *csökkent* 'alentaa', *nő* 'kasvaa', *növel* 'lisätä', *emelkedik* 'nousta', *emel* 'nostaa', *gazdagodik* 'rikastua', *gazdagít* 'rikastuttaa', *gyarapodik* 'lisääntyä', *gyarapít* 'lisätä', *szaporodik* 'lisääntyä' ja *szaporít* 'lisätä'. (Hegedüs 2005: 83.)

5 Valitettavasti en käännöskurssin alussa kerännyt aineistoa systemaattisesti, joten ensimmäisen tekstin osalta en pysty antamaan tietoja siitä, kuinka moni oppija tässä tapauksessa käytti adessiivia, kuinka moni adverbia, ja kuinka moni mahdollisesti ilmaisi asian jollain muulla tavalla.

Selvin tähän käyttöyhteyteen kuuluva esimerkki käännöskurssiaineistossani on instrumentaalimuoto, joka toimii komparatiivimuodon astemääritteenä:

(11)Suomella on sitä *huomattavasti* enemmän kasvoja.

'Finnországnak ennél jó*val* több arca van.'

(3. käännösteksti)

Esimerkissä 11 oleva instrumentaali *jóval* 'paljon, huomattavasti' käännetään suomeksi kvanttoriadverbilla (suomen kielen kvanttoriadverbeista ks. ISK 2004: 647–648). Kvanttoriadverbien käyttö antaa kielenoppijalle monissa tapauksissa erityisesti leksikaalista vapautta. Käännöskurssin opiskelijat käyttivät tässä yleisemmin sanaa *paljon* (19 opiskelijaa). Sanaa *huomattavasti* käytti 1 opiskelija. Mielenkiintoista on, että ko. esimerkissä olevan sanan *jóval* jätti täysin kääntämättä 4 opiskelijaa. Koska kyseessä on astemäärite, se voidaan jättää pois, ja lause on senkin jälkeen syntaktisesti virheetön; merkitys luonnollisesti muuttuu. Se, ettei oppijalla tässä tapauksessa olekaan selvää tietyssä sijamuodossa olevaa käännösvastinetta käytettävissään, vaan kahden kielen välillä voi olla isolta tuntuva leksikaalinen ero, voi joidenkin oppijoitten kohdalla olla kääntämistä vaikeuttava tekijä.
Sen lisäksi että määrää, mittaa tai astetta ilmaiseva instrumentaali voidaan kääntää monin eri tavoin, sitä ei aina ole helppo tunnistaa tässä merkitystehtävässä olevaksi. Esimerkissä 12 adessiivilla käännettävä instrumentaali ilmaisee mittaa:

(12)Vaakasuoraksi nauhaksi muuttuvin porrasten loppupuolella tekekää askel niin kuin kävelisitte (myös portaat kulkevat kävelevän ihmisen nopeude*lla*).

'A vízszintes szalaggá alakuló lépcső végén tegyenek egy lépést, mintha gyalogolnának (a lépcső is a sétáló ember sebességé*vel* halad.)'

(5. käännösteksti)

Käännöskurssille osallistuneet opiskelijat käänsivät esimerkissä 12 olevan instrumentaalin adessiivia (12 opiskelijaa), partitiivia (2 opiskelijaa), genetiiviä (1 opiskelija), vertailurakennetta (2 opiskelijaa) ja *kanssa*-postpositiota (2 opiskelijaa) käyttäen. Tämä kuvaa mielestäni osittain juuri sitä, että eri konteksteissa esiintyviä instrumentaalimuotoja ei ole aina helppo sijoittaa tähän ryhmään, mutta samalla myös sitä, että koska tähän ryhmään kuuluvilla instrumentaalimuodoilla ei ole yhtä ainoaa käännösvastinetta, on tavallistakin hankalampaa kääntää instrumentaali sopivalla tavalla.

-val/-vel jotain olosuhdetta, ominaisuutta tai omaisuutta ilmaisemassa

Instrumentaalia käytetään myös ilmaisemassa jotain olosuhdetta: *bizonyos feltételekkel* 'tietyin ehdoin' (ÉKsz., käyttötapa 8). Lisäksi tähän käyttötapaan voidaan sisällyttää mahdollisuus ilmaista instrumentaalilla sekä konkreettista että abstraktia ominaisuutta tai omaisuutta[6]:

(13)Minä ei ole ollut koskaan perinnäinen sinkku, *jonka kaappi on täynä kengällä*, ja *kenellä on valtava naisasiaistietoisuus*.

'Én sose voltam klasszikus szingli, ötszekrényi cipő*vel*, és hatalmas feminista öntudat*tal*.'

(4. käännösteksti)

Esimerkissä 13 ensimmäinen instrumentaali *cipővel* ilmaisee konkreettista omistamista, kun taas jälkimmäisellä muodolla *öntudattal* on abstraktin ominaisuuden merkitys. Kääntäessään virkkeen oppija on ymmärtänyt, että tässä tapauksessa instrumentaalia käytetään omistusrakennetta vastaavassa merkityksessä, jolloin suomen kielessä on tarpeen käyttää omistusta ilmaisevaa relatiivilausetta. Vaikka relatiivilauseen muodostus ja

6 Vaikka johonkin tai jollekin kuuluvaa ominaisuutta tai omaisuutta ilmaistaan unkarissa yleisesti instrumentaalilla, ko. käyttötapaa ei käyttämissäni kieliopeissa ja sanakirjoissa tuoda selvästi esiin.

käyttö onkin käännöskurssille osallistuneille opiskelijoille tuttu asia, vain 2 opiskelijaa käytti sitä tässä yhteydessä. Lisäksi 1 opiskelija käytti omistuslausetta: *En koskaan ollut tavallista yksinäistä, minulla ei ollut viittä kaappia täynnä kenkiä, ja suurta feministin teitoisuutta.* Eniten käytettiin *kanssa*-postpositiota (8 opiskelijaa) ja adessiivia (5 opiskelijaa). *Kanssa*-postposition käyttö (**viiden kaapillisen kenkien kanssa*) kuvaa aiemmin käsiteltyä ko. postposition käytön liiallista yleistystä, kun taas adessiivin käyttö (**viidellä kaapilla kenkillä*) tuo oppijan jo lähemmäksi relatiivilauseen käyttöä, sillä onhan relatiivilauseen aloittava *joka*-pronomini tässä tapauksessa juuri adessiivimuodossa *jolla*, ja se ilmaisee omistajaa, ei siis omistettavaa, kuten edellä. Tässä merkityksessä käytettävän instrumentaalin kääntämisen hankaluutta kuvaa myös se, että relatiivilauseiden, omistuslauseen, *kanssa*-postposition ja adessiivin käytön lisäksi käännöksissä käytettiin myös instruktiivia (1 opiskelija), komitatiivia (1 opiskelija), instruktiivia ja relatiivilausetta (1 opiskelija) sekä adessiivia ja *kanssa*-postpositiota (1 opiskelija). Kaksi opiskelijaa siis käänsi tekstissään konkreettista omaisuutta ilmaisevan instrumentaalin *ötszekrényi cipővel* ja abstraktia ominaisuutta ilmaisevan instrumentaalin *feminista öntudattal* eri tavalla. Olisikin mielenkiintoista tietää, näkyisivätkö nämä erot jollain tavalla suurempaa aineistoa tarkasteltaessa.

-val/-vel: leksikaalistuneet ilmaukset ja rektiot

Instrumentaalia käytetään unkarissa usein leksikaalistuneissa ilmaisuissa, ja se on myös yleinen rektiosija (ÉKsz., käyttötapa 10): *ellenkezik az apjával* ‘vastustaa isäänsä’, *törődik az üggyel* ‘huolehtia asiasta’, *közöl vmit a főnökkel* ‘ilmoittaa jtk esimiehelle’. Esimerkki aineistossani olevasta instrumentaalin sisältävästä leksikaalistuneesta ilmaisusta on *magával visz* ‘ottaa mukaansa’:

(14)Muistakaa että vain omalla vastuulla voitte *ottaa* koiran *mukaanne*.

‘Gondoljanak rá, hogy kutyát csak saját felelősségükre *vihetnek magukkal*.’

(5. käännösteksti)

Esimerkki instrumentaalia vaativasta rektiosta on puolestaan adjektiivi *ellentétes* ‘vastakohtainen, vastakkainen’, josta on esimerkissäni muodostettu adverbi:

(15)Hyppiminen, istuen matkustaminen, leikkiminen, eteenpäinmenoa vasten eteneminen on vaarallinen ja ankarasti kielletty.

‘A mozgólépcsőn ugrálni, ülve utazni, játszani, a haladási irán*nyal* ellentétesen közlekedni veszélyes és ezért szigorúan tilos!’

(5. käännösteksti)

Oppijoitten tulisi kiinnittää erityistä huomiota sekä rektiotäydennysten että leksikaalistuneitten ilmausten kääntämiseen, sillä selvää on, että niissä instrumentaali käännetään aina tapauskohtaisesti. Oppijat eivät kuitenkaan läheskään aina tunnista sitä, että näissä tapauksissa instrumentaali liittyy poikkeuksellisen kiinteästi johonkin toiseen lauseessa olevaan sanaan. Tällöin kokonaisuus hajotetaan, ja siihen kuuluvat sanat käännetään sana sanalta erikseen, jolloin käännös ei enää vastaa lähtökielessä ollutta ilmaisua.

-val/-vel: muita käyttötapoja

Kuten jo aikaisemmin mainitsin, instrumentaalia käytettiin esimerkkiaineistossani mielestäni hämmästyttävän vähän. Viidessä (vajaan) sivun mittaisessa tekstissä instrumentaalia käytettiin vain 21 kertaa. Tähän mennessä käsittelemieni käyttötapojen lisäksi instrumentaalilla *-val/-vel* on vielä muita Magyar értelmező kéziszótár -sanakirjan luokittelussa mainittuja käyttötapoja, jotka eivät esiintyneet aineistossani.
Instrumentaalia voidaan käyttää myös ilmaisemassa jotain ulkoista tilaa tai jonkun tai jonkin tai jonkun tietyssä tilassa pitämistä tai olemista (ÉKsz., käyttötapa 3): *borzas fejjel* ‘tukka sekaisin’. Tätä tavallisempi käyttötapa on instrumentaalin käyttö jotakin aikakautta tai ajankohtaa tai jonkin teon tai tapahtuman loppumista ilmaisemassa (ÉKsz., käyttötapa 4): *ősszel*

'syksyllä', *a munka végeztével* 'lopettaen työ'. Olisinkin odottanut, että tätä käyttötapaa edustavia esimerkkejä (*ejjel* 'yöllä', *nappal* 'päivällä', *reggel* 'aamulla', *tavasszal* 'keväällä', *egy héttel ezelőtt* 'viikko sitten' jne.) olisi aineistostani löytynyt. Kolmas aineistostani puuttunut käyttötapa on syytä ilmaiseva käyttö (ÉKsz., käyttötapa 7): *lábtöréssel kórházba került* 'joutui sairaalaan jalan murtumisen takia'. Lisäksi instrumentaalia voidaan käyttää ilmaisemassa jonkin tai jonkun kanssa vastakkain olemista tai rakenteissa, joissa ilmaistaan suhtautumista johonkin (ÉKsz., käyttötapa 9): *mindenkivel kedves* 'ystävällinen kaikkia kohtaan'.

Lopuksi

Olen tässä artikkelissani tarkastellut sitä, miten unkarin kielen instrumentaali *-val/-vel* käännetään suomeksi. Vaikka kielenoppijoitten ensimmäiseksi oppima ja selvin käännösvastine on suomen kielen postpositio *kanssa*, olen tuonut esille, kuinka oppijan olisi tärkeää muistaa, että *-val/-vel* voi tarkoittaa myös jotain muuta. *Kanssa*-postposition dominoivuus ja käytön helppous tulee kuitenkin selvästi esiin, kun tarkastellaan sitä, kuinka oppijat ovat instrumentaalin eri konteksteissa kääntäneet.
Koska *kanssa*-postpositio kattaa selvästi vain yhden instrumentaalin monista käyttötavoista (jonkun tai jonkin seurassa oleminen tai jonkun tai jonkin kanssa yhdessä tekeminen), opetuksessa tulisi kiinnittää huomiota instrumentaalin kääntämiseen myös muilla tavoin. Näistä tavallisin on adessiivin käyttö. Oleellista olisi myös se, että oppija huomaisi instrumentaalin vastaavan välillä kokonaista sanaa (*kanssa*), mutta välillä "vain" jotain sijamuotoa tai äidinkielestä täysin poikkeavaa lauserakennetta.

Lähteet

ÉKsz. = *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 2. uusittu painos. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HATCH, Evelyn – BROWN, Cheryl 1998: *Vocabulary, semantics, and language education*. Cambridge: Cambridge University Press.

HEGEDÜS, Rita 2005: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. 2. painos. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

ISK = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja Riitta – Alho, Irja (toim.) 2004: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

JAAKOLA, Minna 1997: Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. – Tapani Lehtinen & Lea Laitinen (toim.), *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta* s. 121–156. Kieli 12. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

JAKAB, László 2007: Finn magyar diákszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KANGASNIEMI, Heikki 1997: *Sana, merkitys, maailma. Katsaus leksikaalisen semantiikan perusteisiin.* Helsinki: Finn Lectura.

KARANKO, Outi – KERESZTES László – KNIIVILÄ, Irmeli 1985: *Finn nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

KENTTÄLÄ, Marjukka 2000: *Kieli käyttöön – suomen kielen jatko-oppikirja.* Helsinki: Yliopistopaino.

Kielitoimiston sanakirja. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Kielikone Oy 2004.

NATION, I. S. P. 1990: *Teaching and learning vocabulary*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.

PAPP, István 1978 [1962]: *Finn–magyar szótár*. 3. painos. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nagy István
Budapest

Természet vagy kultúra?
(Cvetajeva a nyelvről)

> „…a világra és önmagunkra irányuló szemléletünk közvetlensége, melynél kitartunk, a nyelvben őrződik meg és gondoztatik, mert mi, véges lények mindig messziről jövünk, és messzire érünk. A nyelvben válik láthatóvá az, ami minden egyes egyén tudatán túl, valóban van"
>
> H-G. Gadamer

> „A költő – messziről vezeti a beszédet.
> A költőt – messzire vezeti a beszéd"
>
> M. Cvetajeva[1]

1. Azt, hogy a költészet – természet, s a költő – a „természet jelensége", Cvetajeva a legrészletesebben *„A művészet a lelkiismeret fényénél"* c. esszében fejtette ki. Itt Puskinról beszél a szinte lefordíthatatlan „стихия" (elemi erő) kapcsán, de Rilkét is a természettel azonosítja, s első levelében „megtestesült ötödik elemi erőnek" nevezi.[2] *„Költők, akiknek van történetük, és költők, akiknek nincs"* című költészettipológiai esszéjének pedig azok a legihletettebb oldalai, ahol a paszternaki lírát *természetiként* írja le. Mégis, ha szabad ezt mondani, a leghitelesebben egy önleíró levélben beszél a vershez való viszonyáról. A zenetudós P. P. Szuvcsinszkijnak arról panaszkodik, hogy a lírai versből mindig „összetörten" kerül ki. Az a

1 Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer. Budapest, Gondolat, 1984. 312. Марина Цветаева: Собрание сочинений в семи томах. Москва. Эллис Лак. 1994. Том 2. 184.

2 Цветаева 1995: 55. A továbbiakban a Cvetajeva-idézeteket a szövegben zárójelben adom meg a kötet és az oldal feltüntetésével.

figyelemre méltó tény, hogy a lírai verset (a versírást) katasztrófaként éli meg, és olyan természeti jelenségekkel hozza kapcsolatba, mint „robbanás, tűzvész, földcsuszamlás", sok mindent elárul Cvetajeva alkotáslélektani tapasztalatáról. Íme a levélrészlet:

„Maga nagyon okos ember. Emlékszik, talán tavasszal azt mondta nekem: »Most már nem akar…nem tud külön álló verseket írni, ugye?« Akkor csodálkoztam, ma már látom, tényleg így van. A lírai vers felépített és máris lerombolt világ. Ahány vers van a kötetben, annyi robbanás, tűzvész, földcsuszamlás: ÜRES HELY. A lírai vers katasztrófa. Még el se kezdődött és már beteljesült (véget ért). A legkegyetlenebb önsanyargatás. A lírával vigasztalódni, még olyat! A lírával megmérgezzük magunkat, mint a (tiszta) vízzel, amelyből nem ittunk eleget, a kenyérrel, amelyből nem ettünk eleget, a szánkkal, amellyel nem csókoltunk eleget stb.
A nagy lélegzetű műbe beleéli magát az ember, az ilyen mű második élet, tartós, fokozatosan kibontakozó, amely napról napra erősebb és többet nyom. Az egyik élet itt van, a másik – ott (a füzetben). Majd meglátjuk, melyik az erősebb.
A lírai versből összetörve jövök ki.
Igen! S még valami! A líra (az egyes versek) lélegzetvétel, álom arról, hogyan élnék, a nagy lélegzetű mű maga a megvalósult élet, vagy olyan élet, amely kezd megvalósulni." (6/323).

Mi az, ami szinte átsüt ezeken a sorokon? Az önkifejezést kísértő kudarcérzet, az elmaradt megváltás nyomán támadt kielégületlenségi érzés. A lírai vers nem nyújtja azt, amit a költő tőle vár: a beteljesült élet tartós élményét. Itt nem feladatom, hogy a líra és a próza műnemi vagy íráspoétikai különbségét tárgyaljam Cvetajeva életművében, annyit azonban megjegyeznék, hogy az imént idézett sorokhoz hasonló reflexiók újabb érveket szolgáltatnak annak megértéséhez, hogy – túl a praktikus életviteli szempontokon – miért kezd a próza egyre nagyobb teret hódítani Cvetajevánál a húszas-harmincas években.

A hangsúly tehát nem azon van, hogy *'mit csinálok*, miközben írok?', hanem *'mi történik velem*, miközben írok, illetve hogyan kerülök ki az írásból?' Mi történik az írás alanyával, miután kikerült a természeti katasztrófaként felfogott, elszenvedett írástevékenységből? Mert hogy az írásaktusnak ez a gesztusértéke, az aligha vonható kétségbe a versírást

megvilágító természeti metaforák alapján (robbanás, tűzvész, földcsuszamlás, s ami utána marad, a letarolt üres hely). A természeti katasztrófára utaló megállapítás csak még érzékletesebbé teszi azt a hasonlatot, amely a vers és a természet között van. Az a megjegyzés, hogy „a lírai versből összetörve jövök ki", az önkifejezés egész-élménye helyett a töredék-lét benyomását kelti: az ideiglenesség nyomasztó érzését az áhított állandóság ellenében („a lírai vers felépített és máris lerombolt világ"). A vers elkészültét követő ugyanilyen kielégületlenséget, állandósult hiányérzetet fejezi ki „a nem ittunk, nem ettünk, nem csókoltunk eleget" metafora is.

Ahány vers, annyiszor megváltatlan élet. Az *élnék* feltételes módú igealak kiélezi azt az ellentétet, amely minden versben a lehetőségként megélt, de soha be nem teljesülő életvilág, illetve a próza belakható, megvalósuló világa között van.

A maga személyiségét is úgy értelmezi, mint akinek megértéséhez sokkal inkább a természet a kulcs, mintsem a kultúra. Egyik levelében írja: *„NB! Én mindig kiléptem abból a mederből, amit úgy hívnak, hogy kultúra. Messzebb és korábban keressen engem"* (6/383). Számos megnyilatkozása szól amellett, hogy a szellemi képződményekben nem elsősorban „műveltségi élményt", hanem „ősélményt" keresett. A mű nem képződmény, nem alkotás, hanem mindenekelőtt *lét*, amelyben lét és értelem, valóság és érték még nem váltak el egymástól az élményben. Mannheim Károly a kultúrafogalom és a természetfogalom szétválásáról írja: *„Ha létrejön a kultúra fogalma, akkor a kultúra egy bizonyos megélése már elsüllyedt: megszűnt a létkultúra szerves növekedése. Míg azelőtt a műveket természetiként élték meg, most már a szerves, akaratlan növekedésű kulturális valóságokat (mint a nyelvet, az erkölcsöket stb.) is művekként élik át. A kultúra ott lesz érték, ahol megszűnt létként létezni; és ezért elkerülhetetlen visszavetítés, amikor a szerves kultúrákat is értékre irányultnak tartjuk"*.[3]

3 Mannheim Károly: A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok. Atlantisz, 1995. 29. A nyelvész R. M. Frumkina pedig azt hangsúlyozza, hogy a szellemtudományokban (гуманитарные науки) az óra ingájához hasonlóan hol a „kultúra", hol pedig a „természet" köré szerveződik egy-egy tudományos paradigma. Az emberről szóló tudományokban, így a nyelvészetben is, hol a kultúrára, hol pedig a természetre esik a hangsúly. P. M. Фрумкина: Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? In.: Язык и наука конца 20 века. Moszkva, 1995. 84–107.

Mandelstam és Cvetajeva nyelvszemlélete ezen a ponton válik el egymástól. Míg Mandelstam a nyelvet is kulturális képződményként, az egyén választási aktusaként élte meg (lásd önéletrajzi reflexióit családja nyelvnélküliségéről *Az idő zúgásá*-ban), Cvetajeva számára a nyelv elementáris adottság, természetiként megélt létkultúra. A nyelv mint *kultúra* (Mandelstam: *Szó és kultúra, A szó természetrajzáról*), illetve a nyelv mint *természet,* mint „minden elemi erő közül a legelemibb erő" (Cvetajeva): ez a két ellentétes alapállás messzemenő következményekkel jár abban a tekintetben is, hogy miként gondolkodnak a műalkotás, a vers létmódjáról. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Mandelstam felfogása, miszerint a nyelv kultúra, idővel szintén változik. Érdekes megfigyelni, hogy a *Beszélgetés Dantéról* írója szinte elhalmozza az esszét természetből vett metaforákkal, melyek nemcsak Dante stílusára vetnek fényt, de megvilágítják a költői nyelv természetét általában is.) A mandelstami felfogás azt implikálja, hogy a nyelv nem adottság, a nyelvet *meg kell teremteni,* a cvetajevai felfogás kulcsszava pedig az, hogy a nyelvet *hallgatni* kell, s ezáltal *érteni* (e szemlélet rokonsága a heideggeri nyelvfelfogással aligha kérdőjelezhető meg). A szó mellé Mandestam az *építőkövet* állítja, hogy így legyen teljes a kultúrát megidéző építészeti metafora, Cvetajeva viszont a metafora alapjába mindig természethasonlatot állít: a nyelv végtelen *tenger*, de olyan, amely ismeri a kikötőt és a horgonyt. Mandelstamot megkörnyékezte a nyelvválság állapota, ha mégoly rövid időre is, amelyből olyan vers született, mint a „*Szólni akartam, és elfeledtem szavam*". Cvetajeva szintén tematizálja a *beszélés* és *mondhatóság* dilemmáját, méghozzá úgy, hogy az önmagát értelmező szöveg határozott nyelvkritikai vonásokat mutat. A beszéd szubjektuma nála is *a szó hatalma* alatt áll, de az imént jelzett dilemmát nem amnéziaként éli meg, hanem olyan találkozásként a nyelvvel, amely bepillantást enged a nyelv, illetve a beszéd természetébe. Az idézett sorok a „*Cserje*" című versből valók:

„Most – várva, amíg a kopár,
holt szótár is életre támad –
ki tudja, azt mondom-e már,
mit tudtam, mielőtt a számat
szóra gyötörtem, hisz ajkamon
volt, ami összetört lehullva…
Ám az egészet tudni fogom,
Hogyha majd hallgatok újra.” [4]

Ezek a sorok ugyan a beszélés és mondhatóság dilemmáját állítják elénk, mégis a nyelvtapasztalatról általában mondanak valami olyat, amely a romantikával kezdődött, de teljes mélységében a 20. században bontakozott ki. Ehhez a nyelvtapasztalathoz segít hozzáférni a hermeneutika nyelvszemlélete. Tehát nem a nyelv válságáról beszél a költő, hanem a nyelvvel kapcsolatos tapasztalatot, a beszélő ember tapasztalatát teszi reflexió tárgyává. A nyelv és beszéd viszonya, a holt szótárt életre keltő beszéd, a szándék és eredmény diszkrepanciája a mondásban, a csak részekben és diszkrét egymásutániságban megszólalni tudó gondolat-egész, a nyelv és gondolat meg nem felelése, a nyelv és tudás aszimmetrikus dualitása, a beszéd és/vagy hallgatás kettőssége, – mindez a versben nem pusztán a költő egyéni tapasztalatának rögzítése, hanem olyan önreflexió, amely univerzális érvényességre tarthat igényt. Ez nem a romantikára jellemző fájdalmas lamentálás arról, hogy az individuum kimondhatatlan, hanem higgadt konstatálása a beszédbe került nyelv sajátosságának, pontosabban annak a tapasztalati ténynek, hogy a nyelv bizalomteli használatát nem ingathatja meg a szemantikai meghatározatlanság mindennapos tapasztalata. Az tudniillik, hogy sosem maradéktalanul azt mondjuk, amit szeretnénk, vagy hogy bár urai lehetünk a szavaknak, de jelentésüknek már csak korlátozott mértékben. Cvetajeva, aki az egzisztenciális jelentést életre hívó személyes tudásnak oly nagy jelentőséget tulajdonított, aki a hallgatólagos és a verbálisan kifejezett tudás aránytalanságából sosem következtetett a kimondhatatlanra, rendelkezett azzal a képességgel, hogy értékelje saját nyelvi artikulációját. A fenti verssorok is a beszéd

4 *Cserje*. Fordította Rigó Béla. Lásd V. V. Ivanov. Páros és páratlan. Budapest 1986. 180–181.

kimondásának aktusát példázzák. Arra a kérdésre adott válaszként értelmezhetjük őket, hogy *mit jelent egy nyelvet beszélni.* Polányi Mihály *„A személyes tudás"*-ról írott könyvében a nyelv egyik lényegi sajátosságaként a nyelv formalizmusa és a személyes tapasztalat feszültségéből eredő kettős meghatározatlanságot jelöli meg. Ezt olvashatjuk az első kötet 168. oldalán: *„Egy nyelvet beszélni tehát annyit jelent, hogy elkötelezzük magunkat a mellett a kettős meghatározatlanság mellett, ami egyfelől annak következménye, hogy a nyelv formalizmusára támaszkodunk, másfelől azé, hogy folyton újragondoljuk e formalizmusnak a tapasztalattal való kapcsolatát. Mert ahogy tudásunk végső soron hallgatólagos jellege miatt mindig képtelenek leszünk mindazt elmondani, amit tudunk, ugyanúgy a jelentés hallgatólagos jellege miatt sohasem tudhatjuk egészen, hogy mi következik abból, amit mondunk".*[5]

2. Sartre az irodalomról szóló tanulmányának *(Mi az irodalom?)* első fejezetében *(„Mit jelent írni?")* a vers és a próza nyelvszemiotikai különbségéről beszél, és olyan észrevételeket fogalmaz meg, melyek rendszerint a

5 Polányi Mihály: Személyes tudás I. Úton egy posztkritikai filozófiához. Atlantisz, 1994. 168. Polányi nyelvfelfogásától homlokegyenest különbözik a Bécsi Kör szcientista nyelvszemlélete. Rudolf Carnap, egy olyan eszményi, azaz „logikailag korrekt nyelv" megalkotását jelöli meg feladatként a nyelvfilozófia számára, amely nyelven úgymond lehetetlenek a metafizikai állítások. Jellemző, hogy a logikai pozitivizmus nyelvünk „hibáját" a metaforikus nyelvhasználatban véli megtalálni, s miként Carnap hangsúlyozza, „a metafizika jelentésnélküli szavai rendszerint azáltal jönnek létre, hogy egy jelentéssel bíró szót a metafizikában alkalmazott metaforikus használat megfoszt a jelentésétől" (Rudolf Carnap: A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In.: A Bécsi Kör filozófiája. Gondolat Kiadó, 1972. 77–78.). Míg a logikai pozitivizmus a nyelvhasználati bizonytalanságokat, ahogyan Carnap mondja: „nyelvünk hibáit" úgy igyekszik kiküszöbölni, hogy szigorúbb ellenőrzés alá vonja a szavak használatát, a nyelv kettős meghatározatlanságával számoló Polányi viszont azt tartja, hogy minél közelebb áll a nyelv a tapasztalat világához, annál kevésbé tud megfelelni a racionalista, pozitivista nyelvfelfogás kívánalmainak. „A nyelv, hogy a tapasztalatot teljesebben írja le, egyre kevésbé lesz pontos". Polányi 1994. 153.

gyakorló író tolla alól kerülnek ki, akinél a szövegélmény és az írásaktust megkoronázó öntapasztalat egymást feltételezik. Sartre elméleti fejtegetéseinek különös jelentőséget ad az a mozzanat, hogy a nyelv világot teremtő és az írás szubjektumát konstituáló szerepét egyugyanazon érem két oldalának tekinti. A versnyelv és a prózanyelv közötti alapvető különbséget Sartre abban látja, hogy míg a próza számára a szavak a tárgyak jelzései, vagyis jelminőségükben utaló funkciót töltenek be, addig a szó a versben nem jel, hanem *dolog*. Hasonlóan a festőhöz, aki nem a ház jelét viszi vászonra, hanem egy dolgot, házat teremt, a költő is (Bahtyin is ebben látta a költői nyelv és a próza nyelve közötti eltérést, s a strukturalista R. Barthes is a Bahtyinéhoz hasonló gondolatokat fogalmazott meg) közvetlenül a tárggyal szembesül, *a szó-dolgok révén egy tárgyat teremt*. Ez a világ-teremtő költői aktus azonban visszahat az alkotójára, vagyis nem csak a versnyelvi modalitást (az írásmű stiláris klímáját), de az írás szubjektumának mentális közérzetét is befolyásolja. A nyelv és a nyelvet használó-teremtő szubjektum kapcsolata sok mindent megmagyaráz Cvetajeva episztoláris nyelvi magatartásából is, ugyanis itt még közvetlenebbül tanulmányozható az élettapasztalat minőségének és a nyelvszemléletnek az összefüggése. Az a kérdés, hogy milyen nyelvszemléletet indukál az élettapasztalat, és fordítva, milyen élettapasztalatot legitimál a mindennapi nyelvi létezés.

Tehát, a költőnek közvetlenül a tárgyi világgal, a prózaírónak viszont a jelentésekkel van dolga (Bahtyinnál ugyanez a szó és tárgy, illetve a szó és szó relációban nyer kifejtést). Vagyis a költő számára a szó-dolog már nem jelentés, hanem *szubsztancia*. A költő és nyelve viszonyát tovább árnyalva Sartre azt hangsúlyozza, hogy a költő nem használja a szavakat, hanem „a költemény szolgálja a szavakat", vagyis a lírában a nyelvnek mindennel szemben elsőbbsége van.[6]

---

6 A lírai költő nyelvi magatartása Theodor W. Adorno szerint „*az objektivitásba átcsapó szubjektivitásként*" írható le. „A lírai alkotás különleges paradoxonja, *az objektivitásba átcsapó szubjektivitás* a nyelvi alaknak a lírában uralkodó elsőbbségéhez kötődik, s ebből az elsőbbségből származik a nyelv primátusa általában véve a költészetben, még a prózai formákban is. *Mert a nyelv maga is kettős jellegű*. Alakzataival teljesen hasonul a szubjektív impulzusokhoz, olyannyira, hogy kis híján azt gondolhatnánk, eleve ő hozta létre azokat. Másfelől viszont mégis a fogalmak közege marad, az, ami biztosítja az elengedhetetlen kapcso-

Sartre vitázik azzal a közkeletű vélekedéssel is, miszerint a költő világteremtő nyelvi cselekedete kimerül a megnevezésben. Szerinte a költő semmit sem nevez meg, mert néven nevezni voltaképpen annyi, mint a nevet feláldozni a megnevezett dolognak. Míg az eszköznyelvet használó beszélő ember a szavakon túl van, a költő azokon innen: a természet közelében. Az előbbi szemében a szavak, miként Sartre hangsúlyozza, hasznos konvenciók, a költő számára viszont „természetes dolgok, melyek természetesen

---

latot az általánossal és a társadalommal. A legnagyobb lírai művek ezért azok az alkotások, amelyekben, anélkül hogy a puszta anyagnak akár csak nyomát is tartalmazná, *a szubjektum hangja szólal meg a nyelvben, és addig szól, amíg maga a nyelv nem válik hangzóvá. A magát a nyelvre mint valami objektívre rábízó szubjektum önfeledtsége, valamint kifejezésének közvetlensége és spontaneitása egy és ugyanaz*: így közvetíti a nyelv a lírát és a társadalmat legbenső lényegében. A költészet ezért ott mutatkozik leginkább társadalmilag szavatoltnak, ahol nem annak szája íze szerint beszél, amikor semmit sem közöl, hanem ahol *a szubjektum*, akinek sikerül kifejeznie magát, *magával a nyelvvel kerül összhangba, s azzal, ahova az önmagától szeretne eljutni.*

Másfelől azonban *nem lehet a nyelvet a lét hangjaként a lírai szubjektum ellenében abszolutizálni*, ahogyan ezt a ma divatos ontológiai nyelvelméletek többsége olyannyira szeretné. A szubjektum, amelynek kifejezésére – objektív tartalmak puszta jelzésével szemben – szükség van ahhoz, hogy elérjük a nyelvi objektivitásnak azt a bizonyos szintjét, nem valami utólag hozzáadott adalék e nyelvi objektivitás saját tartalmához, nem külsőleges ehhez az objektivitáshoz képest. Az *önfeledtség pillanata, amelyben a szubjektum alámerül a nyelvben*, nem a lét oltárán véghezvitt áldozat a részéről. Ez nem az erőszak pillanata, nem a szubjektum ellen elkövetett erőszaké, hanem a megbékélésé: *csak akkor beszél maga a nyelv, amikor már nem a szubjektum számára idegenként , hanem annak saját hangjaként beszél. Amikor az én elfeledkezik magáról a nyelvben, akkor is teljes mértékben jelen van*; máskülönben a nyelv felszentelt abrakadabraként ugyanúgy áldozatul esne az eldolgiasodásnak, mint a kommunikatív beszédben" (Theodor W. Adorno: A művészet és a művészetek. Helikon Kiadó, 1998. 53–54. A kiemelt részek tőlem származnak N. I.). Cvetajeva a nyelvnek ezt a kettősségét a rá jellemző tömörséggel egy helyütt így fogalmazta meg: „Én a dolog kedvéért írok. A dolog [értsd: a műalkotás, a nyelv, N. I.] engem választotta úton, önmagát írja". Цветаева 1995. 285.

nőnek ki a földből, mint a fű vagy a fa".[7] A természet-hasonlatot a költői érzékiség vonalán vezeti tovább, s azt emeli ki, hogy a költő, miközben „hallgatag kapcsolatba lép" a szavakkal, „megérinti, megfogja, megtapogatja őket, s így fedezi fel bennük a rájuk jellemző gyenge ragyogást, sajátos rokonságukat a földdel, az éggel, a vízzel és az összes teremtett dologgal".[8]

Itt nincs mód arra, hogy részletesen tárgyaljak olyan kérdéseket, mint *a nyelv és a külvilág izomorf struktúrája, a nyelv és a testünk kapcsolata, a megvalósult jelentés problematikája*, jóllehet ezek a kardinális kérdések segíthetnek megérteni a költő Cvetajeva nyelvszemléletét és konkrétan azt is, hogy miért viseli meg a költő Cvetajevát testi mivoltában is a versírás. Nem a nyelv, hanem a nyelvhasználat is felelős azért, ha a költő úgy érzi, hogy saját szubjektivitása foglya maradt, ha nem tud kitörni abból a bűvös körből, amibe őt a maga teremtette nyelv zárja. A nyelv természetéhez tartozik az, hogy a költő mindig önmagával találkozik, „mert a szó – így Sartre –, mely a prózaírót elszakítja önmagától és a világba hajítja, a költőre visszaveri, mint a tükör, önnön képét".[9]

Ezt az ellentmondást érzékeli Cvetajeva is, amikor a lírai vallomásosság „veszélyeire" figyelmeztet: *„Hála Isten, hogy a költő számára van kiút: a hős, a harmadik személy, **ő**. Egyébként a költészet milyen szégyenletes (és szüntelen) vallomás lenne. Így legalább a látszat meg van mentve"* (5/353).

Jóllehet a nyelvi tudattalan jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni Cvetajeva költészetében, mégsem állíthatjuk, hogy bármi köze lett volna olyan, a jelentést programszerűen zárójelbe tevő versírói technikákhoz, mint a szabad asszociációra épülő költészet, a szürrealista automatikus írás, vagy az orosz avantgárd által kultivált észlogikán túli nyelv. Joggal írhatta magáról, hogy amikor verset ír, a dolgok lényegét akarja megragadni, amely viszont másként nem lehetséges, csak úgy, ha nem bontja meg a nyelvi jel szemantikai egységét, ha nem enged annak a csábításnak, amelynek az orosz futurizmus nem tudott ellenállni, hogy tudniillik a hangzást elszakítva a jelentéstől, az előbbi jelentőségét az utóbbi rovására eltúlozza. Számára „eljutni a lényegig" azt jelenti: „eljutni az értelemig".

7 Jean Paul Sartre: Mi az irodalom? Gondolat Kiadó, 1969. 34.

8 Sartre 1969. 34

9 Sartre 1969. 36.

*„Azért írok, hogy **eljussak a lényegig**, feltárjam a lényeget; ez alapvető dolog, amit a mesterségemről mondhatok. És itt nincs helye a hangnak a szón kívül, a szónak az értelmen kívül; itt hármas egység van"* (7/377).

Cvetajeva ahhoz a hermeneutikai alapigazsághoz tartja magát, hogy amikor megértünk valamit, akkor a dolog lényegéig jutunk el. A megértés közege a nyelv. A megértés elvileg azért lehetséges, mert a megértő nyelv és a megérteni kívánt dolog szerkezetileg azonos (izomorf). Aki megért, az a megértetthez tartozik.

„Én semmit sem akarok birtokolni…, csupán benne lenni a dolgokban, érteni őket…, nem úgy, ahogy Goethe (ő éles szemmel lát!), én hallgatni akarom a dolgokat, mint R<ilke> (jó füllel hallgatni), belehallgatni a dolgokba, engedelmeskedni nekik, hozzájuk tartozni, maga a dolog lenni <németül: hören – horchen – gehorchen – gehören>" – írja egyik levelében Rilke egykori titkárnőjének.[10] (7/357)

A költő nyelv iránti bizalma onnan van, hogy meggyőződése szerint a nyelv struktúrájában a külvilág struktúrája helyesen képződik le. Minden esetben, amikor ez a bizalom meginog, a költő a nyelv válságaként éli meg ezt a bizalomvesztést, jóllehet – Sartre *ezt* hangsúlyozza – ez tulajdonképpen költői válság. Tehát nem a nyelv van válságban, hanem a költőnek

---

10 A költő és az ember hermeneutikai tapasztalatát Cvetajevánál a *hallás* szervezi, amely elsősorban azt jelenti, hogy Cvetajeva – Heideggerhez hasonlóan – hallgatja a nyelvet, belehallgat a nyelvbe, s amikor verset ír, szinte „vitteti magát" a nyelvvel, vagyis hagyja, hogy a nyelv vezesse az értelem labirintusában. Lásd Nagy István: „Én kizárólag hallás után írok…" (Az értelem érzékanalógiájáról Cvetajevánál) In: A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére. Budapest, Argumentum, 2004. 413–422. Az alábbi sorokat Rilkének írta Rilkéről, de mint annyiszor, most is azért oly találó a költőtárs jellemzése, mert saját nyelvtapasztalata hitelesíti: ő is azt csinálja a nyelvvel, mint Rilke, hallgatja: „Maga visszaadja a szavaknak *eredeti* értelmüket, a dolgoknak pedig – eredeti szavaikat (értékeiket)*. Ha például azt mondja, „великолепно", akkor a „великая лепота"-ról,** a szó jelentéséről beszél keletkezése közben. (Ma már a „великолепно" mindössze elkoptatott felkiáltójel) * Németül: Worte – Werte." **Németül: grossartig – grosse Art". Цветаева 1995. 55. Cvetajeva itt a szó humboldti-potebnyai belső formájáról mint a legközelebbi etimológiai jelentésről beszél.

a nyelvhez való viszonya változik meg alapvetően, mert a költő személytelenné válik a szavakkal szemben, a nyelv oldaláról nézve pedig azt mondhatjuk, hogy a szavak válnak idegenné a számára („Hozzám már hűtlen lettek a szavak…", Babits). Az eredmény ugyanaz: a költői beszéd alanya többé már nem azonos saját nyelvével, a szavak többé már nincsenek hatalmában. A jelentés helyreállítása Cvetajeva számára azért is elvi kérdés, mert a jelentésintegrációnak (a fent említett hármas egységnek) jelentős szerepe van az etikai értékek alakulásában. A fent említett hármas egység a feltétele annak, hogy a szó szó-dologgá, majd a szavakból építkező mondat pedig, Sartre-ral szólva, mondat-tárggyá váljék. A költészet így őrzi meg a hangzás és jelentés egységét. *„A jelentés beleömlik a szóba, felszívódik a hangzásába vagy vizuális képébe, s megsűrűsödve, degradálódva ő is dologgá válik; a költő számára a nyelv a külvilág struktúrája."*[11]

A szomatikus írásmód (a testi kód szerepe a szövegformálásban és az értelemképzésben) jelentős szerephez jut Cvetajeva íráspoétikájában. Egyike azoknak a tényezőknek, melyek az értelem érzéki alapját képezik nála. Azt a meggyőződését, hogy a nyelv természet, alátámasztja a nyelvbe írt testi kód mint szövegszervező elv: a verset nem csak intellektusával, hanem a természethez tartozó „testével" is írja. Így lesz nála a nyelv szó szerint is az érzékszervek meghosszabbítása, a személyiség ösztönvilágának része és alakítója. *„Úgy vagyunk benne a nyelvben, akár a testünkben; ösztönösen érezzük…"* – írja Sartre.[12]

Ahol Cvetajeva a poémáiban (de a verseiben is) a tartalom szintjén arról beszél, hogy az ember miként kerül az elemi erők fogságába, hogyan lesz rabja önnön szenvedélyeinek, behódolva a saját vagy a világ irracionális erőinek (például a *Мóлодец*-ben), ott ennek a nyelvi kifejezés szintjén *a dologgá vált* érzelmek, szenvedélyek költői megjelenítése felel meg. A dologgá vált szenvedélyek, a szó-dolgok, a nyelv révén hatalmukba kerítik a beszéd alanyát is. A szó-dolgok saját logikája érvényesül. Sartre itt is egy lényeges felismerést fogalmaz meg, amikor arról beszél, hogy míg a prózaíró az érzelmeket úgy *ábrázolja*, hogy távolságot tart a hőssel szemben, a költő a szót mint az érzelem reprezentációját és a szenvedélyt azonosítja, s így magát is arra kárhoztatja, hogy foglya legyen ennek a szenvedélynek.

11 Sartre 1969. 34.

12 Sartre 1969. 41.

„Amilyen mértékben a prózaíró kinyilvánítja érzelmeit, megvilágítja őket – írja Sartre – a költő viszont beleönti szenvedélyeit a versébe, többé nem ismeri fel őket; a szavak hatalmukba kerítik, átlényegítik őket, átitatódnak velük: immár nem jelentik e szenvedélyeket, még a saját szemében sem. Az érzelem dologgá vált, a dolgok áttetszősége van meg benne; a szavak, melyekbe bezárták, megzavarják kétes tulajdonságaikkal."[13]

Cvetajeva *„Попытка ревности"* c. verse már címében is kétértelmű, amennyiben a beszédszubjektum oldaláról azt jelenti, hogy „попытка ревновать" (vagyis aki beszél, az féltékeny), a szó-dolog oldaláról viszont azt, hogy a „ревность ревнует" ('a féltékenység féltékenykedik'). *Ebben az esetben már a dologgá vált szó, vagyis a nyelv önmozgásáról van szó.* Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ha a versbeszéd alanya a vers végén, a belátásnak köszönhetően, eljut a megbocsátással felérő megértésig, akkor ide a nyelv juttatja el: a nyelviesült érzelmek dialektikája. A vers retorikája (a meggyőző beszéd értelmében és a trópusok retorikája értelmében is) végső soron a jelentés dialektikáját juttatja érvényre. Így jut szóhoz a nyelv mint a lelkiismeret tere. Másként szólva, a nyelv „korrigálta" a szenvedélyeket. *„A szó az eszmék számára test, az elemi erők számára – lélek"* – olvashatjuk Cvetajevánál (5/360). Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Sartre is, amikor a szó verbális egységének feltételét „a hang-test és a szó-lélek közti kölcsönös megfelelés"-ben jelöli meg.[14] A hagyományos test-lélek metafora a nyelv érzéki oldala (hangzás) és intelligíbilis szférája (jelentés) közötti megbonthatatlan kapcsolatot jelöli. Cvetajeva a nyelv kettős funkcióját abban látja, hogy a nyelv egyfelől konkrét érzéki formát ad a gondolatoknak, mintegy „leföldeli" a gondolatot, saját anyagiságát kölcsönzi neki, s ezáltal mások számára is hozzáférhetővé teszi, másfelől pedig az emberben és a külvilágban jelenlevő irracionális erőket megfékezi, pontosabban átszellemíti, freudi műszóval élve, szublimálja.

3. A *стихия,* mint tipikusan orosz etnocentrikus fogalom, Cvetajeva poétikai gondolkodásának is alfája és omegája. Ezt egyebek mellett az is bizonyítja, hogy ez az orosz nemzetkarakterológiában és mentalitástör-

13 Sartre 1969. 39.

14 Sartre 1969. 36.

ténetben oly gyakorta használt fogalom Cvetajevánál kulcsszó, amely kettős funkciót tölt be irodalom- és művészetszemléletében: egyrészt gyűjtőlencséje mindazoknak a modern művészléttel kapcsolatos problémáknak, melyeket a 20. századi európai regényirodalom vetett fel (olyan műalkotások, mint a *„Doktor Faustus"*, az *„Üveggyöngyjáték"*, vagy a *„Vergilius halála"*), másrészt pedig olyan jelentéssel bíró szó, amely messzemenőkig alkalmas az önazonosság megjelenítésére.

Cvetajeva e fogalom kapcsán szembesül azzal a modern művészt foglalkoztató kérdéssel, hogy üdvözülhet-e a művész és milyen áron. Lehet-e a mű az emberi élet mértéke és az öröklét egyik alakja, vagy ez sem több, mint a művész illuzórikus önáltatása? Tényleg első a mű, és az ember csak ezután következik? Az alkotás minden esetben a mű érdekében való önmegtagadás, világlemondás a műért?

Cvetajeva úgy szembesül a szakrális mű igézetében élő európai orfikus hagyománnyal, hogy az orosz kulturális tradíciókhoz igazodva megváltoztatja, módosítja a kialakult hangsúlyokat. A művészlét modern kori drámája iránti érzékenységét nem utolsó sorban az orosz szimbolistáknak köszönheti, akik a tradicionális értékeket a modernség igényeihez igazították. A fogalom etnospecifikus jelentése a cvetajevai szövegeknek sajátos orosz jelleget kölcsönöz. Amikor Cvetajeva azt írja: *„Minden orosz művem az elemi erőktől fogant, azaz bűnös"*(5/362), akkor túl azon, hogy a művészetet, vagyis az esztétikai szférát, közvetlenül a csábítással mint etikai kategóriával hozza kapcsolatba, amely már önmagában is meggondolkoztató, még ennél is tovább megy, ugyanis mindezt hangsúlyozottan orosz perspektívába helyezi.

Felmerül a kérdés, minek köszönhetik sajátos orosz jellegüket Cvetajeva művei? Mitől bűnösek, és egyáltalán miben fogan a bűn lényege? Jóllehet Cvetajeva *„A művészet a lelkiismeret fényénél"* c. esszéjében a művészetről beszél, mégsem hagy kétséget afelől, hogy művészeten elsősorban a költészetet, művészen pedig a költőt érti. Tehát a fenti kérdések elsősorban a versre, a költészetre vonatkoznak. További kérdés, hogy mi az, ami sajátos orosz jelleget, s ezzel a csábítás bűnét kölcsönzi a versnek. S ezzel eljutottunk a nyelvhez, pontosabban a költészetben realizálódó sajátos nyelvhasználathoz, amelyhez, mint láttuk, a bűn képzete tapad. Az említett esszé középponti gondolata, hogy a művészet (a vers) maga is természet, vagyis

azok az elemi erők működnek benne, melyeket Cvetajeva a стихия fogalmával jelöl.

De a természet nem lehet bűnös (a föld, amely szül, a vegetatív léthez tartozik), az ember viszont, aki alkot (az alkotás tudatos aktus), felel a keze munkájáért. A *„Puskin és Walsingham"* fejezetben Cvetajeva a versben munkáló természeti erők helyét egyértelműen a nyelvben jelöli meg. Ezek szerint a nyelv a felelős azért, ha a műalkotás (a vers) a csábítás eszközéül szolgál. De lehet-e a nyelv bűnös? Ha természet, nyilván, nem. Mint ahogy a nyelv önmagában tragikus sem lehet, hiszen a grammatika ilyen értelemben etikailag is értékközömbös. De nem így, ha a jelentés oldaláról közelítünk a nyelvhez, vagyis ha abból indulunk ki, hogy mit mond a vers a létről, s benne az emberről. S ez már a nyelvhasználat pragmatikai aspektusát jelenti, az ember és a nyelv viszonyának azt a dimenzióját, amellyel szemben joggal vethető fel az etikai szempont.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy a стихия fogalma maga is ambivalens, következésképpen a költői nyelvhasználatnak is ilyen jelleget kölcsönöz. A nyelvnek ezzel a kettős jellegével magyarázható az is, hogy a művészet egyszerre lehet megváltás és esztétikai elkárhozás a költő számára, a mű pedig egyaránt érintkezik a szakrális és a démoni erőkkel. Ha Cvetajeva orosz poémáinak nyelvére kérdezünk rá, célszerű megkülönböztetni a *tartalom síkját* és a *kifejezés síkját*. Tartalmi síkon a poémák a szenvedélyek (csábítás, bűverő, varázslat stb.) hatalmába került embernek az irracionális erőkkel való kapcsolatát jelenítik meg, illetve a bűnnel való találkozását, amikor is az ember örömét leli a pusztulásban, az önpusztításban. Ami a kifejezés síkját illeti, itt a nyelv a tudattalannal való érintkezése során negatív, az írás szubjektumát fenyegető erőket szabadít fel. Ezt a kettősséget Cvetajeva így fogalmazta meg:

„Amíg költő vagy, számodra nincs pusztulás az elemi erőben, mert minden visszavisz a legősibb őserőbe: a szóba.

Amíg költő vagy, számodra nincs pusztulás az elemi erőben, mert nem pusztulás ez, hanem az anyaölbe való visszatérés.

A költő halálát jelenti, ha elszakad az elemi erőktől. Akkor már egyszerűbb, ha azonnal átvágja az ereit" (5/351).

A költő bármennyire tisztában van a nyelv ambivalens természetével, nem mondhat le róla, hiszen ezzel a „világról" mondana le.

Összegezve a mondottakat: az elemi erőnek tekintett nyelv egyszerre fordul mindkét arcával a költő felé: *a nyelv egyidejűleg csábító és felszabadító*. A nyelv érzéki csábítása a nyelvi tudattalanban, felszabadító ereje (varázstalanítás, Entmythisierung) pedig a kimondással járó megnevezésben és megértésben van. Cvetajeva nyelvisége ezt a két egymásnak feszülő végletet tartja dialektikus egységben.[15]

15 Lásd Nagy István: A nyelv mint érzéki csábító (M. Cvetajeva nyelvszemléletéről). In: A szavak érzéki csábítása. Narratív szövegvilágok a szenzualitástól a metanyelvig. A tanulmányokat válogatta: Jagusztin László. Az eredetivel egybevetette és szerkesztette: Fonalka Mária. Az orosz poszmodern 5. Sorozatszerkesztő: Hajnády Zoltán.

Онина София
Будапешт–Ханты-Мансийск

К проблеме национального самосознания народа ханты

В XXI веке возможность реализовать право каждой нации сохранять, развивать свою культуру и традиции по-прежнему является одной из самых актуальных. Нынешнее состояние национального самосознания (идентитета) финно-угорских меньшинств, в том числе и народа ***ханты***, в России является тому свидетельством, и, мягко говоря, вызывает тревогу за их культурно-языковую будущность.

Ханты проживают преимущественно в Западной Сибири, вдоль реки Оби ее притоков в Тюменской области Ханты-Мансийском автономном округе (далее: ХМАО) и Ямало-Ненецком автономном округе (далее: ЯНАО). По данным всероссийской ***переписи 2002*** года, численность лиц по национальности ханты составляет ***28678*** человек, из них мужчин – 13033 человека и женщин – 15645 человек. Большинство ханты проживает в селе, что составляет 18754 человек, в городе – 9924 человека. В ХМАО живёт 17128 человек и ЯНАО – 8760 человек. Незначительная часть живет в Томской области – 873 человек, Коми Республике – 88 человек. В прочих территориях по субъектам России проживает 1829 человек (от 10 до 40 ч) – во Владимирской, Московской, Рязанской, Тульской, Архангельской, Ленинградской, Мурманской областях, Краснодарском, Ставропольском краях и т.д.

Традиционные отрасли хозяйственной деятельности – оленеводство, рыболовство, охота и собирательство. Например, в ХМАО «от их развития зависит жизнедеятельность 40% сельского коренного населения ХМАО» (Харамзин 2001: 156). До настоящего времени эти отрасли имели большое значение в обеспечении населения мясом, рыбой. Во

всех районах Севера добывалось более 50% всей промысловой пушнины, заготавливаемой в России, почти столько же вылавливаемой рыбы.

Таблица 1

Территория	1989		2002	
	Общая численность населения	Из них ханты	Общая численность населения	Из них ханты
ХМАО	1.282.396	11.892	1.432.817	17.128
ЯНАО	494.844	7247	507.006	8760
Томская область		804		873
Коми Республика	1.250.847	66	1.018.674	88
В прочих территориях		2512		1829
Всего		**22.521**		**28.678**
				+ 6157

Таблица 2

Население по национальности

Всего	Городское и сельское		Городское			Сельское		
мужчины и женщины	муж.	жен.	всего	муж.	жен.	всего	муж.	жен.
28678	13033	15645	9924	4152	5772	18754	8881	9873

Однако ***в настоящее время экономическое значение хозяйственных комплексов*** и ***статус коренного населения снизились.*** Промышленные предприятия по добыче и переработке нефти и газа сильно загрязняют окружающую среду. Это сделало катастрофическим положение обско-угорских народов, лишив их возможности продолжать вести

традиционный образ жизни (Микеши 2000: 129). В тайге остаётся всё меньше промыслового зверя, в реках уменьшается количество рыбы, сокращаются пастбища для выпаса оленей, соответственно сокращение добычи пушнины и ценных пород рыб, а также снижение численности оленей. По материалам социологических исследований Т. Г. Харамзина, «с ухудшением социально-экономической обстановки, падением уровня жизни в структуре заболеваемости на первый план вышли «социальные болезни»: алкоголизм и туберкулёз. Возросло пьянство и алкоголизация коренных народов Севера и связанная с этим высокая смертность от несчастных случаев, самоубийств и убийств (от 34,3 до 42,9%)». Безрадостным является и тот факт, что «… более 50% смертей среди коренных малочисленных народов Севера приходится на население в трудоспособном возрасте».

Спад производства в традиционных отраслях обусловил сокращение рабочих мест и закрытие отдельных предприятий. Между тем население, ведущее традиционный образ жизни, фактически работает, как правило, для удовлетворения собственных нужд или вынуждено отступаться от традиционного уклада жизни.

Вследствие отказа от традиционного уклада жизни и от статуса национального меньшинства в настоящее время треть обских угров не говорит совсем или едва говорит на национальном языке. Во второй половине 40-х годов XX столетия обские угры составляли 40% населения своих национальных территорий. А в настоящее время – только полпроцента! (Микеши, 2000: 129)

Если сравнивать статистику 2002 г. со статистическими данными 1998 г., то мы увидим, что численность ханты увеличилась на 6157 человек, но при этом лиц, владеющих хантыйским языком, стало меньше. На территории Российской Федерации численность лиц, ***владеющих хантыйским языком*** в ***2002*** г. составило ***13.568*** человек. Это соответствует ***– 47%.*** В ***1998*** г., ***признавших хантыйский язык родным*** было ***13700*** чел, это составляло ***– 60,5%***. По данным статистики ***1959*** года, «считали родным для себя язык своей нации ***19410*** человек, то есть ***77%*** ханты» (Сануков 1994: 11).

Сегодня ханты всё чаще употребляют русские слова, несмотря на то, что они ещё знают свой язык. По статистическим данным в 1998 г. свободно владели русским языком 11330 человек, то есть *39%*, а в 2002 г. 27900 человек владеет русским языком, что составляет ***97,2%***.

Таблица 3

Владение родным языком				**Владение русским языком**			
1998	**%**	**2002**	**%**	**1998**	**%**	**2002**	**%**
13700	60,5	13568	47%	11330	39	27900	97,2

Итак, ***сферы деятельности*** людей сказываются на ***сфере функционирования языка***, на характере его применения. С уменьшением сфер применения уменьшаются сферы его использования. Родной язык используется фактически только в семейно-бытовой сфере. За счет прямого расширения нефтедобычи сокращаются территории традиционного природопользования КМНС, соответственно сокращается число тех, кто занят в традиционном хозяйстве. В соответствии с этим снижается процент людей, использующих хантыйский язык и в производственной сфере. Сегодня, одной из причин, следует назвать – нерентабельность хозяйств (оленеводство, рыболовство, охота) в новых экономических условиях, в которых всегда были заняты ханты. Например, по ХМАО, в целом численность занятых среди КМНС в традиционном секторе оценивается около 2,5 тысяч человек, или 27% от общего числа работающих. По мнению Т. Г. Харамзина, «в настоящее время уровень безработицы среди КМНС достиг критического уровня, особенно в сельской местности, что негативно сказывается на их морально-психологическом состоянии» (Харамзин 2001: 160).

И то, что сферы употребления языка сужаются, свидетельствует, как можно думать, об отсутствии потенциальных возможностей его дальнейшего развития, об отсутствии потребностей в нем в среде значительной части населения. Сказалась она, конечно, не сама по

себе, а через осуществленные по отношению к языку меры сознательного регулирования.

Известно, что на ***современное национальное самосознание*** большое воздействие ***оказывает историческое прошлое***. Для финно-угров «оно связано с памятью о потере независимости ещё на стадии выхода из первобытнообщинного строя, о русификаторской политике в течение столетий, о репрессиях 30-х годов, уничтоживших национальную интеллигенцию» (Сануков 1994: 130). Для финно-угорских меньшинств, так же как и для коренных малочисленных народов Севера (далее – КМНС) России, вообще, в том числе и для народа ***ханты***, предрешающими сложившееся современное состояние национального идентитета, сыграли и социально-экономические условия. Например, не учитывалось такое одно из самых главных условий жизнеобеспечения КМНС, как ***традиционное землепользование***.

К факторам, ***определяющим современное состояние традиционного хозяйства*** коренных малочисленных народов, в том числе ханты, в 20 веке, следует отнести и нижеследующие факты. В ***20-х*** годах – проводилась политика «встраивания» КМНС в систему социалистических производственных отношений. Одним из определяющих моментов социально-экономической политики является «проиобщение КМНС к культурно-техническим достижениям и формам труда в Центральной России». Считалось, что и к КМНС применимы новые производственные отношения, устанавливающиеся в центральных районах страны, и обосновывалось ***преимущество оседлого образа жизни***. Как верно замечает один из исследователей хантыйской материальной культуры, А.М.Сязи, «ханты стали переводить на оседлый образ жизни, забывая при этом, что народы Севера кочуют не из-за своей «отсталости», а в силу потребностей ведения северного оленеводства, для которого необходимо постоянное пребывание людей на своих пастбищных угодиях» (Сязи 2003: 5). В ***30-х*** годах экономическая политика государства в отношении КМНС резко изменилась. «Вместо постепенных экономических преобразований, … началось ***искусственное***, чаще ***насильственное установление новых форм***

хозяйствования. … Согласно данной концепции, к экономическому укладу КМНС применялись принудительные меры по восприятию ими тех форм жизнедеятельности, которые отвечали идеалам социализма. При этом сопротивляющиеся уничтожались, а сомневающиеся «перевоспитывались» в ссылках и лагерях» (Харамзин, 2001: 67). Начало **60-х и 70-х** годов до 1985 г. связано с обнаружением богатых месторождений нефти, газа и других природных ресурсов, что привело к очередной смене акцентов в национальной политике. В 70-х годах начинается ***интенсивное промышленное освоение*** Тюменского региона, сопровождавшееся ***вытеснением*** КМНС ***с традиционных мест проживания***. В ***1985 г.*** снят запрет на исследование недостатков в идеологической сфере страны, что позволило ученым и специалистам активно разрабатывать решения по накопившимся социально-экономическим проблемам, в том числе и по различным проблемам жизнедеятельности КМНС. Это также позволило подвергнуть критике основные установки национальной политики в стране в годы Советской власти и раскрыть некоторые особенности национальных отношений в современных условиях (см.: Моисеев 1989). После ***1991 г.*** в связи с развалом СССР и изменением общественного устройства в целом ситуация изменилась в худшую сторону, в том числе и для КМНС. Подверглось критике реформирование экономики, «не различающей особенностей регионов». По мнению специалистов, «***шаблоны в приватизации*** недопустимы в отношении общностей северных народов, для которых ***традиционное землепользование*** является самым ***главным условием жизнеобеспечения***» (Мархинин, Удалова, 1998). Но малочисленные народы России, ни в начале и ни в последующие годы общественного переустройства России (1985–1991 гг.), ничего из этого не получили. И, несмотря на то, что ООН объявлены 1995–2005 гг. – «десятилетием коренных народов», культурная и политическая активизация российской общественности и самих северных народов переживала определенный спад (см.: Куриков, 1995: 12).

Для народа ***ханты, истощение природно-ресурсного потенциала*** северных территорий означает усиливающееся ***ограничение условий для существования***. Из-за промышленной нефтедобычи, из-за

катастрофического загрязнения окружающей среды, им всё труднее продолжать вести свой традиционный образ жизни рыбаков, охотников, оленеводов. Соответственно и сохранять свою культуру, язык и этническое самосознание.

Определяющим для слабого функционирования хантыйского языка является ***связь с социальным (этническим) окружением***. Существовавшая ранее некоторая географическая изоляция ханты сменилась большой активностью их социального окружения. Как справедливо отмечает Р. Майер, «из-за разработки нефтяных месторождений на родную землю ханты и манси приехали многочисленные рабочие-нефтяники, вследствие чего коренные народы вынужденно оказались национальным меньшинством на своих собственных территориях» (Майер 2000: 429). ***Терррритории компактного расселения ханты превратились в многонациональные***. Многократно увеличилась численность национально смешанных семей. Например, в ХМАО с увеличением инонационального населения, прибывшего для освоения нефтегазовых месторождений, работы в лесной промышленности, увеличилось число многонациональных поселений, где ханты живут вместе с представителями других национальностей. Такие изменения в расселении ханты привели к увеличению числа смешанных браков с другими народами. «Больше всего смешанных браков ханты заключено с русскими (до 66%)… Дети от таких браков, выбирая между национальной принадлежностью отца или матери и оказываясь в нестабильной этнической обстановке, обусловленной двуязычием и неоднородной культурой, всё чаще выбирают численно преобладающий в данном регионе этнос (Харамзин 2001: 199).

В прошлом у КМНС этнически смешанные браки были редки, что объясняется, прежде всего, сравнительно небольшим территориальным смешением, существующими традициями эндогамии и этническими предубеждениями. По данным З. П.Соколовой, в конце ***18 в.*** из 15448 заключённых браков у ханты, эндогамные браки (т.е. браки, заключенные с представителями своего этноса) составляли ***95,7%***. В ***19 в.*** доля эндогамных браков у ханты составила ***97,5%***. Только ***2,5%*** браков были ***межэтническими*** (с русскими, ненцами, манси)

(Соколова 1970: 89). В ***советское время количество межэтнических браков увеличилось***. В 50–60-е гг. доля смешанных браков составляла 13%, в 1984 г. – 18%. В местах же компактного проживания, доля межэтнических браков была меньше (50–60-е гг.– от 1,5 до 7,0%, в 1984 г. – 10%). Больше всего в конце 1960-х годов ханты заключили браки с русскими (от 22% до 66%), манси (от 10 до 21%), ненцами (от 28 до 40%) и коми-зырянами (от 20 до 40%) (Харамзин, 20001: 203). Социологические исследования начала ***90-х*** годов показали, что доля межэтнических браков увеличивается, например, в ХМАО ***доля смешанных браков составляет 51%***. Результаты социологических исследований убеждают нас в том, что темпы роста межэтнических браков постоянно возрастают, в результате ***метисация ханты*** от поколения к поколению ***усиливается***. Если среди лиц пожилого возраста лишь четвертая часть – метисы, то среди лиц в возрасте 30–39 лет – 39%, а среди молодёжи до 30 лет – метис каждый второй (Харамзин 2001: 202).

Исследователи называют численные лимиты смешанных браков, за пределами которых начинается процесс дестабилизации этноса (1% – Ю. В. Бромлей, 10–25% – З. П. Соколова). Утверждается, что превышение этой нормы особенно опасно для КМНС, так как может привести их к ассимиляции (Бромлей, 1969).

Смешанные браки чаще заключают ханты, живущие в крупных поселках, городах. Так, среди ханты, проживающих в городе, на один однонациональный брак приходится четыре межэтнических. По данным З. П. Соколовой, в сельских советах, где обские угры составляли большинство населения, от 93 до 98,5% браков заключалось в однонациональной среде. В такой однонациональной среде сохраняются не только национальное самосознание и язык, но и национальная культура. В тех районах и сельских советах, где число смешанных браков превышает 30–40%, наблюдается исчезновение элементов национальной культуры, постепенное обрусение ханты или ассимиляция их коми, ненцами, селькупами, татарами (см.: Соколова, 1970: 200).

На наш взгляд, для анализа сложившейся ситуации можно четко выделить несколько групп, в зависимости от степени владения, слабовладения или не владения ими хантыйским языком:

1. В совершенстве, владеющие родным хантыйским языком - и дети и взрослые.

Это, прежде всего, население, проживающее в деревнях и в основном, занимающиеся исключительно традиционными отраслями хозяйствования: рыболовством и охотой, а также - собирательством дикоросов (в основном ягод). Сюда же следует отнести и ханты, которые занимаются оленеводством, так как они имеют своих личных оленей, которых выпасают вместе с совхозными/государственными оленями. Они не живут в деревнях, а каслают со своими оленями в предгорьях Уральских гор почти в течение всего календарного года. В этой подгруппе общение ведётся исключительно на родном хантыйском языке, как на бытовом, так и производственном уровне. Поэтому и взрослые, и дети абсолютно владеют хантыйским языком. Следует заметить, что чаще эти люди не имеют никакого образования и редко – среднее и средне-специальное образование, но они отличные оленеводы, рыбаки. Эти люди ведут исключительно традиционный образ жизни. Они соблюдают все обряды, традиции своего народа. Именно они заключают однонациональные браки и до сих пор играют красивые хантыйские свадьбы. До сих пор пользуются традиционными средствами передвижения. И взрослые, и дети носят только традиционную одежду и обувь. Они по-прежнему сами изготавливают домашнюю утварь, одежду, средства передвижения, причем по старинной технологии (например, нарты делают без единого гвоздя), хотя по-возможности пользуются покупными предметами быта, посудой и некоторой одеждой. Их ***дети*** в учебный период (с сентября по май) живут в ***школе-интернате***, но только в летний период (июнь, июль, август) и во время зимних каникул (примерно от 7 до 10 дней) они имеют возможность видеться и общаться со своими родителями. Вся остальная часть жизни детей проходит в интернате без родителей. А их родители живут и работают без своих детей. Возможно, поэтому

многие родители в силу своих возможностей и желаний впоследствии стараются переселяться в село, посёлок, для того, чтобы быть рядом со своими детьми. Таким образом, родители оторваны от своих детей в течение восьми-девяти месяцев в году. Это привело к частичной утрате детьми традиционных производственных навыков, падению престижности профессии оленевода.

В этом случае шаг навстречу пытается делать сама система школ-интернатов. В одном из сёл, где, компактно проживают сынские ханты, которые составляют 70% населения, например, своеобразно организован уклад жизни воспитанников, в противовес, складывающимся обстоятельствам. Проживание хантыйских детей в ***интернате*** организовано следующим образом: дети в интернате распределены по группам и, причём в каждой группе собраны разновозрастные дети, но из одной деревни или, имеющие одну фамилию, например, в группе № 1 – только Талигины, в группе №2 – Лонгортовы, в группе №3 – Куртямовы и т.д. Иногда, если детей недостаточно, то их собирают по родственному признаку, то есть в одну группу определены дети, которые являются близкими родственниками. В группах работают профессиональные воспитатели, которые являются носителями хантыйского языка и поэтому у детей есть возможность систематически общаться на своём языке. Вместе с тем, досуг их чётко организован. В таких группах дети свободно общаются друг с другом, как на родном хантыйском, так и на русском языке. Детям в свободное время разрешается изготавливать хантыйские предметы декоративно-прикладного искусства. А в рацион питания часто включается традиционная пища: вареная, солёная и сырая рыба, строганина, а также – оленина в варёном и сыром виде.

2. Хорошо владеющее родным языком взрослое население и слабовладеющие родным языком их дети.

Это часть ханты, которая живёт и работает в селе, посёлке. Взрослые преимущественно имеют среднее специальное и высшее образование, соотвественно и профессию. Они занимаются нетрадиционными

видами труда, работают в общественных предприятиях и организациях, например, в детских садах, школах, рыбкоопах, где производственное общение осуществляется исключительно на языке межнационального общения – русском. В настоящее время среди ханты, проживающих в сельской местности, родным языком владеют лица, примерно от 25–30-ти лет и старше. Хантыйским языком пользуются исключительно в бытовых целях, или в общении между собой, или же в общении с людьми старшего поколения, которые не говорят на русском языке. Молодые люди, в возрасте 25-30-ти лет и моложе, разговаривают только на русском языке. Они очень хорошо знают, понимают хантыйский язык, реагируют, но всегда говорят на русском языке, даже если и мать, и отец общаются с ними на родном хантыйском языке. В семье же предпочтение отдаётся всё-таки общению на русском языке. В последнее время большинство пожилых ханты переехали и живут в селе, посёлке. Они очень хорошо говорят на своём хантыйском языке и не говорят на русском, но при этом очень хорошо понимают русскую речь. Например, своему внуку, говорящему на русском языке, они всё равно отвечают на хантыйском языке, лишь в редких случаях некоторые отвечают на русском языке. Надо отметить, что дети селян живут вместе с родителями дома и из дома ходят в школу, то есть, они не посещают интернаты, как дети первой подгруппы. Эти ханты не изготавливают предметы домашнего обихода, утварь, немногие из них носят повседневно национальную хантыйскую одежду и обувь. Возможно, что женщины носят только хантыйское платье, платок по-хантыйски и верхнюю одежду (из сукна, меха). Обувь, чаще – покупная. Одежду они практически не шьют, при необходимости покупают её или обменивают на что-нибудь с теми ханты, кто шьёт эту одежду, например, ягушку можно взять в обмен на мотор или на моторную лодку.

Лица из этой подгруппы почти не соблюдают своих обрядов и традиций. Они не придерживаются традиций, например, при рождении детей. Правда, соблюдают похоронный обряд. Они предпочитают однонациональные браки (46,2%), но они одобрительно относятся к межэтническим бракам. Например, более половины (60,3%) лиц, проживающих в сельской местности ХМАО, состоящие на момент

опроса в браках с русскими, положительно относятся к межэтническим бракам (Харамзин 2001: 213).

3. Хорошо владеющее родным языком взрослое население и не владеющие родным языком их дети.

Это ханты, которые проживают в городе, в возрасте от 25-30-ти лет и старше, имеющие среднее специальное и высшее образование. Они осваивают те виды нетрадиционных занятий, которые для народов Севера ранее считались психологически трудными. Для них наиболее привлекательны сферы образования, культуры и искусства, здравоохранения, а также – работа в торговле, в сфере обслуживания и частной коммерции, органах управления. Традиционные формы занятости (рыбная ловля и охота) утрачивают прежнюю привлекательность. Городское население положительно относится к смешанным бракам (53%). По мнению Харамзина Т.Г., «вызывает тревогу то обстоятельство, что 60% городских респондентов, состоящих в однонациональном браке, выразили безразличие к данной проблеме». Их дети проживают только вместе с родителями и никаких интернатов не посещают. В этой подгруппе, независимо от того, оба ли родители носители родного языка или носитель языка один из них, общение на хантыйском языке фактически отсутствует. Соответственно их дети не владеют родным языком. Национальный язык используется ими очень редко, обычно в общении с пожилыми людьми и с теми, кто владеет хантыйским языком. В повседневной жизни родной язык фактически не используется. Все те, кто даже знает свой язык, всегда отдают предпочтение думать, мыслить и разговаривать на русском языке.

Они не носят никакой хантыйской одежды, хотя каждая женщина ханты предпочитает всегда иметь дома традиционный наряд. Следует заметить, что они национальную одежду не изготавливают, не шьют и не пользуются ею. Правда, некоторые ханты приобретают, покупают или получают в дар традиционные хантыйские предметы, часто, исключительно в качестве сувениров.

Вышеизложенные аргументы являются важными определяющими факторами в формировании этнического самосознания. В этническом самосознании ханты произошли такие изменения, которые нарушили равновесие. Это свидетельствует об изменении в системе ценностей и самосознании в целом. Сегодня особенно новое поколение молодых ханты просто не желает быть ханты. Ребёнок в дошкольном возрасте говорит «я – не ханты, а русский». Все больше и больше молодых людей хотят и стараются быть похожими на численно преобладающий этнос в регионе. Здесь необходимо отметить и то, что в настоящее время имеется тендеция, когда взрослое население старше 35–40–50 лет и старше, владеющее всем комплексом традиционных промысловых и культурных навыков, в новых условиях не имеет возможности передать эти знания и умения своим детям. В прошлом передача производственного опыта, накопленных знаний, традиций и воспитание подрастающего поколения осуществлялось в процессе трудовой деятельности и повседневного общения. Молодёжь, которая большую часть времени проводит в русскоязычных школах-интернатах, оказалась оторванной от традиоционных занятий, быта, жизненного уклада своего народа. Следовательно, всё меньше знает свой хантыйский язык и остро ощущает бесперспективность традиционного образа жизни. Это привело к падению престижности профессий оленевода, рыбака, охотника. Среди молодого поколения наблюдается негативное отношение к традиционным видам ***деятельности***. Стремление ханта встать вровень с другими большими народами, например, с русскими, вызывает у них резкое раздражение. Сами ханты, особенно молодые, приезжающие из деревень и поселков в города, чувствуют себя неловко и неуютно около них. Они стесняются носить свою одежду среди посторонних. Если они едут в большой город, то они предпочтут классическую одежду своей традиционной нарядной одежде. В этой ситуации они не говорят на хантыйском языке.

Сегодня хантыйский язык всё еще продолжает обслуживать сферу производственной и семейной жизни, но все меньше и меньше обслуживает такие сферы общественной деятельности, как сферу устного словесного творчества и сферу отправления религиозных культов. Следует отметить, что народом ханты фактически уже не справля-

ются традиционные празднества, уже меньше соблюдаются народные обычаи и обряды. Исключение, пожалуй составляют так называемые медвежьи игрища с элементами декламации, пения, танца, пантомимы, инструментальной музыки. Они всё-таки проводятся среди казымских ханты благодаря стараниям местной интеллигенции. Но их совсем уже нет у других северных групп ханты: средне-обских, сынских, шурышкарских, обдорских, а также – восточных (сургутских, ваховских). Впрочем, в той или иной степени сохраняются также обряды, связанные с рождением ребёнка, свадебный и похоронный обряды, делаются попытки возрождения национальных праздников.

По вполне понятным причинам – прежде всего ***из-за отсутствия литературного языка*** – до сих пор остаются нерешенными проблемы таких сфер, как письменная литература, наука, делопроизводство, личная переписка. Хантыйский язык не является языком делопроизводства, языком публичных выступлений, на хантыйском языке не печатается общественно-политическая литература. Правда, с 1 ноября 1957 года на родном языке издаются газеты «Ханты ясанг» и «Лух авт» на казымском и шурышкарском диалектах. Хантыйский язык используется на радио и на телевидении, однако на хантыйский язык приходится только около 5 процентов эфирного времени (10 мин. один раз в неделю). С 1950 по 2000 год не проводились конференции, сессии посвященные хантыйскому языку. Правда, при участии института Яана Тыниссона и ученых из Венгрии в 1992 в поселке Лянтор состоялась научно-практическая конференция «Пути выживания народов ханты и манси», затрагивающая вопросы национального языка.

Хантыйский язык не использовался в сфере организованного обучения и до сих пор не используется в дошкольных учреждениях, не в полной мере применяется в школах, сузах, вузах. В некоторых школах хантыйский язык изучается как факультатив. Подобная ситуация наблюдается и в тех школах, которые названы «национальными». В них родной язык преподается лишь, как учебный предмет, другие же предметы этнокультурного цикла, такие как, «история и культура … народа», «декоративно-прикладное искусство … народа», «фольклор и литература … народа» преподаются на русском языке. На наш взгляд,

«национальными школами» должны быть те школы, в которых преподавание всех учебных дисциплин ведется на родном языке. По мнению специалистов, «позиции родного языка, и в целом этнический идентитет, могут быть возрождены только при условии, если обучение детей с самого начала ведется на родном языке. В идеале это должно охватывать весь путь от детских яслей до высшего учебного заведения, то есть родной язык должен быть языком и высшего образования» (Сануков 1994: 13). Таким образом, родной язык должен стать «могучим воспитателем», отсутствие которого наносит урон мыслительной деятельности учащихся. По нашему мнению сегодня в учебных заведениях необходимо преподносить культуру народов, которая утрачивается, в том числе и ханты, или вообще малых народов, наравне с другими большими культурами, например «Культура Древней Руси», «Культура Древней Индии» и прочих цивилизаций, где, сопоставляя или сравнивая, можно легко обнаружить общие черты этих цивилизаций и их народов. Подобное изучение позволяет через пару месяцев наблюдать, как обучающиеся проникаются уважением и гордостью за свой собственный народ.

На наш взгляд, в ближайшем обозримом будущем может появиться и ***четвёртая группа, где не будут владеть хантыйским языком и взрослые и дети.*** Для того чтобы этого не произошло необходимо принять соответствующие меры.

Только при коренном изменении социально-экономической обстановки к вышеназванным сферам языка могут добавиться сферы организованного обучения, художественной литературы, эстетического воздействия, науки и личной переписки. Одним из важных факторов является уровень культурного развития данного народа. Он относится к числу самых важных, но не вполне самостоятельных факторов. Он сам зависит от многих причин и в конечном итоге определяется уровнем социально-экономического развития. На языковую ситуацию, несомненно, оказывают своё влияние численность данного народа, её территориальная компактность и государственная автономия, как стимулирующее условие. Народ ханты в автономных округах не имеет статуса суверенного государственного образования, в отличие от

других (больших) финно-угорских народов, имеющих свои суверенные государства. Но коренные народы в автономных округах, названных их именами, должны иметь особый приоритетный статус коренных народов, потому что в условиях, когда они составляют незначительную часть населения, они обычным порядком не могут обеспечить себе возможности необходимого социального и культурного развития.

Литература

Бромлей 1969 – Бромлей Ю. В. Этнос и эндогамия // Советская Этнография 1969. № 6. С. 84–91.

Куриков, 1995 – Куриков В. М. Социально-экономические основы ареалов малочисленных народов Севера. – Екатеринбург: УпО РАН, 1995.

Майер 2000 – Рита Майер. Связи венгерского народа с финно-угорскими народами Российской Федерации (1988–2000) //Дёрдь Нановски (ред.): Сородичи по языку. Будапешт: Фонд им. Ласло Телеки. С. 427–438.

Мархинин, Удалова, 1998 – Мархинин В.Б., Удалова И.В. Этносоциальные процессы в Сибири: Тематический сборник. – Новосибирск: Изд-во Ин-та философии и права СО РАН, 1998. Вып. 2.

Микеши, 2000 – Габор Микеши. История обско-угорских народов //Дёрдь Нановски (ред.): Сородичи по языку. Будапешт: Фонд им. Ласло Телеки. С. 123–129.

Моисеев, 1989 – Моисеев Р.С. Социально-экономические проблемы развития народностей Севера. – Петропавловск-Камчатский, 1989.

Пути выживания народов ханты и манси. – Ханты-Мансийск, 1993.

Сануков, 1994 – Сануков К. Финно-угры и финно-угроведение: новые горизонты // Финно-угроведение, 1994. № 1

Соколова 1970 – Соколова З. П. Современные этнические процессы у обских угров. // Гурвич И. С. – Долгих Б. О. (отв.ред.) Преобразования в хозяйстве и культуре и этнические процессы у народов Севера. Москва. С. 85–205.

Сязи, 2003 – Сязи А.М. Узоры северного сияния. Финно-угорские народы. – Салехард, «Артвид»; Санкт-Петербург, «Русская коллекция», 2003.

Харамзин, 2001 – Харамзин Т. Г. Экономика традиционного природопользования коренных малочисленных народов Севера (по материалам социологических исследований) – Москва, 2001.

Oszkó Beatrix
Budapest

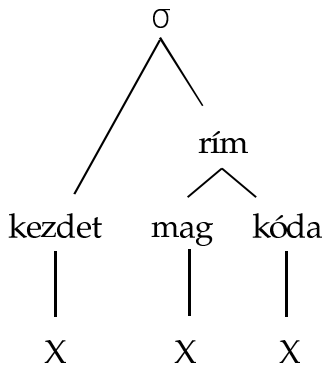
Tipológia és szótag

A tipológiai kutatások egy része a nyelv legkisebb elemeit, a fonémákat és a belőlük építkező szótagot állítja vizsgálatai középpontjába. Az irányadó munka Juliette Blevins nevéhez fűződik, aki „The Syllable in Phonological Theory" című dolgozatában számos nyelvet megvizsgál és az alapján, hogy ezekben a szótag egyes alkotóelemei milyen szabályszerűségeket mutatnak, 25 tipológia csoportba sorolja őket (Blevins 1995). Dolgozatában az egyik alaptípust a finn képviseli.

Jelen rövid áttekintésben arról adok számot, hogy az utóbbi években a magyar finnugrisztikában melyek azok a szótagot a középpontba állító kutatások, amelyek a blevinsi leíráshoz kapcsolódva az uráli nyelveket is beillesztik ebbe a nemzetközi vonulatba.

A szótag elemeinek egymáshoz való viszonya az (1) ábrával szemléltethető. Az ábrán az időtengelyen minden egyes összetevőhöz kapcsolódva csak egy-egy elemet tüntettem fel, de ezen összetevők mindegyike lehet összetett is. Azt, hogy egy nyelv esetében az összetevők milyen variabilitást mutatnak, nyelvspecifikus tényezők határozzák meg.

(1)

A hazai finnugor nyelvészetben elsőként Bakró-Nagy Marianne alkalmazta a blevinsi paramétereket a proto-finnugor alapnyelvet vizsgálva. Legutóbbi és egyben az eddig megjelent legteljesebb leírása a Szótagfogalom – szótagrealizációk című kötetben látott napvilágot (Bakró-

Nagy 1999, további irodalommal). „Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai" című dolgozatában azt mutatja be, hogyan lehetséges egy rekonstruált korpusz elemzésével szótagépítési szabályokat megállapítani. A szótag elemeinek bemutatása, a mag és a peremösszetevők leírása után gyakorisági vizsgálatokat is végezve megállapítja a szótaghatár helyét. A kapott eredményeket összeveti a Blevins által felállított tipológiai csoportokkal. (Az elkészült elemzéseket egy összefoglaló táblázatban a dolgozat végén mutatom majd be.)

Bakró-Nagy nevéhez kötődik még az obi-ugor alapnyelv szótagjainak vizsgálata is (Bakró–Nagy 2002: 63). Dolgozatában megállapítja, hogy a proto-obi-ugor szótag tipológiailag a mai finnel mutat azonosságot.

A történeti vizsgálatokat még két területen végeztek, a szamojéd alapnyelv és a magyar vonatkozásában. Szinkrón leírások eddig a szamojéd nyelvekről, a komi-permjákról és a magyarról készültek.

A szamojéd nyelvek szótagtípusainak szinkrón leírása két fázisban történt meg. Egyrészt a naganaszan nyelv fonológiai leírásáról készült doktori disszertáció egy fejezete (Várnai 2004) foglakozik a kérdéssel, másrészt a közelmúltban elhangzott két konferenciaelőadás, melyek négy szamojéd nyelvet vetettek össze ebből a szempontból (Oszkó – Várnai megj. a.). A történeti korpusz elemzését Wagner-Nagy Beáta végezte el (Wagner-Nagy 2004a, 2004b).

A proto-ugor, az ó-, valamint középmagyar nyelvről is folynak szótagtörténeti kutatások, különös tekintettel a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok megjelenésére és elterjedésére (Oszkó megj. a, 2008). Ezek alapján elmondható, hogy az ugor alapnyelv nem mutat lényeges különbséget a proto-finnugorhoz képest, a magyar esetében azonban – a rendelkezésünkre álló nagy számú írásos emléknek köszönhetően – lépésről lépésre végigkövethető, hogy alakult ki a mai, az alapnyelvitől jelentősen különböző szótagfa. A mai magyar szótag leírása Törkenczy Miklós munkája (Törkenczy 1994).

A finnugor nyelvek közül egy, a komi-permják vizsgálata elkezdődött már, és tudomásom szerint a permi nyelvek hasonló leírása is szerepel a tervekben.

A következő (2) táblázatban foglaltam össze a szótagtipológiai kutatások uráli nyelvekre vonatkozó eddigi eredményeit. A Blevins által felállított paraméterek azt vizsgálják, hogy a szótag összetevői közül a mag lehet-e

összetett vagy sem, hogy a kezdet kitöltött-e vagy állhat üresen, ill. ha kitöltött, tartalmazhat-e több elemet. A kóda meglétének lehetősége, ill. a létező zárlat összetett volta is az összevetés alapját képezi. A táblázat utolsó sorában tüntettem fel azokat a nyelveket, amelyeket Blevins alaptípusoknak vesz fel.

(2)

	ngan[1]	nyeny	eny	szölk	PS	PFU/PU	óm/magy	POU	finn	ko-p
komplex mag	+	+	+	+	–	–	+	+	+	–
komplex kezdet	–	–	–	–	–	–	+***	–	–	+***
komplex kóda	–	+	–**	–	+	–	+	+	+	+
kötelező kezdet	–*	+	–	–	–	–	–	–	–	–
kóda lehetősége	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nyelv Blevisnél	mokil	tunika	mokil	mokil	berber	kuna	angol	finn	finn	gilják

* – IGEN szókezdő helyzetben, ha a mag komplex

** – IGEN mindössze néhány szó végén

*** – szó elején csak jövevényszavakban, a magyar esetében csak az ómagyar korban

A fentiekben szigorúan csak az uráli nyelveket érintő tipológiai kutatásokat kívántam bemutatni, s nem említettem meg azokat a(z) – egyébként nem túl nagy számú – dolgozatokat, melyek szintén a szótagot állítják kutatásaik központjába, illetve amelyek eredményei szorosan összefüggnek

1 A táblázatban szereplő rövidítések: ngan = naganaszan, nyeny = nyenyec, eny = enyec, szölk = szölkup, PS = proto-szamojéd, PFU = proto-finnugor, PU = proto-ugor, óm = ómagyar, magy = magyar, ko-p = komi-permják

vele, mint például Balázs János (1967), Kassai Ilona (1999a, b), Nyirkos István(1997) munkái.

Irodalom

Bakró-Nagy Marianne (1999) Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona (szerk.), Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 11–52.

Bakró-Nagy Marianne (2002), Az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezetének kialakulása. Kézirat.

Balázs János (1967), Gazdaságosság a szótagképződésben. ÁNyT (Általános Nyelvészeti Tanulmányok) 5: 7–39.

Blevins, Juliette (1995), The Syllable in Phonological Theory. In: Goldsmith, J. A. (ed.), Handbook of Phonological Theory. Blackwell, Cambridge Mass: 206–244.

Kassai Ilona (1999a) (szerk.), Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Kassai Ilona (1999b), Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetének történeti alakulásában. In: Kassai Ilona (szerk.), Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 53–62.

Nyirkos István (1997), A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. FUD (Folia Uralica Debreceniensis) 4: 113–156.

Oszkó Beatrix (megjelenés alatt), A magyar szótag történetéhez.

Oszkó Beatrix (2008), On the Syllables of some Uralic Languages. BUW (Budapest Uralic Workshop) 6, HAS RIL, Budapest: http://fgroszt.nytud.hu/rendezvenyek/bum6.htm

Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa (megjelenés alatt), Szótagtípusok a szamojéd nyelvekben.

Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In: Kiefer Ferenc, Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.

Várnai Zsuzsa (2004), A naganaszan nyelv fonológiai leírása. PhD-disszertáció. Kézirat.

Várnai, Zsuzsa (2005), Some problems of Nganasan Phonology: Mora or Syllable. In: Mikola-konferencia 2004. SzTE Department of Finno-ugristics, Szeged: 113–126.

Wagner-Nagy Beáta (2004a), Szótagfűzési szabályok a proto-szamojédban In: Csepregi, Márta – Várady, Eszter (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára = Urálisztikai Tanulmányok 14.

Wagner-Nagy Beáta (2004b), Wort- und Silbenstruktur im Protosamojedischen [Word and syllable structure in Proto-Samoyedic], FUM 26–27: 87–108.

Panka Erzsébet
Budapest

A határozott tárgy és az aspektus a magyar és a finn nyelvben

Bevezetés

Köztudomású, hogy a magyarul tanuló külföldiek számára nagy nehézséget jelent az igekötők használatának elsajátítása, illetve a határozott és határozatlan (alanyi és tárgyas) ragozás megtanulása. A finnül tanuló diákok pedig az egyik legnehezebben elsajátítható nyelvtani kategóriaként tartják számon a partitívuszi tárgy és a teljes tárgy használati szabályainak megtanulását. Ezek a problémák mind az aspektussal hozhatók összefüggésbe.

Az aspektus olyan kognitív szemantikai kategória, mely univerzális. Nyelvi értelemben az aspektus az időegyenesen a szituációk által elfoglalt időintervallumok lezártságával, lehatároltságával (*boundedness*), illetve (más elméletrendszerekben) megszakíthatóságával függ össze. Az aspektus tehát a szituáció lefolyásának szemlélete: azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés lezárult, sikeresen befejeződött (perfektív vagy befejezett aspektus) pl. *Megettem egy almát 'Söin omenan'*, vagy lezáratlan, folyamatban lévő (imperfektív vagy folyamatos aspektus) pl. *Éppen almát eszem 'Olen juuri syömässä omenaa'*.

Az aspektus kifejezésére minden nyelvnek vannak eszközei, ugyanakkor ezek a grammatikai eszközök nyelvenként eltérőek: a szláv nyelvekben például az aspektus kifejezése az ún. folyamatos-befejezett igepárok egész igei paradigmát lefedő rendszerével történik; az angolban többek között az igeidő-rendszer segítségével; a finnben az aspektus kifejezése az eredetileg eltérő ráhatottságot kifejező tárgyragozási rendszerből fejlődött ki; a magyarban pedig az igekötőket tekintjük a befejezettség elsődleges jelölőjének, de az igekötőkön kívül más elemek is részt vesznek az aspektus kifejezésében.

Úgy tűnik, hogy az aspektuális kategóriák megértése és elsajátítása minden új nyelv megtanulásakor nagyon sok gondot okoz. Paradox módon azonban ezzel a nehézséggel csak a nem anyanyelvi beszélőknek kell megküzdeniük. De vajon miért olyan nehéz a nyelvtanulók számára az aspektus kifejezése?

Jelen tanulmányomban először (1) az igekötők, illetve a kétféle finn tárgyrag előfordulásának szintaktikai hátterét vizsgálom meg: azt tekintem át, hogy mely finn mondatokban van partitívuszi, és melyekben teljes tárgy, illetve mely magyar mondatokban van igekötő, és ez hogyan függ össze a tárgy határozottságával. Ezután (2) azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy az igekötők, illetve finn tárgyragok előfordulása mennyiben függ a mondatban leírt szituáció eseményszerkezetétől; végül pedig (3) narratívákat elemzek: ezekben vizsgálom a igekötők ill. tárgyragok megjelenését, és azt, hogy mi okozza a legnagyobb nehézséget a finnül tanuló magyaroknak a tárgyragok tanulása során.

1. A szintaktikai környezet

1. 1. A finn tárgyragok előfordulásának szintaktikai környezete

Az *Iso suomen kielioppi* (Hakulinen et. al. 2004: 887., a továbbiakban ISK) szerint *„a finn tárgy ragja a partitívusz vagy a 3 teljestárgy-rag egyike: nominatívusz, genitívusz vagy akkuzatívusz. A partitívuszi tárgy előfordulásának 3 esete van (ld. alább). Ha ezek közül egyik sem áll fenn, a mondatban a teljes tárgyragok egyike fordul elő."*

A partitívuszi tárgy előfordulásának esetei az ISK (887.) alapján a következők (a példamondatok is onnan valók, a példamondatok magyar fordítását pedig saját magam készítettem):

a) tagadó mondatban: *En ole nähnyt sitä elokuvaa* 'Nem láttam azt a filmet'; *Tuohon on mahdoton antaa vastausta* 'Erre nem lehet/képtelenség válaszolni'.
b) folyamatos aspektusú mondatban: *Katson tässä neloskanavan elokuvaa* 'Éppen egy filmet nézek a négyes csatornán'; *Taloamme maalataan* 'A házunk éppen festés alatt áll'.

c) határozatlan mennyiségű tárgy esetén: *Löysin kellarista hilloa 'A* pincében találtam lekvárt'; *Söin aamulla puuroa ja omenan* 'Reggelire kását és egy almát ettem'.

A teljes tárgyragok mondaton belüli eloszlásával jelen tanulmányomban nem foglalkozom.

1. 2. Az igekötők előfordulásának szintaktikai környezete

A magyar igekötő használatának szabályai nagyon sokban hasonlítanak az előbbi szabályokhoz. Az igekötő általában az ige előtt áll, de néha az ige mögé kerül, illetve bizonyos mondatokban nem állhat igekötő. Pl.:

a) Tagadó mondatban: *Péter nem ette **meg** az almát*. Ugyanakkor a magyarban jelentéskülönbség van a *Péter nem evett almát* és a *Péter nem ette meg az almát* mondatok jelentése között. Az előbbi azt jelenti, hogy *Péter egyáltalán nem evett almát*, az utóbbi pedig azt, hogy *Péter nem ette meg az összes almát*. A finnben ez a jelentéskülönbség neutralizálódik: *Péter ei syönyt omenaa*.
b) Progresszív aspektusú mondatban: *Péter éppen ment **fel(felé)** a lépcsőn, amikor…* Ez azonban nem kötelező érvényű szabály, leginkább csak mozgásigék, illetve szemantikailag jól tagolható igék esetében jellemző. Vannak olyan igekötős igék is, amelyek esetében az igekötő nem kerülhet az ige mögé progresszív aspektusú mondatban sem. Illetve olyan is előfordul, hogy az igét inkább igekötő nélkül használjuk a progresszív aspektusú mondatban. Pl.: *Péter éppen almát evett, amikor…*
c) Névelő nélküli tárgy esetén: Hasonlóan a finnhez, a tárgy jelentése a magyarban is hatással van a mondat aspektusára és az igekötő használatára.

Már legrégebbi nyelvtaníróink is megfigyelték (l. Budenz 1863), hogy az igekötő megjelenése sokszor szintaktikai változásokat idéz elő a mondatban: megváltoztathatja az ige vonzatait, és sok esetben intranzitív igéket is tárgyassá tehet: *Pista olvas* – **Pista elolvas*; illetve az igekötős igék gyakran

csak határozott/specifikus tárggyal állhatnak: *találtam egy pénztárcát – megtaláltam a pénztárcámat*.

A perfektív aspektus tehát magasabb tranzitivitásfokkal, és a tárgy nagyobb egyedítettségével jár együtt: a magyarban az igéhez nem kapcsolható igekötő, ha a tranzitív ige tárgya hiányzik, illetve ha az ige tárgya nem referenciális (=névelő nélküli tárgy).[1] Mondhatjuk tehát, hogy: *Péter írt* vagy *Péter levelet írt*, de nem mondhatjuk, hogy: **Péter megírt* vagy **Péter levelet megírt*.

Igekötő nélküli ige	**Igekötős ige**
1. Péter írt. wrote *'Péter kirjoiiti'*	**1.** **Péter **meg**írt.** *PRT-wrote* *'*Péter kirjoitti loppuun'*
2. *Péter levelet írt.* *letter wrote* *'Péter kirjoitti erästä kirjettä'*	**2.** *Péter levelet **meg**írt.* *letter PRT-wrote* *'*Péter kirjoitti kirjettä loppuun'*
3. *Péter írt egy levelet.* *wrote a letter* *'Péter kirjoitti erästä kirjettä'* *'Péter kirjoitti yhden/erään kirjeen'*	**3.** *Péter **meg**írt egy levelet.* *PRT-wrote a letter* *'Péter kirjoitti erään kirjeen'*
4. *Péter írta a levelet.* *wrote the letter* *'Péter kirjoitti tiettyä kirjettä.'*	**4.** *Péter **meg**írta a levelet.* *PRT-wrote the letter* *'Péter kirjoitti tietyn kirjeen.'*

Néha a tárgy jelentése, illetve a szórend is fontos tényező a jelentés kialakításában. Vö. *Péter egy könyvet olvasott* vs. *Péter írt egy levelet*; illetve *Péter egy levelet írt* vs. *Péter írt egy levelet*.

1 A magyar nyelvet vizsgálva először Jean Perrot (1966) foglalkozott a tárgy határozottsága és a perfektív aspektus összefüggéseinek kérdéskörével. Perrot (1966) arra a következtetésre jutott, hogy míg az imperfektív mondatokban az általános, meghatározatlan tárgy, addig a perfektívekben az egyedi, határozott tárgy a jellemző. Később Szabolcsi Anna (1983) is foglalkozott a specifikus – nem specifikus szembenállással a perfektív és imperfektív aspektusú mondatokban.

Ez a szabály érinti az ún. 'határozatlan mennyiségű' tárgyakat is. Tehát ahogyan finnül sem, éppúgy magyarul sem mondhatjuk: **Péter vizet megivott* '**Péter joi vettä loppuun*'.

A magyarban az igekötős igék (néhány kivételtől eltekintve, melyek felsorolását ld. Szili 2000: 365–366) megkívánják a magas tranzitivitású névelős, zömében határozott névelős tárgyak használatát. Úgy tűnik tehát, hogy a perfektiválás egyben a cselekvések, történések egyedítésének, konkretizálásának szemantikai többletét is hordozza (Szili 1989: 58).

Paul J. Hopper és Sandra A. Thompson (1980) klasszikus tanulmányában, a tranzitivitás szintaktikai és szövegbeli megjelenéseit vizsgálva, a tranzitivitás egyik komponenseként említik az aspektus kifejezésében játszott szerepét. Hopper és Thompson nyelvek széles körében végzett vizsgálatai egyrészt igazolták a tárgyasság és az aspektus rendszerszerű összekapcsolódását, másrészt rámutattak a perfektív szerkezetek tárgyának azon sajátságára, hogy magasabb tranzitivitásra utaló elemeket tartalmaz, mint az imperfektíveké.

Az igekötő szintén az ige mögé kerül a következő esetekben:

d) ha a mondatban FÓKUSZ vagy kontrasztív FÓKUSZ található: *Péter TEGNAP olvasta **el** a könyvet.* ' *Péter luki kirjan loppuun EILEN.*'
e) felszólító mondatban: *Olvasd **el** a könyvet!* '*Lue (tietty) kirja loppuun!*'
f) kérdő mondatban: *Ki olvasta **el** a könyvet?* '*Kuka on lukenut kirjan loppuun?*'

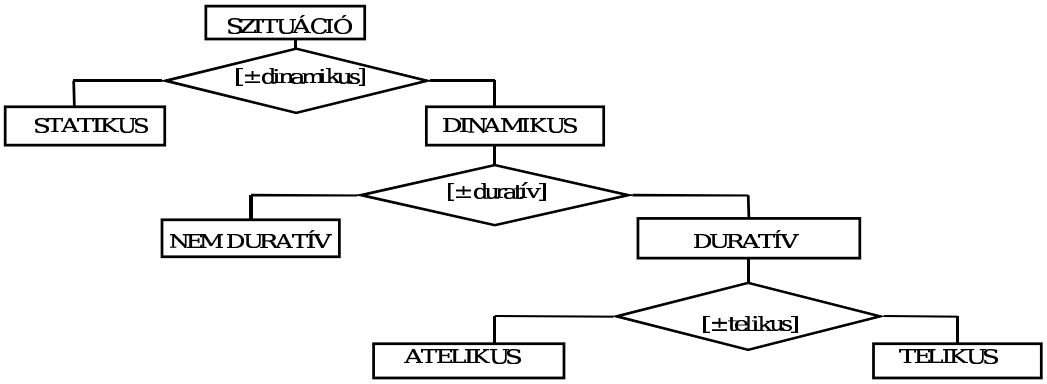
Ezen mondatok aspektusa azonban az igekötő elválása ellenére is perfektív (befejezett) marad. Az igekötő elválása minden bizonnyal a mondat fókuszpozíciójával van összefüggésben. A magyarban ugyanis a mondat fókusza a ragozott ige előtti hely. Vagyis a legfontosabb, hangsúlyos, illetve új információ a ragozott ige elé kerül. Az igekötők és a fókusz viszonyának tisztázása még további vizsgálatokat igényel, de az egyik lehetséges magyarázat az, hogy az igekötő a mondat információ-fókuszában helyezkedik el, és így legfontosabb funkciója az, hogy a hallgató figyelmét arra irányítja, hogy a mondat alanyának vagy tárgyának helyzetében, állapotában valamilyen változás állt be. Ha a beszélő a hallgató figyelmét

másra akarja irányítani, nem pedig a változás beálltára, akkor az igekötő az ige mögé kerül, az ige előtti fókuszpozíciót pedig az új információ foglalja el.

Az igekötő szintén elválik az igétől, de a ragozott ige előtti fókuszpozícióban marad a következőhöz hasonló, segédigét tartalmazó mondatokban: *Péter meg akarta enni az almát. 'Péter halusi syödä omenan'*. Az ilyen esetek elemzésével azonban jelen tanulmányomban nem foglalkozom.

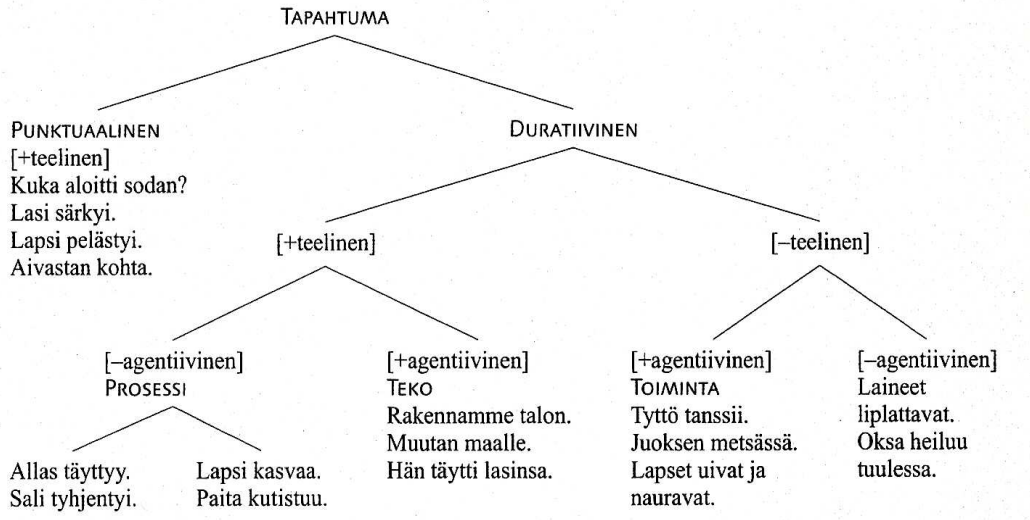
2. A szituáció eseményszerkezete

Kognitív nyelvészeti elméletek szerint az elemi szituációk emberi világunkban – nagy valószínűséggel, és persze az esetleges kulturális különbségekből adódó eltérésektől eltekintve – univerzális struktúrával bírnak. Az ún. eseményszerkezet tehát egy többé-kevésbé egyetemes, objektív struktúra, világismeretünk, pragmatikus tudásunk része. Ez az eseményszerkezet teszi lehetővé (a kommunikációs céloknak megfelelően) egy-egy szituáció temporális profilírozását. A beszéd során a világban tapasztalt szituációkat szituációtípusokba soroljuk. Zeno Vendler (1967) négy szituációtípust különböztet meg (*állapotok, cselekvések, teljesítmények, eredmények*), melyek más-más eseményszerkezeteket feltételeznek. Az aspektus voltaképp az eseményszerkezet adta profilírozási lehetőségek közül egynek a kiválasztása. Vendler óta a szituációkat és az igéket sokszor próbálják meg aszerinti típusokba sorolni, hogy általában folyamatos, vagy befejezett aspektussal járnak-e együtt. Ezek a csoportosítások folyamatosan változnak, finomodnak az idők folyamán, de a csoportok határa sajnos általában túl szubjektív, nagyon sok kivétel van. Kiefer Ferenc (1983) a szituációtípusokat alapvetően 3 oppozíció alapján osztályozza:

Az ISK a dinamikus szituációkat (*események-tapahtumat*) még részletesebben csoportosítja (1435.):

Kuvio 15: Tapahtumien tyypit

A legújabb kutatások általában a telikusságot[2] tartják a legfontosabb szemantikai tényezőnek annak meghatározásában, hogy a mondat folyamatos vagy befejezett aspektusú lesz-e. A telikusság azt fejezi ki, hogy a mondat jelentése inherens módon tartalmazza-e a szituáció vég- vagy célpontját.

2. 1. Tenny elmélete

Tenny (1994) tanulmánya szerint a telikus szituáció mindig olyan, amely egy folyamat+végpont, vagy folyamat+végállapot jelentést ír le. Tenny a telikus szituációkat 3 típusba sorolja:

1. a mondat a theme-argumentum (az alany vagy tárgy) állapotváltozását fejezi ki (*change-of-state*): *Péter lelőtte a vadkacsát 'Péter ampui sorsan'*.
2. a mondat a theme-argumentum (az alany vagy tárgy) helyzetének változását fejezi ki (*change-of-location*): *Péter elvitte a levelet a postára 'Péter vei kirjeen postiin'*.
3. a mondat a theme-argumentum születését vagy létrejöttét írja le (*creation/coming into being*): *Péter írt egy levelet; Péter megírta a levelet 'Péter kirjoitti kirjeen'*.

Úgy tűnik, hogy a telikus mondatban a magyarban igekötőt használunk. Kivételt ez alól egyedül az utolsó (3.) csoport képez, mivel ebben a csoportban az ige igekötő nélkül áll abban az esetben, ha a mondat alanya vagy tárgya határozatlan névelőjű, azaz a hallgató számára még nem ismert. Ilyenkor a mondatban az ige igekötő nélkül áll, a mondat aspektusa pedig ennek ellenére befejezett/perfektív: *Péter írt egy levelet 'Péter kirjoitti erään kirjeen'*. De ha a mondat alanya vagy tárgya a hallgató számára már előre ismert (határozott), az ilyen mondatokban is igekötős igét használunk: *Péter megírta a levelet 'Péter kirjoitti tietyn kirjeen'*.

---

2 Az angol nyelvű szakirodalomban a fogalompár meghatározása kicsit ellentmondásos: az atelikus – telikus megkülönböztetésnek ismerjük tágabb és szűkebb értelmezését. A telicitás szorosabb meghatározása szerint a határoltság magában az igében, az ige jelentésében foglaltatik benne: például a *die* ige telikus, mivel egyértelműen magában foglalja a végállapottal bíró folyamat képzetét. A tágabb meghatározás megegyezik az itt ismertetettel.

2. 2. A magyar igekötők típusai

Tenny csoportosítása alapján É. Kiss Katalin (2004, 2006) a magyar igekötőket 3 csoportba sorolja:

A) rezultatív igekötők: a mondat alanyának vagy tárgyának állapotváltozását fejezik ki (*change-of-state*)
   a) tranzitív igék: *Péter megette az almát 'Péter söi omenan'*.
   b) non-agentív intranzitív, azaz mediális vagy nemzetközi szakszóval non-akkuzatív igék (*unaccusatives*): *Péter megbetegedett 'Péter sairastui'; Besötétedett 'Tuli pimeä'.*
   c) agentív intranzitív, azaz bennható, vagy nemzetközi szakszóval non-ergatív igék (unergatives): ezekhez az igékhez csak abban az esetben csatolhatunk igekötőt, ha a szituációt egy bővítménnyel (külső határolóval) telikussá tesszük: *Éva kitáncolta **magát** 'Éva tanssi itsensä poikki'; Péter átaludta **az éjszakát** 'Péter nukkui koko yön yli'; János lefutott **10 km-t** 'János juoksi 10 km:in lenkin'*.

B) terminatív igekötők: helyváltozást kifejező mondatokban szerepelnek, a mondat alanyának vagy tárgyának helyzetében bekövetkező változást, azaz egy mozgás végpontját fejezik ki (*change-of-location*):
   a) intranzitív igék: *Péter bement a szobába 'Péter meni sisään huoneeseen'*.
   b) tranzitív igék: *Péter bevitte a könyvet a szobába 'Péter vei kirjan sisään huoneeseen'*.

C) lokatív igekötők: a mondat alanyának vagy tárgyának térbeli pozícióját fejezik ki (*existence or spatial configuration in a given location*):
   a) intranzitív igék: *Péter ottmaradt a házban 'Péter jäi huoneeseen'.*
   b) tranzitív igék: *Péter otthagyta a kabátját a buszon 'Péter jätti/unohti takkinsa bussiin'*.

Látható, hogy igekötők intranzitív igékhez csak korlátozottan járulhatnak. Ugyanakkor az igekötős igék az utolsó (C) eset kivételével mindig csak telikus mondatokban fordulnak elő. A (C) eset az egyetlen, amelyben a mondat atelikus, azaz statikus szituációt ábrázol, amely nem vezet végponthoz illetve végállapothoz. Máig vitatott kérdés, hogy ezek valóban

igekötők, vagy inkább csak helyhatározó-szavak. Az általam gyűjtött narratívákban is előfordultak ilyen példák: „*[A kismalac…] Egyre csak közeledett, aztán egyszerre ott volt közvetlenül előttünk.*"; „*Ott csücsültünk fejjel lefelé, beszíjazva, keresztbe fordulva az ország egyik legforgalmasabb, kamionoktól zsúfolt főútján, egy beláthatatlan kanyar kellős közepén.*"

Véleményem szerint ezek a példák azt a nézetet támasztják alá, mely szerint az ilyen mondatok is egy dinamikus szituáció végpontját írják le, tehát a bekövetkező változást, az új állapotot hangsúlyozzák. Lehetséges lenne, hogy ezekben a mondatokban az igekötő (ill. határozószó) feladata az, hogy megkülönbözteti ezeket a mondatokat az egzisztenciális mondatoktól? A kérdés megválaszolása még további vizsgálatokat követelne.

(Érdekes, hogy az ilyen mondatok helyesírása is igen változatos az általam gyűjtött korpuszban: sokszor egybeírva (főleg bizonyos igék, pl. *ottmarad, otthagy* stb. esetén), sokszor viszont különírva fordulnak elő a szövegekben. Ez arra utal, hogy valószínűleg maguk a beszélők is bizonytalanok ezen igekötők, ill. határozószók megítélését illetően.)

A magyar nyelvtanok az igekötőt általában a perfektív aspektus jelének tartják. De ez az állítás így nem állja meg a helyét, hiszen a magyar mondat sokszor lehet perfektív aspektusú annak ellenére, hogy nem tartalmaz igekötőt. A puszta igekötő nélküli ige valamely külső határolóval (vagy anélkül) is képes lehet perfektív aspektusú szituáció reprezentálására. Így tehát nemcsak az igekötők fejezhetik ki a cselekvés, történés befejezettségét, lezártságát, hanem (bizonyos szintaktikai feltételek teljesülése mellett!) más grammatikai eszközök is, amelyek mennyiségi vagy minőségi korlátozást, azaz külső határpontot jelölnek ki a szituációnak, így megjelenítik a cselekvés végpontját és perfektív aspektust indukálnak. „[a] magyarban a befejezettség nem köthető kizárólagosan az igekötőhöz, ez a tartalom gyakran szimplex igével is kifejezhető" (Pátrovics 2003: 58). Pl. *ittam egy pohár bort, cigánypecsenyét rendelt, új kocsit vettem…*

Szili Katalin (2000: 364) ezért két feltétel (az igekötő és egy ún. külső határoló) együttes jelenlétéhez köti a perfektiválást: „A perfektív szituációt láthatóan két egymást feltételező elem építi fel, a telikusságot biztosító külső határoló, mely zömében a határozott, ritkábban a határozatlan névelős tárgy, illetve a határ elérését avagy a cselekvés belső időhatárait lezáró morfológiai elem, a perfektiváló igekötő."

Véleményem szerint az igekötő nem a mondat aspektusának, hanem inkább a mondat telikusságának jelölője, amellyel a beszélő arra irányítja a hallgató figyelmét, hogy a mondatban leírt szituáció egy végponthoz vagy célponthoz ér el. Így az igekötő szoros, de csak közvetett kapcsolatban áll a mondat aspektusával.

Az aspektus tehát minden mondat tartozéka, nyelvünkbeli megjelenése azonban rendkívül komplex, a lexikától a szintaxisig, sőt talán egészen a szövegszintig minden nyelvi szintet befolyásoló fenomén. (Többek között ez a jellemzőjük teszi nehézzé kifejezésüket a külföldiek számára.)

3. A narratív szövegek elemzése

Mivel mindig vannak olyan esetek, melyeket nem tudunk megmagyarázni, ha csak különálló mondatokat vizsgálunk a kontextusuk nélkül, ezért úgy gondolom, hasznos lenne az igekötő használatát, illetve a finn tárgyragok előfordulását összefüggő szövegekben is megvizsgálni, és a végső következtetéseket e vizsgálatok alapján levonni.

Kutatásaimhoz eddig kétféle korpuszt gyűjtöttem össze: az első felmérést nyelviskolában, kb. 150 nyelvórát finnül tanult diákok körében végeztem el.

A finn nyelvű feladatutasítás:
Kirjoita pieni kertomus (vähintään 10 lausetta) seuraavien sanojen avulla! Et voi muuttaa sanojen järjestystä, mutta voit – ja sinun täytyy – keksiä kertomukseen lisää sanoja.
eräänä yönä – lukea – nähdä – musta kissa – heti kun – soittaa – viedä – odottaa – jo – tulla – suomalainen mies – sanoa – kahden tunnin kuluttua – antaa – lähteä – metsä – löytää – pyörä

A második felmérés korpuszát már hosszabb idő óta finnül tanuló diákok, illetve magyar anyanyelvűek fogalmazásai adják.
A feladatutasítás finnül:
Mikä oli sinun elämäsi jännittävin/hauskin seikkailu/tapahtuma? Kerro tarina alusta loppuun!

És ugyanez a feladat magyarul:
Mi volt életed legizgalmasabb/legviccesebb kalandja? Meséld el a történetet elejétől végig!

Mivel az anyaggyűjtés még folyamatban van, ahhoz még nem sikerült elég anyagot összegyűjtenem, hogy statisztikai adatokat tudjak közölni, de úgy vélem, hogy néhány érdekes eredmény már így is született.

3. 1. A szöveg előtere és háttere

A beszélő mindig a legfontosabb eseményeket szeretné kiemelni. Az *előtér* a szövegnek az a része, amely a főbb eseményeket tartalmazza. Ezek a mondatok mindig időrendben követik egymást. A szöveg háttere csak kiegészíti, körülírja a cselekmény menetét, leírja az esemény színterét és szereplőit, tolmácsolja a beszélő érzelmeit. Mivel az előtérbe helyezett események időrendben követik egymást, ezért azok mindig perfektív, befejezett aspektusú mondatok. Így a legnagyobb részük igekötőt ill. teljes tárgyat tartalmaz. Pl. (ugyanazon adatközlő magyar nyelvű ill. finn nyelvű fogalmazásából):

(1a)
*„Autóval **mentünk** először **kb. egy órát**, nem tudom pontosan 0, hogy hová. Ott **le**parkoltunk és **ott**hagytuk **a kocsit**. Onnan **el**indultunk befelé, az erdőbe. Mindenkinek nagy hátizsákja volt, mert tudtuk 0, hogy az erdőben fogunk éjszakázni."*

(1b)
***„Lähdimme** autolla ajamaan jonnekin, en muista minne. Sitten tunnin ajomatkan jälkeen **pysäytimme auto**n parkkipaikalle ja **jätimme se**n siihen. Sieltä **lähdimme** metsään. Kaikilla oli iso ja painava reppu selässä, sillä tiesimme 0, että yövymme metsässä."*

3. 2. A tárgy és az alany ismertsége vagy ismeretlensége a hallgató számára (a határozott névelő esete)

A magyarban nagyon fontos tényezőnek látszik az alany és a tárgy referencialitása, ismertsége a hallgató számára. Igekötő+ige sorrend esetén az alany és a tárgy többnyire már ismert a hallgató számára, így aztán (ha a mondatban expliciten megjelenik) határozott névelővel áll, a mondat pedig perfektív aspektusú. Pl. (az alany illetve tárgy kék színnel kiemelve):

(2a)
„Végül valahogy ***összeszedtem*** ***a bátorságomat*** és remegő lábakkal ***odamentem hozzá****…"*

(2b)
„Aztán hamarosan ***megváltozott*** **a véleményem**, mert **az eset** ***megismétlődött***, annyi különbséggel, hogy **a madár** MÉG KÖZELEBB ***repült el*** felettem."

Ha a mondat új referenst (a hallgató számára új alanyt vagy tárgyat) tartalmaz, az igekötő általában az ige mögé kerül, illetve (névelőtlen, nem referenciális tárgy esetén bizonyosan) az ige igekötő nélkül áll, ugyanakkor viszont a mondat perfektív aspektusú. Pl:

(2c)
„Az egyik alkalommal megint csak futni ***indultam****, amikor viszonylag az elején* ***egy ragadozó madár repült el*** a fejem felett, mindössze pár méterre. (…) *A negyedik próbálkozásra azonban* ***a madár eltalált*** ***0****, és a szárnyával* ***egy jó nagyot csapott*** *a fejemre."*

(2d)
„Már ***besötétedett***, amikor ***hangokat*** ***hallottunk***: disznók közeledtek."

3. 3. Az ismertség/ismeretlenség jelölése a finn nyelvben

Mivel a finn nyelvben nincsen grammatikalizálódott eszköz a főnevek határozottságának jelölésére, a finnül tanuló magyarok számára eleinte sok nehézséget okoz a határozottság-határozatlanság jelölése: a finnben is megpróbálják valahogy jelölni, hogy a hallgató számára már ismert vagy még ismeretlen dologról beszélnek-e. Pl:

(3a)
„Eräänä yönä minä ***luin yhtä jännittävää kirjaa****, minä* ***näin yhden mustan kissan*** *ulkona pihalla."*

(3b)
„Kirjassa ***näin mustan kissaa****. (…) Me* ***lähtimme*** *metsässä ja* ***löytimme pyörää****."*

Valószínű, hogy a finnül tanuló diák azért használt ezekben az esetekben rossz szerkezetet, illetve rossz tárgyragot, mert azt szerette volna kifejezni, hogy egy, a hallgató számára ismeretlen (határozatlan) *könyvet olvasott, macskát látott, biciklit talált*, és a magyarban használatos *„az egyik este éppen egy könyvet olvastam, amikor észrevettem egy fekete macskát odakint az udvaron"* mondatot tükörfordította le finnre. A második eset már kicsit bonyolultabb, de valószínűleg hasonló okból történt.
Bizonyos esetekben azonban a finn nyelvben is számít, hogy a tárgy már ismert-e a hallgató számára vagy sem. A tárgynak már ismertnek kell lennie a hallgató számára pl. többesszám nominatívusz használata esetén:

(4a)
„Heillä oli raskas reppu selässä. (…) Niin he ***pääsivät perille*** *nälkäisenä ja likaisena.* ***Pakkasivat tavarat*** *mökin kuistille ja* ***lähtivät*** *etsimään puroa…"*

(4b – az előző példa általam készített fordítása)
„Nehéz hátizsák volt a hátukon. (…) Éhesen és koszosan érkeztek meg. A csomagokat kipakolták a nyaraló teraszán, és a forrás keresésére indultak.'

A tárgyszónak akkor is ismertnek kell már lennie a szövegből, ha tagadó mondatban szerepel. Máskülönben a mondat nevetséges vagy a hallgató számára értelmetlen lesz. A tagadó mondat ugyanis általában a várakozással ellentétes eseményt ír le:

(5a – kitalált példa)
*Petteri istui ruokapöydässä. Hän ei syönyt **omenaa** vaan **banaanin**.*

(5b – az előző példa magyar fordítása)
'Petteri az asztalnál ült. Nem almát evett, hanem banánt'

Ez a mondat csak akkor neutrális, ha a hallgató számára ismeretes, hogy Petteri minden nap eszik egy almát, ám most kivételesen banánt evett. Ám ilyen mondatok tipikusan csak nyelvtankönyvekben fordulnak elő, mikor a tankönyv célja egy-egy adott kategória bemutatása.

4. Összefoglalás

A korpuszalapú elemzés megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy bár a perfektív aspektusú mondatok nagy százaléka tartalmaz igekötőt, korántsem mindegyik. Az igekötő használatát nagyban befolyásolja például a mondatban szereplő alany vagy tárgy ismertsége/ ismeretlensége a hallgató számára. A finnben ez jóval kisebb mértékben befolyásoló tényező, a tárgyrag helyes kiválasztását a legtöbb esetben nem ez a szemantikai tényező irányítja.

Ugyanakkor az alany vagy a tárgy ismertsége/ határozottsága hatással van a mondat információs-szerkezetére és így a szövegösszefüggésre is. Úgy tűnik, hogy különösen az eddig ismeretlen, új információ jelölése jelent nehézséget a finnül tanuló magyarok számára.

Ha egy nyelvtanuló rosszul jelöli a mondat aspektusát (rossz tárgyragot használ vagy nem használ igekötőt/határozott tárgyat), az általában nem okoz félreértést, hiszen a kontextus és egyéb eszközök segítségével (pl. időhatározók) az anyanyelvi beszélők ki tudják következtetni, hogy a nyelvtanuló mit szeretett volna mondani. Azonban ha a nyelvtanuló valamilyen hibát ejt az aspektus kifejezésében, az mégis okoz bizonyos

megértési nehézségeket egy anyanyelvi beszélő számára is, hiszen a hallgató figyelmét rossz pontra irányítja és így rossz asszociációkat indít el, a hallgatónak rossz megértési horizontot jelent arra nézve, hogy a szöveg hogyan fog folytatódni.

Éppen emiatt a nyelvtanítás során nagyobb figyelmet kellene fordítani az összefüggő szövegek alkotására, az aspektussal is többet kellene foglalkozni összefüggő szövegek elemzése során, nem csak különálló mondatokban ábrázolni a tárgyragok illetve igekötők használatát, hiszen a különálló mondatok alapján a nyelvtanuló nem mindig tudja eldönteni, hogy az adott mondatot milyen kontextusban lehet/kell használnia.

Felhasznált irodalom

Balogh Judit – Haader Lea – Keszler Borbála – Kugler Nóra – Lackó Krisztina – Lengyel Klára 2000: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.

Budenz József 1863: A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–88.

É. Kiss Katalin 2004: Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.

É. Kiss Katalin 2006: The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss K. (ed.) *Event structure and the Left Periphery*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory. Springer, Dordrecht.

Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja Riitta – Aho, Irja 2005: *Iso suomen kielioppi*. SKS, Helsinki.

Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1980: *Transitivity in Grammar and Discourse.* Language 56: 251–299.

Kiefer Ferenc 1983: Az e*lőfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiefer Ferenc 2006: *Aspektus és akcióminőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LABOV, William – WALETZKY, Joshua 1967: Narrative analysis. In J. HELM (toim.): *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle: U. of Washington Press. pp. 12–44.

LEINO, Pentti 1991: *Lauseet ja tilanteet. Suomen objektin ongelmia*. SKS, Helsinki.

PÁTROVICS Péter 2003: Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia – diszharmónia. *Magyar Nyelv* 99: 56–65.

PERROT, Jean 1966: *Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben*. NytudÉrt. 52. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZABOLCSI Anna 1983: A specifikus/nemspecifikus megkülönböztetésről. *NyK* 85: 83–91.

SZILI Katalin 1989: Imperfektív – perfektív igepárok a *meg*- igekötő kapcsán: Szabályok és szabálytalanságok. In. Csepregi, Márta (toim.): *Folia Hungarica 4: Esitelmiä unkarin kielestä*. Castrenianumin toimitteita 34. Helsinki, 51–61.

SZILI Katalin 1994: *Az igekötőről és az igekötős igéről*. Kandidátusi értekezés, Budapest.

SZILI Katalin 2000: A tárgyasság a magyar nyelvben. A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 124: 356–369.

SZILI Katalin 2001: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 2001: 263–282.

TENNY, Carol 1994: *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.

VENDLER, Zeno 1967: *Verbs and times*. Philosophical Review 56. 143–160.

Pomozi Péter
Budapest

Hej, Zabjancsi, Zabjancsi…
Tánctipológiáról és típusjegyekről az észt *Kaerajaan* alapján[1]

Elöljáróban születésnapra

Sokan tudják, Havas tanár úr nemcsak kiváló nyelvtipológus, hanem zeneértő ember is. Abban biztos voltam, hogy erre a születésnapi lemezre tipológiai tárgyú írás dukál tőlem, de ha már szeretett főnökömnek úgyis évekkel ezelőtt bele kellett törődnie, hogy „egy nyelvésze folyton táncol", hát gondoltam, érdemes összekötni a tipológiát a tánccal, a zenével. Már csak azért is, mert e megjelenési forma teret enged a színekkel-formákkal való játéknak. E kis írásból remélhetőleg kiderül, nem nagy vész, ha egy filológus táncol, sőt az sem feltétlen baj, ha olyan táncos, akit érdekel táncai areális és történeti háttere is. Akár így, akár úgy, boldog születésnapot, és hosszú, vidám életet sok nyelvtipológiával meg gyönyörű muzsikával!

1. Tipológiai jellegű vizsgálódások a tánckutatásban

A típus, típusjegy, tipológia fogalmakkal szinte valamennyi tudományszak él, a tánctipológia mint terminus technicus azonban ezentúl tipológiai stúdium iránti igényt is jelez, maga a tánctipológia mint fogalom pedig nyelvészeti indíttatású. Ehhez részben az szolgáltatta az alapot, hogy néprajztudósok már régen észrevették, bizonyos nyelvi és néprajzi jelenségek areális megoszlása között összefüggések lehetnek. Szemléletes közismert példánál maradva, a lágy tésztájú, illetve a kemény barna finn kenyér

1 A szerző köszönetét fejezi ki Angela Arrastének és Kalev Järvelának azért a tallinni Észtnéptánc-tanári Iskolában adott dolgozatfeladatért, mely a jelen munkát közvetlenül inspirálta, továbbá Pomozi Edának az otthoni, időnként heves, de mindig termékeny szakmai vitákért.

közötti határ egybeesik a keleti finn és a nyugati finn nyelvjáráshatárral. Az is evidens, hogy ha bármely etnikai csoport valamely okból környezetétől vallásilag elkülönül, az nyelvi-kulturális differenciálódáshoz vezet, és egy ilyen elkülönülésnek nyilvánvaló nyomai lehetnek a folklórban is. Ez esetben tehát nemcsak nyelvi izoglosszák különítik el az adott csoportot a nyelvterület más részeitől, hanem szűkebb témánknál maradva sajátos tánc-típusjegyek alapján meghúzható izoglosszák is. Különösen igaz ez akkor, ha még természetföldrajzi körülmények is kedveznek az elkülönülésnek, a tengeri szigeteket lakó észtek esete is ilyen, elég Muhumaara, Saaremaara vagy Hiiumaara gondolni.

Hele-Mare Kõmmus elképzelése szerint a hiiumaai keringő egyedi fogásmódja, melyben modern északi párostáncoktól kardinálisan eltérően a fiú és a leány csípője igen távol kerül egymástól – épp azért alakulhatott ki, mert a keresztény szabadegyházak a XIX. századra komolyan teret nyertek az egész szigeten, és igen erős tánctilalmakat és korlátokat próbáltak fenntartani, fékezve mindennemű „fajtalanságot".[2]

Véleményem szerint az sem zárható ki, hogy e fogásmód a lányok csípőről lógó tárgyai miatt alakult ki. A sziget minden leány- és asszonyviseletéhez bőröv tartozott, többsoros, rézkorongos, medencéjüket díszítő rézékszerrel, ezenkívül fegyverszámba menő ékekkel, mint varrópárnácskával, mely ugyan fedeles volt, de tűk sorakoztak benne, egy másik ilyen *kodában*, tartóban meg tőrszerű éles kés lakozott. Arra pedig a túl későn kezdődött szisztematikus gyűjtések miatt nincs egyértelmű adat, hogy régen levették-e ezen „kegytárgyaikat" tánc közben a lányok…

2 A lutheránus egyház sem támogatta észt földön a népi táncalkalmakat, és a keresztény szabadegyházak egy részében ma is adatolható és igen erős táncellenesség van. Hogy aztán a *Hiiu valtsra* jellemző különleges párosfogás kialakulásában ennek lehet-e szerepe, azaz, hogy Hele-Mare Kõmmus fején találta-e a szöget, ehhez nyugat-fennoskandiai tánctörténeti és tánctipológiai vizsgálódásra lenne szükség. Számomra a *Hiiu valts* fogásmódja is szokatlan testi kontaktust jelent. Igaz, hogy az erőteljes előre törzsdöntés miatt a párok csípője szokatlanul távol kerül egymástól, azaz a hasak véletlenül sem érhetnek össze, viszont fejüket (állukat) egymás jobb vállára támasztják, és végig így táncolnak. Egyébként ez a technikailag nehezen kivitelezhető kényszerhelyzet még az arcok egymás felé fordítását is veszélyessé teszi.

De térjünk vissza a tánctipológia kérdéséhez. Martin György a magyar tánctípusokról és -dialektusokról írt munkájában megpróbált elméleti keretet adni a táncdialektus-kutatásnak, egyrészt a nyelvészeti dialektológia alapelveiből kiindulva, másrészt Bartók és Kodály nyomdokain a népzene-dialektusok kutatásának fényében. Az alábbi idézetek Martin gondolatmenetét mutatják. Még erős rövidítés mellett is érzékelhető, mennyire a nyelvészeti dialektológiai kutatásokéval analóg közelítésről van szó, tipológiáról viszont legfeljebb areális értelemben lehet szó: *„Az éles és egymásba mosódó nyelvjárási határok szélső eseteinek példái után*[3] *azonban mégis általában hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes táncdialektusok határai ritkán élesek, sokkal inkább egymásba való fokozatos átmenetet mutatnak. Bizonyos jelenségek központi magban való tömörülése olyan gócokat eredményez, melyeknek alapján módunkban áll megfogalmazni az egyes dialektusok jellemző jegyeit. […] fő probléma, hogy* ***milyen szempont vagy szempontok kiválasztásával húzzuk meg a táncdialektusok határait.*** *Egyetlen szempont, azaz jelenség regionális változatainak térképre vetítése nem eredményez táncdialektusokat, ezáltal csupán egyetlen jelenség elterjedését mérhetjük. Több szempont együttes figyelembe vételével viszont rendkívül bonyolult kép alakulhat ki […] Mégis, több fontos szempont kiemelése és térképre vetítése lehetővé teheti a hozzávetőleges dialektushatárok megrajzolását.*

A nyelvjáráskutatás a nyelvtani szerkezet, a szókincs és a hangtani jelenségek együttes figyelembe vételével határozza meg az egyes nyelvjárások körvonalait. […] Bartók Béla a magyar népzenei dialektusok meghatározásánál […] több szempontot vesz figyelembe, […]. A táncdialektusok meghatározásánál […] a lényeges, ***döntőnek ítélt jelenségeket kell kiválasztanunk, s ezek összessége alapján kell meghatároznunk a táncdialektusok hozzávetőleges határait.*** *Törekednünk kell az egyes jelenségek földrajzi elterjedésének vizsgálatával párhuzamosan a történeti, időbeli elterjedés vizsgálatára is…"* (Martin 1995: 21–22). Martin elméleti útkeresését és feladatmegjelölését[4] néhány nyelvészeti

3 Martin a nyugati és déli szláv nyelvek, illetve a román nyelvjáráshatárok példáján mutatja be a jelenséget.

4 Martin ezen gondolatai természetesen évtizedekkel korábbiak, nyilván nagy gyűjtőútjain és az anyag feldolgozása közben érlelődtek az ötvenes évektől kezdve, én az egyszerűség kedvéért idézek műve átdolgozott, 1995-ös posztumusz kiadásából.

szakszóval így összegezhetjük: nyelvjáráshatár, típusjegyek, jellemző típusjegyek összessége, lényeges izoglosszák megvonásával a nyelvjáráshatárok elkülönítése.

A Magyar Néprajzi Lexikon *tánctípus, táncfajta* szócikke is a martini útmutatást követi, de itt is elsősorban az egyes típusok-altípusok areális elterjedtségére-kapcsolataira esik a hangsúly, kevésbé az egyes fajták típusjegyeire, a típusjegyek valamilyen halmazából szerveződő típusokra. Igazából tehát táncdialektológiáról van szó leginkább, tánctipológia műszó alatt is. S bár a magyar tánctípusok és táncdialektusok kutatása nemzetközi szinten is elismert, a táncdialektológia és tánctipológia elméleti megalapozása ügyében nem történt tudtommal ehhez mérten jelentős előrelépés. Nemzetközileg iránymutató nagy elméleti munkákról sincs tudomásom, jóllehet a *dance typology* is gyakran használt műszó a tánckutatás világában.

Éppen ezért is volt érdekes számomra az egyik legnépszerűbb és legismertebb észt tánc, a *Kaerajaan* (stilárisan helyes fordításban: *Zabjancsi)* összegyűjtött változatainak – nyelvészeti analógiával élve – „morfológiáját" (táncmotívumok) és „szintaxisát" (táncstruktúra) feltérképezni. Sok-sok ilyen altípus vizsgálata, a főtípus meghatározása, a főtípuson belüli egyes altípusok motívumai közötti izoglosszák megrajzolása szerény lépés lehet egy gyakorlati észt tánctipológia irányába.

2. Kaerajaanok nyomtatásban

A Kaerajaan korán napvilágot látott nyomtatásban: tízrészes, átdolgozott formában látjuk viszont Anna Raudkats 1926-os, Észt néptáncok című könyvében. A korábbi sporadikus említések nem érintik érdemben mondanivalónkat. Ezzel az 1926-os közléssel indult a Kaerajaan modernkori hódító útjára, melyből a színpad sem maradt ki. Jóval későbbiek a néprajzi közelítésű, folklórhű kaerajaan-publikációk[5] és kommentárok, ezek közül Tampere posztumusz könyve és Kristjan Torop kontratáncai emelendők ki (Tampere 1975: 66–70, Torop 1995: 162–180).

5 Ha a táncról van szó, nagybetűvel, ha összefoglalóan, általában a kutatott tánctípusról, kisbetűvel írom a Kaerajaant.

Kristjan Torop *Kontratáncok* című könyvében 17 kaerajaan-változatot közöl, és függelékként számos olyan adalékot, melyeket ő a kaerajaan-típusú kontratáncok közé valónak tart. Csakhogy számolnunk kell azzal, hogy a Torop publikálta anyag egy része világosan átmenet a „tényleges" kaerajaanok, és más hasonló, ezen főtípusba tartozó kontratáncok között. Elsősorban „kupparimuoris" kaerajaanokra gondolok.[6] Arra nem is nehéz választ adni, milyenek a Torop művében publikált kaerajaanok, viszont már jóval fogósabb kérdés a kaerajaanok valamiféle egyenletét felírni, vagy nyelvészibb módon szólva, megtalálni releváns típusjegyeit, melyek egy része ugyan előfordulhat rokon altípusokban, de összességükben így és ezek pont a kaerajaant adják ki.

Egy ilyen kérdésre észt földön az átlagember számára egyértelmű a válasz: kaerajaan az, amit az észtek annak tartanak. Pl. az, amit észt szurkolók eufórikusan táncoltak a torinói téli olimpiai játékokon Kristina Šmigun aranyai feletti örömükben. Csakhogy ezek a válaszok nem számolnak a folklórjelenségek alaptermészetével, így a folklórtáncok sajátosságaival sem, hanem megcsontosodott társadalmi elképzeléseken és hiedelmeken alapulnak.[7]

---

6 Természetesen ennek ellentetje is előfordul Torop említett könyvében: a kaerajaanokra jellemző legfőbb motívumok is előfordulnak más táncokban. A kupparimuori vagy kupparimuia nemcsak motívumkincsében, hanem a táncosok számában is eltér a kaerajaantól: utóbbi nyitó részére jellemző a quadrille-felállás, így a táncosok száma néggyel osztható kell legyen (általában egyszerűen négy), a kupparimuorit pedig tetszőleges számú pár táncolja.

7 Eszerint a kaerajaan lényege lehetne az A részben ritka olló - ritka olló - sűrű ollóugrás 4x, mindez megismételve, majd B. részben:tá-tá-titi-tára öt taps, négy sétalépés balra + szimmetrikus ismétlés, vö. Toomi 1953: 75–76, mindösszesen 16 ütem. Nem is lenne feltétlen hibás vélekedés, ha Toomi „néptáncbibliája" kaerajaanjának első részéből indulnánk ki, de túlságosan szimplifikálná a lényeget, és ismét csak nem számolna a folklórjelenségek alaptermészetével. Hogy mást ne mondjak, Anna Raudkats kaerajaanjának első része is eltért ettől valamelyest, mert ott az első rész B részében tá-tára taps két taps és hat sétalépés balra + szimmetrikus ismétlés töltötte ki a B rész nyolc ütemét (Raudkats 1926:57–58).

3. Még néhány kutatói megjegyzés

Ha a népi kultúra egészét tekintjük, a tánc mindenképp a szellemi örökség része, és mint ilyen, folklórjelenség is, melyre minden bizonnnyal érvényesek az alábbi folklór-alapigazságok:

- megismerhetetlen, de egyébként is irreleváns a kutatás szempontjából a keletkezés pillanata, senki sem tudhatja, hol, mikor, melyik bálon nyílt ki az a konyhaajtó valamely kastélyban, melyen keresztül egy tánc (divat)csírája önálló életre kelt, majd a népi teremtő fantáziától áthatva lassan folklórtánccá lett;
- a variabilitás a népi műfaj életképességének feltétele, ha e képessége egy táncnak megszűnik, már nem az élő folklór része többé[8]. Ezért pl. a kaerajaan típusjegyeit nem is érdemes az azonos főtípusba tartozó táncok típusjegyeitől elszigetelten vizsgálni, hanem lehetőleg szem előtt kell tartani az átmenetek lehetséges módjait-irányait;

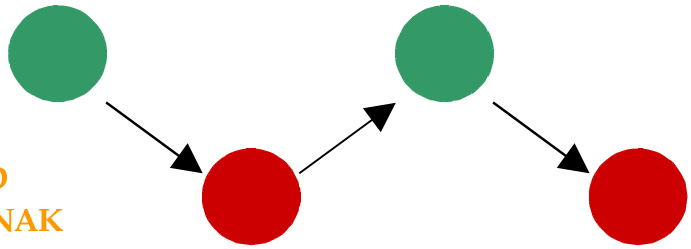
Még valami, ami tán kevésbé triviális, mint az előbb mondottak:

- a folklorizálódás folyamata sem nem lineáris, sem nem ciklikus, bár ciklikus folyamatra jó példákat lehet idézni a magyar folklór és műköltészet kapcsolatából, sőt a magyar báli táncok világából is. Formalizálva:

8 Más nézetekkel ellentétben nem hiszem, hogy a megörökítés pillanatával *feltétlenül egyenesen* összefüggne egy folklórjelenség életerejének csökkenése vagy megszűnése. Ezt a problémát is célszerű árnyaltabban közelíteni: a dolgok számos tényező konstellációjától függenek. Erről a kérdésről a magyar folklistán (www.folklista.hu) vissza-visszatérően éles vita folyik.

TÁRSAS DIVATTÁNCOK

FOLKLORIZÁLÓDÁS és FOLKLÓR ALAPÚ ÚJ TÁRSASTÁNCOK LÉTREJÖTTÉNEK MAJD REFOLKLORIZÁCIÓJÁNAK CIKLUSA

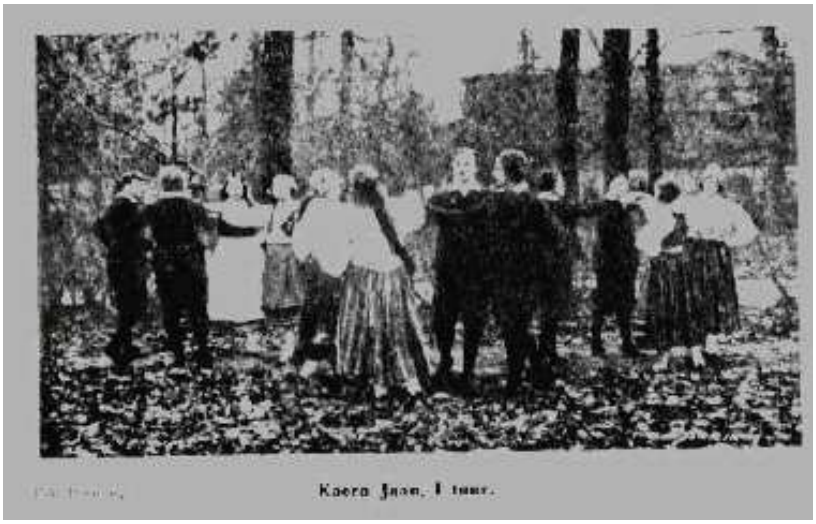

NÉPTÁNCOK

A lényeg azonban az, hogy itt is bonyolultabb a kép, mint simán ciklikus vagy lineáris folyamatok szummája: soktényezős a folklorizálódás folyamata, mint ahogy annak megakadása is. Nem is beszélve arról, hogy egy-egy fő tánctípus számtalan alfajtája közötti egymásbajátszások ugyanolyan kaotikusan szövevényesek lehetnek, mint több tucat népballada vagy régi stílusú népdal közötti összefüggések. A kaerajaan eredeti észt vagy kölcsönzött voltáról megfogalmazott Ullo Toomi álláspontot is célszerű e szempontok fényében értékelni (Toomi 1982: 42–43).

Végezetül azt is figyelembe kell venni, hogy a táncok töredékes jellege feltehetően nem eredeti vonás, a gyűjtések pillanatában e táncok már nem voltak az élő folklór részei, többnyire igen idős emberek voltak az adatközlők, akik réges-régen, kora ifjúságukban járták e táncokat, vagy hallottak róluk. A sok töredékadatot ezenkívül a gyűjtő személye is magyarázza. Vérbeli filológus és szenvedélyes gyűjtő minden olyan kapcsolódó adatot megörökít, melyre esetleg később kutatásai során szüksége lehet. Kristjan Torop pedig művelt filológus és szenvedélyes gyűjtő volt, a lehető legpontosabban a lehető legtöbbet igyekezett a feledéstől menteni.[9]

9 Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy Torop óriási táncgyűjtési kézirathegyei között, melyeket már-már elveszettnek hittek, s melyek máig publikálatlanok, vannak-e még idevonatkozó részek.

A kaerajaan IB-része Anna Raudkats könyvében

4. A Torop-féle kaerajaan-anyag

4.1. A zenei szerkezet

Kaerajaan-kísérőzeneként a Torop közölte harmadik dallam (Aud) és ennek variánsai a legismertebbek. Az első (Se) és második (Urv) kaarassim-dallam inkább szélesebb értelemben vett kaarassim-dallam, vö. a *Kontra-táncokban* is szerepel például a *Kolmõgeski kaarassim* (Hatos-kaaratsimm, Se) zenéjeként.

A kísérőzene struktúrája megegyezik a táncstruktúrával: (2xA+2xB, utóbbi pontosabban $B+B^{var}$). Mindkét rész 2x4 ütemből áll, tehát alapesetben egy teljes táncrész 16 ütemű. Kétnegyedes, átlagos tempójú táncról van szó, a folklórvariációk esetében MM=110–128. A mozgássémákból kiderül, hogy a Torop-korpusz 7. (Urv) és 8. (Kod) táncának zenéje is nyolcütemű, jóllehet, az adatközlők a zenére már nem emlékeztek. Zenei kételyeink inkább a 10. táncvariáns (Puh) kapcsán keletkeznek ahol a B részben az adatközlő csak négy ütemre emlékszik (séta körön egy irányba), viszont a jellemző szimmetrikus ismétlést feltételezve itt is előáll a B rész nyolc üteme, jóllehet, az adatközlő töredékes emlékei miatt ez feltételezés marad.

Valódi zenei kivétel a 11. variáns (Hlj), melyet az adatközlő kupparimuiának tartott, azaz tkp más táncnak, mint ahová Torop tipológiai megfontolásból végül besorolta. Itt világos A4+2xB4 képlettel, 12 ütemmel van dolgunk. Az is tény, hogy a B-rész táncmotívuma szintén a kupparimuori családnevű kontratánctípus főmotívuma, világos hát, Torop az A-részben található kaerajaan-főmotívum (kétszer két lassú + 3 gyors ollóugrás) miatt sorolta ide. Így azzal az izgalmas határesettel van dolgunk, amikor két rokon táncfajta egymásbajátszása olyan erős, hogy igazán lehetetlen megmondani, kupparimuoris kaerajaannal vagy kaerajaanos kupparimuorival van dolgunk. Torop az előbbi szerint sorolta e variánst a *Kontratáncokba*. A 12. variánsra (Phl) is állnak az imént mondottak, ott azonban Kaerajaan volt a tánc neve.

A dallamok szövegvariánsai nem befolyásolják érdemben mondanivalóm, ezért azokkal ehelyütt nem foglalkozom.

4.2. Elterjedtség és a táncosok száma

Alább térképre vetítem mindkét információt. A földrajzi elterjedtségről nem lehet a publikált anyag alapján véglegeset mondani,[10] ami a térkép alapján első ránézésre feltűnő, az összhagban áll a tánctörténeti valószínűséggel. (A kaerajaanoknak vannak lett és litván kapcsolódási pontjai.) Ezenkívül a Délkelet-Észtországból lejegyzett variánsok mind 2A4+2B4 vagy B8 szerkezetűek, és az adatközlők még igen jól emlékeztek a táncokra. Ez alól csak a hetedik hiányos variáns (Urv) a kivétel, de a struktúra itt is világosan megegyezik az előbb említettel.

Általában 4 ember (2 pár) kellett e tánchoz, a módszeres gyűjtések idején persze már csak az asszonyok emlékeztek rá. A kilencedik változat (Hrg) esetében szabad számú leány- vagy asszonypár táncolt, ugyanígy a tizenegytől tizenhétig terjedő variánsokban.

11–17. Érdekes, hogy pont ezek a „nem koedukált" formák származnak Észtország délkeleti csücskéből, de az is tény, hogy az első és második igen

10 Az ismert észt gyűjtések alapján sem feltétlenül, mivel mind Raudkats, mind Toomi bizonyos területeket preferáltak gyűjtőútjaik során (pl. Kuu, Jõe, Se), míg számos terület a korábbi gyűjtésekből teljesen kimaradt. Torop módszeres gyűjtései évtizedekkel későbbi, még töredékesebb állapotot tükröznek.

jól adatolt vegyespáros-variáns (Se) is innét származik. Fennebb már szó esett a tizenegyedik (Hlj) változatról, ezt kötetlen számú pár járhatta.

1. ábra

Torop kaerajaanjainak gyűjtőhelyei. A színkódok jelentése: sötétkék: az adatközlésből világos, hogy négyes táncolta/négyesek táncolták, világoskék: egyértelműen rekonstruálható a négyes felállás, narancs: kötetlen számú pár, többnyire csak leány- vagy asszonypár

Kaerajaan-négyes Ullo Toomi 1953-as könyvében

4.3. A kaerajaanok motívumkincse, az egyes motívumok elterjedtsége és a 17 variáns szerkezete																		
Motívum	**Torop számozása**	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Ollóugrás	Helyben	**A**	**A**				**?A**	**A**		**A**	**A**	**A**	**A**	**A**	**A**	**A**	**A**	**A**
	Hátra haladva			**A IIA**														
	Helyben tapssal								**B**									
	Kereszt tapssal					**A**												
Taps+sétalépés a körön	2+3 taps, négy sétalépés						**?B**	**?B**										
	2 taps, hat sétalépés			**B**			**?B**	**?B**		**B**								
	Miden ütem első lépésére dobbantás+taps					**B**												
	Sétalépés taps nélkül								**A**		**?B**							
Taps+polka a körön	Körön egy tapssal és cikk-cakk polkával			**IIB**														
	Körön egy tapssal és polkával				**B**													
Egyes motívumok	Csúsztatott taps				**A2**													
	Páros forgás kéz a kézben	**B**	**B**									**B**	**B**	**B**				
	Mutatóujjal fenyegetés				**A1**													
	Páros polka a körön														**B**	**B**	**B**	**B**

Bár 17 variáns (és a rokon táncfajták variánsainak figyelembe vétele) önmagában nem elegendő messzemenő következtetések levonására, az adott tánc fő típusjegyei és ezek variációs sémái mégis jól megjelennek a táblázatban. Néhány következtetés:

1. Kaerajaan nincs ollóugrás nélkül. (Kaerajaan-specifikus motívum.)
2. Az ollóugrás-kombináció az A részbe tartozik, a 8. (Kod) varáns inkább kételyt ébresztő kivétel, tán csak megcserélte az eredeti sorrendet az idős adatközlő.
3. Az ollóugrást többnyire a bal láb előrevitelével kezdték. Ez egyfelől megfelel az e típusba tartozó kontratáncok hagyományának, azaz nem a külső, hanem a bal láb kezd, másfelől a B részben ősi észt szabály szerint először balra indulnak a körön (päripäeva irány a körön), amit nem keresztlépés esetén szintén bal lábbal kell kezdeni.
4. A kaerajaanok többnyire egyszerű, 16 ütemes táncok lehettek.
5. Motívum-meglepetés! Bár ma szinte minden észt táncos megesküdne rá, hogy a 3+2 taps és négy sétalépés az alapváltozat B-része, ennek a folklórban semmi nyoma sincs! Lehet, hogy csak Toomi színpadi változata? Ehhez Toomi publikálatlan kéziratait is látnunk kellene. Raudkats közlésében a folklórban is fellelhető két taps, hat lépés szerepelt.
6. Areális meglepetés! 1–2. és 11–13. változatok esetében: Haljala–Pühalepa–Setumaa(!!!) izoglossza rajzolódnék ki. Ebből tehát az látszik, hogy az adott motívum nem táncspecifikus, és nem tartozik szorosan az északésztnek tartott kupparimuorikhoz.
7. „Divat-izoglossza" Hargla–Urvaste–Rõuge (14–17. változat): meglepő egység egy mikroareában. Úgy tűnik, itt még akkor is jól tudták a Kaerajaant, amikor a páros polkával való zárás divatja elérte a néptáncokat, így az eredeti B rész helyére magyar terminológiával élve modern társastánc került.
8. Bár a keresztollóra csak egy helyről van adat, megbízhatónak kell tartanunk, mert a lett variációkban is előfordul ez az ugrásféle.

Hogyan tovább?

Ahhoz, hogy teljesen meggyőzően felírhassuk a kaerajaanokra jellemző motívumokat, és főmotívumokat – utóbbiak lennének azok, melyek ha nem is táncspecifikusak, de olyanok, melyek nélkül az adott tánc eleve elképzelhetetlen –, jó lenne megvizsgálni a régebbi, még lappangó gyűjtéseket is. Értékelhető motívumadalékok, árnyaltabb areális kép vagy egyszerűen csak a statisztikai valószínűség javítása érdekében.

Ha ugyanezt a vizsgálódást a kontratáncok egy főtípusának minden altípusán (táncán) elvégezzük, akkor célszerű az összes releváns motívumot (típusjegyet) egy óriási ábrára vetíteni, ahol az egyes táncok lennének az ábrán a típusjegyeket eltérő módon bekebelező kvázi-izoglosszavonalak. (Mely izoglossza hány típusjegyet tartalmaz). Természetesen ábrázolható mindez areális elterjedtségével együtt is, ez esetben a motívumok földrajzi elterjedtségével és valódi táncizoglosszák képével. Mindez nemcsak areális-tipológiai, hanem történeti érdekességekre is fényt vethet. A dialektológia nyelvi kulcsadatai és nyelvi izoglosszái helyén tehát egyszerűen táncmotívumok és táncizoglosszák szerepelnének.

Néprajzi rövidítések
Kihelkondnevek

Aud	Audru
Jõe	Jõelähtme
Hlj	Haljala
Hrg	Hargla
Kod	Kodavere
Phl	Pühalepa
Rõu	Rõuge
Kuu	Kuusalu
Se	Szetuföld
Urv	Urvaste

Zenei melléklet

1. kaarassim.wma
2. kaarassimm.wma
3. kaerajaak.wma

Irodalom

KERMIK, Heino (koostanud) 1983. Ullo Toomi–Kaerajaanist tantsupeoni. Eesti Raamat, Tallinn.

Magyar Néprajzi Lexikon V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

MARTIN György 1995: Magyar tánctípusok és táncdialektusok. 2. átdolg. kiad. Planétás, Budapest.

RAUDKATS, Anna 1926. Eesti rahvatantsud. Postimehe Kirjastus-Ühisus, Tartu.

TAMPERE, Herbert 1975. Eesti rahvapillid ja rahvatantsud. Eesti Raamat, Tallinn.

TOOMI, Ullo 1953. Eesti rahvatantsud. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn.

TOROP, Kristjan 1995. Kontratantsud. Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, Tallinn.

Пономарева Лариса
Будапешт

О расхождениях в лексике литературных коми языков

Сравнительное изучение лексики близкородственных языков дает возможность глубоко раскрыть всевозможные случаи расхождения в словарном составе этих языков, установить пути, причины и характер этих расхождений, а, кроме того, имеет большое значение для ономасиологических и семасиологических исследований.

Лексика коми-пермяцкого и зырянского языков не раз была предметом научного рассмотрения. Однако в силу разных причин (проживания народа коми на разных территориях, функционирования двух литературных языков и т. д.) словарный состав этих языков исследуется в большинстве случаев изолированно. Лишь в некоторых случаях при рассмотрении разных аспектов лексического уровня языка ученые прибегают к сравнению своих данных с материалом другого коми языка. Специальных работ, посвященных сравнению словарного состава двух коми литературных языков, установлению общих и специфических черт в лексике названных языков, на сегодняшний день не существует. В некоторой степени словарный состав названных языков в сравнительном плане нашел отражение в труде «Перым–коми гижӧд кыв» (1999) Е. А. Цыпанова. В приложении к данной книге представлен словарь, состоящий из 1426 слов и 105 фразеологических единиц, которые имеют место в коми-пермяцком языке, но отсутствуют в языке коми-зырян. Однако анализа лексики в указанной монографии проведено не было.

Данная статья посвящена рассмотрению некоторых случаев расхождения в лексике коми (зырянского и пермяцкого) языков, а также обозначению возможных путей и причин подобных расхождений. Проанализировав лексический материал, собранный из «Русско-коми и коми-русского словаря» (1994), и сравнив его с

данными коми-пермяцкого языка, нами установлено два основных вида лексических расхождений в словарном составе названных языков: 1) семантические расхождения и 2) собственно лексические.

Под семантическими расхождениями в лексике мы понимаем различия в значении (значениях) слов, функционирующих в обоих коми языках. Среди таких лексем большинство представляют собой многозначные слова, напр.: ***ланьтны*** в коми-пермяцком языке выступает в двух значениях, а именно: 1) ‘засыпать’; 2) ‘успокаиваться’ [КПРС 1985: 218]; в языке зырян в пяти значениях: 1) ‘замолкать, умолкать’; 2) ‘затихать, утихнуть’; 3) ‘успокаиваться, униться’; 4) ‘замирать’; 5) ‘засыпать, уснуть’ [КРК 2000: 345]. Слово ***ыждавны*** в коми-зырянском языке употребляется в трёх значениях: 1) ‘капризничать’; 2) ‘издеваться’; 3) ‘бушевать’ [КРК 2000: 757]; в языке пермяков в двух значениях, а именно: 1) ‘хозяйничать, распоряжаться, командовать’; 2) ‘ругать, отругать’ [КПРС 1985: 577]. Из приведенных примеров нетрудно заметить несоответствия в количестве значений подобных слов в рассматриваемых языках. При этом наблюдаются примеры, показывающие несовпадения в основном значении, напр. лексическая единица ***горзыны*** в коми-пермяцком языке имеет основное значение ‘плакать, заплакать, реветь’ [КПРС 1985: 102], в коми-зырянском языке указанное значение данного слова выступает в качестве вторичного значения [КРК 2000: 148]; лексема ***лякны*** в зырянском языке несет следующее первичное (основное) значение: ‘топтать, вытоптать’ [КРК 2000: 378], в языке коми-пермяков названная лексема имеет место, однако в указанном значении не употребляется. Также представлены слова, имеющие единственное значение, несовпадающее в рассматриваемых языках, напр.: ***шмонитны*** в коми-зырянском языке употребляется в единственном значении ‘шутить, зубоскалить’ [КРК 2000: 737], а в коми-пермяцком – ‘шляться, бродить, бездельничать’ [КПРС 1985: 562].

Собственно лексические расхождения в лексике коми языков проявляются в том, что для выражения одного и того же значения в названных языках используются разные лексемы. Собранный нами материал по данному вопросу позволяет выделить следующие собственно лексические различия:

1) для выражения одного понятия в коми языках используются разные слова, являющиеся для обоих из них исконными по происхождению, напр.: для обозначения семантики ‘**белый**’ в коми-зырянском языке употребляется лексема ***еджыд***, а в коми-пермяцком языке – ***чочком***; выражение значения ‘**убрать**’ в языке зырян осуществляется словом ***идравны***, а в пермяцком языке – ***дзимлявны***; понятие ‘**пробовать**’ в коми-зырянском языке обозначается лексемой ***видлыны***, а в коми-пермяцком языке – словом ***пешлыны*** и др. Все приведенные примеры являются исконными по происхождению;
2) для передачи одного и того же значения в коми-пермяцком и зырянском языках применяются разные по происхождению слова. Здесь уместно выделить еще 2 подгруппы:
   а) обозначение одного понятия в коми-зырянском языке исконным словом, а в пермяцком – заимствованием из русского языка, напр.: передача значения ‘**зеленый**’ в коми-зырянском языке осуществляется с помощью исконного слова ***веж***, а в коми-пермяцком языке – посредством русской лексемы ***зеленӧй***; понятие ‘**звезда**’ в зырянском языке выражается исконной лексической единицей ***кодзув***, а в коми-пермяцком языке – русским словом ***звезда*** и др.;
   б) оформление одного и того же значения в коми-пермяцком языке исконным словом, а в коми-зырянском – русским заимствованием, напр.: выражение значения ‘**начать**’ в коми-пермяцком языке осуществляется исконной лексемой ***пондӧтны***, а в коми-зырянском языке – русским словом ***заводитны***.

Интересными являются случаи, когда в коми-зырянском языке определенное значение выражается лексемой, представленной в коми-пермяцком языке лишь в качестве компонента сложного слова или производящей основы, напр.: для выражения значения ‘**обувь**’ в коми-зырянском языке используется слово ***кӧм***, а в коми-пермяцком языке – ***кӧмкӧт***. Последний пример представляет собой сложное образование, состоящее из двух компонентов: ***кӧм*** ‘обувь’ и ***кӧт*** ‘погребальная обувь’. Обозначение понятия ‘**земляника**’ в коми-зырянском языке осуществляется лексемой ***оз***. В коми-пермяцком языке в указанном

значении употребляется слово ***озъягöд,*** которое по своей структуре является сложным и состоит из двух основ: ***оз*** ‘земляника’ и ***ягöд*** ‘ягода’. В коми-зырянском языке для выражения семантики ‘**жена**’ применяется лексическая единица ***гöтыр***. В коми-пермяцком языке в этом значении употребляется слова ***инь*** или ***инька.*** Однако для обозначения понятия ‘**женатый человек**’ коми-пермяки используют выражение ***гöтыра морт.*** Элемент ***гöтыр*** в качестве производящей основы в коми-пермяцком языке встречается и в глаголе ***гöтрасьны*** ‘жениться’.

В заключение попытаемся в общих чертах обозначить пути и возможные причины расхождений в лексике коми языков.

Изменение семантики одинаковых лексем (т.е. появление семантических расхождений) могло возникать следующими путями:

а) в результате спонтанной актуализации в каждом из языков разных значений многозначного слова, например: лексема *ланьтны*, которая является многозначной, в коми-пермяцком языке имеет 2 значения: 1) ’засыпать’, 2) ’успокаиваться’; в коми-зырянском же языке она имеет 5 значений: 1) ’замолкать, умолкать’; 2) ’утихать, утихнуть’; 3) ’успокаиваться, унятьcя’; 4) ’замирать’; 5) ’засыпать, уснуть’. В коми-пермяцком языке за основное значение взято ’засыпать’, которое в коми-зырянском языке является вторичным;

б) заимствование в каждом из языков одного и того же слова в разных значениях. Например, русское заимствование *плеш* в коми-зырянском языке имеет специфическое значение *лоб* и употребляется как синоним исконному *кымöс*. В коми-пермяцком языке слово *кымöс* не находит в *плеш* своего синонима, ибо здесь последнее слово было заимствовано в значении ‘лысина’.

Путями собственно лексических расхождений, на наш взгляд, являются:

1) сохранение в одном из языков более древней лексемы и замена её на более позднее образование исконного происхождения в другом языке. К примеру, значение ’белый’ в коми-пермяцком языке

передаётся лексемой *чочком*, которая является допермской по происхождению [КЭСКЯ 1999: 310]; в коми-зырянском языке это значение обозначается словом *еджыд*, которое возникло в более поздний период – общепермский [КЭСКЯ 1999: 403]. Семантика ‘брат’ в коми-пермяцком языке выражается с помощью лексемы *вон*, которая является финно-угорской по происхождению (ср. удм. *выны* / фин. *väv* ‘зять’ / венг. *vő* ‘зять’) [КЭСКЯ 1999: 396], в коми-зырянском языке – посредством слова *вок*, которое является этимологически финно-пермским (ср.: фин. *veikko* ‘брат, товарищ, друг’) [КЭСКЯ 1999: 61];

2) заимствования из иных языков (в нашем случае из русского языка). Эти заимствования в ряде случаев неодинаковы для каждого из языков коми, например: для передачи значения ’пройти (о времени)’ коми-пермяки употребляют лексему *чулавны*, которая является исконной по происхождению; в коми-зырянском же языке в этом значении в большинстве случаев используется слово *прӧйдитны*, которое является заимствованной из русского языка. Коми-пермяки для передачи значения ‘стараться’ используют русское заимствование *старайтчыны*, зыряне же употребляют исконную лексему *зільны*. В коми-зырянском языке в значении ‘отец’ используется лексема *батьӧ*, которая представляет собой русское заимствование, в то время как в языке коми-пермяков в этом значении активно употребляется исконное слово *ай*.

Причинами семантических расхождений в лексике литературных коми языков могут быть:

а) разная степень употребляемости того или иного значения многозначного слова соответственно в коми-пермяцких и зырянских диалектах. К примеру, появление и распространение в языке коми-пермяков лексемы *басӧк* ‘красивый’ привело к тому, что пермяки стали употреблять более древнюю лексическую единицу *мича* преимущественно в значении ‘ясный (о погоде)’, в то время как в коми-зырянском языке слово *басӧк* не получило широкого распространения и потому значение ‘красивый’ до сих пор передается исконным словом *мича*;

б) искусственное нормирование разных значений в каждом из коми языков. К примеру, *вежалун* в коми-пермяцком языке имеет значение ’праздник’, а в коми-зырянском – ’воскресенье’. При этом как в коми-пермяцких, так и в коми-зырянских художественных произведениях и в разговорном языке еще совсем недавно использовались исключительно русские заимствования, соответственно *праздник* и *вöскресенньö*. По структуре слово *вежалун* представляет собой сложное образование, состоящее из компонентов: *вежа* ‘святой’ и *лун* ‘день’. Известно, что каждое воскресенье в христианстве посвящалось тому или иному святому, и являлось нерабочим (праздным) днем. Таким образом, ‘праздник’ и ‘воскресенье’ оказались очень близки семантически, что и явилось базой для возможности искусственного нормирования того или иного значения указанного слова в каждом из рассматриваемых коми языков.

Причинами собственно лексических расхождений, на наш взгляд, являются:

а) необходимость снятия омонимии. Так, например, в общепермский и общекоми периоды существовала исконная лексема *рок* в значении ‘каша’. Заимствование русского слова *рок* привело к появлению омонимии в коми-пермяцком языке (в коми-зырянском языке русское слово *рок* было заимствовано в форме *рöк*, поэтому там не возникло омонимии и исконная лексема *рок* сохранилась в первоначальном значении). В коми-пермяцком же языке во избежание омонимии исконное слово *рок* было заменено русским заимствованием *каша*. На определенном этапе развития языка значения ‘звезда’ и ‘муравей’ стали обозначаться одной лексемой кз. *кодзув* ~ кп. *кöдзыв*. Возникла омонимия, для устранения которой в коми-пермяцком языке первое из указанных выше значений стало передаваться заимствованным словом *звезда*. В коми-зырянском же языке снятие омонимии произошло путем нормирования в значении ‘муравей’ одной из диалектных форм (*кодзувкот*). Таким образом, между языками возникли собственно лексические расхождения: кз. *кодзув* – кп. *звезда*; кз. *кодзувкот* – кп. *кöдзыв*.

б) устранение неблагозвучной лексики. К примеру, для выражения значения 'начать' в коми-пермяцком языке используется исконная лексема *пондыны,* в коми-зырянском языке в этом значении употребляется русское слово *заводитны*. По устному сообщению коми-зырян, лексема *пондыны* для коми-зырян является неблагозвучной. По их мнению, при употреблении этого слова у них возникают ассоциации с *пон* 'собака'. Действительно, элемент *пон* в слове *пондыны* 'присутствует'. Аналогичным образом можно рассмотреть исконную лексему *коклябӧр* 'пятка'. Это слово встречается в литературном коми-зырянском языке. В языке же коми-пермяков в названном значении употребляется лексическая единица *пята,* заимствованная из русского языка. По нашим данным, для коми-пермяков лексема *коклябӧр* является неблагозвучной. В коми-пермяцком языке *кокля* встречается для выражения значения 'голеностопный сустав, лодыжка, но только у животных';

Более подробное прояснение путей и причин расхождений в лексике коми языков должно стать предметом конкретных исследований в данной области.

ЛИТЕРАТУРА

КПРС – Коми-пермяцко-русский словарь: Ок. 27 000 слов / Р. М. Баталова, А. С. Кривощекова-Гантман; ИЯ АН СССР; Пермский ГПИ. М.: Рус. яз., 1985. – 624 с.

КРК – Коми-роч кывчукӧр: Ок. 31 000 слов / Под ред. Л. М. Безносиковой. – Сыктывкар, 2000. – 816 с.

КЭСКЯ – *Лыткин, В. И.* Краткий этимологический словарь коми языка / В. И. Лыткин, Е. С. Гуляев. – Сыктывкар, 1999. – 430 с.

РККР – *Прошева, З. А., Безносикова, А. А.* Русско-коми и коми-русский словарь / З. А. Прошева, А. А. Безносикова. – Сыктывкар, 1994. – 351 с.

Цыпанов, Е. А. Перым-коми гижöд кыв / Е. А. Цыпанов. – Сыктывкар, 1999. – 176 с.

Pusztay János
Szombathely

Még egyszer a magyar és a nyenyec igeragozási típusokról

1. Az uráli nyelvcsalád több nyelvében – ugor és szamojéd nyelvek, valamint mordvin – megkülönböztetik az alanyi és a tárgyas (vagy intranzitív és tranzitív, megint másként az indeterminált és determinált) igeragozást. (A terminusok jelentése eredendően különbözik egymástól, az említett uráli nyelvek esetében egyikre sem illik egyértelműen egyik sem. Ráadásul a különböző nyelvekre alkalmazott ugyanazon terminus azt a hamis látszatot kelti, mintha az adott nyelvekben ugyanarról a jelenségről volna szó, ami távolról sem így van. Ezért célszerű volna az alanyi/intranzitív/indeterminált ragozás helyett az 1. ragozás, a tárgyas/tranzitív/determinált ragozás helyett a 2. ragozás elnevezést használni.)

Az egyes uráli nyelvek a szubjektív és az objektív konjugációt eltérően használják, s az alkalmazási elv – szemben Honti sommás véleményével (HONTI 1995:57) – nem minden uráli nyelvben a tárgy határozott voltától függ. A tárgy determináltsága mellett az alany-tárgy viszony kifejezése, a tárgy ismert (referált) volta a mondatban, illetve a kontextusban, a fókuszpozíció legalább annyira fontos.

2. Az ómagyar és a mai magyar nyelv között a két konjugáció használatában különbség van.
2.1. A 16. századi dunántúli nyelvhasználatot elemezve Abaffy (ABAFFY 1964, 1965) az alábbi eltéréseket állapította meg:

a) 16. századi objektív – ma szubjektív konjugáció:

- *adna kteok* (tkp. *kendtök*) *… wag' tÿzen hatt zeker wezzeot… **kÿt** en … knek* (tkp. *kendnek*) *… meg **akarom** zolgalnÿ* (ABAFFY 1964: 19),

- *I§meg vgan akkor* ***vitte el arpat*** *XIII koblot* (ABAFFY 1964: 20),
- *kegelmeteókteól* ***minden*** *jo §zon§zed§agot* ***waryuwk*** (ABAFFY 1964: 21),

b) 16. századi szubjektív – ma objektív konjugáció:
- logikailag határozott tárgy mellett alanyi ragozás, pl.
  Az wraÿmmal … ***Erÿzthÿnk*** (őriztünk) ***az partokath***; *azok* ***tegÿenek az theoerwenth*** (ABAFFY 1965: 324),
- főnévi mutató névmás mint tárgy mellett alanyi ragozás, pl.
  azth*es* (= *azt is*) ***ertettewnk*** *az mi nepeÿnkteól, hogj…* (ABAFFY 1965: 324);
  (Klemm [KLEMM 1928–1942: 127] szerint az *ezt*, *azt* mellett akkor használható alanyi ragozás, ha logikailag határozatlan tartalmú a tárgy, pl.
  Hozott sót is? ***Azt is hozott***.),
- Px-es tárgy mellett alanyi ragozás, pl.
  tegnap elewth ***hozanak*** *… kÿral egh* ***leweleth*** (ABAFFY 1965: 324).

2.2. A mai magyarban a tárgyas ragozás használatának alapvető feltétele a mondat tárgyának határozott volta. Mindazonáltal fölmerül a kétség, vajon ez lehetett-e az eredeti alkalmazási szabály is. A kételyeket az alábbi megfontolások táplálják:
- az első és a második személyű személyes névmás (is) *eo ipso* határozott, mellette mégis alanyi ragozású ige áll,
- még a 16. században is ingadozás volt tapasztalható a konjugációk megválasztásában,
- a határozott és határozatlan névelő – azaz szintaktikai eszközök – rendszerbe állításával a két konjugáció megkülönböztetése redundánssá vált (hiszen a határozottságot a határozott névelő kifejezi, s ezt felesleges konjugációválasztással fokozni; ti. elegendő volna a következő ellentétpár: *olvasok (egy) könyvet – *olvasok a könyvet*, vö. pl. német *ich lese ein Buch – ich lese das Buch*),
- továbbá lásd az ilyen példákat, mint ***Azt olvasok****, amit akarok*. ***Azt csinálsz****, amit akarsz*. Vö. ***Azt mondom****, amit várnak tőlem*. (Esetleg erre jó Klemm magyarázata.)

2.3. Sherwood (SHERWOOD 2000: 264) szerint a magyar nyelv „európaibb" – inkább morfémikailag kiváltott – igei egyeztetési szabályt alkalmaz, aminek gyakran kevés köze van a határozottság/határozatlanság fogalmához, lásd *szeret-i a zené-t hallgatni – szeret zené-t hallgatni*.
A magyar a régi rendszernek, amelyben a topikális tárgy határozott és a fókusztárgy határozatlan, az újraelemzése révén alakult át. (NIKOLAEVA 2000: 200)

3. Gulya már 1967-ben az osztjákra vonatkozóan azt a helytálló következtetést vonta le, hogy a tárgy határozottsága nem alaki (morfológiai) vagy szófaji feltételektől függ, még csak nem is – ahogy Steinitz feltételezte – a szórendtől, hanem a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától. Másodlagosan közrejátszhat a cselekmény perfektuáltsága, konkrétsága, a határozott tárgy nyelvtani számszerűségének említése is. (GULYA 1967: 393)
Az osztjákban a tárgy jelölése a tárgy determináltságát illetően irreleváns, ti. az osztjákban a beszédhelyzet – referencia következményeképpen fellépő határozott tárgyas (determinált) viszonyt a mondatban a tárgyas igeragozású igealak jeleníti meg. (GULYA 1967: 394)

Nikolaeva szerint az obi-ugor nyelvekben a konjugáció megválasztásához nem elegendő kritérium a határozottság–határozatlanság. Ezért célszerű a hagyományos objektív (tárgyas) ragozás helyett a *tárgyi egyeztetés* (*object agreement*) terminus használata. Kétféle tárgy különböztethető meg: amelyik kiváltja az egyeztetést (azaz az ige objektív konjugációba kerül), illetve amelyik nem (azaz az ige szubjektív konjugációban van). (NIKOLAEVA 2000: 199) Az utóbbi esetben a tárgy fókusz pozícióban van (a fókusz új információt ad a már meglévő tudáshoz). A fókusz pozícióban lévő tárgy jellemzői:

- szigorúan preverbális – azaz ige előtti – helyzetű,
- a tárgyra vonatkozó kérdésekben és válaszokban az ige szubjektív konjugációban van,
- a fókusznak – a topic-kal ellentétben – mindig jelen kell lennie a mondatban, hiszen új információt hordoz. (NIKOLAEVA Ostyak 73–74)

A tárgyegyeztetést (azaz az objektív konjugáció választását) kiváltó tárgy topic funkciójú. A topic és a fókusz logikailag függetlenek a határozottságtól (NIKOLAEVA 2000: 200). Skribnik másképpen fogalmazza meg lényegileg ugyanezt a gondolatot: a vogulban és az osztjákban a tranzitivitás : intranzitivitás fogalmi ellentétpárnak nincs grammatikai jelentősége (SKRIBNIK CIFU 9: 271).

A vogulban az objektív konjugáció szuffixumai Skribnik szerint azt jelzik, hogy a mondat tárgya átmenetileg a beszélgetés másodlagos fontosságú témájává válik, és hogy az a következő mondatokban is szerepelni fog. Az objektív konjugációval fokuszált szó (azaz a tárgy) a következő mondatokban Px-szel van jelölve, de az ige már szubjektív konjugációba kerül (SKRIBNIK CIFU 9: 270–271).

A szintaktikai eszközök és a megfelelő morfológia elsősorban a pragmatika céljait szolgálják és nem szemantikai szerepet játszanak. A vogulban a grammatikai alany nem feltétlenül ágens, hanem topic-1, a grammatikai tárgy nem feltétlenül patiens, hanem topic-2. Ebből következik, hogy a topic-1 mindig alanyi, a topic-2 mindig tárgyi pozícióban van – függetlenül szemantikai szerepüktől. A topic-2-t az objektív konjugáció ragjai jelzik (SKRIBNIK CIFU 9: 271).

Az obi-ugor rendszer – eltérően a magyartól, ahol a tárgy határozottsága váltja ki a tárgyegyeztetést (azaz az objektív konjugáció választását) – analóg a szamojéddal. Nikolaeva szerint ez az archaikusabb megoldás (NIKOLAEVA 2000: 200).

4. A nyenyecben – mint számos paleoszibériai nyelvben – a fókuszszemlélet az uralkodó (TEREŠČENKO 1956). E szerint az alanyi (indeterminált/intranzitív) ragozást akkor használják, ha a mondat fókuszában a tárgy áll, függetlenül annak határozatlan vagy határozott voltától (*az apa* ***újságot*** [és nem ***könyvet***] *olvas*), a tárgyas (determinált/tranzitív) ragozást pedig akkor, ha a mondat fókuszában az állítmány áll (*az apa újságot* ***olvas*** [és nem ***széttép***]), megint csak függetlenül a tárgy határozatlan vagy határozott voltától.

Körtvély elutasítja a fókusznak a konjugáció megválasztásában játszott szerepét (Körtvély 2005: 115, 117), szerinte viszont a ragozás megválasztása a tranzitivitástól függ (i. m. 152 ff.). Ennek ellentmondanak az olyan, determinált igealakú példamondatok, mint

- *t'ukūm näedarāb?nān jā* ***jankoda****? ńiw?* 'ha ezt elengedem, *nem lesz* föld' (Lehtisalo 1947: 3);
- *tāda t'ikī tād'ebe p'ēnćersawaj jirīn'* ***p'āda*** 'akkor a sámán a varázsdobbal *elindult* a holdhoz' (Lehtisalo 1947: 8);
- *jirī nāni? χājērād ńēńum? mēwańće χäeiwī χāsawa jirīχana t'ī* ***tādāda*** 'a hold és nap lányát elvenni elment férfi a holdban *maradt*' (Lehtisalo 1947: 9) stb.

Ezekben a mondatokban az állítmány az ún. determinált konjugációban álló, tárgy nélküli ige.

5. Az ingadozások kétféle szemlélet, egyfelől a determináltság, másfelől a fókuszpozíció ütközésére engednek következtetni. Gulya (1996: 97) szerint a kiindulópontnak nem morfológiainak, hanem kommunikatív/szintaktikainak kellett lennie.

A magyar nyelvben az igeragozás megválasztása körüli bizonytalanság egy hosszú fejlődés kísérőjelensége. A magyar nyelvben a két konjugáció használata megváltozott, a korábbi – paleoszibériai eredetű – fókuszpozíciós szemléletet felváltotta a tárgy határozottságát/határozatlanságát mint konjugációválasztást meghatározó kritérium. A két rendszer ingadozása még látszik a 16. századi és a mai szövegek eltérésében. A határozott névelő kialakulása a két konjugáció új funkció szerinti megkülönböztetését fölöslegessé teszi, ám hogy az átalakult funkció ellenére megmaradt, csak a morfológiai rendszerek konzervatív voltát igazolja.

Irodalom

Abaffy Erzsébet (1964): A tárgyas igeragozás XVI. századi használatáról. – *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 16–21.

Abaffy Erzsébet (1965): Mondattani problémák a XVI. században. (Az alanyi igeragozás használatáról) – *Magyar Nyelv* 61: 323–326.

Gulya János (1967): A tárgyas igeragozás az osztjákban (A vahi nyelvjárás anyaga alapján) – *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 389–394.

Gulya, János (1996): Transitivität, Determiniertheit und objektive Konjugation im Proto-Uralischen. – *CIFU* 8, Pars III, Jyväskylä, 96–99.

Honti, László (1995): Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. – *CIFU* 8, I, Jyväskylä, 53–82.

Klemm Antal (1928–1942): Magyar történeti mondattan. Budapest

Körtvély, Erika (2005): *Verb conjugation in Tundra Nenets*. Studia uralo-altaica 46, Szeged

Lehtisalo, Toivo (1947): *Juraksamojedische Volksdichtung*. MSFOu. XC, Helsinki

Nikolaeva, Irina (2000): Syntactic analysis of object agreement in Ob-Ugric. – *CIFU* 9, Pars II, Tartu, 199–200.

Pusztay János (2001): Determináltság a konjugációban: magyar–jurák-szamojéd összevetés. – In: *Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok*. Colloquia Contrastiva VII, Savariae (Szombathely), 68–73.

Skribnik, Elena (CIFU 9): Pragmatische Textstrukturierung im Wogulischen: Passiv, objektive Konjugation, Kasusvariierung und mehr. – *CIFU* 9 Pars II, Tartu, 270–271.

Tereščenko, N.M. (1956): Терещенко, Н.М.: *Материалы и исследования по языку ненцев*. Москва – Ленинград

Raitsits Tivadar
Budapest

Az 1980-as évtized finn regényirodalmának tematikai és formai megújulása

Az 1980-as évtizedet jellegzetes időszaknak tekinthetjük a finn regényirodalom fejlődése szempontjából. Az említett korszakban született regényeket egy új tematikai preferenciával és megváltozott formai ízléssel rendelkező irányzat termékeiként értelmezhetjük, olyan dokumentumokként, melyek a módosuló irodalmi-művészeti elvárások figyelembevételén túl igyekeztek reagálni az évtized jellegzetes, Finnországot érintő változásaira. A finn irodalom több szempontból is minőséginek tekinthető átalakulása a nyolcvanas évek folyamán ugyanis szoros összefüggésben állt a korszak olyan sajátos politikai, társadalmi és részben gazdasági eseményeivel, melyek erőteljes befolyást gyakoroltak a finn hétköznapokra, és ezzel párhuzamosan szerepet játszottak a regényirodalom említett megújulásában.

Nem tűnik tehát alaptalannak az a feltevés, hogy bizonyos kül- és belpolitikai eseményeket tekintsünk kiindulópontnak a nyolcvanas évtized finn irodalma esetében. Ebből a szempontból szimbolikus lépésnek tulajdoníthatjuk az 1982-ben bekövetkezett elnökváltást, melynek során Mauno Koivisto felváltotta Urho Kekkonent a köztársasági elnöki székben, utat nyitva egy szabadabb politikai stílusnak a Paasikivi–Kekkonen vonalként emlegetett, politikai stagnálást előidéző korszak lezárásával. Ennek a belpolitikai eseménynek adott kedvező hátteret az 1985-től Mihail Gorbacsov elnökké választásával megindult liberalizációs folyamat a Szovjetunióban, melynek egyértelműen pozitív hatásait Finnország elsősorban a külpolitika terén érzékelhette. Az 1980-as évek végén ugyanis napirendre került az ún. YYA (barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási) szerződés módosításának a lehetősége, ennek köszönhetően enyhült a kényes egyensúlyon alapuló viszony a Szovjetunió

és Finnország között. A végül 1992-ben megkötött, a hadvezetésre vonatkozó szabályozástól mentes ún. Szomszédsági szerződés nemcsak megnyugvást okozott Finnország kül- és belpolitikájában, de lényegesen javította az ország külföldi megítélését is. A nyolcvanas évek közepétől megindult folyamat ugyanis lehetővé tette, hogy a Finn Köztársaság megszabaduljon a finlandizáció évtizedekre ráragasztott vádjától, mellyel a nyugat bírálta a szovjet politika irányában túlzott lojalitást mutató finn vezetést. A második világháború végétől egészen az 1980-as évek elejéig tartó időszak politikai anomáliái tehát a nyolcvanas évtized során megoldódni látszottak.[1] A több mint három évtizeden át húzódott feszültség enyhülése nemcsak a politikai életben eredményezett változásokat, hanem erőteljes „felszabadító" hatást gyakorolt a társadalmi tényezőket alakító hétköznapokra is, illetve markáns változásokat indított útjára a finn irodalomban. Az 1980-as években megjelent finn regények igen érzékletes módon tükrözik az aktuális politikai változásokat. Témájukban természetesen nem korlátozódnak a politikai események kommentálására (sőt, szinte tudatosan elzárkóznak a politizálástól), kizárólag a szubjektív aspektusok (pszichés állapotok, emberi kapcsolatok, lelki folyamatok stb.) oldaláról érzékeltetik a politikai élet átalakulásából eredő új társadalmi légkör jelenségeit.

A korszak regényeiben megnyilvánuló tematikai preferenciát (azaz az egyén módosuló személyiségképének ábrázolását) és a formai megújulást (azaz a tágan értelmezett posztmodern formai elemek alkalmazását) tovább erősítette annak a társadalmi változásnak az irodalom eszközeivel történő feldolgozása, mely a nyolcvanas évtized végére egyre erőteljesebben jelentkezett a finn hétköznapok szintjén is. Az említett időszakot ugyanis egy jelentősebb, az átlagember szempontjából is érzékelhető gazdasági átalakulás jellemezte: a finn gazdaság folyamatos növekedése már a 70-es évek közepétől lassulni kezdett, és egy látszólagos újabb fellendülést követően a 80-as évek második felétől a gazdaság egyértelműen válságba került.[2] Az anyagi nehézségek során kialakuló bizonyos fokú társadalmi átrendeződés és a szellemi életben is megnyilvánuló értékválság természetesen magukra vonták az irodalom

1 Jutikkala–Pirinen 1999: 424–427., Klinge 1991: 156–160.

2 Bordes 1993: 12., 25., Söderström 1993: 140–144., Hjerppe 1988: 47.

figyelmét. Többek között tehát ennek a gazdasági-társadalmi krízisnek volt köszönhető, hogy hosszú évtizedek után az 1980-as évek regényirodalma az individuum egzisztenciális kérdései felé fordult, azaz a politikai és a társadalmi élet irányvonalai mentén alakuló hétköznapokat megélő személyiség identitását próbálta megragadni.[3]

A finn irodalom tematikai preferenciaváltására és formai megújulására természetesen a kritika is felfigyelt a nyolcvanas években. Az említett változások intenzitását és jelentőségét figyelembe véve a kortársak sem mehettek el szótlanul a jelenség mellett, igyekeztek magyarázatot találni az újabb irodalmi áramlatok megszületésére. A neves finn kritikusok és kutatók közül elsősorban Yrjö Hosiaisluoma nevét kell kiemelni, neki köszönhető ugyanis az egyik legátfogóbb elemzés és számvetés az 1980-as évek finn irodalmáról. Hosiaisluoma elemző tanulmányában összegyűjtötte a nyolcvanas évtizedben jelentkezett különféle áramlatokat és ezek alapján öt különálló csoportba sorolta a korszak jellegzetes íróit. Szerinte az Új fáklyavivők csoportjára („uudet Tulenkantajat"), a Posztmodernistákra („postmodernistit"), a rövidpróza terén alkotó írók csoportjára („lyhytproosan renessanssi"), a feminista írókra („ohjelmallinen naisnäkökulma") és az ún. Rossz iskolájának írócsoportjára („pahan koulukunta") lehet felosztani az 1980-as évek finn irodalmát.[4] Bár Hosiaisluoma meggyőző magyarázatot nem adott az évtized irodalmi életét meghatározó írócsoportok kialakulására, felosztását alapvető kiindulópontnak tekintik a korszak elemzése során.

Yrjö Hosiaisluoma meghatározásai azonban bizonyos szempontból felületeseknek és logikátlanoknak tűnnek. Az általa különválasztott csoportok több esetben is fedik egymást, így például az Új fáklyavivők közé sorolt írók között találunk olyanokat is, akik hasonló megalapozottsággal tartozhatnának a Rossz iskolájának nevezett írócsoportba, vagy akár a feminista írók közé (erre példa Anja Kauranen írónő, aki *Sonja O. kävi täällä* (Itt járt Sonja O.) című regényének témája és szereplői alapján – egy tanulólány pszichés fejlődésének bemutatásával – a fent említett csoportok bármelyikébe besorolható lenne, Hosiaisluoma mégis kizárólag az Új fáklyavivők között említi őt). Ennél a

3 Ruohonen 1999: 268–269.

4 Hosiaisluoma 1991: 35–41.

pontatlanságnál azonban jelentősebb következetlenséget is találunk Hosiaisluoma rendszerében. Furcsának tűnhet, hogy a finn irodalomkutató szinte kizárólag formai elemek alapján döntött az egyes írók posztmodern stílusának megítéléséről, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy posztmodernen a világnak egy olyan aktuális szemléletmódját értjük, mely a műalkotást létrehozó sajátos formai elemek és szerkezeti megoldások mellett magában foglalja a kortárs létből fakadó tematikai preferenciákat is. Ebből következik, hogy Hosiaisluoma csak olyan neveket sorolt az általa meghatározott finn posztmodernisták csoportjába, akiknél a posztmodern stílus erőteljes formai megoldásokban jut kifejezésre (például Dan Steinbock, Markku Eskelinen), miközben megfeledkezni látszott a szemléletmód alapján posztmodernként definiálható finn írókról (mint például Anja Kauranen, Leena Krohn vagy Rosa Liksom).

Yrjö Hosiaisluoma a kilencvenes évek elején természetesen még nem rendelkezhetett az időbeli távolságból fakadó rálátás lehetőségével, aminek segítségével nagyjából húsz év távlatából vizsgálhatjuk az 1980-as évek finn regényirodalmát. Az időbeli eltávolodás igazolni látszik azt az elvi kiindulópontot, mely szerint némileg eltérő irányvonalak mentén érdemes megkísérelni a nyolcvanas évtized finn regényeinek csoportokba sorolását. Míg Hosiaisluoma öt különböző írócsoportról beszél, véleményem szerint elegendő legfeljebb két nagyobb tendencia – az említett tematikai és formai újítások megvalósítása – alapján felosztani az évtized finn íróit.

Az 1980-as években megjelent finn regények vizsgálata alapján megállapítható, hogy a korszak írásművei zömmel a tematikai és a formai újítás igényével születtek. A nyolcvanas évtizedben a tematikai újítás elsősorban a kortárs létből fakadó egzisztenciális kérdések felvetésében nyilvánult meg, ellentétben a korábbi évtizedek regényirodalmának a társadalmi változásokra érzékenyen reagáló, illetve sok esetben egyenesen politizálódó tartalmi orientációjával. Az emberi személyiség összetettségét, az erkölcsiség megítélésének különböző aspektusait, vagy akár a válságba sodródott identitás lehetőségeit vizsgáló regényirodalom ezáltal sokkal metafizikusabbá vált az 1980-as években. A finn irodalom ilyen irányú fejlődése véleményem szerint szoros összefüggésben áll a dolgozat elején felvázolt politikai és társadalmi változások minőségével és intenzitásával. A nyolcvanas évek hétköznapjainak átalakulása Finnországban – azaz egyfelől az enyhülő kül- és belpolitikai légkör, illetve ennek társadalmi

vetületei, másfelől a gazdasági nehézségek nyomást gyakorló hatásai – erőteljesen foglalkoztatták a korszak íróit is. Általánossá vált az évtized regényeiben az egzisztencialista útkeresés, a személyiség kritikai megközelítése (erre példa Annika Idström *Kirjeitä Trinidadiin* – Levelek Trinidadba, Leena Krohn *Tainaron* vagy Esko Raento *Suru* – Bánat című regénye). A felsorolt művek közül kiemelném Annika Idström *Kirjeitä Trinidadiin* című regényét mint a nyolcvanas évek tematikai megújulásának egyik legszemléletesebb példáját. A regény cselekménye betekintést ad a családon belüli – a férj és a feleség, valamint a szülők és a gyermek közötti – kapcsolatok valódi természetébe. Idström feltárja az emberi viszonyok már-már pszichoanalitikus mélységeit, miközben rámutat az erkölcsiség és a felelősség szempontjaira az érzelmek terén. A regény szereplői folytonos bizonytalanságban élnek a másik személyiségét illetően, ugyanakkor saját identitásukkal sincsenek tisztában; tipikus kortárs figurák, akik az őket körülvevő, abszurdnak tűnő eseményekből igyekeznek racionális világot teremteni maguknak. Az egzisztenciális megközelítésből fakadó tematikai megújulás Idström esetében túllép a regényszereplők identitáskeresésén, így a *Kirjeitä Trinidadiin* című regényében ábrázolt emberi viszonyok is olykor visszás, beteges vagy egyenesen perverz, olykor misztikus vagy transzcendens dimenziókkal gazdagodnak.

A nyolcvanas évek Finnországában fénykorát élte a fiatalok világát ábrázoló regényirodalom is. A kamaszok hétköznapjait, világlátását és problémáit feltáró művek ugyancsak részét képezték az évtized identitáskereső, tematikai újítást eredményező törekvésének. Az ide tartozó regények – mint például Anna-Leena Härkönen *Häräntappoase* (Bikaölőfegyver), Anja Kauranen *Sonja O. kävi täällä*, Arto Kotilainen *Alastoman pojan ääriviivoja* (A meztelen fiú körvonala) – remek lehetőséget nyújtanak írójuk számára a stilisztikai eszközök használata terén: szinte kivétel nélkül a fiatalok beszédstílusára épülnek, széles körben alkalmazva a tinédzserek szubkultúrájához tartozó nyelvi elemeket. A fiatalok világát ábrázoló regények legfontosabb aspektusának mégsem a találó stilisztikai megoldásokat kell tartanunk, ennél sokkal jellegzetesebb ugyanis a kamaszok világát tükröző egzisztencialista megközelítési mód, valamint az a szociológiai aspektus, melyet az író a fiatalok életmódjának interpretációján keresztül tár az olvasó elé. Ennélfogva megállapítható, hogy a nyolcvanas évek finn fiatalságát bemutató jellegzetes regények

jelentős módon hozzájárultak a korszak társadalmi átalakulásának, bizonytalanságainak tudatosodásához és problémáinak feldolgozásához. Anna-Leena Härkönen *Häräntappoase* című regénye remek lehetőséget nyújt az imént említett irodalmi törekvések szemléltetésére. A mű egy átlagos finn kamasz vidéken eltöltött vakációjának eseményeit és ezzel párhuzamosan személyiségének fejlődését követi nyomon. Bár a *Häräntappoase* bizonyos kritikai szempontok alapján hagyományos regénynek tűnhet, mégis az 1980-as évtized meghatározó irodalmi alkotásává vált mind a szakma, mind pedig az olvasóközönség pozitív fogadtatásának köszönhetően. A regényirodalomban közkedvelt téma (a főszereplő felnőtté érésének ábrázolása) és a szerkezeti felépítésben tapasztalható normakövetés (a főszereplő figurája körül összpontosuló cselekmény epikus linearitása) ellenére Härkönen példát tudott mutatni a finn regény megújítása terén a személyiségfejlődés aktuális, a nyolcvanas évek elejére jellemző pszichés aspektusainak hangsúlyozásával, továbbá a mesterien alkalmazott, szlengre épülő nyelvezetnek köszönhetően. A *Häräntappoase* tehát két fontos szempont alapján is kiemelhető az 1980-as években született finn regények közül: egyrészt alternatívaként szolgált a személyiségfejlődés, az egzisztenciális szempontok kortárs ábrázolása terén, másrészt bebizonyította, hogy az írói nyelvhasználatból fakadó stilisztikai jegyek (jelen esetben a szleng elemek) produktív és célzatos eszközként is alkalmazhatók a regényírás folyamán.

Az Yrjö Hosiaisluoma felosztásában feministaként szereplő, látszólag tematikai alapon elkülönülő írónők szintén besorolhatók a személyiség egzisztenciális problémáit feltáró, ezáltal tematikai újítást eredményező írók csoportjába. A nőiség különböző aspektusainak vizsgálata a nyolcvanas évek finn irodalmában egybeesik ugyanis a személyiség meghatározásának problematikájával, így amikor Mariaana Jäntti *Amorfiaana* című regényében a női identitás definiálására tesz kísérletet, ugyanúgy jár el, mint a személyiség összetevőit és jelenségeinek módosulásait kutató kortársa. Ilyen értelemben – a tematikai egyezés megállapításából kiindulva – nem tűnik feltétlenül indokoltnak a nyolcvanas évtizedben alkotó írók megkülönböztetése pusztán a nemi identitásuk hangsúlyozása alapján. A korszak feministának számító írónői (mint a már említett Mariaana Jäntti vagy Satu Hassi) legfeljebb az ábrázolás női szemszögének mint a tapasztalás egy jellegzetes formájának

megállapítása alapján emelhetők ki az 1980-as évek regényírói közül, míg a problémafelvetés és a lehetséges megoldások keresése szempontjából igazán nem különíthetők el a kortárs írók viszonylag egységesnek nevezhető csoportjától.

Az 1980-as évek finn regényirodalmában jelentkező tematikai megújulás mellett szót kell ejteni a formai újítás igényéről is, mely szintén egyértelmű módon felismerhető a korszak számos regényében. Úgy tűnik, a nyolcvanas évek finn írói szándékosan törekedtek arra, hogy a kortárs problémákhoz kötődő jellegzetes tematikai egységet megújult formai eszközökkel juttassák kifejezésre. A formai eszközök újszerűségén általában a posztmodernként definiált elemek megjelenését és alkalmazását szokás érteni a nyolcvanas évek finn irodalma esetében, bár ennek megítélése korántsem ilyen egyértelmű a kritikusok körében. Számos esetben találunk egymásnak ellentmondó értékeléseket: a formai megújulást egyes irodalomkutatók a posztmodern stílus finnországi megjelenéseként értelmezik (így például Hosiaisluoma), míg mások pusztán egy újabb áramlatnak tulajdonítják, amivel a finn irodalom közelít ugyan a világirodalom posztmodern stílusához, de elemeinek tisztasága és a jelenség intenzitása tekintetében alulmarad vele szemben (kritikus hangvétel jellemzi például Jaakko Turpeinen és Jukka Petäjä írásait,[5] illetve hasonló kritikát fogalmaz meg a kilencvenes évek végén maga Hosiaisluoma is,[6] módosítva ezáltal korábbi álláspontját). Véleményem szerint az 1980-as évek finn regényirodalmában jelentkező formai megújulás esetében a hangsúlyt nem a világirodalom jelenségei alapján meghatározott posztmodern stílus kimutatására kell fektetni. A „tulajdonképpeni" posztmodern elemek ugyanis valóban nem mutatnak olyan intenzitást, melynek alapján egy markáns áramlat megjelenéséről beszélhetnénk a finn regényekben. A formai megújulás jelensége eleve megkésve jelentkezett a finn regényirodalomban a világirodalom posztmodern áramlatához képest, ráadásul meglehetősen heterogén jellegűnek bizonyult. Ebből következik tehát, hogy a nyolcvanas évek finn regényirodalmának formai megújulása nem a világirodalom posztmodern stílusával történő esetleges egybevetése mentén válik igazán jelentőssé,

5 Turpeinen 1995: 18., Petäjä 1989b

6 Hosiaisluoma 1999: 255.

egyedisége sokkal inkább belső fejlődésének vizsgálata révén ragadható meg. Ennélfogva szinte szükségtelennek tűnik a tisztán posztmodern elemek kimutatása, az 1980-as évek finn regényei a korábbi évtizedek finn irodalmához mérve képeznek újabb tendenciát formai, illetve a korábban említett tematikai megújulásuknak köszönhetően.

Annak ellenére, hogy nem látom feltétlenül indokoltnak a posztmodern általános elemeinek specifikus elkülönítését, számos, az 1980-as években íródott regény esetében kimutatható az említett stílusjegyek tudatos alkalmazása. A posztmodern jellegzetességek tekintetében elmaraszta ló, kilencvenes években megjelent kritikák cáfolataként értelmezhető például a már említett Mariaana Jäntti *Amorfiaana* című regénye, mely sok tekintetben párhuzamba állítható a világirodalom posztmodern stílusban íródott alkotásaival. A már említett feminista interpretáción, azaz a női identitás definiálásának és a cím által is sugallt megformálásának értelmezési lehetőségén túl Jäntti regényét számos egyéb szempontból is a nyolcvanas években megfogalmazott irodalmi törekvések iskolapéldájának tekinthetjük. A tematikai megújulást tükröző tartalom megválasztása mellett az *Amorfiaana* formai megoldásai is figyelemre méltók: erre bizonyíték az identitás keresésének bonyolult allegóriaként értelmezett folyamata a regényben, mely példaértékűen ötvöződik a posztmodern stílus formai elemeivel (így például az író személyiségének háttérbeszorításával, a különféle stílusrétegek tudatos keverésével vagy a kollázstechnika alkalmazásával). A témaválasztás jellegzetességének és a formai megoldások tudatos alkalmazásának segítségével Jäntti olyan szintézist teremt *Amorfiaana* című regényében, mely teljes összhangban áll a korszak regényirodalmának törekvéseivel.

Az 1980-as évek finn regényirodalmának tematikai és formai újításairól természetesen nem állíthatjuk, hogy minden esetben tiszta formájukban és ideálisnak feltételezett szintézisben jelentkeztek az irodalmi alkotásokban (ahogyan azt Jäntti regénye esetében tapasztalhattuk). Az újszerű témaválasztás és a formai újításoknak megfelelő posztmodern irodalmi jellegzetességek sokszor sajátos viszonyrendszerben realizálódtak a korszak alkotásaiban (példaként említeném Matti Pulkkinen *Romaanihenkilön kuolema* – A regényhős halála című regényét). Míg azonban a formai megújuláshoz köthető elemek az 1980-as évek finn regényeiben olykor heterogén jellegűnek bizonyulnak, addig az új

tematikai preferenciához kötődő szellemiség a legtöbb esetben tükrözi a világ posztmodern látásmódját (ezt a megállapítást támasztják alá többek között Annika Idström vagy Leena Krohn nyolcvanas években született regényei). A kortárs, posztmodern jellegű tartalom pedig elegendő garanciát nyújt ahhoz, hogy a nyolcvanas évek finn regényei akár a nemzeti irodalom, akár a világirodalom viszonyrendszerében teljes értékű, innovatív egységet képezhessenek.

Az 1980-as évek finn regényirodalmának elemzése során eddig szinte csak azokkal az írókkal foglalkoztam, akik az évtized elején fiatalon kezdték pályájukat. A nyolcvanas évek folyamán debütáló írók kiemelése indokoltnak tűnik abból a szempontból, hogy a fent említett tematikai és formai újítások elsősorban az ő műveikben jelentkeztek és szilárdultak meg. Fontos lenne azonban néhány szót szólni az 1980-as években már idősebbnek számító írónemzedék szerepéről is, mivel közülük kerültek ki azok a jelentős írószemélyiségek, akik a korábbi évtizedekben folytatott munkásságukkal megalapozták a nyolcvanas évek fiatal generációjának újító tevékenységét. Ebből a szempontból elsősorban Arto Paasilinna, Matti Pulkkinen és Antti Tuuri nevét tartom fontosnak megemlíteni. Jelentőségük természetesen nem kizárólag a szellemi légkör előkészítésében állt, maguk is tevékenyen részt vettek a nyolcvanas évek irodalmának alakításában. Ennek bizonyítására talán Matti Pulkkinen korábban már említett, *Romaanihenkilön kuolema* című műve a legszemléletesebb példa. Pulkkinen regényét az elbeszélés során alkalmazott technikák alapján akár a posztmodernizmus egyik legtipikusabb finn képviselőjének is nevezhetnénk. A posztmodern stíluselemek mesteri használata Pulkkinennek már egy korábbi – *Az élet urai* (Elämän herrat) című – művében is megfigyelhető, éppen ennek a ténynek (az említett stílusjegyek dominanciájának) köszönhetően válik az író besorolása problematikussá. Bár Pulkkinen említett regényeivel egyértelműen részt vett a nyolcvanas évek formai megújulásában, témáiban mégis inkább a korábbi évtizedek irodalmi hagyományaira támaszkodik. Míg az 1980-as évek finn regényirodalmának új generációja a környezeti hatások alapján inspirálódó kortárs személyiségkép megragadására törekszik, addig Pulkkinen figyelmét inkább a politikai, társadalmi állásfoglalás lehetőségei, valamint a művészi alkotás teoretikus szempontjai kötik le, azaz nála a formai elemek posztmodern alkalmazása

nem feltétlenül a kortárs tematika kifejtését szolgálja. Matti Pulkkinen regényei (vagy akár a már említett Arto Paasilinna és Antti Tuuri a hetvenes és a nyolcvanas években született művei) bizonyítják, hogy a nyolcvanas évtized fiatal írógenerációja érdemének elsősorban a tematikai újítás igényét tulajdoníthatjuk. A korábbi írógeneráció tevékenységének elemzésével megállapítható, hogy az évtized elején debütáló fiatal írók szinte készen kapták azt az avantgárd szellemiséget és gyakorlatot, ami a tematikai és a további formai újítások megvalósításához segítette őket.

***

Az 1980-as évek finn regényirodalmát elemző dolgozatomban igyekeztem rámutatni és megoldást találni arra a problémára, hogy milyen irányvonalak mentén lenne célszerű újból meghatározni és esetleg csoportosítani az évtized jellegzetes íróinak műveit és alkotásaik indítékait. Megállapításaimat elsősorban annak, a nyolcvanas évek Finnországát jellemző sajátos politikai és társadalmi légkörnek a hatásaira alapoztam, mely irányt szabott a hétköznapok alakulásán keresztül az ember önértékelésének és viszonyrendszerének. A dolgozatban levont következtetések tulajdonképpen csak megerősítései azoknak az elemzéseknek, melyek szintén politikai és társadalmi okokat vélnek felfedezni az 1980-as évek újító szándékai mögött. Megemlítem többek között Jukka Petäjä nevét, aki egyik elemzésében „társadalmi törésről" beszél az újabb irodalmi áramlatok megjelenése esetében: véleménye szerint a nyolcvanas évek új írógenerációjának törekvései összhangban álltak azzal a társadalmi töréssel, melyet a posztindusztriális és az információs társadalom közti váltás eredményezett az évtized elején.[7] Úgy gondolom, Petäjä imént idézett nézetén, azaz a globális változások okokozati összefüggésein túl talán nagyobb hangsúlyt kell fektetni az adott társadalmat és a hozzá tartozó kulturális légkört is befolyásoló politikai, illetve jelen esetben akár gazdasági változásokra. Erre enged következtetni az 1980-as évek finn regényirodalmának a reakciója is, mely a világirodalom hasonló tendenciáihoz képest viszonylag későn, a

7 Petäjä 1989a

Finnországot érintő politikai és társadalmi átalakulások nyomán fogalmazta meg álláspontját a tematikai és formai újítások jegyében.

Az irodalom fejlődését befolyásoló társadalmi hatások feltárása mellett érdemes kellő figyelmet fordítani a hatások által kiváltott változások intenzitására is. A finn irodalom irányváltása, tematikai és formai megújulása ugyanis olyan markáns módon megnyilvánuló jelenségnek számított már a nyolcvanas években, hogy maguk a kortárs kritikusok is felfigyeltek rá, megérezve az új irányzat hátterében húzódó, motiváló erőként működő politikai és társadalmi összefüggéseket. A dolgozatban többször említett Yrjö Hosiaisluoma is egyértelmű kapcsolatot látott a társadalmi súlypontok eltolódása és az irodalom sajátos változása között. Véleménye szerint a finn irodalomban bekövetkező tematikai nézőpontváltás (amin elsősorban az egyes ember problémái felé fordulást, a személyiség alkotóelemeinek vizsgálatát és a nemek közötti társadalmi érdekellentéteket érti) egyfajta társadalmi átrendeződés következménye, amennyiben a korábbi évtizedek osztályellentéteinek ábrázolása helyett a nyolcvanas évek írói az egyént foglalkoztató kérdések felé fordulnak.[8] Hosiaisluoma egyértelműen felismerte tehát azokat a forrásokat, melyek az évtized irodalmának újításait motiválták, de nem feltétlenül tulajdonított egységes nézőpontot azoknak az íróknak, akik műveikben az említett motivációs források hatásait vizsgálták. Ebből következik, hogy Hosiaisluoma (és a korszak több kritikusa is) inkább a látszólagos eltérésekre hívta fel a figyelmet a nyolcvanas évek finn íróinak csoportosítása során a korszak regényirodalmában hangsúlyosabban jelentkező egységes tematikai preferencia és a formai újítások iránti igény kiemelése helyett.

Felhasznált irodalom

BORDES, Christian 1993: Suomen kansantalous. Nousususuhdanne, velka, kriisi ja tulevaisuudennäkymät - Bordes, Christian – Currie, David –

8 Hosiaisluoma 1991: 34.

Söderström, Hans Tson 1993 *Kolme arviota Suomen talouskriisistä ja talouspolitiikasta.* Suomen Pankki, Helsinki, 12., 25.

Hjerppe, Riitta 1988: Suomen talous 1860-1985. Kasvu ja rakennemuutos. Suomen Pankin julkaisuja. Kasvututkimuksia XIII. Suomen Pankki, Helsinki, 47.

Hosiaisluoma, Yrjö 1991: Nykyproosan monet maailmankuvat. – Hevosen sulkia. 1980-luvun suomalaisen kirjallisuuden tilanteita. Toimittanut Yrjö Hosiaisluoma. Gummerus, Jyväskylä, 34–41.

Hosiaisluoma, Yrjö 1999: Postmodernismia honkaen keskellä. – Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomenkirjallisuushistoria 3. Toimittanut Pertti Lassila. SKS, Helsinki, 255.

Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko 1999: Suomen historia. WSOY, Juva, 424–427.

Klinge, Matti 1991: Finnország rövid története. In Forma Kiadó, Nyíregyháza, 156–160.

Petäjä, Jukka 1989a: Uusi aalto vie taiteen hautaan. 1980-luvun lopun kirjallinen murros nousee postmodernista tietoisuudesta. – Helsingin Sanomat 16/4/1989

Petäjä, Jukka 1989b: Vuosikymmenen tekijät ja näkijät. Naiskirjallisuuden esiinmarssi ja kustantajien esikoiskokeilut piristävät 1980-luvun suomalaisen kirjallisuuden ilmettä. – Helsingin Sanomat 31/12/1989

Ruohonen, Voitto 1999: Kirjallisuus ja arvokriisi. – Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomen kirjallisuushistoria 3. Toimittanut Pertti Lassila. SKS, Helsinki, 268–269.

Söderström, Hans Tson 1993: Suomen talouskriisi. Syyt, luonne ja talouspolitiikan vaihtoehdot – Bordes, Christian–Currie, David–Söderström, Hans Tson 1993 Kolme arviota Suomen talouskriisistä ja talouspolitiikasta. Suomen Pankki, Helsinki, 140–144.

Turpinen, Jaakko 1995: Postmodernismi kirjallisuuden traditiossa. – Virke. Äidinkielen Opettajain Liiton jäsenlehti 3/95, 18.

A dolgozatban említett regények

HÄRKÖNEN, Anna-Leena 1984: Häräntappoase. Otava, Helsinki

IDSTRÖM, Annika 1989: Kirjeitä Trinidadiin. WSOY, Porvoo

JÄNTTI, Mariaana 1986: Amorfiaana. Gummerus, Jyväskylä

KAURANEN, Anja 1981: Sonja O. kävi täällä. WSOY, Porvoo

KOTILAINEN, Arto 1987: Alastoman pojan ääriviivoja. Otava, Helsinki

KROHN, Leena 1985: Tainaron. Postia toisesta kaupungista. WSOY, Porvoo (Tainaron. ford. Varga Csilla. In: Káin leánya. Mai finn kisregények. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.)

PULKKINEN, Matti 1980: Elämän herrat. Gummerus, Jyväskylä (Az élet urai. ford. Frank Gabriella. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.)

PULKKINEN, Matti 1985: Romaanihenkilön kuolema. Gummerus, Jyväskylä

RAENTO, Esko 1986: Suru. Ystäväkirja. Otava, Helsinki

Richly Gábor
Budapest

Aladár Paasonen életpályája – adalékok a finn–magyar kapcsolatok történetéhez

Aladár Antero Béla Gyula Árpád Paasonen ezredes különleges életútja több ponton kapcsolódik a finn–magyar katonai kapcsolatok eziáig kevéssé kutatott történetéhez. A fordulatos életút érdekessége mellett ez a hiány is indokolja, hogy röviden felidézzük Paasonen sokoldalú személyiségét és katonai pályafutását.

A századfordulón a finnugor nyelvrokonság gondolata mind szélesebb körben talált kedvező visszhangra Finnországban és Magyarországon, a két ország közötti kulturális kapcsolatok fejlődése, a mind gyakoribbá váló személyes kapcsolatok és kölcsönös látogatások néhány esetben vegyesházassághoz is vezettek. Aladár Paasonen is egy ilyen házasságból született 1898-ban Budapesten, Heikki Paasonen nyelvészprofesszor és Páskay-Palásthi Mariska gyermekeként. Bár a szülők Magyarországon ismerkedtek meg, és a család a következő években is többször tartózkodott Magyarországon, a fiatal Aladár Finnországot választotta hazájául. Ebben többek között 1918-ban kezdődő katonai pályafutása is szerepet játszhatott, ugyanis a finn polgárháború idején beállt a fehér hadseregbe, és a harcokban kitűnve megcsillant előtte a sikeres katonai karrier lehetősége. 1921-ben vette először hasznát különleges nyelvtehetségének – ekkor már a finn és a magyar mellett kiválóan beszélt svédül, németül és franciául, majd később oroszul, spanyolul és angolul is megtanult –, amikor elöljárói három évre a kiváló hírű École Supérieure de Guerre katonai akadémiára küldték tanulni. Paasonen később szívesen emlegette, hogy itteni tanulmányai során többek között Charles de Gaulle-lal is rendszeresen összemérhette képességeit. A hároméves képzésről hazatérve Paasonen nemsokára a finn vezérkar szervezeti osztályának vezetője lett, később rövid ideig a szovjet határ közelében, Viipuriban volt zászlóaljparancsnok, majd 1931-ben ismét külföldre vezényelték: Finnország számára különösen fontos fővárosokban, Moszkvában és Berlinben lett katonai attasé.

Bár 1934-től Paasonen a vezérkari főnökség hadműveleti osztályának volt a vezetője, és így a nemzetközi ügyek nem tartoztak a feladatköréhez, ettől függetlenül a harmincas évek második felében kibontakozó finn–magyar katonai és hadiipari kapcsolatok levéltári aktáiban gyakran feltűnik a neve. Hol magyar hadfelszerelés finnországi értékesítéséhez kérték a segítségét, hol finn vezérkari tisztek magyarországi látogatását szervezte, hol magyar katonai delegáció fogadásában vett részt. E látogatások egyébként ekkor már a legmagasabb szinten folytak: 1936-ban Arvi Oksala védelmi miniszter és Shvoy István honvédfőparancsnok, a következő évben Juho Niukkanen védelmi miniszter utazására került sor. A két világháború közötti finn–magyar katonai kapcsolatok részletes feltárása még várat magára, jóllehet érdekes lenne feltérképezni, hogy a nagyhatalmakkal kiépített kapcsolatok mellett milyen kezdeményezések történtek a két „rokon nemzet" közötti katonai és hadiipari együttműködés szorosabbra fűzése érdekében. E kutatások arra is választ adhatnak majd, hogy a harmincas években egyre ígéretesebben fejlődő együttműködésben milyen szerepe lehetett a katonai vezetést is megérintő néprokonsági eszmének, illetve annak a ténynek, hogy egy magyar származású tiszt mind fontosabb beosztásokba került Finnországban. Paasonen egyébként nem csupán a katonai kapcsolatok fejlesztésében vett részt: 1937-ben, a finn–magyar államközi kulturális egyezmény megkötése után a kulturális bizottságnak is tagja lett.

Aladár Paasonenre katonai elöljárói mellett a politikai élet egyes képviselői is felfigyeltek, így Kyösti Kallio köztársasági elnök 1937-ben őt nevezte ki első szárnysegédévé. A választás Paasonen említett külföldi tapasztalataival, korábbi vezérkari és csapattiszti beosztásaival, elméleti felkészültségével (a Finn Katonai Főiskola taktikai kurzusait is vezette), valamint a kortársak által hangsúlyozott kifogástalan fellépésével magyarázható. Kallio nagyra értékelte Paasonen diplomáciai érzékét is, így az 1939–1940-es finn–szovjet téli háborút megelőző moszkvai tárgyalásokon ő volt a finn delegáció katonai tanácsadója. E tárgyalások idején tőle származtak a moszkvai magyar diplomáciai képviselet részletes információi a szovjet követelésekről. Mint ismeretes, a moszkvai tárgyalások nem voltak sikeresek, Sztálin a katonai megoldás mellett döntött. A szovjet támadást követően Paasonen tagja lett Finnország népszövetségi delegációjának, ez a delegáció már sikeresebb volt a

moszkvainál, a Népszövetség kizárta soraiból az agresszornak bizonyult Szovjetuniót. A sikeres népszövetségi megbízást követően Paasonent Párizsba vezényelték, itt a nyugati hatalmak hadianyagszállításait kellett sürgetnie, illetve a franciák és az angolok skandináviai intervenciós terveit igyekezett befolyásolni. Magyar vonatkozás, hogy a párizsi finn követség Paasonen ott tartózkodása idején szerezte be a szovjet–finn frontra igyekvő magyar önkéntes zászlóalj angol és skandináv vízumait. A téli háborút lezáró békekötést követően Paasonen immár az új elnök, Risto Ryti első szárnysegédeként járt néhány alkalommal Magyarországon. Többek között előadásokat tartott a téli háborúról, ismertette a hazai katonai vezetéssel a Vörös Hadseregről szerzett tapasztalatokat, és tevékenyen részt vett a két ország közötti katonai kapcsolatok elmélyítésében.

Amikor 1941 nyarán a finn hadsereg átlépte az előző évben kijelölt szovjet–finn határt, Paasonen frontszolgálatra kérte magát és ezredparancsnokként vett részt a sikeres offenzívában. C. G. E. Mannerheim marsall, a finn hadsereg főparancsnoka 1942 elején a katonai hírszerzés vezetőjévé nevezte ki a nagyra becsült ezredest. A finn hírszerzés a világháború idején kiváló eredményeket ért el, a német és a japán felderítéssel együttműködve a háború egyes szakaszaiban a szövetségesek szinte valamennyi rádiókódját megfejtették. A birtokába jutott adatok – többek között Wilhelm Canarisszal, az Abwehr vezetőjével folytatott bizalmas, négyszemközi beszélgetései – alapján 1942 és 1943 fordulóján Paasonennek már meggyőződésévé vált, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút. Következtetése egybevágott Mannerheimével, aki felkérte, hogy a háborúból való kiugrás előkészítéseként ismertesse helyzetértékelését a katonai és politikai vezetőkkel. A próbálkozás nem járt teljes sikerrel, Paasonent előadásáért többen hazaárulónak bélyegezték – a háború kimenetelét illetően a finn politikusok többsége ekkor még optimista volt. Akárcsak Magyarországon: Mannerheim 1942-ben többek között azért küldte Budapestre Paasonent, hogy puhatolja ki a magyar vezetés helyzetmegítélését. Paasonen hazai beszélgetőpartnerei közül egyedül a hírszerző Ujszászy István ezredes adott hangot kétségeinek. Horthy például sajátos fatalizmussal beszélt Magyarország és Finnország geopolitikai helyzetéről, illetve az ebből következő megkérdőjelezhetetlen magyar–német szövetségről. (Horthyval egyébként több alkalommal is találkozott Paasonen, utoljára Svájcban, 1948-ban.)

Bár a finn kiugrás 1944 őszén sikeres volt, és így a Vörös Hadsereg nem szállta meg Finnországot, a háború után az ország helyzete egy ideig még meglehetősen bizonytalannak tűnt. Néhány magas beosztású tiszttel együtt Paasonen a szovjet megszállás lehetőségével számolva hozzálátott egy földalatti ellenállás előkészítéséhez, majd Svédországba költözött, ahol a Stella Polaris fedőnevű akció keretében tevékenyen részt vett a nyugati szövetségesek Szovjetunió elleni kémkedésében. Az akció nem maradt titokban, és Paasonen a szovjet ügynökök elől hamarosan Svájcba, Párizsba, majd Madridba menekítette családját. 1948 és 1951 között – még mindig illegalitásban, felesége, Bartha Flóra vezetéknevét használva – Mannerheim emlékiratainak összeállításában segédkezett Svájcban, majd az Egyesült Államokba költözött, ahol beállt az amerikai hadseregbe. 1955-ben amerikai felderítőként tért vissza Európába: a CIA szolgálatában kilenc évig felelt az NSZK-ba érkező keleti menekültek kihallgatásáért. Nem tudni, hogy munkája során hány magyar emigránssal – esetleg hírszerzővel – volt dolga, milyen személyes segítséget nyújtott a közös szülőföldről érkező menekülteknek, mint ahogy azt sem, volt-e szerepe abban, hogy állítólag az 56-os forradalom idején egy NSZK-ban állomásozó, nagyobbrészt egykori finn tisztekből álló deszantegység budapesti bevetését kérte. 1963-as nyugdíjazását követően Paasonen visszatért az Egyesült Államokba, a halál is ott érte 1974-ben.

Aladár Paasonen nyolc országban élt hosszabb ideig, de szülőföldjének Magyarországot tartotta. Nyolc nyelven beszélt, de anyanyelve a magyar volt. Rendszeres magyarországi látogatásai – a körülmények folytán csupán 1944-ig –, magyar felesége és több más momentum jelzi, hogy Paasonen nem felejtette el magyar gyökereit. Érdemes nekünk is megőriznünk emlékét, és számon tartanunk őt a finn–magyar kapcsolatok történetében.

Források

Magyar Hadtörténeti Levéltár, HM Eln. B 1936–1940 (Honvédelmi Minisztérium Elnöki Osztálya)

Suomen Kansallisarkisto, Niukkasen kokoelma

Suomen Sota-arkisto, T 19381 1936–1940 (Sotatalous osasto, Puolustusministeriö, Sotatalousorganisaatiota ja yleistä sotatalouden järjestelyä koskevia asiakirjoja)

Suomen Ulkoasiainhallinnon Arkisto, Fb 5 C 27 (Ulkoasiainministeriö ja Suomen diplomaattien edustus ulkomailla, Raportit, Budapest)

BRANTBERG, Robert: Sotaupseerit – kahdenkymmenenyhden suomalaisen sotaupseerin elämäntarina, Jyväskylä, 1999.

PAASONEN, Aladár: Marsalkan tiedustelupäällikkönä ja hallituksen asiamiehenä, Tapiola, 1974.

PAASONEN, Aino: Äänettömyyden toinen puoli, Keuruu, 1989.

Родионова Елена
Будапешт

Суффиксация пространственных серийных послелогов удмуртского языка

Слова современного удмуртского языка по их значениям и функциям в предложении подразделяют на две большие группы: 1) знаменательные и 2) служебные слова. В отличие от знаменательных, служебные слова не имеют самостоятельного лексического значения, они обозначают отношения между словами в предложении (или между словосочетаниями, предложениями) или придают им определенные оттенки значения. Служебные слова самостоятельно не употребляются в роли членов предложения. Именно этот признак – неспособность выступать в качестве члена предложения – считает основным признаком послелогов, отличающим их от знаменательных слов, К. Е. Майтинская, которая именует их релятивными словами [Майтинская, 3–4].

Послелоги – это не изменяемые по падежам служебные слова, выражающие синтаксическое отношение имен и местоимений к другим знаменательным словам в предложении (именам и глаголам). Являясь только средством выражения синтаксической связи, послелоги не могут использоваться в качестве отдельного члена предложения, а выступают лишь совместно с тем именем, с которым они образуют одну конструкцию. Послелоги не имеют номинативной функции, но, без сомнения, в них присутствует сигнификативное значение (понятийное содержание). В удмуртском языке послелоги выражают в основном пространственные и временные отношения, а также значения цели, сравнения, совместности, причины и т. д. Нужно отметить, что многие исследователи склоняются к единому мнению о том, что первичными были именно пространственные послелоги, на базе которых появились их новые значения [Кельмаков: 66–67].

В данной работе более подробно остановимся на исследовании пространственных послелогов удмуртского языка, а точнее на одной

из самых многочисленных его групп, объединенных общим названием – серийные.

Серийными мы называем такие послелоги, которые в своем составе имеют различные падежные форманты, но происходят от одной основы (обычно субстантивной). Послелоги представляют собой застывшие падежные формы определенных имен: *корка выл-э* ‘на дом’, *корка выл-ысь* ‘с дома’, *корка выл-ысен* ‘с дома (будучи) наверху дома’ и т. д., где основа *выл-* обозначает ‘поверхность, верхняя часть’. Несерийные же послелоги не имеют словоизменительной парадигмы: *кузя* ‘по’, *валлин* ‘вдоль’, *пыр* ‘через’ и т. д. Для формирования серий послелогов приспособлены прежде всего существительные, обозначающие ориентацию в пространстве (т. е. понятия типа ‘низ’, ‘верх’, ‘сторона’, ‘внутренность’ и т. п.), или предметы, представление о которых вызывает ассоциацию об ориентации в пространстве, т. е. предметы типа ‘голова’, ‘бок’, ‘сердце’, ‘грудь’, ‘зад’. Падежные форманты имен существительных *-ын, -ысь, -ысен, -э/-ы, -озь, -(э)тii* и *-лань* выполняют в составе пространственных серийных послелогов иную функцию, нежели в именах существительных, а именно – словообразовательную. Наряду с этим в удмуртском языке довольно часто обнаруживается явление присоединения аффиксов к неизменяемой форме послелога. Данное явление встречается как в устной речи, так и в художественной литературе.

1. Аффиксы субъектно-объектных падежей

1.1. *-эз (-ез), Ø,* – *-ты, -ыз* (Аккузатив). На данном этапе работы нами найден пример присоединения аккузативного суффикса после выделительно-указательного суффикса *-эз (-ез)*. *Голланд гур* ***паласьсэ*** *[паласез→паласьсэ], паськыт куинь ӧсо, усьяськись трельяжез Граняос вуттiзы ини* (Самс., 21) ‘(Стоящий) рядом с голландской печью, с тремя широкими открывающимися дверьми трельяж Грани уже готов’.

1.2. *-лы* (Датив). *Тiини озьы праздник* ***азелы*** *чорыг но сюриз…*(Крас.: 17). ‘Вот так к празднику и рыба угодилась…’Дативный суффикс

присоединяется, как правило, к тем серийным пространственным послелогам, которые выражают временные отношения.

1.3. *-лэсь* (Аблатив). *Ужед тыро-пыдо радъяськиз ке, ватсаз на со, ваньмон дырыд но машина* ***бордынлэсь*** *ятыргес луоз* **–** *араз коть кык курсэз пырпот* (Перев., 21). ‘Если твоя работа наладится, добавил он, и свободного времени по сравнению с работой на машине (букв. от работы на машине) будет больше – в год хоть два курса проходи’.
Примеров присоединения к серийным послелогам суффиксов, *-лэн* (адессив), *-тэк* (абессив), *-эн (-ен)* (инструменталь), *-я* (адвербиал-позитив) на данном этапе работы не обнаружено.

2. Суффикс сравнительной степени *-гес*. Употребляясь с пространственными серийными послелогами, данный суффикс может указывать на следующее: 1) приблизительное местонахождение предмета *Ӝӧк* ***дорынгес*** *ик пуке Георгий Ильич…*(Крас.: 8). ‘Где-то возле (около) стола (букв. ближе к столу) сидит Георгий Ильич…’, 2) более конкретное местонахождение предмета: *Бур* ***палагес*** *кожоно* (Матв., 150). ‘Нужно повернуть правее’.

3. Суффикс множественного числа *-ос (-ёс)*, употребляющийся с пространственными серийными послелогами, также указывает на происхождение исследуемой нами группы послелогов от имен существительных. *…сутэрен данъяськись Вожой шур* ***дуръёсын****, оло нош кыдёкысь Чупчилэн йылъёсаз, оло нош Туймылэн вӧлмытэсь возьёсаз вордйськем Италмас* (Петр.: 6) ‘ … на берегах славящейся смородиной реки Вожой, иль близ далекой Чепцы, иль на широких лугах Туймы-реки родилась Италмас’. В послелогах данный суффикс, как правило, употребляется перед падежным формантом.

В ходе исследования нами обнаружены также примеры употребления суффикса множественного числа после падежного форманта: *Ӝӧк* ***сьӧрысьёс*** *нош ас ужзэс тодо* (Конов., 19) ‘А сидящие за столом знают свою работу’. *Тани вал вылынъёс кык сюресчиос доры вуизы* (Ар-Серги: 185) ‘Вот сидящие на лошадях подошли к двум путникам’.

Таким образом, мы можем зафиксировать пример субстантивации послеложной конструкции. Суффикс множественного числа может употребляться как с послелогом, так и с предыдущим именем, при этом семантика послеложной конструкции существенно не изменяется, напр., *нюлэс сьӧръёстii* – *нюлэсъёс сьӧртii* ‘за лесами’. Одновременное употребление суффикса множественного числа в составе и имени, и послелога следует назвать редким явлением. Подобное функционирование имеет место в поэтических текстах: ***Сюресъёс дуръёсысь****, нюлэсъёс но вӧзысь – котькытысь, котькытысь сяськаез адӧоно* (Чер., 23). ‘Вдоль дорог, близ лесов – повсюду, повсюду можно увидеть цветок ’.

4. Выделительно-указательный суффикс *-эз (-ез)*. *Ну мон озьы малпасько: асьме* ***азьысез*** *поколение вужмиз ини, нош асьме* ***сьӧрысез*** *ӧзгес кыда на* (Инв., 18). ‘Но я полагаю так: предшествующее поколение уже постарело, а последующее еще не созрело’. В пространственных серийных послелогах данный суффикс употребляется, как правило, после падежного форманта.

5. Посессивные суффиксы. Пространственные серийные послелоги, присоединяющие посессивные суффиксы, в современном языкознании принято дифференцировать в отдельную группу под названием «Послеложно-личные местоимения». Они употребляются самостоятельно без предыдущего имени и выступают в качестве членов предложения. *Со али гинэ вордiськем но* ***котырысьтыз*** *дунне шоры паймыса но кышкаса учке* (Ивш., 131). ‘Он только что родился и с одинаковым удивлением и боязнью смотрит на окружающий его мир.’ Это явление встречается и в других финно-угорских языках, ср. венгерский *mögöttem* ‘позади меня’, финский *ylläni* ‘надо мной’, коми *вылам* ‘на мне, на меня’ и т. д.

Таким образом, явление включения пространственными серийными послелогами в свою структуру различных аффиксов еще раз подтверждает их происхождение и близкую связь с именами существительными пространственного значения. Наши примеры также

подтверждают, что аффиксы могут присоединяться не только к знаменательным, но и к служебным частям речи.

Список использованной литературы

Кельмаков В. К. Некоторые общие пути образования послеложных форм в финно-угорских языках // Вопросы финно-угроведения / Мар. НИИ языка, лит. и ист. Йошкар-Ола, 1970. Вып. V: Лингвистика, фольклористика, этнография, археология. С. 64–72.

Майтинская К. Е. Служебные слова в финно-угорских языках. М.: Наука, 1982. 187 с.

Список использованной художественной литературы

Ар-Серги – Ар-Серги, В. И плакало небо…: Повесть, рассказы / Пер. с удм. А. Демьянов и В. Болтышев; Лемлет гондыръёс: Роман, пьесаос, верос. Ижевск: Удмуртия, 2000. 296 с.

Ивш. – Ившин В. Н. Паймытйсь дуннеын: Семьяын лыдзон книга: веросъёс, выжыкылъёс, кылбуръёс. Ижевск: Удмуртия, 2002. 224 б.

Инв. – Инвожо 2000. № 11, 12.

Конов – Коновалов М. А. Вурысо бам. Роман но веросъёс. Ижевск: Удмуртия, 1973. 172 б.

Крас. – Красильников Г. Д. Арлэн кутсконэз. Роман но веросъёс. Ижевск: Удмуртия, 1977. 256 б.

Матв. – Матвеев С. В. Шузи: Повесть но веросъёс. Ижевск: Удмуртия, 1995. 288 б.

Перев. – Перевощиков Г. Н. Тодьы куака: Роман. Ижевск: Удмуртия, 1994. 328 б.

Петр. 2000 – Петров М. П. Италмас: Поэма. Ижевск: Удмуртия, 2000. 56 б.

Самс. 2000 – Самсонов Н. Адӟон: Повесть, веросъёс. Ижевск: Удмуртия, 2000. 76 б.

Чер. – Чернова Л. Д. Улон – йыромон: Кылбуръёс. Ижевск: Удмуртия, 2000. 104 б.

Salánki Zsuzsa
Budapest

Egy jelzős szerkezet megítélése a mai udmurt beszélőközösségben

0. Az udmurt mellékneveknek általában nincs formai megkülönböztető jegyük, a mondatban többnyire jelzőként vagy állítmányként fordulnak elő. Jelzői szerepben, melléknévi értékűként, akárcsak számos más – többek között finnugor – nyelvben, bizonyos főnevek is használatosak. Ezek közé tartoznak az anyagnevek is: *ny корка* 'faház', *корт гур* 'vaskályha', *буртчин кышет* 'selyemkendő'.
Úgy tűnik azonban, hogy a mai udmurt beszélők számára jelzőként a nominativusban álló anyagnév mellett – legalábbis egy, az oroszból kölcsönzött anyagnév esetében – megfelelőnek látszik a kölcsönzött melléknévi forma vagy egy határozóragos alak és igenév kapcsolatából álló jelzői szerkezet használata is.

1. Az általam vizsgált anyagnév az oroszból kölcsönzött *кирпич* 'tégla'. Az ezt tartalmazó mondat eredetileg a szórend tesztelését célozta. Az adatközlőknek a mondat helyességét kellett megítélni, és amennyiben helytelennek vélték, javítani.[1] Az alábbiakban csak a jelzős szerkezetre vonatkozó javításokat tárgyalom.[2]

1 A vizsgálatban 192 adatközlő szerepelt, akik életkor, lakóhely és iskolázottság alapján értelmezett mintába sorolhatók. Az adatgyűjtés 2005–2006-ban történt, kérdőíves módszerrel.

2 A nyelvi vizsgálatra alkalmas további javítások a szórendre (ige áthelyezése szóvégi pozícióba) és a szóhasználatra (*юрт* 'épület' helyett *корка* 'ház') vonatkoztak. Egy adatközlő a mondat helyességének megítélését nem grammatikai szinten értelmezte, azaz hibásnak találta a mondatot, mondván: „én nem tégla-, hanem faházban lakom". Tanulság: óvatosnak kell lenni a Sg1-ben megadott tesztmondatokkal.

Мон улӥсько тӧдьы кирпич юртын (Karakulova–Karakulov 2001: 79)
én élSg1 fehér tégla épületIness
'Fehér téglaépületben lakom.'

A vizsgált szó már Munkácsi szótárában megtalálható: *kirpič* (Sar. Kaz.) (or.) tégla. Az 1983-as udmurt–orosz szótár az udm. *кирпич* szó orosz megfelelőjeként a főnevet és a melléknevet is megadja: кирпич, кирпичный. Ebben a szótárban külön címszóként szerepel továbbá az oroszból kölcsönzött melléknévi forma, egy jelzős szerkezet részeként: кирпичной: ~ чай, megadott jelentése: кирпичный чай 'préselt tea'.
Az udmurt nyelvbe az orosz eredetű melléknevek jó része – állandó vagy alkalmi kölcsönzésként – jelzős szerkezet részeként került be: or. *районная газета* > udm. *районной газет* 'megyei lap', or. *общее собрание* > udm. *общей собрание* 'közgyűlés', *драматический кружок* 'színjátszó kör'. Ilyen módon, legalábbis alkalmi kölcsönzésként feltehetően az or. *кирпичный* melléknév is előfordulhat az udmurtban.
Az udmurt helyesírási szabályok szerint az oroszból kölcsönzött melléknevek vagy megtartják az átadó nyelvben lévő, értelemszerűen a jelzett szó nemétől függő végződésüket (*-ий*), vagy *-ой/ -ей* végződést kapnak. Ha a kölcsönzött jelzős szerkezetben szereplő melléknév lefordítható udmurtra, lefordítandó, l. *капчи атлетика* 'könnyűatlétika'. Ha a melléknév nem fordítható le, tehát nincs udmurt megfelelője, az orosz melléknév pedig főnévből képzett, az udmurtban a főnévi alak használandó, l. *трактор бригада* 'traktorosbrigád' (Sonyer gozsjaskon 2002: 27, Udmurt kyl 2005: 88).
A fentiek értelmében a *кирпич юрт* 'téglaépület' nyelvtanilag helyes szerkezet. Ennek ellenére ezt a szerkezetet 19 fő, vagyis az adatközlők 10%-a javítandónak ítélte.

2.
2.1. Közülük kilenc adatközlő a minősítő jelzőként álló puszta anyagnevet kölcsönzött melléknévvel váltotta fel, az oroszból kölcsönzött melléknevekre vonatkozó főszabálynak megfelelően. Feltehetően azért jártak el így, mivel a kétnyelvűség mindennapossá válása, az udmurt nyelv használati körének szűkülő volta miatt a melléknévi kölcsönzések között gyakrabban előforduló formát érezték természetesebbnek.

Мон улӥсько тӧдьы кирпичной юртын.
én élSg1 fehér téglaAdjSuffix épületIness

2.2. További kilenc adatközlőnél a minősítő jelzőt a határozóragos főnév és egy igenév kapcsolata alkotja. Egy adatközlőnél a minősítő jelzőt határozóragos főnév alkotja, igenév nélkül.

Мон улӥсько тӧдьы кирпичлэсь ӝутэм юртын.
én élSg1 fehér téglaAbl emelPart épületIness

Мон улӥсько тӧдьы кирпичлэсь пуктэм юртын.
én élSg1 fehér téglaAbl építPart épületIness

Мон улӥсько тӧдьы кирпичлэсь юртын.
én élSg1 fehér téglaAbl épületIness

Ez utóbbi változat annál inkább is lehetséges, mivel a mai udmurtban, akárcsak a finnugor nyelvek többségében, a melléknévi szófajú minősítő jelző többnyire nem egyeztetődik sem számban, sem esetben a jelzett szóval. Ez a helyzet a mai udmurtban is (Lakó 1991: 30). Az udmurtban lehetséges ugyan a jelzett szóval történő számbeli, sőt esetbeli egyeztetés is, azonban az egyeztetett szerkezetek használati gyakorisága, különösen az esetbeli egyeztetésé, meglehetősen csekély (Jefremov 2002: 185).

A fenti határozóragos szerkezetek használata esetében gondolhatunk orosz interferenciára azt a megoldási módot tekintve, hogy valamiképpen morfológiailag jelölt legyen a jelző. Azonban ezek a szerkezetek párhuzamba állíthatók a magyarban és más finnugor nyelvekben is előforduló, határozóval alakult jelzős szerkezetekkel illetve összetett szavakkal, pl. *jó házból való úrilány*, *tejbegríz,* tehát kialakulhatnak az orosz nyelvtől függetlenül, önállóan is. Ebben az esetben arra gondolhatunk, hogy a terjedelmesebb, széttagoló szerkezet funkciója a hangsúlyozás, kiemelés lehet. Ennek viszont a fenti szórend valószínűleg ellentmond.

3. A vizsgált szerkezet nyelvi változóként való megléte valószínűnek mondható. Amiatt azonban, hogy a vizsgálat voltaképpen nem a jelzős szerkezetre irányult, a változatok közötti használati szabályokról, esetlege-

sen szociológiai változókkal való összefüggésükről nem lehet megállapításokat tenni. Nem derül ki a válaszadók vélekedése a nem standard, tehát az oroszból kölcsönzött melléknévi, illetve a határozóragos főnevet tartalmazó jelzős szerkezetről sem. A javítást eszközlő adatközlők száma csekély, de a beszélők túlnyomó többségének jóváhagyó választása tulajdonítható a kérdőív-szituációnak is. Mindenesetre a szerkezet alkalmas lehet szociolingvisztikai vizsgálatokra, természetesen további, célzott kérdőíves, illetve ezt kiegészítendő, beszélt nyelvi szövegek vizsgálata alapján.

Irodalom

Lakó György 1991. A magyar mondatszerkezet finnugor sajátosságai. Az Uralisztikai tanszék kiadványai 2. Pécs.

Jefremov 2002. Ефремов, Д.А.: О случаях согласования удмуртского прилагательного с определяемым словом в числе. In: Вопросы пермской и финно-угорской филологии. Пермистика 9. Ижевск. 182-192.

Karakulova–Karakulov 2001. Каракулова, М.К.- Каракулов, Б.И.: Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков. Ижевск, Издательский дом «Удмуртский университет».

Munkácsi Bernát 1890. Votják szótár. Budapest.

Sonyer gozsjaskon 2002. (Сост. Тараканов, И.В.) Удмурт кылын шонер гожъяськонъя кыллюкам. Ижевск, УИИЯЛ УрО РАН.

Udmurt kyl 2005. Г.Н. Никольская, Г.Н. - Тараканов, И.В.: Удмурт кыл 6-7-тй классъёслы. Ижевск, «Удмуртия» издательство.

Удмурт-ӟуч словарь 1983. Ред. В.М. Вахрушев.

Simon Valéria
Budapest

A *(n)lainen* képzőszerű utótag jellemzőiről a CSC Kielipankki újságnyelvi korpuszadatai alapján

Eme írás apró adalék ahhoz a melléknévképző-vizsgálathoz, melyet doktori disszertációmban végeztem. Ebben három, szemantikai alapon kiválasztott melléknévképző-csoportban vizsgáltam magyar és finn mellékneveket. A vizsgált képzők között szerepelt a *lAinen*, mely főnév- és melléknévképzőként egyaránt funkcionál, s a vele képzett derivátumok szófajuktól függetlenül a leggyakrabban egyfajta hozzátartozási viszonyt fejeznek ki. Az alapszóban foglalt entitás földrajzi, etnikai, eszmei stb. alapon való csoport, csoportosulás, pl.: *tamperelainen (Tampere)* 'tamperei', *savolainen (Savo)* 'savói', *kokoomuslainen (Kokoomus)* 'koalíciós párti' stb. (Simon 2007:51—53).

A finn grammatikák a *lAinen* képző mellett, de attól egyértelműen különválasztva tárgyalják a *(n)lainen* morfémát, mely a szóalkotási folyamat során kizárólag melléknévi derivátumokat eredményez. A *(n)lainen* azonban nem minősül egyértelműen képzőnek, képzőszerű utótagként tarthatjuk számon. Ezt a vélekedést egyrészt az a tény támasztja alá, hogy a morféma a *laji* 'faj, fajta, osztály, minőség, mód' szóra vezethető vissza, másrészt hogy az alapszó genitívuszi alakjához járul: *saman**n**lainen*, harmadrészt pedig, hogy egyalakú, azaz, nem rendelkezik magas hangrendű allomorffal (Karlsson 1982: 255).

A *(n)lainen* invariáns elemet tartalmazó szóalakok jelentése gyakran parafrazálható így: „az alapszóban foglalt entitáshoz hasonló". Ugyane szójelentés-módosító funkciót tulajdonítja a nyelvhasználat és a szakirodalom a *mAinen* képzőnek és az *omAinen* képzőszerű utótagnak.

A következőkben a *(n)lainen* morféma előfordulásait vizsgálom a CSC

Kielipankki[1] számítógépes újságnyelvi adatbankjában, melyből a Helsingin Sanomat országos napilap 1995-ös teljes évadja volt a legnagyobb egységes anyag, így ezt választottam. E korpusz hozzávetőlegesen 22 millió szövegszót tartalmaz.

Először röviden ismertetem a vizsgálandó morféma általános jellemzőit, majd pedig két táblázat és néhány példa segítségével összefoglalom és kommentálom a *(n)lainen* utótagú derivátumok előfordulási adatait.

A *(n)lainen* elemről a fentebb említett tulajdonságokon, azaz invariabilitásán, genitívuszi tőhöz járulásán és a *laji* főnévre való visszavezethetőségén kívül Hakanen (1973: 99) megjegyzi, hogy főként névmási (*jonkinlainen* ← *jokin*), számnévi (*kahdenlainen* ← *kaksi*) illetve melléknévi *(runsaanlainen* ← *runsas*) alapszóhoz járulnak, s hogy a legproduktívabbnak ez utóbbi csoportban tekinthetők. Említést érdemel az a megjegyzése is, mely szerint e csoportban a képző kvalifikatív funkciója mellett sok esetben kvantitatív funkcióval is bír, megerősíti mintegy az alapszóban foglalt tulajdonságot, s így bizonyos fokig a moderatív képzőkhöz is sorolható (i. m. 99–100).

Általánosan ismert tény, hogy a gyakoriság és a produktivitás nem azonos fogalmak, azaz egy képzőelemnek egy adott korpuszon belül való többszöri előfordulása nem jelenti azt, hogy az illető morféma produktív is. A *(n)lainen* esetében a korpuszvizsgálat kezdetén az volt a feltételezésem, hogy a névmási alapszavú derivátumok gyakorisága lesz majd szembetűnő, és kíváncsi voltam arra, vajon milyen mértékben fordulnak elő az adatok közt melléknévi alapszavak. Az alábbi (1.) táblázat elsősorban az egyes derivátumok korpuszbeli frekvenciájának nagyságrendjét van hivatva illusztrálni, a szórványos előfordulásokat alig tartalmazza, ezekre alább még kitérek. A táblázatban szereplő *(n)lainen* képzős mellékneveket az egyszerűség kedvéért nominatívuszban tüntettem fel, de a mellettük álló előfordulási szám magában foglalja a nem nominatívuszi alakokat is.

1 A CSC Kielipankki egy a kutatók számára létrehozott finn nyelvi adatbank. Az általam használt WWW-Lemmie 2.0 nevű extranet-változat a teljes anyag egy részét tartalmazza: 21 újságnyelvi korpuszt, melyből 4 finnországi svéd, 17 pedig finn nyelvű napi- és hetilapok anyaga, utóbbi összesen mintegy 180 millió szövegszóval.

№	szóalak NomSg	összes esetragos előford.
1.	*samanlainen* ’ugyanolyan’	2018
2.	jonkinlainen ’valamiféle’	1008
3.	eräänlainen ’egyfajta, bizonyos’	795
4.	(ei)minkäänlainen ’semmiféle’	643
5.	toisenlainen ’másféle’	649
6.	monenlainen ’sokféle’	617
7.	uudenlainen ’újfajta’	560
8.	kaikenlainen ’mindenféle’	545
9.	vastaavanlainen ’hasonló’	258
10.	tietynlainen ’bizonyos’	106
11.	muunlainen ’másféle’	67
12.	kahdenlainen ’kétféle’	79
13.	entisenlainen ’régifajta’	27
14.	oikeanlainen ’igazi’	27

№	szóalak NomSg	összes eset-ragos előford.
15.	omanlainen ’sajátságos’	25
16.	seuraavanlainen ’következő fajta’	24
17.	nykyisenlainen ’mai, korszerű’	18
18.	yhdenlainen ’egyfajta’	16
19.	mainitunlainen ’az említetthez hasonló’	8
20.	jonkunlainen ’valamiféle’	8
21.	heikonlainen ’gyengécske’	8
22.	määrätynlainen ’elrendelt, meghatározott’	8
23.	minkähänlainen ’vajon milyen fajta’	6
24.	hitaanlainen ’lassú’	6
25.	laihanlainen ’soványka’	5
26.	toisenkinlainen ’másfajta is’	4
27.	kainonlainen ’szemérmes’	2
28.	ahtaanlainen ’szűkös’	1

1. táblázat A korpuszban legnagyobb és legkisebb frekvenciájú (n)lainen képzős derivátumok

A mintegy 22 millió szövegszót tartalmazó korpuszomban a keresést a [*nlai*] csonka tővel indítottam, az eredmény 8808 előfordulás volt. Ezeket áttekintve kiszűrhető volt 948 olyan szóalak, mely tartalmazza ugyan a keresőelemet, de nem *(n)lainen* képzős melléknév. A fennmaradó 7860 szóelőfordulásból a fenti táblázatban 7538-at tüntettem fel. A fennmaradó 322 derivátum különböző esetragos alakjai (melyek közül néhány egyes szám nominatívuszban nem is jelenik meg) általában 1-3 közötti szóelőfordulást mutatnak. Néhány példa a szórványosan előfordulók közül: *kesynlainen* 'szelíd', *kainonlainen* 'szemérmes', *kuvatunlainen* 'a leírthoz, jellemzetthez hasonló', *köyhänlainen* 'szegény', *odotetunlainen* 'a várthoz hasonló', *pahanlainen* 'rossz, kellemetlen' *pienenlainen* 'kicsi', *raskaanlainen* 'nehéz, súlyos', *selvänlainen* 'világos', *toivotunlainen* 'a kívántnak megfelelő', *tämänlainen* 'ilyen, efféle' *muunkinlainen* 'másféle is', *(ei) muunkäänlainen* 'másféle sem' stb. A korpuszban hapax legomenonnak számító alakok többek között (az előfordulásuknak megfelelő esetben): *ahtaanlainen* 'szűkös', *isonlainen* 'elég nagy', *kesynlainen* 'szelíd', *kovanlaisia (←kovanlainen* 'kemény, kemény fajta', *sovitunlaisena (←sovitunlainen)* 'a megegyezés szerinti', *reippaanlaisista (←reippaanlainen)* 'eleven, friss', *runsaanlaista (←runsaanlainen)* 'bőséges'.

A táblázat első tíz adatára pillantva igazoltnak láthatjuk a feltevést, miszerint – eltekintve egy-két kivételtől (*uudenlainen, vastaavanlainen, tietynlainen*) – a legnagyobb gyakorisággal, 83%-ot kitéve, a lexikalizáltnak tekinthető névmási alapszavú derivátumokkal találkozunk. A fennmaradó 17%-on a melléknévi és számnévi alapszavú képzések osztoznak. Produktivitásról a névmási alapszavú képzések esetében nem beszélhetünk, hiszen a névmások zárt szóosztálynak tekinthetők.

Számnévi eredetű a táblázatban is szereplő *yhdenlainen*, *kahdenlainen*, *toisenlainen*, és az ott fel nem tüntetett, de a korpuszban egyes és többes számú partitívuszi alakban többször is előforduló *kolmenlaista, kolmenlaisia (←kolmenlainen)* 'háromféle', *neljänlaisia, neljänlaiset (←neljänlainen)* 'négyféle', *viidenlaisia (←viidenlainen)* 'ötféle'. E csoport esetében már gyakoriságról sem eshet szó, egyedül a *kahdenlainen* ugrik ki a sorból 79 szóelőfordulással, de a korpusz teljes *(n)lainen* utótagú melléknévanyagának alig több mint 1%-át teszi ki. Ezt sem minősíthetjük produktív szóalkotási folyamatnak, hiszen a számnevek esetében is zárt szóosztállyal, véges számú elemsorozattal szembesülünk.

A frekvenciájukat tekintve alacsony értékeket felmutató képzések alapszavai túlnyomóan melléknevek: *heikko, hidas, kaino, köyhä, laiha, paha* stb., de e tőmelléknevek mellett alapszóként megjelenhet például fokjellel ellátott melléknév (a táblázatban nem szerepel): *useammanlaisia (← useammanlainen)* 'többféle', valamint képzett melléknév is, elsősorban a *vA* és *(t)tU* participiumból konverzióval melléknevesült képzések fordulnak elő. A *vA* képzős alapszavakkal alkotott korpuszbeli előfordulásokat megvizsgálva (összesen 295, figyelembe véve a lehetséges esetragos alakokat is) azt láthatjuk, hogy mindössze három, lexikalizáltnak tekinthető képzett melléknév jelenik meg alapszóként különböző esetragokkal nagy gyakorisággal: *vastaava, seuraava, sekava*. Hasonló eredményre jutunk a *(t)tU* képző esetében is: a korpuszban fellelhető 138 előfordulás 11 alapszó közt oszlik meg: *tietty, määrätty, mainittu, kuvattu, odotettu, sanottu, edellämainittu, haluttu, sovittu, toivottu, ylläkuvattu*. Megjegyzendő, hogy a megoszlás nem is arányos, a 138 előfordulásból 114 a *tietty* és a *määrätty* alapszavakból alakult, vagyis a képzett melléknévi alapszó esetében a *(n)lainen* produktív kapcsolódásáról aligha beszélhetünk.

A fenti táblázatban látható sorrend a derivátum összes előforduló esetragos alakját veszi figyelembe. Érdekes eltéréseket mutat azonban az egyes esetragos alakok frekvenciája. A legszembetűnőbb példákat a következő táblázatban foglaltam össze. A táblázatok felső sora az egyes számú, az alsó a többes számú eseteket tartalmazza:

	N	G; Ac	Pa	In	Ad	El	Abl	Ill	All	Ess	Tra	Ko	Ins
samanlainen (Sg)	551	29; 123	363	27	37	30	14	66	2	88	27	–	–
(Pl)	113	14; 35	379	12	14	16	14	31	1	16	8	–	9

	N	G; Ac	Pa	In	Ad	El	Abl	Ill	All	Ess	Tra	Ko	Ins
(ei)minkäänlainen (Sg)	24	8; –	381	1	3	–	–	20	–	5	5	–	–
(Pl)	2	1; –	166	1	1	2	–	19	3	1	–	–	–

	N	G; Ac	Pa	In	Ad	El	Abl	Ill	All	Ess	Tra	Ko	Ins
monenlainen (Sg)	9	10; 2	164	5	2	5	1	11	1	1	1	–	–
(Pl)	27	21; 4	270	15	6	26	–	24	7	–	1	–	3

	N	G; Ac	Pa	In	Ad	El	Abl	Ill	All	Ess	Tra	Ko	Ins
kahdenlainen (Sg)	3	–; –	25	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
(Pl)	1	2; –	43	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–

2. táblázat Az esetragok eloszlása a *samanlainen, minkäänlainen, monenlainen, kahdenlainen* melléknéveken

Ha sorban egy-egy pillantást vetünk a négy melléknév esetragos előfordulásainak frekvenciatáblázatára, a következőket állapíthatjuk meg. A korpusz legnagyobb frekvenciaértékét mutató *samanlainen* 'ugyanolyan' szinte minden esetragos alakban előfordul, a legnagyobb értéket az egyes szám nominatívuszban mutatja, de feltűnően magas az egyes és többes számú partitívuszi alakok száma is.

Első pillantásra meglepő, de jelentését ismerve érthető, hogy az *(ei) minkäänlainen* 'semmiféle' tagadó névmási alapú melléknév szinte alig fordul elő a korpuszban nominatívuszi alakjában, annál nagyobb számban látható egyes szám partitívuszban, és jelentős a többes partitívuszi frekvenciaértéke is.

A *monenlainen* 'sokféle' melléknév többes szám partitívuszban produkálja a legmagasabb értékeket, és igen szórványosan fordul elő egyéb egyes számú esetekben, a többes számú függő esetek nagyobb számarányokat mutatnak. Megjegyzendő, hogy a korpuszban a viszonylag ritka esetragnak számító instruktívusz is megjelenik 3 előfordulással.

A *kahdenlainen* 'kétféle' melléknév azért érdemel említést, mert az összes előfordulás túlnyomó részét elsősorban a többes partitívusz, másodsorban az egyes partitívusz adja.

A két legritkábbnak tekinthető eset közül az instruktívusz a korpuszban 22 esetben jelenik meg, zárójelben az egyes szóalakok előfordulási értéke: *samanlaisin* (9), *toisenlaisin* (4), *monenlaisin* (3), *jonkinlaisin* (2), *kaikenlaisin* (2), *muunlaisin* (1), *vastaavanlaisin* (1), a komitatívusszal pedig összesen 2 esetben találkozhatunk: *uudenlaisine* (1), *kaikenlaisine* (1).

Az *Iso suomen kielioppi* (ISK) (Alho 2004:1179) a Turkui Egyetem által fenntartott mondattani tár (Lauseopin arkisto) és a hozzá tartozó Parole nevű számítógépes (főleg újságnyelvi) korpusz vizsgálati eredménye a 15 finn esetrag előfordulásának gyakoriságáról azt mutatja, hogy az első három helyet a nominatívusz (30,5%), a másodikat a genitívusz (22,9%), a harmadikat a partitívusz (13,6%) foglalja el. (A százalékos adatok a Lauseopin arkisto adatai.) Őket az illatívusz, az inesszívusz és az elatívusz követi a sorban, jóval kisebb előfordulási százalékkal. Ezek az adatok azonban az összes névszó együttes előfordulási adatai. Mivel vizsgálódásom egy olyan képzőszerű utótagra irányult, mellyel mellékneveket alkothatunk, a fenti táblázatok a melléknév lehetséges mondatbeli szerepének megfelelő esetrag-disztribúcióit mutatják. A 15 lehetséges esetrag közül az abesszívusz hiányzik a táblázatomból, ugyanis ez az esetrag elsősorban főnevekhez járul, és csak néhány többes számú, középfokú melléknév állhat előttük jelzői szerepben, s ezek között *(n)lainen* utótagúak nem szerepelnek.

A melléknév a mondatban lehet jelzői szerepű, s ilyenkor a kongruencia szabálya szerint felveszi a jelzett szó esetragját. A jelző-jelzett szó egyeztetésének eredménye legfőképp a nagy frekvenciájú *samanlainen* táblázatban követhető nyomon, de megállapíthatjuk, hogy az egyes helyhatározó ragok frekvenciája alapszó-függő lehet. Az illatívusz – az ISK adataival megegyezően – a legnagyobb előfordulási számot mutatja, de a nem helyhatározói funkciójú, és az ISK esetrag-gyakorisági listáján a 8. helyen álló esszívusz a vizsgált korpuszban a *samanlainen* melléknéven 88 előfordulást produkál, ezzel 4,3%-át adja az összes esetragos alakoknak. Az ISK szófajokra bontott táblázatot is közöl a névszókon megjelenő esetragok frekvenciájáról, és a melléknevek esetében az esszívusz csak 3,6%-os arányban fordul elő. Az alapszó-függőségnek jele lehet az is, hogy az általam részletesebben vizsgált másik három melléknév esetében az esszívusz előfordulása vagy minimális, vagy egyáltalán nem fordul elő.

A melléknév predikatív funkciót is betölthet a mondatban:

(1) *Hinta ratkaisee, jos tuotteet ovat täysin* ***samanlaisia.***
'Az ár dönt, ha az áruk teljesen **egyformák.**'

*He olivat taiteilijoina ja ihmisinä hyvin **samanlaisia**.*
'Művészként és emberként nagyon **egyformák** voltak.

Predikatív funkcióban – jóval kisebb gyakorisággal – előfordulhat egyes és többes szám nominatívusz is, de a szembeszökően magas partitívuszi előfordulás jelentős részét (a részleges tárgy jelzőjeként is megjelenő partitívusz mellett) az állítmányi névszó partitívuszi alakja okozza. Ennek tudható be az a tény is, hogy a *kahdenlainen* melléknév 79 előfordulása túlnyomórészt többes szám partitívuszi alakokat jelent, és meglehetősen jelentős az egyes szám partitívuszi szóalakok frekvenciája is.

A(z) *(ei) minkäänlainen* melléknév esetében az egyes és többes szám partitívusz abszolút fölényét tapasztalhatjuk, aminek egyértelműen szemantikai okai vannak, lévén szó tagadó névmásról, s mivel az alany létét tagadó mondatban az alany jelzője is partitívuszban áll, s ugyanez történik a tagadó mondat tárgyának jelzőjével is, nem meglepő a partitívuszi alakok nagyarányú előfordulása a többi esetrag kevésbé jelentékeny reprezentációjával szemben.

(2) *Minulla ei ollut **minkäänlaisia** vakuutuksia.*
'Nem volt **semmiféle** biztosításom.'
*Hallituksella ei ole **minkäänlaisia** arvioita kustannuksista.*
'A kormánynak nincsenek **semmiféle** becslései a költségekre vonatkozóan.'
*Ateenan yliopiston laboratorio ei löytänyt **minkäänlaisia** myrkyllisiä aineita.*
'Az Athéni Egyetem laboratóriuma nem talált **semmiféle** mérgező anyagokat.'

Haikola (1956), Åstedt (1957) és Hankonen (1958) nyelvjárási anyagon ugyan, de esetrag-frekvencia vizsgálatot végeztek, és megállapítást tettek az egyes és többes számú alakok előfordulásának gyakoriságára vonatkozóan. Ez az arány ugyan változik az egyes esetragok függvényében, de összességében az egyes szám és többes szám egymáshoz viszonyított aránya 4,5:1 volt. Korpela (2005) számítógépes újságnyelvi korpuszvizsgálatának (Helsingin Sanomat, 1997-es évfolyam, első félév, kb. 2,5 millió szövegszó) eredménye ennél kicsit jobb színben tünteti fel a többes számú eseteket, a százalékos adatokat figyelembe véve az arány 3:1. Ezért is érdemel figyelmet az a tény, hogy a *monenlainen* melléknév minden

előforduló többes számú alakjában magasabb frekvenciaértékeket mutat, mint egyes számban.

Ennek a jelenségnek is valószínűleg szemantikai oka van. A melléknév jelentése 'sokféle', s alapszava a 'moni' is esetragonként kis változásokkal, de szinte azonos arányban fordul elő egyes és többes számban. Ezt a megállapítást a korpuszon végzett ellenőrzés alapján teszem.

Az egyes *(n)lainen* morfémát hordozó melléknevek a jelek szerint érdekes töprengenivalót adnak alapszavuk tükrében. Ebben a rövid írásban részletes elemzésre nem vállalkozhattam, de az alapszó kapcsán egy kérdésre szeretnék még röviden kitérni. A cikk elején utaltam arra a tényre, hogy a *(n)lainen* képzőszerű utótagot tartalmazó melléknevek egy részét a moderatív képzőkhöz sorolják, mivel kvalifikatív tulajdonsággal rendelkeznek. Ugyanakkor hasonlító funkciójuk is ismert, de a szakirodalom nem választja el egymástól egyértelműen e két jelenséget. Korábban említettem, hogy a *(n)lainen* morféma tőmelléknévhez, képzett melléknévhez vagy névmáshoz járul. A tőmelléknévi alapszavú képzéseket figyelembe véve a kérdéses morféma valóban besorolható a moderatív képzők közé, hiszen az alapszóban foglalt tulajdonság alacsonyabb fokát jelöli, s ahogy azt Koivisto (2004: 289) megjegyzi, gyakran a beszélő negatív attitűdje is tükröződik ezekben az alakokban. Ezt a tényt az alábbi példák is bizonyítják:

(3) *Tämänkertainen, asiasisällöltään* ***laihanlainen*** *talousministerikokous jäi Viinaselle viimeiseksi.*
'Ez a tartalmilag **soványka** gazdasági miniszteri értekezlet az utolsó volt Viinanen számára.'
Vaikka satunnaistalvehtijoista on kertynyt havaintoja aika tavalla, talven yleiskuva on ***köyhänlainen****, sillä useita lajeja on esiintynyt* ***niukanlaisesti****.*
'Bár az alkalmi telelők (t.i. madarak) jelenlétét számos esetben észlelhették, a téli összkép mégis **elég szegényes**, mert több madárfaj **meglehetősen ritkán** bukkant fel.'
Aplodit olivat ***lyhyenlaiset****, 5-6 minuuttia.*
'A taps **meglehetősen rövid** volt, 5-6 perc.'

Amint a példasor utolsó mondata igazolja, a melléknévnek nem kell feltétlenül negatív jelentésűnek lennie ahhoz, hogy a beszélő negatív érzelme

kifejezésre jusson, hiszen a *lyhyt* 'rövid' melléknév önmagában semmilyen negatív jelentéstartalmat nem hordoz. (A *niukanlaisesti* alak egyébként jól mutatja, hogy a *(n)lainen* utótag határozószóvá képezhető tovább.)

(4) *Emu joko toteutetaan suurin piirtein* ***sovitunlaisena*** *ja kutakuinkin aikataulun mukaisesti tai sitten luovutaan unionin laajuisesta rahaliitosta.*
'Az EMU-t vagy megvalósítjuk nagyjából a **megegyezésnek** és a határidőnek **megfelően**, vagy lemondhatunk az unió méretű monetáris szövetségről.'
Jos joukkueen peli jatkuu ***nykyisenlaisena****, katsojia riittää jatkossakin.*
'Ha a csapat játéka a **mostanihoz hasonlóan** folytatódik, lesz elég néző ezután is.'
Kokonaisuutena tämänvuotisten Oulun juhlien yleisömenestys ei näytä muodostuvan aivan ***toivotunlaiseksi****, sillä salit ovat olleet vain puolitäysiä niissä konserteissa, joissa olen käynyt*.
'Egészében véve úgy tűnik, hogy az idei *Oului napok* közönségsikere nem a **reményeknek megfelelően** alakul, mert félig teltek csak meg azok a koncerttermek, melyekben magam is jártam.'

(5) ***Heidänlaisiaan*** *kuvaa täsmällisesti suomenkielinen sana tosikko.*
'A **hozzájuk hasonlókat** pontosan jellemzi ez a finn szó: komoly.'
Juuri ***minunlaisiani*** *naisia huijarit vaanivat.*
'A szélhámosok épp a **hozzám hasonló** nőket lesik.'

A (4) és (5) pontban szereplő példák, melyek a képzett melléknévi, illetve a névmási alapszó kategóriába tartoznak, egyértelműsítik, hogy ezekben az esetekben nem beszélhetünk moderatív képzésről, itt a *(n)lainen* hasonlító funkciója érhető tetten. Megállapíthatjuk tehát, hogy a *(n)lainen* képzőszerű utótag tőmellékneveken jellemzően moderatív, képzett mellékneveken és névmásokon hasonlító funkcióját érvényesíti.

Hivatkozások

ALHO, Irja (2004): Sijamuotojen syntaksia ja semantiikkaa. In: Hakulinen, Auli et al. (toim.): *Iso suomen kielioppi*. SKS, Helsinki. 1171—1214.

HAIKOLA, Kaija (1956): Taivutussijojemme yleisyystilastoa lounais- ja satakuntalaismurteista. *Virittäjä* 60: 396–400.

HAKANEN, Aimo (1973): *Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä*. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 311.) SKS, Helsinki.

HANKONEN, Ritva (1958): Taivutussijojen yleisyystilastoa eteläpohjalaismurteesta. *Virittäjä* 62: 209—211.

KARLSSON, Fred (1982): *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. WSOY, Porvoo —Helsinki—Juva. p.255.

KOIVISTO, Vesa (2004): Sanarakenne ja sanamuodostus. In: Hakulinen, Auli et al. (toim.): *Iso suomen kielioppi*. SKS, Helsinki. 169—421.

KORPELA, Jukka (2005): Cases in Finnish. http://www.cs.tut.fi/~jkorpela/finnish-cases.html

SIMON Valéria (2007): *Melléknévképzők morfoszemantikai sajátosságai a magyar és a finn nyelvben*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 51—53.

ÅSTEDT, Kaarina (1957): Suomen kielen taivutussijojen yleisyystilastoa. *Virittäjä* 61: 424—427.

Péter Simoncsics

The opposition of *avoldams* 'to wave off' and *dakśńems* 'to agree'

(On the aspectual nature of position and negation in Erza-Mordvinian)

0. In an earlier paper of mine (Simoncsics 2004) I have tried to show how gestures and language interplay in expressing affirmation (~ consent, agreement) and negation in substandard Hungarian. In this paper I am trying to describe a reverse phenomenon in Mordvinian, namely, how negation of logico-linguistical nature may turn into expressions of reference and/or description.

1. The general word for negation in Erza-Mordvinian is *avol'*. The form, in its turn, is a compound of the negative particle *a* (*at*) of Indo-European origin and the root of the existential verb *ul'-* (< *ul'ems*).

2. The general word for affirmation (~ consent, agreement) in E (and in M as well) is *da* which is a Russian loanword.

3. Both negation word *avol'* and word of affirmation *da* do serve also as bases for verbal derivation.

3.1.1. *avoldams* (variants: *auldams, aχuldams*) 'to wave off (e.g. a fly); to wave once; to wipe out' (e.g. *pŕaso avoldams* 'to wave with one's head') < *avol*[']=*da-* ≈ 'not ∧ verbal suffix expressing perfectivity'.

3.1.2. *avol'ams* 'to wave continuously, to gesticulate' (e.g. *ked'se avol'ams* 'to wave with one's hand') < *avol'=a-* ≈'not ∧ verbal suffix expressing continuity'.

3.2. *dakśńems* 'to agree, to concede; saying/gesturing *yes* repeatedly' < *da=kśńe* ≈ 'yes ∧ verbal suffix of frequentativity-continuity (expressing also repeated interruption of action)'.

4. The opposition of meanings 'perfectivity' and 'frequentativity' as expressed by derivative suffixes *=da* and *=kśńe* attached to the bases *avol*[']- and *da-*, respectively, reveal and reinforce the – possibly universal – aspectual difference between negation and affirmation (~ consent, agreement), namely: negation is a single gesture in contradistinction to affirmation (~ consent, agreement) which is characterized by repetition.

5. *avol'ams*, on the other hand, another derived form of negation word *avol'*, had lost its force of negation through the application of the frequentativity-continuity suffix *=a* and became a "normal" verb describing everyday action (gesticulation) with no specific function concerning the logical value of the message.

References

Feoktistov, A. P. 1975, *Mordovskie jazyki. Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Nauka, Moskva

Joki, Aulis J. 1973, *Uralier und Indogermanen*. MSFOu 151, Helsinki

Keresztes László 1990, *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest

Mészáros Edit – Širmankina, Raisa 1999, *Erza-mordvin – magyar szótár*. JATE Finnugor Tanszék, Szeged

Paasonen, Heikki 1909, *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss*. Helsingfors

Pokorny, Julius 1958, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I-II. Francke Verlag. Bern und München

Simoncsics Péter 2004, Gesztusnyelv – nyelvi gesztusok. Ladányi Mária és Hattyár Helga (szerkesztők): *„…még onnét is eljutni túlra…"* Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. 372–377. Tinta Könyvkiadó, Budapest

Sirobokova Larisza
Budapest

Konceptuális szerkezetek oroszországi fiatalok tudatában

Bevezetés

Nyelvhasználatunk sokat elárul a hallgatónak vagy az olvasónak származási helyünkről, társadalmi hátterünkről, iskolázottságunkról, foglalkozásunkról, korunkról, nemünkről és egyéniségünkről. Ebből következik, hogy a nyelv egyik fontos funkciója az egyéni identitás kifejezése: annak jelzése, hogy kik vagyunk, és hová tartozunk.

A nyelvtudományban ígéretes lendülettel szaporodnak manapság az eredményes, új kutatások. Ennek egyik területe a kognitív nyelvészet, mely a kognitív tudomány részdiszciplínája. Ennek

a) ***tárgya*** a nyelvtudás mint a kogníció része,
b) ***módszere*** a nyelvészet empirikus eszköztára,
c) ***célja*** az elme lényegére vonatkozó klasszikus filozófiai kérdések újrafogalmazása (Kertész 2000: 212, 213).

A kognitív nyelvészet olyan nyelvelméleti irányzat, amely a nyelvet emberi tudásként írja le. A kognitív nyelvészet szerint a nyelv legfontosabb összetevője a jelentés, legfontosabb funkciója a jelentés közvetítése, ezért a nyelvet is e szempont szerint kell leírni. Eszerint a jelentések és jelentésszerkezetek nem feltétlenül univerzálisak, hanem nyelvenként nagymértékben eltérhetnek. A nyelvi formák által kifejezett jelentések összefüggésben vannak az emberi tudás szerkezetével, tehát a nyelvben kifejezett „tartalom" felépítése összefüggésben áll az elmében tárolt ismeretek jellegével. A kognitív nyelvészet szerint a szintaxis nem autonóm, azaz nem független és formális szintje a nyelvnek, mert a nyelvtan szimbolikus természetű: funkciója a jelentéstani tartalom strukturálása és szimbolizációja.

A beszédben, írásban megjelenő nyelvi szerkezet a világban tapasztalt dolgokat, eseményeket képezi le, reprezentálja. A Langacker-féle kognitív nyelvtan nem a nyelvtani szerkezet formális leírására helyezi a hangsúlyt, hanem a szerkezet jelentésének a leírására, jelentés és megismerés viszonyára. A jelentés pedig *konceptuális* jellegű (Tolcsvai é. n.: 5, 29, 30).

A latin eredetű *conceptus* szót magyarra „fogalom, képzet" szavakkal fordították, bár az utóbbi időben a nyelvészek különbséget tesznek közöttük: megkülönböztetik a *conceptus* és a *fogalom* terminusokat mint nem egy jelentésűeket. Banczerowski Janusz a *conceptus* magyar megfelelőjeként a *kultúrafogalom* szót használja (Banczerowski 2000: 204). A továbbiakban mi is ezt követjük.

A *conceptus*, azaz a *kultúrafogalom* egy mentális nemzeti specifikus képzet, amelynek körébe nem tartozik bele minden fogalom, hanem csak azok, amelyek nélkül nehéz lenne bemutatni egy adott kultúrát (gondoljunk az oroszoknak az *„авось* („csak, tán, találomra, vaktában") -szerű viselkedésére, vagy a németek *rend*-szeretetére). Kultúrafogalommá csak azok a szavak válnak, amelyek aktualitást és értékeket mutatnak egy adott kultúrában, a leggyakrabban szerepelnek például a közmondásokban, szólásokban. Ezek a szavak a kultúra és az adott nép kulturális emlékezetének a hordozói.

A kultúrafogalmak természete

A 20. század végén a nyelvészek megállapították, hogy a nyelv hordozója egyben bizonyos kultúrafogalmak hordozója is. Így a kultúrafogalmak mentális jellegűek, ami azt is jelenti, hogy a kultúrafogalmak tartalmához csak az a nyelvész férhet hozzá, aki beletartozik az illető kultúrába vagy beszéli a nyelvet. Az orosz nyelv például bővelkedik szólásokban és közmondásokban. Ezek az állandósult szókapcsolatok, más terminussal frazeológiai kapcsolatok a nyelv elválaszthatatlan részei, alkalmazásuk színesebbé, változatosabbá teszi a nyelvhasználatot. Sem az írott, sem a beszélt orosz nyelvet nem tudjuk megérteni, ha nem ismerjük a leggyakoribb orosz szólásokat, közmondásokat. Bizonyos esetekben lehetetlen a frazeológiai kapcsolatokat szó szerint lefordítani, mert az már az érthetőség rovására menne. Ha egy frazeológiai kapcsolatot szó szerint

fordítunk egy másik nyelvre, azonnal elveszti idiomatikusságát, sőt olykor furcsán, nevetségesen hangzik, hiszen minél idiomatikusabb egy szókapcsolat, annál távolabb van az egész jelentése az egyes elemek jelentésétől.

Az orosz kognitív nyelvészek jelenleg háromféle módon közelítik meg a kultúrafogalom értelmezését.

Az első megközelítést Ju. Sztyepanov képviseli: ő ebben a kérdésben nagy figyelmet szentel a kulturális szemléletnek. Az egész kultúrát a kultúrafogalmak összegeként értelmezi. Szerinte az ember mentális világában a kultúrafogalom a kultúra fő sejtje, és a nyelv szerepe emellett mellékes: a nyelv csak segédeszköz, a kultúrafogalmak összegének csak az alakját adja (Sztepanov 1997: 23)

A kultúrafogalom értelmezésében a második megközelítést N. D. Arutjunova és iskolája képviseli. Az ő megvilágításukban a kultúrafogalom a kognitív szemantika egysége.

A harmadik értelmezés követői D. Sz. Lihacsov és Je. Sz. Kubrjakov. Szerintük a kultúrafogalom nem közvetlenül a szó jelentéséből jön létre, hanem a szó jelentésének és az ember személyes és kollektív tapasztalatainak összeütközéséből következik, azaz a kultúrafogalom közvetítő a szó és a valóság között (Maszlova 2005: 32).

A fentiekből következik a kultúrafogalom sokfélesége: racionális és érzelmi, absztrakt és konkrét, valamint az egész népet érintő és egyedi-személyes vonalakat is ki lehet emelni belőle.

Az utóbbi időben az orosz nyelvészek a következő kérdést vetették fel: hány kultúrafogalomról lehet beszélni egy kultúrán belül?

A. Vezsbickaja szerint az orosz kultúrában csak három alapvető kultúrafogalomról beszélhetünk: *судьба* – sors, *тоска* – vágy, *воля* – akarat. Ju. Sztyepanov szerint viszont a kultúrafogalmak száma 40–50 körül mozog. Ide tartoznak többek között: *вечность* – örökkévalóság, *закон* – törvény, *любовь* – szerelem, *вера* – hit stb. Mások szerint ugyanez a szám a százat is elérheti (Maszlova 2005: 37). Így például a nemzeti hősök is a kultúrafogalmak részei. Az orosz irodalomból sok olyan példát hozhatunk, melyek az egész világban híresek, a Dosztojevszkij regényeiben szereplő hősöktől kezdve a vasorrú bábáig. A magyar kultúrában ilyen nemzetközi ismertséggel rendelkező hős például Mátyás király. Ezek a hősök sajátos módon kötik össze a népet a nemzettel.

Az ember tudatában a kognitív kultúrafogalom a következőképpen alakul:

A világ felfogása

1. az érzékszerveken keresztül,
2. az ember tárgyi tevékenységén keresztül,
3. gondolati műveletek segítségével, az ember tudatában meglévő kultúra-fogalmakkal,
4. az emberek közötti szóbeli kommunikáción keresztül,
5. nyelvi jelek, egységek, kifejezések tudatos felfogásán keresztül.

A kultúrafogalom leírásának módszerei

A kognitív nyelvészeti kutatásokban nagyon aktuálisak a módszerrel kapcsolatos kérdések. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a módszertan kérdése a kultúrafogalom tartalmának és valóságának a kérdése is egyben.

A kognitív nyelvészet módszertana kísérletet tesz arra, hogy egyesítse a különböző tudományok adatait. Ezeket az adatokat összhangba hozza, és a szemantikai folytonosság értelmét keresi. Új módszerként lehet értelmezni a Lakoff és Johnson által bevezetett metaforikus elemzést, melyet 1980-as munkájukban mutattak be. Ezzel létrehozták a kognitív nyelvészet metaforával foglalkozó ágát. A többi módszer a pszicholingvisztikából és a neurolingvisztikából származik.

A kognitív nyelvészeti módszerek között fontos szerepet játszik az asszociáció mezőinek kutatása is, különösen a kultúrafogalmak kutatásában.

Az agyban lejátszódó logikai-pszichikai folyamatok egyik legjellegzetesebb mozzanata a képzettársítás (asszociáció), amely gyakran több-kevesebb elvonatkoztatással, a konkréttól az elvont felé való elmozdítással (absztrakcióval) is együtt jár. Az ember érzékszervi észleléssel, képi gondolkodással összefüggést talál a valóság bizonyos jelenségei között, és ezeket tudatában össze is kapcsolja. A gondolati kapcsolatteremtéseknek, társításoknak többnyire van ugyan közelebbi vagy távolabbi valóságalapjuk, azaz az egybevetett jelenségek valamilyen tulajdonságuk, tartalmuk alapján összehozhatók, az észlelés és egybekapcsolás folyamatában azonban mégis az ember képzeletvilágának

van döntő szerepe, amelynek igen tág a mozgástere. Az asszociációk ezért logikailag meglehetősen kiszámíthatatlanok, lényegében függetlenek az időtől, és a tértől, variációs lehetőségeik szinte kimeríthetetlenek. Mivel a képzettársítások általában nem szoros logikai összefüggéseken alapulnak, és a külső világ összekapcsolható jelenségeinek nem is föltétlenül a legfontosabb közös vonásait ragadják meg, a gondolkodásban lejátszódó folyamatok részletei rejtve is maradhatnak, illetőleg csak a képzettársítás általános momentumában jelölhetők meg (Benkő 1998: 137–138).

Vitathatatlan az a tény is, hogy mivel a kultúrafogalmak rendszere igen bonyolult, maga a kultúrafogalom kutatásának módszertana is különböző módszerek halmaza. A kutatási módszerek, eljárások felhasználása minden esetben más, és attól függ, hogy milyen célokat, feladatokat követ a kutató.

A konceptuális szerkezetek az orosz kultúrában

Minden kultúrában a világmodell az egyetemes kultúrafogalmak és az egyes kultúrák állandó tényezőinek összegéből épül fel. Az egyetemes kultúrafogalmak mellett minden népnek vannak sajátos, csak rá jellemző kultúrafogalmai, amelyek révén létrejön a nemzeti világnézet és a világ értékelésének alapja. A nyelv eleve bizonyos világképet ad a hordozójának. Egy orosz költőnő így fogalmazott: *„Orosz dolgokról nem lehet más nyelven gondolkozni"*.

A nyelv tükrözi azt, ami az ember tudatában van, a tudat pedig a minket körülvevő kultúra hatása alatt alakul. Így jönnek létre például a jellegzetes orosz nemzeti kultúrafogalmak: *подвиг* – hőstett (Н. Рерих), *воля* – akarat, szabadság, *удаль* – merészség, vakmerőség, *тоска* – vágy (Д.С. Лихачёв), *душа* – lélek, *дом* – ház, *поле* – mező, *даль* – távolság, *авось* – csak, tán, találomra, vaktában (А. Д. Шмелёв), *зимняя ночь* – téli éjszaka, *туманное утро* – ködös reggel, *новые русские* – új(gazdag) oroszok stb. (Maslova 2005: 44).

Ezeket a kultúrafogalmakat a következő csoportokra lehet osztani:

- *A világ* – tér, idő, szám, haza: *зимняя ночь* – téli éjszaka, *туманное утро* – ködös reggel
- *Az őserő és természet* – tűz, víz, fa, virág

– *A képek az emberről – новые русские* – új(gazdag) oroszok, *юродивый* – zseni, szent őrült
– *Az erkölccsel kapcsolatos konceptuális szerkezetek* – igazság, bűn
– *A társadalmi fogalmak és kapcsolatok* – szabadság, barátság, háború
– *Az emocionális fogalmak* – boldogság, öröm
– *Címertan*
– *Szakrális tárgyak*
– *Tudomány*
– *Művészet* stb.

Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy a kultúrafogalom a többi ismerethez hasonlóan változékony, hullámzó, néha érzékelhetetlen is.

Jelen tanulmányban az Oroszországban született finnugor nyelveken beszélő diákok asszociatív képét fogjuk nyomon követni.

Anyag és módszer

A kísérletben összesen húsz hallgató vett részt, mindegyikük az ELTE különféle karain tanul magyar nyelven. Magyarországra csereprogram révén jutottak. A magyar nyelvtudásuk különböző, mivel közülük néhányan már öt éve, néhányan csak második, harmadik éve tanulják a nyelvet, de minden diák részt vett magyar nyelvi előkészítőn.

A résztvevők között tíz orosz anyanyelvű monolingvális diák (a magyar nyelv ebben a kísérletben mellékes szerepet játszik, ezért a magyar nyelvtudásukat nem tartjuk a kétnyelvűséghez tartozó nyelvnek), a többi tíz hallgató két nyelven beszél anyanyelvi szinten, azaz egy finnugor nyelven és oroszul.

Az általam tervezett és végzett kísérletek során elsősorban azt vizsgáltam, hogy az Oroszországban született és felnőtt finnugor hallgatók tudatában az orosz vagy finnugor kultúra nyelve, jelentései, asszociációi kapnak döntő szerepet.

A vizsgált jelenségekkel kapcsolatban a következő előzetes hipotéziseim voltak:

1. A jelentések és jelentésszerkezetek nem feltétlenül univerzálisak, hanem nagymértékben nyelvspecifikusak.

2. Az orosz és finnugor nyelven beszélő kísérleti személyek konceptuális rendszere eltér egymástól.

A vizsgálatok elsődleges célja az volt, hogy képet adjanak az Oroszországban született és felnőtt finnugor népekről a kultúrafogalmak aktiválása terén, mivel „a kognitív nyelvtan a beszélő kognitív aktivitását tekinti középpontnak" (Tolcsvai é. n.: 26). Azt is célul tűztem ki, hogy megmutathassam, a finnugor népeknek van saját kultúrájuk, vannak saját nyelvi struktúráik, és ezek fontosabb szerepet kapnak a tudatukban.

A világ – *tér, idő, szám, haza* kultúrafogalmak

Majdnem minden nép kultúrájában a legfontosabb szerepet az idő, a tér és a szám kultúrafogalmak kapják. Ezek ugyanakkor a filozófia, a szociológia, a fizika és egyéb humán- és természettudományoknak is alapvető kategóriai.
Kísérletünkben a számjegy került érdeklődésünk középpontjába. Már Püthagorász is leírta, hogy a világon a szám a legbölcsebb létező.
A számjegyek sajátos kódok, amelyek segítségével leírható a világ: a zene, a költészet és a művészet is számokból áll.

Az ***egyes*** számjegy – az eredeti teljesség, az egység szimbóluma. Az orosz kultúrában léteznek olyan közmondások, mint: *„Один на поле не воин"* (egy katona a harcmezőn nem katona) – magyarul: egy fecske nem csinál nyarat, *„Один как перст"* (egyedül mint az ujjam). Így a magányosság, a gyengeség fogalmai is az egyhez kötődnek:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
egység, épség, valaminek az eredeti mivolta, vezérség	*április 1., légy*	*január 1., egoizmus*	*arany*

Kettő – a kétszínűség szimbóluma, ami az orosz világképben negatív jelentéssel jár: így az orosz *„дьявол – ди-авол”* (az ördög) szóban is kettő szó van jelen:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
kielégítetlenség, rossz tapasztalat, ördög	*hattyú, szerelmes pár, liba*	*együttlét, örökkévalóság, barátság, testvérem*	*barátság*

Három – az Isten (Szentháromság) szimbóluma:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
Святая Троица – Szentháromság ***(mind a tíz résztvevő)***	*disznó, hernyó*	*családom, testvéreim*	*barátok*

Négy – az orosz kultúrában ezt a számot fontos számnak tartják. Az egyetemesség, az egység, a hatalom, az intellektus szimbóluma. Négy őselem létezik: a föld, a levegő, a víz és a tűz:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
asztal, négyzet, iskolai osztályzás	*szimmetria, kacsa*	*szabadság, választás, nyitottság*	*évszakok, stabilitás*

Öt **–** az orosz kultúrában ez a szám régóta benne van a hétköznapi életben az ötágú csillag képében, amely még most is a legfontosabb karácsonyfadísz szilveszterkor:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
5 darab rózsa, gyerekek, jeles	*virág, jeles, nagyon jó*	*vizsga, szerencsét hozó szám, május*	*május*

Hat – az oroszok számára ez a szó negatív jelentésű. A hat + kicsinyítő képzős szónak *(шестёрка)* 'besúgó, spicli' jelentése is van:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
A többség semmit sem írt be *démon jele 666* – 2 ember	*gyermekkor hosszúság félév*	*gyermekkor*	*hosszúság*

Hét – szent szám, az istenség szimbóluma. Az oroszban sok közmondás ismert, amelyekben szerepel a *семь* – hét szó, az egyik közülük a boldogságot fejezi ki: *быть на седьмом небе* – a hetedik mennyországban van:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
szivárvány, hangjegyek, 7	*keresztény karácsony, szerencse, boldogság, hajfonat, apa, 77 gyógynövény, 77 ellenség*		

évesen mennek a gyerekek az iskolába, szerencsés szám	

Az őserő és természet – *víz, tűz, fa, virág.*

Ebben a csoportban a fa-kultúrafogalom volt érdekes számunkra, mivel a fa sok kultúrában különös szerepet kap. A mesékben a fák kívánságot teljesítenek, gyógyítanak. A szláv népek számára minden fa jelképez valamit. Az orosz rejtvényekben az ember és a fa összeolvadnak.

Tölgy(fa) **–** keménység, szilárdság, lelkierő, a hosszú élet jelképe. Az oroszok csak a nagyon erős és egészséges embert hasonlítják a tölgyfához:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
erő, stabilitás, hosszú élet, szigorú öreg nagyapa	*mese, bölcsesség, hatalom, szép szál ember*	*keménység, erő*	*nem nagyon okos ember*

Nincs nagy különbség az orosz és finnugor diákok válaszai között, ami szerintünk azzal függ össze, hogy a finnugor népek kultúráiban a tölgyfa nem kap nagy jelentőséget, ritkán fordul elő a népművészetben, a közmondásokban, az irodalmakban. Arra a kérdésre, hogy *tudjátok-e, minek lehetne a jelképe a tölgyfa a ti kultúrátokban*, a finnugor nyelven beszélők között senki nem válaszolt. Az ő asszociációik csak az orosz tölgyfával kapcsolódnak össze, mivel arra a kérdésre, hogy minek a jelképe a tölgyfa *az orosz kultúrában*, majdnem mindenki (19-en a 20-ból) azt írta, hogy *orosz mondai hős, erő*.

A ***nyírfát*** különösen kedvelik az oroszok. Az orosz fürdőt (szaunát) nem lehet a nyírfából készített vesszőnyaláb nélkül elképzelni, ami gyógyító hatású. Ez a fa majdnem minden orosz költő verseiben szerepel:

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
orosz leánnyka, szépség, falu az Oroszország mélyén	*dalok, Oroszország, leánnyka*	*nőiesség, szépség, Oroszország*	*falu, leánnyka*

Mivel ez a fa az Oroszország egész területén nagyon fontos szerepet kap, nincsenek eltérések a válaszok között sem.

Fűzfa **–** a keleti szlávok között a tavaszt jelképezi. Oroszországban a falvakban ma is tavasszal fűzfaággal ütögetik meg a gyerekeket és a háziállatokat, hogy egészségesek legyenek. A fűzfa sok orosz közmondásban jelen van.

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
hit, tavasz	*az isten, csecsemő, húsvét*	*húsvét, tavasz*	*húsvét*

Arra a kérdésre, *minek jelképe a fűzfa a ti kultúrátokban*, az egyik finnugor nyelven beszélő sem válaszolt, ami azzal magyarázható, hogy a tölgyfához hasonlóan a fűzfa sem nagyon fordul elő a finnugorok kultúrájában. A fűzfa az orosz kultúra része, és mind a húsz ember számára a *húsvétot* szimbolizálja.

A társadalmi fogalmak és kapcsolatok – szabadság, barátság, háború

Fontosnak tartottuk megvizsgálni a *háború* szót. A kísérletben résztvevők még nagyon fiatalok, a háborúról csak a rádió vagy a tévé révén tudnak. De melyek a jellegzetes jegyei ennek a kultúrafogalomnak, melyek a leggyakoribb jelzők?

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
könyörtelen – 2 *fő* *véres – 5* *értelmetlen – 2* *buta – 1*	*népi – 1* *polgári (polgárhá-ború) – 1* *értelmetlen- 1* *Nagy Honvédő Háború – 2* *pusztító – 2* *fekete – 1*	*igazságtalan – 2* *hidegháború – 2* *Nagy Honvédő Háború – 3*	*értelmetlen – 2* *hidegháború – 2*

Az asszociatív mezőben előfordulnak a következő szavak is: *Németország, Amerika.*

Az oroszok között az egyik legfontosabbnak tartott kultúrafogalom – a második helyen áll – a ***ház.*** A ház fontos szerepet kap az irodalmi szövegekben, az iskolai tankönyvekben. Az oroszok tudatában a ház tere kitágul egy nagy város (Moszkva) vagy akár Oroszország határáig. Minden Oroszországban élő ember ismeri ezt a kifejezést: *Наш дом – Россия* – A mi házunk: Oroszország.

Az orosz hallgatók	**A finnugor nyelven beszélő hallgatók**		
	udmurtok	**Marik (cseremiszek)**	**Komik (zürjének)**
szeretet *barátok*	*falu* *anya*	*Oroszország* *kert*	*falu* *anya*

gondoskodás *otthonosság* *kényelem*	*macska* *udmurt dalok*	*anya* *békesség*	

A táblázatból látszik, hogy a finnugor hallgatók számára a *ház* a szűkebb teret jelenti. Ez azzal magyarázható, hogy a finnugor diákok többsége vidéki, az oroszok pedig városban születtek és laknak.

Következtetések

A kísérleti személyek válaszai alapján nyilvánvaló az eltérés az orosz és a finnugor anyanyelvű diákok között. Az orosz diákoknál olyan asszociációk jöttek létre, amelyek az orosz nyelvészek elméletei alapján várhatóak voltak.
Az eredmények tehát abba az irányba mutatnak, hogy várakozásomnak megfelelően a jelentések és jelentésszerkezetek nem univerzálisak, hanem nagymértékben nyelv- és kultúraspecifikusak.

Irodalom

BANCZEROWSKI Janusz 2000: A halál mint kultúrafogalom a magyar és a lengyel nyelvben. Magyar Nyelvőr 124/2. 204–209.

BENKŐ Loránd 1998. A történeti nyelvtudomány alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

DUBROVIN, M. I. – KLAUDY, K. 1990. Orosz szólások és közmondások képekben. Tankönyvkiadó, Budapest – Russzkij jazik, Moszkva.

KERTÉSZ András 2000: A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. Magyar Nyelvőr 124/2. 209–225.

TOLCSVAI Nagy Gábor é.n.: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe (Kézirat).

MASZLOVA V. A. 2005. = Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск.

SZTYEPANOV Ju. 1997.= Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Moszkva.

Широбокова Людмила Порфирьевна
Ижевск

Проблемы формирования полиязычной личности при освоении иноязычной культуры в условиях глобализации

Современная поликультурная ситуация в Удмуртской Республике, обусловила необходимость межкультурного взаимодействия народов, проживающих в данном регионе.

Обычным явлением нашего региона сегодня является полиэтническая семья, т.е. в семьях владеют двумя и более родными языками, например, русским, удмуртским и армянским; это новая тенденция, а именно появление в семьях родных языков, которые не являются привычными для данного региона.

Такое этническое разнообразие предполагает особое взаимодействие носителей языков, т.е. целесообразно сегодня говорить о специальных программах обучения этнической толерантности учащихся, уже в начальной ступени обучения, так как именно семья, школа, даже детский сад являются теми речевыми коллективами, где происходит процесс первого уважительного или другого отношения к своей этнокультуре, другой этнической ментальности, понимание и принятие межэтнических отношений.

Раннее понимание ценности, значимости самобытности своей культуры, других культур молодыми людьми, детьми является своеобразной профилактикой их корректного будущего национального поведения и сохранения, уважения и понимания необходимости полиэтнического сотрудничества в своем регионе. Факторы успешного взаимодействия можно увидеть и в семье, и в речевом коллективе: это и обучение языкам, это и межнациональные форумы, система дополнительного языкового образования, в развитии знания о культуре, языках своих народов, различного уровня конференциях.

В итоге, учащийся выступает в роли не только языковой личности, но и полиязычной личности, что представляет величайшую социальную, этническую и образовательную ценность.

Необходимо указать на этническую самостоятельность и самодостаточность молодых семей сегодня, проживающих в сельской местности; они не только не забыли свой язык, их дети-выпускники сельских школ говорят на своих родных языках осознанно, гордятся своей этнической культурой, многообразием своего этнического семейного наследия, не стесняются своего этнического "я", как это было прежде с людьми, носителями этнической информации другого поколения.

Сегодня перспективно, престижно знать несколько языков, полиэтнические семьи не являются сейчас исключением, а устоявшейся тенденцией.

Следовательно, учитель, работающий в речевом коллективе, состоявшем из представителей разных этнических групп, должен быть не просто образцом широкого филологического кругозора, сформированного высокого уровня коммуникативной и интеркоммуникативной компетенций, а человеком, несущим идеи открытого позитивного, заинтересованного отношения к данным культурам.

Как правило, данная роль пока выполняется учителями предметов коммуникативно-ориентированных, чаще это преподаватели родной словесности, иностранных языков.

Освоение родной культуры учащимися, ряда иноязычных культур в условиях растущей глобализации международных языков: например, английского ставит перед учителем задачу освоения основ полиязыкового знания; это не только знание основ классической латыни как матери языков, а воспитание и формирование умений освоения полиязыкового информационного пространства, а именно:

1. знание культуры этносов региона;
2. умения сопоставить, провести языковые и культурные параллели разных языков;
3. знание современного состояния проблем этнического многообразия и готовность решить данные дидактические этнические задачи;

4. обязательное владение хотя бы одним международным языком, что позволяет учителю быть в курсе языкового международного сообщества.
5. Умение проявить языковую и культурную заинтересованность в современной молодежной культуре этнических групп своих речевых коллективов.

Условия глобализации языков сегодня не должны являться препятствием в освоении языкового и межкультурного взаимодействия для молодых людей, они должны способствовать более глубокому и заинтересованному проникновению в истоки своих культур и языков, в конечном итоге, повысить рост своего национального самосознания и своего национального статуса.

Что, собственно, представляет из себя современный процесс глобализации языков как явление социальное и языковое?

Как явление социальное, глобализация указывает на все растущую тенденцию и потребность обязательного владения английским языком как средством межнационального взаимодействия, данный процесс усиления значимости данного языка ведет к другой тенденции, а именно: его профилизации, средством более быстрой профессиональной успешности и самоактуализации; поэтому в данном контексте можно понять всех родителей, желающих получить данное знание для своих детей.

С точки зрения, лингвистической значимости языки глобальные, имеют еще одно необходимое качество, они являются достаточно универсальными в их изучении, владении, так как имеют целое разнообразие демонстрационных площадок, мест их актуализации.

Наши учащиеся приобщаются к данному процессу глобализации еще с раннего детства через каналы ТВ, мультимедийных средств; иногда значение таких языков искусственно преувеличивается, навязывается.

В то же время данный процесс глобализации может иметь позитивное значение для учащихся, при условии корректных методических и педагогических воздействий преподавателя.

Учащиеся, представители этнических коллективов, общаясь на языке межкультурной коммуникации, на уроке иностранного языка,

одновременно постигают реалии иноязычной культуры и сообщают свои фоновые знания о родной культуре; очень часто они опираются на опыт родных языков, что одновременно развивает их этническое самосознание и свою этническую значимость.

Таким образом, понятие "полиязычной личности" является интегративным, где основными составляющими могут быть следующие:

1. наличие этнической идентичности как принадлежности к определенному этническому началу, что является содержанием понятия "языковая личность";
2. обязательное наличие речевого коллектива для демонстрации своего речевого этнического поведения;
3. это совокупность необходимых фоновых знаний о родной и иноязычной культурах;
4. создание особых педагогических условий на уроке для создания атмосферы межнационального общения, для усвоения мировых духовных ценностей, культуры межнационального общения;
5. сформированности целого ряда компетенций, где основной является "интеркоммуникативная компетенция", т.е. умения правильного общения на ряде языков;
6. как структурное образование, где основным компонентом являются знания языков, родных и иностранных как условие эффективного средства взаимодействия людей.

Таким образом, средством формирования нового полиэтнического сознания учащихся в условиях современного языкового образования является сам язык: родной, иностранный или ряд языков и готовность личности обучаемых и личности преподавателя к толерантному взаимодействию для сохранения национальной самобытности родных языков, расширение филологического кругозора учащихся.

В обучении и формировании мотивированного изучения любого языка может быть рекомендован только один подход, а именно: полиязыковой, т.е. специфическая корректная методическая совокупность приемов, раскрывающая лингвистическую, культурологическую и дидактическую значимость языков.

Szíj Enikő
Budapest

Finnugor tanszék- és finn szaktörténeti adalékok
(egy 1943-as kolozsvári papírlap ürügyén)

A budapesti Finnugor tanszékről vonult nyugdíjba Sz. Kispál Magdolna egyetemi docens, akit hajdan „sub auspiciis Gubernatoris" avattak doktorrá a kormányzó engedélyével, és aki a kolozsvári egyetemen kezdte meg oktatói munkáját. Az ő helyére kerültem tanársegédnek, és amikor már igent mondott az unszolásomra, hogy írja meg, akár az asztalfióknak, a finn ösztöndíjasként Finnországban és a Kolozsváron eltöltött éveinek történetét, akkor gázolta halálra külföldön egy villamos. A tőle örökölt tanszéki asztal fiókjából került elő az a papírlap, amelynek egyik oldala ceruzával írt kéziratos piszkozat 1943. szept. 19-i keltezéssel, a másik leginkább irodalomtörténeti, 1943-ban aktuális tartalmú gépelmény, finnből fordítás magyarra. A gépelt szöveget is közreadjuk, de csak a teljesség kedvéért.

A ceruzával írt kézirat jobb sarkában fent 2 sornyi méretű szám: 7

> …egy-egy időkör elteltével a megbízatás megismételhető legyen.
>
> Kettunen professzornak az a javaslata, hogy a „finn nyelv és irodalom" külön tanárvizsgás szakcsoport legyen, nem illeszthető bele sem a magyar középiskola szervezetébe, sem a magyar középiskolai tanárképzés céljai közé. Természetes azonban, hogy bölcsészetkari doktori szigorlatnak lehetne a „finn művelődéstörténet" nemcsak melléktárgya, hanem főtárgya is.
>
> [itt az oldal közepén kör alakú, sűrűn áthúzgált szöveg következik, az előbbi beszúrás – dőlttel – innen lett „átirányítva"]
>
> Ezek előrebocsátásával javaslatom a következő:

A Kar a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr ő nagyméltóságának hálás köszönetet mond azért a gondosságért, hogy „finn nyelvi és művelődéstörténeti" egyetemi tanszéknek hazánkban való fölállítását tervezi és arra kéri a Kar a Miniszter úr ő nagyméltóságát, hogy azt a tanszéket a kolozsvári M. K. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karán kegyeskedjék megszervezni.

Teljes tisztelettel

Kolozsvár, 1943. szept. 19.

A gépelt szöveg

(Az aláhúzások és a dőlttel írás az eredetiből való. A végén említett *aks* annak az Akateminen Karjala Seurának [AKS, m. Egyetemi Karjala Társaság] a rövidítése, amelynek tevékenysége nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az úgymond burzsoá, fasiszta finnekkel kapcsolatot tartó szovjet-finnugor értelmiséget kivégezzék.)

A gépelt szöveg oldalán az oldalszám: – 14 –

-ja, mely terrorjával minden szabad szellemi megnyilatkozás elfojtására törekszik. Bár léte egész folyamán az értelmiség kisebbségét tette csak, szelleme mégis uralkodik a művelődési életen, s majdnem az egész értelmiség többé-kevésbbé [!] meg van fertőzve ettől a szellemtől.

Valósággá lett Leino Eino jóslata, hogy minden más nemzeti után meg kell <u>próbálnunk</u> a nemzeti reakciót is.

Nem arról van szó, hogy <u>kultúréletünkben</u> az önállóság idején ne lettek volna elismerendő, sőt nagyszerű eredmények: a tudományban, irodalomban, művészetben. De az eredmények magánosak, egyedüllétben alkotottak – ellenére az elszigetelődés mélyülő kulturkrízisének.

Nem arról van szó, hogy nem igyekeztek volna újra összekötni az élő világkultúrával összekapcsoló elszakadt szálakat, nem mintha nemigyekeztek[!] volna szintézist találni nemzeti kultúránk haladó *örökségéből* [← dőlttel a következő szó fölé a sorok közé begépelt szó] hagyományaiból és az új időhöz alkalmazni azokat [helyesen: őket] – de e törekvések az uralkodó

kulturpolitikával szemben való harcos ellenzékiségben tétetnek [!]

A 20-as évek végén a f á k l y a v i v ő k [!] csoportja megkísérli kinyitni az ablakokat Európa felé. A Lapua-mozgalom nemzeti-vallásos fanatizmusa árvízként oltja el fáklyáikat.

A 30-as években, a sűrűsödő reakció tizedébe, *egy kis* baloldali radikális csoport – később [a] K i i l a körül tömörülve – kétségbeesett harcot vív a haladó kultúrpolitikáért; az évtized végén az aks-féle [!] háborús izgatás hulláma borítja el s változtatja az országot öt évre hadi táborrá.

Olyan gyönyörű reggel hogy is végződhet ilyen szürke és sötét délben, ilyen éjfekete estében? Válasz: a reggel finn volt, a dél suomettari – az est koaliciós-fasiszta.

A kézírás nem Kispál tanárnő írása, és kérésemre a közismerten kolozsvári illetőségű Szabó T. Ádám sem tudta Kolozsváron felismertetni, kitől származik. A benne emlegetett Kettunen professzor éppenséggel lehetne értelmi szerző, vagyis írhatta volna ő is azzal, hogy úgyis majd egy főilletékes írja alá a hivatalos levelet, de Kettunen professzor kézírása nem ilyen volt, és kérdés, hogy a dátumközeli időben hol tartózkodott. A budapesti egyetemen, elsőként a mindenkori magyar egyetemek közül, 1982-ben indulhatott be az önálló finn (finn nyelv és kultúra) szak, a piszkozat tehát azért figyelemre méltó, mert annak dokumentuma, hogy már jóval korábban is voltak ilyen tervek. A kérdés tehát az, hogy miért éppen Kolozsváron és miért éppen 1943 őszén, kinek a fejében fordult ez meg. A magyarországi finnugrisztika történetében még említés szintjén sem kapott kellő ismertséget a kolozsvári egyetemen oktatott összehasonlító nyelvészet, de az is elfelejtődik, hogy az elnevezések zűrzavarában a finnugrisztikát az ural-altáji, a magyar és a finnugor címszónál egyaránt lehet és kell keresni.

A kolozsvári lapok többsége, így például az *Ellenzék* rendszeresen közölt híreket az egyetemről. 1892. ápr. 6-án Meghalt tudós címmel (szombat, 87. sz. 247. old. 2. hasáb, a továbbiakban hb) ez olvasható:

„Budenz Józsefet, a budapesti egyetem hírneves tanárát s a magyar tudományos akadémia tagját csütörtökön délelőtt balol-

dali szélhűdés érte. Budenz már ez év eleje óta betegeskedett. Előbb influenza s utóbb tüdőbaj kinozta, de a jeles tudós leküzdve fájdalmait, pontosan teljesítette kötelességeit. Eljárt az akadémiába s szorgalmasan megtartotta előadásait, dacára, hogy orvosai eltiltották tőle. Tegnap reggel 9 órakor még jókedvűen reggelizett s mikor fél tizenegykor szobájába mentek, ott feküdt a földön eszméletlenül. Ma vett távirati értesülés szerint elhunyt."

A Budenz iránti kolozsvári érdeklődést magyarázza az is, hogy gálfalvi Nagy Lajos (1828–1910), „ki most az unitáriusok kolozsvári főiskoláján a magyar és a görög nyelvet tanítja" volt az egyike azon magyar peregrinusoknak, akikkel összebarátkozván Budenznek kedve támadt megismerkedni Magyarországgal. 1892. ápr. 19-én ő írt nekrológot a lapban Budenzről. A budapesti Finnugor Tanszék tulajdonában levő árnykép Budenzről szintén Nagy Lajosnak köszönhető. 1892. április 20-án pedig közzétettek egy 1886-os olvasói levelet, amelyre a választ Budenztől várták és egy levelezőlapon meg is kapták (az újságban kövérrel szedetteket lásd itt dőlttel):

Bpest [sic], 1886. Jan. 6.

„Erd*ője* vagy erd*eje*? Rendes használatú s ennél fogva szabályosnak tekintendő alak csak az erd*eje* (úgy mint vel*ő* : vel*eje*, apr*ó* : apr*aja*). – A ª miértre ´ nézve csak azt mondja a nyelv: „cartel est mon plaisir". Hiszen előfordúl [sic] az erd*ője* alak is, mely más analogia szerint képződik (vezet*ője*, tanít*ója*).

Teljes tisztelettel

BUDENZ J.

Nyelvt. [sic] Bizottság előadója.

1892. ápr. 27-i, szerdai számában Budenz emléke címmel az *Ellenzék* megírta, hogy

„Szinnyei József dr. egyetemünk kitűnő tanára a tavaszi szünet utáni első előadása alkalmával hallgatói előtt a tisztelet és benső meleg szeretet hangján emlékezett meg arról a nagy veszteségről, mely a magyar tudományos világot, közelebbről pedig a magyar filologiát érte Budenz Józsefnek, a bpesti [sic] egyetemen az összehasonlító magyar nyelvészet tanárának

elhunytával. – Szinnyei, ki egyik legkiválóbb tanítványa és utóbb barátja volt az elhunyt tudósnak, felemlítette, hogy Budenz mint jutott hazánkba, s mily nagyhatású működést fejtett ki az akkor még alig bölcsőjében levő helyes irányú magyar ugor összehasonlító filológia terén, majd alapvető műveit sorolta fel, s kisebb értekezéseit. – A hallgatóság meghatottsággal hallgatta végig a meleghangú megemlékezést, s kétszeres fájdalommal gondolt az elhúnyt tudósra, kinek helyét, minden valószínűség szerint Szinnyei fogja betölteni, s ez által ugy a hallgatók, mint az egyetem, az egyik legjelesebb s kiváló tiszteletben álló erőt és tanárt fogják elveszíteni."

Ez utóbbi sejtelmükben nem csalódtak, ugyanis az *Ellenzék* 1893. márc. 24-i pénteki száma (69. sz. 275. old.1. hb) hírül adta:

„Szinnyei József drt [sic] a kolozsvári egyetem nagyhírű professzorát a budapesti egyetem bölcsészeti kara tegnap az ural-altáji nyelvek tanszékére első helyen jelölte. Ez a jelölés megérdemelt elismerése volt Szinyei [sic] dr. érdemeinek, kinek távozása által azonban a kolozsvári egyetem érzékeny veszteséget szenved."

Akadnak azonban Szinnyeivel kapcsolatban kritikai megjegyzések is. Az Erdélyi Muzeum Egyesület lapjának, az Erdélyi Muzeumnak a szerkesztőjeként munkáját sokan újítónak és kiválónak tartották, de alapos a gyanú, hogy amikor híre ment, elpályázik Kolozsvárról, akkor ezt rossz néven vették, és bár a kiadvány kettős számának cikkei kapcsán alakult ki vita, nem nehéz fölismerni, hogy a szerkesztő is megkapta a magáét. 1893. június 21-én (szerda 139. sz. 553. old. 2. hb) hírül adták:

„Az Erdélyi Muzeum május-június havi kettős füzete Szinnyei József szerkesztésében megjelent. E kettős füzet jóval alatta marad az előbbi tartalmas füzeteknek s az egyes czikkekhez több tekintetben alapos kifogás fér. … [XVI. Lajos lányának emlékirata] oly satnya sváb dialektusban van francziából fordítva, hogy igazán nem érdemelt nyomdafestéket. … A helyesírásról jobb nem szólnunk. A Különfélékben a Nádudvari Péter életrajzához cz. czikk is csaknem oly hanyag, gondatlan, mint az

előbb tárgyalt ismertetés. A Repertórimot mot is a szokott, semmitmondó, gépies kiállításban kapjuk. Az Erdély és Tört. Lapok cz. folyóiratokat, melyek szintén Kolozsvárt jelennek meg, a Repertórium összeállítója nem ismeri, nem tudjuk, mi okon. … Valóban melegen üdvözölnünk kell a folyóirat új titkárát, ki melléktekintetektől nem korlátolva új szellemet fog önteni tudományos irodalmunk e magas szinvonalra emelhető orgánumába."

1893. június 22-én, tehát másnap (csütörtök, 140. sz. 556. old. 4. hb) hírül adták a Mindenféle [!] rovatban, hogy

„Szinnyei József egyetemünk kitűnő tanárát kinevezték a budapesti egyetemen a Budenz tanszékére. Szinnyei nehány évi itt időzése alatt is kinyerte mind társas köreink nagyra becsülését, mind tanítványai szeretetét. Szorgalma és törhetetlen munkaereje által már eddig is szép nevet biztosított magának tudományos irodalmunkban. Különösen a most füzetekben meginduló Tájszótár melyhez évek óta gyűjti az adatokat, monumentális alkotás lesz. Bár sajnálnunk kell körünkből eltávozását, gratuláluk megérdemelt kitüntetéséhez."

Ugyanennek a lapszámnak az 557. oldalán az *Ellenzék* szerkesztője közölte a frissiben kapott választ az imént részben idézett kritikára, pontosabban „orozva támadásra"és ebben a EM volt szerkesztője, vagyis Szinnyei is szóba jött:

„… A mi a támadásnak a volt szerkesztőre vonatkozó részét illeti, az egyáltalán nem igaz. Ő magas szinvonalra emelte a folyóiratunkat, erről tanuskodik a szakosztály minden tagja, s e pár szót megjegyezni csak azért hittem szükségesnek, mert a lapodban a napi hirek rovatában jelenvén meg ez álarczos személyeskedés: azt a véleményt ébreszthetné, hogy b. lapod véleményét fejezi ki, pedig tudom, hogy nem fejez. Ferenczi Zoltán"

A kinevezés híre természetesen az Erdélyi Muzeumban, a Különfélék című rovatban is megjelent (1893: 419):

„Szinnyei József drt, az Erdélyi Múzeum volt szerkesztőújét, ő felsége a budapesti tud. egyetemen a Budenz József halála által megüresedett altáji összhasonlító nyelvtudományi tanszékre rendes tanárrá kinevezte."

Ugyanekkor az a kissé furcsán megfogalmazott hír is megjelent (uott 421), hogy

„a kolozsvári egyetemen az ural-altaji [sic] összehasonlító nyelvészetre újonnan egy ny. rk. [sic] tanszék szerveztetett, melyre a pályázat jul. 31-én járt le."

1893. szept. 1. pénteken (199. sz. 793. old. 1. hb) Üres tanszék egyetemünkön címmel az *Ellenzék* tudatta, hogy

„Szinnyei József eltávozása következtében a kolozsvári egyetemen megüresedett a magyar nyelvi tanszék. Ezt nem sokára be kell tölteni. Amint Budapestről értesítenek, e tanszék betöltése nem fog sok fejtörést okozni, mert a kultuszminiszterium könnyen választhat azok közt a kitűnő ural-altaji nyelvészek közt, kik Szinnyeivel már Budenz helyére is teljes önérzettel pályáztak. Ezek Halász Ignácz, Bálint Gábor és Munkácsi Bernát voltak, kik közül legtöbb kilátása kétségkívül Halász Ignácznak van. A kitűnő fiatal szaktudóst annak idején a budapesti Egyetem bölcsészetkara és egyetemi tanácsa közvetlenül Szinnyei után, a második helyen jelölte. Most tehát az első helyen való fölterjesztésre nem lesz ellenfele, hacsak az erdélyiek Bálint Gáborral, aki székely, helyi érdekű kérdést nem támasztanak."

A kolozsvári közéletet foglalkoztatta saját egyeteme – sőt egyetemei, mert műegyetem alapításáról is szó volt – és általában a tudomány helyzete (1893. szept. 7. cs. 204. sz. 811. old. 5. hb):

„Másként is szükséges a magyar tudományos munkálkodásnak lendületet adni. Az akadémia főtitkára mondotta egy ünnepi alkalommal s mi utána mondjuk, hogy a tengődő magyar szellemi életet csak az mentheti meg, ha minél több tanári állást szervezünk. Nem hihetetlenségszámba [sic] megy-e, hogy

> egész Magyarországon csak két, mondd két ember van, kit az állam azért lát el, hogy nemzeti irodalmunk történetével szak- és hivatásszerűen foglalkoznak? Egy a budapesti s egy a kolozsvári egyetemen? Hát hol tesznek majd nemzetileg, államilag Európában valamit a magyar irodalomért, ha itt nem?" … [A nemzeti hiányterületek felsorolása ezzel végződik:] „Egyébként: bátran kérhetnénk még többet: úgy sem lesz belőle semmi."

Az Üres tanszékek egyetemünkön címmel megjelent írás (1893. szept. 12. kedd 207. sz. 825. old. 3. hb) azért is figyelemre méltó, mert itt a tanszék szó többes számban áll, már két tanszéket említenek:

> „A kolozsvári m. kir. tudomány egyetemen ez idő szerint két megüresült tanári állás van. Egyik a tavaly [sic] létesített új tanszék, az ural altai [sic] nyelveké, a másik a magyar nyelv és irodalom tanszéke, mely Szinnyei Józsefnek eltávoztával üresedett meg. Az ural altai [sic] tanszékre, mint lapunkat illetékes helyről értesíték, Bálint Gábor, a kitünő orientalista lesz első helyre jelölve, a másik tanszékre pedig Halász Ignácz, egy fiatal, de szintén jeles tudós."

1893. dec. 14-én A kolozsvári egyetem új tanárai címmel "„felszállt a füst" (csütörtök, 285. sz. 1129. old. 2. hb):

> „A király a hivatalos lap mai száma szerint Bálint Gábort, a kolozsvári egyetemen ujonnan szervezett uralaltáji [sic] összehasonlító nyelvészeti tanszékre nyilvános rendkivüli tanárrá a rendszeresített illetményekkel kinevezte. Ezenkívül a magyar nyelvi tanszékre ő Felsége Halász Ignáczot nevezte ki."

Az erdélyi lokálpatrióták pedig különösen szívesen olvasták az 1893. dec. 20-i hírt (290. sz. 1148. old. 2. hb) is, miszerint

> „Bálind [sic] Gábor egyetemünkön tegnap délben letette a tanári esküt s e naptól kezdve magunkénak valljuk."

Halász Ignácz hagyatéka a kolozsvári egyetemi könyvtárban nem tűnik nagynak, de kellően súlyos. A kolozsvári egyetemet ért sok viszontagság

után is megvan a lappföldi naplója, egy zsebnaptár méretű kockás füzet, amelynek bolhabetűkkel, lilás tintával írt minden sorában értékes adalékok találhatók. Könyvei jegyzékében (Ms 2548) szerepel például az 1877-es lapp nyelvű Bibelhistoria, Rogov permják nyelvtana és a permják–orosz, orosz–permják szótár, Somogyi Cs. Sándor: Dentumogerek vagy a magyarok őselei, Edvard Tóth: Kylän heittiö [A falu rossza], Simai Kristóf Végtagokra szedett szótára és számos más kiadvány vegyesen. Ma már különlegességszámba megy – hasonlóan a MTA Kézirattárában őrzött Vikár Béla-féle gyűjteményhez – a tudományos hétköznapokba is betekintést engedő névjegygyűjteménye (Mss 2551), mivel az akkoriban nagyobb méretű névjegyeken néha valóságos levelezést folytattak. Íme néhány példa Halász Ignác változatos életének különféle szakaszaiból. A székesfehérvári főreáliskolai királyi igazgató, dr. Kuthy József névjegyének hátoldalán ez olvasható:

> Tisztelt Tanár Ur!
> Ha finn barátja egy ősrégi magyar éneket meghallgatni akar, úgy 5 óra után jöjjenek a szemináriumi [?] A reáltanodai énekkar énekel. Tisztelő barátja /.

Krécsy Béla főreáliskolai tanár névjegyén Kecskemét 87. I. 31 keltezéssel ez áll:

> Szulitelma, Tromsző
> Jönköping és Malmő
> Sok szarvas: rémi –
> Bőgi: Éljen Náczi!
> a mikhez a holnapi Ignácz-napra magam is egy jókivánságot csatolva maradván Halász Ignácznak multban és jövőben őszinte barátja /

Szarvas Gábor (VI. Délibáb u. 16.) ezt írta:
Tisztelt Náci öcsém!

> Küldje meg kérem rövid idei használatra a Magyar–Ugor szótárt. Én az enyémet Kassára kölcsönöztem ki Albertnek, s most szükségem volna rá.
> Budapest, 1893. febr. 5. Sz. G.
> NB. Ha nem sértem meg vele, hogy a múlt évi dolgozatokért tiszteletdíjjal kínálom meg, hát erre jártában egy-két percre forduljon föl.

Budenz József kir. tanácsos, egyetemi tanár egyik névjegyén ez a rejtélyes szöveg áll régi betűhasználattal és 4/16 июня dátummal, sajnos, év nélkül. A megszólításból ítélve – ez bizonyításra vár – ezt a névjegyet Halásznak mint jó kapcsolatokat bizonyító „ajánlólevelet" kellett volna átadnia a címzettnek.

> Любезнейший Константин Яковлевич
> Сидя теперь у Фринта с теми же друзьями как еще недавно при Вас – Я приветствую Вас через двух присутствующих отправляющихся через Варшаву на Север с пожеланием чтобы и нам самим пришлось поскорее видеться
> Ваш Б.

Tudományunk más, a város egyetemével kapcsolatban nem álló nagyjai is szerepeltek a kolozsvári sajtóban. 1889. dec. 2-án a kolozsvári egyetemi ifjúság is mozgolódni kezdett Hunfalvy Pál „hazafiatlan és vérlázító nyilatkozata" miatt, ti. politikai himpelléreknek nevezte az egyetemi ifjakat. A jelzőkben nem szűkölködő hírekből kiderül, hogy Hunfalvy – akiről közismert, hogy képtelen volt tárgyilagosan értékelni Kossuthot – a Nemzet c. lapban

> „Kossuth koszorítása [sic] kérdésében nagyképű pöffeszkedéssel nekirontott a budapesti egyetem ifjúságának. … Az ilyen dölyfös czinizmussal tett valótlan kijelentések, semmitmondó törpévé sülyesztenek valakit még akkor is, ha az a valaki tagja az akadémiának, főrendi háznak s ráadásul egyetemi tudós professzor."

Sőt, dec. 5-én az volt olvasható, hogy a budapestiekkel együtt a kolozsvári egyetemi ifjúság

> „méltó felháborodással utasítja vissza Hunfalvy Pál úr főrendiházi tagnak pöffeszkedő dorgatoriumát. Jól teszi, hadd döngjön az a korrumpált vaskalap" [sic]…

Csak lábjegyzetként említjük, hogy a finn/finnugor tematika másként is foglalkoztatta a lapot. Például. 1893. szept. 19-én hírt adtak a Kossuth által „magyarra átdolgozott" színdarab-fordítások kéziratai utáni nyomozá-

sokról. A János Finnlandi herczeg című darab 1842-es bemutatójának szereposztását is közzétették.

A kolozsvári egyetem eseménydús történetét illetően egy jókora ugrással az 1940-es évekre visszatérve számos olyan körülményt találunk, amelyek tisztázása a történelem viharai nélkül sem lenne könnyű. Az írásos dokumentumok egy része szétszóródott, megsemmisült. Sokan az egyetemi oktatók és hivatalnokok közül úgy távoztak az élők sorából, hogy meg sem ír(hat)ták emlékirataikat, holott lett volna miről írni. Ezért a foszlányoknak – papírdaraboknak, futólagos visszaemlékezéseknek, egy-egy név említésének – a jelentősége a tudománytörténet szempontjából a szokásosnál nagyobb. Erdély és Skandinávia, benne elsősorban a finnek kapcsolatainak kutatásában nagy érdemei vannak az évtizedek óta Finnországban élő Benedekné Szőke Amáliának, kár, hogy tudomásunk szerint az általa végzett munkának nincs folytatása. Miként Szinnyei József és Antti Jalava levelezésének kolozsvári vonatkozásai is elemzésre várnak, hiszen Viljo Tervonen gondozásában már az egész levelezés napvilágot látott (József Szinnyein ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1880–1909. SKS Helsinki 1996. 442 l).

1943 májusában a Magyarországra érkezett finn kulturális küldöttség ellátogatott Kolozsvárra is, fokozván ezzel azt a régről való érdeklődést, amelyet a szovjet–finn téli háború jelentősen megnövelt, és amelyet a politikai események napirenden tartottak. A Gaskó Dezső és vitéz Nagy Iván által szerkesztett Finn–magyar kapcsolatok I-II (a Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest 1943) című kiadvány erről a látogatásról több vonatkozásban hírt adott (főleg I: 152–153). Ha ugyanazon év szeptemberében a kolozsvári egyetemi berkekben finn tanszék és/vagy szakalapítással, különösen művelődéstörténeti vonatkozásban születtek tervek, akkor ezek nem légből kapott ötletek voltak. Kár, hogy nem valósulhattak meg.

Szvák Gyula
Budapest

Megjegyzések a „premodern nemzet" magyar historiográfiájához

A „posztmodern támadás" a történettudomány ellen kétségkívül sikereket ért el a történészek által használt nyelv- és fogalomrendszer szétzilálása terén. Nem mintha annak előtte nem folytak volna állandó terminológiai viták a történetírás szinte valamennyi kulcskategóriájáról *(állam, nemzet, feudalizmus, abszolutizmus, fasizmus, szocializmus* – hogy csak néhányat emeljünk ki a sorból), de ezek a diszkussziók az egységes fogalomhasználat, a mindenki által egyformán használt és értett nyelv kialakítása érdekében történtek. Ma megengedőbbé és reményvesztettebbé vált a történetírás e tekintetben, és teret nyert a posztmodern szkepszis kiváltotta „többszólamúság". Magam egyetértek azokkal a historikusokkal, akik nem adják fel olyan könnyen és ragaszkodnak azokhoz a diskurzusokhoz, amelyek nem a süketek párbeszédét idézik. Ebből következően újra napirendre kell, hogy kerüljenek régről ismert problémák, ismét neki kell gyürkőzni a jelenségek újradefiniálásának. Egyik ilyen neuralgikus terminológiai kérdés a „nemzet" mibenléte. Ennek egy kiváltképp tisztázatlan historiográfiai aspektusát elemzem az alábbiakban.

A „nemzet" problematikájának alábecsülése egyik súlyos tévedése volt a marxista történelemfelfogásnak. Ez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben ne születtek volna releváns monográfiák e témakörben – ennek sokkal inkább az ellenkezője igaz. Más kérdés, hogy ez már az ún. marxista felfogás „felpuhulásának" idején történt, sok tekintetben a dogmatikus szemlélet elleni küzdelem során. Az egyik legjelentősebb módszertani problémát ennek kapcsán az okozta, hogy az új megközelítések is jórészt a régi fogalmi körben mozogtak, vagy azzal folytattak árnyékbokszolást. A terminológiai erőfeszítések, persze, nemcsak a marxista próbál-

kozásokra, hanem valamennyi történetírói és politológiai, filozófiai, szociológiai stb. irányzatra is jellemzőek voltak. A „mi a nemzet?" kérdés a mai napig nem csillapodó viták tárgya, ám e megállapítás rögzítésén kívül nem tartom feladatomnak magának a kérdésnek a megválaszolását.

Ugyancsak historiográfiai tényként kell rögzíteni, hogy a nemzeti problematikán töprengő gondolkodók többsége a nemzetet valamilyen modern, jellemzően a 18. század vége utáni jelenségnek tartja.[1] Ebből következően vajmi kevés figyelem fordult a nemzet előzményére, a „premodern nemzetre". Ez alól nem kivétel a magyar historiográfia sem.

E rövid áttekintésben nem kívánok foglalkozni azokkal a magyar történeti szintézisekkel, amelyek nem „állam"-, hanem „nemzet"-történet címmel íródtak, s amelyek nyilvánvalóan a nemzetet olyan kiterjesztő értelemben használták, amelyek alkalmatlanná teszik a konkrét történeti elemzésre, vagy nacionalista-hazafias okokból cserélték csupán fel a két terminust. A Pauler Gyulától Marczali Henriken, majd Acsády Ignácon keresztül Hóman Bálintig vezető historiográfiai út bizonyos értelemben a nemzettől az államig vezető útként is felfogható, ugyanis a folyamat végén elveszett a nemzet genetikai-kronológiai elsőbbsége az állammal szemben.

A „középkori nemzettel", mint önálló és nem természettől való történelmi jelenséggel először Deér József foglalkozott behatóan. Deér kiindulópontja: *„A XI-XII. századi Magyarországon van az uralkodóházzal alkotott sorsszerű egység tudatán alapuló közösségérzés, de nincs nemzettudat, mert a közösségérzésben nem tudatosulnak oly objektív összetartozási adottságok, melyek magára a közösségre vonatkoznának."*[2] A 13. században azonban Deér szerint e tekintetben minőségi változás áll be, köszönhetően jórészt a megyei nemesség küldöttei generális congregatioinak, ideológiailag kitapinthatóan a 13. század végi krónikában. *„Az oklevelekben emlegetett natio az objektivizált jogok által*

1 Vö. Anderson B.: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről, L´Harmattan, 2006, 19–21.

2 Deér J.: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV., Bp., 1934, 106.

körülírt társadalmat jelenti. Így azt kell mondanunk, hogy a rendiség felé tartó folyamat egyben egy új közösségérzésnek a megteremtője is: rendiség és nacionalizmus korrelatív történelmi életformáknak bizonyulnak."[3] A változás további jele, hogy a 13. század második felétől kezdve lehet a *natio* szót is nemzetnek fordítani: *„A puszta államkeretet jelölő regnum helyébe a haza és a nemzet konkrét tartalmai kerültek."*[4]

Deér interpretációjában a nemzeti hovatartozás elhatárolódott az államkerettől és a rendi státusztól, így összefüggést a magyar nemzet és a magyar nyelv között lehet megállapítani. A magyar középkor (illetve annak vége) a *natiot* a nyelvvel határozta meg, magyarnak azt tekintette, aki ezen a nyelven beszélt.[5]

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Deér József a nemzetet történeti képződménynek tekintette, elvetette őseredeti létezését, és meghatározott kritériumok alapján a nemzet kialakulását Magyarországon a 13. század végére datálta. Ezzel – Kristó Gyula megjegyzése szerint – közbülső álláspontot foglalt el az ún. perennialisták és modernisták között.[6]

Historiográfiai paradoxon, hogy Deér első jelentős követője a magyar marxizmus hőskorának vezető történész-ideológusa, Molnár Erik volt. Nincs itt terem arra, hogy Molnár Erik munkásságával részletesen foglalkozzam. Így csak azt az általánosító véleményt fogalmazom meg, hogy sokkal maradandóbbat alkotott a történetírás nemzeti elfogultságairól provokált vitájával, mint a középkori Magyarországról írt didaktikus-marxizáló műveivel. Ez utóbbiakban érintette a középkori „nemzet" problémáit is, állandó szemléletbeli kettősségben vergődve: mint középkorász, gyakorlatilag Deér nézeteivel érzett rokonságot, mint ideológus-propagátor a Sztálin nevéhez kötött, akkortájt minden kézikönyvben kötelezően szereplő nemzetdefiníciót szajkózta. Különösen az orosz historiográfiai közegben azonban azt feltétlenül ki

3 i. m., 110.

4 Deér J.: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. In: Magyarságtudomány, 2 (1936), 11.

5 i. m., 12–24.

6 Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése, Kossuth Kiadó, 1998, 15.

kell emelnünk, hogy az ún. Molnár Erik-vita jelentősen hozzájárult a magyar történelmi tudat ficamainak orvoslásához és a nacionalista történelemszemlélet meghaladásához. Ez kiváltképp a majdnem párhuzamosan folyó szovjet nemzetvita ismeretében emelkedik jelentőségre, ahol a legnagyobb szellemi erőfeszítéseket a nemzet kritériumainak – lényegében meddő – meghatározására fordították.[7]

A magát marxistának tartó történészek közül a legtöbbet Szűcs Jenő tette a nemzetproblematika körüljárásában. Középkorász lévén behatóan tanulmányozta a modern nemzet előtti képződményeket is. Számos tanulmányban rugaszkodott neki a nemzet prehistorikumának feltárásához, sajnos, monografikus formában csak egy aspektusát vizsgálta. Különböző esszéiből, cikkeiből azonban koherens, történészgenerációkat inspiráló nézetrendszer rekonstruálható, amely reflektált a legújabb nyugati történetírás eredményeire, nem tagadta meg a szovjet történetírást sem, de saját önálló, minden dogmatizmustól mentes koncepciót tartalmaz.

Bár témánk szerint a „középkori nemzetre" fókuszálunk, kiindulásként le kell szögezni, hogy Szűcs Jenő a nemzetet jellegzetesen modernkori képződménynek tartotta: *„A modern nemzetek sok évszázados előzményekből nőttek ugyan ki, de nem a történeti előzmények és előfeltételek egyszerű folytatása, mintegy összegzése és kiteljesedése, hanem egyszersmind azok meghaladása révén, mint a történelem sajátosan újszerű képletei."*[8] Az idézetből világosan látható, hogy Szűcs Jenő a nemzetet minőségileg újszerű képződménynek tartja, nem tagadja azonban, hogy előtörténete hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Ebből az aspektusból következhetne a kontinuitás a modern nemzet és annak egyelőre még meg nem határozott prehistorikuma között, ám Szűcs éppen a diszkontinuitás mellett érvel: *„A modern nemzeti öntudatnak és érzésnek, a modern »nyelv- és kultúrnemzet« koncepciójának a 18. század előtti történelemben, a politikum szférájában nincs fogalmilag*

7 Vö. Molnár E.: A nemzeti kérdés. In: Magyar Tudomány, 1960, 10. sz., 571–587; Arató E.: A nemzetfogalom vitája a Szovjetunióban. In: Párttörténeti Közlemények, 1969, 1. sz., 104–123.

8 Szűcs J.: Nemzet és történelem, Gondolat Kiadó, 1974, 330.

közvetlenül azonosítható előzménye vagy előképe."[9] Vagy másképpen: *„A történelmi materializmus szemléletében a »nemzet« hosszú történeti előzményekre visszatekintő történeti produktum, az előzmény azonban nem téveszthető össze magával a jelenséggel; a feudalizmus viszonylag korai századai óta formálódó »nemzetiségek« sem fogalmilag, sem genetikusan nem azonosíthatók a 18. század vége óta létrejött modern nemzetek képletével."*[10] Szűcs Jenő tehát olyannyira el óhajtja választani a tulajdonképpeni nemzetet előzményeitől, hogy azok jelölésére egy új összefoglaló terminust, a „nemzetiséget" használja.

Kristó Gyula szerint „Szűcs a fogalmat Carlton Hayes-től vette át, aki szerint a nemzetiség *(nationality) „az emberek egy kulturális csoportja, amely közös nyelvet beszél, és közös történelmi tradíciót birtokol"*.[11] Szűcs szerint a nemzetiség *„az azonos nyelvű és történeti-kulturális tradíciókkal rendelkező tágabb etnikai közösségnek azt a történeti formáját jelöli, amely a modern nemzet, a* ***nation, nácija*** *történeti előzménye és kerete már a feudalizmus századaiban"*.[12] *„A »nemzetiség« a modern nemzet történeti-etnikai* ***előzménye****, de* ***nem azonos*** *vele."*[13] Ezt Szűcs megtoldotta még a következővel: *„Ahhoz, hogy nemzetiségről beszéljünk, mindenesetre feltétel, hogy az adott közösség ne valami kezdetleges vérségi vagy lokális képződmény,* ***face-to-face group***, hanem szociológai értelemben nagycsoport ***(secondary in-group)*** *legyen, amely azonban sajátos immanens jegyekben tartja nyilván összetartozását. Az ilyen csoport eleve hosszabb – »mesterséges« – történeti integráció, jelentős mértékben politikai tényezők produktuma."*[14]

Hosszabban idéztük azt, hogy Szűcs Jenő milyen összefüggésben beszélt „nemzetiségről", hiszen ez a terminus jelölte mostani témánk tulajdonképpeni tárgyát, a premodern nemzetet. Nem tudjuk cáfolni Kristó Gyulát, de élünk a gyanúperrel, hogy Szűcs a fogalmat a szovjet történetírástól

9 i. m., 144.

10 i. m., 157.

11 Kristó Gy.: i. m., 29.

12 Szűcs J.: i. m., 79.

13 i. m., 80.

14 i. m., 268.

(közvetve a sztálini nemzetdefiníciótól) kölcsönözte, hiszen abban az időben használata ott nagyon virulens volt, és Szűcs Jenő konkrétan utal is L. V. Cserepnyinre ezzel kapcsolatban.[15] Jellemző a szovjet történetírás hatására, hogy a modern nemzet előtti képződményekről csehszlovák–magyar közös konferenciára is sor került 1971-ben, amelynek konferenciakötete a következő évben „Nemzetiség a feudalizmus korában"címmel jelent meg.[16] Azt pedig Szűcs Jenő nagy tekintélyének tulajdonítjuk, hogy a Magyar Történelmi Fogalomtárban[17] külön szócikk foglalkozik a terminussal – a Szűcs Jenő-i értelmezésben. Pedig ez az elnevezés a magyar nyelvben foglalt a tulajdonképpeni „nemzeti kisebbségre" és egy attól eltérő jelenségre való alkalmazása fogalmi zavart okoz. Orosz nyelven azonban a két jelenségre két külön elnevezés van: a *narodnoszty* jelentené ebben az összefüggésben a modern nemzet előtti „nemzetet", míg a *nacionalnoszty* az eredeti értelemben vett nemzetiséget, tehát a nemzeti kisebbséget. (Az már más kérdés, hogy az oroszban szintén problémát okoz az eredetileg nem erre kitalált narodnoszty használatának kiterjesztése.) Nem tekinthető mindezek után véletlennek, hogy a szovjet történetírás közvetlen befolyásoló hatásának megszűnte és Szűcs Jenő halála után e fogalom használatától elállt a magyar történetírás.

Itt jegyeznénk meg, hogy lényegében ugyanez lett a sorsa a Szűcs Jenő által bevezetett – ezúttal nyilvánvalóan a nyugati történetírás által ihletett – „gentilis tudat", vagy „gentilizmus" fogalomnak, amely lényegében a barbár etnikai tudatot kívánta jelölni.

Ezen a ponton érdemes azt is megvizsgálni, hogy Szűcs Jenő terminológiai-koncepcionális alapvetéseit milyen konkrét történelmi tényekkel támasztotta alá. Magyar történészként, természetesen, a magyar középkor tanulmányozása során jutott el végkövetkeztetéseiig, de gazdagon merített a nyugat-európai történetből, és élt az egyetemes történeti összehasonlítás módszerével: *„A barbár magyarságnak megvolt a maga sajátos etnikai »Mi«-tudata (»gentilizmus«), amint ezt a nyelvészet, etnológia, régészet és*

15 i. m., 195.

16 Nemzetiség a feudalizmus korában, Akadémiai Kiadó, 1972.

17 Magyar Történelmi Fogalomtár, Gondolat Kiadó, II.,1989, 57.

egykori források alapján rekonstruálni lehet már 900 táján, ahogy Európa »régi barbárainak« megvolt 500 táján. Mindazonáltal nem e tudati állag képezte a jövő tudatképződésének alapját, mert ez jórészt elsüllyedt, felbomlott, már 1200 táján csak a »parasztok hamis meséiben« élt (Anonymus). Az új képlet, a ***gens Ungarorum*** *nem »magyar« képződmény volt, a szó etnikai értelmében, hanem hosszú időn át – mintegy a 13. sz. derekáig – számos népelemet, »nemzetiséget« magába foglaló alattvalói kötelék,* ***populus regi subditus****. Ezen belül persze már akár 1100 táján forrásszerűen igazolható egy genus Ungarorum képlete is, amelyet a lingua és* ***natio*** *(elsődleges 'születés, származás' értelemben) határozott meg, ahogy már a 13. sz. első felében igazolható, hogy a szemlélet számos más* ***genust*** *('nép, nemzetiség' értelemben) tartott számon. Emellett, mintegy 1200 és 1300 közt, nemcsak párhuzamosan, de szorosan genetikai kapcsolatban a nyugat-európai fejlődéssel, kibontakozik előbb egy lovagi, majd egy nemesi jellegű »rendi állam-nemzet« és »állampatriotizmus«. A részletkutatás az Anonymustól Kézaiig és az 1290-es évek »koraszülött« rendi formáiig ívelő fejlődésben nemcsak meglepő eszmetörténeti analógiákat, hanem közvetlen – filológiailag kielemezhető kapcsolatokat tárt fel. A szálak egyenesen Párizsba vagy Orléans-ba, másrészt Bolognába mutatnak. Anonymus a maga nagyon is »teoretikus« igényű lovagregényét a korabeli publicisztika ismerete nélkül nem tudta volna megírni, s akkor sem, ha az itt csak jelzett 12. századi lovagi* ***esprit laique*** *nem érintette volna meg. Kézai a római jog nélkül és pl. az itt említett francia »társadalomelmélet« ismerete nélkül nem tudta volna kikovácsolni a »huntörténet« társadalmi teóriáját, s az 1280 táján megszülető* ***natio Hungarorum*** *egyéb eszmei konstitutív elemeit."*[18]

Szűcs Jenő tehát itt is a gentilizmusból indul ki, amelyet az alábbiakban így ír körül: *„Bizonyos, hogy a magyarság már a honfoglalás idején önmagát egységes tradícióközösségként fogta fel, amit az archaikus gondolkodás a »szokások és erkölcsök« azonosságával fejez ki. Lényegében ezt a fogalmi egységet ölelte át a régi magyar nyelv* ***törvény*** *szava. A magyar* ***nemzet*** *(a szó régi, nem később felvett jelentésében) már az állam előtt* ***egytörvényű*** *közösség volt a nemzetségi-törzsi alcsoportok erős kötődései ellenére, melyet más »nemzetekkel« (például a csatlakozott kabarokkal, székelyekkel) együtt a kettős fejedelemség politikai kerete tartott egybe. Ez a fajta »nemzetiségi«*

18 Szűcs J.: i. m., 251–252.

(etnikai) csoporttudat található meg a nagy népvándorlás korábbi, nyugat-európai népeinél."[19] A gentilizmus meghatározása itt a következőképpen fest: *„A **genus** fogalmát legrégibb nyelvemlékeink tanúsága szerint a régi magyar nyelv **nemzet** szava fedte… Embercsoportra alkalmazva tehát: 'azonos nemzésből születettek összessége'. A szó az ómagyar nyelvben egyaránt jelentette a 'nemzetséget' és a 'népet'. Ez egy régibb gondolati mechanizmus és társadalmi struktúra maradványa, melyben az emberek a tágabb »nép« fogalmát a vérközösségként felfogott (valójában fiktív) eredetközösség, a nemzetség modelljére alkották meg gondolatilag…"*[20]

Mikortól beszél Szűcs nemzetiségről Magyarországon? Egyrészt azt állítja, hogy már a gentilizmus korában létezett[21] – más helyütt azt hangsúlyozta, hogy míg Nyugaton a gentilis struktúrák és a középkor nemzetiségei között éles cezúra húzódik, addig az „újabb" barbárok (Észak- és Kelet-Közép-Európa népei) esetében bizonyos folytonosság van az archaikus etnikai keretek és a feudalizmus kori nemzetiségek közt[22] –, és egészen a 18. századig (vagyis a nemzet megszületéséig) nemzetiségekről beszél.[23] Megint másutt azt írja, hogy az *„ősi magyar »gentilizmus«... a 12-13. században lényegében elhalt"*.[24] Bizonyos helyeken tehát a „nemzetiség" a modern nemzet középkori előzményeinek összességeként szerepel nála, máshol a 13. század végétől a 18. század végéig terjedő időszakot öleli fel.

Egy azonban bizonyos: a „nemzetiség" minden hasonlósága ellenére minőségileg – és nemcsak kronológiailag – különbözik a „nemzettől". Mégpedig három – Szűcs által behatóan elemzett – feltétel miatt.

Egyik az „alattvalói kötelék" meghatározó szerepe a 18. század előtti tudati struktúrákban: *„Az ember mint politikai lény, **homo politicus***

19 i. m., 84.
20 uo.
21 i. m., 83.
22 i. m., 335.
23 i. m., 223.
24 i. m., 409.

elméleti kirekesztése a társadalmi viszonylatokból, hogy a politikai struktúrába mint alattvaló ***(fidelis subditus)*** tagozódjék be, másrészt minden ***naturalis*** *és* ***civilis*** *kötelék (tehát egyebek közt az eredet- és történeti közösségként felfogott népkötelék, valamint az autonóm politikai társulás, »társadalom«) elméleti negligálása az embertömegeknek valamilyen egyházi vagy világi autoritás szemszögéből felfogott egységével szemben. E felfogás történetszemléleti vetülete általában, s közelebbről a magyarországi latin írásbeliség első két évszázadában a »nép« mint immanens történeti kategória háttérbe szorulása, már-már elsüllyedése."*[25]

A másik a *communitas,* a középkori politikai közösség meghatározó volta: *„A képletet már 1300 táján az motiválja, hogy a »lovag«, a »nemes«, a »polgár« motívuma a csoportlojalitások közt egyre hangsúlyosabb szerephez jut, mert ezek a királytól és minden felsőbb politikai autoritástól független jogi-politikai közösségeknek,* ***communitasoknak*** *vallják magukat. A formálódó, eleinte még meglehetősen amorf közösségtudat a római jogból és a skolasztikából egyaránt megkapja az ideológiai érveket. E kommunitások is többnyire függetlenek a nyelvi-»nemzetiségi« hovatartozástól, vagy legalábbis részben esnek azzal egybe. Amennyiben azonban valamelyik* ***communitas*** *egy egységes királyság keretei közt politikai szerephez jut, megkezdődik a középkor »nemzeti ideológiájának" felépülése. Ez a* ***communitas*** *eleinte egész Európában (Kelet-Európában mindvégig) a nemesség."*[26]

A harmadik fő szempont, hogy a „natio" szó nálunk a középkorban nem valamiféle polgári viszonylatok összegzésére szolgált, hanem *„a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a* ***nascor (natus, natura*** *stb.) szóval, a »születés«, az eredet, a »természetes« állapot képzeteivel. Elsődlegesen nem valami társadalmi vagy politikai –* ***civilis*** *– viszonylatot fejezett ki, hanem mintegy »természetes« adottságot: egyazon natio tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret,* ***gens*** *kötelékébe tartoztak".*[27] *„A középkorban a* ***natio*** *fogalma*

25 i. m., 467.
26 i. m., 89–90.
27 i. m., 216.

ingadozó, többértelmű; az emberek egyidejűleg – territoriális, tágabb nyelvi vagy állami, ill. rendi koncepciók szerint – több »náció-hoz« tartoznak."[28]

Összefoglalóan tehát a „nemzet" modern fogalmában „a történelmi tartalmaktól" a legfontosabb alábbi három ismérv alapján válik el:
1. *„minden ember **egy bizonyos** nemzethez tartozik (vagy **kell,** hogy tartozzék), s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai",*
2. *„a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója: … csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim",*
3. *„a nemzet **par excellence** politikai lojalitás tárgya".*[29]

És definíciószinten: *„A »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a „politikai lojalitás" kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. sz. vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a „nemzet", ahogy ma értjük."*[30]

Szűcs Jenő egyik fontos tanulmánya alcímének ezt adta *„Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához"*, amiben tetten érhetjük a történész aspirációit és belső motivációit. Másutt még érzékletesebben fogalmazott: *„Képzeljünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában, Párizsban, Londonban stb. mások és mások! Beszéd csak ott lehetséges, ahol azonos és általánosan elfogadott jelrendszer van".*[31]

A posztmodern után, természetesen, már nem is olyan képtelenség elképzelni ezt az állapotot, ám magam is ahhoz a történészgenerációhoz tartozom, amely igyekszik felvenni a harcot a *„tyranny of words"*[32] ellen. Más kérdés, hogy Szűcs Jenő minden tiszteletre méltó erőfeszítése ellenére – miközben jelentős eredményeket ért el a középkori etnikai

28 i.m., 239–240.
29 i. m., 208–209.
30 i. m., 220–221.
31 i. m., 49.
32 i. m., 202.

tudattartalmak felkutatása terén – éppen a terminológiai alapkérdésekben jutott a legkétségesebb következtetésekre. Kristó Gyula aprólékos elemzésben vetette szakmai kritika alá ezeket a próbálkozásokat, s kérdőjelezte meg a „nemzetiség" terminus használatát, illetve figyelt fel a „nemzet", nemzetiség", „nép", „gentilizmus", „etnikum", „állam(ország)" fogalmak egymástól való elhatárolásának következetlenségeire.[33]

Kristó Gyula eddigiekben többször idézett művében, amely rövid időn belül két kiadást is megért, ugyan nagy szerepet szán Szücs Jenő nézeteinek kritikájára, és sok tekintetben a vele való diskurzusban alakítja ki saját koncepcióját, egyben nagyszabású kísérletet is tesz a források újraolvasásán alapuló saját nézetrendszere kimunkálására. Az alapvető módszertani különbség a két történész között az, hogy – habár Szücs Jenő is mediavista volt – Kristó Gyula alapkövetelménye, *„hogy **ne** a modern nemzetet keressük a középkorban"*[34], míg Szűcs Jenő csak a modern nemzetet fogadja el tulajdonképpeni nemzetnek. Ebből következően Kristó az organikus fejlődés elvét hangsúlyozza, Szűcs pedig új minőségről beszél, amelynek nincs történeti előzménye – miközben mindketten Anthony Smith nemzetdefiníciójából indulnak ki.

Metodikailag igen fontos Kristó Gyula azon tudomány-módszertani alaptézise, hogy ez esetben is alkalmazandó a fogalommeghatározás más tudományágakban is használt módszere: elsődleges a „lényegi minimum", a legközelebbi *nem-fogalom* (genus proximum) meghatározása, és azt követi a *differentia specificak* kijelölése. A „lényegi minimum" A. Smith két feltétele: *„Az első kulturális: egy fokozódó mértékben elkülönülő kultúra és történelem jelenléte a népesség egy részében (ha nem egészében); a második területi: az a lehetőség, hogy a népesség (vagy egy része) képes legyen meghatározni helyét egy bizonyos területen, egy történelmi „hazában". Ebből következik a »hazához« kötődő és egy adott kultúrát tápláló mítoszok és történelmi emlékek fontossága."*[35]

33 Kristó Gy.: i. m., 32–35.

34 i. m., 9.

35 i. m., 6–7.

Kristó Gyula a korai magyar történelem aprólékos vizsgálata, a korabeli forrásokban fellelhető korabeli terminusok (*gens*, *natio)* történelmi jelentésének elemzése eszközével mutat rá arra, hogy I. István idején a *gens* nép értelemben az ország lakosságát, a király valamennyi alattvalóját jelentette: tehát különböző nyelvű és szokású embereket, miközben a 11. század jelentős részében az összetartozás tudata még törzsi jellegű volt.[36] A 11-12. században „magyarnak" az számított, aki itt született és a király alattvalója volt, függetlenül nyelvétől, eredetétől.[37] Mindebből az következik Kristó Gyula szerint, hogy a nemzet létét jelző elemek nincsenek jelen, de a nemzetképződés közvetlen előfoka sem egészen a 12. század végéig.[38] A változás Anonymussal kezdődik és Kézai mesternél csúcsosodik ki, aki egyike az elsőknek Európában azzal, hogy a *natio* szót nemzet értelemben használja, kultúrnemzetként a társadalom egy szűk, privilegizált rétege számára kisajátítva azt.[39]

Kristó Gyula „A magyar nemzet a 13. században" című fejezetben kísérli meg, hogy a nyugati példák nyomán felállított nemzetkoncepció kritériumait a magyar fejlődésben is fellelje. Elsőként a xenofóbia megnyilvánulásainak bőséges írásos emlékeit idézi fel, majd a közös múlt mint az összetartozás tudatának történeti gyökereire vonatkozó konstrukciókat elemzi, harmadikként pedig az államkeret ideológiai beépítését az elméletbe, már Anonymusnál. Legvégül, negyedik ismérvként a haza fogalmának átalakulását jelöli meg. Mindennek alapján jut arra a következtetésre, hogy *„a magyar nemzet alapvetését a 13. század első évtizedében a keresztény magyarok gestájának ismeretlen szerzője és döntően Anonymus végezte el"*.[40] Szücs Jenővel ellentétben tehát Kristó Gyula Anonymusnak adja az elsőbbséget Kézaival szemben – azzal a megszorítással, hogy amíg Anonymus az *állam*nemzeti koncepció megalkotója, addig

36 i. m., 120, 123.
37 i. m., 127–128.
38 i. m., 136.
39 i. m., 199.
40 i. m., 151–176.

Kézai a *nyelv*nemzetié (vagy még inkább a *faj*nemzetié), s végül ez utóbbi terjed el Magyarországon.[41]

Kristó Gyula kutatási eredményeit később népszerű formában is összefoglalta. Itt bevezetésként azt hangsúlyozza, hogy három pszichikai attitűd megléte szükséges ahhoz, hogy a történelem során a nemzet kialakulása egyáltalán napirendre kerülhessen, jelesül:

1. az emberek összetartozásának tudata,
2. elhatárolódás (xenofóbia),
3. öntúlértékelés.[42]

A későbbiek során a nemzet feltételrendszerének kialakulásában öt feltételt vázol fel:

1. az államok kialakulása 1000 táján Európában,
2. a keresztes hadjáratok kiváltotta mássággal való szembesülés,
3. a zarándokok tömegeinek útra kelése ugyanazokkal a következményekkel,
4. a felsőfokú tanulmányok megjelenése és elterjedése,
5. a megélénkülő távolsági kereskedelem.[43]

Ezek a feltételek nem egyszerre, hanem a 11–13. század folyamán alakultak ki. Az így létrejött középkori nemzet ismérvei pedig a következők:

1. idegengyűlölet,
2. a történelmi tradíció megteremtése,
3. az állam, illetve annak „nemzetképző funkciója”,
4. a haza fogalmának feltűnése,
5. a nemzet fogalmát jelző régi szó új értelme.[44]

Nem kritériuma ennek a nemzetnek a nyelv és a társadalmi tagozódás.

Definíciószinten tehát Kristó Gyula szerint a középkori nemzet *„eredendően egy tudat (illetve egy érzés), amelyet az táplál, hogy bizonyos*

41 i. m., 181.

42 Kristó Gy.: A nemzet a középkorban In: História, 2001/4, 27.

43 i. m., 28.

44 i. m., 29–30.

embercsoportok (»mi«) együvé tartoznak, azaz másoktól (»ők«) elhatárolódnak. Ennek során alakítják ki önmagukról alkotott képüket, amely rájuk nézve szerfelett hízelgő, ugyanakkor az idegeneket a róluk megformált kép riasztónak mutatja … Az összetartozás tudatát erősítette a közös eredet hite, amely nagyrészt fiktív (nem valóságos) történelmi előzményekre épült. Ugyanakkor másodlagos fejleményként a nemzet a középkorban területet is jelöl, hiszen összekapcsolódott az állam fogalmával, sőt az állam nemzetképző erőnek tekinthető … A nemzet területévé vált államterülethez, a hazához – a nemzet tagjait egymáshoz fűző emocionális szálak révén – érzelem kapcsolódott…".[45]

A népszerű stílus és műfaj ebben az összegzésben, természetesen, kategorikusabb megállapításokat eredményezett, mint a monografikus-ban, de a következtetések lényegüket tekintve nem térnek el egymástól. Kristó Gyula – Szűccsel ellentétben – lényegében az államnemzeti koncepció hívévé szegődik – talán Anonymus hatására, vagy éppen azért emeli ki a névtelen szerző szerepét a „nemzet" megkonstruálásában, mert már eleve az államnemzet volt prekoncepciója alapja. Ebből az az elméleti képtelenség következik, hogy Kristó Gyula végül is mind a nyelvet, mind magát az etnikumot kizárja a középkori nemzet meghatározásából. Sőt, Anthony Smith idézett és általa elfogadott meghatározása figyelmes olvasásából kiderülő módon, ez utóbbi ismérvek a nemzet definíciójából is hiányoznak. Ily módon viszont az állam és az államkeretben élő nép(ek) nehezen elválaszthatóvá válik/válnak egymástól, illetve ilyen meggondolásból nyugodtan kiterjeszthetnénk a „nemzet" születését az állam létrejötte idejéig. Ha ezt nem tesszük – mint ahogy Kristó Gyula nem teszi –, akkor az csak a szellemi konstrukció meghatározó szerepe miatt történhet. S valóban, Kristó Gyula Anonymust és Kézait úgy tekinti, mint a „nemzet"-felfogás létrehozóit. Azt gondolom azonban, hogy a középkori nemzet nem egyszerűen tudati, s főleg nem egyes emberek által konstruált, kategória, hanem objektív történelmi valóság. Kristó Gyula interpretációjából úgy tűnik ki, mintha állami szolgálatban álló írástudó ideológusok „gyártották" volna a magyar nemzetet, miközben más helyütt ő is elismeri, hogy emberek nagyobb csoportjának összetartozás-tudatára is szükség van ahhoz, hogy nemzetről beszéljünk. Magyarán

45 i. m., 30.

és konkrétan: nemcsak arra van szükség, hogy valakik az összetartozástudatot pergamenre vessék, hanem, hogy az a valóságban is létezzék.

Ha végigtekintünk a modern nemzet előtti hosszú – majd ezeréves – magyar történeten, akkor konstatálnunk kell, ahogy ezt a korszakkal foglalkozó történészek is tették, hogy számos olyan jelenség regisztrálható, amely a modern nemzetre is jellemző vagy ahhoz hasonlatos. Ugyan nem rendelkezünk konszenzuson alapuló nemzetfogalommal, de a gyakorlatban több-kevesebb bizonyossággal tudjuk, miről beszélünk. Általában a közös területen élő, nagyjából azonos nyelvet beszélő embercsoportokat értjük rajta, akikben él a közös történelmi hagyományok és kultúra által táplált összetartozás tudat. Lehetnek ugyan ez alól egyes kivételek, de nagy általánosságban a legtöbb nemzetre mindez jellemző. A magyar historiográfia eddigi kutatásai azt bizonyítják, hogy egy ilyen definíciónak a 'legkisebb közös többszöröse", vagy ahogy Kristó Gyula írta, „lényegi minimuma" a 18. század előtt is fellelhető volt. Annál furcsább, hogy a témával legtöbbet foglalkozó két történész diametrálisan eltérő álláspontot foglal el ebben a kérdésben, miközben a felvonultatott érvanyag nem különbözik érdemben egymástól (és nem is különbözhet, hiszen ugyanazokkal a forrásokkal dolgoztak).

Visszakanyarodtunk tehát a terminológiai problémához. Nézetem szerint ugyanis az egyező történelmi tartalmak különnemű leírását a terminológiai tisztázatlanság okozza. Ha Szűcs Jenő nem ragaszkodna annyira a „modern" nemzet meghatározásának politikai típusú dominanciájához, ha Kristó Gyula nem erőltetné annyira az állam jelentőségét a nemzet születésében – akkor elég közel kerülnének Deér József 1934–36-os felismeréséig.

Igaz viszont, hogy akkor arra a lapos igazságra juthatnának az újabb történészgenerációk, hogy nincs sok új a nap alatt.

Voigt Vilmos
Budapest

Olga Mihajlovna Frejdenberg

Havas Ferenc könyvében *(A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány.)*[1] igen szigorúan a maga nyelvtudományi témakörével foglalkozik. A szerző mindenképpen őrizni kívánja objektivitását, ezért csak utal arra, hogy jelentős tudósok (V. V. Ivanov, Ju. M. Lotman) nem Marr-ellenségesek. Ezt a gondolatot azonban nem részletezi. Egyedül M. M. Bahtyin munkásságával kapcsolatban említi, hogy itt Marr nem is egyszer „nemprotokolláris" formában van helyeslőleg idézve.[2] Ivanov és Lotman esetében voltaképpen közvetett elismerésre utal, például Lotman 1973-as Frejdenberg-méltatására.

A könyvben nyelvészeken és politikusokon kívül egyedül a leningrádi klasszika-filológus Olga Mihajlovna Frejdenbergről értesülünk részletesebben. Havas több ízben is hivatkozik Frejdenberg 1937-es „Visszaemlékezések Marr-ra" című memoárjára, amely csak jóval később (1988-ban) jelent meg nyomtatásban. (Ennek 25 gépelt oldalnyi kézirata voltaképpen 1936-ból való.) Bemutatja, hogy Marr személyisége megragadta Frejdenberget,[3] aki azonban ellenszenvvel viseltetett Marr „környezetével" szemben.[4] Ez a Borisz Paszternakkal való (1988-ban kiadott) levelezéséből is kitűnik. Havas megemlíti,[5] hogy a Frejdenberg marrizmusával foglalkozó írások – Lotman 1973, Braginszkaja 1975, Moss 1994, Poljakova 1994 – is ezt erősítik meg.

Frejdenberg azonban csak e Marr-portré révén jelenik meg a könyvben, ő magáról szinte semmit sem tudunk meg. Magam sem állhatom meg,

1 Havas Ferenc: A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. Budapest, 2002. Tinta Könyvkiadó
2 Havas Ferenc: i. m. 418–421. lapok
3 Havas Ferenc: i. m. 172. lap
4 Havas Ferenc: i. m. 138. lap
5 Havas Ferenc: i. m. 168. lap

hogy valamit ne idézzek Frejdenberg visszaemlékezéséből, azért is, hogy érzékeltessem, a professzorasszony nem mindennapi érzékenységű és íráskészségű ember volt. Így ír Marr-ról: *„Mindent szerettem benne: az energiát, az őserőt, a gyermeki lelket. … Volt benne valami osztályokon és feltételeken kívüliség, mint a gyerekekben, ravasz volt és becsvágyó, hataloméhes, igazságtalan, meghökkentő volt lelkének naivsága, nemes egyszerűsége, szelídsége, ment volt minden alattomosságtól és kisszerűségtől"*.[6]

Az alábbiakban legalább egy kis képet szeretnék adni Frejdenbergről, és az ő tudományos munkásságáról. Ehhez némi keretet is rajzoltam.

Az antik folklór értelmezését illetően kivételes hely illeti meg azt a „leningrádi" iskolát, amely az egész ókori kultúrát a mítoszból eredezteti. Már a 19. században, az orosz folklórelmélet (A. A. Potyebnja) és összehasonlító irodalomtörténet (A. N. Veszelovszkij) arra törekedett, hogy általában is megfogalmazza a szóbeliség, a szokások, mítoszok és költői formák összefüggéseit. Majd különböző szakterületeken az orosz klasszika-filológusok értékes tanulmányokat folytattak. Főként Sz. A. Zsebeljov tanítványai: irodalomtörténészek és történészek is gyakran említették az „antik folklór" egyes témáit. Köztük a legismertebb Ivan Ivanovics Tolsztoj (1880–1954) akadémikus volt, aki évtizedeken át a leningrádi klasszika-filológia tanszéket vezette. Az ókori folklórról írott tanulmányait – nyilván nem véletlenül – Vlagyimir Propp rendezte sajtó alá. I. I. Tolsztoj az antikvitásban megemlített csodás és varázslatos motívumokkal, a görög mese nyelvével, az *invektíva* (dühös, indulatos, támadó beszéd, kirohanás) műfajával, az athéni színjátékokkal, Szappho költészetével foglalkozott és olyan témákkal, amelyek először a görög szövegekben maradtak ránk, majd az európai (főként az orosz) folklórból is előkerültek. Tanulmányait nemcsak Propp, hanem a szovjet összehasonlító és strukturalista folklorisztika is felhasználta. Kiváló és megbízható szakkutató volt.

Van azonban ennek az iskolának egy szinte „mítikussá" növekedett képviselője is, „az első nő, aki a tudományok doktora fokozatot megszerezte" a szovjet világban – Olga Mihajlovna Frejdenberg (1890–1955). Nevezetes családból származott, amelyben a *linotype*-szedés és az automatikus telefonközpont feltalálói csakúgy ott voltak, mint Borisz Paszternak, a *Doktor Zsivagó* írója. Maga is a modernista költők körében forgolódott,

6 Havas Ferenc: i. m. 168. és 169. lap

majd a görög regény kezdeteiről írt értekezése volt egyetemi disszertációja (1923),[7] amely azonban „papírhiány" miatt nem jelenhetett meg. Csakhamar az egyik volt professzora (az akkor már akadémikus Marr) vezette „nyelvtudományi" intézetbe került, ahol azonban nemcsak a nyelvek világtörténetének szakaszaival, hanem folklórtémák „stadiális" változásaival is foglalkoztak. „A nyelvről szóló új tudomány" frazeológiája is megtalálható Frejdenberg ekkortájt írott műveiben, ám amikor 1932-ben az intézetből átment a leningrádi egyetemre, ez számára is szabadulást jelentett az egyre „kasztosodó" marristák köréből. Ekkor már az ókori „szüzsék szemantikájával" (pl. az *Odüsszeiaéval*) foglalkozott. Ő készítette a Marr-iskola legfontosabb folklorisztikai művének, a Trisztán és Izolda téma „stadiális" változásairól szóló vaskos tanulmánykötetnek (1932) egyik tanulmányát és áttekintését.[8] 1935-ben készül el „a tudományok doktora fokozatért" írott, „A szüzsé és a műfaj poétikája" című monográfiája, amely nyomtatásban is több mint 450 lapot tesz ki.[9] Ám ez már éppen a „sztálini alkotmány" évében jelent meg, és csakhamar a legélesebb sajtótámadást váltotta ki. Mára jónéhány dokumentum jelent meg erről a borzalmas történetről – a könyv betiltása, sikertelen kísérlet arra, hogy Buharin (!, aki ekkor már háziőrizetben volt) mentse ki Sztálin elvtárs előtt a tudósasszonyt… stb. Maga Frejdenberg tovább taníthatott, a blokád idején is Leningrádban maradt, terjedelmes műveket írt, sőt egyes tanulmányai meg is jelenhettek – ám éppen fő műveit nem volt szabad ismerni, illetve ezek nem jelenhettek meg. Noha Propp, Zsirmunszkij, Meletyinszkij, Lotman, V. V. Ivanov és mások említették úttörő munkásságát, ám ennek valódi méreteiről sem sokan tudtak. Nagy tudású, zseniális és kiváló áttekintőképességű kutató volt, és noha mára fontos műveit olvashatjuk – talán már kései ez, hiszen közben azért sokat változott, más irányba fordult mind az ókortudomány, mind a folklorisztika.

---

7 Фрейденберг, О. М.: Происхождение греческого романа. Ленинград, (1919–) 1923. Gépirat, 209 lap, magiszteri értekezés.

8 Тристан и Исольда. (От героини любви феодальной Европы до богини матриархальной Афревразии.) Ленинград, 1932.

9 Поетика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград, 1936. 454 lap.

Amikor először publikáltak tőle egy nagy művet (1978),[10] ez váratlan módon nem a hallomásból ismert, ám szinte sosem látott „szüzsé- és műfaj-poétika" volt, hanem az ókori folklórról 1939–40-ben tartott előadásainak jegyzete, amelyet a blokád idején maga gépelt egységes kézirattá. 28 ilyen órát tartott, és a nyomtatott kiadásban e szöveget mintegy a harmadára rövidítették. „A kép és a fogalom" című másik írás e kötetben az 1945-től haláláig tartott egyetemi előadásaiból készült. Ezt is mintegy harmadára rövidítette a kiadó. Itt hét témakörről esik szó, többek között a metafora, a legkorábbi („én-fogalmazású") elbeszélő szövegek, a *mimus*, a komédia és a tragédia főbb jellemzőiről. A rövidítések ellenére is 600 nyomtatott lapnyi könyv ugyan filológiailag gondos munka, jó képet ad a szerző nézeteiről, névmutatója is használható, ám csak igen rövid tárgymutatót tartalmaz, úgyhogy a mű tematikus gazdagságáról nem is kapunk teljes képet.

Még ehhez képest is majd két évtizeddel később (1997-ben) jelent meg végre az 1936-os monográfia új kiadása.[11] (Ezt is, mint az előzőt, a barátnak és tanítványnak egyaránt tekinthető N. V. Braginszkaja gondozta.) Ebben ellenőrizték a több mint ezer hivatkozást, a mutatókat és forrásjegyzékeket. Mindez nyilván évek munkájával készült el. A kötet végén a könyv és a szerző kálváriájáról (ha úgy tetszik: mártirológiájáról) olvashatunk. Ebből is megtudjuk, hogy Frejdenberg voltaképpen már 1927-ben „a szüzsé és a műfaj jelentéstana" címmel egész monográfiát készített, amely azonban inkább „fogalmak" magyarázatát adta.

Szerencsére e munka részletes tartalomjegyzéke lehetővé teszi, hogy beszámoljunk róla. Az első nagy rész az „irodalom előtti" korral foglalkozik és az őstársadalom világnézetét a születésre és a halálra vonatkozó metaforák példáján mutatja be. Foglalkozik formai és metrikai jelenségekkel is. Kitér a „cselekvések" és „események" különféle típusaira. A tárgyak és eszközök bemutatását külön részben adja. A szereplők esetében a totemizmusról, az állatalakú hősökről külön is beszél. Ezután röviden foglalkozik a „szüzsé" és a „motívum" meghatározásával. A második nagy rész az „irodalom kora" címmel az epika, a líra, végül a „vulgáris realizmus" problémáit érinti. (Ez utóbbin a kezdeti „valósághűséget" érti.)

---

10 Миф и литература древности. Москва, 1978. 605 lap.

11 Поэтика сюжета и жанра. Москва, 1997. 445 (+3) lap.

Lehetetlen észre nem venni e munka hasonlóságát Veszelovszkij korábbi „történeti poétikájával", sőt Potyebnjának a szóbeli művészetek kialakulásáról szóló tanulmányaival, a jövőben pedig majd Meletyinszkijnek az epika fejlődéséről szóló műveivel. Frejdenberg azonban egy konkrét korszakról, az antikvitásról beszél (inkább görög, mint latin példákkal), amelynek Veszelovszkij vagy Meletyinszkij nem volt szaktudósa.

Szerencsére Frejdenberg a negyvenes évekre kialakított egyetemi előadásainak szövegét is kiadták, úgyhogy nyugodt lélekkel állíthatjuk, a szerző nem csak egy, hanem két zseniális szintézist is alkotott. Az elsőben (1936) az ősköltészetből az irodalom kialakulásáig vezető utat mutatta be – olyan szintetikus igénnyel, amelyre más szerzőnél azóta sem találtunk párhuzamot. Közvetlenül az ókori folklór vonatkozásában a második szintézis sem jelentéktelenebb. Ebben – saját bevezető szavai szerint – arra törekszik, hogy „leépítse" azt az elképzelést, miszerint az antik irodalmak „irodalmak" – a szó teljes értelmében. Frejdenberg szerint e korban a mítoszok hatása alapvető fontosságú, és ez gyakorlatilag a folklórral azonos, szemben a „vallással", amely már más fokozathoz tartozik. Sok, az ókor jelenségeinek leírására használt terminus olyan „modern" fogalom, amely csak alapos körültekintéssel alkalmazható. Másrészt pedig ezek maguk is változnak. *„Az antik folklór, a középkori folklór, az új folklór – különböző folklórokat jelent. Ám más, átmeneti jelenségekre, a parasztok szóbeliségére vagy a tömegek alkotásaira is használják e megnevezést."* Sok-sok jelenség változott meg az idő során, például a „vallás" is. És ilyen átalakulások révén vált *„a tegnap a mává, a mitológia folklórrá, a folklór irodalommá"*.

Mindez elég apodiktikus jellegű (ám Frejdenberg később példákat is említ) – azt azonban jól mutatja, hogy a szerző nem az egyes adatokat halmozza fel, hanem az egész antikvitás (és a folklór) összefüggéseit vizsgálja. A későbbiekben a primitív gondolkodással és a mítoszokkal foglalkozik, mégpedig ezeknek mind szóbeli, mind tárgyszerű megnyilvánulásaival. Nem tudni, a mostani kiadásban < > jelek között kihagyott részekben példák, vagy további eszmefuttatások voltak. (A kiadó, Braginszkaja gazdag jegyzetapparátust ad, amelyben sok a később megjelent tanulmányra való hivatkozás.) Viszont Frejdenberg hol egyenesen, hol csak közvetve utal korábbi publikációira, amelyekben elég sok adatot pontosan említ.

Egyszóval ez igazán rangos szintézis, mindmáig a legáltalánosabb elmélete az antik folklórnak. Nem véletlen, hogy orosz földön, a nagy kom-

paratisztika fellegvárában, a leningrádi filológusok körében született. Utaltam az előkelő elődökre és kiváló utódokra is. Ám köztük is csakugyan megkülönböztetett hely illeti meg Frejdenberg asszonyt, akitől biztosan nem azt szeretnénk megtudni, mi is volt Rómában az „októberi ló áldozati szertartása", miben is áll a jobb-bal ellentétpár, melyek az antik istenek jelvényei (pedig ezekről is találó megjegyzéseket olvashatunk) – hanem arra vonatkozó megfigyeléseket várunk, mi is az „én" (szubjektum) és az „ő" (objektum) szerepe az „első" elbeszélő szövegekben.

Mennyi mindebben a marrizmus? Minden és semmi. A gondolkodás és szövegek nagy tömbjeinek összevetése, a nyelvi szerkezetek ideológiai értékelése egyszerre jellemzi a marrista felfogást, meg minden nagyvonalú tipológiát. Ugyanakkor (legalábbis a most olvasható kiadványokban) nincsenek méltatva a stadiális nyelvelmélet, a glottogónia vagy a marri etimológiák furcsaságai.

Még azt is meg kell említenem, hogy voltak Frejdenbergnél „marristább" folkloristák is, mint például Frank-Kamenyeckij, aki szintén Marr intézetének munkatársa volt. Izrail Grigorjevics Frank-Kamenyeckij 1880-ban Vilnában született. Német egyetemeken (Lipcse, Berlin, Göttingen) egyiptológiát és arabisztikát tanult, 1911-ben arabisztikából doktorált Königsbergben. 1921–1923 között a moszkvai, 1928-tól haláláig a leningrádi egyetem professzora volt. Fő témaköre az óegyiptomi, a bibliai és az összehasonlító mitológia volt. Az egész emberiség gondolkodásának stadiális fejlődését kívánta bemutatni, Lucien Lévy-Bruhl és főként Marr elméletei segítségével. Önálló rendszerét tematikus dolgozatokban is kipróbálta. Ilyen a vízről és a tűzről szóló bibliai költészet vizsgálata, az óegyiptomi két testvér mese grúz párhuzamai, Jézus a próféta és csodatevő. Az egyiptomi vallás szinkretizmusát is külön munkában mutatta be. 1937-ben egy szerencsétlenség következtében halt meg. Tudtommal folklorisztikai, vallástudományi tevékenységét újabban nem tekintették át.

Még kevesebbet tudunk a nem ennyire nevezetes további „marrista-folkloristákról", noha a világ jelentős nyelvcsaládaira kiterjesztett marri nyelvelmélet közvetlenül érintette a Szovjetunió különböző népeinek folklórgyűjtését és kiadását is. Az ő munkásságukat is át kellene tekinteni – ám ez nálunk megoldhatatlan feladat, mivel műveik nincsenek meg országunkban.

Maga Marr is, munkatársai is nemcsak a nyelv, hanem a gondolkodás, a szokások, a mitológia, a vallás, sőt az irodalom egyetemes fejlődéstörvényeit keresték. A hatalmas területeket és időbeli távlatokat átölelő konstrukciók több eleme már korábban is megvolt az összehasonlító nyelvészetben, mitológiában, irodalomtudományban. Hasonló felfogás pedig az 1960-as években újraéledt szovjet tipológiai kutatásokban is megfigyelhető, mégpedig az epikakutatásban, irodalomtudományban és folklorisztikában is. Elég itt V. M. Zsirmunszkij vagy Je. M. Meletyinszkij műveire utalni.

És noha Marr, a marrizmus és ez mint szindróma a nyelvészetben jelentkezett, azért érdemes arra utalni, hogy annak idején más kutatási területeken is felbukkant. Ami viszont az újabb szovjet kultúratipológiát illeti, ennek egyetlen áramlatát sem lehet a marrizmusból levezetni. (Még Lotman egészen más jellegű kultúraelméletét sem.)

* * *

Visszatérve Havas teljesítményére, nemcsak a józanságot és alaposságot tartom nagyra, hanem azt a hihetetlen szívósságot, amelynek köszönhetően az eredeti dokumentumok (és kiadványok) a kezébe jutottak. Magam ugyan láthattam a Trisztán-tanulmánygyűjteményt – Zsirmunszkij magánkönyvtárában: igen vaskos könyv. Ám ez nem elég ahhoz, hogy írjunk róla.

Bibliográfia

Фрейденберг, О. М.: Происхождение греческого романа. Ленинград, (1919–)1923. Gépirat, 209 lap, magiszteri értekezés.

Фрейденберг, О. М.: Поетика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград, 1936. 454 lap.

Фрейденберг, О. М.: Миф и литература древности. Москва, 1978. 605 lap.

Фрейденберг, О. М.: Поэтика сюжета и жанра. Москва, 1997. 445 (+3) lap.

Frejdenberg műveinek jegyzéke: (1978) 576–580, benne kéziratok és kiadatlan írások felsorolásával.

Тристан и Исольда. (От героини любви феодальной Европы до богини матриархальной Афревразии.) Ленинград, 1932.

Zaicz Gábor
Budapest–Piliscsaba

Bakaytól a magyar művelődéstörténet hiányáig

Az újságíró Végh Alpár Sándor három és fél éve hatrészes vitaanyagot közölt a Magyar Nemzet szombati magazinmellékletében (Végh Alpár 2004). Tudománytalan meglátásait nyelvészek cáfolták. 2004. május 15-én a visszhang rovatban Bakay Kornél szólalt meg (Bakay 2004). Ezzel az írással szemben eljuttattam a Magyar Nemzetnek az ellenvéleményemet, azonban az újság mindezt nem közölte. Ezúttal olvasólevelemet lényegében változatlan formában adom közre (vö. még alábbi tanulmányomat: Zaicz 2001). Íme még egy adalék – ahogy legutóbb Honti László nevezte – *A magyar nyelv rokonsága és a médiumok* témakörében (Honti 2004). E kérdéskörhöz kapcsolódnak a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus *A magyar nyelv eredete* című szimpóziumán elhangzott előadások (MNyEr. 2006).

Bakay Kornél régész „kitűnően képzett régi és mai nyelvészekre" utal a Végh Alpár Sándor hatrészes cikksorozatát, Szende Tamás, Csúcs Sándor és Rédei Károly nyelvészprofesszorok válaszát követő írásában, és a nyelvészek között egy ma működő római és amszterdami nyelvészt idéz meg.

Angela Marcantonio angol nyelvű könyvével kapcsolatban – ha már nem olvashattuk – mi inkább hiszünk annak a beható ismertetésnek, ami a Nyelvtudományi Közlemények egyik számában jelent meg (Bakró Nagy 2003: 46–63), mint a témához kevéssé értő régész-történésznek.

Hogy ez ünnepi kötet olvasói tisztában legyenek Marácz Lászlónak – aki nyelvészetet valóban tanult Groningenben – színvonalas nyelvészeti ismereteiről, viszonylag részletesen beszámolok egyik minálunk kiadott könyvben megjelent írásáról (Marácz 2000).

A cikk *Módszertani kérdések* című bevezetése már világosan utal arra, hogy milyen tudományos értékre számíthatunk az amszterdami Marácz munkájában:

„… vajon mit érnek azok a finnugor-oklevelek, amelyeket Magyarországon adtak ki a kommunizmus alatt, mikor közismert volt, hogy a tudomány alá volt rendelve a politikának? Mondjuk jelesen vizsgázott X. Y., H. P., R. K., H. L. finnugor nyelveredetből Lederer Emmánál" (Marácz 2000: 319–320).

A diszkrét szerző és a hazai nyelvészek is jól tudják, hogy H[ajdú] P[éter], R[édei] K[ároly] és H[onti] L[ászló], akik a nyelvtudomány doktoraiként lettek egyaránt akadémikusok, a történész Lederer Emmánál nem vizsgáztak, nem vizsgázhattak soha. Különösen nem a professzornő *Magyar történelem 1320-ig* című, 1953-ban kézirat gyanánt sokszorosított egyetemi jegyzetéből, melyet a cikkvégi bibliográfiában fedezhetünk fel. De ennyi mindenesetre kellett az alaphanghoz, a „módszertani" felütéshez.

Az *1. Elméleti zavarok* című pont alatt megadott alcímek is önmaguk helyett beszélnek:

1.1. Hunfalvy Pál: „A magyar nyelvben nincsenek gyökök";
1.2. Az ún. finnugor nyelvek szókapcsolatai láthatatlanok;
1.3. A magyar ragozó nyelv.

Íme a 2. pont és alpontjai:

2. *A Lakó [György] – Rédei [Károly] -féle [A] magyar szókészlet finnugor elemei I–III.*

2.1. A magyar szókészlet állítólagos finnugor elemeit nem lehet elkülöníteni,

2.2. Túl sok, illetve túl kevés hang a L[akó]–R[édei]-ben.

A 3. pont címe: *Gyöknyelvészet,* és egyetlen alpontja:

3.1. A magyar szókészlet állítólagos finnugor elemei és a szóbokrok.

E pontban Marácz kijelenti: *„A LR [Lakó–Rédei] elsiklik a magyar nyelv szókészletének fontos szerkezeti tulajdonsága felett, ti. a magyar szókészlet gyökrendszere felett /…/. A magyar szókészlet szerkezeti egysége a g y ö k, melynek CV [consonans–vocalis], VC, illetve CVC az alapszerkezete. A gyököket*

hasonló formájú, illetve hasonló jelentésű csoportokba lehet szedni, az ún. szóbokrokba, melyeknek egy e l v o n t g y ö k , az ún. teremtő gyök a központi eleme."

A szerző forrásként itt Győri-Nagy Sándornak egyik egyetemi előadását idézi, mely egy évtizede meg is jelent. Idézhetett volna persze egy közel másfél századdal korábbi forrást is, a Czuczor–Fogarasi-féle hatkötetes értelmező szótárat (= CzF, 1862–1874), mely ugyancsak szerepel a cikk irodalomjegyzékében.

Ez utóbbi munkát, *A magyar nyelv szótárá*t 1894-ben ekként értékelte a – később akadémikussá lett – fiatal Négyesy László *A Pallas Nagy Lexikonának* VII. kötetében:

„E bámulatos munkával összegyűjtött műnek csak az anyaga becses, /…/ míg elméletei, szófejtései, hosszabbítgatásai az egykorú nyelvtudomány szempontjából is tarthatatlan dolgok, egészen elemi tévedések. A szerkesztők egyáltalán nem voltak tisztában a nyelvhasonlítás, szószármaztatás elveivel és módszerével. A szavak etimonját az egyes hangelemek jelentéséből fejtik ki valami misztikus módon; a szláv és német nyelvből való világos kölcsönzéseket nemzeti álszégyenből mindenáron a magyar nyelv tulajdonául hódítják vissza; nyelvünk szókincsét minden elv és módszer nélkül hol egy mongol, hol egy kínai, japán, hol egy görög, szanszkrit, vagy valamely afrikai nyelv szótárából való egybevetéssel magyarázgatják" (*Fogarasi János* alatt).

A Révai Nagylexikon summája pedig az 1910-es években a következő:
„E mű /…/ már megjelenése idején elavult. Mint anyaggyűjteménynek van értéke, magyarázatai és szófejtései teljesen elhibázottak." A szerzőpáros munkája *„a Nagy szótárban összehalmozott nagy anyagért becses, az ott alkalmazott etimologizálás azonban csak ártott s nem vitte elébb nyelvtudományunkat."* (*Fogarasi János,* ill. *Czuczor Gergely* alatt).

Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy a magyarban, a ragozó finnugor nyelvek egyikében szógyököknek kötelező érvényű kikövetkeztetése, továbbá a gyökökkel való szabad manipulálás, azaz egy szócsalád önkényes megállapítása már a szótárírók korában, a XIX. században zsákutcának bizonyult, és e „módszer" felmelegítése az új évezred fordulóján enyhe szót használva is megmosolyogtató, sőt mondhatni: tragikomikus.

Marácz a cikk végén, a 4. pontban *Az ősnyelvkutatás és a magyar nyelv* címmel ír meghökkentő dolgokat, és merész asszociációinak (és írásának) lezárásaként kijelenti:

„A finnugrizmus művelői furcsa módon elutasítják, nem szeretik a nosztratikus nyelvkutatást. /…/ Nyilván azért, mert a magyar nyelv a proto-urálin keresztül genetikai rokonságban állna az indogermánnal, altajival, sumerrel. Ha ez igaz, akkor a „délibábos" nyelvészetnek mégiscsak igaza lenne." Kibújt a szög a zsákból, mintegy csattanóként!

Összehasonlításképpen: Csőke Sándor szerint nyelvünk a magyarra[!] vezethető vissza, amely a többi urál-altaji nyelvvel együtt végső soron a sumerból származik. Götz László a sumert és a finnugor nyelveket egyenesen a magyar fejleményeinek tartja. (Vö. Rédei 1998. 54, 96–97, 98, ill. 99–102.)

Bakay Kornél itt a cikkében – a Rédei említett könyvében idézettektől eltérően – megállapítja:

„A szörnyszülött finnugrizmus szó nem azt jelenti, hogy a magyar és a finnségi nyelvek nyelvtanilag és bizonyos (de nem nagyszámú!) szóegyezések alapján ne volnának rokonságban egymással. /…/ Mi ezt soha és sehol nem állítottuk, amint a sumer és a magyar nyelv azonosságát sem."

Talán érdemes itt megemlíteni két egyetemi tankönyvet, mindkettőnek Bereczki Gábor a szerzője: az egyik finnségi nyelvrokonaink történetével foglalkozik (Bereczki 2000), a másik pedig nyelvünk ősi eredetével (Bereczki 2003³). A másodikban ez olvasható: a dilettáns nyelvrokonítási kísérleteket *„a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszereinek elvetése, a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeinek figyelmen kívül hagyása jellemzi."* Mindennek tüzetes vizsgálata pedig *„tulajdonképpen nem nyelvészeti probléma, hanem pszichikai, pszichiátriai, a nemzeti tudat kóros elváltozásával hozható kapcsolatba"* (2003³. 66).

Felvetődik a kérdés: *„Vajon miért találhatók Magyarországon a vasfüggöny leomlása után ismét olyan személyek, akik kétségbe vonják a finn és a magyar közti rokonságot, éppen úgy, mint éppen kétszáz évvel ezelőtt, amikor a magyarok semmiben sem akartak közösködni a halbűzös északiakkal? Nem azért, mert új tudományos felfedezések történtek, hanem azért, mert 'ismét szabad'. Ha az aktuális politikai változásokat rávetítjük a tudományra, akkor a tudomány azon*

nyomban elhalhat" – írja az észt származású Cornelius Hasselblatt egy 2000-ben napvilágot látott holland nyelvű munkájában, melyből a fenti idézetet Honti László *Uralistica historico-comparitiva & science fiction* című dolgozatában magyarul is közli (Honti 2001. 525, ill. 529).

Írásom egyrészt „az amszterdami egyetem kitűnő nyelvészét" kívánta egy művén keresztül bemutatni, másrészt „a finnugristák harcra buzdító nyelvészeti vagdalkozásairól" óhajt szólni. Pontosabban, Bakay nyelvészeti kérdésekhez nem szól hozzá. Csúcs, Rédei és Szende után nehéz volna bármilyen kifogást is találni. Ezzel szemben néhány tudománytörténeti kérdésben vall ellenvéleményt.

Először is kifogásolja Csúcsnak azt a kijelentését, hogy Sajnovics és Gyarmathi (így írjuk a nevét!) volna a finnugrisztika hazai előfutára. Hiszen „tudományos módszerekkel" valamit igazolni alighanem több mint Fischer és Schlözer Bakay által emlegetett tevékenysége. Belelapozok egy kérdésünkben aligha objektív *Encyclopaedia Hungarica* című, Kanadában kiadott, a Püsky Kiadó Kft. Könyvesháza által terjesztett lexikonba. A „finn-ugor nyelvrokonság" címszó így kezdődik: „Magyarországon a módszeres nyelvhasonlítás úttörője Sajnovics János jezsuita szerzetestanár, csillagász volt." (Bagossy 1992. 575). A finnugor nyelvhasonlítás történetét olvashatjuk jó néhány helyen, most csak kettőre utalok: Zsirai Miklós kézikönyvére (Zsirai 1994[2]. 474–582) és Bereczki már említett finnugrisztikai jegyzetére (Bereczki 2003[3]. 4–21). A kérdésről egyébként abban a Nyelvtudományi Közlemények számban is bőven olvashatni – az 1986. évi Budenz-emlékülés előadásaiban – (NyK 89: 99–210), amit Bakay következő kifogásolható pontként említ.

Budenz Józseffel történetesen én is foglalkoztam. Egyik előadásomban kifejtettem, hogy Budenz *Magyar–ugor összehasonlító szótárának* „szófejtéseiből összesen 630, a teljes anyag [996 szó] közel kétharmada (63,25%-a) voltaképpen ősi elemként értékelhető" (Zaicz 1991: 722). Ezzel szótára tudományos színvonalában felülmúlja Otto Donner finn tudósnak ugyancsak az 1860–1870-es években készített szótárát. – Itt említem meg, hogy pályám kezdetén Sajnovics szófejtéseit is megvizsgáltam, és megállapítottam, hogy Demonstratiójának 150 szófejtéséből az etimológiák 22%-a (más számítás szerint a 29%-a) helyes (vö. Zaicz 1970: 249).

Emellett a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában megvizsgáltam Budenz rendkívül kiterjedt levelezését, és a közöletlen írások közül hármat meg is jelentettem (vö. Zaicz 1992. 457–468). Köztük van Budenz legelső magyar nyelvű levele, egy tervezete az akadémia Nyelvtudományi Bizottsága részére és végül egy részlet naplójából.

Budenz naplója kiadatlan, pedig számos érdekességgel szolgál. Az egyik: írásának a nyelve változatos, és ez elsősorban attól függ, milyen témával foglalkozik a tudós. Leggyakrabban magyarul, németül, finnül és oroszul olvasható feljegyzés, közben egy-egy latin vagy francia mondat szerepel. Toldy Ferenccel, „a magyar történetírás atyjával" – aki a pesti egyetem rektora is volt – Budenz szakmai, hivatali és baráti kapcsolatban állt. Érdemes itt is felidézni Budenz Toldy halálakor feljegyzett magyar nyelvű feljegyzésének legalább első három bekezdését (az összesen hétből), a halálról való értesülést követő reflexiókat:

„Toldy Ferencz meghalt az éjjel. Az eset váratlansága megdöbbentett. Hirtelen ragadta el a Kérlelhetetlen – úgy mint rögtön támadt vihar a nagy öregfát mely még épnek erősnek látszott.

Toldynak nagy emléke van. Hosszú életének egy nagy részén át hatalmas tényező volt a magyar irodalmi élet fejlődésében. Buzgó mozgatója a tudománymívelésnek, melynek központja a tudós társaság, későbbi magyar akadémia. Egy tudományszakot alapított meg magyar talajon egymaga – a m[agyar] irodalomtörténetet, melynek mind eddig csak is ő volt a fő képviselője. E t[udomány]szaknak soká volt eléadója az egyetemen – tehát ugyancsak a maga tudományába avatta be az ifjúságot.

Most látjuk, hogy ez utóbbi tekintetben egy nagy hibája volt: nem iparkodott magát fölöslegessé tenni. Vele versenyezhető önálló erőket kellett volna támasztani, kik habár mindig újítva és változtatva, de így egyszersmind az eleven tökélesbülés útján az ő művét folytatták volna. Kidőlt most az öreg nagy fa, anélkül hogy tövéből új sarjak hajtottak; helyébe most más fák fognak nőni, melyeknek más is a gyökerük."

Aligha túlzott Gyulai Pál, aki Budenzet „magyar hazafinak" szólította! Aki a MUSz. és másik főműve, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* mellett a legfontosabb műveit kizárólag magyarul írta! Minden ember életében vannak furcsa pillanatok, ezekből azonban a legritkább esetben lehet következtetéseket levonni. Ez a második kérdésre a feleletem.

Befejezésül – visszautalva a Marácz-műre – hangsúlyozom, hogy az ismeretterjesztő és a – nem nyelvészeti központú – szakmai könyvekben tapasztalható és fentebb ismertetett eset nem kívánatos, sőt veszedelmes következményekkel járhat. Egyrészt azért, mert azon laikus embereknek többségét, akiknek e területen nem izmosodhatott meg korábban a tudásanyaga, alapismereteiben is megingathatja, az alaptételekben is elbizonytalaníthatja. Másrészt pedig azért, mert a nyelvészeti szempontból szánalmas eredményeket felmutató – de a társtudományok: a régészet, az embertan, a történelem, a földrajz stb. eredményeivel is összeütközésbe kerülő – sarlatánok kísérleteit a legjobb szándékú emberek is készségesen elhihetik, sőt azokat sokan közülük egyenesen bátor cselekedetnek, „hazafias" fellépésnek tartják, és élesen bírálják az elmúlt két évszázad idegen uralma alatt az általuk e tekintetben is „irányítottnak vélt" és bemutatott tudománypolitikánkat.

Ezért hasznos lenne, ha hazai egyetemeinken, főiskoláinkon – a közszolgálati rádióról és a televíziókról most nem beszélve – rendszeres előadás indulna a magyar művelődés történetéről, aminek természetesen szerves része egyfelől a magyar nép, másfelől a magyar nyelv eredete. A finnugor nyelvészek egyfelől azt vallják, hogy a magyar finnugor, a szamojéd nyelvrokonokkal együtt uráli nyelv, másfelől azonban a genetikai rokonság kérdésére az összehasonlító nyelvészet módszereivel nem adható válasz.

Irodalom

Bagossy László (főszerk.) 1992: Encyclopaedia Hungarica. I. köt. Calgary

Bakay Kornél 2004: Szegény Budenz. Néhány szó a finnugristák harcra buzdító nyelvészeti vagdalkozásairól. Magyar Nemzet. 2004. május 15.

Bakró Nagy Marianne 2003: Az írástudók felelőssége. NyK 100: 46–63

Bereczki Gábor 2000: Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Budapest

Bereczki Gábor 2003³: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest

HONTI László 2001: Uralistica historico-comparativa & science fiction. In: Színes eszmék nem alszanak… Szépe György 70. születésnapjára. I. kötet. Pécs

HONTI László 2004: A magyar nyelv rokonsága és a médiumok. In: Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Budapest. 89–99

MARÁCZ László 2000: Módszertani-elméleti útmutatás a magyar nyelv kutatásához. In: Kiálts telyes [így!] torokkal. Képek és írások Pap Gábor művészettörténész 60. születésnapjára. Budapest. 319–327

MNYER. 2006: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus *A magyar nyelv eredete* című szimpóziumán elhangzott előadások. FUD 13: 139–202

RÉDEI Károly 1998: Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Budapest (Magyar Őstörténeti Könyvtár 11)

VÉGH Alpár Sándor 2004: Keletre magyar, avagy hogyan nyerjük vissza illúzióinkat? I–VI. Magyar Nemzet. 2004. február 14–március 20.

ZAICZ Gábor 1970: A szófejtő Sajnovics János. A Demonstratio szójegyzékéről. MNy. 66: 246–250

ZAICZ Gábor 1991: A MUSz. és modern etimológiai szótáraink (A szófejtő Budenz). In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Budapest. 717–723

ZAICZ Gábor 1992: Budenz József feljegyzéseiből. In: Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien–Budapest

ZAICZ Gábor 2001: Csúzlival verébre. A dilettáns nyelvhasonlításról. Finnugor Világ. VI. évf., 4. sz. 14–20

ZSIRAI Miklós 1994²: Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja: Zaicz Gábor. Budapest